

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ДИЁРИ БАКР

*Шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари, ҳангома,
фельетон ва мақолалар*

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2007

84(5Ў)6

Қ53

Қодирий, Абдулла.

Диёри бакр: Шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари, ҳангома, фельетон ва мақолалар / Абдулла Қодирий; Тўплаб нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Х.Қодирий; Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Т.Малик. — Т.: Янги аср авлоди, 2007. -472 б.

Буюк Абдулла Қодирийнинг ушбу асарлари тўпламига адивнинг шеърлари, ҳажвий асарлари, ҳикоялари жамланди. Шу тарздаги китобнинг илк нашрига ўттиз йилдан ошиди. Сўнг яна икки бора босилган китоб ҳам барча асарларни қамраб ололмаган эди. Бу кунларга келибгина илк марта адивнинг кичик ҳажмдаги асарлари тўла жамланган ҳолда китобхонга тақдим этилганини.

«Эй, мана шунча бойлик ортириб оёғида оёғи осмондан келган бойларингга туф дейман, бозорда иссириқ тутматиб, топган нутига наша тортиб юрган камбагалингга туф дейман». деган Тошпўлад аканинг тажсангланишида ҳали ҳам жон бор. Шундай экан, яна бир бор сизни «Диёри бакр»га таклиф этамиз.

ББК 84 (5Ў)6

№857-2007/1300

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:

Хондамир Қодирий

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:

Тоҳир Малик

Ушбу китоб жилдининг комил чоп этилишида қимматли маслаҳат, ёрдамларини берганлари учун мунавар устозларимиз Жўра Қори Бўтакўз, Абдулазиз Мансур, Бойбўта Дўстқора ўғли ва моддий ҳомийлик қилган Андиконнинг Ширмонбулоқ қишлоғидан оғамиз Қаҳрамон Раҳмон ўғли жанобларига ўз миннатдорлигимизни билдирамиз.

ISBN 978-9943-08-196-3

© Абдулла Қодирий. «Диёри бакр», «Янги аср авлоди», 2007 йил

БЕНАЗИР ДҮСТ

1

Мұхтарам китобхон, ассалому алайкүм!

Айни чоғда сиз оддий китоб харид құлмадингиз, балки хонадонингизга қиёси йўқ маъно хазинаси билан кириб борадиган бўлдингиз. Шунинг баробаринда, хонадонингиз аҳли, қўйингки, шу китобни олиб ўқиган ҳар бир инсон миллатимизнинг энг донишманд кишиларидан бири билан мулоқотда бўлишдек улуф баҳтга етишади. Яна айтмоқ жоизки, сиз яна бир биродарга эга бўлдингизким, китоблар жонсиз саналсалар-да, содик дўст ҳисобланурлар. Уларга ҳаётнинг энг оғир дақиқаларида ҳам ишониш мумкин, улар ҳеч қачон хиёнат қилмайдилар. Алқисса шуки, яхши китоб эгаси ҳеч қачон ёлғиз эмас. Шу боис сизга садоқатли дўст муборак бўлсин, деймиз.

Биз, китоб мұхабблари учун яна қувончли томони шуки, улуф адаб Абдулла Қодирий ҳазратларининг кичик асарлари мана энди илк бор тўлиқ, мукаммал ҳолда нашр этиляпти. Бу шодлик воқеаси ҳам барчамизга қутлуғ бўлсин.

Қалам аҳлининг пирларидан саналмиш Абдулла Қодирийнинг асарлари «сўзбоши» аталмиш изоҳга мұхтож эмас. Каминага шундай вазифа берилганида елкамга тоғдай оғир ишни олган каби бўлдим. Аввалроқ ҳам устознинг маҳоратлари ҳақида гап айтишга уриниш бўлиб эдики, бу ҳол янгироқ фикр баён қилиш масъулиятини юклаб, узоқ вақт бир сўз ёзишга журъат эта олмадим.

«Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби, унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар тўкканки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир... Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мавжуд. Бу осмонда мавқеи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди. У ўзининг нур сочувчи қаламини тараашлаб олганда қуёшнинг юзига ажин тушган... Қалами гав-ҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш бунга осмондан зарварақ сочиб турган...»

Ўқиганингиз бу сўзлар ҳазрат Алишер Навоий байтларининг бунгунги насрый тилга кўчирилган маъноларидир. Низомий Ганжавий ҳазратлари улуғланиб ёзилган сатрлар билан Абдулла Қодирийни шарафлашни лозим топдим. Чунки пир даражасидаги устозни мадҳ этиш учун ҳам маҳорат керак. Бизнинг айттар мадҳ сўзларимиз дengiz юзига бир чизиқ тортган кабидир. Зотан, кўп қатори камина ҳам устозларнинг маъниларидан баҳраманд бўлиб юрган шогирддир, холос.

Шундай бўлса-да, улуғ адибдан мерос ушбу асарлар тўпламига сўз ёзиш эҳтиёжи туғилди. Аввал ана шу сабабни баён этай: ҳазрат Алишер Навоийнинг «Муншаот»ларида шундай рубоий бор:

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил, хато қилса доги ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай Худо.*

Ҳамонки, «Устоз — отангдек улуғ» нақли мавжуд экан, мазкурни «Устоздан хато келса кўрма хато...» қабилида талқин қўлмоғимиз ҳам мумкин бўлар. Тўғри, устознинг мавқеи қанча улуғ бўлмасин, Аллоҳ ҳузурида ожиз бандадир. Хатодан, гуноҳдан холи эмасдир. Айтган, ёзган сўзлари ҳам банданикидир, шу боис мутлақ ҳақиқат эмасдир. Аммо бу хатоларни излаб топиш, карнай чалиб элга овоза қилиш одобдан эмас. Бу ҳолни ҳалқда «иштони йўқ иштони йиртиққа кулибди», деб изоҳлайдилар. Гап шундаки, Абдулла Қодирийнинг беназир ҳисобланмиш боғларидаги меваларга нисбатан нохолис, баъзан нолойиқ фикрларни ҳам эшитиб қоляпмиз.

2

Абдулла Қодирийнинг мазкур китоби ўқилгач, эҳтимол яна шундай ҳол юз бериши мумкиндири. Мавзудан четроқ чиқилса-да, таъкид лозимки, бу китоб аввалгиларидан мукаммаллиги ва тўлалиги билан фарқланади. Бундан аввал ҳам «кичик асарлар» номи билан адабнинг ҳикоялари, ҳажвиялари нашр этилган эди. Аммо бизга но маълум бўлган сабабларга кўра, бу китобларга адабнинг барча асарлари жамланмаганди. Ҳатто, муҳтарам олимларимиз томонидан яхши ниятда бошланган иш, яъни етти жилдлик, мукаммал асарлар тўпламининг биринчи китоби ҳам бу камчиликлардан холи бўлмади. Би-

ринчи китоб чиқариш билан тўхтаб қолган ишга нисбатан фикр билдириш қийин, аммо олимлар томонидан тайёрланувчи китоб, яъни «академик нашр» тўла бўлиши ҳамда турли таҳлил ва иловалар билан бойитилиши зарур эди. Мазкур вазифани адібнинг тўнғич ўғилари, раҳматли Ҳабибулла Қодирий бажармоқча киришган эдилар, сўнгроқ у муҳтарам зотнинг ўриллари Хондамир Қодирий давом эттириб, якунига етказдиларким, бу меҳнатнинг ҳосилидан сиз, азиз китобхонлар баҳраманд бўлиш арафасида турибсизлар.

Абдулла Қодирийнинг адабий тил борасидаги маҳоратларини соҳилсиз дengизга қиёслашимиз мумкин. Китобни ўқигач, бунга ўзингиз ҳам гувоҳ бўласиз. Тошпўлат тажанг билан Калвак махзумнинг сўзлари бир-биридан тубдан фарқ қиласди. Ёзувчи «Овсар» тахаллуси билан бир фельетон ёзса, «Думбул» тахаллусида ёзилган ҳанғомадан фарқланиб туради. Билмаган одам бу икки асарни икки одам ёзган, деб ўйлаши ҳам мумкин.

«Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку, анавинг. Суяги борми, а?.. Бир тиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан түкқанинг қарамади-ку... Ҳай ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишишибди ўзиям. Сартароши Ҳожи кўриб қолса, «ўлди», дегин. Бодом қовоқ, юнқа томоқ, додимга етсанг-чи... Ҳой-ҳой...» — Агар бу сўзларни мадраса кўрган Калвак махзум айтапти, дейилса, ишонмайсиз. Тўғри, Калвак махзум ҳам аёлларга қарайди, кўнгли суст кетади, аммо у «Бир пиёла чойимиз бор», демайди, шундай эмасми? Буни фақат чапани Тошпўлат айтиши мумкин. Калвак махзум эса ўн икки яшар қизчани кўрган маҳалида сўрайди: «Отин ойинг борми?» «Бор». «Отин ойингнинг эри нечта?» Мазмуни отин ойиси оғзини пишиглаб қўйган шекиллик, жавоб бермай, ерга қаради. Мен ҳам сўзимни айлантирмай, ичимдан «етти-саккизта бордир», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан, ҳайфки, бузилган-да... «Ўруsnинг «Инжил»-ини ўқиябсанми?» — деб сўраган эди.и, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай, деб сўрадим: «Эмчагинг олмадек бўлуб қолубдур, ўйнашинг ҳам борму?» Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пати ўлмаган экан, юзини чирт ўгуриб: «Ҳу, соқолинг кўксингга тўкулсун!» — деб қаргади ва ўйлига югуриб кетди...» Кўриниб турибдики, икки одам— икки олам. Ҳар бири ўзига хос сўзлар билан ўз қиёфасини чизади. Ёзувчи фалончи ундей одам, пистончи бундай деб таърифу тавсифлар бермайди.

«Жулқунбой» имзосида берилган «Қимматчилик ҳасрати» ёки «Думбаси тушиб қолган эмиш» ҳажвиялари эса бошқаларидан та-

моман фарқ қиласи. Ундаги заҳарли кулгуни, кинояни «Овсар» ёки «Мазлум» бу тарзда айта олмайди. Жулкунбой қимматчиликдан қийналаётган ўз оиласини бундай тасвиirlайди: «...оши-нон емоқдан бошқага ярамаган бу чол отам ила бир калинир онам, ёлғиз сўз сўйлаши ила оши пиширишига яратилган бир хотунум бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйга кирганида «Оши, нон бер!»ни ўзиники қилиб олган бир қизим, топганини кўчада чиқиши қилиб, эрта-кеч маним овқатишмага шерик бўладиган бир иним бор. Булардан ташқари тағин бир яшар ўғлим бўлса ҳам, Худога шукур, ҳали тиши чиқганича йўқ...» Бир неча жумлада оила аъзоларининг феъл-авторлари моҳира на чизилди. Бир яшар ўғилнинг ҳали тиши чиқмаганига шукур қилиниши эса аҳволнинг нақадар оғир эканини кўрсатиб турибди.

Шу ўринда мазкур китобдан ўрин олган «Ўқиш — ўрганиш» сарлавҳали мақолага диққатни тортишни истардим. Адиб унда рус ёзувчи Антон Чехов маҳоратини таҳлил қиласи. Айни таҳлилини биз Абдулла Қодирий ҳажвига нисбатан ҳам ишлатишими мумкин. Демоқчимизки, маҳорат бобида Абдулла Қодирий ўзлари шарафлаган зотлардан ҳеч бир кам эмаслар. Адиб Чеховни устоз ўрнида кўрган эканлар. Бу «Ўзишни Чеховдан ўрганган», деган гап эмас. Жуда кўп одам Чеховни ўқиган, жуда кўп одам уни устоз деб билиб, интилган. Бироқ Абдулла Қодирий даражасига этиш барчага ҳам насиб этавермаган. Бу ўринда гап Чеховни устоз деб билишда эмас, гап — Худо берган истеъдодда! Ундан ташқари ўзбек адабиёти равнақини Европага боғлайвериш фикридан сал узоқлашиш керак. Худога шукур, йиғирманчи аср ўзбек адабиёти қасри бошқа жойларга ўхшаб қуруқ саҳрова бунёд этилмади. Бу қаср бир бўстон бағрида қарор топди. Ўтмиш замонларни лол қолдирган, бутунга қадар ўз маҳобатини йўқотмаган мумтоз адабиётимиздан Европа ўрганган эди. Совет даврида Шарқни Farbdan паст кўриш анъанаси бизнинг барча ютуқларимиз омилини Европага боғлади. Тўғри, Европа маданиятининг, хусусан адабиётининг ижобий таъсирлари бўлди, буни инкор этиш дуруст эмас. Аммо, айтайлик, ҳажвни ёзувчиларимиз Чеховдан ўрганган, дейиш ақлга сифадиган гап эмас. Чунки мумтоз адабиётимиз тарихидан ҳажвни ўрганишга лойиқ ажойиб асарларни истаганча топишими мумкин. Афсус билан айтишимиз мумкин, биз мумтоз адабиётни яхши билмаймиз. Абдулла Қодирий ва унинг авлоди эса бу соҳада ҳам бекиёс бўлганлар.

Абдулла Қодирийнинг ҳар бир қаҳрамонига хос алоҳида тилда ёзиши, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий, халқаро масалаларни чет-

лаб ўтмаслиги бугунги кунда айрим изоҳлар ва тушунтиришларни талаб қилди. Аввалги нашрларда бундай изоҳлар бўлмагани сабаблими, асарни тушунишда китобхонларда бир оз қийналиш сезилди. Шу боис ҳам Ҳондамир Қодирий имкон қадар изоҳлар беришга ҳаракат қилганларки, бу таҳсинга сазовордир ва мазкур китоб шу жиҳати билан аввалгиларидан фарқ қиласиди. Яна бир жиҳати— бу китобга тартиб беришда асарларнинг ёзилиб, нашр этилган йилларига эътибор берилди. Шунингдек, кундалик воқеаларга доир мақолалар тўпламга киритилмай, асосан бадиий адабиётга доир асарларигина жамланди.

Энди мавзуга қайтсан: ёзувчи боғидаги меваларга нисбатан айтилмиш айрим нолойиқ фикрлар ҳақида сўз очиб эдик. Бу нолойиқ фикрлар адаб асарларини нотўғри талқин қилиш оқибатида туғиятпти, деб ўйлаймиз. Мисол учун, баъзи диндор биродарларимиз фақат Абдулла Қодирийдан эмас, барча жадидлардан норози бўлиб, «улар динга тош отишган», қабилида сўз айтадилар. Уларнинг зарларида барча жадидлар, жумладан Абдулла Қодирий ҳам, шаккок, фосиқ, мунофиқ... Тақалаётган бу айблар «Уламо» жамияти вакилларининг даъволарини эслатади. Уларнинг фатвоси билан айрим зиёлилар эшакка тескари ўтқазилиб сазойи қилинган эканлар. Жадидларнинг, хусусан Абдулла Қодирийнинг асарларини синчиклаб, жиддий равища ўрганган одам бу даъволарнинг бекорчи эканига гувоҳ бўлади. Абдулла Қодирий ҳеч қачон динга шак келтирмаганлар, аксинча динни ниқоб қилиб бемаза ишлардан қайтмайдиган диндорлардан юз ўғирганлар. Шу нуқтаи назардан қаралганда адаб диннинг покизалиги учун жон куйдирганлар. Қани ўйлаб кўрайликчи, динга ким кўпроқ зарар келтиради — кофирми ёки Калвак махзум, Совунак қорига ўхшаганларми? Кауфман ўлганида фотиҳага келиб «Таборак» сурасини ўқиган эшонни нима дейиш мумкин? Ёки «Подшоҳ император ҳазрат Николай»нинг номини жумъя хутбасига қўшиб ўқиган имомларга нима демоқ лозим эди? Жимгина ўтиравериш лозиммиди? Бидъат ва хурофотга қарши сўз айтмакни динга қарши сўзламак, дегувчи нодондир. Қани, атрофимиизга бир боқайликчи, ҳозир Совунак қори, Мағзава қорига ўхшаганларни кўрмаймизми, жаҳолат ботқоғига ботган, бидъат ва хурофот томогидан бўғиб турган кимсаларни-чи? Динда асоси бўлмаган, динга ёқимсиз бўлган одатлар ҳақида ҳозир ҳам гапирилса айрим домлаларимиз сал олароқ қараб қўядилар. Шунда «Битта Жулқунбой етишмаяптида», деб армон қилиб қўямиз.

Йигирманчи йиллар матбуоти тарихи ҳақида сўз юритилса, албатта, Абдулла Қодирий билан Фози Юнуснинг ўзаро баҳслари тилга олиниади. Баъзи ҳолларда бу баҳс шахсий адоват маҳсули эди, деган нотўғри хулоса ҳам баён қилинади. Муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳар икки томоннинг баҳсли мақолалари тўла ҳолда ҳавола қилинганди. Мақолалардаги киноя, аччиқ пичингларни ўқиб сиз ҳам хаёлингизга «ўзаро адоват» фикри келмасин. Кузатиши мизча, ўша давр матбуотининг услуби шундай эди. Абдулла Қодирий Фози Юнус билан самимий дўст бўлганлар ва бу баҳсдан олдин ҳам у кишининг номини тилга олиб бир неча марта очиқ ҳат ёзганлар, танқид ҳам қилганлар. Лекин ўргада гина-кудурат бўлмаган. Ишонч билан шундай дейишимизга сабаб, Фози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака каминага оталарининг уйда ҳибсга олинишлари тафсилотини сўзлаб берган эдилар. Фози Юнус эшикдан чиқар чоғларида «Абдулла акангникига югур, эҳтиёт бўлсин», деган эканлар. Шахсий адоватдаги одам бундай меҳрибончилик қилмайди, шундай эмасми? Ўзаро баҳснинг сабаби эса «Муштум» журналини яхшилаш масаласида бўлган. Ҳар икки томон ҳам ҳажвий журналнинг савияси баланд бўлмоғини истайди. Абдулла Қодирий кўпроқ кулги бўлишини истайди, Фози Юнус эса жиддий танқид тарафдори. Ҳар иккови ҳам мутахассислар, хусусан ҳажвчи расомлар етишмаслигидан куйинишиади, чора излашади.

Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган кўп мақолаларда у кишининг 1926 йилдаги судда, кейинроқ у кишига қарши ғоявий хужум кучайган пайтда мажбуран, тил учida айтган гапларига асосланиб, партиявий ақидада мустаҳкам чинакам совет ёзувчиси сифатида таърифлаб келишди. Шўро замонига нисбатан муносабатини адаб ўзининг ҳажвияларида кўрсатиб қўя қолганлар. У замонга киноя билан «диёри бакр», яъни покиза диёр деб ном бериб, бу тоза диёрнинг аслида қандай шалтоқ эканини турли услубларда таърифу тавсиф қилиб бердилар.

Абдулла Қодирий ёзган ҳар бир жумла қалам аҳли учун бир мактаб. Афзал томонлари ҳам, заиф кўринган жиҳатлари ҳам зеҳн билан таҳлил қилиниб ўрганилади. Бироқ «Кўринг, мен Қодирийнинг хатосини топдим!» деб жар солиш эса нодонлик белгисидир.

Ҳар қандай бадиий асарда сиз билан бизнинг кўзимизга камчилик бўлиб кўринган бирон воқеа баёни ёки жумла, ҳатто биргина сўз аслида шу асарнинг ҳуснидир. Шеъриятда мажоз санъати мавжуд бўлганидек, насрда ҳам рамзий маъноларни ўзига яширган сатрлар, саҳифалар бўлади. Билган одам денгиз тубидаги чиганоқни кўриб «Ҳа, энди бу арzon-гаров садафда», деб ўтиб кетавермайди. Чиганоқ палалари ажратилса, гавҳар кўринади. Устоз адибларнинг асарларида ги сўз гавҳарлари ҳам шундай.

Русларнинг улуг адиби Лев Толстойнинг ҳикматли гапи бор: «Ҳамма нарсани ўқийвериш ярамайди, — дейди у. — Дилда туғилган саволларга жавоб бера оладиган китобларнингина ўқиш керак». Яна бир донишманднинг фикри ибратлидир: «Модомики, ҳаёт жуда қисқа, бўш вақт эса жуда оз экан, биз уни саёз китобларни ўқишига исроф этмаслигимиз керак», дейди у. Шу фикрларга кўра сиз, азиз китобхон, дилингизга ҳамроҳ бўлгувчи асарни жуда тўғри танлаб, кўлга олдингиз. У ёки бу асарнинг саёз эмаслигини аниқлаш осон эмас. Бунинг учун қизиқарли воқеа баённагина қизиқмай, шошилмасдан, ҳар бир жумланинг маъносига тушуниб ўқиган маъқул. Бирон савол туғилса, асарнинг бирон ери сизга хато туюлса ҳам жавобни бирордан эмас, айнан шу китобнинг ўзидан топишга интилинг. Садафдан кўзингиз қамашмай, гавҳарни изланг. Устозларнинг чуқур мазмунли асарлари алдамайди: сизга маъно гавҳарларини тортиқ этади. Шарқ мумтоз шеъриятида сиз бундай гавҳарларни кўп учраттансиз. Мавлоно Жалилiddин Румийда бир маснавий бор:

*Шубҳадан ким бўлди менга ёрлар,
Ич-ичимдан изламас асрорлар.*

Мавлоно демоқчиларким, «Ҳар ким ўз шубҳа-гумони боисидан менга дўст бўлди, ботиний сир-асоримни қидирмади. Мен инсонларга насиҳат қилгудек бўлсам, улар: насиҳатни англадик ва сўйлагувчи орифга дўст тутундик, дейишади. Баъзи инсонлар сўз ва фикран сўзлашади. Аммо ҳақойиқ ва асроримни изламайдилар. Сўзларимда яширин бўлган маънолар ҳақиқатини англамоқ учун феълан қодир эмаслар...»

Аввал айтганимиздек, назмдаги гавҳарларнинг насрда ҳам мавжудлиги асосан шарққа хосдир. Муҳаммад Авфий саккиз аср муқаддам тартиб берган ибратли ҳикояларини ўқиган бўлсангиз, бу жумлаларга эътибор бергандирсиз:

«... Сендан илгари ҳам кўп кишилар ушибу жомидан айрилиқ майини ичиб, охирида сабр либосини кийганлар».

«... Кўлим ва қалбим дилдор оғзи каби тор, чўнтақ эса худди ёршиңг хипча белидек нозик ва ингичка эди».

«... Ваҳм ва қўрқув мендан устунлик қилиб, уйқу кўз зиёратига келмасди».

«... Подиоҳларниң отган ўқлари ҳамма вақт ҳам ниишонга тегавермайди, иқбол ариги ҳамма вақт ҳам тўла оқавермайди».

«... Ишқ ўти сабр вилоятини ҳароб қилибди».

Европа ёки Лотин Америкаси адабиётида бу каби латифлик йўқ, десам, балки фикримга кўшиларсиз. Балки бу латифликни чучмаллик фаҳмлаб, ҳозир адабиёт бошқа, ҳозир лўнда ифодалар замони деб инкор қиласиз. У ҳолда сиз билан ҳамфир бўлолмаймиз, маъзур тутгайсиз.

Юқорида келтирилган мисоллардан мурод шуки, Абдулла Қодирий асарларини синчилкаб ўқисак, шу каби латиф тасвирлардан бе-ҳисоб даражада баҳраманд бўламиш:

«Кумушабиби ҳомуши эди. Бир нарса тўгерисида ўйлармиди ёки боши оғригиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозишом гул каби ёпиқ эди».

«Юсуф савдосида бекарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида ишлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги соchlаримнинг тукларича беҳад салом. Мендан — ҳадғу ҳисобсиз гуноҳ, сиздан — кечириши».

« — Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоги билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

— Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ...»

Бу сатрларга кўп маънолар яширингандан. Шулардан бири — Кумушнинг дилида қоронгулик йўқ. Рашик бўлса-да, уни жиловлай олган. Кундоши билан иттифоқликда умр кечириш мақсади бор. Дастрраб Зайнабда ҳам шу тилак мавжуд эди. Хўш, у ҳолда Зайнабни заҳар солишга нима мажбур этди? Рашики? Ёки бошқаларнинг гижгижлашими? Бизнингча асосий сабаблардан бири баён этилган сатрда: «Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ». Отабекнинг шу аҳди оқибатида Зайнаб қўлига заҳар тутқазмадими?

Яна бир баёnda Кумуш «Сочларимнинг тукларича беҳад салом», деб ёzáди. Бир қараашда «туклар» сўзи ноўрин, қўйолпроқ туюлар. «Сочларим толалари», дейилса балки латифроқ бўлармиди? Йўқ, бўлмасди. Ёзувчи «тола» сўзини эсдан чиқарганцир, деб ўйлаш ҳам ноўрин. Бунда «беҳад» сўзига эътибор бермоқ жоиз. Беҳад — яъни

чексиз-чегарасиз. Соч толалари кўзга кўриниб туради. Аммо бошдаги майда тукларни кўз илғамайди — толалардан ҳам қўпроқ бўлиши мумкин. Юборилаётган соғинч саломи ана шундай ақл бовар қилмас дараҷада, дейилмоқчи.

Ёки: «... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф-бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди», деган жумладаги «қашиди» сўзи латиф баёндаги доф каби кўриниши мумкин. Балки «силаб кўйди» ёки «сийпади», дейилгани кимгадир маъқул кўринар. Йўқ, азизлар, яна бир ўйлайлик: силаш, сийпаш, қашиш — бутунлай бошқа-бошқа ҳолатларни англатади. «Ишшайди», «ожилмайди», «кулимсиради», «тиргайди» сўзлари киши ҳолатини баён этишда бир-бирининг ўрнини боса олмагани каби юқоридагилардан ҳам маънодош сўз сифатида фойдаланиши мумкин эмас. Диққат қиласайлик: адид «қашлади» эмас, «қашиди» деб ёзяигит. Чунки «қашлади» янада ўзгачароқ ҳолатни, сиз билан биз ўйлаётгандек кўполроқ маънони англатган бўларди. Ёзувчи тасвиридаги гўзал қиз шунчаки юзини, қулоғи ёки бошини эмас, холини қашиди. Яна қандай хол денг, «Латиф бурнининг ўнг томонида табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора хол». Энди холдор одамлардан сўраб кўринг, хол қичишган чоғда шунчаки силяб қўйиш билан кифоя қилинармикин. Айни тасвирда эса ёзувчи хааста Кумушнинг табиатига хос ҳолатни беряпти.

Баъзан хаёлимизга «Иккинчи романнинг номини «Меҳробдан чиққан чаён» деб аниқлаштириб ёсалар бўлмасмиди?» деган фикр ҳам келиши мумкин. Сиртдан қараганда тил қоидаларига кўра келишикларда хато борга ўхшайди. Асаддаги неча юз минглаб жумлаларнинг бир-иккисида чиқиши келишиги билан ўрин-пайт келишиги чалкашиб қолган бўлиши мумкин. Аммо асар номида бундай камчиликка йўл қўйилиши эҳтимолдан узоқ. Чунки ёзувчи учун энг қийин ишлардан бири — асарга ном топиш бўлади. Кўп ўланади, бир неча марта ўзгартиради. Кам ҳолларда асар номи рамзий маъноларни ўзига яширган бўлади. Айниқса фарб адабиётида бунақангি мисолни кам учратамиз: «Азизим», «Уч мушкетёр», «Уруш ва тинчлик», «Дон Кихикот»...

«Меҳробдан чаён» эса булардан фарқли ўлароқ, рамзий маънога эга. Биласизки, масжид — Тангрийнинг уйи — покиза жой. Меҳроб эса бу уйнинг янада покизароқ жойи, нопок оёқнинг қўйилмоғи мумкин эмас. Буни инсонга кўчирсак, инсондаги меҳроб — унинг қалби

эмасми? Анварнинг меҳробидаги чаёнлар кимлар эди? Анвар буларнинг чаён эканликларини билмадими экан? Романнинг номи бир тилсиз бўлса, унинг очқич калити баён этилмиш воқеалардир.

Сиз, муҳтарам китобхон, бугун жаҳон адабиёти билан яхши танишсиз: Жек Лондон, Кафка, Платонов, Маркес, Кортасар, Камю... асарларини севиб ўқирсиз, улардан ҳам маъно дурлари терарсиз. Бу одатингиз фақат таҳсинга лойиқ. Балки ўқиганларингизни бир-бириларига таққослаш кўрарсиз? Бу одатни кўп одамларда учратамиз. Биз бундай таққослашни тўғри одат, деб ҳисоблай олмаймиз. Айниқса Шарқ ва Farb адабиётини бир-бирига солиштириб, тарози палласига қўйиш тўғри иш эмас. Ҳар бир одам ўзига яраша ақлли, ўзгача чиройли бўлгани каби ҳар бир асар ўзича теран ёки аксинча, саёз бўлиши мумкин. Ахир биз олма дараҳти билан теракни бир-бирига қиёсламаймиз-ку, тўғрими? «Ҳар кимни ўзига, ой кўринар кўзига», деб бежиз айтишмаган.

Бугунги адабиётимизда Farb, айниқса Лотин Америкаси адабиётiga маҳлиё бўлишлик, улар каби ёзишга интилишлик бор. Бунга бизнинг эътирозимиз ҳам, файрлигимиз ҳам йўқ. Ҳар ким ўзига ёқсан чўққини кўзлайди. Қаминани бир оз ўйлантирган нарса – чет адабиётдан нусха кўчирилмоқчи. Ўзимизнинг бебаҳо мактабимиз эса четлаб ўтиляпти. Маркесларнинг мактаби — Лев Толстой, Достоевский асарлари бўлган экан. Улар рус ва бошқа романчилик мактабларидан фойдаланиб, ўз халқларига оид мактаб анъаналарига суюнган ҳолда дунёни лол қолдирувчи янгилик яратдилар.

Сиз айтишингиз мумкинки, «Уларни дунё танийди, бизники фақат ўзимизда машҳур, даража шунга ярашами?» Бирон бир асарни дунё танимоги фақат даражага боғлиқ эмас. Бу ўринда қойилмақом таржима муҳим. Абдулла Қодирий асарлари тақдирини эслайлик: неча йил тутқунликда бўлди? Сталин ўлимидан сўнг гўё озодлик берилгандай бўлди, аммо бу асарлардаги энг кучли тасвиirlар, гаплар олиб ташланди. Бу асарлар мана энди асл ҳолица нашр этиляпти. Грузин ёки арманиларда она тилларидан рус ёки инглиз тилига тўғридан тўғри бадиий таржима қила оловучи ўз таржимонлари бор. Бизда-чи? Абдулла Қодирийнинг асарлари олтмишинчи йилларда қисқартирилган ҳолида аввал сўзма-сўз тарзда русчага «ағдарилиб», сўнг ўзбек тилини, тарихини, ҳаётини мутлақо билмайдиган одам томонидан «бадиий таржима» қилинган. Шарбати сиқиб ташланган анорнинг қадри бўлмагани каби, бундай таржимада чиқарилган асарга ким ҳам қааради? Эсимдан чиқмайди, москвалик бир шоир «Мошким ҳам қааради?

гурч соқоллик қария» деган сатрни «Старик с бородой маша и риса» яъни «Соқоли мөш ва гуручдан иборат қария» деб таржима қилган экан. Бир неча йил аввал Абдулла Қодирий асарлари туркчага таржима қилинди. Турк адилларининг бизга айтишлариича, шошма-шошарлик билан қилинган бу таржима анча саёз экан. Таъбир жоиз бўлса, зикр этганимиз «Соқоли мөшдан ва гуручдан иборат қария»ни эслатаркан. Демак, улуф адилнинг дунё миқёсида ўз мавқеига эга бўлишига тўсқинлик қилаётган омилларни ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Сиз балки «Кино-чи, кино ҳам машҳур бўлмади-ку?» дерсиз? Саволингизга савол билан жавоб берайин: «Сценийси рус тилида ёзилиб, сўнг ўзбекчага таржима қилинган кинодан яна нимани кутиш мумкин? Романни охиригача ҳеч бўлмагандан бир марта ўқиб чиқмаган актёр қандай қилиб қаҳрамонлар ҳолатини томшабинга етказиб бера олади?»

Шарқу Farb хусусидаги сўзни нуктадон шоиримиз Эркин Воҳидов гўзал тарзда ифода этиб берганлар:

*Менга Пушкин бир жаҳону менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор, кўкси осмон ўзбеги.*

Агар кўзингиз тушган бўлса, туркманларнинг улуғ адаби Хидир Деряевнинг «Қисмат» деган романлари бор. Бизда «Ўткан кунлар» қандай қадрланса, туркманларда бу асар шундай эъзозланади. Бунинг сабаби— «Қисмат»ни ёзишга айнан «Ўткан кунлар»дан олинган таассурот туртки бўлган. Хидир Деряев Абдулла Қодирийни ўзига устоз деб билган, таъbir жоиз бўлса, Абдулла Қодирий мактабида сиртдан таълим олган. Шунга ўхшаш, кўшни халқларнинг атоқли адиллари ўзларини шу мактаб ўқувчилари ҳисоблаганлар. Уларнинг аксарлари Тошкентдаги олий ўқув юртларида таълим олганлар ва Абдулла Қодирий асарларини нўноқ таржимада эмас, аслиятда ўқибўргангандар. Ёзувчининг маҳоратидан лол қолганлар.

Қани, бир ўйлаб кўрайлик-чи, уларни қандай сатрлар ҳайратга солди экан?

«...Унинг кўзлари мулоиймфина сув устиға оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ювошфина оқиб келар, Кумушбибининг қарши-сифа етғанда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб кўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сиҳрига мусаҳар бўлған каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўпприк остиға оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бир ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг

юзини ўпид тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чай-қалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учунчи қайталааб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди».

Мавлоно Лутфий ҳазрат Алишер Навоийнинг биргина байтларидан ҳайратланиб, барча ёзганларини шу байтга алмашишга тайёр эканликларини изҳор этган эканлар. Қондош халқларнинг адиллари қалбидаги ҳам муҳаббат уйғонишига балки айнан шу сатрлар сабаб бўлгандир? Аввал айтганларимизга қайтадиган бўлсак, Кумушнинг бу тасвири шунчаки гўзал баён эмас, балки асар юрагининг зарблари эди. Яъни «Сув ичида бир фитна юз берганинг» қандай оқибатларга олиб келгани ишора қилинган эди.

Навбатдаги фикрни баён этишдан аввал яна бир асардан кичик лавҳани эсласак:

«Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг гамли юзлари кулди, ўзлари ҳоргин-ҳоргин оқсалар-да, бўшалган қул сингари эркинлик нашидасини кемира-кемира илгари босадилар... Бултур экилиб, қўп қошларни қорайтирган ўсми илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулоим кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг сутасида ёнбошлишини мунча яхши кўрар экан, бу кўжат!»

Бу сатрлар яна бир улуғимиз Чўлпон ҳазратларининг асарларидан олинди.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Юнус ота исмли табаррук отахон яшардилар. Муаллимликни касб қилган бу киши ёшлил кезлари Абдулла Қодирий, Абулҳамид Чўлпонлар билан суҳбатлашиш баҳтига эришган эканлар. Юнус ота Москвада ўқиб юрган пайтларида Чўлпон билан учрашиб: «Кечча ва кундуз» романи Қодирона ёзилибди», деб лутф қилибдилар. Шунда Чўлпон бош чайқаб: «Ундей эмас, Қодирийга етишга йўл бўлсин», деган эканлар.

Барчамиз ҳам устоз Чўлпон каби бўлолсак эди...

Энг юксак чўққи шу, бошқа йўл йўқ, дейилгувчи даъводан йироқмиз. Эҳтимол келгусида янада юқорироқ чўққига эришилар. Балки келажак авлод адабиётимизга биз кутмаган тарзда баҳо берар, валлоҳи аълам...

Абдулла Қодирий йигирманчи асрдаги янги романчилик мактабларидан бирининг асосчиси, деб тан олингани мутьлум. Шу ўринда бир нарсани фарқлаш зарур: баъзан «Ўзбек прозасининг асосчиси» деган иборани ҳам учратаб қоламиз. Шундай десак, ёзувчини улуғлаганимиз ҳолда, ўзбек адабиётини, ўзбек насрини қашшоқлаштириб қўйган бўламиз. Ўрни келганда айтайлик, ҳазрат Алишер Наво-

ийни улуғлаганимизда «Ўзбек адабий тили мавқеини олий поғоналарга кўтарди», дейиш ўрнига, ўйлаб ўтиrmай «Ўзбек тилининг (ёки «адабий тилининг») асосчиси», деб юборамиз. У ҳолда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратлари қайси тилда ижод қилишган? Улуғларимиз бизнинг ёлғон мақтovларимизга муҳтоj эмаслар. Тўғри гапни ёзиш, айтиш жоиз.

Ҳамонки романчилик мактаби ҳақида сўз очдик, аввал «роман» атамасининг луғавий маъносини билиб олайлик: «роман» атамасини бирорлар немис, бошқалар французларники деб ҳисоблашади. Бу атама истеъмолда бир неча маъноларга эга. Адабиётта хос маъноси: роман бирор воқеанинг эркин тарздаги муфассал баёнини англатади. Ўтган асрларда «роман» тарзи Европада «ишқий қисса» маъносини англатган. Икки севишганнинг арзи-ҳоли «роман» деб белгиланган. Маълумингизким, бу каби ишқий қиссалар ўзбек адабиёти тарихида кўп бўлган. Адабиётнинг жамиятга муносабати, жамият тараққиётига таъсири, аралашуви фаоллашиши оқибатида роман, яъни ишқий қисса зиммасидаги вазифа ўзгарди — ишқ баёни ижтимоий масалалар билан бойитилди. Ишқий фожиалар сафига ижтимоий, жамият, замонга доир фожиалар қўшилди. Ана шундай янги кўринишдаги романни ўзбек адабиётида биринчи бўлиб Абдулла Қодирий яратдилар. Яратганда ҳам мактаб даражасида, яъни бошқалардан қуруқ нусха кўчирмай, тақлид қилмай, яратдилар. Шундай асарлар борки, агар қайси тилдан таржима қилингани ёзилмаса қайси халқ ҳаёти ҳикоя қилинаётгани билинмайди. Бу асарларда миллий қиёфа бўлмайди. Насронийнинг бошига дўппи кийғизиб кўйганингиз билан у ўзбек бўлиб қолмаганидек, асар ўзбек тилида ёзилгани билан миллий роман бўла қолмайди. Асар фақат чиройли сўзлардан, жимжима баёнлардан иборат нарса эмас. Асарнинг ҳам вужуди, қалби бўлади. Унинг миллийлик даражасини айнан шу қалб белгилайди.

Мисол учун Кумушбиби билан Анна Каренина тақдирини олайлик. Икковлари ҳам гўзал, икковларида ҳам муҳаббат бор, икковлари ҳам севги қурбони. Ҳар икки асар ҳам бу лобарларнинг ўлимлари баёни билан ниҳоясига етади. Лекин уларнинг муҳаббатлари бир хилми? Анна — оиласи аёл, бегона эркакни севади. Оқибатда ўзини ҳалок қилади. Унинг бир гуноҳи икки бўлди. Кумушбиби — маъсума аёл. У эрига содиқ. Ҳатто уни кундошидан қизғанди. Балки қизғаниши, ишқнинг чегарасидан чиққани туфайли ўлим топгандир? Аннанинг севгилиси (эри эмас!) билан Кумушнинг кундоши — Зайнаб

тақдиріда қандай яқинлик бор? Ҳеч қандай. Кумуш — Зайнаблар тақдирини Европа халқлари ҳәётидан излаб топиш мүмкін эмас. Келинг, ўлимга доир иккі баённи эсалайлик:

«...Яқындагина ҳәёт жүйі уриб турған, энді эса казарма столида, ёту бегоналар күзіда Аннанинг жасади ибосиз бир равишіда қонларға беланыб ётарди: сог қолған чаккалары, гажаклы боши, оғир кокиллары орқага ташланған: гүзал чөхрасида, ярии юмуқ қизғашы лабларидан ачинарлы, тиниб қолған очиқ күзларидан вахимали бир ифода бор эди: бу ифода уришиб қолишиганды Вронскийга «Шошманг, ҳали пушаймон бўласиз», деган ўша даҳшатли сўзини айтуб турғанга ўхшарди...»

Бу тасвирни, Анна Каренининг топгани фожиали ўлимнинг баёни русларнинг дунё тан олган улуғ ёзувчиси Лев Толстой ёзган. Энди бу лавҳага эътибор берайлик-чи:

«... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар. Кумушнинг күзи юмиқ, соchlары юзи устида паришин әди. Ҳожи ўз қўли билан соchlарни тузатиб, Кумушнинг кўжимтіл товланған юзини кўрди ва манглайини босди...

— Ойим... Ойим! — деди Ҳожи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзгалмоқчи бўлди.

— Кўзгалманг, ойим... қўзгалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушиби... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомига қўзгалди, Отабек келиб қўлтиқлади, Ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу газ қусуқ қонга айланған әди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

— Ойи... дада... — сўнгра, — беги. — деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумол кўзини юмди...»

Бу эса улуғимиз Абдулла Қодирийнинг тасвирлари. Ўлаётган иккі жоннинг бу дунёдаги иккі хил кўриниши. Ана энди бу иккі баёндаги номларни ўзгартириб кўринг-чи, ўхшармикин? Ҳа, мутлақо ўхшамайди. Нафис адабиётда миллийлик дегани ҳам айнан шу нуқтада кўринади.

Абдулла Қодирийнинг ўғиллари Ҳабибулла ака бир суҳбатларидан диққатга лойиқ фикрни айтган эдилар: улуғ адиб «Ўткан кунлар»ни ёзгунга қадар Шарқнинг нодир адабиёти билан биргаликда Европа насрининг юксак намуналарини ўргантган эканлар. Бу айни тўғри гап.

Улуг адибнинг асарларида Шарққа хос латифлик мавжуд. Ижтимоий масалаларни дадиллик билан асарга сингдириш эса Farb адабиётига хос услугуб.

Гарчи «Ўткан кунлар», «Мехробдан чаён» севги қиссасига ўхшаса-да, унинг замерида Ватан тақдирни. Ватан қайғуси ётади. Адиб «Бир вақтлар қудратли бўлган ота юрт нима сабабдан ночор ва ғариб ҳолга тушди?», деган саволга жавоб топмоқ учун тарихни таҳлил этади. Адабиётда янги романчилик мактабини яратган адиб дастлабки йирик асарини нашр эттирганида ҳали ўттиз ёшга етмаган эди. Шунга қарамасдан саволга жавоб топди, юртни бўғиб турган хасталикларни аниқлаб, бу ташхисни қаҳрамонлари тилига кўчирди:

«Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса ҳолимизнинг нима бўлишига ақтим етмай қолди», дейди Отабек Мирзакарим қутидор эса «Амири Умархондек одил пошио бўлса биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик», деган хомхәёлда юради. Ҳомид аҳволни ўз қаричи билан ўтчайди: «Худо кофирнинг дунёсини берган», дейди у. Зиё шоҳичининг фикри ҳақиқаттага бир оз яқинлашади: «Бизнинг бўлгага тушиши миз ўз феъли хўйимиздан», дейди у. Айни тўғри хулоса Отабек тилидан баён қилинада: «Менимча ўрусларни биздан юқоридалиги унинг иштифоқида бўлса керак. Аммо бизнинг кундан кунга орқага кетшиши мизга ўзора низоъмиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман... Орамизди бу қўрқунч ҳолатка баҳақи тушунадирган яхши одамлар йўқ, биль-акс, бузгувчи ва низочи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда ҳалқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар... Модомики, истибдоқ орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар, бизга најсон йўқдир, магар шундай гаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам иши бошидан қувлаши ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтиқузиш — најкоти чизнинг ягона йўлидир...»

Афсус шуки, најкотнинг ана шу ягона йўлидан юрилмади. Яқин ўтмишдаги бу ғоғилликни адиб мозористон ҳолатига қиёслади ва Отабек тилидан «Мозористонда «ҳайя алас фалаҳ» хитобини ким ҳам эшиштар эди», деган тўхтамга келди. Дарвоҷе, қабристонда «ножотга келинглар!» деб хитоб қилинса ким ҳам келарди... Тобелари бир-бірлари билан аҳил яшай олмаган жамият мозористон кабидир. Бу жамият аҳли гарчи тирик бўлиб кўринсалар-да, улар руҳан ўлийдирлар. Ўтмиш воқеаларини таҳлил этган адибнинг хулосаси мана шу. Подшо зулмидан большевик зиндонига ўтиш даврида миллат гўё бир уйғонгандек бўлди-ю, сўнг яна ғафлат уйқусини давом эттириди. Отабекни қайғуга солган ноиттифоқлик миллатни яна зиндонбанд қилди:

Ёзувчи бу жараённи ўз кўзлари билан кўрди, кўра туриб руҳи фарёд этди ва бу фарёд ёзилмиш асарларига кўчди. Отабек асар бошланишида тилга олган ўзаро низо балоси роман давомида ўз аксини топа борди. Ҳомиднинг қилиғидан тортиб, Азизбекнинг фитнасиға қадар, барчаси миллатни, Ватанинг хорлик ботқоғига ботирувчи омил экани ўз аксини топди. Абдулла Қодирий Отабек тилидан гапириб ғаразчиларни иш бошидан қувлаш, улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазишни орзу қилган эди. Ўтмишдан то йигирманчи асрнинг ўттизинчи йилларига қадар етиб келган ғараз оқими оқибатда миллат фахрларининг жонига қасд қилди.

Ёзувчининг буюклиги шундаки, йигирманчи йилларда бу ғараз, бу зулм оқимининг йўналишини кўра билди. Адибнинг асарларида миллатни үйғотишга, бу қора оқимни тўхтатишга чақириқ бор эди. Афсуски бу хитоб ҳам Отабек айтмоқчи, мозористондаги «ҳайя алал фалаҳ» сингари бўлди.

4

Абдулла Қодирий яратган мактабнинг синфлари — бўлимлари кўп. Биз бир-икки бўлимига озгинагина назар ташладик. Адабий тилга доир маҳорат, ҳикматлар баёни, табиат тасвири... буларни ўрганиб, охирига этиш учун умр қисқалик қилас...

Ушбу жамланган асарлар тўпламининг нашр этилиши муносабати билан китобхонни табрик этиш баҳонасида бу мактабдан қандай наф олиш мумкинлиги хусусида сўз юритдик. Гапимиз бир оз чўзилиб кетганидан билингки, устознинг фикрни мухтасар тарзда, гўзал равишда баён этиш маҳоратларини етарли дарражада эгалламабмиз.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмida, Самарқанд дарбоза деб аталмиш ерда 37-ий бор. Эътибор берилса, уйларнинг тартиб рақамига кўра бу хонадон ўтгиз еттинчи эмас. Дарбоза қошидаги «37» рақами 1937 йилдан, аниқроғи йил адоги — 31 деқабрдан дарак бериб туради. Айнан шу куни ёзувчини оиласи бағридан юлиб олганлар. Уларнинг мақсади адибни фақат оила бағридан эмас, халқ қалбидан юлиб олиш эди. Улар бунга жисман эришдилар, холос. Руҳга, халқ қалбига таъсир ўтқазишга ожиз эдилар.

Одатда одам вафот этгач, уни юваб, кафанлаб, тобутга солиб, елкада кўтариб сўнгги манзил — қабрга элтадилар. Абдулла Қо-

дирий ва у табаррук зотнинг сафдошлариға бу эҳтиром насиб этмади. Уларга бундан-да улуғроқ саодат берилди — улар халқ қалбига мангуга кўчдилар.

Адабиёт ўткинчилик қонуниятларидан холидир. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди.

Самарқанд дарбозадаги 37-хонадонда Абдулла Қодирий олиб чиқиб кетилган уй ҳали ҳам бор. Ўша даврнинг нуктадонлари суҳбат қурган шийпон ҳам сақланган. Шийпон атрофида, боғ ўрнидаги уйларда адибнинг авлодлари яшашади.

Самарқанд дарвоздадаги 37-уйда ҳаёт давом этяпти.

Toχur Malik
2002 йил

ТҮЙ

Қилди бу вақт бизда жавлон түй,
Оқчаси йўқни этди ҳайрон түй.

Бир-бираидин ошурдилар түйни,
Тонди равнақ, ғайратила боён түй.

Беш кун ўтмай түйни сўнгидин
Кетибон мулклар боис фифон түй.

Боён түйифа ерлилар қараб
Этди сарф токи тандаги жон түй.

Эй ғанийларимиз¹, эй фақирларимиз,
Амр этубдурму бизға Қуръон түй.

Мундайин ишлар шаръимизда йўқ
Кори маъжус², кори шайтон түй.

Ишламас шундай ақдлик киши,
Йўламас асло аҳли виждан түй.

Ўтса түй бирла ёзу қишимиз,
Айлагай бизни ерға яксон түй.

Келингиз дўстлар, дин қариндошлар,
Ташласун бўлса гар мусулмон түй.

«Садойи Туркестон» 1915 йил, 64-сон, 20 марта, 2-бет

¹ Ғаний — бой.

² Маъжус — насроний.

АҲВОЛИМИЗ

Кўр бизнинг аҳволимиз, фафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида вижданни пулга сотамиз.

Ўғлимиизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худони буйруғи бўлган улум¹ ўрготамиз.

Коримиз шундан иборат бўлди ушбу вақтда,
Ўнтадин бедона боқиб ёзу қиши сайдотамиз.

Ҳамда ҳар кун такяларда наша кўкнори чекиб,
Баччаға кокил солиб, оҳ-воҳ илан ўйнотамиз.

Қаримиз, боёнимиз, балки бу вақт² оҳвондамиз,
Ногоҳон кўрсак агар бир бесоқолни қотамиз.

Ўргадан чиқса агар миллатни яхши суйгучи,
Биз ани даҳрий² санаб, тўғангча бирла отамиз.

Келингиз ёшлар, зиёлилар бу кун файрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

1915 йил

¹ Улум — илмлар.

² Даҳрий — кофири.

МИЛЛАТИМГА БИР ҚАРОР

Кел эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун,
Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун,
Қилайлук бул кунирайрат ҳама бирдан қилиб ҳиммат,
Жаҳолат чўл саҳросига минбаъд сабзавор ўлсун.

Бу нодонлик биза қилмиш эди тўрт фаслни қишидек,
Жаҳонни зимистони дўнуб¹ фасли баҳор ўлсун.
Аяшмай кумуш-олтунни ҳама боёнлар асло,
Солиб дорилфунунлар ҳам макотиблар² ҳазор ўлсун.

Ўқушсун миллат авлоди бизни доим дуо айлаб,
Қилиб таҳсил улумларни фунуна³ яхши ёр ўлсун.
Очайлук жамиъатлар, кўб йигайлук⁴ ҳам ионатлар⁵,
Ки токи ятим ва бечора бекасга мадор ўлсун.

Неча чоғлар бўлубдурким, қочибмиз биз тараққийдин,
Бу кун бир илтифот бирлан бу йўлға бир гузор ўлсун.
Жаҳолат сассифи бизни ҳамиша беҳузур этди,
Бу кун илмнинг бўйи бирлан димоғлар мушкибор ўлсун.

Бизнинг жоҳиллигимизни кўриб ул шод бўлганлар,
Кўруб машғулиятимизни илмға шармисор ўлсун.
Кимиким журъат айлаб, бул қаломларға амал қиласа,
Жаҳонда исми ани паҳлавон номдор ўлсун.

Бу кун мен сўзладим оз нутқ сиза то Қодир ўлгуңча,
Илоҳи айласун таъсир шу сўз сизга бакор ўлсун .

¹ Дўймоқ — қайтмоқ.

² Макотиб — мактаблар.

³ Фунун — ҳунарлар; фанлар.

⁴ Иона — ёрдам, кўмак.

⁵ Бекас — ҳеч кими йўқ, ёлғиз одам.

⁶ Бакор — эҳтиёж, ҳожаг.

⁷ «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор» шеърлари илк марта «Жувон-боз» ҳикоясига илова ҳолида нашр этилган эди.

ФИКР АЙЛАФИЛ

Оқило фикр айлағил, ки на ишлаор аҳли ватан,
Қайси фосиқ, қайси жоҳил, қайсиси бўлди чапан?

Қилдилар бир-бириға душманликни ҳар вақт беибо,
Бир-бирини айбин очмоқға киришдилар бажан.

Ер сотарлар элда неча тўй бажо этмак учун,
Чунки бидъатин йўлида ҳам филодур жону тан.

Пулни кўб исроф этармиз, бизға тўғри келмагай,
Тўлибон тошти бу вақт ул ақчалардин рестўран.

Занлари¹ соҳибжамолу ҳам сатанг деб ўйлама,
Еб-ичиб жир битмаган андоғ сигири белабон

Қизларин бўйнида кўруб зебигардон ҳам тумор,
Ўйламангиз олима деб жумласи нафъсиз, зиён.

Тушса пул қўлиға гар, соатча тўхтаб турмагай,³
Чунки нодонни кўлида мушт туфроқдур суман .²

Қодирий наздингиза оз ҳасратидан сўйлади,
Айб этуб қилманг ҳақорат, муҳтарам аҳли ватан.

*Тошканд, Абдулла Қодирий жанобларингиздур.
«Оина» журнали, 1915 йил, 12-сон*

¹ Зан — аёл.

² Белабон — сутсиз.

³ Суман — олтин.

БАХТСИЗ КҮЁВ

Теётр рисоласи

Туркистон майшатидин олинган тўрт пардалик фожиъа

ЎЙНОВЧИЛАР:

Солиҳ — 25 яшар, күёв бўладурған йигит.

Абдураҳим — 45 яшар, Солиҳнинг амакиси.

Файзибой — 50 яшар, Солиҳнинг қайнотаси.

Домла-имом — 50 яшар.

Элликбоши — 35 яшар, янги фикр.

Бой — 45 яшар, Солиҳга пул беручи, ижарахўр.

Раҳима — 16 яшар, Солиҳ оладурған қиз.

Приступ ва миршаб

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона, ўнгда кирадурған эшик, сўлда бир тераза, қозуқларда чопон, салла, белбог ва шунга ўхшаши нимарсалар, меҳмонхонанинг остига намат солинған, Солиҳ кичикроқ кўрпача устида олдиға дастурхонда нон, бир чойнак чой қўюб, нондан еб, чойдан ичиб ўлтүрар, бир оздан сўнг Абдураҳим кирап.

АБДУРАҲИМ — (кирап ўйталуб)

СОЛИҲ — (Абдураҳимга қараб, сакраб ўрнидан турууб)

Ассалому алайкум, келинг, амаки (Абдураҳимни мулоқотига учтўрт қадам юрап).

АБДУРАҲИМ — Ваалейкум ассалом (қўл олишиуб, эсончи, омоними сўзлари билан ҳол-аҳвол сўрашурлар).

СОЛИҲ — Қани, амаки, кўрпачаға ўлтүринг! (қўли билан ишорат қилур).

АБДУРАҲИМ — Хўб, хўб, чойинг ҳам бор эканми? Ўзинг ҳам ўлтур (ўлтүрарлар), омин, Аллоҳ ишингга ривож берсун, Аллоҳу акбар (фотиҳа ўқурлар).

¹ Мулоқот --- кўришиш, учрашиш.

СОЛИХ — Хуш келубсиз, амаки нечук худо ярлақади, келин ойим, укаларим, эсон-омон юрубдиларми? Қани, нонға марҳамат қилинг (чой қуяр).

АБДУРАХИМ — Хушвақт бўл, Худоға шукр, ҳаммалари саломат, янганг сенга кўб салом деб юборди, бу кун сени тўғрингға бир гап чиқиб қолди. Сенга маълум қиласай, яна ўзингни кўб вақтдан буён кўрганим йўқ эди, кўриб ҳам келай, деб келдум (нон тановул қилур).

СОЛИХ — (чой беруб) Жуда яхши, мен ҳам сизни соғинган эдим.

АБДУРАХИМ — (ниёла қўлида) Уйингға боруб келсанг бўлмайдими? Неча зарур гаплар бўладир, борасан деб кўз тутаман, бормайсан, ҳар куни бормасанг ҳам беш-олти кунда бир боруб турсанг, ишинг қоладурми?

СОЛИХ — Айтканингиздек неча бора бу кун борайин деб ўйлайман, ўзингизға маълум, бироннинг хизматкори бўлгандан кейин қийин бўлур экан, бораман деган куним хўжайн иш буюруб қўядир, боролмай қоламан. Кеча-кечаси, ҳовлиға боруб ётиб келсан бўладур-ку, ҳовлида ёлғуз ўзим ёткани зерикаман, яна ораси узоқ йўл, бул ерда бирга ишлайдурған оға-инилар бор, ҳар кечаси бирга гаплашиб ётиб, бирор-бировимизға ўрганишиб қолганмиз, улардан ажрагим ҳам келмайдур.

АБДУРАХИМ — Хайр, ундоқ бўлса, сендан сўрайдурган гапим бор, агар хўб десанг айтаман (ниёлани бўшатуб, Солиҳга беруб). Менга чой берма, уйда жуда кўб ичиб келдум.

СОЛИХ — Хайр, қани нима гап экан, сўйланг эшитай?

АБДУРАХИМ — Сўзим шулки, ота-онангнинг ўлганлариға тўрт ийл бўлуб қолди, шундан буён шу хўжайнингда хизматда юрубсан, қанча оқча йиғдинг?

СОЛИХ — Оқча йиғолганим йўқ, топкан пулим ўз ҳаражатимга кетуб турибдур.

АБДУРАХИМ — Солиҳ болам, айтабер, ўйламаки амаким мендан сўраб олур деб, оқчанг ўзингға буюрсин, кўрқма!

СОЛИХ — (Ерга қараб, озроқ ўйлаб) Уч юз сўмға яқин оқча йиғдим.

АБДУРАХИМ — Балли-балли, баракалла ўғлум, шул замонда хўб йиғибсан-да (бир оз сўздан тўхтаб). Мен сени сиртингдан неча вақтдан буён, отангнинг ошиаси Файзибой билан қизини сенга олуб бермакчи бўлуб сўйлашуб юрар эдим. Бугун эрта билан менинг уйимга Файзибой келиб, агар Солиҳга қизимни олуб берадурган бўлсангиз, вақтлироқ ҳаракат қилинг, бўлмаса бир бошқа совчи келуб ту-

рубдир, қизимни Солиҳга олуб бермасангизлар, келуб турган со-
вчиға қуда бўлуб қолсам ҳам эҳтимол, деди. Мен унга бўлса, Солиҳ-
дан сўраб, кечқурун жавоб берай, деб мунда келдим, мен сендан
қанча оқчанг бор, деб сўраганимнинг сабаби шул эди, мана, алҳам-
дулиллоҳ мунча оқчаға молик бўлубсан. Уйланиб, уйингда ота-онан-
гнинг чироқларини ёқсанг, аларни арвоҳлари мендан ҳам кўброқ
сендан хушнуд бўлур эди, яна ўзинг ҳовлида ёлғуз ётолмайман дей-
сан, хотун олгандан сўнг зерикмай, ҳовлида ётадурган бўласан. Фай-
зийони ӯзинг яхши биласан, дастурхонлик, обрўлик, ҳам қизифа
кўб мол қиладурған одамдур. Энди менга, хўб, бўлади, деб жавоб
берсанг, эргага маҳалладан элликбоши ва домла-имомни олуб, Фай-
зийоникига боруб, фотиҳа ҳам, олуғ-солуғларни гаплашиб, бират-
ӯласига тўй бўладурған қилуб келаман, қани, нима жавоб берасан?

СОЛИҲ — (*Ерга қараб, сукум қилур*).

АБДУРАҲИМ — Уялма, бу сўзим шариъатда бор гап.

СОЛИҲ — (*Абдураҳимига қараб*) Йўқ, амаки, уялганим йўқ, ҳозир-
да хотин оламан, деган ўй кўкрагимда йўқ, ҳозир вақти эмас.

АБДУРАҲИМ — Нега ундоқ дейсан, хотун олмоқ фарз ва суннат
эмасми, хотун олмоқни вақти-бевақти бўладурми? Ҳар кимга вақти
бўлмаса ҳам сенек йигитға зарурдур, хусусан сенга ҳам фарз, ҳам
қарздир. Чунки уйингда ҳеч киминг йўқ, яна икки-уч йил юрсанг,
уйингни том-деворини шикаст-рехтлариға қарамасанг, вайрон бўлмо-
ри муқаррардир. Уйланган вақтингда уйларингға қараб турарсан,
мундан ҳам фойданг бор.

СОЛИҲ — Хўб, тузук, сўзингиз тўғри. Бу сўзларингизга жуда
ишонаман, лекин замонамизыва ёмон билъат, исрофлар тараққий топ-
кан, учча-мунча оқчаға бу вақтда уйланмак қийин, мени оқчам бояги
айтканим. Сизға хўб, хотун оламан, уйланаман десам, Файзибой,
мендан замонаға мувофиқ оқча олса, ул вақтда мен қарздор-абгор
бўлуб қолсам, иш қандай бўлур, ҳозир авф этасиз, амаки?

АБДУРАҲИМ — Вой, кўрқоқ экансан-ку, ҳозирги замонда қайси
бир йигит қарздор бўлмай уйланяпти, озроқ қарздор бўлсанг, бо-
шинг омон бўлса, саҳалда қарзингни узуб қўясан, яна Файзибой кўб
катта тўй қилмайман, дейдур, замонани тўйидек сендан кўб оқча
кетмаса керак, бу сенга хўб қулайдур, хўб деявер.

СОЛИҲ — (*оз ўйлаб туруб*) Хайр, қарздор бўлуб қоламанда, ўзин-
гиз биласиз амаки, сазангиз ўлмасун? Отам ўрниға отамсиз, нима
қилсангиз ихтиёр ўзингизда.

² Қарздор-абгор — қарзни тўйолмайтурған қарздор (Муал.).

³ Саҳалда — сағал вақтда, оз мудлат ичидা (Муал.).

АБДУРАҲИМ — Ана энди ўзингға келдинг, баракалла, балли, мен буқун Файзибойға хабар бераман, эртага элликбоши, домлагимом билан фотиҳаға ҳам олуғ-солуғға келамиз деб. Ул ҳам маҳалласини катталариға хабар беруб, тараддуд қилиб турар, Аллоҳу акбар (ўрнидан туруб). Менга жавоб, вақтликроқ Файзибойға хабар бермасам бўлмайдур.

СОЛИҲ — (ўрнидан туруб) Кетасизми амаки?

АБДУРАҲИМ — Шундоқ, энди омон бўл, мендан хўжайинингға салом дегин, хайр (чиқиб кетар).

СОЛИҲ — (бир-икки қадам юруб) Хайр, бўлмаса мендан уйдагиларға салом айтинг (хо.мушилик билан ўрнига келуб ўлтурурар, ҳалқга қараб). Қандай гап бўлди, шул замонда камбағал кишини тўйига бир ярим минг сўм кетуб турган иш, бошимда отам-онам йўқки, мени ғамимни есалар ва мен учун ҳаракат қилсалар. Оҳ яраткан худойим, ўзинг ишимни тўғриламасанг, мен етим бандангнинг кори оғирдур (деб кўз ёши қилуб чўнтағидан дастрўймолини олуб, кўзини артар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Файзибойнинг меҳмонхонаси, сўлда кирадурган эшик, ўнгда икки дарича, меҳмонхона остига намат, саҳнани уч тарафида расмий кўрпача, бир қозуқда қўл сочук, бир токчада бир паднус нон. Яна бир паднусда тарелкаларда ширинлик мевалар, устига дастурхон ёпилган, яна бир токчада тўрт дона тўн тўйда бериладурган, бир оздан сўнг маҳалласининг домла-имоми билан Файзибой кирап.

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳа-ҳа, иш катта-ку, нима гап, мен ҳам айтдим, бир гап бор-ку, Файзибойнида, деб (токчадаги тўнларга қараб), тўй бўладурғанға ўхшайди, токчада тўнлар.

ФАЙЗИБОЙ -- Қани юқориға ўлтуринг, тақсир, гаплашурмиз (тўрга ўлтурарлар).

ДОМЛА-ИМОМ — Омин, Аллоҳ зиёда қилсан, Аллоҳу акбар (фотиҳа ўқурлар). Қани, гапиринг?

ФАЙЗИБОЙ -- Ожизаға Абдураҳимбой элликбоши билан фотиҳаға келмакчи, яна олуғ-солуғ қилинса ҳам ихтимол, шу сабабдан сизни чақириуб келдимки, юрт кўргансиз, юртдаги олуғ-солуғларға тушунуб қолгансиз, мени тарафимдан гаплашсангиз деб.

ДОМЛА-ИМОМ -- Ҳа, ҳа, ҳа жуда яхши бўлубдур, худо зиёда қилсан, Абдураҳимнинг ўғлини куёв қилдингизми?

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, ўлуб кеткан акасининг ўғлини.

ДОМЛА-ИМОМ — Тузук, тузук Собирбойнинг ўғли Солиҳими?

ФАЙЗИБОЙ — Шундоқ, тақсир.

ДОМЛА-ИМОМ — Яхши құлубсиз. Мәхнаткаш, етимлиқда қат-тиғчиликни күб күрган йигит (*шул вақтда эшикдан Абдураҳим ила әлликбоши киурұлар, салом беришуб, домла-имом, Файзебой ўринларидан түрүб, келгәнлар билан күришурлар, Файзебой мәхмонарға түрдән жой күрсатуб ўтқузып*).

АБДУРАҲИМ — (*домла-имомга*) Тақсир, бир фотиҳа ўқуб қўйинг.

ДОМЛА-ИМОМ — (*қўлини кўтариуб*) Омин, тўй устиға тўйлар бўлсун, Аллоҳу акбар (*ҳаммалари фотиҳа ўқурлар*).

ФАЙЗИБОЙ — (*ўрнидан түруб*) Хуш келубсиз, мәхмонар.

ҲАММАЛАРИ — Хушвақт бўлинг, балли, раҳмат.

ФАЙЗИБОЙ — (*мәхмонар олдиға дастурхон солиб, токчадаги паднусларни келтурууб қўяр, яна самовор паднусни, пиёлаларни келтурууб қўюб, самовор келтирмоқга чиқиб кетар*).

ДОМЛА-ИМОМ — (*нонларни синдириб қўюб*) Қани, мәхмонар, нонға марҳамат қилинглар (*ҳаммалари нон тановул қилурлар*).

ДОМЛА-ИМОМ — (*Абдураҳимга қараб*) Жуда яхши ғайрат құлубсиз, эшитиб, зиёда хурсанд бўлдум.

АБДУРАҲИМ — Шундоқ бўлди тақсир, мен ғайрат құлмасам, Со-лиҳининг ҳеч кими йўқ, бир ёқда ҳовлиси бузулуб кетмоқда, хотун олуб берсан, уйифа қараб, ҳовлисини бузмасдан ўлтурагар, деб ўйладум.

ДОМЛА-ИМОМ — Шундоқ, кўп савобга даҳлдор бўлубсиз (*Файзебой самовор олиб кируг қўюб, чой қўймоққа бошлар, парданинг охиригача, ўлтурғанларга оз-оздан чой қўюб берив турар*).

ДОМЛА-ИМОМ — Элликбоши, бир фотиҳа құлуб қўйсак, яхши бўлур эди (*Файзебойга қараб*), сиз нима дейсиз?

ЭЛЛИКБОШИ — Жуда яхши бўлади.

ФАЙЗИБОЙ — Ўзларингиз биласиз.

ДОМЛА-ИМОМ — Қани бўлмаса, қўлингизларни кўтаринглар (*ҳаммалари қўлларини фотиҳага очурлар*) Омин, Аллоҳ ҳар иккиси-нинг умрини узоқ қилиб, қўшақарутсун, серфарзанд, сердавлат қилсун, Аллоҳу акбар.

ЭЛЛИКБОШИ — (*Файзебойга қараб*) Файзебой ака, сизға бир-икки калима сўз айтаман, агар хўб десангиз?

ФАЙЗИБОЙ — Хўб, қани, эшитай, сўйланг (*ҳаммалари тингларлар*).

ЭЛЛИКБОШИ — Сўзим шулки, совчигарчилик олуғ-солуғи сўйла-шилмаса, чунки куёв бўлмиш йигит ўзингизға маълум, етим, ҳам

камбағал. Яна олуғ-солуғ шариъатда йўқ гап. Олуғ-солуғ қилинса, күёвдан қўб оқча олинса, қарздор бўлуб қолса, яхши эмас, дейман. Кераклик нарсаларға озроққина оқча олуб, никоҳлаб берсангиз, шариъатдаги иш бўлур эди.

ФАЙЗИБОЙ — Олуғ-солуғ бўлмаса тўй-тўй бўладими? Менинг ҳам бошимда бир қизим бор, орзу-ҳаваслик дунё, яхшилаб орзу-ҳавас қилсам, деган ниятимда бор. (*Домлага қараб*) Тақсир, бу кишининг сўзлари дурустми?

ДОМЛА-ИМОМ — Бу кишининг айтканлариdek қилсангиз халқа кулги бўласиз. Олуғ-солуғ қилинmasa бўлмайдур. (*Элликбошига қараб*) Олуғ-солуғ юртнинг расми, буни қилманг демоқингиз айб гап!

ЭЛЛИКБОШИ — Мен шариъати мустафо бўйинча иш тутилса деб эдим, гуноҳ ўткан бўлса, афв этасизлар. Олуғ-солуғ сўйлашилса, сўйлашилсин. (*Абдураҳимга*) Абдураҳим aka, сиз нима дейсиз?

АБДУРАҲИМ — Ўзларингиздан гап қоладими? Солиҳға жуда ҳам оғир бўладурған бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ — (*домлага*) Тақсир, қани, олуғ-солуғни юртда хўб кўргансиз, ҳам эшитгансиз, сўйланг?

ДОМЛА-ИМОМ — Бўлмаса совчигарчилик бирла катта тўйни бир қилуб сўйлаймизда, чунки енгилроқ бўладур.

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, бошқа-бошқа сўйлансану.

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳаммасини бир қилаверамиз, осонроқ бўладур. (*Абдураҳим ва элликбошига қараб*) Мен сўйлай, сизлар яхшилаб тинглаб туринглар, ҳар икки тўйда беш юз сўм пул, ўн беш қўй, бир от, тўрт ботмон буғдоӣ, тўрт ботмон бринч, кажавада майиз, туршак, ўн яшук ҳар хил қанд ва ширинлик, йигирма қуюм ҳолва, уч минг дона катта нон, қозонда нишолда, қизлариға ўн бош-оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи, атлас, мовут, чидаган, чит ва бошқалар; ҳар биридан кўйлак, камзул ва мазкурларға лойиқ қимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, адрес, уч дона кавуш-масҳи, қавм-қариндошлариға, ўзлариға, заифалариға бош-оёқ кийим.

ЭЛЛИКБОШИ — Йўқ, домла, жуда ошируб гапурдингиз, йигитнинг ҳоли ўзингизға маълум, жабр бўладурған бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ — (*домлага қараб*) Жуда кам айтдингиз, мен мунга рози эмасман. Юрт урфи қайда, ҳа, ҳа, яна неча нарсаларни қолдурдингиз. (*Элликбошига*) Яна сизнинг ошируб юбордингиз, деган сўзингизға ҳайронман.

ДОМЛА-ИМОМ — (*Элликбошига*) Ўзингизнинг хабарингиз бор, Аҳмадбой ўғуллариға қандай тўй қилуб, хотун олуб бердилар. Бу ул одамнинг тўйини учқунидек ҳам эмаску!!!

ЭЛЛИКБОШИ — Ундоқ исрофчи бойларни қўяберсангизчи, тақ-сир, ҳоллари ўзингизга маълум, ҳар кимдан қарздор бўлуб туруб, қўлларидаги бироннинг оқчасини тўй томошаға исроф қилиб, пулдорни пулинин топиб беролмай, синиб, мулк-ашёдан ажралуб ётканларини кўрмадингизми? Уларнинг тўйини тўй деманг, охири аза-ку, тақсир!

АБДУРАҲИМ — (*Файзибойга*) Камайтуринг. Солиҳни биласиз, ҳеч нимаси йўқ, етим, мундақанги ошуқча оламан деманг!

ФАЙЗИБОЙ — Ҳали мен мунга кўнмайман, домла жуда кам айтуб қўйдилар.

ДОМЛА-ИМОМ — (*Файзибойга*) Майли, кам бўлса ҳам, чунки куёвингиз етим йигит, шунинг учун ортуқча айтмадум, (*Абдураҳимга*) Сизлардан бу пул ва бошқа нарсаларни олгани билан ўзиға сарф қиласидур, ҳамёнға соладур, деб ўйламанг?

ФАЙЗИБОЙ — Мен сизларга ном-баном тушундурай, сўраган фаллалар тўйни олишфа, ҳам нониға кетадур. Қўй ва отлар сўйилуб, ёғ-гўсти ошга кетадур, бунинг ичидаги чарлар, юз кўрсатарлари ҳам бор. Пулға мис асбоб, икки дона палак, икки дона гулкўрпа, саккиз дона дорпўш, қизимға бўюнтумор, қўлтуқтумор, тиллақош зирақлар, мундан бошқа майда-чуйда нарсалар билан тамомланадур. Нонлар бўлса, тўйға келганларға тарқатиладур, ҳолва, бошқа нарсалар ҳам. Энди тушундингизларми, менга мундан нима қоладур.

ЭЛЛИКБОШИ — Мен сиздан сўрайин, мис асбоблар кераклик нарсалар, мунга кўб кеткандан бир юз сўм кетадур, палак, гул-кўрпа, дорпўш, бўюнтумор, қўлтуқтумор, тиллақошлардан нима фойда чиқадур, улар нимага керак?

ФАЙЗИБОЙ — Палак, гулкўрпа, дорпўшлар тўйда уйни зийнати, тумор, тиллақошларни қизимиз тақадур.

ЭЛЛИКБОШИ — Уйға булардан бошқа зийнат қуриб қолибдурму? Қизингизға шанғир-шунғир қилуб тия мисоллик тумор таққандан нима фойда, мен буларнинг ҳаммасини биламан, беш-олти кундин сўнг сандуқда ётадур, аларни сандуқ ҳузурини кўрадур, тийинға арзимайдурған нарсаларға куёв бечорадин кўб оқча олуб кўчадагиларға ош, нон беруб исроф қилсангиз, яна кераги йўқ, палак-халак, тумор-пуморларға пул исроф қилсангиз, куёвингиз бечора қарздор бўлуб қолса, ғам-андуҳини қизингиз бирга тортадур, шариъатға мувофиқ тўй қилсангиз, куёвингиз беқарз бўлса, қизингиз баҳузур, бегам умргузаронлик қиласиди.

ФАЙЗИБОЙ — Ҳали ҳам мен, патир ушатар, совчи гарчилик сўраганим йўқ, мундан ортуқ шариъатдаги тўй қандоқ бўлади?

ЭЛЛИКБОШИ — Шариъати мустафода шундоқки, куёв тарафи-дин қизға маҳр таъинламоқ, сўнгра бир коса сув билан никоҳламоқ. Мұхаммад алайхиссалом йигитдан пул олрил, палак, гулкүрпа, дорпуш, тумор, күлтүктумор қылғил, йигит қарздор бўлуб қолса ҳам майли, дейдиларму? Ҳозирда биз туркистонликлардин бошқа жумла мусулмонлар, хусусан Макка, Мадина, Истамбуллilar юқорида-ги айтканимдек қилиб қизни эрга берадурлар, куёвдан оқча сўра-моқни номусулмонлик деб биладурлар ва бизлардек исроф қилмай-дилар. (*Домлага қараб*) Тақсир, сиз ҳам толиби улумсиз, Худо ва расулимизнинг буйруқлари шундоқ эмасми? Ва бу кишининг сўра-ганлари шариъатдан ташқари эмасми?

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳар жойни мусулмонларининг бир расми бўлади, бизларға ҳам шундоқ қилмоқ расмдур.

ЭЛЛИКБОШИ — Ҳар жойнинг мусулмонларини эмас. Бошқа вилоят мусулмонлари шариъатка мувофиқ расм билан қиладурлар. Аммо бизлар шариъатка тескари жоҳилият замонидан қолган бидъ-ат ила қиласми.

ФАЙЗИБОЙ — Агарда бизлар шариъатка мувофиқ қизимизни эрга берсак, ҳалқ бизни айб қилуб куладилар, мунга нима дейсиз, бизни ҳалқға кулги бўлганимиз яхшими?

ЭЛЛИКБОШИ — Ҳалқ шариъатни масхара қиладиларми? Сиз мени айтканимни қилаберинг, ҳалқ сиздан кулса, шариъат буйруғи-ни қилдим десангиз, ҳеч ким нима деёлмайдур, агар айб қилса, гу-ноҳкор бўладур.

ФАЙЗИБОЙ — Мундоқ сўзни узуб, улайдурган экансиз, жуда мени гаранг қилдингиз, энди бўлди, бўлди. Домла-имомнинг айткан-ларини берсаларингиз мана, бўлмаса ўзларингиз биласиз, мен юрт-нинг расмини ташлаб, қизимни эрга беролмайман, энди гапни кўб чўзманг, минг гапурганингизда заррача менга таъсир қилмайдур.

ЭЛЛИКБОШИ — Хайр, хайр, мендан ўткан бўлса афв этурсиз, мен сизға күёвингизга қариндош эмасман, шунчаки, шундоқ бидъ-атлар бўлмаса эди, деб сўзни узайтиридим. Жабр қилсангиз күёвингизға қилурсиз, гуноҳи бўйнингизфа, менга нима фойда, нима зарар (*ерга қараб сукут қилур*).

ДОМЛА-ИМОМ — (*Абдураҳимга қараб*) Сиз хўб деяберинг, бундақанги яҳман деб ўлтурманг, тўйға кеткан оқчани Худо ўзи еткузадур, қарздор бўлса бўлар. Қарз узилар, хотун ёнга қолар, деган сўз бор. Элликбоши қаёғдаги бўлмаган сўзларни гапуриб, сизни сустлантуриб қўйдилар, ул кишининг сўзини қўяберинг.

АБДУРАХИМ — Хайр, бўлмаса билганларингизни қилинглар.

ДОМЛА-ИМОМ — Кўлингларни кўтариңглар! (*Ҳаммалари фотиҳага очурлар, домла ичида узоқ дуо қилур*) Омин, Аллоҳу акбар, баракалло! (*Абдураҳим ва Файзибойга қараб*) Энди муборак бўлсун!

АБДУРАХИМ ва ФАЙЗИБОЙ — Қуллуқ, қуллуқ.

ФАЙЗИБОЙ — (*Абдураҳимга қараб*) Тўйни ушбу таъйин бўлгандан кам юборсангиз, ҳеч кўнмайман, сўйлашканни батамом юборурсиз!

АБДУРАХИМ — Хотиржам бўлинг, бир нима қилурмиз.

ЭЛЛИКБОШИ — (*ўрнидан туруб*) Энди менга жавоб, кетаман (*Эшикга қараб юрар*).

ФАЙЗИБОЙ — Ўлтиратуринг, ош тайёр!

ЭЛЛИКБОШИ — Балли раҳмат, еғандек бўлдум (*ҳаммалари ўринидан турарлар*).

ФАЙЗИБОЙ — Сизлар ўлтурибсизлар-да.

ДОМЛА-ИМОМ — Йўқ, бизлар ҳам кетамиз.

ФАЙЗИБОЙ — Тўхтанглар бўлмаса (*чакмон турган токчадан чакмонларни олуб, домлага, Абдураҳимга кийгузарлар, элликбошига навбат келганда киймас*).

ФАЙЗИБОЙ — Сабаб, киймайсиз? Бояги гапимға хафа бўлдингизми?

ЭЛЛИКБОШИ — Йўқ, тўн киймайман, деб аҳд қилғанман.

ФАЙЗИБОЙ — Тўйникини кийганингизда яхши бўлур эди, чунки тўйники табаррук эди. (*Абдураҳимга қараб*) Эртага хотунлар билан бамаслаҳат тўйнинг хабарини берарман.

АБДУРАХИМ — Хўб, хўб (*ҳаммалари чиқуб кетарлар, Файзибой саҳнада хайр, хайр деб қолур*).

Парда тушар

УЧУНЧИ ПАРДА

Солиҳнинг уйи, сўлдан кирадурган эшик ёнида дарича, саҳна остига оқ, эски намат солинган, тўрда узун, эски кўрпача солуглуқ, токчаларда пиёла, эски чойнак, қорақумгон ва боишқалар, парда кўтирилган вақтда Солиҳ саҳнани сутуруб юрар.

АБДУРАХИМ — (*кирар*) Эй болам, шундамудинг, сени хўжайинингникида деб борган эдим. Йўқ экансан, жуда овора бўлуб қайтдим, уйингға келган экансан, мен келдим деб, менга хабар берсанг бўлмасмуди, мен овора бўлуб хўжайинингникиға бормас эдим (*тўрга чиқиб кўрпачага ўлтурар*).

СОЛИХ — (*Сутургусин бир чеккага ташлаб*) Келинг амаки, уйдан бир хабар олай, деб бу кун шунда келган эдим, сизға хабар бермаганимнинг вақҳи уйингизда бормусиз, йўқмусиз деб ўйладим. (*Абдураҳимнинг ёнига ўлтурап*).

АБДУРАҲИМ — Яхши келубсан, мени сенга бироз гапларим бор эди, жуда терлаб-пишиб кетдум (*бошидан салласини олуб, ёнига қўюб, дастрўймоли билан ўзини бироз елипур*).

СОЛИХ — Амаки, чой-нон олуб келайму?

АБДУРАҲИМ — Йўқ, чой-ноннинг вақти бор. Кеча сени жавобинг билан маҳалладан Мулла Карим элликбошини олуб Файзибой-никига фотиҳа, ҳам олуғ-солуғга бордук, билмайман нима бало бўлди, Файзибой қадимри ваъдаларидан қайтдиму? Юртдаги расмни оламан, деб кичкина тўйға кўнмади. Элликбоши бечора шариъатдан ундоқ-мундоқ деб кўб гапурган эди, бечорани кўб беобрў қилди, Файзибойнинг маҳалласининг домла-имоми ёмон одам экан, юрт урфи тарқ бўлмасун деб, Файзибойни қутуртириди, мен ноилож бўлуб, ошиқ бўлса ҳам xўб бўлади, деб кўнуб, чопон кийиб келдум, уйда қўтлаб боқсам, тўйға тахминан бир минг беш юз сўм кетар экан.

СОЛИХ — Бундақангি оғир нарсалар сўраган бўлса, бўлмайди, деб қуда бўлмай келганингиз яхши эди, қанча оқча ва қанчадан ғалла олар эмиш?

АБДУРАҲИМ — Беш юз сўм пул, тўрт ботмондан ғалла, шунга ўхшаш майда-чуйдалар.

СОЛИХ — (*кўзлари олайиб*) Вой баёв, бу қандақангি гап, майда-чуйдасини ўзига ҳам етти-саккиз юз сўм кетадур, мени ўзингиз биласиз, ундоқ оқча ва ғаллалар беруб хотун олмоқға қувватим етмайдур. Қарздор бўлмоғим ониқ кўрунуб турган иш, ҳали ҳам бунча нарса беруб хотун ололмайдур, деб жавобини беринг.

АБДУРАҲИМ — Энди бўлар иш бўлди. Беш-олти юз сўм қарздор бўлсанг-бўлубсан, қувватим етмайдур, демоқ йигит кишиға айб гап, энди тишингни-тишингға кўй, ундақангি гапингни қилма!

СОЛИХ — Йўқ, жавобини беринг, ҳозир қарздор бўлуб хотун олмайман. Қарздор бўлсан қарзимни ким берадур (*юзини пеҳкари қилур*).

АБДУРАҲИМ — Эй, аҳмоқ экансан-ку, ярамас гапларни гапурма. Фотиҳа Худонинг муҳри, дебдурлар, фотиҳадан қайтсанг кишини фотиҳа урадур. «Кейинги пушмон жонга душман» дегандек, бир қасалға йўлуқуб, кейин пушаймон бўлуб юрма. Яна менинг феълимни айнатма (*зарда ва аччиқлар билан гапурар*). Қарздор бўлсанг бир гап бўлуб кетар, ўрталда турганини уялтурууб қўядурган иш қилма.

СОЛИХ — Хайр, мен кўндум, энди кимдан қарз сўрайман, мен ҳеч кимни танимасам!

АБДУРАҲИМ — Сен мунга ташвиш қилма, мен кеча Қосимбой билан сўйлашкан эдим, сенга оқча қарз бермоқчи эди. Мен Қосимбойнинг олдига боруб, мунда олуб келурман. Қанча ижара оламан деса, хўб деябер (*Салласини кийиб, ўрнидан туруб, чиқиб кетар*).

СОЛИХ — (*Абдураҳимнинг кетидан гапурмоқчи бўлуб, гапуролмай қолур, халқга қараб*) Менга хотун олмоқ бир балойи азим бўлди, олмайин десам, амакимнинг аччиғи бояги, оламан десам, бир талай қарздор бўлуб қолсан. Энди қандоқ қиласман? Эй Худо, ўзинг осон қил. Бу нима деган гап-ки, хотун олмоқфа бир ярим минг сўм пул кетса?! Раҳматли дадамдан эшитар эдимки, онангни дадаси менга бир тийин чиқимсиз қизини никоҳлаб берган эди деб. Яна бобом раҳматли мадрасаға мударрис эдилар, ул киши шариъатга мувофиқ иш қўлганларми ёки мувофиқ эмас? Албатта, мувофиқ бўлса керак, чунки бобом Туркистонда биринчи уламолардан эдилар. Энди — бу замонда олуғ-солуғ, фалла, яна нима балолар чиқиб кетди, хотун олган йигит қарздор бўлмасдан уйланада олмайдур. Қанчалари ержойларидан ажрамоқдалар. Мана мен ҳам ўшаларнинг жумласидан бўладурғанға ўхшайман. Эй Аллоҳ, бул бидъатларни ўзингдан бошқа чорасини тополмайди, ўзинг осон қил. (*Мундан сўнг қовогини солуб, хафа бўлуб ўлтурар, бир оздан кейин Абдураҳим кирап*).

АБДУРАҲИМ — (*кирап*) Тур, Солиҳ, ўлтурма, бой келди, пул сўрасам йўқ демагил, агар йўқ десанг, жуда хафа қиласман, салом беруб бой билан кўруш!

СОЛИХ — (*сакраб ўрнидан турагар, Абдураҳимга*) Шундами бой?

АБДУРАҲИМ — Ҳа, шунда (*эшикга қараб*) Кираберинг бой ака.

БОЙ — (*кирап*).

СОЛИХ — (*салом беруб кўришар, бойни юқорига чиқаруб ўлтуруларлар*).

БОЙ — Омин, қадам етди, бало етмасун, Аллоҳу акбар (*ҳаммалири фотиҳа ўқурлар*).

АБДУРАҲИМ — (*ўрнидан туруб*) Хуш кўрдук, бой ака.

БОЙ — Хушвағт бўлинг, раҳмат. (*Солиҳга қараб*) — Болам, сизға оқча керакми?

СОЛИХ — Шундоқ бой ака!

БОЙ — Қанча оқча керак, бир-икки юз сўм бўлса бўладими?

СОЛИХ — Амаким биладилар.

БОЙ — (*Абдураҳимга қараб*) Керагини айтинг (*ерга қараб ўлтурупагар*).

АБДУРАҲИМ — Тўққуз юз сўм бўлса бўлади.

БОЙ — Жуда яхши, неча ойда берасизлар?

АБДУРАҲИМ — Худо Солиҳга қувват берса, бир йилда беради.

БОЙ — (*Солиҳга*) Мен шу шартлар бирлан оқча бераманки, аввал тўққуз юз сўмға бир юз сўм ижара қўшуб бериб, бир минг сўмға ҳам вексил берасиз ҳам ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларни натариусдан гаров (залўқ) қилуб берасиз: «Срўтида берсам хўб, бўлмаса ҳамма ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларим шул бойники» деб, иккинчи, олти ойдан бир кун ўтқузмасдан пулимни батамом берасиз ҳам ҳужжатингизни оласиз, агар шул шартларға хўб десаларингиз, оқча бераман, бўлмаса йўқ.

АБДУРАҲИМ — Ижарасини камроқ қилинг ва срўгини бир йил қилинг, токи тўламоқға осон бўлсун, яна Солиҳ вексилни ўзини берса бўлади, чунки ҳамма бойларға одат шул, гаровни қўйинг!

БОЙ — Ўзингиз биласиз, замон ёмон бўлуб кеткан, бу вақтда бирорвнинг ҳақида ҳеч ким қўрқмайдур, шунчаки ишонишка гаров қилуб оламан, ҳам ўзимнинг одатим ҳамиша шундоқ, ижарасини камайтуролмайман, срўги ҳам шундоқ.

АБДУРАҲИМ — Ҳар нима бўлса ҳам саҳал жўнроқ қилинг, Солиҳга жабр бўлмасун.

БОЙ — Мен бир гапураман, айлантуруб ўлтурушға тобим йўқ, бўлса хўб дeng, бўлмаса менга жавоб беринг.

АБДУРАҲИМ — Хайр, нима десангиз шул, мен нима ҳам дедим (*ерга қараб ўлтурап*).

БОЙ — (*Солиҳга қараб*) Вексилға қўл қўйишини биласизми?

СОЛИҲ — Ҳа, бой ака, биламан.

БОЙ — (*Солиҳдан*) Жуда яхши, ҳовлининг неча саржинлиги маълумми?

СОЛИҲ — Ҳа, маълум, илгари куни ўлчаткан эдим, жамъи тўқсон саккиз саржин келди.

БОЙ -- (чўнтағидан қоғоз-қалам олуб, *Солиҳга*) Ҳовлини ғарб тарафи кимға муттасил?⁴ Шарқи кимға муттасил? Жануби кимға муттасил? Шимоли кимға муттасил?

СОЛИҲ — (қўёли билан тўрт тарафға ишорат қилуб) Буёқ Эшмуҳаммад акаға, буёқ Турсун акаға, буёқ Каримбой акаға, буёқ Абдураҳим амакимға.

БОЙ — (ёзуб олуб) Баракалло, энди бўлди, туриңглар, натариусфа борамиз, вақти ўтмасун, пулни ҳам ўшал жойда бераман.

⁴ Муттасил — ёпишган, туташган.

АБДУРАХИМ — Аввал чой ичиб олайлук, сизға чой келтурсун?

БОЙ — Балли, раҳмат, натариусни вақти ўтмасун, Худо хоҳласа, бошқа вақтда ичамиз.

АБДУРАХИМ — (*Солиҳга*) Тур, вақтлироқ борайлук.

СОЛИҲ — Хўб (*ҳамалари чикушиб кетар*)

Парда тушар

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Учунчи пардадаги саҳнанинг айни, фақат келинларининг уйидек дорпӯшлар осилинур ва таҳтмоннинг устидан кирпӯш осилинур, токчаларга ҳар хил асбоблар қўйилур, тўрга кўрпача солинган, устиди Раҳима халқга қараб дўппи тикуб ўлтурур. Бироздан кейин Солиҳ кирад, повестка кўтаруб.

СОЛИҲ — (кўлида повесткани кўтариб, хафалик қиёфатда қовогини солуб) Оҳ, нима балоларға гирифтор бўлдум, қандоқ мушкул ишларға қолдум, оҳ, эсиз бошим (*саҳнанинг тўрига — Раҳиманинг ёнига ўлтурур*).

РАҲИМА — (*Солиҳнинг башарасига қараб*) Нега хафаға ўхшайиз, ким чақирған экан?

СОЛИҲ — (*ерга қараб ўлтурууб Раҳимага жавоб бермас*).

РАҲИМА — Нега гапурмайиз, кўлингиздаги қандақа қоғоз?

СОЛИҲ — Эй-й, сўраб нима қиласан, шўрим қуриди-ку? Тўйдаги қарзимни ваъдасидан уч ой ўткан эди. Бу кун соат 12 фача пул топуб берсан хўб, бўлмаса бой ила судя, пристуф тушиб ҳовлимни, молларимни ўзиға ўткузар эмиш, оҳ, шўрим қурсин, оҳ (*тиззасига урар, ҳўнграб йиглар*), оҳ, сен билан менинг ҳолимиз хароб. Бизлар, бизларни кўчаға ҳайдар эмиш, оҳ, қайдан мен дунёға келган эканман (*чўнтағидан дастрўймолини олуб кўзини артур*).

РАҲИМА — Бўлмаса, соат 12 фача тўлаёлмайсизми?

СОЛИҲ — Нимани тўлайман! Ҳол-аҳволим ўзингга маълумкү яна мендан тўлаёлмайсизми, деб сўрагани уялмайсанми? Менда соат 12 фача нақд бир минг сўм қайдада бўладур?

РАҲИМА — (*ерга қараб йиглар ва Солиҳга*) Амакингиздан оқча сўрамадингизми?

СОЛИҲ — Сўрадим, пулим йўқ деди, у бечорадан ҳам эллик сўм олуб, яна тўхтармукин, деб бойға пулининг ижарасига берганман (*эр-хотун йиглашурар, шул вақтда Файзобой кирад*).

ФАЙЗИБОЙ — Ҳа, нима гап, нега йиғлашиб ўлтурубсизлар? (*Солихнинг олдига келуб ўлтурап*).

СОЛИХ — (*ёшини артуб*) Ўзингизнинг хабарингиз бор, тўйда бир минг сўм қарздор бўлуб, ҳовли, ашёни пулдорга гаров қилуб берган эдим, ваъдасидан уч ой ўтди, тўлаёлмадум, букун соат 12 да бой билан судя, пристуф⁵ тушуб, ҳовли ва ашёларни ўзиға ўткузуб, бизни ҳайдаб, бутун чиқарар эмиш, хонавайрон бўлганимизға йиғлашамиз (*хўнграб яна йиглар*). Энди умидимиз сиздан, бир илож қилуб ёрдам қилмасангиз, сиздан бошқа таянадурганимиз йўқ (*повесткани берар*).

ФАЙЗИБОЙ — (*повесткани олуб, бироз ўйлаб туруб*) Мен қандоқ қиламан, бир тийин оқчам йўқ, ўёғини сўрасангиз, шу кеча-кундузда овқатга ҳам пул йўқ. Абдураҳим амакингиздан сўрамадингизми? Бир илож қилса бўлмасму эди?

СОЛИХ — Сўрадим, уни ҳам оқчаси йўқ экан.

ФАЙЗИБОЙ — (*Повесткани ерга қўюб, ўрнидан туруб, қизига*) Қизим, мен сени кўргани келган эдим, йиғлама энди, омон бўл, зериксанг ҳовлиға боруб кел! (*Чиқиб кетар*).

РАҲИМА — (*юзини ўраб, отасига қарамасдан йиглаб қолур, Файзебой чиқиб кеткандан сўнг кетидан*) Ҳар ишни сиз қилдингиз, куёвингиздан кўб оқча олмай ва исроф қилмаганингизда, куёвингиз қарздор бўлмас эди ва мундоқ ташвишқа қолмас эдук (*яна йиглар*).

СОЛИХ — (*ўрнидан туруб, эшикни маҳкамалаб келуб, тоқчадан бир пичоқ олиб Раҳимага*) Энди мендан рози бўл, шарманда бўлганимдан ўзимни-ўзим ўлдурганим яхши.

РАҲИМА — (*сакраб ўрнидан туруб*) Сизға нима бўлди,вой ўлай (*Солихнинг пичоқлик қўлинин ушлар*).

СОЛИХ — Ҳовли, ашёдан ажралуб, кўчада қандоқ, юраоламан, ундан кўра ўлганим яхшироқ, қўй қўлумни, мендан рози бўл, мен ҳам розиман (*қўлинин силтар, Раҳима қўймас*).

РАҲИМА — (*қаттиғ овоз бирла йиглар ва ялинур*).

СОЛИХ — Ушлама, ўзингни-ўзинг хафа қилма, ўзимни ўлдурмасам иложи йўқ.

РАҲИМА — Бўлмаса мен сиздан ажralиб дунёда туролмайман, аввал менга пичоқ уруб ўлдуринг. Сизни ўлигингизни кўрмоқға тоқатим йўқ, кўрмай ҳам куймай! (*Кўкрагини тутуб бериб, йиглаб турар*).

СОЛИХ — Кўй, ёш жонингға жабр қилма, сени ўлдурушға қўлим бормайди (*елкасига қўли билан қоқар, иккаласи йиглашурлар*).

⁵ Пристуф — пристав.

РАҲИМА — Ўзингизни ўлдурап бўлсангиз, аввал мени ўлдуринг, сиздан ажралиб туролмайман бу дунёда.

СОЛИХ — Сени ўлдуришкага асло қўлим бормайди, сен бу дунёда тур, мени ўлганим яхшироқ (ўз-ўзига пичоқ урмоқчи бўлар).

РАҲИМА — (*сакраб Солиҳдан пичоқни олиб, ўз биқинига урар, чалқанчасига ийқилур, қўлидан пичоқ бир тарафга туашар, типирилар ва оҳлар тортар, жон берар*).

СОЛИХ — (*Йиглай-йиглай қозиқдан жойнамоз олуб келиб Раҳиманинг устига ёпар ва юзидан ўпуб, Раҳимага қараб*) Эй вафодор ёrim, мени деб ширин жонингдан кечдинг, маҳшар куни Худо ва расул алайҳиссалом олдида мени эрим жабр билан ўлдурди демагил, ажалингга мен сабаб бўлмадим, балки ўзингнинг отанг сабаб бўлди. Мендан шариъатдан ташқари оқча олиб қарздор қилди ва ёш умримизни хазон қилди. Сени ва мени бевақт ўлумимизға исроф сабаб бўлди. Худо хоҳласа, маҳшар кунида отанг Файзобой жавобгар бўлса керак. Оҳ, эсиз ёш жоним, эй худовандим! Бизларни ўлимилизға сабаб бўлган ўзингта маълум (*Раҳиманинг бош тарафига ўтуб ўзига бирдан пичоқ уруб, ийқилиб, хириллаб-хириллаб жон берар. Бироздан сўнг бой, приступ кирарлар*).

БОЙ ВА ПРИСТУФ — (*ўлуб ётганларни кўруб чўчуб, бир четда мўралаб, қараб турар, приступ ҳуитак чалур, ўзи ўлукларни кўкрагига қулоқ солуб*).

ПРИСТУФ — (*бойга*) Душа нет, кажется себя убивали.

БОЙ — Незнаю (*шул вақтда мишиш, Абдураҳим, элликбоши, Файзобой, домла-имом югурушиуб кирарлар*).

ФАЙЗИБОЙ — (*югуруб боруб, қизини ўлук кўриб, ҳўнграб йигламоқга бошлар*) Вой болам, вой болам!

АБДУРАҲИМ — (*Солиҳнинг устига ўзини ташлаб*) Етимгинам болам, воҳ болам, оҳ болам!..

(*Абдураҳим, Файзобой секин-секин йиглаб, ўлукларнинг олдида ўлтурар, бошқалари қатор турарлар*).

ЭЛЛИКБОШИ — (*бойга*) Бой ака, нима воқеа бўлди, буларни ким ўлдурди?

БОЙ — Бизларнинг хабаримиз йўқ, мени Солиҳда бир минг сўм пулим бор эди, ваъдасидан уч ой ўткан эди. Букун повестка юборган эдимки, соат 12 гача берсанг хўб, бўлмаса уйингни ўзумга ўткузуб оламан деб. Повестка берганга айткан эканки, «Бу кун приступ тушадурган бўлса, мен бундай шармандаликча чидолмайман, ўзумни ўзум ўлдурман» деб. Биз приступ билан келуб, шул воқеани

кўрдук, мундан бошқа гапдан хабаримиз йўқ. (*Пристуфга*) Шундоқми тўра?

ПРИСТУФ — Шундак, шундак, бизники шуни кўрди.

ЭЛЛИКБОШИ — Хўп, тушундим, ҳовлисидан ажралганиға чидомай, ўзини ўлдурибдур, хотини ҳам эрининг ўлувига чидолмай, ул ҳам ўлганға ўхшайдур (*Файзибой ва Абдураҳимга*) йигидан тўхтанглар, йирининг фойдаси йўқ (*тўхтарлар*).

ЭЛЛИКБОШИ — Файзибой ака! Күёвингиз бирла қизингизнинг ўлимиға нима сабаб бўлди, биласизми?

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, сабабини билмайман.

ЭЛЛИКБОШИ — Мен сизға сабабини айтсан, сизни бекор шариатдан ташқари тўй қилуб, күёвингиздан кўб оқча олуб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ўшал вақтда мен сизға айтдим, бекор исроф қилманг, күёвингиздан кўб оқча сўраманг, юртка обрў қиласман деб, ош-нон беруб, Худо ва расулнинг буйруғларидан чиқманг, дедим. Сиз мени сўзимни қулоқға олмадингиз ва шариъатға бўйунсунмадингиз ва мени беобрў қилдингиз, мана күёвингиз қарздор бўлган экан, мулк-ашёдан ва ширин жондан ажрабдир. Сиз ҳам жонингиздин, ширин қизингиздии ажралдингиз. Бу дунёда кўрган ғам сизға ғам эмас, маҳшар куни Худованди карим олдида итобға қолмоғингиз эмди ўёғда турубдир. (*Халқга қараб*) Сизлар ҳам шундоқ исроф қилмоқдасиз. Исрофнинг зиёнини кўрдингизлар, Файзибайдан ибрат олинглар, кўрдингизларми, исроф қилуб, охири ҳоли нима бўлди? Шариъати мустафоға бўйунсунинглар, энди кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйға исроф бўладурган оқчага ўғлинигизларни ўқутинглар, ёки жамияти хайрияға иона қилинглар. Ўғул ўқутмоқ яхши ҳам фарздор, тўйға исроф қилмоқ бидъатдур. Яна қиз эрга бермоқни оғирлашдурганларингизни бир катта зиёни шулки, баъзи йигитларимиз ўтгуз-қирқ ёшғача уйланмай юрарлар. Сабаби эса хотун олмоқ оғирлашгани, унга бир минг сўм, бир ярим минг оқча керак бўладур. Бул оқчани тополмай, ноилож бўлуб... қандай номаъкулчиликлар қилуб номимизни ёмонликға чиқаруб, бутун ислом оламини булғатадурлар. Мунга кимлар сабаб бўлди? Албатта, қизлик оталар. Муни гуноҳиси кимга? Албатта, қизлик оталарға, чунки шариъатда йўқ нарсаларни оламан, дейлар ва йигитларимизни мундоқ нарсалар берувға қувватлари етмайдур-да, шундай бадкорликни ихтиёр қиладилар. Яна қизлик

⁶Итоб — қарғиш, таъна.

оталарға айтаманки, қадимғи одатимизни ташласак, халқға кулги бўламиз, деб ўйламасунлар. Кулган кишилар, гуноҳлари азм бўлиб, шариъатга бўюнсунмаган бўладурлар.

(*Файзобойга*) — Энди сизга Худо сабр берсун. Йиғининг фойда-си йўқ. Ҳар нарса қилдингиз, ўзингизга қилдингиз, ўз оёғингизга болта урдингиз. (*Бойга*) — Бир-икки кун тўхтант, ўлук кўмилгандан сўнг ҳовлини сотдируб олурсиз.

БОЙ — Хўб, бўлмаса, ўзингиз молларни сахлаб берасиз.

ЭЛЛИКБОШИ — Жуда яхши (*бой, приступ чиқиб кетар, халқقا*) Ҳар маҳалланинг домла-имомиға зарурдурки, ўзининг қавмиға мундоқ ишларнинг зиёнини билдуруб, манъ қилмоғи ва шариъатда йўқлигини билдиримоғи. (*Домла-имомга қараб*) — Тақсир, сиз ҳам шунга сабаб бўлдингиз. Агарда сиз менинг ёнимға қўшулуб, Файзобойни қайтарганингизда мундоқ исроғ қилмас эди.

ДОМЛА-ИМОМ — Мен билмадим, пешонасида бор экан.

МИРШАБ — Энди ҳаммаларингиз чиқингизлар. Мен уйни қулуп-лаб оламан, ҳозир дўхтур келса керак (*ҳаммалари чиқарлар, миршаб ҳали эшикни беркитиуб чиқиб кетар*).

Парда тушар

1915 йил

ЖУВОНБОЗ

Рўмон

Ҳамал ойини ўн бешлари бўлуб, баҳор аввали эди. Ҳаволар исиб, баҳор шамоллари дараҳтларни ҳар тарафға эгмакда эди ва ҳар хил паррандалар дараҳтларда бир-бирлари билан ўйнашиб, ёқимлик овозлар билан сайрашмакда эди. Қиши билан танчада ётиб зериккан Солиҳа ҳам офтобға қарши солинган айвонига уйидан кўчиб чиқиб, ёлғуз ўзи дўфи тикмакда, баъзи ашулаардан билганича айтмакда эди. Гоҳо-гоҳо эрининг савдодан келмай кечикканиға хавф қилуб «Эримға нима бўлди, савдодан ҳар йили бу вақтдан илгари келур эди ва хат ҳам ёзмади», деб қўрқуб ҳам қўяр эди. Ҳам ўғли Саъдулладан хафа бўлуб, «Саъдулла тушкур на мадрасада турмаса, на уйиға келмаса, на дадасига хат ёзуб омон-эсонлигини билмаса, бола бўлуб ақли кирмади. Саъдултани қуриб кеткур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди, унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас, Раҳимжон бесоқоли ўлгур бўлса бўлди. Раҳимжон ўлгур мунга бир бало бўлди, кеча-кундуз самоворда, улоқда, такъда, билмайман, яна қаёғларда! Наҳотки ўғлумни бир кун уйиға юбормаса, энди мундоқ Раҳимжон билан юраберса, иссиқ-совуқчи домлага бориб уч танга билан ўғлумни Раҳимжондан совутиб қўймасам бўлмайдиган ўхшайди», деб хўрсиниб қўяр эди. Шул вақтда бирор эшикни қоқди, Солиҳа оёғянланг юргурганча йўлакға боруб «Кимсиз?» деди. Эшикдаги «Мен Рауфбой аками олдидан хат келтурдим, ҳовлиси шулми?» деди. «Ҳа, уйлари шул, ўзлари эсон-омон юрубдирларми?» «Ҳа, соғ-саломат юрубдурлар, сизга ва ўғлингизға салом деб юбордилар, шул ҳафта ичи келуб қолсалар керак. Мана бу хатни олинг», деб эшикнинг тирқишидан хатни ташлаб, жўнаб кетди. Солиҳани онаси катта отун бўлганиликдан қизи Солиҳанинг ҳам ўқутуб отунбиби қилган эди, Солиҳа улкан жойларға боруб, дийдиё китобларидан ўқуб, авома хотунларни йиғлатиб юргани учун шаҳарда отун номи билан исми чиқған эди. Солиҳа ярим соатғача хатни ўқуб, зўрға шул зайдардаги мазмунни топди.

«Дуойи салом, Рауфбой падарингиздан мулла Саъдулла ўғли-мизға маълум бўлсунки, бул ерда алҳамдуиллоҳ, сиҳат ва саломатдурмиз ва сизни ҳар онда худованди олам саломат сақласун. Яна сўз шулки, неча вақтдан бўён сизга саломатлигимизни хат ёзуб маълум қилолмаганимизнинг сабаби хат ёзадурган одам топилмаганидур. Бу хатни ҳам нўғай мактабига боруб, бир болага ёздурдим. Биз яна ҳафталарки, Худо хоҳласа боруб қолсамиз керак. Биздан онангиз ва бошқа сўраган қавму қариндошларға саломимизни айтасиз. Мехрибон отангиз Рауфбой ... йилда қамалда... шаҳрида» Солиҳа сўйинганидан хатни қайта-қайта ўқумоқда эди. Сўнгра уй асбобларини йиғиптируб, супурмоқға ва чойнак пиёла, самоворларни ювмакға бошлади, чунки Рауфбой ифлос жойларни ёмон кўрар эди.

Саъдулланинг, бу дадасидан келган хатдан хабари ҳам йўқ, мадрасадан чиққандан бўён Рауфбойни рўзгорига харажатга юборган 150 сўм пулини самоворларда, гоҳо пивахоналарда, Раҳимжон бесоқоли билан сарф қилуб, уйифа ўн, ўн беш кунда бир келса келуб, келмаса самовор ва нўмирларда Раҳимжонни айшини суруб юрар эди. Бу кунлардаги айшу роҳатлари бутун бу дунёда юрганигини эсидин чиқарған ва ўзини бир бошқа дунёда юрган каби кўрар эди. Ҳам дадаси Рауфбойнинг келурини пойламакда эди, чунки 150 сўм пул 15 кунга етмаганлигидан оқчасиз қолған эди. Шул сабабдан «Раҳимжон бесақалим пул топуб бер ёки фалон жойға олуб бор, деса қандоқ қиласман, пулимни йўғлигини билуб мендан аразлаб қайтуб қолса бесоқолимдан ажралуб қоласман», деган хаёл билан «Дадам келса бир ҳийла билан кўброқ пулидан олуб қолурман», деб Рауфбойни пойлар эди. Саъдулланинг баҳтиға Фойббой ака ўғли Раҳимжонни мадрасадан чақириб олған эди. Чунки мадрасада Раҳимжон совуқроқ бўлғани учун, муллабаччалар яхши кўрушуб, бир-бирларига ғашлик қилуб, Фойббой акаға «Ўғлунг фалон муллабачча бирлан мундоғ иш қилди ва фалон, фистон», деганлари учун Фойббой аканинг аччиғи чиқуб «Бул вақтни муллабаччалари ҳам қурсун, ўзи ҳам қурсун, мулла бўлуб менга нима фойда қилуб берар эди, мундоғ маломат бўлуб юргандин ўқумагани яхши», деб мадрасадан чиқариб олған эди. Саъдулла мадрасадаги муллабаччалар ичиди Раҳимжоннинг энг яхши кўрадирғанлардан эди. Саъдуллани ёши йигирма тўртларда бўлуб, тўқуз ёшида мактабға кируб, йигирма ёшида базўр саводхон бўлган эди. Рауфбой ака «Ўғлум мулла бўладирғанга ўхшайдир», деган хаёл билан мадрасаға берган эди. Саъдулла

тўрт йилдан буён «Кофия»¹ ўқумакда бўлуб, кўбда дарсга иштаҳаси бўлмай, дойим умри шериклари билан бесоқолбозлик илмида ўтуб, ўкуган собоқлари «Фалонни ўғли хўб етилибдир. Ануни ўғлини бир кечаси базм қилишни иложи бормикан...»лардан иборат эди. Рауфбойни қариб кўрган ёлғуз ўғли бўлганлиқдин, мударрис афандига «Койиманг, кўнгли оғримасун», дегани учун мударрис афанди Саъдуллани баъзи беадабчиликларини назар вақтига олмас эдилар.

Рауфбой ўзи айткан кунида уйига етуб келди. Хотуни ва Саъдулла билан кўришди. Бонкадан тўлави борликдан олуб келган оқчасини тўлади ва ўрнига тўрт минг беш юз сўмлик вексел қўйди. Рауфбойни ёши олтмиш тўртларда бўлуб, ёшлиқ вақтида замонани йигитларига ўхшаб, бесоқолбозлик, қиморбозлик, бозлик, шунга ўхшаш ичкуликларға ўрганмай топкан оқчасини туфлаб-тугиб кўпайтурган эди. Бунинг баҳтига хотуни Солиҳа ҳам ўзиға тузукроқ кишининг қизи бўлганлиқдан бир минг сўмга яқин ўз меросидан келтуруб берган эди. Рауфбой уч-тўрт минг сўмлик бўлуб Туркистоннинг машҳур катта шаҳарларида савдогарчилик қилур эди, ҳамма шаҳарларға Рауфбой деб от таниткан эди. Бойлиғига мағрур бўлиб, ўғли Саъдуллани карнай қўюб, неча кун ош беруб тўй қилған эди. Ва бу тўйнинг шарофатидан шаҳар бойларини саълари билан бир-икки бонкадан кредит ҳам очкан эди. Учтўт (бонкага қўйилган векселни кўриладурган кун) куни бўлуб бонкага чиқиб, қўйған векселини ўткан, ўтмаганлигини сўраганида иккинчи учўтга қолганлиги учун иккинчи учўт кунини кутиб турди. Савдогарчилик қиладурған шаҳридаги дўстидан бир хат келди, мазмуни шундан иборат эди:

«Дуойи салом, камина Каримбой дўстингиздан ҳурматлу Рауфбой дўстимга маълум бўлсунки, сиз мунда эканлигинизда бозоримиз касод эди, ҳозирда савдолар яхши бўлуб кетди, хусусан сизни баъзи матоларингизни олалурган чин (хитой) савдогарлари келдилар, мен келурингизға тўхтатуб турубман, агарда жанобингизға фойда керак бўлса, шул хатни олган замон кечани эрта олуб жўнанг. Икки-уч кун хаёллаб қолсангиз, савдогарларнинг кетуви муқаррардур, дўстингиз Каримбой. Ўнинчи қамалда Туркистон шаҳрида». Бу хатка Рауфбой ҳайрон бўлди, беш-олти кун тўхтаб банкадан пулни олуб кетай деса кечга қолади, сўнгра Саъдуллага натариусдан давверенность (ваколат) қилуб берди ва ҳам «Пулни банкадан олгандан сўнг менга юборарсан, чунки арzon баҳоға мол оламан, кўб фойда қилсан Худо хоҳласа яна келганимда сени уйлантуруб қўяман»,

¹ Кофия — араб тили грамматикаси.

деб таъкидлади, яна Саъдуллани мадрасага боруб ўқувини, бекор юрмаслигини ўтунуб, савдоға жүнади. Учтұрт эргаси Саъдулла бан-каға чиқиб, түрт минг сүмлик вексел ўткан экан, хушвағтлик билан олди. Ҳар вақт ўйлар әдіки, «Дадамдан күброқ оқча олуб Раҳимжон билан томоша қылсам» деб. Лекин дадасининг күб оқча бермаслигиге ақли етуб ноумид бўлур әди. Шул сабабдан «Дадам койирмукин пул сўрасам», деб оқча сўрамаган әди. Мана энди қўлиға мўмайгина пул тушди. Саъдуллани хурсандлигига боғит бўлди. Раҳимжонни ёниға олуб аввалги томошалариға машғул бўлдилар. Саъдуллани шаҳри мусулмонларни катта шаҳри бўлганлигидан мусулмонлар гайрати билан бир минглаб пивахона, беш юзлаб бангихона, бир юзлаб наша, кўкнориҳона, элликлаб хуфия қиморхона, ўттузлаб ба-чалик такя, яна бундин бошқа алланималар, чойхоналар, яна ҳар жумъя куни мусулмонлар ўзаро йигилуб, оқча йиғиб, улоқ чопар әдилар. Раҳимжонни улоқ чопуға хоҳиши борликдан Саъдуллаға айтуб уч юз сўмға от олдурууб, ҳар жума куни улоқ чопуға бошлади. Шаҳарда баъзи йигитларға «Фалон бойбачча жувонига уч юз сўмға от олуб берган эмиш», деган овозалар ҳам бўлуб турганиға, Саъдулла чин кўнглидан жувонбозликни ўлгунча тарқ қилмасликға қарор беруб қўйган әди. Бир жумъя куни Раҳимжон улоқ чопқан вақтда оти бир нарсаға қоқилиб, йиқилиб маъюб бўлгани учун Саъдулла олган пулидан неча ҳисса камиға сотиб, яна бир от олуб берган әди. Яна бир кун улоқ чопқан вақтида оти бир нарсадан ҳуркиб, олиб қочиб йиқитди, Раҳимжонни қўли синди.

Саъдулла «Бесақалимни ўлдириб қўйса қандоқ қиласман», деб отни ярим баҳосига сотиб, бир неча кун Раҳимжонни табибға кўрсагмоқға бошлаб, қанча пули табибга кетди. Раҳимжон тузалгандин кейин улоқ чопуни ташлаб, шаҳардаги такяларда, қиморхоналарда, пивахонада, нўмир рестўранларда Саъдулла иккаласи юрмоқға бошладилар. Бир неча вақтдин кейин Рауфбойдан ўғли Саъдуллаға бир хат келди, шул мазмунда әди:

«Маълум бўлсунки, мулла Саъдулла ўғлумға, агарда бонкадан пулни олган бўлсангиз ёнингизда сақламай, тезликда почтадин менга юборинг, чунки мунда оқчаға ниҳоятда зарурмен, арzon нархлик моллар бор, шу молларни олсам, кўб фойда қилсам керак, албатта, шул хатни олган замон юборинг».

Бу орада Раҳимжоннинг дадасининг кўб қарзи бўлуб, пулдорлар қаттиғ қистаганликдан Фойиббой aka Саъдуллаға «Ўғлум сиз билан юруб бир гийин бўлсун фойда қиласа? Бекор сиз билан юруб нима

қиладур? Энди бир бошқа кишиға хизматка қўюб юбораман» дегани да Саъдулла «Менга ҳамиша бир одам керак, бўлмаса мен қарзингизни берайин», деб етти юз сўм пул бергани учун, бонкадан олган оқчаси тамомланган ҳисобига етиб қолған эди. Шул сабабдан отасига шул равишда жавоб ёзди: «Мен ҳам мунда савдогарчилик қилуб, анчагина фойдалик бўлдум, молларимни сотиб, оқча қилуб тезлик ила сизға юбораман, мундан хотиржамъ бўласиз»дан иборат хат ёзди. Мундан сўнг Раҳимжон билан аввалги айш-ишратда давом этмақда эди. Баъзи вақтларда рестўрандан маст бўлишиб, ярим кечада қайтишларида, йўлда ёмон одамлар ушлаб, уруб, сўкуб ўттуз, қирқ сўм пулларини олур эдилар. Шундай қилуб оз вақтда бонкадан олган оқчалар тамомланди. Саъдулланинг кармонидан бирда хабари йўқ эди. Яна бир кун рестўранға чиқишиб ичишиб, жўнамоқчи бўлиб, Саъдулла кармониға қараганда пули адо бўлганликдан рестўранчи Саъдулланинг тўн, камзулларини гаровға олуб қолганиға ниҳоятда тажанг бўлуб, яна Раҳимжоннинг иккинчи куни ёниға келмаганиға чидай олмай, бир неча оға-иниларидан оқча сўраганида «Йўқ» жавобини эшиттач, онаси Солиҳадан беркитиб, сандуқ, самовор, намад яна бошқа нимарсаларни уйидан ўғурлаб сотмоқға бошлади. Бул оқчалар ҳам тугалғач, ноилож бўлиб, боғидаги теракни ҳеч кимға билдурмай арzonға соткани учун пулға серобгарчилик бўлуб қолди.

Жумъа куни кечқурун Саъдулла, Раҳимжон янги камзул, янги тўн, янги кафш маҳсиларини киймоқға бошладилар. Чунки Карим паҳлавон гапга таклиф қилган эди. Гапга бордилар, буларға меҳмонхонани тўридан жой тегди, таомлар ейилди, дастурхонлар кўтарилди, бир оз лутфбозлик² ҳам бўлуб ўтди. Саъдуллаға бир ҳодиса иш рўй бердики, агар мундоғ иш бўлурини илгаридан билса, ўзи ва бе соқоли Раҳимжон, минг сўм фойда бўлганда ҳам бу жойға қадам босмас эдилар. Ва Саъдулла бир неча гапхўрларнинг «Саъдулла бойбаччаликни даврини хўб сурвотди-да, яна мундоғ чиройлик боланинг ёниға солиб юрубдур», деганлариға ва бошқа гапхўрларнинг «Бу боланинг кўйида қанча минг пулни барбод берди, ҳар қанча қиласа Саъдуллаға ярашадур, чунки отаси кўрган», деганлариға бирда шишинмас эди. Бу ҳодиса ҳам Раҳимжонға гапхўрларнинг кокил³ солулари, Саъдулла «Бесақалимға кокил солдурмайман», деганида калтаклаб, оёғ қўлини боғлаб, ошхонаға ётқузиб қўюладир. Гапхў-

² Лутфбозлик — қочирма гап.

³ Кокил солиш — илгари шаръий ҳукмлар замонида эркаклар аёллардан айри бўлгани учун эркаклар қирқ кокил сочини дўпининг гирдига улаб, уни бесоқол болага кийдириб, ўйинга тушириб, томоша қилғанлар.

рларнинг Саъдуллаға бу қилган ишлари жуда қаттиқ таъсир қилимиш ва ўзининг урувчиларнинг «Хўб сизларни?» деб янган ва уруб боғловчиларнинг бошчилари, Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабоши эканликларини ҳам билиб қўймиш эди. Субҳ вақтида Саъдулланинг оёғ-қўлини бўшатиб, Раҳимжон бесоқоли билан жўнатиб юбордилар. Кечасидаги гапхўрларнинг қилган ношойиста ишларини кишига айтмаслиқға гапхўрлардан Раҳимжон ваъда олган эди. Раҳимжоннинг бу аламларға чидомлай Саъдуллоға қаттиғ қарши сўзлар ила: «Агар мени хўрликға солучиларни ўлдурмасанг сен билан юрмайман», деганиға, Саъдулла «Менга ҳам жуда таъсир қилди, сен айтмасант ҳам буларнинг ишини бажараман», деб хотиржамъ қилмиш эди. Яна бир муҳимроқ иш Саъдуллоға рўй берган бўлса, ул ҳам гапхўрларнинг ўлдурмоқликни плонини тузмак эди. Бир куни Саъдулло билан чойхўрликда ўлтурганида юқорида исмлари зикир этилмиш чапан йигитларни кўриб сўйлашиб, чаҳоршанба куни оға-иниларини чақириб, ичқулик мажлиси қилмак бўлганлигини билдириб, буларнинг ҳам ул мажлисға чақирғанида, чапанлар Саъдуллаға узр айтиб: «Йигитчилик-да, у куни сизға беодобчилик қилиб бесоқолингиз-ға кокил солдук», деганларида Саъдулла «Нима бўлмайди, дейсиз йигитчиликда, мунга хафа бўлмайман, кишини шайтон йўлдан чиқарганда отаси бўлса ҳам кўзиға кўрунмайдур», деб, хафа бўлмаган бўлиб, боғида зиёфат қилувини ва боғга боруларини қаттиғ ўтинган эди.

Мундоғ плонни илгаридан Раҳимжонга ҳам билдуруб қўйгани учун Раҳимжон ҳам Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошиларга: «Албатта, боққа чиқарсизлар, чунки мен мадрасадан бир неча хушрўй муллабаччаларни олиб чиқаман», деганига чапанлар: «Бу ўладурган дунёга бир мазалашиб келайлик-а», деб зиёфатға бормоқға ваъда берганлар эди.

Саъдулла чойхонадан қайтиб Раҳимжонга «Хўб иш қилдимму? Худо хоҳласа ҳаммасининг тегига етаман», деган ва яниган эди. Чапанларнинг зиёфат қиладурган куни Саъдулла боғига чиқуб, тарааддуд қилуб ва уйидаги ароқ қўшилган мусалласни хумчаси билан олиб чиқган ва Раҳимжон ҳам бир неча хил таомларни пишурмоқ ҳаракатида, қозонға оловни ёқмоқда эди. Меҳмонлар ваъда қилган вақтларида келишдилар. Саъдулла, Раҳимжон қаршу олиб ўтқуздилар ва таомларни меҳмонлар олдиға қўйдилар.

⁴ Янмоқ — пўписа.

Таомлар ейилиб, дастурхон кўтарили, мусалласни хумчаси билан келтуриб, Раҳимжон косагул бўлуб, меҳмонларға қуюб бермоққа бошлади. Чапанлар «Хўб ўткур бўлубди-да, ҳозирим — ҳузурим», деб майни сувдек симиromoқға бошладилар. Хумчадаги май тамом тугади, меҳмонлар ҳам ҳар тарафка йиқилиб ётиб қолдилар. Мундан кейинги боғда бўлган воқиъани била олмаганимиздан ёза олмадук.

Орадан бир-икки кун ўтди. Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошилар кўринмадилар, ҳам уйларига келмадилар. Оталари ҳар тарафға хабар юбориб, «Кўрган кишилар бўлса хабар берилсун», деб полицияга ҳам маълум қилуб қўйдилар. Полиция тафтиш қўймоққа бошлаб, баъзи гапхўрлар сўзига қараб, Раҳимжон, Саъдуллаларни чақириб: «Йўқолганлардан хабарларинг борми?» деб сўраганида «Йўқ, кўрганимиз йўқ», деб тонгланликларидан, полиция «Илгари йўқолганларни танир эдингларми?» деб сўради. Раҳимжон, Саъдулла «Йўқ, танимас эдук» деб умрларида бир марта бўлсун мундоғ йигитларнинг танимаган ва гаплашмаганликларини билдурудилар. Лекин баҳтга қарши, мазкур йўқолганлар билан илгари гаплашиб ва самовор-чойхоналарда бирга чойхўрлик қилуб юрганларини бир неча йигитлар маълум қилғанликдан полиция фаҳмлаб, ҳар иккисининг уйларини тафтиш қилиб, иккисидан ҳам қонлик қўйлаклар топди. Полицияга бу катта нишона бўлди. Ва Раҳимжон бунга бир сабаб кўрсатиб беролмай йиғламоқға бошлиғани ва Саъдулланинг қочиб кеткани, ўлдурганликларига катта далил бўлурдай бўлуб қолғани учун полиция тўғри иккисини турмага ёпди. Иши окружной судга чиқди. Раҳимжон, Саъдулла тонмоқға бошлаб, иши етти, саккиз ойға судралди. Ҳар бир сўровда суд қаттиғ-қаттиғ қийновлар билан сўраганликдан Саъдулла, Раҳимжон бу азобларга чидолмай мундан ўлумни яхшироқ билуб, «Кошки, ўлимга буюрилсанг эди», деб Саъдулла тубандаги сўзлар билан иқрор қилди: «Йўқолганларнинг йўқолувлариға ўзлари сабаб бўлдилар, нега бироннинг бесоқолига зўрлик қилуб, кокил соладурлар ва неча минг сўмларни бесоқол кўйида барбод беруб юрганни калтаклаб, беҳурмат қиладурлар, мундоқ беодобларнинг жазолари шу бўлса керак», деди ва Раҳимжон ҳам ўлдурганлигиға очиқ иқрор қилди.

Бу сўзлардан судга маълум бўлдики, батаҳқиқ шулар ўлдурганлар. Судда бир неча вақт маслаҳат қилиниб, жувонбоз бирлан бе-

⁵ Батаҳқиқ — ҳақиқатан.

соқолни ўн беш йилга Сибирға ҳукм қилдилар. Туркистонда мундай ишлар ҳамиша давом этуб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши, шариъати исломиятда манъ қилинмиш, мундоғ хунук бесоқолбозлик одатини давом этдирувчи, Туркистон мусулмонлари аҳволларига афсуслар қилуб, бекорга неча мингча пулларни исроф қилувчи, бесоқол талашида мусулмон мусулмонга душманлик ортдирувини ва бир-бирларидан қон тўкувни, бесоқолбозлик сабаби бирлан жиноят кўпаюб, ёш-ёш йигитлар ўн-ўн беш йилларини Сибирда, минг турлук азоб ва хўрлик билан зое қилувларини, ҳам дунёдаги файри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кулки бўлмоқларини, яна бу дунёда хор ва охиратда худонинг қаҳр-ғазабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувларига ачиниб, мундоғ хилофи шаръи⁶ ишларнинг кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кеткуси келур эди.

1915 йил

⁶ Хилофи шаръи — шариъатга зид.

ШОДМАРГ

Кичик фелетүн

Мулла Карим Ҳожининг ёши етмиш ёшларда эди. Ёшлиқда бошига кўб жабр-жафолар тушмиш, дунёдаги ҳамма азобларни тортмиш эди.

Балки сиз «Мулла Карим Ҳожи жуда камбағал бўлған экан, шунинг учун фақирлик азобини, очлик жафосини тортғандир», деб ўйларсиз. Йўқ, Карим Ҳожи камбағал эмас эди. Жуда бой бўлмаса ҳам, беш-ўн минг оқчаси, ўн-ўн беш ботмон шоликор ва бир қўраси, яна булас устига хатми кутуб¹ ҳам қилған, замонадан хабардор, мусулмонларнинг фойда заарига тушунувчилиги эди. Мулла Карим Ҳожининг қисқача таржимаи ҳоли мана бу:

Бир вақт мулла Карим Ҳожи охунднинг шаҳрида қози сайлови бўлған эди (бу вақт қирқ ёшларидан). Савдогар қозилар элликбосилиарга ва ҳокимларга минглаб, юзлаб пора тиқиб, қозилиқни сотиб олғач, бизнинг Карим Ҳожи қози бўлувчилар ила этишган ва уларга «Хоинлар, золимлар, золим ёрдамчилари!» деб қичқирған эди.

Қози бўлувчилар нафсониятка кетиб, юқори ҳукуматка мулла Карим охунд устидан: «Сиз — ҳукумат, золим экансиз, биз — қозилар, сизларнинг хоин ёрдамчингиз эканмиз, шаҳримиз муллаларидан мулла Карим охунд, сиз — ҳукуматимизни «Золим» ва бизларни «Золим ёрдамчилари» деб атади. Жазосини берувингиз маржудир². Мундоқ ҳукуматка қарши кишиларнинг йўқ қилувингизни ўтинализмиз», деб ариза бердилар. Ҳукумат бу аризани кўруви билан дарров жандарма юбориб, Мулла Карим охундни турмага олдирди. Тўғри сўзлик жазосини тортиб, сўровсиз, несиз, икки ой ётди, уч ой ётди, тўрт ой ётди. Бешинчи ойда сўроқ бўлди. Карим охунд тўғри сўзлик ўлдигидан сўнг:

— Ҳукуматни золим дебсан, — деб сўраган саволига:

— Жуда тўғри дедим, чунки ҳукумат жамоатнинг сайлаған кишисини жамоат ишига киритмайдилар, ўз тиловинча иш юритадир.

¹ Хатми-кутуб — бирор доирадаги мактабни ўқиб тугатиш.

² Маржу — умид, орзу.

³ Ўлдигидан — бўлганидан.

Жамоат бирор фойда-заарни ажратувчини сайловга қарор берса, дарров ҳукумат ва ҳукумат бўрилари сапчийдилар. Мундай ҳукуматни такроро «Золим» ва ҳукумат тарафидан қўйилган маъмурларни «Золим ёрдамчилари» дейман, — деди. Суд ўлим жазосини буюrsa ҳам, баъзи суддагилар девона ва телбаликка қарор бериб, ўн беш йил катр⁴ жазоси ила кифояландилар.

Ой ўтди, йил ўтди. Мулла Карим охунд дунёда кўрмаған азоблар ва жафоларни тортди. Ва ҳамиша Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ўн беш йилни азоб-уқубат, ҳасрат ва болаларининг фироқида ўтказиб, жамоат ишина аралашмаслик вазифаси ила ватанина қайтди. Болаларни ёнида кўбда турмади. Ҳаж ниятида сафар қилди. Муқаддас зиёрат жойларида Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ҳаждан ҳам қайтди. Жамоатка аралашмаслик вазифаси ўлдуғиндан, золим ҳукумат зулмидан ҳаммаслаклари ила бирликда шикоятланув ила кифояланди. Мундан сўнг ҳукумат жафосина илинмади. Илинганда ҳам Қора тўрага (пристав) ўриндан туриб, таъзим қилмағани учун уч ой турмада ётган эди.

Энди четдангина ҳукумат зулмига, мусулмонларнинг эзилганларига, шу золим ҳукумат иш бошида турар бўлса тез вақтларда мусулмонларнинг инқизозга юз тутувларина чин-чиндан ачиниб, куйиниб золимлар ҳақиға дуойи бадлар ила кифояланди.

Бу золим адолатсизлик мулла Карим Хожини жабр-жафо, ҳасрат, афсус ила қартайтириди, ёши етмишга етди.

Ҳар кун ўғли бозордан қайтганда янги хабарлар сўровчи бўлғаниқдан бу кун ҳам янги хабарлар сўради. Ўғли суюнган тусда: — Суюнчи беринг ота! Халқ ва аскар бир бўлиб, ҳукуматни ўриндан туширган, ҳамма иш халқ қўлига ўткан, эски ҳукумат маъмурлари ўриндан туширилиб, қўлга олинған, министрлар ҳам ҳибс этилған, подшо ҳам қамалған, ҳуррият эълон қилинған, деди. Мулла Карим ота: — Ҳуррият?! — деди, орқасига йиқилди. Ўғиллари юзига сув сепдилар. Лекин ул ҳушсиз эмас эди, балки шодмарг бўлған эди.

Абдулла Қодирий
«Нажот»⁶ — 1917 йил, 21 марта, 2-сон, 3-бет

⁴ Катр — каторга, сургун.

⁵ Шодмарг — шодлик кайфиятидан ўлмоқ.

⁶ «Нажот» — газетаси 1917 йилнинг март ойидан муваққат ҳукуматнинг нашр афкори бўлиб чиққан, газета феврал инқилобини мақтаб, эски ҳукуматни танқид қилинган, 20-сони чиққан, муҳаррири — Мунавварқори.

САЙЛОВМИ, БОСҚУНЧИЛИКМИ

Айнан

Уламо ва бойларимиз иттифоқга келмовлари ила баробар сайловни зўр тартибсизлик или ўтқаздилар. «Шўрои ислом»га товуш берувчиға такфир қилувлардин ва бошқа зўрлик или ўз нўмирларини халққа таратувдин, учунчи нўмирни олмай ўнунчига товуш берувни хоҳлаганларни маҳалладан чиқармоқ, ўлук-тиригига кирмаслик или таҳдид қилдилар. Сайлов куни низомға хилоф ўлароқ, ҳар кимни ўз тарафиға кучлаб ундалилар. Масалан бизнинг «Беш оғоч» даҳасина тобеъ «Хўжа Нуриддин» мозорида шундай воқиъалар бўлди: эрта билан сайловга бормоқ қасди или кўчага чиқдим. Катта саллалик муллалар, зўр қоринлик бойлар қўлларинда даста-даста ўз сайлов нўмирларин олиб, баланд овоз или ўткан-кетканларга ўз нўмирларин тарғиб қилмақда, ҳаттоқи «Учунчини олмаган кофир! Ўнунчини хоҳлаган бадмазҳаб!»¹ деб қичқирмақда эдилар. Бу зотларнинг ҳадларидан бунча тажовуз қилганлариға таассуф чекиб, участка эшикиға етдим.

Бу ерда қўлларинда учунчи нўмир қофаз ушлаган муллалар ва маҳалла имомлари дасталаб бўлиб, контрол равишинда текшириб, агарда учунчи тарафдори бўлса хўб, ўнунчи бўлса неча хил мазаммат или қўлидан конвертин олиб, ўз қўллариндаги учунчи жойланган конвертни бермақда эдилар. Сайлов бутун босқунчилик ҳолин олган эди.

Бу ҳолни кўргач, милитсияга мурожаат қилдим. «Маат-таассуф², муллалардан қўрқаман!» деган жавобни эшитдим. Раисга билдиromoқ бўлиб эдим, тифизлиқдан уйга кирмоқ мумкин бўлмади. Ҳайрон бўлиб туриб эдим, бир танишим ёнимга келиб: «Бу ерда ўнунчидан дам ура кўрманг, муллаларнинг тарафидан қўюлган маҳсус кишилар бор, агарда муллаларга еткузсалар сизга ҳужум қилувлари эҳтимол», деди. Воқиъан ҳужум қилувларин ўзимда сезган эдим. Чунки баъзи муллаларнинг ва бойларнинг ўз оғиздан: «Ҳар ким ўнунчига тарғиб қилса – тўб-тўғри уриб ўлдириш», деганларини ҳалидан ҳали эшиг-макда эдим. Бу ҳолларни кўргач, бутун ҳушим бошимдан учди.

Бояги эшик контрўллари олдига қайтиб, оларнинг сиёсатларига қараб туриб эдим, қора куч тарафдорлариндан бир маҳдум менга ўқрайди. Бу муҳтарам зот-бобаракот маҳдумнинг хўмраювни дар-

¹ Такфир — кофирга чиқарни, бедин ҳисоблани.

² «Хўжа Нуриддин» — Хожа Нуриддин Тошкандий — Хожа Аҳрор Валий Убайдуллоҳнинг муриди. вафоти 1511 йил.

³ Бадмазҳаб — ёмон, хотүғри йўл.

⁴ Мазаммат — ёмонлик, тубанлик.

⁵ Маат-таассуф — афсуски.

ров сездим ва дедимки: «Махдум афанди, мен ҳалқни таҳдид ва тақфир ила қўрқутиб «Шўрои ислом» испискасиға тарғиб қилмаячиқмин. «Шўрои ислом» бу ишни ҳар бир кишининг инсоғ вижданнина топширмишдир. Аммо сиз муҳтарам махдумнинг уламо-боён жамиятингиз тарафидан билмадим на учундир низом ва қонунға хилоф ҳаракатлар кўрулмакдадир. Менга ўқрайманг! Ҳақсизлик қаю тарафда бўлса шу тарафка ўқрайинг!», дедим.

Шу аснода атрофимни ҳалиги махдумга ўхшаш зотлар чулғаб олмиш, гўёки махдумнинг буйруғини кутмакдалар, токи менга ҳужум келтурсунлар. Махдум ранги бўзарган ҳолда маним ёнларимга ва қўлтуғим орасига қаранур эди. Токи ўнунчи нўмирдан бўлса тортиб олсун ҳамда дўстларига буюриб урдирсан. Менда ҳеч нарса йўғлигини билиб бошқа тарафка йўналди.

Ҳамон бояги босқунчилик ҳукм сурмакда, ўнунчини йиртиб, учунчини бермоқ давом этмақда, балки борган сайин ривожланмакда эди. Тақфир ва таҳдидлар...

Шул орада ёшлиардан мулла Зайниддин афанди Ҳусаинов қора куч тарафиндан қаттиғ равищда қийналди. Бу ҳолларни кўргач, қора ҳалқ орасинда турмакни хавфлик санаб, участкадан чиқдим. Маним ила баробар кўб кишилар учунчига овоз берувга вижданлари қабул қилмай, ўнунчига бермоқقا муллалардан кўрқиб, сайловдан маҳрум бўлиб кетдилар. Биноан алайҳи бу сайловимиз яширин, текиз, ҳар кишининг хоҳишича бўлмай, уламо, бой ва махдумлар босқунчилиги остинда ижро этилди. Бунга таассуф этмаска мумкин тугил. Чунки учунчи испискада ҳуррият ва ҳуқуқфа шул қадар қарши эскилилк тарафдори қора гуруҳлар борки, булар ҳоким бўлғандан на бир тартибли мактаб ва на бошқа ислоҳот кўуруга мумкин тугил.

Маздуи

(Эски шаҳарлик)

«Улуғ Туркистон» — 1917 йил, 4 август, 20-сон, 4-бет

⁶ Мақола шаҳар думасига қайта сайлов муносабати билан ёзилган. Думалар ҳайъатининг учдан икки қисми христианлар ва учдан бир қисми мусулмонлардан иборат бўлган.

1917 йил 30 июнда Тошкент шаҳар думасига навбатдаи қайта сайлов бўлиши белгиланади. Бу сайловда асосан эскиликни ёқловчи «Уламо» жамияти, тараққий-парвар «Шўрои исломия» жамияти ва большевиклар орасида номзодлик учун кескин кураш кетади. Сайлов кунидан бир мунча ишлари ёқ руслар бу сафарти думага сайловда мусулмонларнинг кўли баланд келишини сезиб «Шаҳарнинг янги қисми учун алоҳида дума сайлаймиз», деб Тошкент думасини иккига бўлиш таклифини кўтариб чиқадилар. Бу ҳолнинг олдини олиши учун «Шўрои исломия» жамияти — агар рус тилинни билмаган, сиёсий маълумоти бўлмаган «Уламо» жамиятининг номзодлари

ҚИММАТЧИЛИК ҲАСРАТИ

«Иштирокион»нинг бир нўмиринда Тошқун* ўртоқ «Қимматчилик тинкамга тегди» унвонли бир мақола ёзиб¹: ман сўққабош бўлатуриб шунча қийналмоқдаман, аммо бола-чақалик акаларнинг ҳоли нима кечмоқда экан, мазмунида бир сўз сўзлийдир. Бола-чақалик бир йигит ўлдигимдан Тошқун оғанинг бояги сўзи маним ярамга туз сепди. Шу қимматчилик вақтининг оиладор бир кишиси бўлувим сабаби ила қўлимга қалам олиб ман-да ўз ҳасратимни ёзиб ўтмоқчи бўлдим. Лекин маним кечирмоқда ўлдигим кунлар олдида Тошқун ўртоғимни ҳолва бўлиб қоладир. Мана тубанда ўқуб кўрулсун: Ош-нон емоқдан бошқага ярамаган бир чол отам ила бир кампир онам, ёлғуз сўз сўйлаш ила ош пиширишкага яратилган бир хотуним бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйга кирганда «Ойи, нон бер!»ни ўзиники қилиб олган бир қизим, топканини кўчада чиқим қилиб, эрта-кеч маним овқатимга шерик бўладирган бир иним бор. Булардан бошқа тағи бир яшар ўғлум бўлса ҳам, Худога шукр, ҳали тиши чиқғанча йўқ. Маним қаровимдаги жамъи муфтахурлар олти жон, ўзим ила етти жон бўламиз. Мана

сайловда ротиб келса, думада рус номзодлари билан биргаликда иш юрита олар-миканлар, агар юрита олмасалар, думанинг иккига бўлинини аниқ билиб, оқибатда маҳаллий мухторият, мустақиллик олишга фон бўлишларини, яна мустамлака ҳолида қолиб кетишларини билиб, иложи борича ўз жамиятларидан дума номзодлигига озми-кўбми русча маълумотли, янгича тарбияси бўлган юрист, доктор, комиссар, муаллим, зиёли савдогар, русча маълумотли приказчик, очиқ фикрли уламоларни кўрсатадилар. Лекин «Уламо» жамияти Эски ва Янги шаҳар авом ҳалқи орасида «Шўрои исломия» жамиятининг номзодлари бадмазҳаб кафказли, динсиз татарлардан уларга овоз берманглар деб ташвиқ қиласидилар. Натижада авом ҳалқ муллалар ва бойлар жамияти «Уламо»нинг номзодларига овоз берди, улардан 62 номзод ўтади, тараққийпарвар зиёлилардан эса фақат 11 киши сайланади... Думанинг ишларида бу «Уламо» жамиятининг номзодлари «Муваққат мактаб комитети» ҳайъатига номзод сайлашда ҳатто Мунавварқори ва Содиқ Абдулсатторовга овоз бермайдилар. Ва бошқа ташкилий ишлар ҳайъатига овоз беришда ҳам ўша ўн бир тараққийпарвар ўрнига русларга овоз берадилар... Бахтга қарини Тошкент думаси большевикларнинг зўрлиги билан 1917 йил 2 декабрдаги фармонига биноан тарқатиб юборилади.

Ёзувчи Ҳабибула Қодирий «Отам ҳақида» китобида Абдулла Қодирий ва унинг маҳалладоши, Зайнiddин Ҳусайн ўғлининг ўша йилги шаҳар думасига бўлған сайловда қатнашганларини ва уларнинг бошидан ўтган воқеани ёзиб ўтадилар. Ёзиб ўтилган хотира юқоридаги мақоланинг руҳи ва мазмунига мос келгани учун бу мақолани Қодирий қаламига мансуб, деб тўпламига киритдик.

«Узбек Туркистон» -- Тошкентдаги татар буржуазияси газетаси. Феврал революциясидан кейин нашр этилган, миллатчилик қарашларини йиғарни сурган, муҳаррири Кабир Бакир.

* Шахслар ҳақидаги маълумотлар китоб охирига жамланди.

¹ Бу мақола газетанинг 1919 йил, 12 июл, 132-сонида босилгани.

² Муфтахур -- текинхўр.

шу юқорида кўрсатгандаримни тўйдирмоқлик кафолати маним устимга юкландандир. Ўзим... да хидмат қилиб, ойлик вазифам саккиз юз қирқ сўм, ҳар кунинга йигирма саккиз сўм 33 тийин тушса керак. Энди шу жонвор йигирма саккиз сўм 33 тийиннинг устидаги («Ишчи» ўртоқнинг таъбиринча) машмашага томоша қилинса: ман Эски шаҳар озиқ шўйбаси тарафидин берилажак озиқларни ҳисобга олмай, тўп-тўғри бозор баҳосига ҳисоб юритаман, чунки Эски шаҳар озиқ шўйбасининг берадирган йигирма кунда бир карра нонини, икки ойда бир маргаба оила бошига икки қадоқ зифир мойини, бир ярим ойда жон бошига бир қадоқ сўк ва биринчни, оҳ ўлдим, деганда ярим қадоқ гўшини бутунлай ҳисобга олмайман. Ийднинг биринчи кунидан бошлаб то алҳолгача билмадим, нима сабабданdir нон ҳам берганийт ўқ. Бошқа нимарсалар ҳам ҳоказо... Агарда қаттиғтегмаса озиқ шўйбасининг мутасаддиларига шундай тавсияда бўлинур эдим: – Бизадек камбағал Жулиқунбойларни, ўзингизни, ҳам комитетингиздаги икки юзми, уч юзми хидматчиларингизни жавобини берингиз-да, ҳаммамизни оворагарчиликдан ҳам тамуғликдан қутқаринг!

Мақсаддан йироқ тушибман. Эрталабки чойни беш дона нон ила ичамиз. Бир пут унни ўрта ҳисоб ила икки юз сўм қилганда ҳар донаси беш сўмдан тушиб, йигирма беш сўм бўладир. Чойни ҳам уч сўм ҳисоблаганда юқорида кўрсатиб ўткан бир кунлик топишимнинг машмашаси тамом бўлиб, куннинг мундан бу ёғига бўладирган харажатлар бутунлай ўринлидир. (Эҳтимолки, бу сахиёна ёлғуз эрталабки чой учун бериладургандир).

Ўрни йўқ чиқимлар: тушлиқ чойга уч дона нон – пули ўн беш сўм. Ўзим хизмат вақтида арzon баҳо ошхонадан бир коса ош ейман – пули олти сўм. Жамъи йигирма бир сўм. Энди кечқурунги ошлиқ тури ҳафтада шу равишча бўладир: шанба ила душанба кун мошхўрда, якшанба ила сесанба мошкичири, чаҳоршанба кун сўк оши, панжшанба куни убра, жумъа куни палов. Паловдан бошқаларининг чиқими озроқ фарқли бўлгани учун бир кунлик масаллиқ тубандаги-ча ҳисобланса мумкиндир. Ярим қадоқ мosh беш сўмдан етти сўм элии тийин. Ярим қадоқ биринч олти сўмдан тўқкуз сўм. Чорак қадоқ мой ўн сўм. Бир қадоқ картўшка олти сўм (гўш ўрнига картўшка ишлата бошлаганимизга икки ойлар бўлди. Гўшнинг исменингина эшиштамиз. Бу яқинда ўзини кўрганимиз йўқ). Хожжи туз⁶ ва ўтундан

¹ Ийд — байрам, ҳайит.

² Тамуғ — дўзах, бу ерда энг ёмон аҳвол маъносида.

³ Сахиёна — сахийлик билан берилган пул.

⁴ Хожжи туз — хожибек тош тузи.

бошқа ош чиқими 36 сўм 50 тийин. Ҳафтада кир собундан бир қадоқ кетадир. Пули 60 сўм. Бул ҳам бир кунга 10 сўм тушади. Ош харажатидан тағи бир нарса ёдимдан кўтарилибдир. Ҳафтага бир хурмача қатиқ пули 35 сўм, кунига 6 сўмдан зиёдроқ тушса керак. Жамъи ўринсиз харажат 64 сўм 50 тийин. Ўринлик — 26 сўм ила жамъи 102 сўм 50 тийин. Юқорида ёлғуз овқат харажатларини кўрсатдим. Тошқун ўртоқ айтмисли ҳам ёзниг кўнгил сус кетадурған мевалари ҳам бор. Ўлдим деганда ўтгуз-қирқ сўмни бунга ҳам бермай иложинг йўқ. Майд-чуйдалари ила ҳисоблагандага маишатимга бир юз сўм етадир. Бу юз сўмни нима қилмоқ керак. Бунга ким ⁸ айбли? Молни қимматландиравчи испикулянтми? Ёки вазифани оз берувчи ҳукуматми? Бу хусусда чурқ этмасдан ҳукмни ўқигучининг муҳокамасига ташлаб ўтаман.

Боболаримизнинг «Қарзинг мингта етса, мурғи мусамман егин!»⁹ деган бир мақоллари бор. Лекин ҳозирда қарзим беш мингга етти ҳам мурғи мусаммандан дарак йўқ. Агарда бу сўз тўғри бўлса эди, мурғи мусаммандан бешини еган бўлур эдим.

Ўюн-кулгига, томошага ўчроқ (харисроқ) бўлсан ҳам оқчасизликдан ташлаб юборганимга кўб вақтлар ўтди. Матбуотга майдачуда ёзишка иқтидорим бўлса ҳам бу ишим яхшигина эди. Мальун қимматчилик қисириқидан кўбдан тарқ этиб юбордим. Юқоридаги бир неча сатр ҳасратни ёзарга «Кампирнинг дарди рӯзада», деган каби Тошкунбой мақоласи сабаб бўлди. Ман-да ўз дардимни ёздим. Йўқса эзмаланиб ўлтурмоққа вақтим ҳам йўқ эди. «Иштирокион» бошқармаси бу эзмаликни босарми, йўқми маним ишим эмас. Ҳар ҳолда ҳасратимни ёзиб, юракимни бўшатиб олганим учун ўзимни енгил каби сезмоқдаман. Бу ёзганларим ўқувчига ортиқча бир эзмалик бўлиб сезилур, шунинг ила баробар ўринлик ҳам деб ўйлайман.

Жулқунбой¹⁰

«Иштирокион» -- 1919 йил, 5 август. 148-сон, 2-бет

⁷ Спекулянт — чайқовчи.

⁸ Вазифа — маош.

⁹ Мурғи мусамман — гавҳар тухум қилидиган само қуши; қуши гўштини одатда аслзодалар ейди, «Кунинг этиб қарзга ботиб кетсанг ҳам обрўни қўлдан берма, отдан тушсанг ҳам эгардан тушма», деб муаллиф киноя қилипти.

¹⁰ «Иштирокион» («Коммунист») -- 1918 йил 20 июндан бошлаб «Улуғ Туркистан» газетаси шу ном билан Тошкентда чиқа бошлаган. Туркистан Миллий ишлар комисарликининг нашр афкори. Газетага Кабир Бакир, Назир Тўрақулов, Ақмад Донской, Ханафий Бурнашев, Мирмуҳсинлар муҳаррирлар қилган. Газета ходимларининг кўни татарлар бўлгани учун татарча сўзлар ҳам ишлатилган.

ДУМБАСИ ТУШИБ ҚОЛГАН ЭМИШ

Кичкина фелетүн

Эски шаҳар Озиқ шўъбасига багишилайман

Гўш...

Отингдан ўргулай гўш!.. Нега мунча ўзингни биздан азиз тутдинг? Биз сенинг қадрингга етмадикми?..

Мен ўқувчининг гўш ҳақиндаги ҳолини билмайман. Лекин ўзим гўш отини эшитсам, оғзимдин калаба-калаба сувлар келадир. Ўзини қассоб акалар қанорасида кўргандами? Кўрганда васлига етолмай юрган маъшуқангга учрашган каби ҳуш бошингдан учадир. Ихтиёrsиз ичингдан гулдурос ила: «Эй, гўш!» деган сўз ташқарига отиладир. Жонажонинг, меҳрибонинг бўлган гўшнинг икки қадоғини золим ноинсоф қассобнинг қанорасидан ажратиб олмоқчи бўлуб, қаҳрамононасиға жекириб: «Гўшнинг қадоғи қанча?» Бадбаҳт қассоб овозини бузмай: «Гўшнинг қадоғи ўттуз олти сўм, мулла ака!» (Ўл мулла ака!) Ўттуз олти сўм! Эшитгач даминг ичингта тушиб кетадир. Бир сўз қайтармай мазлумона гўшга термула-термула ўз йўлингга жўнайсан. Дўстинг бўлган гўш маъюсона бир равишда орқангдан қараб қолур. Мана лоғчига ёзмоққа ҳафасли бўлган ёшлиарга материал!.. Рамазон ийдидан бери жонвор гўшнинг иштиёқида оҳ-воҳ ила кун кечириб, Озиқ шўъбасининг марҳаматига интизорликда келмоқда эдим. Тўғрисини айғмоқға мажбурдирманки, бу орада бутун кечалар гўш иштиёқида ухлай олмадим. Кўз илингандা кўрилган тушка ҳам гўшдан бошқа нимарса кирмайди.

Қоқ ўттуз биринчи кун деганда халқ тилида: «Эртага Озиқ комитети гўш берар эмиш», деган хабарлар юрий бошлаб, юрагим азбаройи хурсандликдан торс ёрилаётди. Бу хабар ҳалидан ҳали тўғрилигига чиқиб, дилим урмоққа бошлади. Бутун сабру қарорим қўлдан кетди... Уй ичимизни энди суриштиришмай ҳам, етти яшардан тортиб то етмиш яшаргача гўш хурсандлигига чидай олмай рақсга (тансага) келган эди. Шу кун маҳалла комитетидан гўш варақасини олганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Эртаги гўш шодлиги ила бу кун кечаси бутун уй ичимизда уйқу ўрнига эртага оладирган гўшнинг қай ҳолда томоқ қилмоқ маслаҳати эди: Ойимга монти дуруст эмиш, янгамга сомса яхши эмиш, ҳаммадан ҳам акамники қизиқ, эртага қориндан бошқасини еса ўзини ўзи шаҳид қиласар эмиш, буни ҳам қўйинг, дадамга бир сих бўлса ҳам кабоб тузук эмиш, энди мени ҳам тилагими ни эшитинг: менга ҳаммаси бўлса ҳам ноз қиладирган ўрним йўқ...

Эрта бирлан уй ичидан фотиҳани олиб, ё ху ё ман хуни тилимга жо қилиб, қўлда каттакон халта ила ... ичи қассоблик дўкони қайдасан, деб йўлга равона бўлдик. Уйдагилар нуқул гўшнинг қалта биқинини, мойнинг эса нуқул думбасини олмоқға таъкидлаб, дуолашдилар.

Энди йўлда гўшнинг бериладиган миқдори ҳақинда ривоятлар кўб. Бирор жон бошига икки қадоқ деса, бирор бир қадоқ, дейди. Икки қадоқ деганинг оғзидан ўпкинг, бир қадоқликни бўғинг кела-дир. Ёф хусусинда ривоятлар уч хил: бирор жонга бир қадоқ, икким-чиси чорак қадоқ, тағи бир шайтонроғи: «Ёф оламан деб овора бўлманглар, комитет қўйлари даладан келишида думбасини йўлда тушуриб қўйибдир», деди. Менга қолса думбаси ўғирланган бўлсун! Ишқилиб гўши ёғлироқ бўлса бўлгани.

Мана! Йигирма... ичи дўконнинг олдига етдим. Одамлар ўттуз қулоч деб, ўттуз биринчи қулочнинг бошламасига биз турдик. Лекин ҳали гўш келгани йўқ эмиш. Думга турган чоғимда соат ўн бирлар чамаси эди. Офтоб пешонадан урадир. Биз қоврилиб, пешонадаги терни суриб турамиз. Орадан бир соат ўтди, гўш йўқ. Биз комитетдан койишиб, тағи бир соат турдик. Лекин ҳамон гўш йўқ. Узоқдан бир ароба кўриниб қолса ана, ана, шу гўш, деб ҳовриқишиб, бир биримизни илгарига қараб итаришиб сиқамиз. Ичимиздан аллаким «дод, сиқилдим», деб юборса тағи орқага қайтиб орани бўштамиз. Орадан тағи ярим соат вақт ўтиб кетди. Лекин ҳамиша йўқ, йўқ, йўқ. Офтобнинг иссиғи қувватланиб, қобқора терга тушиб кетдик. Ҳолдан тойғанлар: «Гўш, ёф емаган ўлибтими?...» деб раддан чиқиб кета бошладилар. Оз фурсатни ичидан ўттуз қулочлик думда менга ўхшаш ўлуги бир пуллардан беш олти киши қолдик. Орадан тағи бир соат вақт ўтгач, кундуз соат иккilarда узоқдан гўшлиқ ароба кўриниб қолди. Табиъий, бу аробадаги гўши бизим учун эди. Узоқ-узоқ «ух» тортишиб қўйдик. Ароба дўконнинг олдига тўхтагач, на кўз ила кўрайлик. бир ароба қиб-қизил ўпкага ўхшаш гўш — йигирма мартаба ағдариш-тўнгариш қилганда чигитдак мой топиш мумкин эмас. Бунинг устига устоб териси сўюлиб олинган бўлганидан гўш устига чанг-тупроқ ўлтуруб алланичкаланган.

Гўшка қўйган муҳаббатимнинг ўрнини ҳозир бир нафрат олди, кўнгил ағдарилиб қайт қилаётдим. Мана сенга гўш! Бечора қўйнинг гавдасига хитобан: «Эй, бечора қўй, сен нима гуноҳ қилдингки, сени бу ҳолга тушуриб оздирилдилар», дедим. Ихтиёrsиз қўйларга раҳимим келиб, кўзим ёшланди. Биз қўйнинг думбаси иккимчи аробададир, деб ўйлаб ўлтурган эдик. Лекин ичимиздан кимдир бирор: «Мой қани?» деб қассобдан сўради:

— Мойи йўқ! — деди қассоб. Мен ихтиёrsиз хаҳолаб кулиб юбордим. Эрталабки шайтоннинг «Комитет қўйининг думбаси тушиб қолган», сўзи эсимга тушган эди:

— Ҳа, бадбаҳт, рост гапирган экансан, — деб қўйдим. Гўш жонбошига ярим қадоқ эмиш.

Тўрт қадоқ шақир-шуқир сўнгакни уйга кўтариб келганимда уйдагиларни ҳам тарбузи қўлтуғидан тушкан эди.

Жулқунбой

«Иштирокион» – 1919 йил 11 август, 154-сон

МАҶОРИФ ШЎРОСИ ДИҚҚАТИФА

Сўйлаб ўлтурувнинг ҳам лузуми йўқдурким, бизим учун бир-бир масаладан ҳам илгарироқ мактаб масаласига жиддий қараб, камчилик-етишмаган ерларини такмил¹ ва ислоҳ этмак маорифга чўл² халқимизнинг диққатини шул нуқтага жалб этмак керакдир.

Бошқа ишларга зътиборсиз қараганимиз каби, бу маориф ишини ҳам мухмал³ қолдирсан вақтидан истиғфода этмаган, тушимизга ҳам кирмаган енгиликларга куфрони неъмат этган бўлурмиз.

Истибдол даврида биз мусулмон ёшлиарнинг кечакундуз мактаб-мактаб дей бақирдиқларимизни кўз олдимизфа келтирсан, энди ушал вақтда имтилган амалимизни кўз олдимизда кўрармиз. Иш шундоғ экан, энди ҳам танбаллик этсан, бутун масъулият келажак тарихда бизим устимизда бўлур.

Мундан бир неча кунлар илгари бир неча ўртоқлар ила мусоҳаба этишмоқда эдик. Мусоҳиблар ичида ибтидоий мактабларимиздан бирининг мудири... афанди ҳам бор эди. Мислатнинг истиқболи фақат мактаблар ила порлаяжагига имон келтирдигимдан ҳалиги афандидан ҳозирги ибтидоий мактабларимизнинг боришиндан, бу йилги қишига мактаб ҳаётida ҳозирлиқдан саволлар бердим. Афанди шундоқ жавоб берди:

«Халқимизнинг янги мактабларга рағбати жуда яхши. Мактабда жой етишмайдир. Бошқа мактаб муаллимларининг ҳолидин хабарим бўлмаса ҳам ўзимизнинг муаллимларнинг ўз вазифасига тушуниб ҳаракат этувчилар, дей оламан. Лекин ёзув асбобларига фавқулодда эҳтиёж кечирмоқдамиз. Ўқуш учун ёзув асбоблари сўраб

¹ Такмил – мукаммалластириш, камолга етказиш.

² Маорифга чўл – илмга чанқоқ, ташна.

³ Мухмал – маъносиз.

гуруҳлаб «Маориф шўроси»га мурожаат этсак ҳам, шу чоққача бир натижа чиқмади. Маориф шўросининг бизга жавоби: «Шошманг, бариси топилур»дан нарига ўтмай бу йўлда ҳаракат этдиклари кўрилмайдир. Агарда қиши учун қалам, дафтар ва бошқалар ҳозирланмаса — кўнгилсиз натижа бериши табиийдир. Чунки мактаб болалари нинг аксариси ишчи-камбағал болалари бўлиб, бир дона дафтарни 40-50 сўмга, бир дона қаламни 30-40 сўмга олувлари ғайримумкин дур. Ҳолбуки дафтар бир бола учун ёлғуз биргина эмас, дарсга қараб олти-еттитача лозимдир. Мана шу тарафларини ўйлагандан билмадим, мактабларимиз қишида не ҳол кечирар. Аммо маориф шўросини бу масалага илтифоти бояғи».

Ман бу сўзни мундан илгари ҳам бир муаллимдан эшитган эдим. Энди бунинг ила иккинчи бўлди. Ёзув асбоби масаласи ҳақиқатан ҳам муҳум бир масала бўлиб, вақтинда тадбири кўрилмаса ҳалиги афандининг айтканидек, яхшилик ила натижаланмаса керак.

Мактабдаги ўқувчи шогирдлар камбағал кишиларнинг болалари ўлдиқдан дафтар-қаламни ўз ёнларидан олувлари мумкин эмас. Зўргагина кунини ўтказиб турган ишчи халқ ўғлининг дафтар-қалами учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлиб бола тарбия этуви, бошқа миллат ишчилари учун бизга қарагандан онгли бўлдиқларидан енгил бир иш бўлса ҳам, бизнинг эндингина шу йўлга оёқ боскан камбағал халқимиз учун осон бўлмаса керак.

Бизнинг қора-нодон ишчиларимиз ўғлининг мактаби учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлуви эса тўғридан-тўғри: «Ман сенинг мактабингга мунча чиқимдор бўлиб ўқита олмайман», дейдирда, ўғлини мактабдан олиб, ўқувдан маҳрум этар. Бу бизим учун табиий бир ишдир. Ҳозирда ўқув асбоблари бозордан топилиб турган бўлса ҳам сўнгроқ топилмов эҳтимоли ҳам бор. Ишчи болалари ёнлариндан дафтар-қалам олганларинда, оқчага ҳам топилмай бошлиласа тафи бир бало бўлур.

Шунинг учун «Маориф шўроси»нинг бу масалага яхшироқ аҳамият беруви, албатта, лозимдир. Масаланинг аҳамиятига тушинган «Маориф шўроси» балки мунинг гадосига киришкан чиқар, лекин бу ҳолда бу ишга тадбирсиз қарамак, эндингина йўлга қўйилган ибтидоий мактабларимизга ўтказилган миллат гуллари — болаларимиз учун бир жиноят бўлур.

Жу-бой
«Иштирокиён» – 1919 йил. 23 сентябр, 180-сон

ЭСКИ ШАҲАР ТЕАТРУ ҲАВАСКОРЛАРИГА

Маълумки санойи нафиса — театру бизим Тошканд мусулмон ёшлари орасинда жуда ҳам енгил бир иш онглашилганликдан фавқ-уладда бир бузуқликда давом этмакда бўлиб, улуғлар мактаби бўлган театру саҳналари аллақандай сафсата ва ноаҳил кишилар қўлинда бир ўйинчиқ бўлиб келмоқдадир.

Мундан сўнг ҳам шундай ҳолни давом этмови ва ўзларимизнинг ибратгоҳи бўлган саҳналарнинг ўз даражасинда бориши учун Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўроси мусулмон театру ҳаваскорлари (любителлариға) шу тубанда кўрсатилажак қоидаларга риоя қилуб, театру қўюлариға таклифлар айтадир:

1. Саҳнага қўйиладирған асарларни ўйналмасдан илгари Эски Тошканд «Артистлар союзи» ила шул асар ҳақинда мутолаа юритилиб, сўнгра саҳнага қўюлсан.

2. Ҳаваскорларнинг ўз ролларини яхши онглаб ўйновлари учун «Артистлар союзи»дан репетисия вақтинда бир киши чақирилсан.

3. Ўйналадирған бир асар ҳақинда «Артистлар союзи» ила келиша олинмаган тақдирда Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига мурожаат этилсан.

Танбия¹: юқоридаги қоидаларға риоя этилмага: тақдирда риоялизлик кўрсатувчилар масъулиятга тортилур.

Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўросининг мудири:

Муборакшоҳ.

Саркотиб: Абдулла Қодир.

«Иштирокион» – 1919 йил, 24 октябрь, 202-сон

ТОШКАНД ҲАБАРЛАРИ

*Фози Юнусга * очиқ хам*

«Иштирокион»нинг сўнгги бир нўмеринда, эълон қисминда баъзи ваколатлардан жумладан, Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросининг «реорганизация» комиссиялигиндан истеъро берувингизни эълон этасиз.

Ўртоқ! Умумий мажлисимиз бу ишка сиздан дурустроқ бир киши тополмагач, бу ўрунда сизни кўрсаткан эди. Сиз баъзи «сабабча»лар кўрсатиб зиммангизга олмаганингизда, кўрсатган сабабларингиздан бу ишнинг муҳимроқлигин ўзингизга қолдирилган эди.

¹ Танбия — огоҳлантириш.

Реорганизация — қайта ташкил қилиш.

Бу орада нима бўлганда бугун истеъфо берасиз. Сизнинг каби «идеальный» бўлиб топилган бир зотга бу даража енгил ҳаракат «учиб юриши» келишиб ётмаса керак. Сизнинг зиммангизга кўйилган «реорганизация» иши ўттуз тўрт минг меҳнаткашларни уюштириш эди... Биз сизнинг ҳозир ишлаб турган артистлифингиз², «автўр»лифингиз³ ва бошқа ишларингиздан бу ишни юз қат муҳимроқ деб биламиш. Такрорлаймиз: Ўттуз тўрт минг меҳнаткашни уюштириб, йўлга солмоқ бир юз театрудан фойдалари оқидир...

Агарда таъбингиз нозиклашиб, қора рабочийлар орасида бир неча кун ишларга жирканган бўлсангиз, ул чоқда бизнинг бир сўз деюрга ҳам ҳаққимиз йўқ!

Ўртоқ! Ҳали ҳам бўлса келиб, ишқа киришувингизни ишларга кишиси йўқ ўттуз тўрт минг меҳнаткашлар номидан сўраймиз.

Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўроси номидан:

Садр: *Муборакиоҳ*.

Котиб: *Абдулла*.

«Иштирокион» – 1919 йил, 30 октябр, 207-сон, 2-бет

БИЗДА АСКАРЛИК МАСАЛАСИ

Бошқалар тарафиндан ҳуқуқинганинг топталмови, четларга маҳкум, мазлум бўлмаслиқ, чет миллатларга ўз товушингни эшитдируб эшитмоққа мажбур этувға шубҳа йўқим, қўлингдаги қуролингға, аскарий кучингға қараб бўлур.

Кўрамизким Оврупо, Омриқо миллатлари бунчалиқ шаън-шавкатни фақат ҳарбий куч ила қозонмишлардир. Оврупо. Омриқо империалистлари Шарқ халқини фақат қурол кучи ила ўзларига асир этмишлар ва ҳали ҳам ҳарбий куч ила Шарқ мазлумларини занжирда тутарлар.

Аммо биз шарқли мазлум мусулмонлар эса шу қуролсизлик, аскар йўқлик ила шу золим хунхўрлар занжирига банд бўлмишмиз. Дуруст, биз шарқлилар фарбилиарга қараганда маданиятча бик тубандамиз, бизим мазлумиятимиз маданиятсизлигимиз учун дейилса мумкин. Лекин шундоқ бўлса ҳам истиқлол олиб, аскарсиз яшамоқ бутунлай мумкин эмас. Натижаси бошика қуролли мам-

² Аргистлифингиз — Фози Юнус ўша вақтда саҳнада ҳам иштирок этган. Масалан, у ўзи ёзган «Заҳоки морон» саҳна асарида Темиртош ролини ижро этган.

³ «Автўр»лифингиз — Фози Юнус ўша пайтда таржимонлик ва ноширилик ишига машғул бўлиб кетиб, муаллиф шунга ишора қиласланти. Бу ҳақда Қодирий «Кула-кула ўласан» номли фелетонида ҳам гапириб ўтади.

лакатларга қул асоратда юрилувдир. Бунинг учун далил қилиб афғон қариндошларимиздан кўрсатилса мумкиндирикки, афғон халқи ҳозирда ва мундан элли-олтмиш йил илгарида ҳам маданиятча биз туркистонлилардан ортиқ бўлмай юрар эди. Лекин бошқа маданий миллатларнинг тахт ҳокимииятига ўткани йўқдир. Бу нимадан эди?..

Кўз олдимиздадирким, шу маданиятсиз афғон халқи бутун дунёга ҳокимлик даъвосига етишкан Онглиядан ўзининг озгина ҳарбий кучи илиа ўз тилагини имзо эттириди¹. Аммо биз Туркистон ишчиларига келганда оғзимизга қўюлган тайёр ошни ҳам эблаб ичолмаймиз. Қурол, кийим, жой ва овқат ҳозир бўлган ҳолда аскар бўлувдин фарсахларча² йироқға қочамиз...

Дуруст, бизим бу қўрқоқлигимизни ҳам ўрни бор, мундин элли йиллар илгари ор-номусли Алимқулимиз, Қаноатшоҳларимиз^{*} ва ...ларимиз бўлган, ватанимиз чор ҳукумати тарафиндан забт этилгач, энди ўз истибоди остинда қул этиб қолдирмак нияти золимонасинда ёнимизда пичоқ тақиб юритувни ҳам манъ эткан. Шу золимона политика орқасинда ҳозирги қўрқоқлик ҳолига таназзул этканмиз.

Биз мусулмон меҳнаткашлари буюк Ўктабр инқилобидан сўнг ҳурриятни, истиқлонни яна эгаллаш илиа бошладик. Ўзимиз учун маҳкумиятдан кутулиб яшовнинг мумкинлигин сездик. Бошлаб қўлдан кеткан ҳуқуқларимиз ўз қўлимиизга кира бошлади. Сўнгги вақтларда ватанимиз бўлган Туркистон идораси ҳаммаси бўлмаса ҳам ярмиси деярлик ўз йигитларимиз қўлига ўтди.

Демак, мамлакатнинг ярим идораси ўз қўлимиизда. Туркистоннинг бутун меҳнаткашларининг имони комил бўлса керакки, яқинда рус меҳнаткаш биродарлар: «Шу кунгача биз сизнинг ўз вазифангиз бўлган бу ишларга узвий биродарлик учун ёрдамлашиб келдик. Энди марҳамат этиб, ўз ишингизни ўзингиз ишлангиз, мундин сўнг биздан сизга ёрдам бўлмаяжак!», дебдурлар. Бу бир табиий иш.

Юқорида ҳам сўйланиб ўтилди: «Мамлакат идораси аскарсиз мумкин эмас». Идора ўз қўлимиизга ўткач, табиий, ватанимизнинг

¹ Ўша вақтда Афғонистон подшоси Омонуллохон (1892-1960) юртининг мустақиллиги учун кескин кураш олиб борниш ниятида эканлигини баён қилиб, Совет ҳукумати билан дипломатик ёзишмалар олиб боради. 1919 йил май ойида Совет ҳукумати Афғонистоннинг давлат мустақиллигини тан олади. Ўша кунларда инглизлар Афғонистонга қарши қуролли ҳужум уюштиради. Лекин улар мағлубиятга учраб, афғон халқининг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлади.

² Фарсах – (фарсанг) тахминан 7-8 км.га тенг масофа ўлчови.

душмандан муҳофазати ўз устимизга тушажак. Бунинг учун ўз аскаримиз бўлурға керак. Табиийдирки, мамлакат идораси бизнинг қўлда бўлиб аскарликни бошқалар қилмаяжак. Бу мумкин ҳам эмас. Шунинг учун агарда биз мустағил, қуллиқдан қутулиб яшовни хоҳлар эканмиз, яқин истиқболимиздаги баҳтли кунлар учун аскар бўлувимиз, ватан муҳофазасига ҳозирланувимиз лозим. Лозимгина эмас алзамдир³. Мусулмон ишчилариндан аскарлар ҳозирлов эҳтиёжи энди сиз ёшларга бўлса керакки, мусулмон ишчилариндан кўнгилли аскарлар йиғмоқ ҳақинда Марказ мусулмон бюроси тарафиндан Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига бир мурожаатнома тушурилган экан. Бу мурожаатнома мазкур шўронинг шу сўнгги умумий мажлисинда кўрилиб, тубандаги қарор берилганки, аҳамиятига кўра шу қарорни айнан кўчириб ёзаман:

«Мусулмонлардан кўнгилли аскар йиғмоқ Туркистон ўзбак ишчилар ҳаётини таъмин ва четлар тарафиндан топталган ҳуқуқини тиргизу деган сўздир. Биз бу аскарлик масаласини шундоқ онглаб, Марказ мусулмон бюросининг мурожаатини тамом шодлиқ или қарши оламиз. Остинда эзила-эзила тамом ишдан чиқған аскар бўлув сўзини бир ваҳималик ва ... деб онглий бошлаганлар. Шунинг учун мусулмон ишчилариндан аскар йиғувга зўр ташвиқоти лозимдир. Биноан алайҳи, бизнинг ўттuz тўрт минг меҳнаткаш намоёндалари Марказ мусулмон бюросига мурожаат этамизким, кўнгилли аскар йиғув ташвиқотига бизим ёнимизга муқтадири мушаввиқлар⁴ бериб, бизим ташвиқот ишимиизга ёрдамлашсун. Эски шаҳарга таълим жойлари очиб ҳарбий муаллимларни мусулмонлардан қўйисун. Мусулмонларнинг ўзидан аскарий муаллимлар етқузмак учун курслар очиб, шу кундан эътиборан Эски шаҳар синфий иттифоқлари шўросига бир нафар ўз ҳарбий вакилини доимий этиб тушурсун».

Мана бу қарор ғоятда кўнгилли бир иш, лекин бошқа қарорларимиз каби бунда — қофаздагина қолиб кетмови матлубдир. Яхши соатда!

Жу-бой

«Иштирокион» – 1919 йил, 4 ноябр, 211-сон

³ Алзам – зарур, шарт.

⁴ Муқтадири мушаввиқ – иқтидорли ташвиқотчилар.

БИЗДА ТЕАТРУ ИШИННИГ БОРИШИ

ТЕАТРУ ВА МУЗИҚА

Маълумдирки, бизим Туркистонда драма ҳам театрнинг тарихлари 1912 йилдан бошланиб, буларни қабул этканимизга етти йиллар бўлади.

1912 йилдан илгари Туркистонда татар қариндошлар тарафидан театр ўюнлари бўлуб турса ҳам табиий бизим турмушишимиздан четдароқ бир руҳдаги асарлар ўлдиқдан ерли ёшларни у даражада ўзига жалб эта олмаған, тўғриси ул вақтда Туркистон ёшлари жуда оз ва шу нисбатда шеърий асарлардан йироқ масофада турарлар эди.

1912 йилдан бошлаб «Падаркуш» исминда ўз турмушишимиздан олингач театр рисоласи Маҳмудхўжа Беҳбудий* тарафидан майдонга кўйилур. «Падаркуш» рисоласи Туркистоннинг умуман деярли ҳар бир катта кичик шаҳарларинда мавқиъ томошага қўйилуб, ёшларимиз учун бир даражада театру мақсади онглашилур. Мана шундан сўнг бизда театр масаласи бош кўтаруб, ярим-ёрти театр рисолалари ёза бошлаймиз. Бундай шеърий асарларни тақлид сўнгинда қабул этмак маданий миллатларнинг бир қонуни эса-да, бизда биринчидан, бу ишга янгилиқ ва матбуотсизлиққа, алалхусус бундай нимарсаларни танқид қилурға иқтидорлик мунаққидларимиз йўқлиғиндан шу кўйинча қабул этилиб, матбуот элагиндан ўтқузилас.

Бу ҳол 1912-1917 йилгача давом этиб, 1918-йилдан эътиборан, маълум ҳар бир иш учун кенг йўл очилдири каби маориф ишлари учунда ўртадаги тўқсиянлар олингач, театрлар ёзмоқ иши ҳам ҳар бир қўлидан ёзув келадирған ёшлар ва ўқувчи шогирдлар учун бир эрмак ёки ҳавас шаклиға кирди.

Бу ҳол Туркистоннинг бошқа гўшалариндан кўра бизим Тошканд ёшлиари орасинда кўбрек кўрилди. Бир нечаларини истисно ила, ўз имлосин тўғрилаб ёза олмағанлар, «драматург», «комик» ҳатто «оператўр» ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да («трагедия»ни ёзмаганларига шукр қиласан энди!) Тошкандни ола-чипор драма, комедия ва опералар ила тўлдирдилар. Буларни ўйналғали турли формадаги артистлар ҳам топилиб, ҳафтада бир неча мартабалаб театр кечалари бўлиб, Тошканд том бир маданий халқ турмушини онглаштурған бўлди.

Бу театрулар халқимизга табиий таъсиirlарин бераларми, масаласига келганда маъаттаассуф биз иккинчи турли таъсиир сезамиз:

томушачилар театрни бекорчиликка эрмак ва ўзларининг эскидан қолма масҳарабозлиқлари, дея қарий бошлиғанлар. Ҳақиқатан ҳам, ўйлаб кўрганда, бизда театр ишининг бу равишда бориши ярим маданий халқимизга шундай таъсир қолдирмай мумкин эмасdir. Бир неча асрлардан бери сафсата ва сиҳрбозлиқлар ила заҳарланиб келмакда бўлған халқимизга адабий мактаб бўлур умидинда бўлдиғимиз театрнинг бу ҳоли фоятда аянчлидир.

Театрларга халқимизнинг бу назарда қарай бошлови шубҳасиз театр асарларимиз аҳлсизлар тарафидан бажарилувидандир. Театр, турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга мужассам этиб кўрсатувчи бир ойнадир. Иш шундоғ экан, биз ҳам ўз театрувимизни кўрганда турмушимиznинг аксини кўрмагимиз керакдир.

Лекин биз ўз саҳнамизда шу чоққача ўзининг санъаткороналиғ ила ичига киритиб юбориб асарлантитратурған на бир драма ва на бир комедия кўрамиз. Аммо кўрдик, маъттаассуф, на драмалик номиға, на комедиялиғ отиға мувофиқ бир асар учрата олмадик. Қайси бир янги ёзилған драмасига қарама, бузуклиқ, саҳна учун хиёнат!..

Комедия, дегач нима тўғри келса шундан кула бермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмак, драма ёзганда мавзуни турмушимиznинг нақ бир чирик жойидан олмоқ ва шунинг ила баробар адабиёт торозусига солиб ёзмоқ керакдир.

Боқингиз, муҳаррирлик фурури ила ёзилған драмаларгаким, бунда бирисининг олдиғи мавзуғоят аҳамиятсиз, турмушимиздаги йўқ, яъни фантазия шаклли бир нарса, иккincinnisinинг олған мавзуи аҳамиятли, лекин воқиъали тасвир йўли сўнг даража бузуқ, асардаги қаҳрамоннинг сўз ва иши характеристига иномувофиқ, диалог ўрнига монолог ишлатилган, монологни талаб этган бир ўрин бутун кўрсатилмаган, асар қаҳрамонининг ички сири очилмай томошачиларни қабзиятга еткуррган ва актлар тўла кўрсатилмаган учун кўб ерлар мажҳул ва ҳоказо...

Шу яқин орада «Темир тўдаси»³ тарафидан «Жадид-қадим»⁴ исмли бир драма кўйилуб ўтди. Таассуфки, баъзи монеълар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшигувимға қарағанда, бу драманинг мавзуу исминдан ҳам маълум бўлувига кўра, жадид ва қадим ора-

¹ Аҳлсиз -- чет одам.

² Қабзият - дикқат бўлиш.

³ «Темир тўдаси» -- ҳарбий ватанпарвар ёшлардан тузилган гуруҳлар бўлиб, улар мактабларда ташкилий ишларни бажаришган, болаларга жисмоний тарбиядан дарс беришган, пъесаларни саҳналаштирганлар.

⁴ «Жадид-қадим» -- шоир Хуршидиннинг асари.

синдаги маслак кураши ила бошланур экан-да, натижада қадим жадидни ўлдируви ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқиъя. Дуруст, жадид-қадим орасинда маслак кураши бор, бу маълум. Аммо жадид қадимнинг бир-бирини ўлдиришмак даражасига етуви шу асарда биринчи мартаба кўрилур. Бу турмушимизда биринчи ихтиро!.. Дуруст, Бухорода қадимлар тарафидан (уламо фатвоси ила) кўб ёшлар қурбон этилди. Бунинг омиллари қора халқ ва ҳукумат эди. Аммо бизнинг бу ерларда бундай воқиъаларни юз кўрсатиши ҳеч эшитилмаган ишдир. Агарда бизда ҳам шундоқ яширип сирлар бўлса, ошкор этдиги учун бу асар муҳарририга ташаккур этамиш.

Хулоса, мундоқ келишсиз ишлар театр оламинда шу даражада кўбдирки, буларни ёзиб кўрсатув учун бутун вақтни фақат шунга боғламоқ керак бўлур. Бу ҳолнинг давоми ёш саҳнамиз учун жиноят, сусистеъмолдир. Бунинг каби эътиборсизликларни орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, у ҳам танқид йўлидир. Лекин бундоқ ҳавасаки, майда-чуйдаларни очиб кўрсатиб, аҳли тарафидан ёзилған шеъриятли театр мажмуъаларнинг жавоҳиран очиб бературган бир мунаққидимиз йўқдир. Балки бордир, лекин майдонга чиқмилар.

Бундан бир неча кунлар муқаддам «Тўкма» театрининг⁵ бузуқлиғина қарши чиқған «Ишчи»⁶ ўзига бир даражада кўнгил боғлатған эди. Лекин анинг ҳам айтмақда бўлдиги танқидлар ёлғуз саҳна камчиликлари, артистларнинг ўюнни бузуқ ўйновлари ва шунга ўхшаш иккинчи даражадаги ўринларни танқидидан нарифа ўтолмади. Меним бу дедигимдан «Саҳна ва артистларни танқид этув ноўрин эмиш», деган мақсад онглашилмасун. Албатта, булар ҳам ўз мавқеъинда тейишли ишлар, лекин демоқ истайманки, кенг маънавий жиҳатдан ўлдиқдан илгари театр асарларининг асл ўзини умумий адабиёт ўлчовина солиб операсия қилиб чиқиши биринчи мартаба лозимдир. Билсунки, асар саҳнага қўйилатурған бир нарсами ё йўқ.

«Ишчи»нинг этдиги танқидларидан ҳар бир чўпчак ҳам бир ҳақиқий асар бўлиб танилуб, ҳалиги дедигимиз иккинчи даражадаги тараф, тузук бўлса бас, деган мақсад онглашиладир. Бу камчилик эса «Ишчи»нинг оз тажрибалилиғиндан бўлса керак. Мен ўз

⁵ «Тўкма» — бу ерда театрнинг номи мазмунида.

⁶ «Ишчи» — Фози Юнуснинг таҳаллуси.

тириклигимиздан кўпия бўлған шеърий асарларни кўпаювина ти-
лайман. Тилаймангина эмас, ҳамон ҳарорат ила кутаман. Буни эса
кўлидан ёзув келадурган ҳар бир кишидан эмас, ўзининг аҳлидан
кутаман.

Ёшларимизнинг тарбия ери мактаб бўлса, катталаримизники те-
атрулардир.

Катталаримизнинг мактаби ёзувчилик, педагогўларнинг ёздиқла-
ри дарслар. Фантазия, уйдирмалар бўлмасин.

Турмушишимизнинг акси — уста рассом томонидан олинған акс
бўлсин, — дейман.

Жубой

«Иштирокиён» – 1919 йил, 11 декабр, 239-сон, 2-бет

ТИЛАНЧИЛИК ЁХУД ЕНГИЛ КАСБ

Инсоният оламинда энг мазмум¹ ва манфур² бир иш бўлса, ул ҳам
тиланчилик — сойилликдир.

Тиланчилик — илм-хунарсизлик орқали тарқалатурған бир ма-
раз бўлғанлиқдан табиий бу касал бизим ислом оламинда кўбидир;
шу даражка кўбидирки, баъзи ислом мамлакатларинда, ойниқса, би-
зим Туркистанда бир касб тусини олмишдир. Бизим бу, тиланчилик-
ни ўзлариға касб этиб оловчи зотлар назаринда гўё бу иш олар учун
шаръий бир ҳунар ҳисоб этилур. Ватанимизда тамаъ ила умр ўтка-
рувчи эшон, шайх, назрихўр, дуогўй, билмам тағи аллақандай дар-
вишлардан қатъи назар, очиқдан-очиқ тиланчилик этувчи қаландар-
ларимиз, маддоҳ ва ашурочиларимиз, кўчама-кўча тентировчи эр-
хотун, бола-бақраларимиз ва тиланчилик савдосинда шаҳар-қиши-
лоқларда кезувчиларимизга қаралса, бизда тиланчиликнинг на дара-
жада тараққий этиб, касб суратига кириб борғанлигин кўрилур. Бу-
ларнинг ҳаммалари деярлик ишларга қодир кишилар бўлғанлиқдан
шаръян бўлсун, вижданан бўлсун тиланчилик этарга ҳақлари йўқ
кишилардир.

Қаландар, маддоҳ... исмли сафилларимизнинг⁴ ичida катта-катта
бойлари бор бўлғани каби топқан оқчаларини қимор, нашахоналар-
да барбод берувчилари ҳам ўзларига етмаган шекилли, ёш, маъсум

¹ Мазмум — айбланилган, ёмонланилган.

² Манфур — нафтанилган.

³ Сойил — тиланчи, гадой.

⁴ Сафил — пасткаш, тубан

болаларини ҳам бу ёмон касбга қурбон этмакдадирлар. Бу бадбаҳтларга «Ўзинг-ўзинг, энди ўғлунгни ўқутуб бирор касб ўргатсанг яхши бўлмайдирми?», десанг: «Эй-й, бу касб бизнинг ота-боболардан қолиб келмакда бўлған иш. Ҳар кимга ўз ота касбини қўлмоқ керак!», жавобини берадирлар.

Кўрасиз! Алар учун тиланчилик ўзи бир касб ота мероси! Исломият бунинг каби ялқов тамъкорликга қаттиф қарши бўлгани каби буқунги ижтимоий олимлар ҳам жиддан қаршидир. «Тоғдан ўтун келтируб сотиб, шундан муҳтоjlарга садақа берувингиз тиланиб юрмоқдан яхшироқдир», деган каби ҳадислар тиланчиликдан, ялқовчилиқдан халқни қаттиф манъ этадир.

Русия ижтимоий қўшма шўролар жумҳурияти ҳам тиланчиларга йўл қолдирмов учун «Ижтимоий таъминот» исминда кучдан-куватдан қолмиш меҳнаткашларга ёрдамхоналар очмишлардирким, бу сойилликға қарши бир чорадир.

«Ижтимоий таъминот»лар бизим саломат вужудлик, юзлариндин қон томар маддоҳ, қаландар исмли енгил касбчиларимиз учун эмас, балки қари, ишка ярамовчи, кўр, шол касалли, сағир, етимлар ва шуларнинг амсоли учундир. Исломиятнинг бўлсун ва олими ижтимоётнинг бўлсун бизнинг енгил касбчиларимиз бўлган маддоҳ, қаландар ва амсолига жавоби шулдир:

— Кучинг бор, вужудинг саломат ва ақлинг комил экан, ишлаб е!
Бошқаларнинг қўлидағифа осилма!

Аммо биз бугун ҳаёти ижтимоия кечиур эканмиз, ҳануз бояги енгил касбчи сафилларимизнинг касбларинда мудовамат этувлари «дунё омиллари» шиори қаршисинда бунинг аксини ишловчиларнинг-да бўлинуви фоятда таассуфли бир ҳолдир.

Ишка ноқобил заифаларимизнинг «Ижтимоий таъминот»лари бўлиннатуриб-да, кўчаларда залилона⁵ кезинишлари бундай муассасаларнинг борлигиндан бехабарликдан ёхуд илгариги сойиллик лаззатини унута билмаганликдан бўлуб, бунинг тевишли чорасига киришмак ўз аҳлининг биринчи навбатдаги вазифасидир.

Жубой

«Иштирокиён» — 1920 йил, 20 феврал, 38-сон

⁵ Омил — ишчилар мазмунида.

⁶ Залилона — бечораҳол, ачинарли.

ЭСКИ ШАҲАР «ЧеҚа»СИ АТРОФИНДА

Икки йил энди ярим ёрти ҳукумат ишлари ўз қўлимизга берилиб келадир. Бизнинг учун ўлка масштабинда иш кўрмоқ (озгина истисно ила) тўғри келмаса ҳам шаҳар, уяз, қишлоқ ишларимиз ўзимизга топширилди. Икки йилдан бери баъзи жузъий ишларимизни ўзимиз юритиб келамиз. Табиий, илгарироқ идораларимиз бошига ўлтурган меҳмонлар тажрибасизликдан идора ишинда ўзларини тута олмаганликдан ва...лардан халқни ташвиш остинда қолдириб келдилар. Инқилоб тўлкуни босила тушди, сув тинди. Кимни ким эканлиги аниқланана бошлаб, иш бошига ҳақиқий халқ хизматчилари бўлған номзодларгина ўтқузулди.

Ўтқузулди, аммо айни бир фожиға қаршисига фаҳмим етди. Бу, ўзимиздан идора ишларини юргузарлик иш кишилари йўқлифи эди. Табиий Некалай истибоди ила биз идора ишларидан четка қоқиб, ҳайвон каби майшат этмоқға мажбур айладик. Аммо инқилобдан сўнг бизга керакли иш кишиларни ҳозирламоқ эди. Буни ишнинг кетиши ҳам бизга сездирап эди. Лекин биз бунга эътибор этмадик. «Бўлар-кетар»да давом этдик, аммо бунинг натижаси бу кун қарши мизда гавдаланиб турадир.

Ҳозир идора ишларимизни юргузмоқға кишимиз йўқ, табиий, руслардан қўямиз. Лекин руслар бизнинг тилимизга, урф-одатимизга бутунлай таниш эмас. Ишка русдан хизматчи олсақ тил билмайдир, ёнига бир таржимон берай десак, бизда таржимон анқонинг тухуми! Мана фожиға!..

Мен бизнинг идорамиздаги оқсовни шу лаҳзада деб билганлигимдан бу кундан эътиборан иш кишилари ҳозирлов чораларига киришувни ўз аҳлининг ёдига тушуриб ўтаман. Бу кундан бўлак тадбирига киришмасак, келажакда мундан ҳам ёмонроқ натижалар беруви кўз олдидадир.

Эски шаҳар ЧеҚаси¹ (тергов ҳайъати) уч-тўрт давр кечириб, бир неча хоинлар қўлинда ноҳақ ўюн бўлган кунлари ҳам бўлди. Аммо сўнгғи вақтларда ўзимизнинг муқтадири ҳалқ ходими бўлган кишиларимизни бу ўрунга қўйдик. Дарвоқиъ, бу ўрунга лаёқатли деб билган кишиларимиз ҳозиргилар бўлиб, булардан бошқа лаёқатлигини топмоқ бизнинг учун ғайри мумкин эди. Лекин иш шундօғ бўлса ҳам Эски шаҳар тергов ҳайъати ўз табиий

¹ ЧеҚа — Чрезвичайная Комиссия, Фавқулодда Комиссия.

² Муқтадир — фидойи.

ҳолинда бора олмайдир. Бунинг сабаби маълум: — иш кишилари мизнинг йўқлиғи!

Шу яқин орада тергов ҳайъати ўринлашган бинода ёнғин воқиъ бўлиб, бир неча кунлар Чеканинг ишлари тўхтамоқға мажбур бўлди. Ҳайъат раиси Эргаш ўртоқ Нурмуҳаммад ўғли на учундур бир неча бора хизматдан озод этилувни сўраб истеъфо берди эса-да, қабул этилмади шекилли, у ҳамон истеъфосинда исрор этади¹.

Эшитилган сўзларга қараганда, Эргаш ўртоқни юқори доиралар хизматига олинув эҳтимол тутиладир. Ҳар ҳолда Эргаш ўртоқ фидойи ҳалқ хизматчиси бўлганлигидан бу ўртоқдан фойдали хизматлар кутулса бўладир. Эргаш ўртоқни бу ўрундан олинган тақдирда Крайкомнинг лаёқатли кишини таъйин этувига ишонамиз. Аммо илгариги ҳолларнинг такрор этилмови кўзда тутилурга тевиш.

Жубой

«Иштирокиён» – 1920 йил, 3 марта, 47-сон

БОЗОР СУРИШТИРМАЙДИР

Кичкина фелетён

Мен ўзим ишёқмас дангасаман. Бунинг устига бир оз ваъдаракли гим² ҳам бор. Тажрибалик кишиларга маълум бўлса керак, аксар ялқовлар ўзлари учун фойдалик бўлган ишларга дангасалик қилиб, фойдасиз бўлган ишлар орқасинда умр ўтказалар. Мен ҳам бир ишёқмас бўлувим сифатила баъзи ўзим учун фойдасиз, аммо кўбингча халалимни келтуруб юрган бир иш тўғрисида бир оз гапурмоқчиман.

«Ховлининг бир ёнида ётукчи қўшним бор. Уйқудан бўшаган вақтимда... ҳалиги этукчини ишхонасида ёнбошлийман».

Йўқ, сўзни мундоғ бошлаганда тузук чиқмайдирғанға ўхшайдир.

«Иштирокиён» газетасига баъзи вақт кўзим тушиб қоладир. илгарироқ (агар ёдимдан кўтарилимаган бўлса) «Ишчи» деган буров Хуршидми-муршидми³* деганинг ва таги⁴ аллакимларнинг ёзган театр китобини танқидми-манқидми қилиб юрар эди. Аммо кейинги вақтларда ҳалиги «Ишчи» деганимиз сувга уриб кетдими, осмонга учиб кетдими, ҳайтовур танқидини ёзмий бошлаб, жимжит сув қўйгандак бўлди.

¹ Исрор этмоқ — қаттиқ киришмоқ.

² Ваъдарак — беларво.

³ Ҳалал — ғаш.

⁴ Таги — тагин.

Энди ҳалиги сувга уриб кетканнинг ўрнига мулла Мирмуллами, домла Мирмуллами* деган таги бириси бош кўтариб: «Фалончи ўюн бўлди, пистончининг асари эди, орсизлар (орсизми, артистми чира-нишга унча ақдим етмайдир) тузук ўйнамади, асар бузуқ эди, фалон-чи писмадончининг асари эди!», деб илгаригисига ўхшаш жовраб, оҳ-воҳ қилиб, бошини тоғ-тошка уриб келадир. Бу сўнгғиси «Театр музика» ёзганда бозор қули, мозор қули, таги алланима бало қули тасонифи», деб ёзадир. Лекин «қули» деганига тушунмоқ учун — луғат кўролмадим. Мана маним энди шу «Театр музика» ёзиб, додвой қилувчига халалим келадир. Тўғрисини айтканда, бечоранинг ҳолига раҳмим келадир. Кўбдан бери шу додвойчини шу балодан кутқазиши-ка бир чора излаб юраман ва ўйлаб-ўйлаб тегига етолмай бошим оғ-риб кетадир. Энди мундан сўнг «Театр музика»сини ёзмас, деб турга-нимда таги лўп этиб додвойи ёзилиб чиқадир. «Бу бечоранинг боши оғримасмикин-а?» деб ачиниб, бечорани шу балодан кутқазув чора-сини азтаҳидил излайман, аммо тополмайман. Таги «Театр музика», таги орсиз ўюнни бузди, таги ҳазрат пистончи бир сафсата ёзи...

— Эй боши оғримаган бечора, ўзинг камбағал одамга ўхшайсан, бирор касалга ҷалиниб қолма, қўй! Орсиз бузса бузсин ўюнни. Саф-сатами, папсатами ёssa ёзипти! Сен бечорага нима керак? Ўзингни бошқа касалинг йўқми? — дейман. Шу сўзим оғзимдан чиқиб ҳам тугамайдир, таги бирини ёзиб «дод қароқчи» қилибдир!

Энди бечорага чинлаб бир ёрдам қилмасам бўлмас экан деб, кеча бир оз этукчининг ишхонасида ёнбошлаб ўладим.

Ҳалиги «Театр музика»нинг бузуқлиги тўғрисида ўйлабман. Нега бизнинг «Театр музика» мундоқ киши бузуқ бўлур экан, дейман.

Этукчининг қўли қўлига тегмай билиска тақадир, бигиз тиқадир, кўва урадир, тери кесадир, тилиш тил, деб шогирдини койийдир, газан қайрийдир. Хулоса, шогирди ила ўзи жонлик мошина. Ман чалқанча ётаман. Этукчининг ҳаракати таажжубимни муджиби бўлди. Тиккан этугини олиб кўрдим: баҳяси катта, этук чокиға қўл сиғадир, санъат йўқ. Кийганда хизмат қилса, бир кунга чидайдир. Мандек ялпи одам Тошканднинг тошсиз, қишки лой деганидан ўн қадам кечса иш тамом.

«Бу ўтукингни ким олади?» — дедим. Этукчи: «Хайф бўлмасин, бозор суриштирмайдир», — деди. Таги чалқанча ётдим. Фикрим «Бозор суриштирмайдир»да тўхтади. Яна «Театр музика»чининг ташвишинига тушдим. Тўхта, дедим. Ҳозир «Театр музика»ни ҳам бозор суриштирмас экан, дедим.

Этукдўзниң жавоби «Театр музика» ила азобланувчига наҳ түғри жавоб эди. Бозор суриштирумаса, маним ҳам қўпол этук тикиб, уста фалончи бўлиб фойдалангим келди. Энди ҳалиги «музика»га қарши азобланувчига айтаман: – Этукчи айткандақ, орсизларнинг ҳам бозори кўтаргани учун ўюнни бузуқ ўйнайдиргандардир! Пьеса ёзувчилар ҳам бозор суриштирумаси учун қайдаги сафсата, чўб, ҳашак, супуриндилардан ҳар соат пьеса ёзса, дунёда ўзларидан «асар» қолдирмоқға ҳаракат қиласадиргандардир.

Азобланувчи ўртоқ! Ҳозир маълумки, ҳар бир нимарсанинг бозори «Уста, манга бер!» Қўпoldўз этукчи қўшнимнинг сўзидан маълум бўлдиким, бозор суриштирумас экан!

Ҳар ким бўлса ҳам ўтмас матоҳини ўткуриб қолсун. Вақт келур, бозор касод бўлур, ҳалқ молнинг яхисини тилар, ҳар касбда ҳақиқий усталаргина қолур, бошқалар ўз чоруғини судрар ва судрашка мажбур бўлур. Шунгача-чи ўртоқ, тишни-тишга қўйиб, дами ичка олиб, тинчкина юрмоқ керак! Аммо ҳозир бозор суриштирумайдир! Тошка ёмғур кор қилмайдир!

Жулқунбой

«Иштирокиён» - 1920 йил, 16 апрел, 76-сон, 2-бет

НЕГА КИМ

Кичкина фелетўн

Элбекга багишлаб

Элбек* ўзининг мақоласида нега «негаким»ни кўб ёзадир?

— Негаким, Элбекнинг тупроғи «негаким» деган ердан олинуб «ким-ким» деган дарёнинг сувидан аралашдирилиб, лой қилинғани учун.

Мирмулла ака нега Ҳамза Ҳакимни илгаригидек ерга урмай махтий бошлади?

— Негаким, Ҳамза Ҳаким жонидан тўйғанидан сўнг Мирмуллаға соҳнада афсун ўқуб, дам ургани учун.

Жаноб саодатмаоб¹, муҳтарам «Номакоб»нинг² ёзган фалсафалариға нега мен тушунмайман?

Негаким, жаноб «Номакоб» ўтча олим бўлғани учун.

Нега ҳалқ бетоблануб, саёҳат жабдуғини тузий бошлади?

¹ Саодатмаоб — саодат соҳиби.

² Номакоб — совет партия ва давлат арбоби, тилшунос ва журналист Назир Тўрақуловнинг таҳаллуси.

— Негаким, рамазон ойи яқинлашгани учун.
«Иштирокион» газетаси нега бир кун чиқуб, бир кун чиқмай
оқсай бошлади?

— Негаким, ҳарф терувчи хизматчиларни ҳукумат ортиқча тўйду-
руб, қорун солдирғани учун.

Нега газеталарда турклар борасида даҳанаки ур-ур, сур-сур, жан-
жал, тўполонлар босилуб қолди?

— Негаким, ҳамма жанжал афандининг чопони устида бўлғани
учун.

Нега мен «Нашриёти Фози Юнус» ҳақинда ёзмадим?

— Негаким, бунга хос қасиданинг борлиғи учун.

Нега сўзингни шу ерда тўхтатмоқчи бўласан?

— Негаким, бундан ортиқни замон кўтармағани учун.

Жулқунбой

«Иштирокион» – 1920 йил, 8 май, 91-сон, 1-бет

КУЛА-КУЛА ЎЛАСАН

Кичкина фелетўн

Бир вақтларда атоқли бир лўттичи турли лўттилар (фўкслярни) кўрсатар эди. Айниқса анинг чигилдак¹ бир қоғозни оғзиға солуб, ҳеч бир поёнсиз узун қилуб оғзидан чиқаруви бизни ҳайрон қолдидар пар эрди. Лўттибоз йўқ кунларда анинг ўрниға лўттичилик қиласурған бир мажнун бор эди:

— Кишилар-кишилар, потино-потино! Чунки лўттибоз халқни йиғмоқчи бўлғанда «Потино» деган бир ашула айттар эди. Халқ мажнуннинг атрофиға қуруқ бир мазах учун йиғилғанда мажнун яна бир марта «Потино»сини айтуб олғач, чўнчагидан бир чангаль қоғоз чиқаруб, халқға кўрсатуб чиқар эди. (Лўттичи оғзиға солатурған чигилдак қоғозни ялмалкан эканлиғин халқдан тасдиқ эттирас ва оғзи ни ҳам очуб, бошқа қоғоз йўқлиқни кўрсагар эди).

Мажнун кулунч² бир ҳолда халқға оғзини а... а.... қилуб очуб кулдиргач, бояғи бир чангаль қоғозни оғзиға солуб қизиқ бир вазият ила ялмий бошлар ва бир қанча вақт чайнаб қоғозни ютуб яна «Потино-потино»сини айтуб, қоғозни лўмбоздек қилуб олур ва ҳунарини хал-

¹ Чигилдак — ўралган.

² Чангаль — сиқим.

³ Ялмалкан — ямланган.

⁴ Кулунч — кулгили.

қға фуурлануб күрсатуб чиқар эди. Мажнуннинг бу иши – лўтти-бозлигидан ҳам халқа ортиқ кулги берар, ҳаммамиз бу вақт кула-кула ўлар эдик.

«Ишчи»нинг кичкина филетўни бўлған «Ости-устига»си боси-луб чиқди, буниси «Кичкина филетўн»и эмиш. «Ости-устига»си эмиш «Ярам-ярам бофи» эмиш. Эски шаҳардаги инқилоб шунга ўхшар эмиш, Келишмаган қилиқ ўлсун дейми? Буни ўқуб: Кула-кула ўласан!..

«Нашриёти Фози Юнус»дан беш юз қирқ бир ва қирқ иккинчиси бўлған «Сўзлайтурган қўғурчоқ» ила «Туркистон табиби»си боси-луб чиқди. «Нашриёти Фози Юнус»нинг йўлларинда ҳам беш юз қирқ нечаланчи мартаба ноширдан бир-икки сўз бор. Буюк ношир Фози Юнус жанобларининг нашриётларинда бўлатурған бир-икки сўзлари ҳақинда бир ўртоғим:

«Ҳар бир асарнинг бошинда бир-икки сўз ёзуб қофозни бемаза қилуб юргандан кўра, бир-икки сўзларни ҳаммасини бирга йигуб «Ноширдан бир-икки сўз» исминда бир нарса ёзуб нашр этса, китобнинг бошиға ёзғаниға қараганда Фози Юнус исмини чиқаришға қулайроқ, ҳам бир асар майдонга келган бўлмасми?», деган эди.

Бу сўзларга кула-кула ўласан! «Сўзлайтурган қўғурчоқ» озар-байжончадан буюк ноширнинг табдиллари эканки, тантана ила им-золари⁵, асар бошинда қўйилмишдир⁶. Бирор «Калнинг таниғани шўра» деса тағи: Кула-кула ўласан...

⁵ «Ости устига» — Ишчи (Фози Юнус) «Иштирокион» 1920 йил, 5 июн, 2-бет. Мақолада Фози Юнус Эски шаҳардаги ишчилар синфи билан бой болалари ва зиёлилардан ташкил топган «Турон» жамияти орасидаги муносабатни болаларнинг «Ярам-ярам бофи» номли ўйинига ўхшатиб бой болалари ва зиёлиларни танқид қиласди.

⁶ Фози Юнус ўша вақтда мамлакатда ўтказилаётган кооперациялаш компанияси муносабати билан Эски жўва майдонида хусусий босмахона очиб, ноширлик иши билан шуғулланади. Маърифат йўлида форс, озарбайжон, татар ёзувчиларининг саҳна асарларини ўзбек тилига табдил қилиб (асар бадиий таржима қилинмай, мазмунигина берилади) уларга номерлар қўйиб чиқарди. Масалан, унинг «Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати» номли асари 1-номерда, Озарбайжон ёзувчиси Абдулла Шоиқнинг «Сўзлайтурган қўғурчоқ» асари бешинчи, Маннон Уйғурнинг «Туркистон табиби» асари олтинчи, Ордубодий Муҳаммад Саиднинг «Андалуснинг сўнгги кунлари»— еттинчи, «Зоҳоки морон» асари— саккизинчи... деб ҳар бир китобчага ношир ўз номидан бир саҳифа енгил-елпи сўзбоши ёзиб чиқараверади. Қодирий бу сўзбошилар мақсадга номувофиқлиги учун киноя қиласди.

⁷ «Калнинг таниғани шўра» — бу мақол бемаъни ишлар билан шуғулла-нувчи одамларга нисбатан айтилади.

Мусулмонча «РЎСТА» газетасининг⁸ Эски шаҳар шўъбасининг вакиллигига машҳур эсликли ёшлардан Фулом Зафарий* таъйин этилган. Ривоятларга қарағанда, Тошкандда бу ўрун учун ўзиндан бошқа эслик киши тополмағач, Фулом Зафарий ўзини таъйин этдирган. Бу ўртоқ шу кундан бошлаб ўз атрофига эсликли ёш ўсмирларни йиға бошлади, дейлар... Тағи: Кула-кула ўласан!..

Жулқунбой

«Иштирокион» – 1920 йил, 13 июн, 120-сон, 2-бет

ҚИРОАТХОНАЛАРИМИЗ

Эски вақтларда Туркистоннинг иккинчи даражадаги шаҳарларидан бўлған Самарқанд, Хўқанд ва Андижон каби шаҳарларда мусулмон қироатхоналари бўлса ҳам Туркистоннинг маркази бўлған Тошканда мусулмон қироатхоналари йўқ эди. Туркистоннинг бошқа ерларига кўра Тошканда зиёли синфи кўб бўлса-да, ўзларинда бўлмағанда биргина бўлсун қироатхона бўлиндира олмовлари қироатхонаға жуда совуқ қарашлариндан — аҳамият бермөвлариндан бошқа нарса эмас эди.

Маданий халқлар ўзларининг энг кичкина қишлоқларинда ҳам бўлмағанда бир-икки қироатхона бўлиндиралар, катта шаҳарларинда, албатта, йигирма-уттуз қироатхоналари бўладир. Бизнинг Тошканда биринчи мартаба очилған қироатхона 1918- йилнинг декабринда бир икки йигитларимизнинг файрати илиа «Турон» жамиятининг Ориф Клеблеев* номинфа очилған қироатхонаси бўлди. Лекин биринчи мартаба очилған бу қироатхона яхши йўлға кета олмади. Чунки китоб келтурмакка атроф йўллари ёпиқ ва бунинг устига қироатхона учун ҳукуматдан ёрдам ҳам йўқ эди. Бошида қироатхона маҳаллий кишиларнинг ҳадя эткан китоблари илиа юриб турса ҳам, сўнгроқ Миллий ишлар комиссарлигининг Ориф Клеблеев исмига ёдгор бўлсун, деб берган ўн минг сўм оқчаси билан баъзи маданий ишлар ишлаб турди. Лекин бу оқча ва бу ҳол илиа қироатхона ўзинда бор китоблар билан халқни қапоатландирув мумкин бўлма-

⁸ Мусулмонча РЎСТА — Россия Телеграф Агентлигининг Туркистон бўлими. Бу деворий газета ўзбек тилида Тошкент ва ўлка ҳаётни ҳақида қисқа хабар ва ходисалардан ёзил турган. Тошкентда 1919, 1920-йилларда чиққан.

⁹ «Турон» жамияти — тараққийпарвар зиёлилар жамияти, Тошкентнинг Эски жўва майдони ёнида, Махсидўз кўчасидаги Ҳарбий комитет ўрнида бўлған, Тошкентнинг маданий-маърифий маркази бўлған, саҳна асарлари ижро этилган. 1927 йилда тарқатиб юборилган.

ғаф, шахсий китоби бор кишилардан китоблар реквизисия² тариқасинда қироатхонаға олинди. Бунинг ила ҳам иш радламагач юз минг балолар ила ўшал вақтли Миллий ишлар комиссарлигиндан тўқсон беш минг сўмлар чамаси оқча олинған. Бу оқча ила китоб келтурмакка атроф шаҳарларга вакиллар юборув китобхонанинг муддаоси эса-да, ҳамма йўлларнинг ёпиқлиги ва темир йўлларнинг тартибсизлиги бунга монеъ бўлуб, Тошканднинг ўзидағи кишилардан бўлған китобларни гарчи жуда қиммат баҳо билан бўлса ҳам олина бошлаған. Ушбу Миллий ишлар комиссарлигининг берган тўқсон беш минг сўм оқчаси билан 1919 йилнинг ноябрifa қадар қироатхона давом этмакда эди. Декабрдан эътиборан Ўлка кутубхонасининг назоратига ўтуб, ушбу йилнинг апрелиға қадар онинг қарамоғинда давом этди. Бу вақтларда қироатхонанинг моддий жиҳати яхшигина таъмин этилиб, анчагина китоблар олмоқға-да муваффақ бўлинди.

Таассуфки, Ўлка кутубхонасининг қарамоғинда кўб давом этувга мумкин бўлмай, ушбу йилнинг 1 майиндан бошлаб Эски шаҳар маориф шўъбаси ёнидаги «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» идорасиға ўтди. Бунинг учун: «Энди қироатхона дардимизга яқиндан таниш бу шўъба қарамоғига ўтди. Бундан сўнг, албатта, қироатхона йўлға қўюлиб юборилса керак», деб шодланилса ҳам, лекин умидимиз бўшкада чиқуб қироатхонанинг Ўлка кутубхонаси давриндаги вақтларини соғина бошлади. Бу кунда кутубхона со-туб олув оқчасизликдан бутунлай тўхтаған. Бунинг устига «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» тарафидан қироатхона устига таъйин этилган киши қироатхона ишлари ила ноаҳл бир киши бўлғани учун, қироатхонаға нима керак, қироатхонанинг эҳтиёжи нимага ортиғроқ ва ишни нима билан бошламоқ керак эканин билмас экан.

Тошканд мусулмон халқининг бирдан-бир қироатхонаси бўлған бир кутубхонанинг бу ҳолда бўлуви, хусусан ҳолни маориф шўъбаси қарамоғига ўткандан сўнг юз кўрсатуви таассуфли бир ҳолдир. Мактабдан иш маориф таратувни хоҳлаган «Маориф шўъбаси»нинг диққатини бу нуқтага жалб этамиз.

Клеблеев номиға очилған қироатхонада ҳозир тўрт юз жилдга болиғ мусулмон китоблари бўлуб, Тошканд мусулмонлари каби икки

² Реквизиция — мусодара.

³ Радламагач — тартибиға келмагач.

⁴ Болиғ — тўла, етарли.

юз минглаб ҳисобланған бир халқ учун бўлған бу қироатхонага нол даражасинда оздири. Энг ози тўрт-беш минг жилдларга еткурилуви матлуб бўлуб, бунинг учун ички Россия, Боку каби жойларға вакиллар юбориб, китоб келтирилуви керакдир. Бўлғани шул, деб ётган билан мактабдан иш маориф таратув вивескаси у даражада кўнгиллик натижада бермас.

Эски шаҳарда «Турк РЎСТА»нинг саксондан ортиқ қироатхонаси бор. Қайси чойхонанинг ёнидан ўтма «Турк РЎСТА»нинг фалончи қироатхонаси» деган вивеска ва чойхонанинг бурчагида устол устида чанг босуб ёткан беш-олти нўмири «Иштирокион» ва деворий «РЎСТА» газетасига кўзинг тушмай қолмас. «Турк РЎСТА» қироатхоналари очилғандан бери буларда ўқуб турган бир киши кўрилмайдир. Бир вақтларда халқға ўқуб бермак учун ҳар бир қироатхонага кишилар таъйин этилгай, деган бир хабарни эшитуб сўёнган эдик. Лекин бу ҳол узоқ давом эта олмағанға ўхшайдир. Энди бу қироатхоналар ўргумчакка уя бўлуб ёта берсунми! Мактабдан ишчилар ва ё «Турк РЎСТА»чилар бунинг бирор тадбирини кўришка ўйлаб боқадирларми?

Жубой

«Иштирокион» — 1920 йил, 23 июн, 125-сон

ТИНЧ ИШ

Ҳикоя

1

...Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз аҳли тарафидан варасатул-анбиё¹ қаторига киритилған учун мертуқ-сертуқларнинг фалон-туганига қулоқ солувнинг ҳам лузуми² йўқ эди. Йигирма беш-ўттуз йилни мадраса тупроғи ялаб ўткарған бир кишини, табиий, бизда уламо қаторига киргузмай ҳол йўқ. Ҳам ана шу мадраса тупроғини ўттуз йил ялаб, шул тупроқ ялов ажрини³ ҳам олған эди. Авом ўртасинда бўлсун, уламо орасинда бўлсун ул «Домла Шариф Охунд» бўлуб танилған ва бу исмни эшиткан, етти яшардан етмиш яшарнинг кўз олдиға катта салла, узун чо-

¹ Варасатул-анбиё — пайғамбарларнинг меросхўрлари (уламолар).

² Мертуқ-сертуқ — ўтмас, ярамас: бу ерда паст даражадаги одамлар маносида.

³ Лузум — зарурат, ҳожат.

⁴ Ажр — мукофот, эваз.

пон, семиз тан, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбих учи кўрунуб турған, қиб-қизил баркаш юз, мошкичири соқол бир зот келиб босар эди.

Бу зот диний бир олим бўлув устифа сиёсатдан ҳам хабарсиз эмас эди. Амрика, Гирмония, Онглия, Япўния, Фарансия, Белгия, шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар эди. Бунларнинг ҳунарларигача айрим-айрим ажратар эди. Масалан, Амрика, ўзи фарангларнинг бир табақаси, яъни қабиласи. Ҳунари: амиркон тери ишлайдир. Амиркон пахтани ҳам шу чиқарған. Гирмония тўб тўпхона, урущ аслаҳаларини ишлайдир. Осмон попурини ҳам шу кофир чиқарған. Онглия — бу жуда ҳунарманд, локин ўзининг ер юзинда жойи йўқ. Аммо денгизга шаҳарлар бино қилған. Шунинг учун денигизлар подшоси деб айтадирлар. Фарансия ёки Фаранг — бу ўзи майда-чуйда ишларга жуда ҳам уста бир кофир; фарангига игна, мoshina, фарангига иб, грамафон, нағма ва шунга ўхшаш аллақанча ажойиб, гаройиб нарсаларни чиқарған. Япўния — ўрусадан Пўртортири ни олған...

Ана бунлар энди чет қиронлар⁷ тўғрисида билган сиёсати. Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан, Хитой, Туркия, Бухоролар ҳаққинда етти ёшлиқ вақтндан бери маълумоти бор. Хитой — ҳунари хитой қоғоз, ипак жужум, жонон пиёла... нуфуси жуда ҳам кўб, на ҳисобда, на китобда бор.

Самаркентни олмоқға қўшун тортғанда йўл устида дарёни Нилми, Жайхунми⁸ деган бир дарёға тўғри келар экан. Дарёни кўпруксиз кўрганда ижрғамиға⁹ келтурмай черигини¹⁰ сувға босиб, одамдан кўпрук қилиб, ўтуб кетар экан. Мана, кўблиги шунча экан!

Туркия — ер юзининг султони, аҳли куффордан¹¹ бож хирож оладир. Қаҳру-ғазабидан замину замон, макину макон титрайдир. Одамларини уч юз отмиш кун рўза, йигирма тўрт соат намоз ўқувчи «авлиё» деб биладир. (Бу ерда муаллимчилик қилиб юрған асир туркларни ул турк деб билмайдир. Балким ёлғондаки турк оти остифа

⁵ Осмон попури — самолёт, юончада «вопур» кема дегани.

⁶ Пўртортири — Порт-Артур шаҳри.

⁷ Қирон — давлат, мамлакат.

⁸ Самаркент — Самарқанд.

⁹ Жайхун — Амударё.

¹⁰ Ижрғам — тортинмоқ, ўйланмоқ, ташвиш қилмоқ.

¹¹ Черик — қўшин.

¹² Аҳли куффор — кофирлар, бу ерда мусулмон динидан ўзгаси.

яширингандын күффор, дин бузувчи, армани деб билганидан ушбу малъ-
унларга эргашиб юрған мусулмон болаларига чин күнгилдан ачина-
дир...¹³ .

Бухоро тўғрисинда сўйлав керак эмас, ҳаммамизга белгили: бо-
шқа ислом шаҳарларига кўқдан нур ёғилған ҳолда, шу шаҳарларга
ёғдирмоқ учун Бухорои шарифдан фаришталар орқали кўкга нур
чиқарилур экан!..

Мана, анинг сиёсатдан, инглизнинг бир юз сиёсионидан ортиқ
маълумоти.

Ўзи мударисликка сайланмасдан илгари оқ подшоҳфа нима учун-
дир мастрвойлар каби душманлиқ сақлаб юрар эди. Алланарсамоғ
деган тўра ёғиндан мударисликка «указ» берилгач¹⁴, оқ подшоҳ-
нинг ҳақиға қўл кўтариб, дуо қилған кундан бошлаб ўзидан Нека-
лайга¹⁵ бир хайриҳоҳлиқ сеза бошладир. Тўғри келган йиғинларда
подшоҳлиқнинг нисфи нубувват¹⁶ деганлар, коғир бўлса ҳам «ну-
бувват», яъни пайғамбарликнинг нисф қуввати бор, деб оқ подшоҳ-
ни юқори кўтариб қўядир.

Орада уруш бошланиб, Туркистонда «рабочий» масаласи
қўзғалганда ғалаёнға келган ҳалқа: «Подшоҳнинг амри вожиб,
маънои вожиб фарзлиғинда озғина шубҳа бор, маънои фарз амри
илоҳий»¹⁷, деб ҳаяжондан тўхтатурға тиришадир. Гирмон ун-
дай ҳунар кўрсатибдир, оқ подшоҳнинг бунча шаҳрини олиб-
дир, деган хабарларға сира ишонғуси келмай: «Яхши, Гирмоннинг
юз ўн беш газ тўпи бор, мен буни Гирмоннинг ўзидан-да
яхшироқ биламен, аммо у фарқи оҳан¹⁸ бўлса ҳам Русиянинг бир
тола мўйини кам қила олмайдир. Русия бунга ўхшаш Гирмоннинг
бир юзи билан урушиб кўрган, оқ подшоҳ эмди эр назар
қилған¹⁹ деб юрадир.

¹³ Биринчи жаҳон уруши (1914-1918) йилларида Туркия Россияга қарши
урушиб, Россия турк асиrlарини Сибирда ишлатган, инқиlob бўлиб, улар
Туркистон ўлкасига, Волга бўйига қайтган эдилар. Турклар бу ерларда маҳал-
лий ҳалқа маданий, маърифий, туркйлик ғояларини ташвиқ қилган эдилар,
муаллимлик қилган эдилар. Улар Лозанна конференциясининг (1922-1923) ҳар-
бий асиrlарни ўзаро алмашув қарорига биноан ўз ватанларига қайтган эдилар.

¹⁴ Указ — фармон.

¹⁵ Некалай — Николай (II) Александрович Романов (1868-1918) охирги
рус императори (1894-1917).

¹⁶ Ярим пайғамбарлик.

¹⁷ Подшоҳнинг буйруги вожибдир, яъни мажбурний, вожибининг маъносин
шуки, буткул фарз, дея олмаймиз, фарз Аллоҳнинг буйруги.

¹⁸ Фарқи оҳан — темирга бой.

¹⁹ Эр назар қилған — ҳалқининг ишончига кирған.

II

1917 йил феврал сўнгинда инқилоб бошланиб, оқ подшоҳимиз таҳтдан тобутға олинур. Биринчи мартдан бошлаб ҳалқ оғзинда «Некалай таҳтдан тушурулиб, янги ҳукумат тузулубдир», деган ҳабарлар юрий бошлар. Локин бу ҳабарларға бизим «Охунд домла» сира ишонмайдир. Шу ҳабарларни сўйлавчига қизиқ туриш билан: «Эй, сен аҳмоқ бўлиб қолдингми? Оқ подшоҳни ўрнидан тушуруб бўлар эмиш? Яхшиким бу сўзни манга айтдинг, ёмонроқ кишига айтсанг бошинг кетадир — бошинг! Дамингни чиқарма! Бу ҳабар мастрвойларнинг хабари!»¹

— Мастрвой деган ким тақсир?

— Ҳа, кўчаларга тош терадиргандар-чи, ана шунларни мастрвой дерлар, шунларнинг хабарига ишониб бўладирми?

Орадан ўн беш кун ўтуб кетадир...

Некалайнинг политса — миршаблари, қозилари, мингбошилари ўрундан чиқарилиб, бошқалар сайланана бошлар. Юртнинг турushi ўзгарар. Сайлов — йигинларнинг бир нечасинда Охунд домламизнинг ҳам қатнашишлари бўладир. Охунд домламизға эмди оқ подшоҳнинг ҳақиқатдан таҳтдан тобутға олинғани сезилур. Локин бу ишга нима учундирким, аниг ичи бир турли ғаш бўлиб: «Эй худоё тўба, бу нима деган гап эмди!..» — деб қўядир.

— Оқ подшоҳ ўрнидан тушурулибдир, «Янги ҳукумат» деган ҳукумат бўлубдир. Аммо мана бу «сайлов» деган нима деган номаъ-қулчилик? Худоё тўба! Худоё тўба!.. Одамларнинг оғзиндағи «Хуррият» дегани нима деган сўз, ердан «Хуррият», кўқдан «Хуррият», бугун сайлов, эрта сайлов! Худоё тўба! Худоё тўба!.. Ҳалқ оғзиндағи «Хуррият, ҳуррият» деган сўзга биринчи эшитувда тушунилмаса ҳам луғат кўрилгандан кейин бир оз тушунилди.

Охунд домламиз оқ подшоҳни ўрундан тушурулиб, Керенскийнинг* подшоҳ кўтарилигинин «Бўлибдир, бўлибдир эмди» билан зиҳнига сифдирса-да, ҳалиги «Янгидан сайловни» сира миясига сифдира олмади. «Ҳалқ истагича янгидан сайлаб қўйиши» деган гап аниг ичини ари каби талий бошлади. Нечун ари бўлиб таламасин... Мадрасасининг биринчи мударриси этиб Алланарсамоғ ёғиндан берилган указни бекорга чиқариб, Охунд домламиз ўрнига бошқани сайлаймиз, десалар!.. Ўҳҳҳ!

¹ 1914 йилда исён этувчи рабочийлар домламизға мастрвой бўлиб танишкан (Муал.).

III

Отун ойимға указни олиб чиқувни буюриб, ўзи айвонга ўлтурди. Шул вақтда даруни дилдан¹ оҳ тортиб юборған ҳам эди. Указ қоғози бундан бир йил илгари сандуқға тушувда Охунд домлаға қандай умидлар берган бўлса, бу кун сандуқдан чиқувда шу даража умидсизлик туғдирди.

Отун ойимдан указни олиб оча бошлади. Бу қоғоз яхши сақланғани учун ҳар қабатини очилған сари шалдирар ва бу шалдирор Охунд домлани алланечук маъюс этар эди.

Указ очилиб бўлди. Домламизнинг русчадан хабари бўлмаса ҳам, ҳоким маҳкамасининг мирзаси ёғиндан указни беришда: «...Мадрасинкий первой мударрису господину Муллашариф Охуну Мулла Зариф Охунову» деб ўқуб бериши эсига тушуб, ўшал вақт бутун аъзоси тил билан онглатиб бўлмаслиқ бир лаззат билан жимирилашиб кеткани эсига келиб кетди. «Господин первой мударрисис»ни таъйин этиб чиройлиқ қилиб қўйилған бурмача имзолар билан семуруғ қушли тамғаларға кўзи тушуб ўтди. Аммо шул вақт «Ҳуррият, сайлов» шарт этиб эсига тушуб кетди. Указ қўлидан ерга тушуб кетаёзди... Эмди бир неча вақт ҳушдан ҳам кетган эди.

Эси ўзига келгач, указни буқлий бошлади. Указ: «Мени кўрма, ҳам куйма!» деган каби бўлуб, ўз-ўзиндан шалдировсиз буқлана бошлади. Отун ойим указни сандуқға олиб кетмакда бўлғанида ортидан алвидо қилған каби маъюсона қараб турар эди. Яна бир гулдурос билан оҳ торғандан сўнг оқ подшоҳни ўриндан тушурғанлари учун мастрвойларга лаънат ўқуди. Шундай лаънат ўқудиким: «Шул соат мастрвойларни ер ютса оқ подшоҳ ўз ўрниға ўлтуруб, «Ҳуррият, сайлов»ни йўқ қилса, указ указликда қолса!...»

Аммо Охунд домланинг дуоси ижобат ҳадафига² тегудан вақт ўткан эди. Локин домланинг бу «сайлов» ташвиши ва мастрвойларга дуойи бади ўринсиз бўлиб чиқған эди. Негаким, иш домланинг фойдасиға қуморила бошлаган, янги оқ подшоҳ (Керенский) вақтида домлаларимизга ўхшаған «сайлов» сичқонлари учун ҳар қанча иш қилинса, майдон очиқ эди. Ёлғуз... ёлғуз «ёш» деган бир фирмани иш бошидан ҳайдалса...

¹ Даруни дил — чин дилдан.

² Ижобат ҳадафи -- нишон.

IV

Эмди халқ орасиға дин отидан ёшларға қарши ташвиқот юргузила бошламиш эди.

Хозир бизнинг Охунд домламиз нима қилур эди?

Домламизнинг ўзи политикан эмасми? Ишнинг тубига аллақачон тушуниб, ёшларға қарши ташвиқот денгизинда юзар эди.

Иш Охунд домламиз кабиларнинг фойдаси билан натижаланди. Эмди Охунд домламизнинг оғзи қулоғида, «Дин бузувчи даҳрий ёшлар!» деган жаҳр¹ оғзидан фаввора уруб чиқадир. Домламиз масти лояъқил², ҳозир домлаға Некалай золим, Керенский одили аъдал указнинг ҳам бир тийинлик қиймати йўқ, тиласа мударрис, тиласа қози, тиласа дўма!³ Вассалом...

V

1917 йилнинг сентябрлари эди, шекилли... Янги ҳукумат қаршисиға большевиклар қўзғалмоқда... деган хабарлар юрий бошлади. Илгарирак домламиз бу хабарларға кўбда ишонмаса ҳам кейинрак ўйлий бошлади. Большевиклар ҳақинда маълумот эгаси бўлмағани учун ундан, бундан суриштурмоқға турди.

Ўҳўй... большевик! Ер ютсун, ер ютсун! Динни билмаса, бой ва уламо (хонин уламо)ни⁴ ер билан яксон қилмоқ тиласа. Мол-мулкни муштарак деб билса!...

¹ Жаҳр — товуш.

² Масти лояъқил — беҳуш даражада маст бўлиш.

³ Одили аъдал — одиллар одили.

⁴ Дўма — дума аъзоси.

¹ Хонин уламо — Туркистон мухторияти эълон қилингунга қадар Умум Туркистон мусулмонларининг тўртта съезди бўлиб ўтади. Бу съездларда «Уламо» жамиятининг мутаассиб уламолари тараққийпарвар «Шўрои исломия» ва «Марказ Туркистон шўроси» уюшмалари билан доим рақобатда туриб, Туркистонни идора шакли хусусидаги масалада замон талабига жавоб бермайдиган эски тартиб-усусларни, хонликни ёқлаб чиқадилар. Сиёсий курашларда қатнашиб келаётган нуфузли «Уламо» жамиятиниш нойурин бу талаби Умум Туркистон мусулмонлари съездини ва сўнгра эса Туркистон мухториятини авом ҳалиқ қисман бўлса ҳам ёмон кўрсатишда большевикларга дастак бўлиб келади. Ҳатто Тошкентнинг қадимичи уламолари «Уламо» съездидаги (1917 йил, 17-20 сентябр) юқорида айтилган уюшмаларга аччиқ қилиб большевиклар билан тил бириттириди. Гарни Туркистон Мухторияти ҳалокатининг сабаблари мухторият ҳайъати аъзолари орасида ноаҳиллик, мишлий сармоянишни йўқлиги ва куролсизлик, мишлий аскарсизлик ва бошқалар бўлса-да, мухторият кунларида (1917 йил, 25 ноябр — 1918 йил, 9 февраль) Шерали Лапин бошчилигидаги Тошкент «Уламо» жамияти мухториятини тан олмай, ўзларига «Тошкент уламо жумҳурияти» тушиб, Туркистон мухториятида парокандалиknи бошлаб бериб, хонлилик қилган эди. Муалиф шу воқеаларни назарда тутяпти.

² Муштарак — ўртада, умумий.

Бу маълумотни олғач кеча-кундуз: «Эй бор худоё, Керенский ҳукуматини қиёматғача оёдан йиқитма!» деб дуо қилмоқға киришиди. Воқиъан ҳазрат Охунд домламизнинг бусотдағи бор дастмоялади шулгина эди.

VI

Йигирма неchanчи... ой эди, оламни тўп гум-гуми, пулемит тартараги босган эди. Икки фирмә, яъни бой уламо билан камбағал бенаво жон бериб жон олмоқда эди. Охунд домламизда бошқа камолот кутгандан ортиқ бир равишида бўлса ҳам юрак деган неъматдан маҳрум бўлғанлари учун биринчи милтиқ товши билан узлатни ихтиёр қилмишлар эди. Ҳар бир тўп товши Охунд ҳазратимизга эшитилган сари узлатхонада ичлари шувиллашмақда эди.

Натижада камбағал бенаво бой ва уламони етти қат ернинг остига киргузуб юборадирған даражада енгди.¹ Бу хабар Охунд домламизнинг узлатхоналариға ирсол этилмиш. Домламиз жондан умид узуб, ҳар минут «Калимаи тайиба»² ва «Калимаи шаҳодат»³ни вирди забон этмишлар эди.

VII

Орадан ўн кун ўтди. Охунд домламиз йўқ, йигирма кун ўтди, дараксиз, ўттуз кун деганда аёвли жонни бир ҳович қилиб, узлатхонанинг эшикidan мўраладилар. Ўттуз биринчи кунда атак-чечак қилиб узлатхона атрофинда синов учун юриб кўрдилар.

Тадриж ба тадриж аҳли аёл ёниға борувни жаноб ҳақ тинчлик ва осойишталиқ билан Охунд домламизға муяссар қилди. Тўп билан пулемит, большевикларнинг астаҳидил тутған сиёсати ва алалхусус сиёсионлик Охунд домламизнинг юрагини олиб қўйғандан бундан сўнг сиёсатфа оралашибаслиқ аҳли аёл ўртасинда аҳд этилди.

Тинчгина имомгарчиликда давом этила бошланди. Илгари большевик оғаларнинг, кимнинг отини, кимнинг молини, кимнинг ерини

¹ Бенаво — фақир, қашшоқ.

² Ирсол этиш — юбориш, етказиш.

³ «Калимаи тайиба» — Ла илаҳа иллаллоҳу Мұҳаммадур-росулуллоҳ (Аллоҳдан бошқа матъбуд йўқ ва Мұҳаммад унинг расули).

⁴ «Калимаи шаҳодат» — Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Мұҳаммадан абдуҳу ва росулуҳ (Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа ҳеч матъбуд йўқ ва Мұҳаммад унинг бандаси ҳамда пайғамбаридир).

⁵ Вирди забон — тилда такрорлаш.

⁶ Тадриж ба тадриж — аста-секин.

тортиб олувларига қандай маъни беришга ожиз бўлган Охунд домламиз «Мифтоҳул-жинон»² ва амсоли китоблардан истихрож этиб: «Замона охир бўлиб, қиёмат яқинлашған экан, бу кунги большевик деганимиз яъжуҷ-маъжуҷ³ ва ё доббатул-арз⁴ бўлур» деб ўйлар эди. Ўшал вақтда бундай демакга балким анинг ҳақи ҳам бўлғандир, локин бу кунда анинг яъжуҷ-маъжуҷ, доббатул-арз ҳақиндафи фикрлари ўзгариб, большевикларнинг ҳам инсон эканлигига имон келтурди.

Яқинда ҳалқ... мадрасасига Охунд домламиз ўрнига бошқа бир мударрис таъйин этилди. Аммо бунга домламизнинг сира илтифоти бўлмади. Шунинг билан баробар указ ҳам сандуқда унутилиб ётадир, балким эсига келганда йиртиб ҳам ташлар. Шундай қилиб тинчгина имомгарчилигига давом этадир.

Сиёсийонлиқ вақти эсига тушғанда сесканиб кетиб: «Йўқ, шайтон оздирған экан ва ё эс кеткан экан!» деб қўядир. Бугунги имомгарчилигига келганда: «Бунинг ўзи хўб тинч ишде!» дейдир. Воқиъян Охунд домламизнинг ўзига лойиқ иш шуниси эди.

Жулқунбой

«Тонг» журнали – 1920 йил, 2-сон, 125-сон, 56-64-бетлар⁷

ЯНГИ СИСТЕМ БЕТАРАФЛИК

Инқилоб баракасинда ҳисобда ҳам бўлмаған аллақанча янги систем ажиб, ғарид ихтиrolар юз берди ва бермакдадирким, бу янги ажойиб аул-тараша бозорларни ёзуб кўрсатув инсон тоқатидан фавқ бир ишдир. Бутун дунёнинг театру бозорида, адабиёт тарихида кўрулмаган равища янги нафис ўзбак театрлари, ўзбак адабиётлари, ўзбак артистлари, муаллимлари, мунажжимлари, муҳандис

² «Мифтоҳул-жинон» — («Жаннатлар калиди») — авлиёлар ҳаётига, ислом руқнларига онд китоб, муаллифи Муҳаммад Мужир Адаб.

³ Амсоли — каби.

⁴ Истихрож этиш — цитата чиқариш, келтириш.

⁵ Афсонага кўра — хунук башара, баҳайбат, ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлуқлар (Муал.).

⁶ Доббатул-арз — қиёмат куни ердан чиқиб кофирларни ҳалок қилувчи маҳлуқ.

⁷ «Тонг» журнали — 1920 йил 3, 4 та сони чиққан, ташаббускори Абдурауф Фитрат. Ношири Бухоро коммунистлар партиясининг нашриёт шўъбаси. Журнал араб, форс сўзларига қарши туриб, «Чигатой гурунги» аъзоларининг мақолалари босилган.

⁸ Фавқ — юқори, ташқари.

муҳтариълари², муҳаррир ва имлочилари, қомпозитўр — рассомлари, шупургичи аробакашлари, қўйингчи, домлаларча қилуб сўзни қисқартғанда ва ҳоказо ва ҳоказолари ўзбакларнинг янги системсанои нафисалари жумласидандирлар...

Аллоҳдан барака ва давомини сўрарға керакдурким, ўзбаклар бундай янги систем ихтиrolарни ҳали ҳам кун сайин ва дақиқа, сония сайин йўқлиқ оламидан борлиқ дунёсиға чиқаруб, ақдларни ҳайрон, кўзларни кўрмас, кулоқларни эшитмас, қўлларни тутмас, оёқларни юрмас, оғзингдан калава-калава сўлакайларингни оқузиб бальзиларни ҳайвони нотиқалиқдан³ ҳайвони ғайри нотиқалиқға⁴ айлантироқдадирларким, бу ҳол эса⁵ янги систем ихтиrolарнинг асари маҳsusai маждубаи макшуфаи маҳsusасидандурлар.

Ўзбак элига яна бир башорат!

Қандай башорат?

Жуда ҳам катта, жуда ҳам шаъшаъдор⁶ башорат. «Янги систем бетарафлик» башорати! Яна бир янги ихтиiro башорати!

Башоратномамизнинг ва «Янги систем бетарафлик»нинг асл ихтиiroфа сабаб бўлғани учун асл масаланинг жараёнидан қисқафина бўлса ҳам ёзиб ўтайлук:

Ёдимдан кўтарилимаган бўлса, «Қизил байроқ» газетасининг 131-рақамида «Илмий хидмат» лавҳаси остида «Биров» имзоли бир бечора («Қизил байроқ» таъбирича ҳам бечорадир) машҳур «авантюрист»⁸ (бу таъбир «Биров» биродаримницидир) Мунавварнинг янги имлоға қаршилиғи учун марҳум немиснинг бир юз

² Муҳандис муҳтариъ — ихтирочи инженер.

³ Ҳайвони нотиқ — гапиравчи жонзод, одамзод.

⁴ Ҳайвони ғайри нотиқ — нутқсиз жонзод, ҳайвонот.

⁵ Маждуба — хайратга келтирадиган.

⁶ Макшуфа — кашф қилинган.

⁷ Шаъшаъ — дабдаба.

⁸ Авантиюрист — фитначи.

⁹ Мунавварқори Абдурашидхон ўғли (1878-1931) Тошкентнинг Шайхантоҳур даҳасида, Дарҳон маҳалласида туғилган. Туркистонда жадидчилик харакати раҳбарларидан бири, маърифатпарвар, муаллим, матбаачи, жадид мактаблари учун дарслеклар ёзган. Шахсга сингиниш даврининг қурбони бўлган. 1922 йил 23 феврал - 4 апрел кунлари Тошкентда маданият ва маъориф ходимларининг «Тил — имло қурултойи» бўлиб ўтади. Маълумки, жадид маърифатпарварларининг мақсади авом ҳалқни жаҳолат комидан тезроқ олиб чиқиш учун саводсиз ҳалқни тезроқ саводли қилиб, дунёвий, айниқса фанний илм бериш эди. Мазкур қурултойнинг мақсади ўша даврдаги мавжул араб имлосини ислоҳ қилиш, яъни Фитратчилар — «Чигатой гурунги»-чилар араб имлосида ишлатилмайдиган унли товушларни ёзувда жорий қилиш,

ўн беш дуймалик тўпидан «авантюрист» устига шу қадар ўқ ёғдириған эдики, каминангиз мазлум Мунавварни бу жаҳнамм ўти ичиди куюб кул бўлғанлиғига қарор қўйған ва беихтиёр тилимга «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун»¹⁰ оятини жорий¹¹ қилған эдим. Аммо меним бу фоли бадим¹² бекорга кетуб орадан бир қанча вақт ўтар-ўтмас «авантюрист» Мунавварнинг тирик қолғанлиғи ва майдонда ўзининг Некалай давридан қолған эски гурзисини кўтариб, жавлон қилғанлиғи кўрилди-да, Лаҳавла...¹³ ўқуй бошладим. Чиндан ҳам бу, «авантюрист»нинг «Биров» афандининг жаҳнамм ҳужумидан саломат қолувининг ўзи ҳам Лаҳавла ўқутди-парлиқ эди.

«Авантюрист» Мунаввар инқилобдан бери турли томондан муштум еб, аммо чурқ этмай келғанликдан мен уни энди жуда ҳам абжақ бўлуб қолғандир деб ўйлар эдимки, аммо иш бу фикримнинг тамомо акси бўлуб чиқди.

Андоғ ривоят қилурларким, Мунаввар «авантюрист» майдонда жавлон урди, гурзисини салмоғлаб бошидан айлантурди ва наъра тортди. «Қизил байроқ» таъбирича, бечора «Биров» ўртоғимнинг устига андоғ зарб урдики, ерлар титради, кўклар дарз кетди. Бир вақт қарасам, 139 «Қизил байроқ» майдонининг ўргасида мажруҳ «Биров» ўртоғимни бағрига босқан ҳолда «Қизил байроқ» идораси ўлтурадир. Идора атрофидағи томошачиларға айтадир: «Бу музо-

араб тилига хос бўлған уч хил оҳангда талаффуз этилувчи битта ҳарфларни туркий тилга хос бўлған битта ҳарф-товуш билан ифода этиш ва арабча сўзларнинг ўрнига тилимизда бўлған туркийча сўзларни ишлатишни ёқлаб чиқадилар. «Илмий хидмат» мақоласининг муаллифи «Биров» ўз мақоласида «Мунавварқорининг янги имлого қарши бўлишининг сабаби жадид мактабларида ўқитилиб турилган «Ҳавоижи диния» китобининг қайта-қайта нашридан келадиган пулидан қуруқ қолишида» деб ва бошқа бир қанча сабаблар билан айблаб ёзди. Мунавварқори эса «Ҳажвми, мунонзарами?» номли жавоб мақоласида (Қ. б. 139-сон) ўз китобини нашриёт эгасига сотиб юборилганлигини, китобидан даъвоси йўқлигигини... «Мактабларда янги имло ёлғиз туркий сўзларда тадбиқ этилуб, арабий сўзлар ҳозирда ўз ҳуруф ва имлолари ила ёзилсунлар», «Янги имлого тадрижий йўллар ила киришилсун...» деб бир қатор талабларини ёзib ўтади.

¹⁰ «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун» — Албатта, биз Аллоҳникимиз ва албатта, биз унга қайтувчимиз (Бақара сурасидан).

¹¹ Жорий — айтмоқ.

¹² Фоли бад — ёмон тиляқ.

¹³ «Ла ҳавла ва ла қувватла иллоҳ биллоҳил алиюл азим» — қулрат ва куч ёлғиз Худодандир (дуо).

¹⁴ Музораба — уруш, жанжал.

раба¹⁴ тўғрисида савол-жавобни чўзуб ўлтурмаслик учун «Қизил байроқ» бундан кейин бу тўғрида иккинчи музорабаларга йўл бермайдур. Шунинг билан бирга бетараф бўлған ҳолда ўзининг фикри ни баён қиласадур.

Бу вақт «Қизил байроқ» идорасининг кўзи бағридағи кўзини термултуруб ётқан мажруҳ «Бирор»га тушадир-да, ихтиёрсиз оталиқ ва оғалиқ кўз ёшисини тўка бошлайдур. Қаршисидағи «авантюрист»га боқадир-да: «Сиёсий ўюнчи» дейдур. Бағридағи мажруҳга қарайдир-да: «Бечора бирорим, мазлум бирорим» дейдур, ҳўнграб йиғлайдур. Яна аччиғига чидолмай «авантюрист»ни қарғий бошлайдур: «Ҳийлагар, макрчи, жувонмарг!»

«Қизил байроқ» идораси кўзидан ёшини оқуза-оқуза алла нарсаларни сўзлаб, «авантюрист»нинг зарбасини, «мантиқсизлик ва золимлик», дейдир. Шунинг ила «Қизил байроқ» ўзининг юқорида сўзлаган «Бетараф бўлған ҳолда» жумласини унутуб юборадир-да, Мунавварга очиқдан-очиқ ҳужум эта бошлайдир.

Мана бу «бетарафлик» ўзимизнинг ота-бободан қолған эски бетарафлик эмас, «Янги систем бетарафлик!» Бу — «Қизил байроқ» газетасининг янги ихтирои, янги ижоди!

*Янги ихтирочиларга дуючи Жулқунбой
«Инқилоб» — 1922 йил, 2-сон, 45-46-бетлар*

ОТАМ ВА БОЛШЕВИК

Кулгулик

Отам 1242 хижрий — 1823 мелодий йиллари Тошканда туғулуб, алҳол¹, 99-100 ёшларидадир. Руслар истилоси вақтида 42 ёшида бўлуб, Тошканни руслардан мудофаа қилған қаҳрамонларнинг биридир.

Туркистон хонларидан Шералихонни*, ундан сўнг Худоёрхон*, Маллахон* ҳам бу орада йиллаб ва ойлаб хонлиқ қилуб ўткан Муродхон*, Саид Султон* ва бошқа хонларни, Тошканд бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оғалиқ*, Салимсоқбек* (бу зот Бухоро амири томонидан Тошканд беклигига қўйилған эди. Мусулмонқул томонидан ўлдирилди), Азизбек*, Нормуҳаммад күшбеги*,

¹ Алҳол — ҳозир.

² Тошкентни руслар 1865 йил 15 июнда Комолон дарбозасидан кириб забт этган эдилар. Ҳозир Комолон маҳалласидаги Хўжа Аъламбардор қабри-стони ёнида русларнинг ўша тарихий кунга атаб қуриб қолдирган ёдгорлик осори ҳам бор.

Шодмон ўроқ*, Қаноат шоҳ*, Мирза Аҳмад қушбеги*, Маллахон* (Маллахон оғаси Худоёрхоннинг хонлиғи вақтида Тошкандда уч йиллаб бек бўлуб турғандир). Энг охирдан Кўшдодҳоларнинг* беклигини кўруб, ўтқузган. Хонлиқнинг бош нозири ва кўмондони ўрнида бўлғанлардан Мусулмонқул* ва мулла Алимқулларни* кўрган ва урушларида бўлған. Пискатлик Қашғар амири машҳур Ёкуббекни Қашғарға кузаткан.

Шундоқ қилуб, қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, элли йиллаб Русия чор истибдодини ва энди беш йиллабдирки меҳнаткашлар ҳокимиятини кўрадир.

Табиий, отам, Русия чор ҳукуматини сира ҳам тиламайдир. Чунки унинг элли йиллик истибдодини ўзи истиқбол эткан, Чорнинг аччиғ-чучугини кўб татифан. Бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Бунинг ҳам сабаби маълум. Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларда: «Эй, хўб замонлар бор эди, тилла жобдуқлиқ отлару ва басавлат беклару ўрдаларда ҳар кун қарса базиму... Ўтуб кетди энди бир замонлар», деб афсус еб кўядир.

Чорлар замони тўғрисига келганда: — Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ! Хўб оқ подшоҳ экан-ку... оқ подшоҳни ҳеч ким енголмас эмиш. Оқ подшоҳга ҳеч бир қирон бас келмас эмиш!.. Кушандаси дуч келганда шундай ҳам думини хода қиласар эканки... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ! Ҳой Абди... ҳали оқ подшоҳни большевой отуб юборди дедингми?.. Бара-калла большевойингта, балли большевойингта, хўб қилубти-да! Оқ подшоҳлигини бурнидан чиқарипти... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо-о-о...

Шўролар ҳукумати тўғрисида ул ҳеч бир тушуна олмайдир. Шўролар ҳукумати ҳақида юз қат истифкор қилуб унутади. Унингча, оқ подшоҳни енгиб ўрнига ўлтургучи — большевик отлиқ бир қаҳрамон йигитдир:

— Большевойинг неча ёшда борикин?

— Большевик бир киши эмас, дада... большевикнинг маъноси кўбчилик, камбағал деган сўздир. Мисол сиз камбағалсиз, сиз ҳам большевикдан саналасиз, ҳозирги большевик ҳукуматидан мурод — камбағаллар ҳукумати дейишдир... Илгариги оқ подшоҳ ҳукумати бойлардан иборат эди. Аммо бу ҳукуматнинг оқ подшоси ҳам йўқ ва бунда бойларға ҳам ўрун берилмайди. Ёлғуз сиз ва бизга ўхшаған камбағаллар ҳукумати...

— Ҳа, ҳа, шундоқ дегин-чи...

Орадан ё уч кун ўтади ва ё ўтмайдир. Эски турмуш билан за-

³ Истифкор — сўраб билиш.

ҳарланиб қолған чолингиз бояғи бир мирилиқдак қилуб рўмолға тұ-
губ берилған тушундиришни унугтадир-да, большевикни бир шахс,
камбағалдан чиқған улуғ бир оқ подшоҳ деб била бошлайдир:

— Большевойинг жуда ҳам ботурбой йигит экан-да, аскари ҳам
бир-икки лак бордир?

— Ҳа, беш-олти лак бор!..

— Ўбба баччаталоқ... ўзи ҳам ҳирс қўпған экан.⁴ Ўзимнинг бир
оз дармоним йўқроқ-да, ўғлим. Бўлмаса, большевойингга йигит бўлуб
кирар эдим. Агар большевойинг олдига чиқсанг мендан салом дегин.
Сани дегин, бобой дуо қилди дегин... Баччаталогингни бечорапар-
вар деб эшигтаман: кўйнак-иштонга беш-ён олчин⁵ мата сўрасанг
берармикин?⁶.. Хайр, бермаса ҳам гўрга. Ишқилуб солиқлардан дар-
ҳон қилса бўлди. Ҳаммадан ҳам боққа кўз олайтира кўрмасун.

Баъзан чолингиз истиқбол қўмсай бошлайдир:

— Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолуб кетдик...
Ўзимизда ғайрат йўқ. Агар юрт бир оғизға тупуруб, яроғ тополма-
ғанда ҳам қора калтак бўлуб чиқса, исни-биска қўймас эди. Қадимги
замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлғандачи, эй-ҳа, ўрусинг-
га йўл бўлсун.

— Қора калтак бўлишнинг нима кераги бор, дада? Большевой-
нинг каттаси ўзимизнинг мусулмондан. Күшбегилар, оталиқлари
ўзимиздан, ўргада улардан битта-яримта додхоҳлар бўлса бор!..

Бу сўзни эшитиш билан чол таажжуб ва таҳайорда қоладир:

— Нима дединг?..

— Большевойинг улуғи ўзимизнинг йигитлардан.

Чол ҳозир боши берк кўча ичида... шу ҳолда бир-икки тамшаниб
олғач, яна узундан-узоқ большевикнинг асли-насли ҳақида истиғсор
талаф қиласди...

— Тузук, тузук, кўб яхши. Большевойинг одамохун экан, сарбоз-
дан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?

— Бор, лекин бўлса ҳам йўқ ҳисобида.

— Аттанг, шуниси чакки экан.

— Нима зарари бор, дада.

— Эй, ўғлим, одам бўлғандан кейин ҳар нарсанинг ҳам бошида
бўлиш керак, «Нон қўйнимда, ит кейинимда!...»

⁴ Ҳирс қўпған — тўнғиздек.

⁵ Олчин — аршин (0,71 метр).

⁶ Дарҳон — озод.

⁷ Таҳайор — ҳайратланниш.

Шундоқ қылуб, отам большевойга йигит бўлмоқчи-я. Бироқ бир оз дармони йўқроқ-да... Эҳтимолки, баҳорға чиқуб дармони яхшиланур, соchlари қораюб, бошқа ўрлон тишлари чиқуб бўлса ҳам, лекин ҳозирга эндиғина милк ёруб келмақда бўлған иккита жағ тишлари ҳам чиқуб бўлур-да, чолни большевой ҳам йигитликка қабул қилур ва ул большевойга чин «сарбоз» бўлур.

Ўғли Жулқунбой⁸
«Инқилоб» –1922 йил, 7-сон

ИЖМОЛИ САЁСИЙ

Кичкина фелетүн

Юқоридаги сарлавҳани ўқуғач миянгизга Генуя канференсијаси¹, Лўйд Жўржнинг² ич оғриғи-ю Пуанқаранинг³ итланиши ва бошқа шунинг каби бир бирисига зид бўлған фикрлар қаторлаша бошлар. Агар чиндан ҳам шундай фикрлар қаторлашқан, ҷўчиткан ва юрагингизни безиллаткан бўлсалар, сиз тинчлана кўрингиз. Чунки манинг «Ижмоли саёсий» сарлавҳаси остида ёзатурған мақолам бошқа тўғриладир. Агар ичингиз келмай «Ижмоли саёсий»имни ҳозирдан билиб олмоққа юрагингиз шопириниб, иштибоҳингиз кучайган бўлса, бердисини ҳам айтиб қўяқолай:

Оting қуруб, эгасиз қолғур масаланинг таъбири ҳам қийин... нима деб таъбир этсан экан?!

Масаланинг мавзуи — «Имлойи ижмоли саёсий»; йўқ, бу келишинқирамади; «Ижмоли саёсий имло»; энди бу таъбир уттасидан ҳам қўполроқ чиқди. Бундаги таъбирларнинг иккаласи ҳам ўзимга ёқмайдир. Лекин сиз бу икки тўмтоқда бир нарса сезган бўлсангиз

¹ «Инқилоб» журнали 1922 йил 1 февралидан 1924 йилнинг октябр ойигача ойда бир марта чиққан. Бош муҳаррири Назир Тўрақулов, ношири Туркистон коммунистлар фирмаси. Журналда сиёсий, иқтисодий, адабий, таълимиy, миллий масалалар ёртилган.

² Генуя конференцияси — 1922 йилнинг 10 апрел - 19 май кунлари Италияning Генуя шаҳрида ўтказилган ҳалқаро иқтисодий, молиявий конференция. Унда 29 давлат қатнашган. Конференция биринчи жаҳон урушидан сўнг Марказий ва Шарқий Европа иқтисодиётини тиклаш программасини ишлаб чиқиши мақсадида чақирилиб, унда асосан Совет ҳукуматини капиталистик мамлакатларга иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бўйсундиришга уринилган.

³ Ижмоли саёсий — сиёсий воқеалар хулосаси.

⁴ Иштибоҳ — шубҳа.

⁴ Утта — униси, анови.

фақириңгизга етар. Жойи келганда шуни ҳам айтиб ўтайды: фақириңгиз жаноб Али ҳазрат дарвеш каби алсабаснаи, шарқия, гарбияи, қалмоқиялардан таъбирлар тўқумоққа ва сухан гулистонининг булбули хуш алҳони бўлмоққа қўлимдан келмас.

Мақсадда кўчайлик:

Шарқ сиёsat дунёсининг айнуқса, турқлик оламининг миясини айландирган масалалардан бири ва биринчиси имло саёсатидир. Шарқ саёсиюнларининг баъзиларининг сўзларига қарағанда Шарқнинг бутун озодлиғи ҳам шу имло саёсатига келиб боғланур экан.

Бу кунгача имло политикаси қочиқ урушувлари каби, ундан-бундан парт-пурт товиш чиқариб қўйса ҳам, лекин кейинги кунларда, айнуқса, Тошкандда жиддий суратка кириб кетди. Тошкандда маъориф қурултойи бўлуб, белгуланган қурултой «Имло – ҳарб майдони» тусини олиб юборди. Бутун қиши бўйи бир бирисига қарши тишини фикирлатиб келган икки фирмә ихтиёрсиз суратда бир-бирига ҳужум қилишди.

Аҳволнинг битишига қарағанда, чапларнинг муваффақияти очиқ кўриниб қолди. Чунки чапларнинг авангардларидан бўлған Фитрат ҳалфа* Бухороға кетканидан бери кеча-кундуз тинмай, ўзининг негиз қўйған масаласига муваффақият тилаб ҳазрат Баҳоваддиннинг* дахмасидан бир қариш ҳам ажралмаған. Ривоятларга қарағанда, унинг дуоси мустажоб⁶ бўлған дейдирлар. Бироқ ўнгларнинг бошлиқларидан саналған Мунавварқори гарчи ҳазрат Шайх-ҳовандитахур мозоридан бир қариш ажралмай тунаб ва кунаб чиққан бўлса ҳам, лекин бузрукнинг назари асносида кўпинча мудраб ғофил қолди, дейдирлар. Хўқанд атрофи Ашурали Зоҳирий ишоратида бўлса ҳам, бироқ ул амалий ишлар ишлай олмаған. Чунки бу кунгача ул чаплар билан биринчи тўқнашувда олған жароҳатини тузатмак билан саргардон бўлуб, бошқа ҳозирлиқлар кўра олмаған экан.

Ишончилик манбалардан олинған хабарларга қарағанда, бу даҳшатлик фожиъани ўз фойдалари билан битирмак учун ҳар икки томон ўз вакилларини дуогўй Назир маҳзум узлатхонасига киргизиб, назир бериб, холисона дуолар олған эканлар. Биринчидан, Назир маҳзумнинг қўнглиниң юмшоқлиғи, иккинчидан, ўзининг ҳам қайси ёққа ўтмакка бўлған тараддуди сабаблари билан ҳали бир тарафка ҳам дуои хайр қилғанлиғи маълум бўлмай, бир томонининг муваф-

⁵ Хуш алҳон — ёқимли овоз.

⁶ Мустажоб — қабул бўлиш.

фақияти ва иккинчининг мағлубиятига йўл бермай қолғанлиғи маълум бўлди.

Имло политикасидан бошқа масалаларга ўтканда қурултой ағзоларининг турлук томонға туруб кетиб, устол ёнида президиумнинг ёлғуз қолған вақтларидағи тинчликлардан кўз юмуб ўтилса «Мухораба — қонлиқ борди», демакка арзигулиқдир.

Бу тўғридағи афкори умумияга келганда ишлар бундайдир:

Тошканднинг Яҳҳажу жа эшон, Этемас эшон ва Чўпқўймас эшонлари кечакундуз йиғлаб-сихтаб Мунавварқори ва Авлоний* ҳаққифа дуо қилиб, чапларга лаънат ёғдириб ётадирлар.

Шарқда имло саёсати ва хорижий давлатларнинг қараши масаласига тўхтағанда иш бундай борадир:

Лўйд Жорж лўрдлар палатасида: «Шарқдаги янги имло политикаси агар ишқа ошса, Ҳиндистоннинг исёнига ҳам буюк таъсири бўлмай қолмас», деган.⁷ Пуанқара ўзининг олий шўрода сўзлаган сўзи орасида: «Генуя канференсияси биз учун на даража машъум бўлса, Шарқнинг имло политикаси ҳам шунчалиқдир» деган.

«Наримон Наримонов* ўзининг бир тўрба лотин ҳарфларини орқалаб, Туркистон йўлиға чиқди», деган хабарлар юрса ҳам, бироқ¹⁰ бу ишончилик манбадан олинған хабарга ўхшамайдир.

⁷ Афкори умумия — жамоат фикри.

Ҳақиқатан, 20-йиллар бошида Ҳиндистонда Маҳатма Ганди бошчилигига инглизларга қарши миллий озодлик ҳаракатлари авж олган ва ҳатто ҳиндлар билан Ўрта Осиё мусулмонларининг сиёсий бирдамлик ҳаракатлари бошланган эди. Бу ҳақда Аҳмад Закий Валидий ўз хотирапарида ёзиб ўтади. Албатта, бу ҳаракатлардан капиталистик дунёнинг хавотири табинӣ эди.

⁹ Генуяда бўлиб ўтган иқтисодий конференциянинг мақсади — капиталистик мамлакатлар Россияни биринчи жаҳон урушида енголмагандан сўнг иқтисодий томондан қамал қилиб ўзларига қарам ҳолатга келтириш эди. Улар Чор Россиясидан ўз қарзларини тўлашни ва хусусий мулкларни ўз эгаларига қайтаришни талаб қилганиларида большевиклар Россияси аввал мамлакатга урушдан келтирилган заарларни тўлаш шартини кўйиб, уларни ўйлатиб қўйган, охир оқибат совет ҳукуматини зътироф этишга мажбур қилган эди. Шунингдек, имлоннинг ислоҳати ҳам асрлардан бери асоратда, жаҳолатда яшаб келаётган Ўрта Осиё ҳалқарининг миллий онгига ҳисса бўлиши ва бу орада турк миллатларининг ягона лотин алифбосига ўтиш ҳаракатлари бошланниб қолганилиги капиталистик кучларнинг ҳаётий манфаатига катта хавф эди.

¹⁰ 1922 йилда Бокуда Кавказ зиёлллари, адиллари, муаллимлари, ҳукумат ходимлари ва Туркияning вакиллари иштирокидә араб алифбосини лотин алифбосига алмаштириш масаласи хусусида биринчи марта конференция очилали ва унда Наримонов бу ҳаракат Кавказ ва Туркистон ўлкасига муносиб эканлигини ёқлаб нутқ сўзлайди. Муаллиф шу воқеани назарда тутяпти.

Ҳар ҳолда имло мұхорабаси жуда даҳшатлик бир равишга кириб бутун дунёning диққатини ўзига тортмоқдадир.

Ҳар икки томоннинг қаҳрамонлари сафка!

Жулқунбой

«Қизил байроқ» — 1922 йил, 15 апрел, 164-сон

АЗОБ БОҒЧАСИДА — ЙИФИ-СИФИ КЕЧАСИ

Кичкина фелетүн

23 апрел деворда «Роҳат боқчаси»¹ бўлатурған «Қизиқ кечаси»²нинг Ўратепанинг суфрасидек башоратномасини (опишиасини) кўрдим-да, дарров ҳимм..., исни-бисга қўймасдан миям золига умумий мажлис йифиб, буқун кечқурун қизиқ кечасига ташрифи қудум этмакка қарор ҳам бериб қўйдим. Чунки кўбдан бери бундай қизиқ кечаларидан четда — нуқул қайғу кечалари, кулфат водийларида кезиб, бунингдак кечаларга муштоқ эдим — ташна эдим. Кечқурун ўзимга ўхшаган бир дўстимнинг бормаганига ҳам қўймасдан, судраб қизиқ кечасига юргурдик. Боқчада кишилар кўб бўлмасалар ҳам йўқ эмас эдилар. Дўстим билан ман кўбдан бери бундай маданият боқчалариға келмаганлигимиздан, юриш-туришимиз ва кийим солимимиз ваҳшайларча бўлмаса ҳам далатобларча эди. Маданият боқчасининг маданий йигитлари бизга: «Шу аҳволларинг билан санларга ҳам маданият боқчаси ҳайми?»³..., демасалар ҳам уларнинг маънолиқ этиб бизга боқишлиари бу сўзни ифода қилиб бизни туртмоқда эди. Биз ўзимизнинг бундай таназзулда қолғанлиғимиз учун уялдик, ҳасратландик.

Маданият боқчасининг маданий йигитлари ўз ёнларида биттабитта топилса «туташ»⁴, топилмаса «баба» етаклаб юрганларини кўриб биз афсус қила бошладиқ, чунки биз ҳам овилдағи чечалардан иккитасини олиб келган бўлсақ, етаклашиб юрган бўлар эдик. Энди кейинги галда уч-тўрттасини олиб келмакни дўстимиз билан аҳд этишдик.

¹ «Роҳат боқчаси» — бу боғ собиқ «Ғиштили масжид» билан «Хўжа рўшнонӣ» маҳалласининг орасида, ҳозирги Қодирий bogi билан циркнинг орасида бўлган, маъориф шўъбасининг қарамогида бўлган.

² Ташрифи қудум — ташриф буёриши.

³ Кийим-солим — кийим-кечак.

⁴ Таназзул — ўзини пастда тутиш.

⁵ Туташ — хоним, жонон.

⁶ Чеча — келинойӣ.

«Қизиқ кечаси»нинг бошлануви соат 8 га белгуланган бўлса ҳам артистлардан иккисининг марги мафожот билан марҳум бўлуб қолмоғи қизиқ кечасини соат 10 дан бошламоқча мажбур этди. Кўб кишилар бу икки марҳумни тупроққа топширмоқ учун узатиб кетканликдан табиий «Роҳат боқчаси»нинг хилватхонаси томошачилардан бўш қолди. Шу ҳолда ўюн бошланувини кутуб мудраб ўлтурсам бутун хилватхонани «шап-шуп, шап-шуп» босуб кетди. Кўзимни очуб қарасам, қатор-қатор эшикдан қурбақалар кирадирлар.

— Хи, хи, хи, хи... қурбақалар ҳам маҳлуқми?

— Маҳлуқ, маҳлуқ! Булар маданий маҳлуқлар! Боқча идораси⁸ киши йўқлиқдан билетларни қурбақаларға сотмай кимга сотсин? Ниҳоят тўрт кўз, қирқ қулоқ билан кутканимиз қизиқ кечаси бошлануб парда кўтарилди. Биринчи парда «Уй тарбиясининг бир шакли» — тўғрисини айтканда чин қизиқлиқ. Аммо бунда бошламасиданоқ қайфу-ҳасрат иси онқуб кетди. Кулгуда иштирок эткан ҳамма артистлар ҳам марги мафожот билан марҳум бўлған икки дўстлари учун қайгулиқ эдилар. Қайфусига чидалмаган артистлардан иккиси ибтидо парда очилишидан ўпкаларини тутолмай ҳалқға орқа бериб истинага салом бериб тўутадилар. Тағин бирисининг кўзидан оққан ёши соқолини ҳўл қилди-да, оз қолдики соқоли тушуб кетиб, ўзи шарманда бўлсун. Яхшики, вақтида саҳнадан қочиб қолиб, бу расвониқдан қутулди. Орсизларнинг бу ҳоллариға биз томошачи (публик)ларнинг ҳам инсоният ҳисларимиз жим ёта олмади. Ниҳоят, биз ҳам йиғлаша бошлаб пиқилий-пиқилий аранг биринчи пардан тугатдик. Иккинчи парда да «Турсунали балли боди» ўйналди. Бу пардада ҳам кулгу ўрнифа йиғи-сифи авж олиб, саҳна билан золда аросат бошланди. Ёлғиз золдағи инсонларғина эмас ҳатто томошачи қурбақалар ҳам чуриллаша бошладилар.

Зол саҳнада рўзи маҳшар эди. Лекин бу фавқулодда ҳолларға чидолмаган баъзи тентаклар кеча мудириға: «Сиз билан артистларингизға бу шармандаликларнинг нима зарурати бор?» деб савол киргuzган эдилар, саволлариға қарши: «Ўзи байида шунаقا» деган

⁷ Марги мафожот — фожиали ўлим.

⁸ Boehdan нарида, пастликдан оқиб ўтадиган «Жангтоҳ» сувининг четидаги ботқоқликда қурбақалар жуда кўп бўлған экан. Муаллиф шунга ишора қиляпти.

⁹ Истинна — сцена, саҳна.

жавоб олиб бироз тинчландилар. Ман билан дўстим бундай йиғисиғи мажлисларидан ортиқ тўйган ва учунчи пардада «Ҳамشاҳар манзили»¹⁰ ўйналатурған бўғанлиқдан бунисини кутмай кетмакка мажбур бўлдиқ.

«Бирники мингта, мингники туманга» дегандак, ярим йўлға келганда милитсиялар «Военнүй положения»¹¹ деб бизни ушладилар. Элтуб ергўлага ётқуздилар. Бутун туни биз ергўлада «Қизиқ кечаси» ҳақида ажиб, ғариб тушлар кўруб чиқдиқ.

Азоб боқчасининг муассасаларига ва ўзбек «орсизлар» тўдасига марги мафожот тилаб ер тўла ичидан:

Жулқунбой Думбулбой ўғли
«Қизил байроқ» – 1922 йил, 28 апрел, 168-сон, 4-бет

ҚАЗОЙИ ОСМОНИЙЛАР

Кичкина фелетўн

Шу кеча-кундузда бир қанча қазойи осмонийлар¹ ёғилиб кетди. Жумладан:

— «Инқилоб» журналиға материал топа олмағани учун ўртоқ Назир Тўракулов* истироҳат баҳонаси билан Хитойға қочиб кетмакчи бўлиб турадир.

— «Инқилоб» журналининг кўмакчи муҳаррири бўлған зот бо баракот² Бўлат Солиев* бир неча вақтдан бери Бухорода эътикофда эди. Энди Тошканд қишлоқларидағи азизлар қабрин тунаб чиқмоқға азмланиб йўлға чиқған. Тунашдан сўнг Бўлат афандининг аҳли карамотдан³ бўлиши кутиладир.

— «Инқилоб» журналимиз масъул мудири Ҳоди Файзий* афанди адресини «Инқилоб» ға тиқишидирди-да, ўзи аллақайси гўрга қочди.

— Йилдаги каби бу йил ҳам тош қизиғи бўлув билан Шапоқ махзумнинг жунуни⁴ кўзғаб, кишангага тушаёзди. Ривоятларга қараганда

¹⁰ «Уй тарбиясининг бир шакли», «Турсунали балли боди», «Ҳамшаҳар манзили» пъесалари Озарбайжон адибларининг асари.

¹¹ Военной положение — муаллиф мамлакатда ҳали ҳам давом этаётган «ҳарбий коммунизм» ҳолати ва босмачилик ҳаракати авж олганлиги сабабли жорий қилинган ҳарбий ҳолатта ишора қилилти.

¹ Қазойи осмоний — Аллоҳнинг ҳукми билан бўлган ишлар.

² Бобаракот — Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлган.

³ Эътикофда ўтириш — масжидда ўтириб, гуноҳларидан ўтишини сўраб тонг саҳардан кун ботгунча ўн кун тоат-ибодатда Аллоҳга илтижо қилиш.

⁴ Аҳли каромат — авлиё.

⁵ Шапоқ Махзум — Фози Юнуснинг мустаор тахаллуси.

⁶ Жунун — жиннилик.

«Қизил байроқ» газетаси кундалик қилинмаса кишанни ҳам узмоқчи
эмисш.

— Ички Русяда ун ўғрилари кўпайгани учун Пиёнбозорнинг⁸
унфуруш жуҳудлари Тошканд фуқароларининг қонлари баробари-
га инсофларини сота бошладилар.

— Татар адиларидан бўлған Абдураҳмон Саъдий⁹* билан Неъмат
Ҳаким^{*} ибдошлар елимлик тил талаша бошладилар.

— Машҳур ёзгувчи Кабир Бакир^{*} афанди Бухоро билан Тош-
канд орасида испикулатсия бутхонасиға чўқинуб турадир. Кейинги
кунларда «Чин ҳақиқат ёзувда эмас, бозорда экан»лигини ҳам улуғ
бир митингда лексия тариқасида сўзлаган.

— Композитор Фулом Зафарий қиши бўйи эрмак қилиб чиққан
«Чин Темир ботур» операсини илмий ҳайъатка яхши баҳо билан
сотиб, эълони ифлос¹² қилди. Энди бундай опералар ёзиб, тириклик
қилмоқ мумкин эканлигига имон келтириб, халқ чўпчакларини сўраб,
хотин-қизларни безор қила бошлади.

Жулқунбой
«Қизил байроқ» – 1922 йил, 13 май, 173-сон

⁷ Ўша вақтда «Қизил байроқ» газетаси ҳафтада икки-уч марта чиққан.

⁸ Пиёнбозор — бу бозор ҳозирги «Навоий» номли опера балет театри-
нинг ўрнида бўлган.

⁹ Ибдош — ипташ (татарча) — ўртоқ, дўст.

¹⁰ Татар адабиётшунослари Н. Ҳаким ва А. Саъдий, рус тилшуноси Е. Д.
Поливанов ва Элбеклар «Тил — имло қурултойи» кунларида турк тиллари
қонун-қоидаларини таҳлил қилиб мақолалар ёзалилар. Маълумки мўғул-турк
тиллари ўзакка қўшимча қўшиш орқали (аплутинация), ҳинд-европа тиллари
эса ички ўзаги ўзгариб (флексия, эъроб) сўз ясалади. Бу хоссани Н. Ҳаким
«Қизил байроқ» газетасидаги «Ҳарф — имло масаласи» номли мақоласида
«Елизимлик тил» деб, А. Саъдий эса «Инқилоб» журналидаги «Турк тиллари-
нинг қонун ва қоидаларин ўрганиш ҳам тузишда асослар» номли мақоласида
«Туташма тил» деб ифодалайди. А. Саъдий мақоласида «Келажакда туташма-
лик билан овшумалиқнинг (флектив) айирмаси йўқ бўлажакдир» деб зиёлилар
орасида шов-шувга сабаб бўлган эди.

¹¹ Муалиф машҳур матбаачи К.Бакир мамлакатда давом этаётган иқти-
содий танглиқ туфайли ўз қасбидан кечиб, савдо ишига шуғулланиб кетгани-
дан киноя қиляпти.

¹² Эълони ифлос — бечораликни, қашшоқликни эълон қилиш.

БИЛДИРИШЛАР

Ҳангама

ЙЎҚОТДИМ

Башараларини сепкил босған, енгил хизматка хўй қилиб олған саккиз бош маржа йўқотдим. Даъволари баришиналик бўлса ҳам ўзлари ҳомилаликлар. Дарак бергучиларга суюнчи берилур. Агарда Шайхантаҳур мозоридан топилиб қолсалар, эътибордан соқитдирлар.

Mirzavits

КАМИСИҮННИЙ МАГАЗИН ОЧИЛДИ

Шаҳарда машҳур ишончлиқ муттаҳамлардан иборат камисиүнний магазин очилди. Дунёда бор ҳамма нарсаларни, масалан: одам, қумғон, жовли, тошбақа, қурбақаларни сотиб бермакка қабул қиласидир. Камисия ҳақи жуда арzon: сотилиб берилган молнинг оқчаси арра. Оқча беришда ҳам бошқалар каби қистатилмайдир. Ярмисини мол сотилғанда берилмайдир, қолған ярмисини сира ҳам берилмайдир.

«ТИЛХАТ»

Манким, Туркистон ўзбекларининг вакилидирман: Бераман ушбу тилхатни Татаристон вакили ибдаш Абдураҳмон Саъдийга шул хусусдаким, Чингиз, Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, намангонлик Шоҳ Машраб, Абу Али Сино... буларнинг ҳаммаси ҳам татардирлар. Татар қариндошлар мазкурларни ҳар бир йўсун билан тасарруф этмакка ҳақлидирлар. Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, Шоҳ Машраб марҳумларнинг қабрларини бузуб наъшларини¹ Татаристонға кўчирилганда ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар. Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласи алоҳида бир ўлтуришда ҳал қилинур.

Ўзбек вакили: *Думбулбоев*

БАҲО АРЗОН

Бутун ҳуқуқлари билан мукаммал бир камбағалчилик сотилур. Бунинг билан тез кунда бойиса бўладир: эрталаб чой-нон ўрниға яхшилаб уч-тўрт мартаға оғизни каппа-каппа очиб ҳамёза торгасиз,

¹ Наъш --- жасад.

тушда бир чимдимгина сабр еб қўясиз, кечқурун ёки ётарда бир ҳовуч қаноат ичиб юборасиз. Щулар билан бир кунлик овқатингиз уч пул чиқимсиз ўтуб кетадир. Уч-тўрт кундан кейин ойнаға қараб кўрсангиз, боёнлиғингизни бемашаққат ажратса оласиз.

Баҳо жуда арzon!
Билдиришлар мубошири:²

Жулқунбой
«Қизил байроқ» – 1922 йил, 17 май, 175-сон, 4-бет³

НАФСИ ШАЙТОН

Ҳангама

Ҳангама талаб бўлсанг,
Шайхантаҳурга йўрта бер,
Бир ноз эгаси қанжсуқ —
Минг думисизни ўйнатур.

Ўқуғучи ўртоғим! Агар сиз манинг бу мақоламдағи мавзу масаламга тегишлиги йўқ бир эски мусулмон бўлсангиз ўзингизда икрони сариҳи саҳиҳи мўътабари шаръий қилурсиз!

Нимага дейсизми?

Ҳар кун кечаси Шайхантаҳур бозори шабида¹ учрайтурганингиз маржалар² орқасидан эргашиб юритурған ўзимизнинг занжирсиз исковичларимизга!

Яна нимага дейсизми?

Волидаси билан ҳамширасининг упа-элиги ва ўсма-сурмасини ўғурулаған навнусха ёшларимизға ва ўзларининг сунъий дийдори шарифига мафтун акаларнинг оғзидан оққан сўлакайларига!

Ол-ҳа, ҳайитингиз муборак!

Бу сўнгғи синф воғурушлар³ ҳақида марҳум парикмахер Ҳожининг қачондир манга: «Ўзлари матоъларини бозорға сол-

² Мубошир — бошқарувчи.

³ «Қизил байроқ» — газетаси Туркистон КП МК, Туркистон АССР МИК органи. Тошкентда 1920 йил 12 декабрдан 1922 йил 10 сентяброда нашр этилган. 13 сентябрдан «Туркистон» номи билан чиқкан.

¹ Бозори шаб — рўза кунлари Шайхантаҳурда ифтодан сўнг бошлиниб саҳаргача давом этган, унда ҳар нарса сотилган, 1930 йилгача давом этган.

² Маржа — ўрис аёллари.

³ Воғуруш — маҳси, калиш, ковуш сотувчи; бу ерда ўзини бозорга солувчи маъносида.

салар на қилай?» деган узуромуз сўзининг тўғрилиғиға имон келтуруб, ҳаммамиз ҳам файласуф Ҳаким Ҳожининг руҳига дуо қилайлиқ.

Домлаларча этканда олам ҳодис-де...⁴

Ҳо-ҳо-ҳо-ҳо... Оlam ҳодиснинг уйи қўйсунки, ҳар кун кечаси шу ҳангама юз кўрсатса, ҳар бозори шаб бир мартабагина эмас, юз марта-лаб юз берса!.. Агар эсингиз бўлса, бунинг ўзи охир замон аломати...

Ёки бўлмаса нафси шайтон!..

Нафси шайтон? Агар нафси шайтон эндиғи кунларда шундай киши танимаслиқ бўлуб ўзгарган бўлмаса... астағфууллоҳ... Бизнинг илгариги замонларда нафси шайтон деган нарса Мирза Бекён-тиснинг чиройлик пивохонасида бўлар эди. Наинки Шайхантаҳур бобонинг* гумбази устида!.. Сиз ҳам ҳар кун кечаси қўрасиз: милитсанинг гўристонлиқдан ушлаб чиқатурған туппа-тузук одамшавандада сочи таралған, думи юлуқ, қиб-қизил баркашдаккина юзлик сунъий афандихон ҳазратлари билан ўзини фиръави қизи⁵ билган дилбархон...ларни!..

Бали, бали, юзингдан нур томадир-а афандим?..

Бу ҳолни қўрганлардан қайсиdir бир янги мусулмон эски мусулмонларға хитобан:

*Номига мусулмонлар,
Ҳақлиқда қуруқ жонлар!
Булгатди бобонг устин,
На бўлди мусулмонлик! — дейдир.*

Яна бирори Шайхантаҳур бобога қараб:

⁴ Оlam ҳодис — бу ибора авом тилида «Турмушда бўлиб турадиган гап, воқса» мазмунида солда талаффуз қилинниб келинса-да, чуқур маъноли бу исломий тушунчанинг асл мазмуни ҳақида 113-бетдаги изоҳда қисқа маълумот бериб ўтилади.

⁵ Фиръави қизи — ривоят қилишларича, пайғамбар Мусо алайҳиссалом Миср подшоси Фиръавнни «Аллоҳга имон келтир, кофириликни қўй», деб кўп марта исломга даъват қиласиди. Аммо Фиръави ҳар гал «Мен ўзим худоман, еру кўкни мен яратдим, халойиқ менинг ҳукмимда», деб кибрланади, найранг қиласиди. Охир-оқибат Аллоҳ таоло Фиръавнни шаккоклиги учун аскарлари билан биргэ гарёга қиласиди. Бу ерда муаллиф маржаларнинг кибрхаволанишини Фиръавннинг қизига ўхшатяпти.

*Устингда ўтар ҳар тун
Бир минг жўра ҳайвонлик!
Эрдинг-ку валийлардан
На бўлди бузурвонлик?! — дейдир.*⁸

Лекин бу хитоблар ортиқ бир таассуб⁹, аммо ҳақиқатка келганда: «Нафси шайтон!»

*Жулқунбой
«Қизил байроқ» – 1922 йил, 20 май, 176-сон, 3-бет*

ТАРБУЗ ҚЎЛТУҚДАН ТУШДИ

Ҳангама

Генуя конференсиясидан олдин

Эйй... гапдан ҳабарингиз борми ҳали, ҳожи почча, «Карбало»-ми, «Кирбало»ми¹⁰ деган мамлакатда «кампиримсе» бўлармиш. Ўзимизнинг большевой ҳалиги кампиримсегача қирилған бўлур эмиш. Катта қиронлар¹¹ кампиримседа большевой вакилларига: «Кел энди қўй, бечора бойларингнинг, мулқдорларингнинг ерларини ўзларига қайтариб бер!», дер эмишлар. Катта қиронларнинг сўзини қайтаришқа бизнинг большевойда ѡч ҳад бўлмас эмиш. Худо: «Ол қулум» деб юборса, сизнинг ерингиз илгаригидек ботмон-ботмону бизнинг кўра билан завўднинг ойлиқ келими милярд-милярд-да!

— Ҳа, ҳа, Мулла Ходибойбачча, ҳали гап шундай денг-чи; сиз билан меним молимиз закотликда, на ўтда куйсун ва на сувда оқсун! Ҳали Фарангистонда «Кампирим чор» бўладир денг-чи?

— Шундай, Ҳожи почча, агар иш ўнгланиб¹² кетса, «капириимсе»-гина эмас, сиз билан бизнинг кампиримиз шаш, Ҳожи почча, дуода бўлинг — дуода!

Канференсиянинг боришини кўруб:

— Келинг-келинг мулла Ходи, иш эбланаёздими, «кампиримсий»-дан нима ҳабарлар бор?

⁶ Вали — авлиё, азиз.

⁷ Бузурвон — бузургвор, улуғ.

⁸ Таассуб — ўхшиатиш.

⁹ Нафси шайтон — шайтоннинг измига тушиш, гумроҳлик.

¹⁰ Карбало — Генуя (Муал.).

¹¹ Кампиримсе — конференсия, форсича бўлғанда «Кампирим уч» (уч хотун) (Муал.).

¹² Қирон — мамлакат, давлат.

¹³ Кампирим тўрт. (Муал.).

¹⁴ Кампирим олти. (Муал.).

— Эй-й, большевойнинг уйи куйсун, Ҳожи почча, худда тош-метин падар лаънати!.. Қиронлар шунча афсунгарлик қилсалар ҳам большевойнинг Чечанбой* кўнатурған болага ўхшамайдир. Чечанбой «Мулк қайтариб бериш қаёқда, мулк бўлса тағин ҳам оламан!» дейдир, ноинсоф! Большевоинг жуда ҳам қайтғани экан, худо бехабар!

— Ўбба худо бехабар Чечанбоя?

— Х-а-а-а, Ҳожи почча, жудаям пес экан.

— Мулла Буртул* нима дейди?

— Эй-й, Ҳожи почча, мулла Буртулбойнинг сўзи сиз билан бизнинг қоидамиз эди-я, лекин бўлмайтурғанға ўхшайдир. Мулла Буртул сиз ва биз учун чирана-чирана ўлаёзибдир!..

— Ўб бечора мулла Буртул, чулчутнинг қўлиға кирган нарса қайтуб чиқмас демайми эдим?.. Энди еримиз бадар кетди денг-чи, уйи куйсун большевоининг, ер ютсун большевоини!

— Кўлдан чиқди — кетди, Ҳожи почча, маним қўрам билан завъдимнинг ўзи ҳам эскириб қолған эди.

— Сиз уни айтасиз мулла Ходи, еримнинг ўртасидан ўпқон чиқғанидан хабарингиз йўқми, ҳали?..

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 23 май, 177-сон, 4-бет

САРТ ОФА-ИНИЛАРГА

Ҳангама

Бир сиркуляр

«Тарихий ҳалокат олдинда» мақоласининг эгаси машҳур Олимжон Иброҳимовга* багишланадир

Тепа чочингтиқ турдими, ўзбек ака? Бу галча кечирасан мани, чунки юқоридағи файритабиий сарлавҳамни Остромумов* тўра даврини эска туширмак учун ва бу кундаги баъзи қозоқ, тотор, нўғой зиёлилари-нинг хотири шарифларини олмоқ тилагида ёзиб юбордим. Йўқса манда ҳад бўлғаймики дўндиқ¹ ва шинам² «ўзбек» сўзининг бир тола мўйини ҳам қиласай ва ё «ўзбек» сўзининг алифини тескари қўяй?!³

¹ Латиф маъносида.

² Келишимлик.

³ Араб имлюсида «ўзбек» сўзининг бош ҳарфи алиф билан бошланиб, алифини тескари қўйилса яна алиф ҳолида қолаверади, лекин муаллиф хаёлидаги бу ҳадди учун ҳам узр сўраб ўтятпи.

Тангрим сақласун бундай озғунлиқдан, тўзғунлиқдан!

Бундаги «Ўзбек оға-иниларга» ўрниға «сарт» ... деб кетувим юқорида саналған баъзи озғунлар тушинсун учун, билсун учун «ўзбек» сўзини онгламасдан «Чифатой луғоти»ға мурожаат ва қадам ранжида қилмасунлар учундир.

— Ёникки сизники чаккими?.. Шу балияга⁴ гирифтор бўлған ўзбек оға-инилардан каминага ҳамиша зорланиш хатлари ва бу балодан қутулмоққа тадбирлар сўраб мурожаатномалар кела бошлиғач умумий равишда ушбу сиркуляримни⁵ ёзмоқға мажбур бўлдим. Хафа бўлмангиз ўқувчи; сиркуляримнинг «Мулла Насриддиннинг думи хуржинда»сига⁶ ўхшаб кетканига ҳозир ўзим ҳам тушуниб қолдим. Энди қозоқнинг⁷ бир мирилигидақ қилиб белингизга тугуб берай:

Сойи Идил бўйидан очиқиб Туркистонға келган татар қариндошларнинг хотун-қизлариға бизнинг ўзбекларнинг баъзилари «Ўзимизнинг мусулмон-ку» деб ва баъзилари «Томиримиз, ҳаммамиз бир отанинг ва бир туркнинг боласи-ку» деб уйланан бошлиған ва татар қариндошларға куёв бола бўлмоқ истаган эканлар. Келиннинг Идил бўйидан кийиб келган увадаси ўрниға янги кийим, янги зийнатлар ҳам олиб бериб хотунлиқға олур эканлар.

Лекин «Сут билан кирган жон билан чиқар» мақоли билан ўскандари учунми ва ё «сарт»нинг ўзи шундай жазога мустаҳиқми⁸, нимадан бўлса ҳам ҳалиги сартга эрга чиққан Идил бўйи келини узоқ чидаса икки кун, бўлмаса биринчи куннинг ўзида ё ошға қорни тўюб, кекириб эрининг кўзини шамғилат қилиб бекиниб, бутун янги кийимларини кўтаруб, тўғри келтурса тағин бошқа нарсаларини уруб алла қаёққа қочиб кетар экан. Бизнинг ўзбек «Энди оғзим ошға, бoshim бошға тегди» деганда пулдан, молдан, келиндан ажраб қолур экан...

Мана мундан тадбир сўраб мурожаат қилғучилар шу йўсундаги ўзбеклар эдилар.

⁴ Балия — бало, оғат.

⁵ Сиркуляр — циркуляр — юқори ташкилотнинг қўйи ташкилотга кўрсатмаси.

⁶ Афанди эшагини сотиши учун бозорга олиб кетаётган экан, йўлда ботқоқдан ўтаётib думи лой бўлиби. «Шу арзимаган нарса учун харидорга хунук кўринмасин» деб эшагини думини кесиб хуржунига солиб олибти. Бозорда бир харидор: — Хўп яхши эшак экану, думи йўқ экан-да, — деган экан, Афанди унга: — Ёққан бўлса савдосини қилавер, думи хуржунда, — дебти.

⁷ Сойи Идил — Волга дарёси.

⁸ Мустаҳиқ — муносиб, лойиҳ.

Шундай положенияга⁹ тушкан ва мундан кейин Идил келинига уйланмакчи бўлған оғаларға васиятим:

1) — Биринчи марта бадан уйланатурғанингиз Идил бўйи келининг сизни ким деб билганини илгари билиб олингиз. «Ўзбексан» деса қулоқ қоқмай уйлана берингиз. «Сартсан» деса ундай никоҳдан ҳазар қилингиз! Чунки татарлар «сарт» сўзини «Алдовға қобил» бир маънода англайдирлар.

2) — Шу тажрибани ўтказмасдан уйланиб қўйған бўлсангиз, бутун иш кучингизни ташлаб Идил бўйи келинини пойлангиз. Чунки сизни алдаб қочмоғи яқин эҳтимоллардандир.

3) — Яхшиси Идил бўйи қизига уйланмангиз, негаки «Тепкан билан қўшулмайдир» мақоли кўб тажрибалар сўнгида айтилганни...

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 3 июн, 180-сон, 4-бет

ҲАҚИҚАТ – ОЧИБ СҮЗЛАШДАДИР

«Қизил байроқ» газетасининг 179-сонида «Ўзбек қардошларимизнинг диққатларига»¹ сарлавҳалик, «Оқ жўл» газетасининг² кейинги сонларининг бирида босилған «Тошкандни (дурусти Сирдарё областини) Қозоғистонга қўшмоқ» мақоласи билан ҳаяжонга келган ўзбек ёшларининг (ҳаяжонланувчи ва нафсиға тегувчилар ёлғуз ёшлар бўлмасалар керак) юзларига сув сепмак нияти холисонаси билан бошда ўртоқ Назир Тўракулов (Дарвеш) бўлғанлари ҳолда «Оқ жўл» газетасининг идораси томонидан баённамо ва узурнамо бир нарса босилиб ўтди.

Гарчи биз «Оқ жўл»да ёзған бовуришимизнинг «Яхши ният ёрти мол» ўйллиқ мақоласига у даража илтифот этмаган ва баъзи ўзбек оғаларимиз каби нафсимизга тегизмаган бўлсақ-да бизнингча, ётизор³ ва баённомаларга арзуғулиқ бўлмаған «Ҳалво деган билан оғиз чучри?...» мақоласига баённомалар ёзиб ўлтурғанлари учун бу ҳақда бир неча йўл қораламоқ мажбурияти остида қолдиқ.

Баённома юқорида зикр этилгандек, нафсиға теккан, қони қизиган, кутулмаган жойда маъюсият⁴ пайдо қилған... (қандай маъюсият

⁹ Положение — ҳолат.

¹ Бу мақола китоб охирига илова қилиб берилди.

² «Оқ жўл» – Түркистон республикаси М. К. КП ва МИК органи. Газета 1922-24 йилларда Тошкентда қозоқ тилида чиққан.

³ Бовур — биродар, дўст.

⁴ Этироз — узр сўраш.

⁵ Маъюсият — умидсизлик.

бўлсун, ажабо?!) ўзбек ёшлариға баённома ва тавзиҳот⁶ хизматини ўтарлиқ эмас эди.

Баённомада ўзбек ёшларининг нафсларига теккан қўпол нуқтанинг икки ўрунда эканлигини кашф этиб, уларнинг бирисини «Тошкандни қозоқ бовурларға бермак», иккинчиси «Сарт бовурлар» сўзидаги «сарт» таъбирида деб кўрсаталар. Ўзбек ёшларининг нафсиға тегиб маъюсиятларига боис бўлған нуқталарнинг биринчиси ҳар қанча баённома – тавзиҳот ва кўнгилдан чиқаришлар учун сазо⁷ бўлса, аммо иккинчиси (сарт таъбири) баённомалар ёзуб ўлтурмоқ учун арзуғулиқ бир нарса эмас эди, гарчи ўзбекларга берилиб келмоқда бўлған ўрунсиз бу исм, ҳар бир ўзбек боласи учун ўзининг ярамас ачимсуқ таъсирини бермай қўймаса-да, лекин биз энди айнуқса, бовурларимизнинг «ҳур» оғизларидан бу таъбирни ҳозирғи «Оқ жўл» ва ўткандаги бошқа қозоқ матбуотида кўра-кўра бу тўғрида сукутни хайрлироқ билдиб, «Қозоқ бовурлар бизни сарт атаса нима, ўзбек деса нима?» деган қарорға ҳам келгандирмиз. Иккинчи ибора билан айтканда, бовурларнинг «сарт» таъбирларига биз ҳеч бир аччиғланмаймиз. Бунга яхши ишонингиз. Шунинг учун баённома ва тавзиҳотлар ёзуб ўлтуришлар, бизнингча ортуқ бир такаллуф, чексиз бир меҳрибончилиқ эди...

Баённома мақоласининг борлиқ мундарижа ва руҳи тағин шу кейинги бизнингча (қозоқ бовурларни мустасно қилғанда) аҳамиятсиз бўлған нуқтага қаратилиб, биринчиси, энг аҳамиятлиги гўё нўл, гўё йўқ ҳукмида қолдирилған. Холбуки баённома ва тавзиҳотлар учун (агарда кўнгилдан чиқармоқ учун меҳрибончилиқлари қавий⁸ бўлған бўлса) энг сазо ўрин биринчиси эди. Лекин бу нуқтага кишини ҳайрон қолдиравлиқ даражада бир усталиқ билан, қисқа ҳам маъносиз бўлмаса-да, шунга яқинроқ ўн-ўн беш йўл изоҳот ва баёнот, бошқача таъбирда айтканда «Ёш болаға татти ялатиш» қабилидан «Оқ жўл»да ёзилған ҳалво...га шарҳгина боғланган ва бунда нафсиға теккан ўзбекларни тинчтарлик бир нарса ҳам бўлмай, «Оқ жўл»да «соғдилона» ёзилған ва ўзбекларни янгиш тутоқдирған янгиш бир ҳол устига керосин сениш хизматинигина ўтаган!..

⁶ Тавзиҳот — батафсил изоҳлаш.

⁷ Сазо — сазовор, лойиқ.

⁸ Қавий — кучайиш.

Биз бу биринчи нуқта, борлиғи ўн беш йўл баённомаси тўғрисида шунигина айтамиз: «Оқ жўл»да ёзилған софдилона ҳалво... ўзимизниг бирга туғиб, бирга ўсан қозоқ бовурларимиз тилида ёзилған бўлуб, Қалмоқ ё Хитой тилида эмас эдики, бунга шарҳлар, изоҳлар, ҳошиялар ёзилсун! Ўзбеклар софдилона мақолаға таржимонсиз тушунуб ранжиган эдилар. Шунинг учун икки оранинг бошида турған ўртоқнинг таржимонлиқ хизматини ўташлари фойдасиз бўлуб чиққан! Ўн беш йўллиқ баённоманинг охирида: «Мақоланинг ҳарфидан, маъносидан бошқача бир фикр чиқармоқ мумкин эмас» дейиладир. Бу тўғри, чиндан ҳам ўзбек ёшларининг нафслариға теккан нарса бошқа маънони тушунуб эмас, юқоридағи таржимоннинг, ҳошиянинг, баённоманинг худди ўзини онглаб эди.

«Оқ жўл» ва муҳаррири ўртоқ Тўрақулов биринчи нуқта ҳақида ушбу тўрт энлик таржима билан кифоялангач, бутун баённомаларнинг қолған ўн беш қулочлаб қисмини «сарт» сўзи устига кўчирадиллар.

Баённомада зикр этилган каби биз ўзбеклар кимлар томонидан бўлса бўлсун исмимизга қайси мақсад биландир тақиғланган «сарт» сўзига қарши курашдик ва натижада ҳақиқатпаст татар қариндошлар, ҳатто ўрус ўртоқлар бизнинг даъвомизнинг тўғрилиғиға имон келтуруб, ўз матбуотларида бўлсун ва хусусий муомалаларида бўлсун «сарт» сўзи ўрниға «ўзбек» деб юрита бошладилар. •

(Бундан, албатта, ўрус ва татарларнинг авомлари мустаснолар). Лекин ҳол шундай экан ўз орамиздағи баъзи яқинларамизнинг авомларигина эмас, ҳатто «мана» деган хос(хавос)ларининг¹⁰ ҳам нима учундир бу қуёшдан ҳам ёруғроқ бир ҳақиқат яқиниға йўлагилари келмади. Бу кейинги синф оғзидағи тиуюқсизлиққа қаноатланмай матбуотларида ҳам шу йўсун менсимаслик билан мудовамат¹¹ этиб келадилар. Аммо бунга биз хафа бўлмаймиз ва бўлмадиқ. Нима учунким, «Оқ жўл»нинг суяги шунинг билан қотқан. Бизнинг хафаланишимиғизга Сўфимизнинг: «Насиҳат тингламас дил саҳти маҳжуб¹²», Кўкармас тошга ёмғур ёғса ҳам кўб», деган маънолик байти сад чекса¹³, боболарнинг «Гул тикансиз, қўй бўрисиз бўлмас», деган ҳикматлик сўзлари ҳам йўл бермайдир.

⁹ Авом — оддий халқ.

¹⁰ Хос — юқори табақа одамлари.

¹¹ Мудовамат — давом эттириш.

¹² Саҳти маҳжуб — қаттиқ пардаланган.

¹³ Сад чекмоқ — ғов бўлмоқ, йўл бермаслик.

Баённомада буюқ бир ҳарорат билан ўрун берилган «сарт сўзи» баҳси тўғрисида сукут этиб ўтмак асл мақсадимиз бўлса ҳам, лекин баённоманинг бу қисмида бир-бирисига зид муаммолар ва ҳақиқатдан йироқ даъватлар бор бўлғанлиқдан иложисиз тағин бир неча йўлларни қораламоққа мажбур бўлдиқ. Саёсиёт ва тараққиёт тўғриларидан дам уруб келингач, дейиладир: «Бу кун келамизки, «сарт» сўзини бирор киши атиглаб ижод этмаган. Уйғур адабиётининг шоҳ асари бўлған «Қутадғу билик»да¹⁴ ўзбек-чигатой адабиётининг муҳтарам ва биз томондан (қозоқ томондан) ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийнинг гўзал ашъорида¹⁵, Бобурнинг кенг руҳлик, ўз замонига очуқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамиз».

Жуда яхши, буни ҳаммамиз ҳам кўрамиз. Лекин кўришда кўриш бор. Навоий ўзининг гўзал ашъорида (очуқроқ «Муҳокаматул-луғатайн» асарида) «сарт» деб ҳозирғи баъзи қариндошлар каби ўзбекни кўрсатадирми ва ё бошқаларними? Мирзо Бобур «сарт» деб ўзбекни белгулайдирми ва ё ўз олдиға бошқа бир уруғ ташкил этган халқними?

Бизнингча, қайта бошдан «Бобурнома»нинг ва Навоийнинг ашъоридан кўра «Муҳокаматул-луғатайн» тилини яхшилаб кўздан ке-чирилса, тадбиқот тағин ҳам гўзалрақ чиқар эди, биз бу ўрунда “Бобурнома” билан Навоийдан далиллар келтурмакка ўйланиб тўхтадиқ. Чунки «Оқ жўл» идораси ва муҳаррири ўртоқнинг «сарт» сўзи тўғрисидаги пеш келтурган «Қутадғу билик», «Бобурнома» ва Навоийларни қайси муддаода ораға солғанлариға тушунолмай тараддудда қолдиқ, муаммо деб билдик. Чунки «Сарт бовурлари» жумласини қувватламак бўлинған бўлса, «сарт» сўзи маъносининг мажҳулияти билан қатъий ҳукмига «Келажакдаги фанний ҳикматларга» лузум қолмас эди. Агарда дунёда «Сарт деган бир қавм бор»лиғи учун неча далил ва исботлар келтуруб мashaқатланған бўлса, бутун мashaқатлар ҳавоға кетди, демакдир. Чунки ўзбеклар ҳеч бир ўрунда, ҳеч бир маконда «Дунёда сарт деган маҳлуқ йўқ», деб даъво этмаслар. Бу тўғрида «Оқ жўл» ва унинг муҳаррири билан ҳамфикр ва «якранг» дирлар. «Асрлардан бери халқ оғзида келаётқан бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас», дейдилар.

¹⁴ «Қутадғу билиг» — муаллифи шоир Юсуф Хос Хожиб, ўн биринчи асрда ҳозирги Шарқий Туркистонда яшаб ўтган.

¹⁵ Фазлу камоли учун ҳам Абайни азиз кўрамиз (Муал.).

¹⁶ Ашъор — шеърлар.

Мўтабар «Оқ жўл» идораси ва унинг муҳаррири ўртоқлар ўз орамизда бўлсун ва татар қариндошлар ҳам ўрус ўртоқлар ўрталарида бўлсун энди «сарт» масаласи ҳал этилган ҳукмидадир.

Яна бу ҳақда фаний тадбиқотлар ижро этмакка ҳақиқатпаст қозоқ оға-иниларнинг иштиёқ ва завқлари бўлур экан, марҳамат этиб ёз-сунлар, текширсунлар, ҳақиқат учун бизнинг жонимиз қурбон.

«Ўзбекнинг ўзида ҳозирларда шаҳар халқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақоллар чиқармиш...»

Баённома эгаларининг бу жумлалари ичларида тўлкунланмоқда бўлған кучлик бир фикрнинг учқунидир. Лекин бу учқун саёсатчи оғизлардан жуда эҳтиёт билан чиқсан бўлсалар ҳам бизга ҳақиқат ҳолнинг ботинини¹⁷ оғдариб кўрсатарлиkdirлар. Биз бу жумладан шаҳарда турғучи ўзбекларнинг «сарт» деб онглатилған маънони дарак этамиз. Саёсат деган нарса бошқа ишларда қулайлиқ ва мувафақият берса ҳам, бундай масалаларда бизнингча зарарлиkdir. Баённомачи ўртоқлар бизга чин дўст бўлсалар кашф этдиклари, ҳақиқатни ичда сақлаб эмас, гарчи аччиғ бўлса ҳам очиб-чочиб сўзласунлар. Мана шундагина риёсизлик, чин оғалиқ майдонга келур ва шундагина «Дўст ачитиб сўзлар, душман кулдируб», деган ҳикматлик сўзга яқинлашған бўлинур.

Юқоридағи ихтиёrsиз суратда оғиздан чиқсан сўздан сўнг бу жумлага моҳирона бир равишда «Ўзбеклар аксари тоҷик халқини сарт дейдир», деб андава ҳам юритилуб қўйилған. Уста саёсатчиларнинг садағаси кетсанг арзийдир.

Сўзимиз охирида «Баённома»даги буродарона сўзланган насиҳатларга биз чин кўнгил билан қулоқ берамиз. Буродарона насиҳатлар ва тушундирмак йўллари билан қозоқ бовурларнинг катта-кичилари салоҳга¹⁸ келсалар керак эди, деб тилакда қоламиз.

Жубой
«Қизил байроқ» – 1922 йил, 16 июн, 185-сон, 2-3 бет

¹⁷ Ботин — ички ҳолат.

¹⁸ Салоҳ — тўғрилик, одоблик, аҳлоқлик.

¹⁹ Н. Тўрақуловнинг жавоб мақоласи китоб охирига илова қилиб берилди.

МАТЕБУОТ

Ҳангама

Иккинчи сонигача ўн беш кунда бир, учунчи сонидан бошлаб ойда бир, тўртинчи нўмиридан эътиборан ойда бир, бешинчи сонини, худой билсун, йилда бир чиқатурған ўзбекча «Инқилоб» мужаллаи мубажжалласининг¹ 4-адади алайҳир-раҳмаси² босмахонадан аранг қутилуб чиқиб қўлимиизга тушди. Журналнинг бу сони бошқалариға қарағанда мундарижага бой, маълумотга тўкус, сўзга устадир. Журналнинг ёзучилари ҳам курама бўлуб; уч қозоқ, тўрт ўрус, етти татар, бир тожик, уч ўзбеклардан иборатдир.

Елимлик тил масаласини истисно³ қўлғанда, журнал жанжаллиқ масаладан барийдир⁴, муназзаҳдир.

«Инқилоб» журналининг ер юзига оға-инилиқ тухумини сочмоқга хизмат этувчи бир мужаллаи мубажжалла эканлигида шубҳа йўқ. Пўчтаглўнларнинг хабар беришларига қарағанда «Зуҳар» билан «Аторуд» юлдузларида ҳам «Инқилоб»ни суюб ўқур эканлар. «Миррих»да эса «Инқилоб»нинг 1-2 сонлари ортуқ бир муҳаббат билан ўқулған. Лекин учунчи сонидан бошлаб орада бир онглашилмовчилиқ чиққан ва 4-ададда бу онглашилмовчилиқ тағин ҳам кучайсиб, «Миррих» ўқувчиларини иккига бўлинувларига сабаб бўлған. «Миррих» юлдузидан өлинған кейинги пўчта хабарига қарағанда, онглашилмовчилиқ кичкинагина бир нуқтада экан. Шундайки (Ер юзидаги «Инқилоб» ўқувчиларига ҳам маълум бўлса керак), журналнинг 2-сонида «Асари бадиъа» лавҳаси остида марҳум қозоқ шоири Обойдан⁵ бир намуна ёзилған эди, мана ушбу «бадиъа» «Миррих»даги Обой ва унинг теварагида бўлған қозоқ бовурларнинг руҳини нақадар юқори кўтарған бўлса, Навоий ва навоийчи ўзбекларни шу янглиғ руҳларини туширмакка сабаб бўлған. Чунки Навоий биринчи галда намуна учун ўз «Асари бадиъа»сининг «Инқилоб»да қўйилмоғини куткан экан. Хабарларга қарағанда, Навоий 3-сон «Инқилоб»даги «Асари бадиъа»дан бир оз рањиган бўлса-да, лекин 4-сондан умидланиб, «Тўртингичда мандан бир нарса бўлур» деб қутиб турғани устига лўп этиб татар шоири Тўқайнинг⁶ «Жайги тонгги»⁷ босилиб, Навоий ва навоийчиларға тағин ҳам ёмонроқ таъсир эткан, ривоятларга қарағанда, Навоий ва унинг теварагидагилар «Инқилоб»нинг «ўзбекча»лиги тўғриси-

¹ Мужаллаи мубажжалла — эътиборли журнал.

² Адад — сон.

³ Алайҳир-раҳма — раҳматли.

⁴ Барий — холи, озод.

⁵ Муназзаҳ — пок, тоза.

⁶ «Ёз тонгги».

да шак-шубҳага тушганлар ва ҳатто сабагиң қалам билан «...Ўзбекча журнал» ўрнига «Қозоқча-татарча журнал» деб ёзиб ҳам қўйғанлар⁷. Масала бунинг билангина қолмай, «Миррих»нинг удабо ва шуъаролар йиғини»да Навоий Обой билан Тўқайға учтуруқ қилиб, «зўраки шоирлар...» деб қўйған. Қизиқонлик Обой бунга қарши сукут этишка чидай олмай «Чидаганга чиқарған, пилтакач» деган. Тўқай ҳам жим туро олмадан: «Син бунарға бик очуланма⁸, Навоий ҳазрат шефрингни татар онгламитурған бир тилда бик ямсиз⁹, бикчувар¹⁰ ёзилсинг. Ул энди шуладай булмича мумкин тугил!» деган.

Буларга қарши Навоий: «Тотор учун чигатой тилини онгламоқ оғир келгай» деб сўзлай бошлиған экан, мирзо Бобур:

Ашъоринг, исминг, фазлинг машҳури оғоқ турур,

Арзимаган иш учун қизишуvinг отингга келишимай турур,—

деб Навоийни тўхтатған. Мана шу «Миррих»даги¹¹ қон қизишувларни истисно қилғанда «Инқилоб» муттафақун алайҳ¹² суюлуб ўқулмоқдадир.

Облошкасиндағи масжид суратига ишониб бўлса керак, сўнгғи кунларда «Инқилоб» домлалар қўлида ҳам кўриниб қолди. Кейинги сон «Инқилоб»нинг идорадан жавоблар қисмида: «...Чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз халқнинг тараққий ва саломатига мувофиқ бир жойдан бошлаб олиб чиқамиз» деб берилган ваъда билан С. Айний афандининг ҳам «Инқилоб»¹³ фа бўлғағ ихлоси илгариги ҳолиға қайтған. Кимгадир: «Чилбирнигина эмас, арқонни ҳам «Инқилоб» фа топширдим!» деган.

*Муҳлисингиз Жулқунбой
«Қизил байроқ» — 1922 ийл, 17 июн, 186-сон, 4-бет*

⁷ Удабо — адиллар.

⁸ Шуъаро — шоирлар.

⁹ Ямсиз — тушунарсиз, хунук.

¹⁰ Бик чувар — жуда қўпол.

¹¹ Машҳури оғоқ — оламга машҳур.

¹² Муттафақун алайҳ — яқдиллик.

¹³ Ўша вақтдаги имло масаласи туфайли журнал идораси «Юборијадиган мақола ва шеърлар ўрта имло билан ёзилса ва янгича ёзиб идорани машақваттага солинмаса эли» деб берган эълонига С. Айний хат ёзди. Идора С. Айнийга кўйидаги жавобни ёзди. Самарқандда С. Айнийга: «Хатингиз тегди. «Инқилоб»нинг ҳозирги имлосида бир инқилоб зуҳур эткан ҳолда ёзлмайман. деб ваъда бергансиз. «Инқилоб» идорасининг туткан маслаги умуман ўқугувчиларга белгулидир. Бинобарин мақола ёзмоқдаги файратинигиз озаймасун, деб орзу қиласиз ва бу масала тўғрисида чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз халқнинг тараққий ва камолотига мувофиқ бир жойдан бошлаб олуб чиҳамиз деб ваъда этамиз. Сизнинг ҳам орзу ва фикрингиз кўзда тутилур. Ҳар ҳолда «Собирларнинг жойи жаннатидир». Муаллиф бу мақоласи билан журнал мундарижаси бир оз миллни руҳда тузилса мақсадга мувофиқ бўлур эди. деб кинояли фикрини таклиф қилиб ўтади.

ЖАСОРАТ – АЙБ ЭМАС

Биз жасорат сўрар эдик, лекин бериш қаерда?! Жасоратимизнинг қолған-күтқанини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни тек-туғидан кесмоқчи эдилар. Жасорат биткан эди, тил кесилган эди... Юрагимдаги бир оз умидни истисно құлғанда бошқа нарсалар юлиниб-юлқинған эди.

Ниҳоят фифон ва нолаларимиз арши-аълоларға етканда, умидимиз күёши Ўктабрдан туғди. Жасорат бўғмагарларининг оёғлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тегидан келди.

Ўктабрдан биз бошлиқча жасорат олдиқ. Сўз эркинлиги олдиқ. Чиндан ҳам Буюк Ўктабр инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми эди?!

Қарангиз: Бутун умри рутубатлик ишхонада ўткан бир ишчи, ўлтуриш-туриши, ошаш-ичиши, ёлғуз меҳнатни-кетмоннинггина тасаввур этмакка мажбур бўлған бир деҳқон бу кун бизнинг тушларимизга кирмаган фикрларни сўзлайдир, ҳайрон қолдирарлиқ дараҷада хат-ҳаракатлар кўрсатадир, буниси кифоя қилмағандек уста дипломатларнинг етишмаган ерларини туртуб тўғрилайдир!!!

Нега бу мундоқ? Дорулфунун битирганми эди бу ишчи? Сиёсат билан шуғулланғанми эди бу деҳқон. Ва ё социализм элчиси буюк Карл Марксдан беш-ўн йил дарс олғанми эди бу иккиси?

Бу эҳтимолларнинг биттаси ҳам эмас: Буюк Ўктабр инқилоби уларга жасорат берди, онг берди, ҳақ берди!!! Шахсият кирлари, аксил ҳаракат ғуборлариға мулаввас бўлмаған¹ жасорат Шўролар ҳукуматининг негизидир – асосидир. Шунинг учун ҳалигидек пок жасоратлар учун бепоён таажжубланмакка, ҳадсиз ҳайрон қолмоқфа ҳеч бир кимсанинг ҳаққи бўлмаса керак.

Биз миллат ва миллатчилик дарёсида сузғучи бир жасур бўлуб танилубмизки, бизни кечирсунлар!

Истанбул қаҳвахоналарининг мужассам типи бўлған бир норгилахўрнинг² миллатчилик ва миллат масалалари билан неча ўрӯшилик иши бўлсун! Қувваи ақлиясини Истанбул қаҳвахонасидан бошқа бош оғрифиларға нега юборсун?!³ Тузук, унинг бир оз айби, кечи-

¹ Мулаввас бўлмаган — булғанмаган, беланмаган.

² Норгилахўр — чилимкаш.

³ Ўрӯш — қуруши (арабларда майда пул бирлиғи), грўш.

⁴ Истамбул қаҳвахоналари доим одамлар билан гавжум бўлиб, гурунг қилиб ўтираверадилар, бу одат ҳозир ҳам шундай.

рилмаслик бир қусури бор: у арайиши⁵, ҳажв эмас, латойиф⁶ билан орамиздағи баъзи камчиликларни тузатмакчи!

«Қизил байроқ»нинг 186-сонида бирдан бир ўзбекча, «Инқилоб» журналиға ўзбек ёшларининг эътиборсизликларини кўрсатиб, журнал ҳақида кўча-кўйларда маъносиз айб тақиб юрган баъзи ёшларимизни тасвир этиб ўткан эдик. Лекин «Паспурт йўқотдим» саҳифасидаги бу мақола журнал муҳаррири ўртоқ Тўрақулға қаттиғ теккан, маънони бошқа ёққа буруб ифодани, таркибни, мақсадни иккинчи томонга йўйилган. Шу муносабат билан мақола ёзгучигарина эмас, бошқа шоир, муҳаррир, драматург, «Қизил байроқ» ва тағин алла кимларга, ҳатто шу мақолани ўзига жойлаған қоғоз-сиёҳга довр ҳайф дейилган, афсус ейилган!

Ортиқ қизилған, адаб доирасидан чиқиб бўлса-да, сўкуб қолмоқ кўзда тутулған, шаънга лойиқ келмаган ҳаракатлар ҳам бўлған. Кўча сўкишларини келтуруб, тақдиси эҳтиром зиммамга юклатилиб қолдирилған, матбуот риоясини ҳам эсдан чиқарилған.

Ёш ёзгучиларимизни илмсизлик, ишсизлик билан айблаб таъна тошлари отасиз. Лекин бундай таъналар бизнинг каби ишка янги бошлаған бир миллат учун ўринисиздир. Биз мутараққий миллатларнинг тараққий тарихларини текширсак, кўрамизки, бошда улар ҳам матбуот ишлари билан юргучилар сизнинг таънангизга маҳкум ёшлилар бўлғандирлар. Бир жиҳатдан сизнинг таънангиз эндиғина матбуотға яқинлашиб келмақда бўлған ёш талантларни маъюсиятга туширмакдан бошқага фойдаси тегмас.

Таънангизга маҳкум ёшлилар янги адабиётимиз учун тақдирга лойиқ нарсалар бердиларки, майдондадир. Лекин даъвоси тоғ-тошдан ҳам улуғ бўлған зотлардан ҳали адабиётимиз арзугулуқ бир нарса ҳам кўрмади...

Энди жавоб берайлик: бу кунгача биз Муҳиддин Арабийгагина эмас, ҳатто ўзимизнинг Абдуллатифларга ҳам тил тегизиш ҳамоқатида⁷ бўлмадиқ ва бўлмаймиз. Арабий билан ўз даражамизни яхши билиб Арабий олдида офтобдан бир зарра бўлмаған-лифимизни яширмаймиз. Ҳали жаҳли мураккабга қолғунимизча йўқ. Лекин шуниси бор: Арабийнинг кўрган тушларига, олам

⁵ Арайиши — тартиб.

⁶ Латойиф — нозик маъноли сўзлар.

⁷ Подиоҳ Улугбекнинг ўғли Абдуллатиф кўзда тутиляпти; адашган, жоҳил маъносида.

⁸ Ҳамоқат — аҳмоқлик.

⁹ Жаҳли мураккаб — мутлоқ нодонлик.

мисолига (олам мисол)¹⁰ ишонмак мажбурияти бизда йўқ. Бу эрса номашрӯй¹¹ бир жасорат бўлғани каби бунинг билан бизни ҳеч кимса айблай олмас. Йифи билан кулмак орасида мутараддид қўилмоқнинг асло лузуми йўқ!¹³

Адабиётимизга Аёз Исҳоқов*, Фотиҳ Амирхонлар*, танқидчилар ва ҳажвкашлигимизга Олимжон Иброҳимовлар* тилагида бўлинуб-сиз. Бу заарсиз хайриҳоҳлик бўлса ҳам орада бир онглашилмовчилиқ бор. Оналаримиз отини Аёз Исҳоқов, Олимжон Иброҳимов қўюб болалар туғуб берсунларми? Ва ёки туғулған болаларнинг қайси бириси Аёзға ва қайси Олимжонға ўхшар экан деб умр ўздирайлукми?

Бизнинг кичик ва қисиқ миямиз бу масала тўғрисида шуни демакка мажбурдир: муҳитимиз ва ўзимизга яраша Аёзларимиз, Камолларимиз, Олимжонларимиз бордир. Бизнингча, Аёз ва ё Олимжоннинг худди ўзи бўлмоғи шарт эмасдир.

Танқид сўзига берилган маъно бизнингча дуруст эмас. Танқиднинг маънийи луғавийси саралаш, арайишини олмоқ деган сўздир. Наинки ер билан яксон этмак! Бу кунгача биз танқид қўилмоқ билан асарликдан чиққан ва ер билан яксон бўлған бир нарсани ҳам кўрмадик, балки мукаммалашканларинигина кўрдик...

Бизни қадрношунослик ва нонкўрлик билан ҳам айбламакчи бўлғанлар. Мусо Жоруллоҳ*, Ризо* ва Рашид қозиларнинг* ҳам Исмоилбекларнинг қадрларини, туз ҳақларини лозимича билмаган Шарқ йигити ичимида турмасун демакчи бўламан. Уларнинг хизматларини тақдир этмагучи мажнундир¹⁴, бошқа эмасдир.

«Ҳанги» дейсиз. «Уят-уят!» ларни ўзингиз қатор-қатор чизасизда, лекин амалга келганда ўзингиз уялмайсиз. Бу уятсиз хитобингиз матбуот билан бизга янгилик баҳш этмайдир. Нечукким собиқда ўrusning мустабид тўраларидан «Ҳанги» хитобини кўб эшигуб

¹⁰ Олам мисол — оламга берилган таъриф.

¹¹ Номашрӯй — шариатга хилоф.

¹² Мутараддид — иккиланмоқ.

¹³ Абу Бакир Мұхиддин Мұхаммад ибн Арабий (1150-1240) мўътазила мазҳабининг йирик намояндаси, «Ваҳдати вужуд» таълимотининг асосчиси. Мўътазилийлар оламни Қуръон ва сунна таълимотидан ташқари ақл билан идрок этиш мумкин, деб биладилар. Аҳли сунна эса олам ходис — оламни Аллоҳ яратган, барча шаръий ҳукмларга Қуръон, Ҳадис, саҳобалар ва мужтаҳид уламоларнинг таълимоти асос, деб биладилар. Ибн Арабий ҳатто кўрган тушларини ҳам ҳақиқат деб билган экан. Зотан, туш шариат ҳукмича ҳужжатга ўтмайди, тушнинг рост келиши пайғамбарларгагина хосдир.

¹⁴ Мажнун — ақлсиз.

келгандирмиз. Бу кун бу таъбирни (таъбирми-таҳқири!) ўзимизнинг «Мана»¹⁵ деган бир йигитимиздан эшитар эканмиз, бизнинг учун зиҳи саодат!

Шиъй ва ё суннийлик даъвоси ёки ифвогарлик муддаоси ҳошо ва калло¹⁶ бизда йўқ. Дуо қилингизки, бу балойи осмонийдан¹⁷ ҳаммамиз ҳам эмин¹⁸ бўлайлиқ!

Сиз «Ҳаммамизга ҳам афсус» деб гувранасиз¹⁹, лекин ман «Ҳаммамизга ҳам баракалла!» деб сўзимни тугатаман.

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 1 июл, 191-сон, 2-3 бет

ҚУРБОНЛИҚ ЎФРИЛАРИ

Кичкина ҳангама

— Курбон ҳайити ҳам келди... Бу йил қурбонлиқдан қалайсиз Ҳожи?

— Ҳайронман бой, ҳайит харжилари ҳам кўпайиб кетди.

— Қилиш керак, қилиш! Худонинг ўзи етказадир. Сиз билан ман энди, қилмасақ бўлмас.

— Шуниси ҳам бор... алҳамдулиллоҳ, сиз ва бизнинг давлат тўғрисидан камчилигимиз йўқ. Қора молға кўшулсақ мумкин?

— Шериклик ошни ит ичмас, қурбонлиқнинг энг яхшиси қўй! Қўй сўяберинг, Ҳожи! Ўзингизда боқилған бўрдоқилардан бордир, албатта?

— Бор, уч-тўртта бор.

— Ана шулардан биттасини кўттариб уринг, қўйинг!

— Бултур имлама қилған эдик. Энди бу йил маҳаллада оч-ориқ кўб, имламага ҳам қараб турмаслар...

— Этканингиздек, ман ҳам маҳалладаги оч-ориқлардан жуда тўйдим, ўzlари сўрамасалар ҳам ёш болаларидан сўратуб, уй ичимизни безор қилдилар. Яхшиси щуки, «имлама» ҳам қилуб ўлтурманг-ку, энг осони «димлама» қилинг, димлама хо-хо-хо...

¹⁵ Зиҳи саодат — қандай баҳт.

¹⁶ Ҳошо ва калло — муғлақо йўқ.

¹⁷ Балойи осмоний — тақдир синови.

¹⁸ Эмин — тинч, ҳавфсиз.

¹⁹ Гувранмоқ — миниғирламоқ.

¹ Қурбонлик қилувчи ҳар бир киши ўзига қўй сўймай етти киши бир бўлиб битта қорамол сўйиши мумкин. Албатта, бунда бойга арzon тушади.

— Ҳи-ҳи-ҳи... «димлама»нгиз ҳам қулоғимға иссиғ, иссиғ киради-я, бироқ шартига түғри бўлмасмикан дейман...

— Курбонлиқнинг шарти қон чиқариш, бундан бошқа шарти йўқ. Марҳум домла ҳам қилған қурбонлиқларини ҳеч кимга бермай ўзлари пок-покиза тушуар әдилар.

— Ҳовва, марҳум домланинг садағалари кетсанг арзийдир. Лекин шундай ҳам бўлса кўнгил бўлмайдир...

— Сиз ман айткандек қилаберинг, савоби сизга, гуноҳи манга! Агар ҳимматингиз жўш уруб кетса, бизга ўхшағанлардан бир-иккитасини чақириб дуойи-фотиҳа қилсангиз, тағин яхши, тузукми?

— Эй-й, бизда жон² бор дейсизми, бу йил сиз ҳам шундай қилар-сиз бўлмаса?

— Эйй, сиз ёш боламисиз, Ҳожи, бизнинг, қурбонлиқ ҳар йили «димлама» ҳи-ҳи-ҳи...

Эшигдингизми, бу икки уйинг куйтурнинг қурбонлигини!

Қурбонлиқнинг борлиқ ҳикмат ва фалсафаси айёми саҳарғи кунимиздаги оч оиласарни тўйдирмоқдир ва Аллоҳ даргоҳида ийд кунлари оч ётқан оиласарни тўйдириш нияти билангина қилинған қурбонлар мақбулдир ва чин қурбон ҳам шунисидир.

Агар юқоридағи икки ўғрининг фикрида бўлсангиз, сизнинг ҳам уйингиз куйсун!

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 4 август, 205-сон

МОЧАЛОВ

Кичкина фелетўн

Оtingдан айланай Мочалов*... Исли шарифингни эшигсам бутун борлиғимға сирқироқ кирадир, Мочалов!..

Ўтуб кетди ўшал даврларинг: Эски шаҳар қўчаларида муборак вужудинг кўриниб қолса, ҳомилалик хотунлар бола ташлар, йиғлок¹ болалар йигидан тўхтар, дағдағай золимонангни татиған бенаволар дир-дир қалтирас әдилар. Қўлингда қамчин, белингда ошпичноқ, шопдак муртингнинг остидағи сассиқ оғзингдан «Қизингни... онангни... динингни... ота-бобонгни...» деган зикри олийлар доим фаввора

² Жон — жонлик, туёқ.

¹ Бенаво — фақир, қашшоқ.

урар эди. Эски шаҳарнинг етти ёшаридан то етмиш ёшариғача санинг сўкуфингда, тепуфингда эдилар. Балки қўмсарсан ўшал кунларингни?

Албатта, қўмсайсан. Бошқаларини қўмсамасангда ифтровой гилди² кўпастлар меҳмонхонасида еган паловларингни, норинларингни қўмсайсан. Пудратчилар, заводчилар уйларида ичкан ароқларингни, ҳафта сайин қозилардан келиб туратурған пакетларни, айниқса 1916 йил рабочий воқеасида давлатхонангга арз-дод учун борғанларни отиб, гуноҳсиз қонларни сув ўрниға ичишларингни қўмсайсан!³ Фалакнинг гардиши қуриб уйи куйсунки, санинг машъум кунларингни қайтуб келмаслик этуб, тузатди. Бунинг билангина қолмай, тинчкина ишлаб турған иссиф ўрнингни совутди-да, турмага кетириб тиқди. Фалакат улуғ, фожиға катта... Бу кун инсофи йўқ, раҳми оз (тўғёки ўзинг) Тошканд мусулмонларининг борлиғи деярлик санга даъвогар!

Эй фалак, уйинг куйсун фалак. Мочалов тўрага ўшал давлатларни ўзинг бермадингми? Энди бечоранинг қариган кунларида бу янглиғ сарсон, бунчалик саргардон қилишингда қандай ҳикмат бор? Қайтурма, тўрам. Кўбчилик эмасми, балки шавкатлик кунларинг-да иссигингни кўрганлар ҳимоянгда бўлурлар. Агар ишинг чапла кетса, жонинг жаннатда бўлсун!..

Жулқунбой

«Кизил байроқ» — 1922 йил, 26 август, 212-сон

² Вторая гильдия — Россияда савдоғарларнинг бойлигига қараб бериладиган I-II-III даражалар.

³ 1916 йил 25 июня подио Николай II «Империядаги бегона ҳалқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» фармонига мувофиқ Сибир, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Кавказ маҳаллий аҳолисидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг эркак, жумладан Туркистондан 250 минг эркак мардикорликка сафарбар қилиниши лозим эди. Ўшанда маҳаллий ҳалқ бу қарорга қарши бош кўтарган, исён мустамлакачилар томонидан қонга ботирилган эди.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

Кичкина фелетүн

Мақоланинг сарлавҳасини кўриб «Лайли ва Мажнун» операсига танқид экан, деб миянгни айнитиб ўлттурма, ака. «Лайли ва Мажнун»ни ва умуман театру кечаларини танқид қилиб: «Мана бу артист қинғир экан, мана буниси қийшиқ экан, китоби ундаи экан, декаратсиаси бундай экан деб критика санайтурған жинни бўлғанимча¹ йўқ. Ўюнни бир артист бузуб ўйнаса, яхши белгилаки, «дарбисот» дастмоянинг ўзи шул, тузатиб ўйнайдими, буниси ҳам ўзида бори; бир драматурғанинг ёзғани тўртта шоптоли данакдан иборат бўлса, бунга ҳам ҳалиги «дарбисот»нинг ўзи кофий, шофий² — лўнда жавоб». Каминанинг назариясидек файласўфона бир назарияни кунчиқар билан кунботарға зир югуриб изласанг ҳам яхши билгили, тополмайсан!

Мавзудан четка чиқдим шекиллик, мақсадга кўчайлик энди:

Ўнг биқинимда самарқандлик биртаси, чап биқинимда қўқонлиқнамо яна биртаси бўлғани ҳолда кетдик «Лайли ва Мажнун»га қараб.

Ҳали соат етти. Демак, ўюн бошланишига бир ярим, икки соатлаб вақт бор. Куни бўйи тириклик орқасида юруб зериккан халқ кечнинг енгил латиф шамоли остида роҳатланиб, тоза ҳаво исинмакда эди. Биз ҳам уччовлашиб, оғзимизни тоза ҳаво сари каппакаппа очиб, кўчанинг у бошидан бу бошига бўзчининг моккисидек бориб кела бошладиқ. Зебо бўй, сарвиқадсимон тан, шаҳло кўз, бодом қовоқ, юпқа томоқ санамлар ҳалидан-ҳали ёнимиздан ўтиб турадирлар. Бошқа вақтдағи каби ситам, илтифотсизлик, нозу карашма деган гаплар ҳам билмадимки қаёққа кетибdir, йўқ. Уёқ-буёқни холи, кўзни шамғилат қилиб санга қарайдурлар-да қошлирини учуриб, кўзларини қисиб юборадирлар... Бу вақт манга ўхшаган жиз ихтиёри қўлида бўлмаганлар пўрт учди, дейилса мумкиндири...

Ўзимизнинг бир йигит, ҳалиги қисқичбақалардан биртаси, бир дақиқалик «имқўқ» билан танишиб ҳам олдилар. Йигитимиз сўрайдир:

— Ўзингизга ўхшаган Лайлилардан тағин борми?

Қисқичбақа жавоб берадир:

— Бор. Биз тўрт Лайли.

¹ Дарбисот — бисотида бори.

² Кофий, шофий — етарли.

— Очень хорошо, биз ҳам тўрт Мажнун, айда! Қўлтуқлашиб ҳам кетадирлар. Савдо ортиқ қизғин, бозор чаққон. Уларнинг Лайлисига етарлик бизнинг Мажнунларимиз ҳам йўқ эмас.

«Колизей»³ да ўлтурдамиш. Лайли ва Мажнунлар танаффус чоқларида жангдан безор қиладирлар. Биринчи қўнфироқ Лайли-Мажнунлар ташқариди, иккинчи қўнфироқ, ҳамон дарак йўқ, учинчи қўнфироқ чалиниб парда кўтарилигач, золнинг ичидаги дув тўполон. Саҳнада ўюн, бизнинг золда қий-чув, тақур-туқур, худди кетмон бозор.

«— Уйинг куйгурлар, илгарироқ ҳаракатингни қилиб олсанг бўлмасми», деятурған терговчи йўқ. Ман бўлсам:

— Лайли ва Мажнунлар, — деб ўлтурабераман.

Ёнимда ўлтурған самарқандликни бошда эсли бир йигит, деб ўйлаған эдим; кейинда бунинг ҳам палчаваси чиқиб қолди, «коҳ» тортадир, афсус ейдир. Унинг кейинидан бир жуфт форсий газал ҳам ўқиб юборадир.

— Ҳа, нима бўлди, акун?

— Маориф масаласи эсимга тушди...

— Маорифга нима қилибдир?

— Маорифимизнинг нима бўлғони майдонга. Самарқанддан маориф ишлари тўғрисига вакил бўлуб келган эдим. Ташкандга бўлғон маориф ишчилари думларини тутқузмайлар... — деб ҳасратидан чанг чиқара бошлади. Бизнинг Тошканднинг тараққийсидан хабари йўқ кўринди бечоранинг.

— Эйй, — дедим, — бизнинг Тошканднинг тараққийси ошиб кетди, ўртоқ, — дедим. — Бизнинг Тошкандда маориф деган нарсанинг тарихга топширилғаниға энди кўб вақт бўлди... Агар Тошканд маорифи билан кўришмакчи бўлсангиз музаи миллиямизга марҳамат қилингиз, дедим.

Чироф ўчди.

Парда очилди.

Лайли ўлган эди. Мажнун ҳам ўлди.

«Худо раҳмат қилсин!» — дедик-да, кетдик...

Мана биз «Лайли ва Мажнун» кечасини шундай қилиб ўтказдик.

Жулқупбой⁴

«Туркистан» — 1922 йил, 17 септембр, 3-сон

³ Колизей театр — Тошкентдаги Амир Темур хиёбонидаги Свердлов номли театрнинг собиқ номи, ҳозирги Ўзбекистон биржа маркази.

⁴ Музаи миллия — миллий музей.

⁵ «Туркистан» газетаси КП МК, Туркистан МИК органи. 1924 йил 5 декабрдан «Қизил Ўзбекистон» номи билан ўзгартирилган.

ПАСТУ БАЛАНД ДУНЁДА

Кичкина фелетүн

Иш ғарибхонадан¹ чиққунчалиқ, чиқдингми, пасту баланд дунёда сайр эта бошлайсан.

Ёшини яшаб, ошини ошаған ўзимизнинг чолимиз. Соч оқ, соқол оппоқ, кўз нурсиз, тиш тушкан, бел буқчайган, кўлдаги асо кўмаклаш маса оёқлар ҳам юришка қарши; аҳа... дейиши билан жон чиқарға ҳозир... Аммо у ўзининг бу ҳоли билан чин бир маслак кишиси, ўзининг «тўғри» деб билган бир нарсасини бир дақиқа бўлсун эсидан чиқармайдир.

Қаршидағи масжид ичидағи янгигина очилған эски мактабдан ёш болаларнингчувур-чувур ўқуш товушлари эшитилгач, чолимизнинг буқчайган беллари тўғриланиб ҳам кетадир-да, гўё ўзини ўн беш ёшли бола каби сеза бошлайдир.

— Худоёш шукр, худоёш шукр, товушингдан кетай болаларим! Бултурги йилларда бу кунлар қаёқда эди?!— деб шодланадир.

Кўчанинг иккинчи томонида бангилардан иккитаси ўтуб борадир:

— Бу ерга ҳам очилипти дейман от тўрбадан?

— Очилмай нима қилсун?²

— Воқиъан...

Кўчада фавқул-одат бир ҳол. Ҳамманинг кўзи биравда. Қизларимиздан биртаси юзини очибdir, ёврупоча ясаниб оёғига тўғли кийибdir! Хайр, очибdir-очибdir, кийибdir-кийибdir, бунга нега бунча ота гўри — қозихона?

Бир томондан биртаси айтадир:

— Эй, эсиз мусулмончилик, сатқи диёнат! Сани туғуб ташлаған ота-онангра лаънат!

Иккинчи томондан иккита думи қопқонда қолғанлар⁴ кўзларини тўлатиб-тўлатиб қарайдирлар-да:

— Иби, бажо-ку?

— Пичноққа илингудакми?

— Илинармикин, дейман!

¹ Ғарибхона — қорин.

² От тўрва — мактаб болаларининг китоб соладиган жилди, халтаси; отнинг ем соладиган тўрвасига ўхшатилипти.

³ Воқиъан — айтгандай.

⁴ Думи қопқонда қолғанлар — кийими қопқонга тушиб юлиниб қолғанлар, яъни калта кийинган замонавийлар.

⁵ Иби, бажо-ку — ия, тузук-ку, тайёр-ку.

Мана бу икки мусулмоннинг бир ишқа икки хил қараси. Мусулмонларнинг ҳақроҳи⁶ бўлған шариъат қандай қарап, буни пешвои ҳақиқийларимизга ташлаймиз... Агар бунлар ҳам кўзларининг қовоғи орқали қарасалар...вой бизнинг умуний ҳолимизга!

* * *

Растанинг ичидаги тапур-тупур жанжал, тапур-тупур жанжал.

— Ҳа нима?...

— Каримжоннинг⁷ — бинифиси⁸, Майрамхоннинг⁹ — гул ўюни. Бораверинг томоша, бораверинг томоша! Борғанлар дармонда, бормаганлар армонда!

Араванинг оллида иккита тасқара ўрус, кетида иккита масқара карнай. Тасқараларнинг биртаси худда Истанбулнинг «Дорул-воъизин»⁹-ини икмол¹⁰ этиб чиққан бир воъиз¹¹: чўзуб-чўзуб Майрамхонни маҳтайдир, бунинг орасида маймунларча ҳаракатлар ҳам қиласадир...

Бу бир арава тасқараларга қарши ҳалқ фикрда, ишда, амалда бирликни сақлайдир. Ҳамма Дажжол¹² чиққандек араванинг теварагида, лабларнинг таноби қочран, ҳамма шу тасқаралар билан кўнгил очқан, бунга қарши лом йўқ, мим йўқ, худди ҳалқнинг ўзи шу бир арава тасқара билан баробар деярсиз. «На ўро хатару ва на ўро зафар!»¹³ Бораверинг томоша, бораверинг Майрамхон!

* * *

Бундан бир неча йил илгари Хадра мавзеида бир катта тўполон чиққан эди:

— Ҳа нима гап?

— Буз ҳовлиларни, ҳайдо эгаларини, ур, йиқит, текисла, фиш келтур, кўтар тупроқни, ол пудратини, кур вивескани, чақир артисткани, ёз песангни, соламиз «Шарқ саҳнаси»ни!

⁶ Ҳақроҳ — тўғри йўл.

⁷ Пешвои ҳақиқий — шариъат пешвоси.

⁸ Бенефис — даромади тўла ёки қисман маълум бир актёрга тўланадиган спектакл.

⁹ Дорул-воъизин — воъизлар мактаби.

¹⁰ Икмол — камолга етказиш; тутагиши.

¹¹ Воъиз — ваъз айтувчи; сафсатачи.

¹² Дажжол — мусулмонларнинг эътиқодига кўра, қиёмат куни яқинлашганда одамлар гумроҳ бўлар экан. Шунда бир кўзли маҳлуқ — Дажжол пайдо бўлиб, нафма чалиб одамларни нотўғри йўлга эргаштириб борар экан.

¹³ «На ўро хатару ва на ўро зафар» — бундан на хатар бор, на ғалаба бор; фойдаси ҳам, зарари ҳам йўқ, бекорчилик.

Ол-ҳа... бу орада нечта одам ўлган-у, нечта чўлоқ, нечта мўлогоғи бир неча ўн милярдлаб чиқиму ё раббим ўз паноҳингда асра бу балолардан!..

Тунов кун бошим оғиб шу «Мажмаъул-асхиё»¹⁴ дан ўтуб қолурманми? На аҳли файратдан дарак ва на аҳли меҳнатдан хабар. Бўлғуси «Буюк Шарқ саҳнаси» биносининг ўрнида баъзи аҳли ҳожатлар ўз ишлари билан оворалар...

— Ҳа, нима жин урди?

— Эй, ака плони тўғри келмади. «Муассисони саҳнаи Шарқ»¹⁵ «муассисёр»¹⁶ ликни ихтиёр айлаб, «Азми дарёйи Жангороҳ» олдилар, дейишлари борми, жон-поним чиқиб кетиб, «Энди тошкандликларнинг тоза уйлари куюбдур» дедим. Чунки у қаҳрамонлар «муассисёр» ликни ихтиёр қилған бўлсалар «Буюк Шарқ саҳнаси» учун на Тошканднинг бузулмаған бир томи қолсун ва на кавланмаган ери!..

Жулқунбой

«Туркистон» — 1922 йил, 5 октябр, 10-сон, 2-бет

ДАВОСИЗ ДАРДЛАР

Ҳангама

Дард кўб — давоси йўқ, ҳасрат узоқ — кечалар қисқа, манзаралар ажиб — кўзлар кўр, жарт-журт зўр — натижалар кичик, манзил узоқ — роҳила оз, ваҳима катта — тўй бедарак, осмон узоқ — ер қаттиқ, бўйи бир қарич — соқоли икки қарич...

Сиз ўқуй берсангиз, ман шунақанги бир-бирисига тескари жумлаларни Маллахоннинг давангидек қатор-қатор, сулайтириб-сулайтириб ташлайберсам. «Мифтоҳул-жинон»нинг ривоятига қарағанда, агар дарёлар сиёҳ бўлиб, харилар қалам бўлса, япроқлар қофозға айланиб, курбақалар ўқуғучи бўлсалар, бу аживаи-таралаларни чоп қилиб тарқатғучи Давлат нашриётининг Эски шаҳар матбааси бўлса, бунинг савоби бутун Туркистон мамлакатининг думогига худда сасиқ саримсоқдек таъсир бериб, ҳар қайси ўзбекларнинг номаи-

¹⁴ Мажмаъул асхиё — саҳийлар жамияти; муаллиф бу ерда киноя қиляпти.

¹⁵ Муассисони саҳнаи Шарқ — Шарқ саҳнасининг қурувчилари.

¹⁶ Муассисёр — асос солувчи, яратувчи, бу ерда муаллиф киноя билан сўз ўйини қиляпти.

¹ Маллахоннинг давангидек — Туркистон хонларидан ўтган Маллахон ҳайвон, парранда боқишига; ит, қўчкор уруштиришга ишқибоз бўлган экан, муаллиф шунга киноя қиляпти.

аъмлларига² ҳар йили тўрт фаслда хурракни батанг қўйған мўмин ва мусулмоннинг аъмоли солиҳаси ёзилур экан.

Энди бир озғинаға фалсафа, эътиқодиётни қўятурайлик-да, «Дарди бедаво»ларимиз устига ўтайлик.

Туркистон истатистика идорасининг тўплаган сўнгти маълуомтига кўра, Эски шаҳардаги «Ҳаракатдан баракат» мактабларининг сони шу кейинги ҳафта ичида юзга-юз ортиб кеткан. Масалан: ўткан ойда етти юз қўирқ бир оғилхонадан иборат бўлған халқ ибтидоий дорул-жунунлари ярим мингта, қорихоналар беш юздан тўқуз юзга етмишdir (қорихоналарда бир оз секинлик). Бу сўнгти очилған ибтидоий дорул-жунун ва қорихоналарнинг муаллимларида ҳам фавқулоддалик бор, дейдирлар: соқоли от тўрбадак, саводи чиқар чиқмас фариштасуфат зотлардан иборат бўлиб, ёш болаларимизни бир йил комил деганда муллаи боамал, бунинг устига даққи, калвак, оғзинг қани десалар қулоғини кўрсататурған «Дарди бедаво» қилиб чиқарар эканлар.

Бу ҳақда сиёсий доираларнинг юруткан мулоҳазаларига қарағанда, ўзбеклар ишни бу тариқа олиб бора берсалар, уч йил комил дегандан, Туркистон гўёки иккинчи Амриқо-ку, ўзбеклар орасида фарчча маданият, на у ёққа ўта оласан, на бу ёққа; худди девори қиёмат! Яна ўшал истатистика идорасининг берган маълуомотиға қарағанда, иккинчи томонда қўлтиллаб турған Эски шаҳарнинг маъориф шўрваси⁵ бу маданият мактаблари қаршисида қаддини кўтаришга ўйлашар экан. Аммо шуниси бор эканки, ановларда йўқ шағашаға, ановларда йўқ дабдаба бизнинг маъорифнинг шўрвасидан топилур экан!.. Бул ҳам бир дарди бедаво!..

* * *

Бизниklар «Бўрк ол!» деса, бош олишиға ҳозир, бир маблағлар десанг, эҳтимолки, нишка тушкан бўлурмиз.⁶ От билан эшакка солиқ солинибдур, хайр, солинса солинибдур; бу орада бир эшакчи камбағалнинг эшаги очлиқда ҳаром қотибдур; хайр, қотса қотибдур.

— Ўлган эшагингнинг солиғини бераверасан!

— Бечора эшагим марҳум бўлди ака, бу ерда жони узилиб, мана бу ерда ювулди, ана у ерда жаноза ўқилиб, мана бу ерга кўмилди, ака...

² Номай аъмол — қилинганд ишлар баёни.

³ Аъмоли солиҳа — яхши ишлар.

⁴ Дорул-жунун — жиннихоналар; бу ерда муаллиф эски усулдаги мактабларни танқид қиляпти.

⁵ Маъориф шўрваси — «Маъориф шўъбаси» демоқчи.

⁶ Ниш — мўлжал; сира, моҳият.

— Йўқ, бера берасан! Эшагинг бешдан кам эмас!
Бечоранинг эшаги ўлгани-ўлган, устига-устак мана бу «Бош ол-
гучилар»нинг фотиҳаҳонлиғи қизиқ...
Бул ҳам бедаво дардларнинг бириси.

* * *

Эски шаҳарнинг бошдан-оёғи, оёқдан боши, етти яшаридан ет-
миш яшари қўтур... Эски шаҳарнинг афкори умумияси⁸ шу қўтур
масаласи билан машғул (Бизда афкори умумия йўқ дегувчилар нома-
қул айтибидирлар).

Бечора ҳалқ шу қўтур истибодидан қутулмоқ учун ўткан-кет-
кандан илож⁹ сўрашдан бўшай олмайдур. Аммо берилган дору-дар-
монлардан тўққуз чақалиқ фойда йўқ; ҳамон ҳар кимни кўрсанг:
қирт-қирт, қирт-қирт... Пуввак боғлаған Ёврупо дўқтурлари ниҳоят
келиб-келиб бизнинг «қўтур масаламиз» устида эълони ихдос¹⁰ қил-
дилар. «Халқ соғлиқни сақлаш бўлими» бу тўғрида қимир этмайдир.
Кейинги кунларда қўтурларнинг ҳаммаси «Халқ соғлиғини сақлаш
бўлими эмиш» деган бир резалютсия қабул этди.

Мана бул ҳам бизнинг давосиз дардлардан...

Жулқунбой

«Туркистон» — 1922 йил, 14 декабр, 36-сон

ОҒЗИНГГА ҚАРАБ ГАПИР

Ҳангама

«Туркистон»нинг 36-сонида «Мухбирларимиздан» биттаси бир
нарсани ёзибдирким, ўқуб кўриб нах мухбирнинг оғзини ёриб юбор-
гум келди.

Ахир, уйинг куйгур, сағал оғзингга қараб гапир-да:

— «Исрофлик тўй...» «Самарқандда ўртоқ Қурби ўғулларини кес-
тириди, уч-тўрт кун тўй берди, бир-икки миллиард пул кетди... Тўйға ис-
роф қилған ақчасини «Кўмақ» уюшмасига берганда фалон бўларди...»

Заб куракда турмаған ваҳмаларни қилибсан-да, иним! Сенинг
«Кўмак» уюшманг бизнинг мулла Қурбининг кори хайрига қанча

⁸ Бу ерда муаллиф марказ налогларни бир сари солган бўлса ҳам, маҳал-
лий налогчилар солиқларни ҳаддан ташқари кўпайтириб юборгандарини таи-
қид қилияпти.

⁹ Афкори умумия — жамоат фикри.

¹⁰ Илож — дори-дармон.

¹¹ Эълони ихдос — янгилик эълон қилмоқ.

кўмак берди? Оғзинг бўлса гапир-чи, бетийиқ! Ва ё бу вагир-вугуринг мулла Қурбининг тўйига қилған тўёнангми? Ҳайф сенга-э!

Самарқандлик мулла Қурби билан камина — тошкандлик мулла Жулқунбойнинг оналари нима учун туғуб ташлади? Доячимиз нима деб танғлайимизни кўтарди?

— Яхши бойларға куёв бўл, увалик-жувалик бўл, ўгулларингнинг тўй-томушасини кўр!..

Аммо «Тўй қилатурған пулингни «Кўмак»га бер!» дейилмабдику? Бас, шундай бўлғандан кейин биз ҳам беш кунлик дунёда болачақамизнинг орзу-ҳавасини кўрайлик. Чиқ эшикка-э, туф бетингга-э... Мухбир деган ҳар бир маза-бемазани хабар деб газетага ёза-вермайдир. Андиша керак, риоя¹ керак. Агар мен шундақсангги беандишлиқ қилиб ёзаберсам-чи, нах бутун Тошкандин кийиб юбораман. Тағин меним ёзғанларимнинг энг кичкинаси түядек бўлур. Йўқ, мен сенларга ўхшаш беандиша эмасман. Агар мен беандиша бўлсам:

— Фалон даҳанинг бошлиғи, писмадончи ўртоқнинг ўзининг ёшғина хотунининг устига яна бир хотун олмоқ ҳаракатида бўлуб юрганини яхши биламан, шуни ёзсан бўлмасми эди?

Агар мен риоясиз бўлсам:

— Туппа-тузук ишбоши, яхшиғина онги бор бир тавия ўртоғим қайдандир пул топиб, иморат солди, унинг кетидан гуваладек пул исроф қилиб, ҳовли тўйи ҳам қилиб берди. Ўртоғимнинг қилган иши қип-қизил жиннилик, деб газетага ёзсан қўлимдан келмасми эди?

Агар мен андиша қилмасам;

— Эски шаҳардаги солинатурған театру биносининг мубоширлари кам харжу болонишин² деб «Жангоҳ»га солиб берган театрларида қурбақалар театру бошладилар деб хабар ёзмасми эдим?

Агар Эски шаҳардаги пули кўпайган хунасаи нотантисларнинг бир оз андишалари бўлса:

— Беш кунлаб айқиририб қилған тўйимизни, ўн миллиардлаб тўйга қилған исрофимизни маҳалламиздаги кўксини захга бериб ёткан оч-оғриқча бериб, олқишиларини олсақ бўлмасму? — деб андиша айламасми эдилар?

¹ Риоя — уят.

² Кам харжу болонишин — харажати оз, кўриниши ҳашаматли.

³ Бу кичкинагина театр Эски жўвадаги болалар театрининг жанубий ён бошида бўлган, 1940 йиллар арафасида бузиб юборилган.

Ҳар ҳолда оғизға қараб гапириш керак. Бунинг устига бир чимдим андиша ҳам керак?

Сўз узоқ эрди, мухтасар қилдиқ. Ёмон кўб эрди, муттаҳам қилдиқ.

Ҳозирча хайр:

Жулқунбой

«Туркистон» – 1922 йил, 26 декабр, 41-сон

ТИЛАК

Ҳангама

«Лўли элаклик бўлди, эшаги тилаклик бўлди!»

Хиж-хиж-хиж-хиж!

Киратурғанимиз 23-йилдан тилак эмиш!

Анов маданий миллатлар қаторида биз ҳам янги йилга тилак билан кирамиз эмиш! Яхшики, яқин орада: «Эй, нотавон кўнгилга қўтур жомашовнинг орқаси» дейтурған иши бузуқ йўқ! Бўлмасачи, нах шармандавозлиқ-да!

Мия ғовлаб ўлтурғандা бирдан кўнгилга «Янги йилдан тилак» савдоси тушуб қолмасунми?... «Отанг неччилик-бўзчилик, санга ким қўюбdir бу номаъқулчилик?!» дегандек, ўзимизнинг битта-ю уч чорак ибтидоий мактабларимиз, бўқча-ю елча ўрта мактабларимиз, ботмону даҳсар сиёсионларимиз, «стана-манаси» билан мунча муҳаррирларимиз билан гўё маданий миллатлар қаторига кириб қолдиқ-да, бизга энди янги-янги йилга тилак билан кириш иши кўндаланг келди!

Эй, нотавон кўнгил, эй, бирмирига уч қадоқлиқ шаптолиқоқи, кучала еган жойингга бориб тиришкин-э!¹

«Етмиш яшаган қизнинг етти-етти тилаги бор» дейдирлар. Унга ўхшаган бу нотавон кўнгилнинг ҳам тўққуз-тўққуз тилаги, ўтқун-ўтқун улкани бор!

Бўлмаса ул ёсун, сиз эшитинг нотавон кўнгилнинг тилакларини:

1. «Ман қиласман ўттуз, тангри қилур тўққуз!» Бу сўз бизнинг янги йилда давом этатурған ибтидоий мактабларимизфа жуфт тушкай эди! Омин!

Ўтқандагидак, бемаза қовуннинг уруғини кўпайтирилса, мактаб ремўнти худда ўқиши бошланатурған кун эска тушса, болалар

¹ Кучала — кишига кайф берадиган ўсимлик, унга ўрганган одам емай қолса тиришади. Шу ҳолатдан олиб ўринисиз гапларни гапираверадиган одамга инсбатан бу ибора айтилади.

совуқда дилдирашиб, бит қоқишсалар, ҳар бир тутантуроқсиз муаллим ва мураббий қилинуб белгулансалар, болалар билан қўчкор урушдиришиб халқ ўртасида янги мактабларга янги «обрў» ортириб берсалар, иншооллоҳ, тилагимиз кузаткан ўпқонимиздан чиқар!

Ихтор: шаҳар мактабларининг ҳоли шу бўлса, худо ризоси учун қишлоқда мактаб очишни тилга олинмасун. Чунки «Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ»да...

2. Биз кўбдан-кўб муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтојмиз. Шунинг учун бу йилда ибтидоий мактаб битирмаган талантлик муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаған шоирлар «Майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қылғай эдилар! Ҳозирги шоир ва адиблари миздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга* жиннилиқ. Фозига тўзим, Санжарга* ялқовлиқ, Ҳожи Муъинга* «Самарқандда чиққан янги асарлар», Ғулом Зафарийга «Ҳалима»нинг³ кайфидан ҳушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари», Абдураҳмон Саъдийга домлалиқ⁴ учун «Ином Фаззолий билан Яссавий», Шаҳид Эсонга* «Ҳақиқат»⁵ дан бўшаб «Туркистон» газетасига атакчек, Мирмуҳсинга* партиядан узулмайтурған кишан, Ашурали Зоҳрийга имло жанжалиға ҳафсала, Усмонхонға* ўн тўқкуз идорадан хидмат (токи чопа-чопа оёғдан йиқилсун), энг охирда Кабир Бакирга Пиёнбозордағи бутка ўрнига Сабурнийдан⁶ муҳташам мазарин тилаймиз...

² Ҳожи Муъин «Феврал инқилобигача Самарқанд вилоятида чиқған янги асарлар» сарлавҳаси билан «Туркистон адабиётини тағтиш қилатурган ёки адабиётимизнинг тарихини ёзатурган зотларга бир кун керак бўлуб қолур», деб бу рисолаларни босилиши, тарихи ва ёзувчиларининг отлари билан ёзиб «Инқилоб» журналида турли китоблар ҳақидаги ахборотномасини чоп эттиради. Қодирий муаллифга бундан кўра муҳимроқ ишлар лозимлигини, бу иш юзаки эканлигини киноя қиляпти.

³ С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» романидаги айрим боблари «Инқилоб» журналида чоп қилинган эди. Муаллиф Айнийнинг ўтмишида бошидан кечирган кунларини — Бухоро амирининг берган азобларини эслатиб ҳазил қиляпти.

⁴ Муаллиф «Инқилоб» журналида А. Саъдийнинг Фаззолий ва Яссавий ҳаёти ва ижодига бағишилаб ёзган мақоласига ишора қиляпти.

⁵ «Ҳақиқат» — диний, адабий, ижтимоий журнал. 1922 йилда икки сони чиққуб тұхтап қолған. Ш. Эсон шу журнал таҳририятидан ишлаган. Муаллиф Ш. Эсонга ҳазил йўсунинда «Туркистон» газетасига хизматта ўтишга, фаол хизматта даъват эттапти.

⁶ Сабурний — Тошкентдаги «Амир Темур хиёбони» ёнидаги «Сайилгоҳ» кўчаси. Унда янги шаҳарнинг энг катта савдо дўконлари бўлган.

3. Юзда беш фоиз ташкил эткан ўрус оға-иниларнинг «Правда»-лари 10 мингга етканда, 95 фоизлик ўзбекларнинг «Туркистон»лари 8 мингдан 3 мингга тушуб қолди деб «Туркистон»даги оға-инилар фуврана-зорлана бошладилар. «Туркистон»ни 8 мингга эмас, 80 мингга еткузиш учун энг оддий, энг абжақ бир чора бор:

Аввало «Туркистон»ни бир яхши домладан уч кун ўқутиб олин-сун, сониян «Туркистон»да бу кунгача бўлуб келган бўлимлар шу йўсун билан ўзгартилсун:

— Сиёsat ўрнига «Жангномаи ҳазрат Али»⁸ дан тўрт оғиз;

— Иқтисод ўрнига «Жангномаи Жамшид»⁹ дан бир фасл;

— Фелетён ўрнига «Нот пинкартўн»¹⁰ ва «Шерлўк Хўлмс»¹¹ ажиналаридан бир парча (негаким, бизнинг зиёлиларимиз учун бу худада пўладга сув бергандек бўладир);

— Ўлка ва Тошканд хабарлари ўрнига, «Алдаркўса» ҳикояларидан, «Алифлайло»¹² воқиаъларидан ширин-ширин ривоят (эълонларға тегила кўрулмасун, чунки эълон учун «Туркистон»ни олғучи савдогарларимиз кўб кўринадирлар).

4. «Инқиlob» журнали бир йилда уч мартаба чиқсан: «Янги йилга бағишлинуб бир нўмир, май байрамисига бир нўмир, ўқтабр ўзгаришига бағишлинуб яна бир нўмир, жамъи уч нўмир. Аммо Усмонхон билан саркотиб (Хаккин) бир йилда чиққани ўн нўмир деб талтаймасунлар!

5. «Билим ўчоғи»¹³ ўлиқми, тирикми, буни Усмонжон маҳсус журнал чиқаруб эълон қилсан!

6. Эски шаҳарда солинатурған «Буюк театру биноси» ўн ерга кўчурилуб солинсан. Шу бино биткунча ҳеч ким пьеса ҳам ёзмасун.

⁷ Сониян — иккинчидан.

⁸ «Жангномаи ҳазрат Али» — ҳазрати Алиниңг ғайри динлар билан олиб борган курашини афсонавий тасвирловчи китоб.

⁹ «Жангномаи Жамшид» — эрониларнинг қадимдан душманларга қарши курашиб келган воқеаларни афсонавий ҳикоя қўйувчи китоб.

¹⁰ «Нот пинкартўн» — Пинкертон — детектив адабиёт қаҳрамонининг номи. Бу ном асли 1850 йилда Америкада қидирив агентлигини ташкил қилган изқувар А. Пинкертон номи билан боғлиқ. Унинг номидаги детектив асарлар йигирманчи аср бошларида Америкада ва Европада оммалашган.

¹¹ Шерлўк Хўлмс — инглиз ёзувчиси А. К. Дойл асарларининг бош қаҳрамони.

¹² «Алифлайло» — «Минг бир кеча» ҳикояларининг арабча номи.

¹³ «Билим ўчоғи» — журнали 1922 йилнинг сентябр ойидан 1923 йилнинг майигача учта сони чиқиб тўхтаган. Туркистон халиқ Маориф комиссарлигининг нашри.

Шунгача артистларимиз унда-мунда дам «Ҳалима»¹⁴ни, гоҳ «Абомуслим»¹⁵ни қўя-қўя, қариб-чуруб дорул фано¹⁶дан кетуб чиппакка чиқсунлар!

7. Беш йилдан бери пўчта-телеграф курсида ўқуб, энди оғзим ошға, бошим тошға тегди, деб қувонған ўзбек йигитларининг пўчта-телеграф ишларидан ҳайдалғанлари— ҳайдалған бўлсун! Уларнинг додини ҳеч ким эшилмасун!

8. Некалай даврида туркистонликлар темир йўл чўчқаларидан қандай туртилган-суртилган бўлсалар, 23-йилда ҳам ундан баттарроқ туртила берсунлар. Бу тўғрида чурқ этканинг оғзиға хоппози чиқсан!

9. Маҳкамай шаръиянинг раиси Заҳириддин аълам фалончи, пистончи домлаларға танча кўрпани иссиғлаб бериб¹⁷, ўзи томоша қилуб ўлтурсун! Ҳар замон— бир замонда «Ислоҳи мадорис»¹⁸ учун «Оlamгирия»¹⁹ билан «Раддул-мухтор»²⁰ дан ривоятлар ахтариб қўйса бас!

10. «Татаристон» газетасида Туркистон ҳақида «Балойи баттар» ёзуб маташғучи²¹ ибташ²² Ш. Бойчура* агар иложини топса оиласи билан Туркистонга келиб, яна бир йил истиқомат қилсан. Бундаги «Baқ табиъатли»²³ ўзбеклар (сартлар) орасинда юруб тирноқ остидан кир изласун. Бир йил тўлғач ғозонға қайтуб, шап эттириб²⁴ «Baқ табиъатли»²⁵ ўзбеклар (сартлар)²⁶ ҳақинда вақ-тиягин нашр этсан. Ул агар шулай этса бик шап²⁷ муҳаррир²⁸ була, сабаби

¹⁴ «Абомуслим» — Фитратнинг драматик асари.

¹⁵ Дорул фано — бу дунё.

¹⁶ Танча кўрпани иссиғлаб бериш — югурдаклик, хизматкорлик; лаганбардорлик.

¹⁷ «Ислоҳи мадорис» — мадрасаларда ўқитиш услубини янгилаш.

¹⁸ «Оlamгирия» — «Оlamгири фатова» — ўн олтинчи асрнинг иккинчи ярмида Бобурйлардан Аврангзеб Olamгирининг буйруғи билан ёзилган фиқх китоби.

¹⁹ «Раддул мухтор» — фиқҳ китоби, муаллифи Муҳаммадамин Аш-шахир иби Обиддин, ҳижрий 1306 йилда Афғонистоннинг Маймана шаҳрида ёзилган.

²⁰ Маташмоқ — уринмоқ, ғимирлаб юрмоқ; овора бўлмоқ.

²¹ Ибташ — ўртоқ, дўст.

²² «Baқ табиъатли» — пасткаш, майда гап.

²³ Шап эттириб — тўсатдан.

²⁴ Вақ-тиягин — майдо-чўйла.

²⁵ Бик шап — жуда яхши, жуда соз.

²⁶ Муҳаррир — ёзувчи.

иштиҳор²⁷ була. Ўзи айтмишли шунинг билан Фалимжон Иброҳимовнингда кимлигигин очуб сола...

Зинҳор²⁸ келсун али Ш. Бойчуро, зинҳор Фотиҳ Бурнашнида* олсун Бойчуро... зинҳор ипташкайм!

Жулқунбой

«Туркистон»— 1923 йил, 1 январ, 43-сон, 5-бет

ЛУЗОНДА КҮНГИЛ ОЗИШЛАР ВА ИСИРИҚ СОЛИШЛАР

Хангама

Радио хабарларидан

Лифлид-20. Озчилиқ ташкил этган эркатойлар масаласини қарай-турған шаллақилар камисияси кеча шундай тақлифлар киргизди:

1. Ҳазрат Исонинг туғулиш байрамида (рождествода) Туркия ҳукумати христианларға ҳадялар тарқатсун.

2. Туркия күл остида бўлған христиан хотин-қизлари дунёға «Янги итбачча» ташласалар (ҳаромзодалари ҳам шу ҳисобда) Туркия ҳукумати тўхтовсиз суюнчиларини берсун.

3. «Янги туғилған ҳаромзодалар»нйиг нофорачисиға, юпқа-чўзмасига, бўйниға осатурған олтун бутига ва бешик тўйисига ҳам кафил бўлсун.

4. Туркия хазинаси христиан бутхоналарига ҳар йили янги қўнғироқ ишлатуб берсун.

5. Христианларға мутобиъатан ҳар бир турк ўз уйига «Она худо билан бола худо»нинг суратларини оссун.

²⁷ Иштиҳор — машҳур.

²⁸ Зинҳор — илтимос.

²⁹ Ипташкайм — ўргоқоним.

³⁰ Қозон шаҳрида нашр қилинувчи «Бизнинг байроқ» номли газетада Шариф Бойчуро катта мақола ёзиб, унда жумладан шундай деб ўтади: «Туркистонда татар очларин қарши олув яхши бўлмади. Оларга... ўғай онанинг ўғай болага муносабати кибиқрак муомала этилуви кўзга ташланади». «Шаҳарли ўзбекларнинг ғоят зўр улуши фавқулодда вақ табиъатли, бир тийин учун улатурган, кишир (сабзи) тураб сотувчи вақ савдогар; олар нугоӣ — урусларга бир тилим икмак (нон), ё бир оз оқча беруви Қоф тови (тоги) кучруданда зурға соний...» «...Бу йўлда (аёлларни) вақ савдогар йигитлардан паловга эсиртикич (наша) солиб, эсиртиб фаҳш йўлини тортулар оз бўлмади». Қодирийнинг киноялари ҳам ушбу жумлалар сабабли эди. Шокиржон Раҳимий ҳам бу мақолага қарши: «Уйингта кириб ошингни ер, ташқари чиқиб бошингни ер», — номли катта мақоласи билан «Туркистон» газетасининг январ ойи сонларида жавоб берган эди.

¹ Мутобиъатан — тобе бўлган ҳолда.

6. Ҳар бир бўйниға беш вақт намоз фарз бўлған турк, ўқуған намозидан кейин христианлар ҳақига дуо қилмоққа вижданан мажбур бўлсин.

Агар турклар ушбу таклифларни бош тўлғамай қабул қиласалар, иншооллоҳ, ўт балосидан, сув болосидан ва бошқа анвойи турлук зиён-заҳматлардан эмин бўлгайлар.

Таклифчилар ўз талабларини турклар тарафидан лом-мим дейилмай, қабул қилинишиға ишонған эдилар. Лекин Туркия вакили Ризо Нурибек* бу таклифларга қарши шундай жавоб берди:

— Таассуфки, биз бундай эркаликларга қулоқ бера олмаймиз.

Бу жавобдан сўнг бутун иттифоқчи вакилларига безгак касали арз бўлиб икки парашоқдан хининг² истеъмол қилишдилар. Керзўннинг³ кўнгли озиб қолиб ва назилус-кинначига югурди. Иккинчи томонда Исмат поша⁴* билан бизнинг Чичерин тўра Ризо Нурибекка исириқ солдилар. Бу кун Лузонда қизиқ томошалар бўлди.

Таржимон: Жулқунбой
«Туркистон» — 1923 йил, 5 январ, 44-сон

² Хининг — безгак касалининг дориси.

³ Назилус-кинначи — киннани туширувчи.

⁴ Лузон (Лозанна) конференсияси — Яқин Шарқдаги вазиятни тартибга солиш мақсадида Швейцариянинг Лозанна шаҳрида 1922 йилнинг 20 ноябридан 1923 йилнинг 4 февралигача ҳалқаро конференция бўлиб ўтади. Унда Англия, Франция, Италия, Греция, Руминия, Югославия, Япония, АҚШ, РСФСР, Туркия қатнашади. Кўрилган масала: Туркиянинг мустақиллигин тан олиш ёки олмаслик. Қора денгиз бўғозларининг иш тартибини белгилаш. РСФСР нинг бўғозлар хусусидаги масала Ленин томонидан ишлаб чиқилиб, улар тинч ва ҳарбий ҳолатларда ҳарбий кемалар учун ёпилиб, фақат савдо кемалари учун бутунлай очиқ эканлиги назарда тутилган эди. Англия вакиллари эса, Туркия бетарафлик йўлини танлаши, бўғозларни қуроллардан холи қилиш ва унинг устидан Антантада давлатларининг назорати ўрнатилишини талаб қилди. Туркия ўзига иқтисодий, ҳудудий ва бошқа масалаларда ёрдам беришини назарда тутиб Англия вакилларининг бу таклифига рози бўлди. Лекин Англия вакили Керзон: «Туркия мустақилликка эришини учун ушбу талабларни бажариши лозим» деб, қуйидаги мудҳиш шартларни қўйди:

1. Халифаликни бутунлай бекор қилиш;
2. Халифани Туркия ҳудудларидан ташқарига чиқариб юбориш;
3. Унинг мол-мулкини мусодара қилиш;
4. Давлатнинг диндан ажратилганини эълон қилиш;

Туркия бу шартларга рози бўлмайди. Зотан, Европанинг бош мақсадояси, азал орзуси мана шу сўнгги шартлар эди. У бунга кейинроқ, 1924 йил 24 апрел куни эришди. Мақола муаллифи Антантада давлатларининг Туркияга қилган таклифларини ана шундай кинояли тарзда танқид қилиб ўтган эди.

ИККИ ОФИЗ ТАРИҚАТДАН ҲАМ БҮЛСУН

Ҳангама

Хилват кунлари¹ ҳам яқинлашди. Кўрпа ёстиқни сотиб бўлса ҳам баъзи совуқ сўфилар Туркистон йўлини — Султонул-орифин қабрини кўзлай бошладилар. Фақириңгиз ҳам тариқат ишларидан унча бепарво эмасман. Тўқсон тушуб² даҳага кириш масаласи чиқғач, фақирнинг кўз ўнгида ёғлиқ хасиб, қизил палов, аччиғ сомса, заҳардек чой гавдалана бошлайдир.

Ўзимизнинг шаҳардан топилиб турғанда Туркистон шаҳарига бориб юргум келмайдир. Бултур ўзимизнинг Ҳазрат эшон ҳам Миён бузрукнинг рақобатига «даҳа» ўлтуришни одат қилуб кўрган эдилар, натижә жуда яхши чиқди. Ўн еттита хилватхона тикилди. Ўттуз

¹ Хожа Аҳмад Яссавий Сўфийлик мазҳаби — яссавия сулукига асос солди, илоҳий ишқни куйлади, Аллоҳ жамолига мушаррафлик фақат узлат-хилватда, зикру самода, вужуди мутлақ билан сұхбатда деб билди. Яссавий «етти» рақамини илоҳий билib, «Тарикат йўлида етти кун хилватда бўлиш 40 кунлик чиила ўтириш билан баробар» деб муридларига уқтирган. Дастреб хилват Яссавийнинг рухсатига кўра уч жойда — Туркистонда, Сайрамда ва Қорамурт қишлоғидаги ўтказилган. Хилватни ўтказувчи шахслар — шайхулислом — шарипат билан боғлиқ ишларга жавобгар; ноиб хўжалик ишларига жавобгар; сўфидонишманд — намоз пайтини эълон қилиш ва ҳофизларга, зокирларга навбат берувчи; сўфичироқчи хилват иштирокчиларни жойига ўтказиш ҳамда ҳалим ва таом тарқатиш вазифасини бажарганилар. Туркистон хилвати жадидида — декабр ойининг сўнгити жумасидан бошланниб етти кун давом этган. Чоршанба ва пайшанба «Айём кунлари» ҳисобланаб, пайшанба — вазифа куни аҳли мўминиларга ҳалим ва холвайтар тарқатилган. Жума куни ҳам пешин намозидан сўнг ҳалим тарқатилган. Таомдан сўнг муридлар азизларни кўлда кўтариб хилватхонага келганилар. Йўлда ҳофизлар ҳазратигинг бевақт вафот этган ўлнига атаб «Охинадомат»ни куйлаганилар. Ҳар бир азиз ўз қавми билан Яссавий қабрини зиёрат қилиб, сўнгра хилватхонага тушган. Азизлар меҳробда кўлида тасбех, бўйнида оқ рўмол (рило) билан ўтириб фотиҳа ҳофизлар «Муножот»ни айтганлар. Ҳофизлар газалхонлик ва мақомотлари билан етти кун-тун ҳофизларни қилганилар. Хилватда иштирок этиш ҳофизлар учун ўзига хос кўрик бўлган. Улар асосан Яссавий ҳикматлари, Навоий, Фузулий, Атонийнинг газалларини сўфийларнинг камолотта етишадиган тўрт босқич — шарипат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатта мос равишда куйлаганилар. Оғир, салмоқни талқин бора-бора тезлашиб, авжига чиққан. Зикрчилар ҳам ҳофизларнинг мусиқий овозига мос равишда тебраниб ўтириб, талқиннинг тезлиги ошган сарни тебранганилар ва охир жазавага келганилар. (Тасаввуфнинг яссавия тариқатида зикр тилда (зикр-жаҳрий), нақшбандия тариқатида эса дилда (зикрал-хоффий) айтилади). Зикр пайтида мусиқий талқин жуда тасирли бўлиб, уни «самъя» (аррабча — само эшитмоқ) деб атаганилар, хилватда «зикр-само» (эшинтиб, худони ёдга олиш) атамаси шундан пайдо бўлган. Хилватхонадан бир ҳафта ўтгач, жума куни пешин намозидан кейин чиқсанлар. Ювениб, янги кийим кийганиларидан сўнг, уларни муридларни кўтаришиб, уйига олиб борганилар. Сўфидонишманд навбатдаги хилватни эълон қилиб, мурид ва иштирокчиларга рухсат берган. Азизларни бир неча кун давомида ҳалқ зиёрат қилиган.

² Султонул-орифин — Яссавийнинг илмий рутбаси.

³ Тўқсон тушиш — уч ойлик қиши.

⁴ Даҳага кириш — масжидда ўтириб, гуноҳларидан ўтишини сўраб, тонг саҳардан кун ботгунча ўн кун тоат-ибодатда Аллоҳга илтижо қилиши.

бештака муридлар даҳага ўлтурдилар. Ҳар кун намозшомдан кейин масжиднинг ичидаги сайл, хилватда ўлтурған ошна, оға-инининг олдига кирсак узоқ-яқин ёр-дўстлардан келган анвоғи турлук неъмат, қозоқ бовурни ҳам қолмасун десақ, яхна эт, эй... қайси бирисини санай энди...

Қоринни дўппайтириб олғандан сўнг бошланади жаҳр. Ҳазрат эшон меҳробда, ҳалқанинг бир чеккасида иккита ҳофиз, бир пайт зикр, бир пайт ҳикматдан ҳофиззлик, йифи-сифи, аросат! Бу вақтда тош битиб кетканлар ҳам эрийдир, дуо олиш учун бир онда эшон бобомиз қофоз оқча билан меҳроб оралаш кўмилган... ким ўғул талаб, ким қиз талаб, ҳой бовур, нима тилагингиз бўлса қўл дуода, ҳонақоҳ ичи қизғин бозор.

Нима кўп дунёда, ёмон кўп, яхши ишни кўра олмағучилар кўб. Шу яқин орада ўзининг кўлидан эшонлик иши келмаган муллалардан биттаси: «Хонақоҳда савдо иши ҳаром. Бас, савдогарликдан иборат бўлған «зикр самоъ» ҳам ҳаром!» деб юбориласунми, бетамиз!⁵ Узоқ-яқиннинг халфа муридлари ҳалиги пештаҳамни ушлаб олуб «Ҳайф санг!» дейишдилар. Маҳалла аҳлининг ҳамияти диниялари қўзғаб кетиб тиyoқсизни юргчиликдан ҳам чиқаришға қарор беришдилар. Эшонимизнинг «Илми ботиналари»⁶ кўб бўлса ҳам «Илми зоҳириялари»⁸ бир оз бемазароқ. Бўлмаса ҳалиги мулланамонинг кофирилти билан ҳукм қилиш мана-берда турған гап эди. Шундай бўлса ҳам маҳалла юрт оғаси муфти аълам⁹ бўлса шунга етти танга пул билан югуруб турубдир.

Фақириңгиз маҳкамай шаръиянинг ишсизлигига туруб-туруб ҳайрон қоламан. Пайти келганда шундайин бемаза муллаларнинг кофирилти ва тошбўрон қилиниши билан ҳукум қилуб дунёда ўзидан бир от қолдирмайдирми? Ҳар ҳолда дунёда эр зоти қуриған кўринадир.

Муҳиббут-тариқат¹¹ Жўлқунбой
«Туркистан» — 1923 йил, 12 январ, 46-сон, 2-бет

⁵ Ҳар қандай мазмундаги савдо ишларининг ҳонақоҳда ҳаромлиги «Ҳадис»да тасдиқланган. Зикрни бошқарувчилар ва зикрчилар одамлардан Алиюҳ йўлига леб ҳадиялар олганлар, бу моддий манбафт ҳаром дейилган.

⁶ Пештаҳам — оғзи бузук.

⁷ Илми ботина — диний илмлар, руҳий илмлар.

⁸ Илми зоҳирия — габиий фанлар.

⁹ Муфти аълам — шариъат қонунларини талқин қилувчи, шариъат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи, фатво берувчи лавозимли уламо.

¹⁰ Маҳкамай шаръия — 1923 йил Турк МИКнинг руҳсати билан тузилган. Низомига кўра бу муассаса «Омма ўтрасила тараққиёт, маъданият ва иносоният маслаҳияни тарқатиш» мақсадида тузилган, шунингдек, у ҳуқумат билан ҳалиқни бир-бирига яқинлаштириши, диний ислоҳ қилиши, исломда бўлган турлии кераксиз оқимишар билан курашиши, оммавий диний таъвиқот олиб бориши ва фанний фикрлар тарқатигиши учун кадрлар тайёрлашиложим эди. Ушбу вазифаларни бажара олмагани учун бу жамият ўша йилиш ётилган.

¹¹ Муҳиббут-тариқат — тариқатни севувчи.

ЧУВИ ЧИҚДИ

Ҳангама

*Шариъатсиз киши учса ҳавога,
Кўнгил берма унингдек худнамога!*¹

Сўфи Оллоёр

Тўртта бемаъни бир ерга йиғилиб олибдир-да, отини «Маҳкамай шаръия» қўйибдир.

— Маҳкамай шаръия очдиқ, шариъати набиянинг² равнақини истасангиз бизнинг ёнға марҳамат қилингиз! — деб рўйач учун сода домлалардан бир нечаларини ўз ичларига олибдирлар-да, уялмай-суялмай «Тошканд маҳкамай шаръияси» деган вивескани ҳам Кўколтош мадрасасига осибдирлар.

— Эй уялмағанлар! Бу кун бўлмаса, эртага сиримиз очилиб, шарманда бўламиз деб ўйламадингизларми?³

Алҳамдулиллоҳ сумма алҳамдулиллоҳким, аҳли мусулмонга ашрорун-носнинг⁴ заарлари тегмай туриб «сирлари» очилди. «Маҳкамай шаръия» деганинг чуви чиқиб, бизнинг томондан бир парча чуруқ латтага тугилди.

«Маҳкамай шаръия»нинг чувининг чиқиши жуда осон бўлибдирким, эшитурб зиёда хурсанд бўлдиқ ва аҳли солиҳ⁵ диндошларнинг анзори олийларига тортиқ қилишни ўзимизга фарзи айн билдик:

«Маҳкамай шаръия»даги «Ислоҳи мадорис»чилар (ба чимаъни?) ҳаракати беҳудага юз қўюб, мадрасаларга янги усули дарс ва янги мударрис тайинламакчи бўлғанларида А. аълам домла жаноблари мударрислик учун ўз тарбияларида етишкан зотларни таклифи босавоб қилибдурлар. Аммо ислоҳотчилар бу таклифи босавобни рад айлаб, чиртинг-пиртинглар билан жавоб бериб, ҳаракати нописандада бўлибдурлар.

¹ Илмсиз киши олий мартабага эришса ҳам ундаи худбин, шуҳратпараст, риёкор одамга ихлос қилма.

² Шариъати набия — пайғамбар йўли.

³ Сумма — яна (худога шукр).

⁴ Ашрорун-нос — ёвуз одамлар.

⁵ Аҳли солиҳ — тўғри йўлдан юрувчилар.

⁶ Анзори олий — улуғ назарлар.

⁷ Таклифи босавоб — тўғри таклиф.

Иккинчи, Шомий домла^{*} деган бемаъни мажхулун-носнинг⁸ ўрнига мулла Зиёуддин маълумун-нос вал-хос вал-авомни мударрис бўлсун, деб меҳрибончилик қилған эканлар. Яна ул бемаънилар да-⁹ фаллик айлаб ва яна бунинг устига бирмунча шўртумшуқлик¹⁰ ҳам қилибдурлар.

Учунчи, «Мадрасаси шукурхония»ни булғатуб олудай нажас¹¹ айлаб ётған жамоаи жадидни калтак олиб ҳайдамоқ маҳкамай шаръия афродига¹² фарзи айнди¹³, деб меҳрибончилик қилғанларида яна улар сустлик кўрсатибдурлар.

Шунинг ила А. аълам домлаға «Маҳкамай шаръия»нинг сири очилиб «Маҳкамай жадидия»лиги ошкор бўлибдур. Ва яна «Ҳамияти диния»лари жўшка келиб «Маҳкамай шаръия»да шариъат йўқ экан!» деб хитоб айлабдурлар. Ва яна «шайхул-ислом»лик мансабларидан ҳам истеъро берибдурлар. Ва яна «Маҳкамай шаръия»-нинг чуви чиқибдур...

*Мула Жулқунбой
«Туркистан» — 1923 йил, 25 январ, 50-сон*

БИР ЧИМДИМ БИЛДИРИШ

Кўчада учраган ҳар бир елкаси яғирнинг чопонини ўғурлаб олмоқ одатим бўлмағани учун ҳар кимга ўхшаб бекорга кучана бергим келмайдир.

Ўқувчи ўртоғим, маълуминг бўлсинки, ман ҳар вақт санинг кўнглингга қараб жиннилиқ қила бермайман; қалам деган нарса ҳам ўқлоғи эмас. Аммо отамни партияга киргизиб олиб унинг «ҳа бер»-идан қутулуб олсан, ундан кейин хурсанд қилиш меним вазифамдир. Ҳозирча хайр, ўртоғим!

*Жулқунбой
«Туркистан» — 1923 йил, 1 феврал, 53-сон*

⁸ Мажхулун-нос — одамларга номаълум.

⁹ Маълумун-нос вал хос вал-авом — юқори ва қуйи табақа одамларга маълум одам.

¹⁰ Шўртумшуқ — жаҳли тез, жizzаки.

¹¹ Олудай нажас — ахлатга булағанган.

¹² Афрод — фардлар, кишилар.

¹³ Фарзи айн — лозим.

ХУСУСИЙ МАКТУБЛАРДАН

Ҳангама

Каминалари хусусий кабинетларида ўлтуруб, янгигина пўчталйўн томонидан топширилған дўст-душман мактубларини ўқуб, гоҳ куллар эдилар, гоҳ йиғлар эдилар. Дўст-душман мактубидан бир неча нусха:

«...Оёғингға қараб юр!.. Кечаги газетда ҳақимда алжиганингни бу галча бола-чақсанг ҳурматига кечирдим. Йўқса битта каллакесар-га заказ берилган эди... Имзо...»

Резалютсия¹ : ўзим ҳам жондан тўйғанман!

* * *

«Биродар! Қўчқор подачининг сигири тескари турубдир. Шуни ўхшатуб газетингта ёзмайсанми? Ўзи жуда қизиқ гапда!..

Имзо...»

Резалютсия: саники ҳам маъқул!

* * *

«Ўртоқ! Ман санинг шаҳарнинг чётроғида туришингни биламан. Шунинг учун сандан бир илтимос бор. Худо учун илтимосимни рад қилма. Оилас ила яқинфинадан бери бир балоға йўлиқдик. Ёлғиз мангина эмас, бутун маҳалла аҳли йўлиқдилар. Бу воқиъага энди уч ойлар чамаси бўлди. Кундузлари ҳарчиқу нотинчлик билан ўткурамиз. Аммо кечалари! Сўрама биродар, бизнинг ҳолимизга мушуклар йиғласун! Бир чимдим ухлаш йўқ, бутун кечаси жонсараклик. Ўзимизни ҳам қўябера, ҳаммадан ҳам бешикдаги болани айт... Эй, бечора-бечора, санинг нима гуноҳинг бор эди?!

Товушинг ўчкурнинг товушини эшиткан сайин бешикда ётқан гуноҳсизнинг ўтакаси ёрилиб шайтонлайдир. Эртасига бутун кун домла хўжа қилуб умримиз ўтадир..

Бунинг маҳалласига дев дориган экан, деб ўйлай кўрма. Бу унинг олдида ҳеч нарса. Аждарҳо пайдо бўлғандир, деб ҳам ўйлама. Чунки биз аждар деганингдан ... оламиз, бу ўзи ажиб бир бало, хунук бедаво!

¹ Резолюция — қарор.

² Доримоқ — келмоқ, ораламоқ.

Энди бўлмади, энди уйни ташлаб қочаман. Йўқ, у турсун — йўқ ман турай. Санга илтимос шулки, ўзингга яқин ердан бир ҳовли топ, ман кўчай шу маҳалладан, бошимни олиб кетай шу уйдан. Бир мангина эмас, бутун маҳалла кўчиш қасдида. Бечоралар: «Шаҳардан ҳовли топилмаса уязга бўлса ҳам чиқиб кетамиз», дейдилар.

Ўзи ажид бир бало, ишонмасанг бир кун кел, бутун тун мижжа қоқтиrsa, ҳар нарса де. Санга байталмоннинг отини айтишка ҳам юрагим йўқ. Хайр нима бўлса ҳам айттай: «Шарқ» саҳнаси билан «Турон» нинг тўртта карнайи fa-a-a-a-at, fa-a-a-a ту-у-у-фа-а-а-ат! Fарт-фарт-фарт! Ҳа товушинг ўчкур, ҳа, эгасиз қолғур!

Махсидўз маҳалла: Имзо...»

Резалютсия: шу гапингга номаъкул бузоқнинг гўштини ебсан. Жимгина қимириламай уйингда ётабер. Товуши санинг маҳаллангта ёқмаған карнай «Шарқ» «Алт мусиқия»⁴ сидан бир навъидурки, унинг инсонга уч турлук фойдаси бор, дейдирлар. Чунончи:

1. Ҳар инсон, форсийча «хар», ўзбекча «эшак» деган ҳайвоннинг нағмаи жонсўзини эшилтсун ва ё карнай товушини!

2. Мусиқийшуносларнинг сўзларига қарағанда, бу икки жонворнинг товуши ижрои таъсирида баробар бўлуб, кишининг миясини тўлғузар экан ва яна руҳига озиқ бўлуб табиъатини ҳам нозиклашибдиар экан!

3. Хусусан, карнай бизнинг ҳалқа гипнўтизм қабилидан таъсир бериб, беихтиёр карнай товуши чиққан томонга юргутирап экан. Шу муносабат билан «Турон» ва «Шарқ» саҳналарининг картина белатлари чақа пул бўлуб, мурод-мақсадга етилар экан.

Мана укажон, кўрдингизми, карнай деган «Алт мусиқия»нинг «Ҳикмати комедия»сини! Кўчаман-нетаман деб ўлтурмангки, миянгиз тўлсун ва ўзбек миллатига оз деганда бир маҳалла мусиқийшунослар етишсун!

Торт-ей, карнайингни, садағанг кетай!

Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 6 феврал, 57-сон

³ «Шарқ» ва «Турон» саҳнаси — Тошкентнинг Эски жўва майдонидаги Махсидўзлик кўчасида, эски ҳарбий комиссариат биносида бўлган.

⁴ «Алт мусиқия» — паст овозда чалинувчи асбоби.

ҚУРБОН БАЙРАМИ

Ҳангама

Бойларникіда имлама, хасисларникіда димлама.

Бу күн қуввати келган ҳар бир «мусулмони комил» ўзлариға ўхшаган бир ҳайвонни қурбон қиласадыр. Қурбонлиқ қилған мусулмонларға охиратда бўладирған имтиёзлардан қуруқ қолмайлиқ, деб машҳур сиёсий тулки лорд Керзўн ҳам бу ҳайит Лондон ҳалқи учун бир қўй қурбонлиқ қилмоқчи бўлди. Чунки у дунёда сирот кўпргуғи¹ деган ваҳмалик бир нарса бор эканига Керзўн ҳам ишонибдири. Ҳар кимнинг бу «Қиличдан тез, қилдан нозик кўпрук»²дан ўтиши мажбурийдир. Керзўндан каттароғи ҳам мусулмонларнинг ақлиға ҳайрон қолмасдан мумкинми? Сирот кўпргидан ўтиш учун бир мингта ҳаво флотининг икки чақача аҳамияти йўқдир. Қурбонлиқ қилған қўйни минасиз-да, пилдираб ўтуб кетаберасиз-да, тўп-тўғри сиз учун ҳозирланған жаннатга кириб, бир қулоғи бу дунёға юз минг баробар келадирган ҳур³, бурнининг катаги мана шу Туркистон ўлкасига бир юз миллион баробар келадирган фильмонни бир тийин налӯт тўламасдан тасарруф қиласерасиз («Мифтоҳул-жинон» таъбири). Мана бу имтиёзлардан кимнинг шўппайиб қолғуси келадир.

Ҳамма ҳам роҳат ва саодатни яхши кўрадир. Баҳо ҳам унча қиммат эмас: бир қўй ё икки кишига бир ҳўкуз, вассалом... Тағин бу томони ҳам бор, қон чиқарилса кифоя.

Бойларимиздан Салимсоқ семиз бултур қилған қурбонлиғи билан қизини чорлади. Қўчқорхўжа акам жўраларига гап берди. Болтичўлоқ маҳалла сўфиси билан имомини ва ҳам уч-тўрт маҳалла муштумзўрларини имлаб қурбонлигини едириб юборди. Булар-ку майли, Ёдгор семиз шундай бой бўлса ҳам зиқна-да, қурбонлик гўштёгини димлаб қўйди.

Бу тўғрида ҳеч кимга айб қўйиш керак эмас. Қурбонлиқ гўштлардан очларға насиба чиқариш учун пайғамбарнинг декрети босилған қонунлар мажмуаси ҳам умматлар қўлиға теккани йўқ, уламолар қўлиға теккан бўлса ҳам улар бундай буйруқларни бекорга чиқарғандарига кўб замонлар бўлди.

Қон чиқди — кифоя.

¹ Сирот кўпрги — дўзах устига тортилган қил кўприк.

² Ҳур — жаннатда бўладиган гўзал фаришта қиз.

³ Фильмон — жаннатда бўладиган гўзал хизматкор йигит.

Ҳай-ҳай, қандай яхши... бу дунёда қадри йўқ мусулмон оға-ини-ларнинг у дунёда бундай роҳат билан кун кечиришларига ҳасад қилғучи кофирларнинг кўзи чиқсан.

Мусулмонлар учун жаннатнинг баҳоси бир қўй, икки кишига бир ҳўкуз, тuya бўлса ҳам майли. Қони чиқарилса кифоя. Ҳай-ҳай, ҳамма пайғамбарнинг уммати ичидаги бахтиёр Муҳаммад уммати. Ҳай-ҳай, бу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз.

(Ж—К)

«Туркистон» — 1923 йил, 24 июл, 160-сон

Х У Қ У Қ

Кичкина фелетўн

Хотун-қизларимизга багишлаб

Азбаройи Худо айтингиз-чи, ҳуқуқ деган нарса ўзи нима?

Ҳуқуқ нимадан иборат? Гуваламики, уни биз майдалаб ҳожатимизга яратайлик?! Нима ахир? Бунинг жавобини — «ҳуқуқ» деган дарди бедавони бўйнига осиб олғанлардан сўраймиз.

Шўролар ҳукумати ҳар бир чоти айри, боши юмaloққа, ҳар бир ҳайвони нотиқу ва ғайри нотиққа ва ҳар бир инсу жину деву парига том-том боло-боло бом¹ ҳуқуқ берди, деб гапуришадирлар! Бу тўғри-ми баковул.

— Ясовуллар, қозиу қуззотлар бу гапка, бу ишларга тушунадирларми?

Гап бундай: ўзингизнинг Халча опангиз; аллақаердан ҳуқуқ текширадирған бўлуб, эрга берилаётқан бир қизнинг уйига борибdir. Хайр, яхши — текширсин.

Нега энди 13 ёшлиқ Ойнисани оёғидан, қулоғидан чўзиб, елмай, югурмай 18 ёшатуб қўядир?

Тағин бир иш: масалан, ўзингизнинг Зайнаб опангиз: эридан, қўйинг-чи, уйидаги ҳар бир ясси-япасқи қинғир-қийшиқ, ажива-тараладан ейдур калтакни; шилқ-шилқ; ўзи оч, боласи оч; нон деганда фириллайдир кесак... Бечора опангиз ундан-бундан сўраб-сўроғлаб борадир катта вивескалик бир ҳуқуқ олиб берадурғанга. Йиғладайдир, сиқтайдир, арзи бандалик қиладир; аммо қўл қуруқ, ёлғиз бош!

¹ Том-том боло-боло бом — мукаммал.

Чақириладир эри, ёнида уч-тўртта гумашта, илтимосчи, азайимхон, тутатқи, иҳи-пихи, гап бийрон, ғарч-ғурч, ўлли-булли, ўлумдан хабаримиз бор бундан йўқ!²

Мурофаа : икки коски , яна бир гуржи. Қанақа гуржи дейсиз? Ҳа, тушунадурған мухторият, фалон писмадону гўёки бу мажлиска ўзи шундай қириши қидирибгина келган, тавба!

— Зайнаб опа, оғзинг қайси?

Бечора қулоғини кўрсатади.

— Ҳуқуқ!

Ёнида жаллод ва бошқа қасамхўрлар; Fўдайиш, пичинг! Бечора дир-дир қалтираған, қози маҳсимнинг ҳам гаплари айлантирмалик:

— Ким яхши?

— Эрим, почча!

— Ким ёмон?

— Ҳуқуқ, почча!

Ҳуқуқ — гап билмаган, иш билмаган Зайнаб опаларники эмас, шайтон устози бўлған Ҳожи Абдиларники, шайтон мардикори бўлған Салоҳиддин³ муфаттинзодаларники! Шоир Хоқоний*, дегандек: Ҳолати манхусада қолған «ул» эмас, тўртта наҳснинг орасида боши айланган ану бечора!

Гап кўп, кўмир оз; кези келди, бир ёздиқ!

Ҳақиқат эълони: Жулқунбой
«Туркистон» — 1923 йил, 24 декабр, 213-сон

ЧИҚИБ БОЗОР АРО ПОШШОЙИ ТАНГА КИРИБ ЎЛТУРДИ КЕТКАН ЖОН-ТАНГА

Кичкина фелетүн

Ана энди туфлаб тугадурған пуллар ҳам чиқди... Отангта раҳмат, дадаси кўрган!

Ман-ку, ҳали тангани ушлаб кўрганим йўқ, аммо ўша моянахўрлар янги пошшойи тангадан йигирматасини бир қўлга ушлаб иккинчи қўлга қатор тушурсалар борми, жиринг-жиринг, шалдир-шулдир-да!

Тусингдан айланайнинг кўрими ҳам яхши, товуши ҳам худди қизларники, бежирим... Девонахонингизнинг бир тилагим бор эди-

² Мурофаа — суд мажлиси.

³ Коски — оғзи бузук.

⁴ Қириши — күшхонада туёқ сўйилгандан терисини туз сепиб жийлашдан олини ички томонидаги пай-шалҳаклари қиришилаб олиб ташланади. Бу қиришиларга доим дайди итлар мазахўрак бўлишади. Бу ҳолатни мажозан доним бирорвонида қорнини тўйдирриб юрган одамга нисбатан ҳам айтилади: «Ҳа, у қириши еб катта бўлган» дейиншади.

⁵ Муфаттин -- фитиначи, иғвогар.

⁶ Манхуса -- ювинмаган, наҳс.

ки, энди ул ҳам бўлди. Яъни ўша ўроқ билан болғаю бир тутам бошоқни қофозда эмас, ана шунақсанги боши тошдан бўлған нарсанинг устида кўргим келар эди. Шукр, ўзим ушлай олмасам-да, оға-иниларнинг қўлларида кўрдим; оға-иниларнинг бошлари омон бўлса шунақсанги кўрсатиб юраберарлар-ку, ахир! Нима, ман уларнинг танасини еб қўяманми?..

Беш кундан сўнг чақабой чиқсалар, ўн кундан кейин тилла тўрам¹ ҳам чиқарлар, а? Энди биз ҳам боққолнинг олдиға бориб бир миллиарт, ўн миллиарт² деб оғиз кўпуртириш ўрнига елкамизни сиқибигина: «Бир пақирга³ носвой, бир мирига⁴ савзи!» деб айтармиз-ку.

Бердийбай акам бўлса: «Э ука, большевойингнинг пулидан хафа бўлдим-ку, ҳисобини билиш бир сари, курсинига тушиниш икки сари... Бизларга ота-бободан қолған чақачамизни чиқариб берсин!» дер эди.

Ман:

*Сабр қилсанг гўрадан ҳолва битар,
Сабрсизлар ўз оёғидан йитар!*

— деганимда, бир тиллоин пулини курсиндан йиқилиб тушуб, ўзининг анча зарар қылғанидан шикоят қилас ва «Э, ман, курсинидан зарар қилабериб буд-шудимдан айрилиб қолайми, ундан кейин бу итбаччаларингни ким боқадир, а?» деб манга пичинг қилас эди.

Одамларнинг қўлидафи пул бўлуб юрган тамға қофозлар энди кўзимга ҳудди моҳховға ўхшаб кўринадир. Аммо ман пошшойи танасига қойил-да!

*Чиқиб бозор аро пошишойи танга,
Кириб ўлттурди кеткан жон-танга!*

Кейинги мисрани абжад ҳисобига олсангиз ба илми каромат (1924)⁵ тарихи чиқар.

*Дубул девона
«Туркистон» – 1924 йил, 25 марта, 248-сон*

¹ 1924 йилда муомаладаги пулнинг қадри кетиб, пул ислоҳоти ўтказилган эди. Мақола шу муносабат билан ёзилган. Бу ерда муалиф бир сўмлик ва энлил тийинлик сўлқавой пул ҳақида гапиряти.

² Тилла тўра — 1922-1947 йилларда СССРда муомалада бўлган ўн сўмлик червон пул.

³ Пақир — икки тийинлик чақа.

⁴ Мир — беш тийинлик чақа.

⁵ Тамға қоғоз — танга пуллар чиққунча бир-уч-беш тийинлик гербли қоғоз пуллар муомалада юрган, гап шу ҳақда боряпти.

⁶ Пошшойи танга — червон пул.

⁷ Ба илми каромат — Аллоҳнинг каромати билан.

«МУШТУМ» ТАЪРИФИДА

Тарихга бир айланиб қаралса, муштнинг аҳамияти зоғора нондек бўлиб кўз ўнгидаги гавдаланур. Аммо холи ҳозирниң ҳам кўз қирини ташлансан, мушт деган ҳайвони файри нотиқнинг сиёсатда подшоҳ, иқтисодда авлиё, фанда кимё ўрнини ишғол этканини кўрилур. Буларни ҳам бир ёққа қўя туриб, муштнинг аҳамияти муҳиммасини ўзимизнинг манави маҳалла-кўйдан қидирилса тафтишотга тағин ҳам яқинроқ турилған бўлинур:

Маҳалла-кўйларимизда битта-битта бўйни йўғон — бўйни ғавслар борлиғини ҳар бир кимса билур ва уларнинг маҳалла ижтимоётидаги ўйнайтурған рўллари ҳам катта-кичикка белгулукдир. Бизнинг текшириш ва қашфиётимизча асл ҳусусият бўйни йўғонлиқда бўлмай, унинг замиридаги муштдадир ва муштумзўрлиқдадир.

Лекин бу таъриф жаҳонгир ва буржуазия файласуфлари нуқтаи назаридан бўлиб, аммо пролетариатнинг муштка бўлған назарияси бунинг аксидир. Журналимиз шу кейинги қўли қадоқлар синфининг «Муштум» бўлғанлиқдан унинг маъноси ҳам ҳалиги таърифнинг тамоман тескарисидир.

Бу «Муштум» — зўрлиқ муштуми эмас, ҳақлиқ муштумидир; бу «Муштум» — золимлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир. Шунинг учун бунинг маъноси ҳам бошқачадир.

— Ҳамманикига дўлона ёққанда, бизникига девона ёғди!

— Қовун, деб экканимиз шунғия бўлуб чиқди!

— Олтун қўнғуз деб маҳтағанлари қора қўнғуз эканки, рўмолча билан бурунни ўрапшга мажбур бўлдиқ...

— Богдан гапирсак — тоғдан келадилар!

— Али, десак — бали, дейдилар...

— Шу йўсун: гулшан разолатда¹, гулзор сафоҳатда², бозор сиёсатда, майдон ҳамоқатда³, бойимиз, мулламиз, эшонимиз, ёшимиз ва⁴ моҳовимиз, песимиз сайру гулустон этмоқда⁵ ва жунуни маърифат⁶, фунуни шайтанат⁷ водийларида масти-лояъқил⁸ кезмакдалар...

¹ Кўй — кўча.

² Шунғия — бошқа экинлар илдизидан озиқланадиган текинхўр ёввойи ўт.

³ Разолат — пасткашлик.

⁴ Сафоҳат — нодонлик

⁵ Ҳамоқат — аҳмоқлик.

⁶ Жунуни маърифат — жинниликтин маърифат деб билиш.

⁷ Фунуни шайтанат — шайтонин ҳунарлар.

⁸ Масти-лояъқил — ақлсиз даражада маст бўлиш.

Мана, шундай «овони саодат»⁹ ларда тўрт томондан мўралаб, эл ичига оралаб, ҳақиқатни қоралаб, яхшидан ёмонни сараглаб¹⁰ шахсий фараздан соф, тўғри юргаганга боп бир «Мушти пурзур» га эҳтиёж сезилди ва узоқ ўйлаб турилмай узоқ-яқин, дўст-душманларимизнинг кўмаклари умидида ушбу «Муштум» журналининг нашрига ҳам қарор берилди.

Тумшуғингиз устига янги меҳмон муборак бўлсин, афандилар!

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, феврал, 1-сон, 2-бет

СИЁСАТ МАЙДОНЛАРИДА

Сарлавҳани ўқуғач, Пуанқаранинг лўттисидан¹, Керзўннинг Туркияга қилаёткан олифталигидан эшитамиз, деб кўнглингиз айнар. Воқиъян бу тўғрида кўнглингиз айнаб, ҳазми қийин бўлған Ёврупо йиртқичларининг куракда турмаган сиёсатларини «воқ» этиб қусуб юборишга ҳам ҳаққидирсиз. Тўғриси ҳам бу ит эмгандарнинг тутқан сиёсатларини ҳар қандай Шарқ боласи осонлиқ билан ҳазм қила олмайдир. Бундай заҳар-заққум олуд сиёсатни илон катлети, чиён сомсаси еб, Лўндўн рестўранларида нашъу намо қилған Керзўн чўчиқанинг нозик меъдаси ҳазм қилтаса, эгаси ўлган эшакнинг гўшини (Германияни) Пуанқаранинг кўнгли тортмаса, бундай палид ва најас сиёсатларни ишчи халқининг касби ҳалолғагина ўрганганди меъдаси кўтара олмайдир.

— Ёврупо балоҳўрлари, ўз ора «Олинг қуда-беринг қуда»ларни қачонғача мазлум Шарқ ҳисобига қилар эканлар? — деб сўрарсиз, ал-батта.² Бу саволингиздан нечоғлиқ сабрсизлик ва самимийлик ислари дунёни тутқанидек бунинг жавоби (агар ўзингиз, башарти аҳли салоҳ синифидан бўлсангиз, кўзингиз узоқни кўруб, кулогингиз инқилоб қийқуругини эшитса) ҳам ердан, ҳам кўқдан, ҳам тоғдан, ҳам тошдандир.

Қачонки бу муттаҳамларнинг балоси ўз ичидан чиқадир: қачонки Ёврупонинг ишчи деган синфи хуружга келадир; ана шу вақтда

⁹ Овони саодат — баҳтли замонлар.

¹⁰ Мушти пурзур — бақувват мушт.

¹ Лўтти — найранг.

² Шарқ мамлакатлари бир неча юз йиллардан бери Европа ва кейинроқ эса АҚШнинг иктисадий-сиёсий маънфаатлари доирасида келаётган бўлиб, 1910-1920 йилларда капиталистик кучлар бу мамлакатларни яна бир карра ўзаро тақсимлаётган эдилар. Масалан, Лозанна ва Гея конференсиялари шу ниятдаги ҳаракатларнинг ҳосили эди.

³ Аҳли салоҳ — тўғри, ҳалол одамлар.

бу Шарқ елкасига миниб олған рўдаполарнинг мия қатиги бурнидан келиб, жойи жаҳаннамдан белгуландадир. Аммо шунда ҳам Шарқ оғзинг қани деганда бурнини кўрсатиб ўлтутуратурған бўлса, қассобдан гўш олиб баққол билан гаплашса, маданият деган лаш-лушдан қирқ газ нарига қочишни қўймаса, яхшиси шуки, ўзининг иссиғ ўрнини совутмасун, эшак аравасини тортаберсун!..

Лузончи муттаҳамлар билан Туркия вакиллари «борди-келди»-си масаласига келганда, муттаҳамларнинг лўттиси жуда ҳам эшак мия еган даражададир.

Бутун дунёдан ўзига кўмакчи излаган Туркия ўз ёнида Русиядан бошқасини кўрмайдир. Бизнинг Чечерин бўлса Туркияга юрак бериб:

— Шаллақиларнинг дўқидан қўрқма! — дейдир.

«Яланғоч сувдан тоймас» дейдилар. Туркия бутун дунёning биринчи яланғочи бўлғанлиқдан олабўжиларнинг ҳар бир «Ваҳималик картишка»сини кўришга ҳозирдир.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 2-бет

САЛОМНОМА

— Отқа қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек, бир мирилик чақадек — маъориф шўросига сало-о-ом!

— Ўзи четка буқинуб, шахсиятка тўқинуб, аллакимга чўқинуб — ўғри ушлаганга сало-о-ом!

— Кўрунган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам малла — Туркистон уламоларига сало-о-ом!

— Бошлариға соч қўйған, отларини ёш қўйған, фаҳш¹ деганини фош қилған, яна отини ёш қўйған — думсизларимизга сало-о-ом!

— Москов бориб келибон, минглаб фойда қилибон, ҳафтада гап ейибон, томга карнай қўйибон; халқ қайғусин емайин, мактаб очай демайин; эллик-олтмиш қўй берган, саккиз кунлаб тўй берган — Туркистон савдогарларига сало-о-ом!..

Амма-холаси ҳаводор, айланай!

Келин янгаси: Думбулниса.

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 3-бет

¹ Фаҳш — қинғир, нотўғри.

² Ёш — комсомоллар.

³ Думсиз — калта кийинган.

«МУШТУМ» ПОЧЧАМИЗГА АРЗ

Почча!

Биздан ҳол-аҳвол сўрасангиз, биз Тошканд деган бир шаҳарда турамиз. Шаҳримизни баъзи кексалар «Шош» деб, газетчилар «Туркистон маркази» деб ҳам атайдирлар. Биз, мана шу «ойнабандлик» шаҳарнинг¹ «Эшонгузар» отлиқ маҳалласида туруб ярим белдан лой кечамиз, лой, почча! Маҳалламизга тош терилса биз ҳам бошқалардек лойда шўлтиллашдан қутулсақ, деб мундан уч йил илгари «баладия бўлими»² га ариза берган эдик. Лекин баладиянинг «кана-мана, эрта-индин»лари билан шу кунгача сабр қилуб келар эдик. Ўткан кун бир хушхабар эшитурб «Ҳа, энди тухуми оғзиға келибдир» деб чопишуб баладияга борсақ: «Тош Юнусободға терилур, сизники кейинга қолдирилди» деган жавобни бердилар. Кейин билсақ, Юнусободға отбозорини чиқарилур экан. Кечагина ур калтак — сур калтак билан белгуланган отбозор бу кунга келуб оқсадими, бу қайси жинни қўйнинг калласини егандан чиқған ақл? Мана шу гапка нима дейсиз, почча?

Маҳалла муштумизўрлари

«Муштум»: Баладия бўлими кўнглига келганини қилишига ҳақлиқ бир идорадир. Агар ул отбозорнӣ моҳховзорга олуб чиқамиз деса, сиз нима дейсиз? — Лой кечишдан зорланманги, гуноҳкор бўлурсиз. Чунки одамнинг асли лойдир, тош эмасдир.

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 1 марта

¹ «Ойнабандлик» шаҳар — эртакларда подшоҳиарнинг саройлари «ойнабандлик», яъни кўркам, муҳташам, деб тасвирланади, муаллиф шунга ишора қилиб киноя қилияпти.

² Баладия — коммунал хўжалик идораси.

ИТ УРУШДИРИШ ИШЛАРИ

Кўкча даҳаси билан Бешёғоч даҳаларининг ораларидағи сиёсий муносабат қутулмаган жойда бузилиб кетиб, сан-манга боришиб қолдилар. Бу бузилишнинг ибтидоси Кўкчанинг Чифатои билан Бешёғочнинг Чақаридан² ит урушдириш масаласидан чиқди. Чифатоининг ўн йилдан бери сув ўрниға сут бериб, зўрайтириб келган олапарини Чақарнинг аҳамиятсиз гуржиси қочириуб қўймасунми. Бу воқиъадан кўкчаликнинг катта-кичиги ҳаяжонга келиб Маллахоннинг тарихий итларидан бўлғон «давангі»ни майдони харбга³ чиқардилар. Бу воқиъага ҳар икки тарафдан ўн минглаб киши тантана ва дабдаба билан иштирок қилиб урушдириш маросими маҳсус дуолар билан бошланди. Гарчи уруш майдонларида бўлиш ҳавфлик бўлса ҳам на чораки, тўғри хабар олмоқ учун муҳораба⁴ устида ҳозир бўлмоққа мажбур эдим.

Ярим соатлик қонли «Fov-в-в-в-в, Fuv-в-в, ov-в-в, ov-в-в»дан сўнг Маллахоннинг давангиси мағлуб бўлуб, фажеъ бир суратда яраланди, баъзиларнинг тарбузлари қўлтуқларидан тушуб, кўнгил озишлар ҳам воқиъ бўлди. Бешёғоч оға-иниларининг бу вақтдаги қувончлари ичларига сифмас ва паҳлавон итларининг оғзидан ўшишлари ҳам файри ихтиёрий эди. Уруш вақтда олинған расмлар бор. Агарда журнолға мувофиқ кўрсангиз юборурман.

Бу кунларда кўкчалик оға-инилар қаёқдан бўлса ҳам паҳлавони забардаст ахтармоқдалар. Сиёсий доираларнинг сўзларига қарағанда, паҳлавон топилса, нурун алонур, бўлмаса фидойи йигитлардан биттасини ит суратига киргизиб майдонга киргuzар эмишлар.

Ҳозирда «таб бости»⁵ учун ҳар икки томон хўрор, каклик, қўчкор каби уруш олатлари орқали иш кўриб турсалар ҳам, лекин булар ит ўрнини босолмайдир.

Бундан уч-тўрт кун илгари Самарқанд оға-иниларидан иккитаси Кўмирсаройда түя урушдириб кўрсатди. Каминангиз түя урушини

¹ Чифатои — Тошкент маҳаллаларидан бирининг номи.

² Чақар — маҳаллалардан бирининг номи.

³ Майдони ҳарб — жанг майдони.

⁴ Муҳораба — жанг, уруш.

⁵ «Таб бости» — овуниш, совутиш.

⁶ Кўмирсарой — Тошкент атрофидаги қозоқлар саксовулни қўйдирив, писта кўмир қилиб, туда шаҳарга олиб келиб Кўмирсаройда сотишган. Кўмирсарой Чорсуда, ҳозирги «Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети»нинг орқасида, сайҳон жойда бўлган.

умрида биринчى мартаба күришиданми, «Хар ҳолда бу хил томоша ҳам бизнинг Тошкандга керак экан», деган фикрга келдим. Бу томошада ўн минглаб ҳалқ иштирок этса ҳам, лекин итницидек ўзаро чиртинг-пиртинглар бўлмади.

Думбулбой ўғли
«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 3-бет

«ТАВАККАЛТУ АЛОЛЛОҲ»НИ ДЕГАН ЭР: НА ТАЛҚОНУ НА ҚАЛҚОННИНГ ГАМИН ЕР

Ўзбек шиори

Мана бу бир жуфт байт, ўзимизнинг ота-бободан қолиб келган ҳалол молимиздур. Ушбуни ҳам ким маники, деса боши ўлумда, моли талондадур. Агар қўни-қўшниларнинг кўз олайтиришларидан қўрқмай, доирани кенгайтириброқ юборсақ бу байтдан бутун Шарқ-ни ҳам насибадор қила оламиз. Аммо бошқаларға йўл-йўруқ йўқдур.

Чунончи бу бир жуфт байтнинг маъхазини текширасак, тарихнинг қулоч-қулоч ичкарисига кириб кетамиз; варақ-варақ тарих ҳамоқат ва шақоватидан ўқуй-ўқуй ниҳоят ҳазрат Одамга, ниҳоят алмисоққа¹ боруб етамиз. Ровийларнинг ривоятига қарафандা, алмисоқ² куни бир фариштанинг қўлида: «Ал-ҳаракату фал-барака», иккичи фариштанинг қўлида «Ман таваккал фатасаққал»³ деган шиорлар кўтарилибдур. Шул вақтда жарчи чақирибдурким: «Эй, арвоҳи бани Одам⁴, ушбу икки шиордан биттасини қабул қилишға эрклиқдирсизлар!»

— Олҳа... Қарабисизки арвоҳи миллати нажиб ўзбек «Ман таваккал фатасаққал» шиорини ушлаган фариштанинг устига тутдак тўкулуб:

*«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр:
На талқону на қалқоннинг гамин ер!*

— деган байтни хўр билан ўқуб етти қат кўкни титратибдирлар.

Бу текширишимиз, даъвомизни тарих билан исбот қилиш бўлуб, аммо далил ва исботни ҳалқимиз ва тириклигимизнинг ўзидан олған-

¹ Маъхаз — манба.

² Шақоват — баҳтсизлик.

³ Алмисоқ — Аллоҳ таоло руҳлардан аҳду паймон олган кун, ўзини ва фаришталарини тан олган руҳлар мусулмон, олмаганлари кофир бўлган кун.

⁴ «Ал-ҳаракату фал-барака» — ҳаракатда барака бор (Ҳадис).

⁵ «Ман таваккал фатасаққал» — кимки таваккалчи бўлса дангаса бўлиб, қолади (араб мақоли).

⁶ Бани Одам — Одам Атонинг болалари.

да иш яна абжақ. Кимнинг оғзига қулоқ солсанг «Бўлса бўлар — бўлмаса ғовлаб кетар», «Умаралихону Маъдалибек, таралагиждангу таралагижданг», қаҳрамонлар билан битта-битта танишиб боқсақ тагин ишлар жойида.

— Муаллимларимиз: «Чалакам чатти ёрам зувалам завзи қадам чантар?»⁷ ни билиб олғанлар-да, нариги ёғига бир орқа таваккул!⁸

— Ишчиларимиз оғзидағи: «Қўли қадоқ, пешона тери, ур қалтак⁹ — сур қалтак» сўзи қулоқларни гаранг қилса ҳам амалда эҳе...

— Хотунларимиз: «Қозонда жиз-биз, ўрунда сиз-биз» шеърини ўқуидирлар-да, натижада беш-олтита дувараклар миллат учун хадя: яъни авлод, ватан, дейсиз-да, қулбаччаларни!

— «Зиёлик, ёш кўз очған ва янги фикр» — сарлавҳасидаги муаммолар эшишишимизга қарағанда «Миллатга илм керак, маърифат керак!» деб ҳовлиқар¹⁰ эмишлар-да, ишка келганда «La ҳавла ва ла қуввати илла биллаҳ...»

— Тошмат акамизнинг бурунларидан ип тақилған бўлса ҳам ҳамон таваккалту алolloҳ...

Бас, бу бир жуфт байт ҳар жиҳатдан ҳам бизницидир, бизнинг или алжису ва ла билимдир.

«Таваккалту алolloҳ»ни деган эр:¹¹
На талқону на қалқоннинг гамин ер.

Муштум

«Муштум» — 1923 йил, 3-сон, 2-бет

⁷ Хонларимиз Умархон, Маъдалибеклар давлатчилик ишларини қолдириб, майшатга берилиб кетган эдилар, шундан киноя қилинади.

⁸ Араб алифбоси тартибини кўрсатувчи саккизта сўз: абжад, ҳавваз, ҳутти, қаламан, саъуфас, қарашат, саххат, зазаг; эски усул мактабда болалар дарсни шу сўзларни ёзиг, ўқишдан, абжадхонликтан бошлаганлар.

⁹ Бир орқа таваккул — у ёғига худо поишшо.

¹⁰ Бу ерда муаллиф синфий кураш авж олдирилиб, ҳамма кунни ишчилар синфиға ваъда қилинса ҳам амалда улар ҳеч бир рўшнолик кўргмаганларидан киноя қилияпти.

¹¹ Ҳеч бир куч — қудрат йўқ, фақат Аллоҳ номи билан, ёрдами билан бўлади (Хадис).

¹² Алжису ва ла билим — яна билмадим, Аллоҳ билгучидир.

¹³ Бу шиорнинг мазмуни Қуръон оятлари ва ҳадислар билан асосланган-дир. Аслида бу шиорнинг мазмунидаги тоат-ибодатда, ихлос-эътиқодда, зуҳду тақвода Аллоҳнинг қаломи-аҳкомларини адо этиб, ботиний покланиш, зоҳирий риёзатлар орқали марди ҳудолик мақомига этиб, сўнг таваккул қилгучилар назарда тутнади. Бундай мақомга эришган Аллоҳнинг дўстларини табиийки дуолари қабул бўлгувчи кишилар дейилган, яъни улар аввал талқоннинг (ризқ) ҳам, қалқоннинг (ҳимоя) ҳам тадбирини олган инсонлардир. Бу-

НИМА ҚАЁҚҚА КЕТАДИР

Ишчининг топқани хўжайнинг халтасига кетади.

Совдагарнинг топқани ўғул тўйисига кетади.

Тошканд кўнчиларининг топқани қишилиқ тўкма билан ёзлиқ гап-ка кетади.

Қиморбознинг топқани гартикам¹ билан тўртта ошиққа кетади.

Беданабознинг топқани тариққа кетади.

Муриднинг топқани эшонга кетади.

Эшоннинг топқани саккизта хотунға кетади.

Хотунларнинг топқанлари иссиқ-совуқчи домлаға кетади.

Бойбаччанинг топқани «Турквино»² билан баришнахонларға кетади.

Ёшларнинг топқанлари упа-элик билан ўсма-сурмаларга кетади.

Эски шаҳар исполқўмининг топқани ҳар хил юқори шефстволарга кетади.

Баладия бўлимининг³ топқани хизматчиларнинг маошига кетади.

Вақф шўъбасининг топқани идорасини бежаш учун қип-қизил гиламларга кетади.

Отнинг топқани эшакка кетади.

Бўрининг топқани тулкига кетади.

«Муштум»нинг топқани туркистонликларнинг тумшуғига кетади.

нинг «Ҳадис»и ушбудир: ҳазрати Умар разияллоҳу анҳу бир шаҳарга яқинлашиб боргандарида, ундан бир киши чиқиб шаҳарга кирмасликни, вабо борлигини хабар беради. Ҳазрати Умар орқага қайтишга қарор қила-дилар. Шунда аъёнларидан бири: «Эй амирал-мўъминин, қадарда борини кўрамиз, тақдирдан қочасизми, кирайлик» дейди. У зот: «Қадардан қадарга қочаман, билиб туриб қадарда бор, дейнишлиқ ақлсизликдир», деб жавоб берадилар.

Лекин бу буюк шиор бора-бора ўз қадр-қимматини йўқотди, илоҳий таваккулдан қолиб, юқорида айтилган араб мақолидек соҳта, қуруқ тавак-қулга, ақидага айланди, шу ҳолича биз ҳалқнинг онгига, одатига кириб борди. Ушбу мақоласида муаллиф бурнидан боғлаб, ин тортса ҳам тақдирини Худодан кўрувчи, таъзимда турувчи, ақлсиз, имонсиз, қўрқоқ, махсум, нотавон ҳолга келган бир қавмидан шикоят қилади.

¹ Гардкам — ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтиладиган сўз.

² «Турквино» — ўша пайтда «Турквино» номли Туркистон Давлат трести бошқармаси турли хил вино ичимликлари чиқарган.

³ Вақф шўъбаси — вақф ерлар инқилобдан сўнг маъориф ихтиёрига берилиб, даромади мактаб ва маъориф эҳтиёжларига сарфланган.

Ушбуларнинг ўқуған кишининг дами — дамбалиға⁴ кетади!

Бизнинг топқанимиз аччиқ-тизиққа кетади! — деб,

Мулла Жулқунбой ёзилар.

«Муштум»: ёзғанларингизнинг ҳаммаси ҳам ҳавога кетадур! — деб биз ҳам муҳримизни босдиқ.

«Муштум» — 1923 йил, 15-март, 3-сон, 3-бет

ТАРАҚҚИЙ

Батқалдоқ хўжа: — Ҳой эшон, биз ҳам энди анча тараққий қилиб-миз-а?!

Лўқидон хўжа: — Қаёқдан билдингиз?

— Хотунларимиз нос ўрнига попирўс чека бошлабдурлар.

— Қаёқда кўрдингиз?

— Қаёқда кўрар эдим, сентралний мўнчада¹ кўрдим...

Шилгай

«Муштум» — 1923 йил, 3-сон, 7-бет

ПЎСКАЛЛАСИ

— Ҳай ака! Вақтинг бўлса гапимга бир оз қулоқ бер! Қалай, ўзинг тантимисан? Агар танти бўлсанг, санга бир гапим бор. Пўскалласи-ни айтсам, сан ўзинг, йўқ сан эмас, санинг ҳалқинг била туриб сувга... шунақа қиласилар-да...

— Йўқ-йўқ, ҳовлиқма, бердисини айткунча кишини беланги қилиб қўйма, тағин! Гап бор, жинни, гап:

Фирдавсий* айтадики: «Тараққо-туруққу амуди гарон, Жаҳон шуд чу бозори оҳангарон!»¹ Мана шу таъбирга ўхшаш ўзфи, бурноғи йиллар, баҳоси суриштирилмасдан ҳув ҳисобда ҳам йўқ, китобда ҳам йўқ талай янги мактаблар очилған эдилар. Шу вақтларда ўзимизнинг ота-бободан қолған панжшанба нон мактаблари оёқдан қолиб домлаларнинг уйларига ўт тушкан эди.

— Эй, гапинг қурсун...

⁴ Дамбал — иштон.

¹ Мўнча — (татарча) ҳаммом, у Амир Темур хиёбонидаги собиқ Свердлов театри, ҳозирги «Ўзбекистон Биржа Маркази» биноси ёнида бўлган.

¹ Гурзиларининг шундай тарақ-туруқидан гўё жаҳон темирчиларнинг бозоридек бўлиб кетди («Шоҳнома» асаридан).

— Шошма-шошма, тентак, паловнинг мойи тегида! Хайр, шу билан муборазаъи ҳаёт², танозиъи бақо³ гапларига тушунган ўзимизнинг ўшанаңгити домлалар: бўлса ўғулларини, бўлмаса ўzlарини олти ойлиқ курсларға уруб, бот фурсатда янги мактабларнинг саркардалигига ҳам етишкан эдилар.

Ўзингнинг хабаринг борки, янги мактабларнинг ҳам тегига сув келиб, яна «Ўзимиз хон — кўланкамиз майдон» бўлған эди ва бўлмоқда.

Агар мандан гап сўрасанг, ўшал эски мактабдан чиқиб, курсда ўкуб, сўнгра янги мактабга саркарда бўлғанлардан битгаси кеча маҳалла масжидида мактаб очибдур. Секин бориб довол орқасидан қулоқ солсам: «Алиф ломга аза-ал, ҳени мимга ҳеза-хам...» «Абжад⁴, нонинг бўлса жеб жот; Каламан, чирмандангни чаламан...» Шарқийси ҳам қизиқ:

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг,

Ўқлоғифа тоб беринг супта қилинг!»

Мана тентак, бу домлаға қараб пўскалласини айтканда «Била турууб сувга...»

— Ўбба бадбахт, жадид⁵ экансан, жадид! Ҳай сўзинг курсун, қараб туриб гуноҳкор қилдинга!

— Ҳай тентак, тўхтасанг-чи, қизифи бор — қизифи:

«Абжад, нонинг бўлса жеб жот; Каламан, чирмандангни чаламан».

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг...»

«Алиф, бе, те, се...»

Думбул

«Муштум» — 1923 йил, 3-сон, 8-бет

НАҲС БОСҚАН ЭКАН

Кашмиридан келган ромчининг олдиға ўлтурууб:

— Қани бир баҳтимизни синаб қарайлиқ-чи, — дедим.

— Ранжими, фойибми, ҳозирми? — деб сўради.

«Кўрнинг тилагани икки кўзи», «Кампирнинг дарди рўзода» дегандек, маним ҳам ўйлаганим сизга ўҳшаған «Чоти айри, боши юмолок» дардисарлар эмасми, шунинг учун мақсадимни онглатдим.

— Кимдансиз?

— Кимдан бўлар эдим, шу кўриб турганингиз этаксизлардан.¹

² Муборазаъи ҳаёт — ҳаёт учун кураш.

³ Танозиъи бақо — бақий қолиш учун талаш.

⁴ Шарқий — ашула.

⁵ Жадид — янгилик тарафдори.

¹ Этаксиз — бетайин, тутуруқсиз.

— Яъни?

— Яъни, ўзбак.

— Истиқболимиз қалай экан, демакчисиз-да?

— Ҳа, шундай, садага.

Кашмири қуръя тошларини йифиб олиб рўмол устига чочди, тошларни еттига бўлиб етти жойға қўйди ва мулоҳаза билан сўзлай бошлиди:

— Халқингизнинг ошиғи олчи, пичоғингиз мой устида; халқингиз рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрар² экан, кўпларингиз эшакка тескари миниб чирманда чалар экансиз... тўғрими?

— Тўғри, садага, — дедим.

— Банданинг боши — Оллоҳнинг тоши, дейдирлар: бирингиз Абдулқафоъ валлоҳи азим³, иккincinnингиз — шоптоли қоқи дўст беданам, учунчингиз — Монийнинг ясаған сурати⁴, тўргинчингиз — бўйни ғавслар⁵ учун лаганбардор; шаҳарларингиз хароба, қишлоқларингиз вайрона, халқингиз ақл-ҳушидан бегона, хотунларингиз шинни⁶, катталарингиз нинни⁷, шунинг учун болаларингиз жинни, йигитларингиз юраксиз аҳмоқ, қизларингиз сочи узун-паҳмоқ, отларингиз эшак, эшакларингиз хўтук..!

— Каромат қиласиз, почча, дедим.

Кашмири давом қилди:

— Тошға қаранг, биродар, тошға: бу сўзларни ман сўзламайман, тош сўзлайдир, тошлар! Истиқболингиз куппа-кундузидек ёруқ, йигирма беш йил десаммикан, элли йил десаммикан, ҳар ҳолда муддат унча узоқ эмас, пичоғингиз мой устида кўринадир: Тўрт томонингиз қибла; халқингиз томға чиқуб «ҳалала ҳашту» ўйнағайлар.⁸ Мустамлакачилар «Том тепканга беш ёнғоқ — тепмаганга қўй қумама-

¹ Қаёққа кетаётганингизни билмайсиз, лекин тантанабозликдан бўшамайсиз демоқчи муаллиф.

² Абдулқафоъ — абду-қул, қафоъ — энса: марказнинг қули, яна улуғ Тангрининг ўзи яхшироқ билади.

³ Моний афсонавий хитой сураткаши, чизган суратлари тенгсиз гўзал, мумтоз адабиётда суратларига гўзалликни нисбат бериб муболаға қиласидилар, муаллиф бу ерда одамлар Монийнинг суратидек чиройли, лекин улар тилсиз, ички олами қалтироқ деб киноя қиласидилар.

⁴ Бўйни ғавс — бўйни йўғон, мансабдор.

⁵ Шинни — ўта ақли.

⁶ Нинни — гўдак, ақлсиз.

⁸ «Ҳалала ҳашту» — бир неча болалар доирада чўкка тушиб ўтириб «ҳалала ҳашту» деганда бошни ерга қўйилади, «кунжара кўпку» деганда қадни кўтарилади, болалар ўйини.

лок!»⁹ деб маймун ўйнатқайлар... Истиқболингиз жуда ажиб: кўрганлар дармонда, кўрмаганлар армонда, йигитларингиз ҳез очқайлар, кўбларингиз табдили сурат¹⁰ қилиб эшак, ҳўкуз ва маймунлашқайлар; уламоларингизнинг ишлари тағин ҳам қизиқ; бечоралар миядан ажралиб, лозимларини салла қилғайлар ва кўча-кўйларда во дино во шариъато¹¹, деб чопишуб юргайлар...

Пол шу ўрунга етканда ортиқ чидаб туролмай:

— Етар, садаға! — дедим. Кўнгил айнаб, кўз ўнгларим қоронғиланиб кетди. Полнинг назрини ташладим-да, бошим оқсан томонфа калавлаб кетдим. Йўл-йўлакай кўзимга кўринган акалар энди шоҳ чиқарип келмакда бўлған ҳўкузга ва гоҳо янги туғулған хўтукка ўхшаб кетар эдилар, уйимга кирар эканман:

— Бизни тоза наҳс босқан экан, — деб бир ҳовуч совуқ сув ичиб юбордим...

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 31 марта, 4-сон, 2-бет

«КЎМАК» УЮШМАСИГА ИОНАЛАР

Кейинги кунларда «КЎмак» уюшмасига¹ берилган ионаларнинг² ҳисоби жуда ҳам кўпайиб кетди. Тушкан ионаларни уюшманинг битта кассаси эплай олмағанлиқдан иккинчи касса очмоқча мажбур бўлинди. Кейинги ойда иона берган сахийларнинг рўйхати мундайдир:

1. Валиҳожи — беш миллиард сўмга арзийтурған дуо.

2. Фуломшайх бойбачча — «Ўқушға кеткан йигитлар мулло бўлсунлар» деган яхши тилак (баҳо қўйиш комиссиясининг сўзига қарағандан бу иона ҳам 5 миллиардға арзир экан).

3. Азимбойбачча кўмирчи — саккиз пут тошкўмир.

4. «Тужжор» ширкати — иккита солол товоқ билан битта хурмача.

⁹ Илгари вақтда куз фаслида лой томларни сувоқ қилишдан олдин ёш болаларни томга чиқарип, томни тепкилатиб, сўнгра сомон сувоқ қилинар эди. Тепкилашган болаларни кўнгли учун уй эгаси уларга ёнгоқ ёки шўнгя ўхшаш бирон мева берар эди. Тепмаган болаларга ҳеч нарса берилмас эди.

¹⁰ Табдили сурат — қиёфасини ўзгартириш.

¹¹ Во дино ва шариъато — эй диним, эй шариъатим.

¹ «КЎмак» уюшмаси — 1921 йилда Туркистондан чет элга, масалан, Германияга бориб ўқиши ҳаракати бошлиланди. «Ўзбек билим ҳайъати» ва «КЎмак» уюшмасининг ёрдами билан 1923-1924 йиллар давомида Туркистон ва Бухородан 58 та талаба Германиянинг турли ўкув юргларига бориб ўқиганлар. «КЎмак» уюшмаси бу талабаларга моддий ёрдам юбориб турган. Афсуски, бу талабаларнинг ўқишини битириб ватанинга қайтганилари 30-йиллар курбони бўлган.

² Иона — моддий ёрдам, нафақа.

5. «Қамар» ширкати — чорак қадоқ олма чой.
6. Пойафзал бозоридағи дўкондорлар ўзаро — бир пой бачкана этик.³
7. Чит бозорининг дўкондорларидан — бир газу уч чорак газла- ма.
8. Аттор оға-инилардан — икки қути упа.
9. Қассоблиқдан — беш дона ўпка.
10. Қандолатчилардан — уч истакан писташка билан бир қадоқ пашмак ва бошқалар.

Ушбулардан Берлин ўқуучиларимизга юборилди:

Берлин талабаларимиз ортуқча муҳтоҷ бўлғанлиқларидан биринчи галда тўрт пут тошкўмир, иккита сопол товоқ, бир посилка дуо юборилди.

Мухбир: *Думбул*.

«Муштум»: Олтун олия, дуо ол — дуо олтун эмасми?

«Муштум» — 1923 йил, 4-сон, 6-бет

ШЎХ БАЙТАЛ

Шўх байтал ҳар бир миллатда ҳам бор. Фаранг шўх байталлари¹ ҳақида ажиб ривоятлар эшитамиз.

Англиз сиёсионлари Лўндўн шўх байталларини Шарқ амир ва шоҳларини ёввошландириш учун Арабистон, Эрон ва Ҳиндистонларга йўллар эканлар.

Лўрд Керзўн ўз сиёсатини Шарқда амалга ошириш учун қизчасини Эрон ҳукмдори Аҳмад шоҳфа назир тортқан, деб ҳам сўзлайдирлар.

Кобулда ётқан собиқ Бухоро амирининг* бутун қайғу кулфатларини унудириб турган эрмакларнинг биринчиси англиз шўх байталлари бўлса, иккинчиси ўзимиздан чиқған шўх айғирлар², дейдирлар.

Чет элларда бўлған шўх байтал масаласи мана шу йўсинда. Аммо бизнинг мақсадимиз бунда эмас.

— Ички Ру西ядан олиқ-сотиқ учун бу ерга келгучи ўрус қарқуноклари³ бор-гап булар устида ҳам эмас.

³ Бачкана этик — болалар этиги.

¹ Байтал — уроҷчи от.

² Айғир — эркак от.

³ Қарқунок — бу ерда: ўғри; хуфия маъносида.

— Шариф афанди Бойчура деганча наша солингган палов ошаб, эсириб⁴ юрган татар олатўғаноқлари ҳам йўқ эмас — буларнинг ҳам бизга аҳамиятий йўқ!

Бўлмаса гап сойда-ю, қайси қирда?

*Берди Ҳудо Тошканд учун бир пари
Эсанкираб кетди гўдак ҳам қари!*

— Тисс!

Дуруст, Ўқтамхоннинг* Тошканд келганига энди анча йиллар бўлди, унинг базмини, ҳуснини кўрмаган Тошканд меҳмонхонаси энди эҳтимол сира қолмағандир. Тўй-тўкунларда унинг бир пиёла чойини ичиб, чаккасига юзалик қистирмаған эҳтимол сиз билан биздирмиз. Аммо шунчалик давру давронлар ўтқузилган ва ўтқузилмоқда бўлған бўлса ҳам бунчалик очуб... тисс!

Ёлиғлиқ қозон-ёлиғлиқ... Туя кўрдингми-йўқ...

Тузук, Ҳофизкўйки маҳалласидаги кейинги жанжаллар билан ишнинг усти бир оз очилуб кеткандек ҳам бўлди, шўх байтал масаласи ҳатто меҳроб жанжаллариға ҳам айланиб кетди. Лекин биз шунда ҳам ишни ёпилуб қолмоғини тилаймиз. Чунки бу неъмат осмонининг устида кўб маҳлуқларимизнинг насибалари бордир. Курт-куримсقا, ола қўнғуз-қора қўнғуз, баковилу ясовулларимизнинг хиссалари бордир.

Биттаю битта бўлуб етишкан шўх машрабимизнинг⁶ субҳи шом, балки аладдавом⁷ дуойи жонини қилуб юрган:

— оқ саллалик варасатуланбиёлар⁸ ва азиз авлиёлар ҳақ-хурмати,

— шўх байтални деб молидан, жонидан кечкан, энг охирда уйидаги хотунини қўйған бойлар ва бойбаччалар ҳурмати,

— тўйларда, базмларда шўх байталнинг бир пиёла чойига ўлиб-ўлиб етишатурган йигит яланглар ҳурмати.

— Тисс! — деймиз, туя кўрдингми — йўқ! — деймиз.

Муштум

«Муштум» — 1923 йил, 5-сон, 2-бет

⁴ Эсиromoқ — (татарча) маст бўлмоқ.

⁵ Олатўғаноқ — чумчуқсимонлар оиласига мансуб йиртқич қуш; бу ерда хуфия маъносида.

⁶ Шўх машраб — табиати шўх, ўйноки.

⁷ Аладдавом — доимо, ҳамиша.

⁸ Варасатуланбиёл — пайғамбарларнинг ворислари, давомчилари.

ДАРДИ ЙҮҚ — КЕССАК, ИШҚИЙ ЙҮҚ — ЭШШАК

— Калникига ошға-а-а-а!!!

Гур-гур одам калникига туз ялаб чопадир...

— Айиқ полвон кураш тушадир, Жўра қизиқ маймун ўйнатадир, Фарғонадан Арава полвон келди, Жиззахдан Ит полвон келди...

Кўрубисизки, кураш ўрнини ижарага олған зарғалдоқ хўжалар-нинг қилған фойдалари минди-минди...

— Чет эллардаги ўқуғучи ёшларимиз фойдасиға бу кун «Турон»-да театру қўйиладир!

Ла ҳавла ва ла қувват... Тошканд мусулмонларини... яйзара¹ ер ютубдир ва ё катта-кичик оға-ини ин-инларига кириб кетибдир...

Шунга ўхшаш «Шарқ саҳнаси» яхши ният ёрти мол, деб кино қўяр, «одамови»ларни йигмоқ учун эшак ҳуркарлик қилиб, томға тўртта қарнай ҳам чиқарадир; лекин шунчалик атторчиликлар, «Сурма кет, ўсма кет»лар бир пақир; саҳна хазинадорларининг оғизлариға пашша ўлтурған, ўюнхона эшикидан «ФИНГ» деган бир чибин учмайдир. Шу соатда шаҳарнинг барча чойхоналарида гиж-ғиж чурвақа, лим-лим... бузоқ:

— Оғзингми, ўрпилган ўрми?

— Башарангми, бадбаҳтнинг даласими?

— Кўзингми, пўстакнинг йиртиғими?

— Энгахингми, йўлға чиқған ҳинддининг...ми?²

— Хо, хо, хо!

Топған-таянған совутмачоқ шу. Бошқа дастмоя йўқ. Бангиҳона-да «ҳарб-зарб»³ олуб юргучи бир ўртоғим нашанинг тутуни гурку-раган чоқларда:

*Харсак — марсак,
дарди йўқ — кессак,
ишқи йўқ — эшишак!⁴ —*

деб байт ўқуған бўлуб жоврар, ман бўлсан «Бу нима дегани тен-такнинг» деб байтига тушунолмас эдим. Энди келиб-келиб бу байт-нинг маъносини Эски шаҳар саҳналаридан топуб мавридсиз бўлса-да, ўзим шу байтни яккахонлик қилмоқдаман:

¹ Яйзара — яксара, биратўла.

² Бу айтишув такялардаги бангиларнинг ўзига хос аскяси.

³ «Ҳарб-зарб» — ҳарбий стратегия жанг; бу ерда даҳанаки жанг маъносида.

⁴ Бу байтни бангилар бангихонада ҳарсак чалиб айтиб кетидан бири: «Соқий самадий, эски пўстакни ямади, қўйга бўри келганда қўйчивон ҳай-ҳайламади» — деб «жаво!» — дейди. Қолганлар унга жўр бўлиб «жаво-о» деб бақиришади (жаво (ҳинчча) — наша чекишига кел, дегани).

*Дарди йўқ — кессақ,
ишиқи йўқ — эшишак!*

Воқиъан, дард бўлмаса, ишқ бўлмаса одамнинг кесакдан нима фарқи бўлсин-у, эшакдан нима айрмаси!
Валлоҳи аълам биссавоб^{5,6}.

Жулқунбой
«Муштум» — 1923 йил, 5-сон, 6-бет

ЁМОН КЎЗ

Ёмон кўздан сақланиш керак

Баъзи-баъзида «Туркистон» билан «Ёш шарқ» газеталарига¹ кўзим тушуб қоладир. Нималарга йўлиқасан денг! Худо кўздан сақласун.

Газеталарда қизиқ-қизиқ байтлар босиладир. «Мамаданаалар»-нингнига оғзидан чиқатурған «тўти қуш» гапларини ўшал байтларда кўрасиз. Гапка мунча чечан бу ҳаромилар?!

«Фалон мактабнинг фалон синф талабаси» деб қўл қўйилғандан кейин, албатта, уни ёзғучилар «аҳли соқол»² худо бандалари эмас, ёш гўдаклар, туркӣ қилиб айтсанг, кичкина тирранчалар!

Ёш болаға ким қўйибdir катталар турғанда оғиз очиб, гап гапиришни? Замонанинг болалари бу ҳикматнинг маънисини биларми эди? Улар гапираберадирлар.

Боланинг кўб гапирганини «мамадана» деймиз. Мамадана болалар кўпинча жинни бўладирлар. Бунинг сабаби-да шудирким, бола «Ҳа» деб жовраб сайраб гапираберса бир очкўз мўъмин боради-да: «Ўсдирганингга балли, хўб сайрайтурған бўлибдирми?» деб, кўзини мойлантириб бир қараб қўядир. Болага кўз тегиш шу бўладир.

Ана шу мўъминнинг қараши – ёмон кўз, яъни «бадназар» бўладир. Ёмон кўздан сақланиш ҳар бир мўъминнинг вазифаси.

⁵ Яна ҳам тўғриси Аллоҳ билади.

⁶ Муаллиф мақолада мусулмон ҳалиқларининг бекорчилигини, гумроҳтигини, гафлат уйқусига ботганигини танқид қилипти.

¹ «Ёш шарқ» газетаси – Туркистон комсомолининг органи. 1920 йилдан 1923 йилнинг декабр ойингача, «Ўзгаришли «шшлар» журналига айлантирилгунча қадар чиқкан.

² Аҳли соқол – соқолни, намозни ўзига ниқоб қилиб риёда юрган одамлар.

* * *

Газеталарни ўқусангиз, кичкина-кичкина тирранчаларнинг гап-ка усталиғиға ҳайрон қоласиз. Ўшалар ҳам мусулмон боласи, мўъмин бандаларнинг ўғли.

Биттасини яхши танийман: худда Пирмуҳаммад аълам домла-мизнинг маҳдумлари. Ўшандай мусулмон фарзандларини ёмон кўздан сақлаш керак.

Фараз³: елкаларига битта-битта тумор тақиб қўйиш қийин иш эмас. Ёмон кўздан сақлайтурған дуолар, туморлар, кўзминчоқлар тўлуб ётадир.

*Зомонанинг охри,
КатталараЖсим-жим,
Болалар сайрайдир.*

Шунинг учун айткан-да, ота-боболаримиз:
«Кичкина митти—Хонхўжани йиқитди» деб...

*Муштум
«Муштум» — 1923 йил, 6-сон, 1-бет*

БИРИНЧИ МАЙ

Биринчи май куни – бизнинг башарамиз иржайган, иккинчидан бой, уламо, ашқиёларнинг¹ башараси тиржайган кундир.

Биринчи май – биз ўйнаған, кулган; мустамлакачи «мушфиқ меҳ-рибонларнинг» қон йиғлаған, куйган кунидир.

Биринчи май – бутун дунё меҳнаткашларининг бирлашкан бай-рами, бутун дунё ифлосларининг бир-бирлари билан ит-мушук бўлуб ажрашқан кунидир.

Биринчи май – ишчи деҳқон халқи учун баҳт-саодат куни, бур-жуазия ва унинг қуллариға баҳтсизлик келтирадирған кундир.

Биринчи май – бизнинг келгусимиз учун муайян бир чизиқ қол-дирадир. Қаршимиздағи байналмилал тўнғуз қўпкурларға аччиқ-тиззиқ қолдирадир.

Биринчи май – бизни шод ва хандон қиласидир. Бутун дунё жаҳон-гирларини хонавайрон қиласидир.

³ Фараз — мақсад.

¹ Ашқиё — золимлар.

Биринчи май – бизга ҳуқуқ берганда, душманларимизга хўрлик ва ҳуқуқсизлиқ² берадир. Энг қисқаси бизга яхшилиқ, уларга ёмонлиқ; бизга фазл³, уларга ҳазл⁴; бизга инсоф, уларга ноинсофлик берадир.

Биринчи май – меҳнаткашлар бирлиги кунидир. Бу кун бутун дунё меҳнаткашлари байрам этадирлар.

Фарб ишчиси Шарқ ишчисига, Шарқ ишчисига салом юборадир. Демак, бу кун бутун дунёдафи ишчиларда самимилик ҳиссини кўзғатадир. Бу кун бутун дунё оч-яланғочи байрам этадир, ҳам бутун куч-қувватлари билан капиталга қарпни курашиш учун сўз бириттирадир.

Ҳар ҳолда Биринчи май ўзгариш ҳасадгинларининг кўзини қамаштирадир, ҳиқилдоридан хиппа бўғадир.

Бирлашингиз, бутун дунё йўқсувлари!

Муштум

“Муштум” — 1923 йил, 7-сон, 2-бет

СОВИНАК ҚОРИ БИЛАН МАҒЗАВА ҚОРИ

Совинак қори¹: — Бу йил бай пули² неча кишидан олинди, Мағзава қори³?

Мағзава қори: — Э-эй, бу йилги рўза, маза йўқ ошнам. Такрор пули⁴ ҳам чиқмайтурған, кўринадир.

— Ҳа, нимага?

— Нимага бўлар эди, хатмчи⁵ йўқ...

— Итни урсанг Қуръон туширтиратурган чиқибдир-ку, хатмчи йўқ эмиш!

— Бор-борлиққа. Аммо мўмайроқ митат⁶ чиқаратурған хатмчи йўқ!

— Иш билмагандан кейин хатмчи ҳам йўқ, митат ҳам йўқ!

— Совинак дейман, сан нимани билдинг!!!

² Фазл – устунлик, ортиқлик.

³ Ҳазл – мазҳаралик.

¹ Совинак қори — енгил-елпи, чала қори.

² Бай пули — баъзи одамлар рўза арафасида қорига бай пули бераб, марҳумлари ҳақига Қуръон туширтирадилар.

³ Мағзава қори — эзма қори.

⁴ Такрор пули — қорилар йил давомида Қуръон ўқиб, такрорлаб турадилар. Савоталаб бирон киши ўқилаётган Қуръонни марҳумлари руҳига ҳам бағишилашини сўраб қорига пул беради.

⁵ Хатмчи — (хатм-тамом қилиш, тугатиш) марҳумлар арвоҳига атаб Қуръон туширтирувчи ва шу муносабат билан худойи қилувчи.

⁶ Митат — даромад (арабча: мўтот — ҳақ, ужра).

— Мен иш билдим, сен саллага зеб бериш билан идғом маъалғуннани⁷ билдинг!

— Хўш-хўш?

— Нима хўш-хўш, индинга Пўлавойнинг хатмини битирсам, уттаси кундан Шўлавойнинг хатмини бошлайман. Ундан кейин Сўнавойники. Шундай қилиб бу рўзай моҳи шарифда энг ками беш миллиард митат!

— Ҳа-ҳҳа, ҳаммасидан ҳам бай пули олдингми, Совинак?

— Олдим. Пўлавойдан беш юз, Шўлавойдан икки юз, Сўнавойдан уч юз!

— Қандай қилиб?

— Пўлавойнинг олдига бориб: «Шўлавой акам бу йил хатмни катта қилар эмишлар, шундай оғир вақтларда унча-мунча одамга хатм қилдириш ҳам қийин...» деб юрагига ўт солиб қўйдим. Сўнавойнинг дўконига тушуб: «Бу йил хатмингиз йўқми, одамлар: «Сўнавойнинг дамаси⁸ йўқроқ» деб сўзлашадилар», деган сўз билан унинг ҳам пайтавасига қурт тушурдим. Шундай қилиб йўқ ердан ёлғуз ўзимга уч хатм чиқардим. Мана иш, ана митат!

Мағзава қори кўнглининг энг чуқур жойидан чиқариб, уф-ф-ф деди ва ҳасратидан чанг чиқара бошлади:

— Бу йил баҳтимиз сувга урган экан Совинак, ҳеч бир хатмчи «итмисан, эшакмисан» дея бермагач, ноилож «Шунчага тақорлар бекорга кетмасун» деб ўзимни бозорға сола бошладим. Қаерда бир эски хатмчини кўрсам, маддоҳ баччалардек жоврадим: «Эшбой акам хатмга айткан эдилар, бу рамазон қўлим тегмайдир», дедим. «Маним кўнглим сизда эди...» Иккичи бирорвни кўрганда: «Бу йил хатм жуда кўб кўринадир, Тошканда ўн минг қори бўлса ҳам етишмас». Ниҳоят шунчалик авроқлар билан ўлиб-кутилиб, битта жиз-бизини топсан ҳам, лекин қурғуринг мандан ҳам ўлумтук экан: «Беш кунлик қиласангиз қанча оласиз-у, уч кунлик қиласангиз қанча берамиз.⁹ Мардикор пулингизнингина олиб, ифтор билан саҳарликни уйингизда қиласангиз қалай бўлар экан» дейдир.

— Қизи талоғинг пудратини¹⁰ берар экан-да,xo, xo, xo!

⁷ Идғом маъалғунна — араб тилида ўхшашиб ҳарфни бир ёзиб иккилантриб димоғда ўқиш (тажвид илмидан); бу ерда Қуръон зеб бериб тиловат қилиш маъносида.

⁸ Дама — ўчоққа ҳаво юборадиган асбоб, дамгир; бу ерда: файрат, авж, куч маъносида.

⁹ Қуръонни кунда ўн порадан ўқилса уч кунда, олти порадан ўқилса беш кунда хатм қилинади. Беш кунликнинг баҳоси ортиқ бўлади.

¹⁰ Пудрат — хизмат ҳақи.

— Шуни айткина, Совинак. Шундай қилиб хатмни беш юз ¹¹ миллионга баҳолаб олдим. Уч юзни ўзим олсам, икки юзни сомеъга ¹² бераман. Уч юзинг нос пулига ҳам етмайдир. Бу йил маза йўқ ошнам...

Шилгай

«Муштум»: Оқчани кам берсалар «ялмаши» усулини ¹² қўллаш керак. Қуръонни ялмаб ўқуисан, десалар «Бир мирига келгани шу» деб жавоб бериш керак.

«Муштум» — 1923 йил, 7-сон, 2-бет

БИЗ КИМ ВА НИМАЛАРДАН ҚЎРҚАМИЗ

Ҳар кимнинг ўзига яраша қўрқатурған нарсаси бўладир. «Иштонсизнинг чўпдан ҳадуги бор», дегандек, шу вақтда иштонлик инсон — ҳадуксиз одам эҳтимол йўқдир. Туркистон истатистика идорасининг кейинги ийқифан ҳисобига қарафанд, иштонсизлар банаъжи ¹ кўпайибдирларки, биз уларни айнан қўйида кўчирамиз:

Мустамлакачи — аччиғланған чоғида сирининг очилишидан қўрқадир.

Ҳар турлук идора мудирлари — сайлов яқинлашса мансабдан тушиб қолишидан қўрқадирлар.

Янги кўз очқан ҳисобсиз ўзбек шоирча ва шоирачалари — минг мashaққат билан азобланиб ёзған шеърларининг газеталарда босилмай қолишидан қўрқадирлар.

Тутантируқсиз мақола ёзишға ўрганган муҳаррирлар — тўсундан тегиб қолатурған танқид калтагидан қўрқадирлар.

Бой ва совдагарлар — айниқса буларнинг қўрқунчлари поёнсиздир...

Чунончи: дўкон совдаси яқинлашса, ижарани ошириб юборатурған яканчилардан ² қўрқадирлар, қўллариға кўпроқ пул йиғилиб қолса, моллар ошиб, пул қурсининг тушиб кетишидан қўрқадирлар, қўлида анчайин қофоз кўтарган кишини кўрсалар «торфовой налтў»

¹¹ Сомеъ — қорилар ва шогирдлари ўзаро Қуръон тиловат қилиб ўтиришса «даврадош» дейилади; қори таровиҳга ёки ифтогра бир шогирди — сомеъ (эши туви) билан бирга боради. Қори тиловат қилаётib адашса сомеъ, луқма солиб туради ва ўзи ҳам тиловатда иштирок этади. Бу хизмати учун сомеъ ҳам ҳақ олади.

¹² «Ялмаши» усули — тез-тез, нари-бери ўқиши.

¹ Банаъжи — беҳад, ниҳоятда.

² Яканчи — инспектор; порахўр.

тушмогидан қўрқадирлар, рўза ойи кириб закот бериш³ эска тушса, моллар ҳисобини олишдан қўрқадирлар... Ҳар ҳолда бу дуркум халқ учун ер ҳам қўрқунч, кўк ҳам қўрқунч. Фақат қоро ернинг остифина тинчdir!

Камбағал деҳқон ва ишчилар — кун сайн бозор баҳосининг⁴ бирга бир кўтарилишидан қўрқадирлар.

Хўкумат идораларидағи порахўрлар— порахўрлик билан кураш бошланғандан бери ўзларининг сояларидан ҳам қўрқадирлар.

Кўкдаги булутлар — ёғмай деса Худонинг буйруғидан, ёғай деса ердаги маҳлуқларнинг чиртинг-пиртингидан қўрқадирлар.

Ўзбек хотунлари — эрларининг калтагидан, қизлари кўчага чиқай деса оналарининг туртуғидан қўрқуб, песлар моховдан, моховлар пестан, аживалар тараладан, таралалар аживадан; қисқаси катта-кичик, ясси-япасқи, қинғир-қийшиқ, узун-қисқа ҳаммалари ҳам қўрқоқдирлар...

Ман нима ва кимдан қўрқаман?

Айниқса, маним ишим жуда ҳам қийин: ёзай десам, ошина-оғай-нининг шўргумшуклиғидан, ёзмай десам «Муштум» поччанинг же-киригидан қўрқаман.

Яна бундан бошқа қўрқатурған икир-чикирларим:

— Эски шаҳар кўчаларидан юрсам, бетимга лой сачрашидан қўрқаман.

— Ёғмур ёқсан кунларида Эски шаҳар расталарининг ағнаб кетишидан, совдагарларнинг тўнғуз қўпишидан қўрқаман.

Билим юртлари ёнидан, бошланғич мактаблар қаршисидан ўтуб қолсам, истиқболдари алвир-шалвир ўзбек маданиятидан қўрқаман!

Ҳарҳолда маним ҳам қўрқунчларим ўзимга етарлик...

Ассалому ала маниттабаъл-худо.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 1 май, 7-сон, 6-бет

³ Закот — шариъат ҳукми бўйича пулдор, молдор мусулмоннинг ўз моли ва пулининг қирқдан бир улуши миқдорида рўза вақтида бева-бечораларга, камбағалларга берадиган хайр-садақаси.

⁴ Ўша йиллари мамлакатда пул қадрсизланиб, нарх-наво кўтарилиб кетган эди, муаллиф шундан киноя қиласпти.

⁵ Тўғри йўлга эргаштанларга салом бўлсин (Ҳадисдан).

УЗР

— Эй-й, муштуминг тошқа тегсун, рўзага тил тегизди! — деб «Муштум»нинг рўза нўмирларидан тарвақайлашганлар кўб бўлишубдирлар.

— Хумори башаралар, ифтор ва хатмчилар, Совинак ва Мағзавалар... хулоса, кўб акаларнинг кўнгилларини оздирибdir.

Кўз бўлмаса қозиқнинг ўрни, деган эканлар. Мия бўлмаса шалоқ арава ҳам мияга ҳисобланур эмиш. Қувондиқ сассиқ ўз айбини била қолса юраги ёрилиб ўлар экан. Ўлса-ўлсун; тўнфуз қўпса¹ биз йўқ дедикми?

— Ҳа, рўзага тил тегизди; ҳа, мани Мағзава қори деди-ю, муттафақун алайҳи² коғир бўлди. — Ҳа, бизнинг ифторимизни ит еса нима-ю, кучукка берсак нима зарап, бературган закотимизнинг усули билан қанақа иши бор экан?

Шунингдек, кўча-кўйларда билиқсиб юрган аштак-паштак оғалрга дегумиз келди-ки, қозонимизда бор экан, чўмичимизга чиқубдир; «Бордан юқар, йўқдан нима чиқар?» деган экан бирор. Шунга ўхшаш ойнадан аччиғланиб ялқашнинг фойдаси йўқ, ҳалигидек афтбашарани бир оз тозалаб олинса, ҳам масхараликдан қутиларсиз, ҳам тасқараликдан.

Бердисига тушунмай қилинған ўпкаворликдан, шовқин-сурондан бир мирилик натижа чиқмас. Шуниси ҳам бордир-ки, бунингдек оқ қалтак-қора қалтак бўлишлари билан «Муштум» поччангизни кўркутиш қийин бўлуб, аммо тумшуқлари³ устига мундан ҳам оғирроқ зарблар тушмоғи аниқдирки, ә-валло⁴, дегайсиз!

Мана бизнинг узримиз шудир. Тушунсангиз шул, бўлмаса Эгам чақиргай сизни!

*Муштум
«Муштум» — 1923 йил, 8-сон, 1-бет*

¹ Тўнғиз қўпмоқ — ўзини мусулмон деб билган одам ислом динининг бешта фарзига амал қилиши лозим. Биринчи фарзи — Имон — тил ва дилдан: «Мен Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охираг кунига, тақдирдаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Аллоҳ томонидан бўлажагига, ўлгандан сўнг яна қайта тирилини мұқаррар эканлигига ишонама!» — дейиншдан ҳосил бўлади. Гуноҳкор бандалар маҳшар куни Аллоҳнинг ҳузурида жавоб берадётгандарига ҳайвон қиёфасида, масалан энг нопок ҳайвон — тўнғиз ҳолида кўпар эканлар (кўпмоқ — турмоқ). Бу ибора ана шу фарздан олинниб айтилади.

² Муттафақун алайҳи — ҳамманинг розилиги билан.

³ Ялқаш — ўпкалаш, гина қилиш.

⁴ Э-валло — ё Худо.

АРАЛАШ

Байрам қутлуг бўлсун

— Хўролзаримиздан биттаси бир чаккада тўртта уюри билан туруб, боғларға, далаларға имлаб:

Кўз очайлиқ ўртоқлар — ҳайит келди ёр-ёр,

Жажжси қизни илмоққа пайт келди — ёр-ёр, — дейдир.

— Шайхантовур сайилига шўрвалар, жаркофлар отидан «пешбурун» қилиб буфет очқан ўртоқлар — ғаладонни салмоғлаб, Эҳе...

— дейдирлар, — фойда қилдиқми, заар? Эҳе... — дейдирлар.

— Шайхантовур ярманкасига рўза бўйи мол ёйған жувонлар, кампирлар, қизлар, тумсалар¹ фажеъ бир қиёфа билан «Алвидо ё моҳи рамазон», деб рўмол силкитадирлар.

— Ўттуз кун рўзада бўйни хурмачанинг боғига тенглашкан катта-кичик акалар «уфф», дейдирлар, «Моҳи шарифдан қутилар кун ҳам бор экан», дейдирлар.

— Шайхантовур сайилидаги арzonчилиқдан қутулған кармонлар, ҳамёнлар бу кундан бошлаб белангидан қутулғандек бўладирлар.

Сайилга пул етқузолмасдан боққолнинг тўпписини қассобға, қасбонинг тўпписини боққолға кийгизиб юрган товламачилар, уй рўзгорини сотуб, ота-оналарини қон қақшатған афандилар сайл муомалаларини тўғрилаш учун уч кун ҳайитда обакидандон² сотадирлар.

Чайнамай шиминг — чайнамай шиминг,

Обию боби, ҳаммангизга дори!

Ийди шариф қутлуғ бўлсун, қариндошлар!

Жулқунбой

«Муштум»: Юқоридаги эҳе-пехенингизга яхши тушунолмадик, яъни бултүргидек ҳисобини тоқ келтириб жуптоқ ўйнайдирлар демакчи бўласизми? Кўйингки, мулла Жулқунбой, оғзингиз ҳам жуда бепаравуз-да³, ўртоқ!

«Муштум» — 1923 иил, 17 най, 8-сон, 3-бет

¹ Тумса — туғмайдиган хотин.

² Обакидандон — шакар қиёмидан тайёрланган манпаси.

³ Бепаровуз — (паровуз — кўрпани мағизи, адипи); бу ерда оғзи бузуқ, коски маъносида.

«МУШТУМ» ОҚСОҚЛАНҒАН ЭМИШ

Бу хабар эл оғзида бир-икки ойдан бери юрубдир. «Муштум» нимага ўз вақтида чиқмайдыр, «Муштум» мушт едими, нима бўлсада, «Муштум»ни давом этдириш керак, деган савол ва тилаклар идорага ёмғурдек ёғиб турадир. Ҳар ҳолда савол ва тилакларда «Муштум» каби бир ботирнинг майдондан йўқолмаслиги керак экани тақвия¹ ва тавсия этиладир. Йўқ, «Муштум» мушт емади. «Муштум» давомидан тўхтамади, ҳам тўхтамас деган умиддамиз. Лекин масаланинг учи мулла-миржииринг червон алайҳиссаломга бориб тақаладир. «Муштум» ҳукумат ҳисобидан чиқмайдыр. Томнинг қорини кураш, сув, ўтун келтириш «Муштум»нинг ўз устига тушкандир. «Муштум» аёлманд бир киши. Ўқувчилар тушунмасдан:

— «Муштум» почча, гоҳ-гоҳ кўриниб туринг, нега кўринмайсиз, сизни ёлғиз топиб бирта-яримта мушт урдими? — дейдилар. Лекин «Муштум» мушт емади. Деҳқонларнинг белини синдирган червонитис «Муштум»нинг ҳам белини синдириди. Чунки «Муштум»нинг эрка ўғли бўлған «Давлат нашриёти» червонитис ейдир. «Муштум»нинг бутун топқан-тутқани «Давлат нашриёти»га бериладир. «Муштум» давом этиб келадир. Яна давом этмакчи. «Муштум»нинг бир душмани бўлса, қаршисида минг дўсти бор. Лекин душмани ишлайдир, тинмайдир: дўсти кўб, лекин бир оз ҳимматсиз эди. Энди кўб ердан: «Биз ҳам душманлардек ҳимматлик бўламиз, журнол сотилғанда қимматроқ оламиз», деб ёздилар. Биз шунга ишониб, у ер-бу ердан қарз хавола қилиб, «Давлат нашриёти»нинг оғзиға уруб «Муштум» ботирни майдонга яна чиқардиқ.

«Муштум» -- 1923 йил, 12 сон, 2-бет

ЯШАСУН КЎНЧИЛАР ТАШКИЛОТИ

Меҳнаткашлар ташкилотсиз яшай олмайдилар. Бу мантиқий бир сўз. Бутун ўлкамизда бирор маҳкам ташкилотлик касаба уюшмаси йўқ. Магар бор бўлса-да, у ҳам якка ва ягона Тошканддаги кўнчилар ташкилотидир.

Бу ташкилот бизнинг «миллий анъана»ларимизни оқизмай-томизмай сақлаб келиши баробарида, уни кенг суратда тарқатиш учун ҳам жуда яхши ташаббус кўрсатмайдадир. Тангри кўнчилар ташаббусини самарасиз қолдирмасун!..

¹ Тақвия -- қувватлаш, ёрдам.

Бу йил далаларни ким обод қилди? Базмлар тарақ; нофора, чирманда қарпс-вадаванг; бачча ва баччабозлик намуна бўларлиқ даражада эл қошида манзур этилди. Кўнчилар жумҳурияти бўлған Кўкча даҳасининг Муссўлиниси*, Гардинги*, Пуанқараси бор. Эски шаҳар милитса идораларининг кўнчилар ҳаракатига ирод етказишига ҳеч бир ҳаққи йўқ. Пайшанба кечалари қийқуруқдан қўшни жумҳурият халқи мижжа қоқа олмайдир.

— Ҳа, нима ғалва?

— Қизил тирноқлар ташкилоти ўзининг қандай маҳкам ташкил топқанини кўрсатмакдадир.

— Аниқми?

— Аниқ!

— Бўлмаса миллат яшайди, десанг-чи.

Намойиш... пайшанба куни Янги шаҳар кўчаларидан арава, арава қизил тирноқлар ташкилоти нофора, чирманда чалиб, бачча ўйнатиб кўча айланурлар.

— Ҳа, нима гап?

— Қизил тирноқларнинг айш-ишратини ёвруполиқ буродарлар ҳам кўрсун эмиш...

Ёшлар, комсомоллар деб қўя қолай, бир кун Кўйлўқский кўчадан намойиш қилиб ўтуб кетаётган қизил тирноқ жамоатига: «Бу ишингиз четлар қошида кулги-ку», деган экан, ўшал он ҳалиги комсомоллардан бирави онасини учқўрғондан кўрган.

Афсус, ёз ўтиб нофора, чирманда билан бўладурған базмнинг вақти кетиб борадир. Энди тор меҳмонхоналарда дутор, танбур билан базм қилиш қандай кўнгилсиз...

Нима чора, жувонга кокил солиниб қўюлғандан кейин тор уйда ҳам кенг феъл бошланиб кета берадир. Шунинг учун «Кўнчилар ташкилоти яшасун!» деймиз.

«Муштум» — 1923 йил, 12 сон, 2-бет

БЎТҚА

Суқданми, мечкайданми, нима балодан бўлса ҳам «Туркистон»-га кинна кириб, беш-ён кун юрак оғрифи бўлуб қолди.

«Муштум» ҳам «Туркистон»нинг иситмаси билан анча шалайим тортиб қолди.

¹ Ирод етказиш — қаршилик қилиш.

² Жувон — ёш йигит.

¹ «Муштум» журнали дастлаб «Туркистон» газетасига илова ҳолида чиқарилган эди.

«Инқилоб» узоқ вақтлар сил касали билан оғриб, ниҳоят ўлуги агитпрофдан² кафансиз суратда чўзулиб чиқди.

Ўзбекча «Коммунист йўлдоши» журналига ҳам ўлат оғриги тегиб бир кунликка ўжраб³ кеткан бўлса ҳам, ўрусчасини ўйнаб-кулуб юришига ҳеч бир таажжуб қилишнинг ўрни йўқ.

Демак, Туркистон матбуотининг жони чиқди. Пичоқ тегмай туруб қони чиқди.

* * *

Ҳозирги куннинг янги хабарларидан биттаси Масковда очилған Бутун Русия қишлоқ хўжалик астафкасидир.⁵

«Маскаф деган шаҳарда астафка деган от ўюнхона очилар эмиш».

«Астафкага ўн саккиз минг оламдаги барча ажойибот-таройибот нимарсалар чақирилған эмиш, маймунбозлик дейсизми, мушакбозлик дейсизми?!»

«Бизнинг маҳалладаги Ойша буви ҳам астафкага боруб чархини товлар экан, ҳе-ҳе-ҳе, тавба!»

«Фарғонадаги Юсуф қизиқ^{*} ҳам тўқкуз ароба ҳез олуб астафкага кетубдир».

«Бу коғирнинг қилған ишига одамзоднинг ақли етмайдир. Гала-гала, — дейдирлар».

«Ҳа, худойга шукр... лайлакнинг кетидан қор ёғиб, ҳиндининг ақли тушдан кейин кириб, дегандек, бизнинг ёшларнинг ақли кирибми, эси кетибми, ҳайтовур бу йил Маскафка ўқуш учун деб гала-гала!..»

«Маскаф кўчаларида сайёдана кезган зебобўй, сарвиқад, сий-минтан⁶, шаҳло кўз, бодом қовоқ, юпқа томоқ, чиккабел албастилар ҳам гала-гала, — дейдирлар».

Фариштанинг оминига тушмасун деб тилак қилинг!

Бўтқамизнинг лавлагиси учун:

Машҳур шоир ва муҳаррирларимиздан ўртоқ Абдулҳамид Сулеймон Тошкандан ўз юрти бўлған Андижонга бориб ўз миллати бўлған Андижон халқиға муҳаррирлик қила бошлади.

² Агитпроф — Ўзбекистон фирмаси Марказ Қўмитасининг ташвиқот ва тарифибот бўлими.

³ «Коммунист йўлдоши» — 1923 йилнинг февралида икки сони чиқиб тўхтаган. Туркистон Коммунистлар Марказий Қўмитасининг нашри.

⁴ Ўжрамоқ — куйиб, қовжираб кетмоқ.

⁵ Астафка истилохини ўзимизнинг Қувондиқ сўфидан олдим. Бунлаги ривоятлар ҳам ўша кишининг масжиднинг жиловхонасида ўлтурууб сўзлаган лексикисидандир. Йўқса виставка тўгрисида маълумотим йўқ эди (муаллиф).

⁶ Сиймитан — кумуш танли, оқ танли.

Яшасун ўз миллатини таңиган мұхаррирлар, деймиз!
«Фарғона» газетасидан
— Гапинг ўзингта урсун, оғзингдан чиқуб, ёқанғға ёпишсун,
— деймиз.

Жұлқунбой газетасидан⁸
Ашъори ғализа
Фил миниб чоптүриб ўтууб кетдим
Чұлпон

Елиб-югуриб шоирнинг күрган тушигининг таъбирини сўрасақ
ўшал куни паравўзнинг қоқ дўмбираисига минган экан.

Қитъа

*Олақарга агар ул сайраса тотли тил ила,
Үйламанг «Бизни севинтиргали ул сайрап» деб.
Йўқ-йўқ! Ул бизнинг учун оғзини очмас, қоллар,
Боре кўрса бир ўлумтук унга севиниб сайрап.*

Элбек

Олақарға ҳам сайрап экан, деб қичиғлиқ құлманг, биродар! Чунки Элбек афандининг олақарғаси тамоман бошқача олақарғадирки, сайраса ҳам ажаб эмас. Кексаларнинг сўзларига қарағанда, башарти зағизғон сурнайчи құрбақанисони ўз никоҳига олса, бу икки навжувондан бўлған бола булбули ҳофизни бир чўқишида қочирантурған олақарға бўлур эканки, мана бу Элбек афандининг ҳалиги қушидир.

Лутфилла Олимийдан*:

— Зери домани ту чи сон эй гулпераҳан?¹⁰

Чўмични келтир!.. Бўтқанг тегига олуб кетди!..

Мирза Жұлқун

«Муштум» — 1923 йил, 13 сентябр, 13-сон, 2-бет

* «Фарғона» газетаси Фарғона вилоят партия қўмитасининг ва вилоят ижроня қўмитасининг нашри, «Меҳнат байроби» газетасининг ўрнига 1921 йил май ойидан чиқа бошлаган. Ўша йили Чұлпон Андижонда босмачиликни тугатишга қарши чоп этилган «Дарҳон» газетасида ишлаган, муаллиф шунга ишора қиласпти.

⁸ Ашъори ғализа — ғализ шеърлар.

⁹ Боре — марта, дафъа.

¹⁰ Эй гул кўйлаклик, этагингни остида нима бор?

«МУШТУМ»НИНГ ИККИНЧИ ЁШИ БИЛАН ТАБРИК ҲАМ УНГА БИРМУНЧА ПАНД ВА НАСИҲАТ

Шукр, кўбчиликнинг қарғиши баракасида бу кун сиз — шум «Муштум», бир ёшингизни тўлғузиб, иккинчи ёшға ўрмалай кетдингиз. «Ёмонга ўлум йўқ!» дейдирлар, бу тўғри эмиш. Азизларнинг садағаси кетайлик!

Баъдаз муборакбод, фақир «Муштум» адамиздан сўрайманким, башарти ўзингизнинг-ку, исми шарифингиз ёмонлиққа йиртилиб, дуойи хайр ўрнига қарғиши, буғдои экиб какра¹ ўрубдирсиз. Бас, вазифангиз ёмонлиқ, кўнгил оғритиш, риоясизлик², тумшуққа тушуруб, манглайдан фурра чиқариш бўлғандан кейин, бул вазифаи шарам-шараққосни «муллаларникидек» қилиб адо қилдингизми ва қилғанингизфа имонингиз комилми?

Албатта, бизнинг кирсиз, олмоққа арzon-емоққа маза бўлған бўрсилдоқ сўзимизфа (ўзингиз тантн бўлғанлиғингиз учун) бўйнингизни эгарсиз умидидамиш.

Тузук, сиз ўзингизнинг бир мириси кам бир йиллик умрингизда анчагина ваҳмалик картиналар кўрсатиб, кўб бемаъниларнинг елка қичиғини қонлирдингиз ва ўзини қоб-қора, кўнглини сип-сиё, яъни кўмир бозоридан лапқадор қилдингиз. Шундай, биз бундай хизматларингизга қойил!

Аммо латта чайнарликка қолиб хўжа али – али хўжа, икки ўн беш – бир ўтгуз бўлуб, чукурға тушуб қолган чоқларингиз, қичиғини тимискилашга мажбур бўлган замонларингиз ҳам бўлди. Тузук, сиз айтарсизки, маним ёнимда туратурган «Тарсак» бўлмади, «Шапалоқ» келмади, ҳатто ўзинг ҳам бир неча вақт тарвақайлаб юрдинг, деб.

Яхши, ман тарвақайлаған бўлсан турмушнинг оғирлиғидан ва ўзимнинг аёлмандалигимдан тарвақайлағандирман, аммо Самарқанддаги «Тарсак» билан Фарғонадаги «Шапалоқ» ўз вазифасини билиб, тушуниб адо қилмас экан, уларга бизнинг сўзимиз шуғнина:

— Бу кундан кўра ўлганинг яхши, икки юзинг қоро бўлсун, «Муштум» дадангни уволи тутсуи!

Бу ергача бўлган борди-келдимиз, фақат сиз «Муштум»нинг «сўз» ёғингизда бўлди. Аммо расм жиҳатингизга келганда тишимизни-тишимизга қўйишға мажбурмиз. Карикатура турмушнинг ичкарисига

¹ Какра — ғалла экинларининг орасида ўсадиган тахир ўсимлик.

² Риоя — ҳурмат.

³ Танти — мард.

лўнда бўлуб кириб ўлтуролмас экан, ундан-бундан, устидан ғажиб-ялмаб юрар экан... Нима деймиз энди, ўзингиз айткандек айб на дўлда, на тегирмонда. Фақат пешонамизнинг шўрлиғида деймизми? Бўлмаса ўзимизнинг жунбошлардан «ўшанақалар» етишкунча эмас, онадан туфуб, ўсуб, ўқуб, ўрганиб бўлғунча «дим!» ўйнаймизда⁴, энди!

«Муштум» дада! Иккинчи йилга қараб асби тозининг бошини кўяр экансиз, тўғридан-тўғри лўли маҳалласига қараб эмас, пасқам, қинғир-қийшиқ кўчалардаги жиннихоналарга ҳам марҳамат қилингиз!

«Муштум»га кўмаклашиш тилагида бўлған:

Хо-о-о-ов элдаги оғалар!

Менга томон қаранглар!

Элларингиз ичидა қиттафина еридан бузулған мохов, киshan лозим бўлған тентак, ачиған қаймоқ, сасифан эт, таги йўқ чеълак, бўри бакавул, тулки ясовул, ало-ҳазал қиёс⁵ кўрсаларингиз тўрт эллик носвой қофозига битиб «Муштум»га юборингизлар» — «Муштум» қайғусини еб:

Абу Думбул

«Муштум»: Панд-насиҳатингиз кам-кўстсиз қабул этиладир. «Муштум» ўз айбини иқрор қилувчи ўғул боладур. Элимиз ичидა ҳали песини кўрсатсақ, «Ун теккан эди» деб ғўдаювчи васиқасиз хунасалар жуда кўбдир. «Муштум»нинг ҳар нўмири устида бўлған пала-партиш ҳужум, яланғоч сўкушлардан шояд хабарингиз бордир. Лекин «Муштум»нинг уларға жавоби яна муштдир. Сўз ва карикатурадафи камчиликларимиз бор. Уни тузатиш учун тиришамиз. Сўз жиҳати тобора тузалмакдадир. Расм жиҳатига келганда сиз жуда тез киришкансанз, расм жиҳатига сиз ҳам тишингишина қўйишни лозим кўрган экансиз, биз ҳам тишимизни тишимизга қўйиб турдикамиз. Ички турмушни «Фақат ўчоқ боши турмушидан олиниши керак» деган фикр ҳам унча тўғри эмас. Мисолни 17-нўмир «Муштум»дан

⁴ Тегирмоннинг тез ёки секин айланишига қараб дўли ҳам кўтарилади ёки пастга туширилади, бу иборада уннинг сифатсанз чиқиши унда ҳам, бунда ҳам эмас, гап буғдойда демоқчи.

⁵ Жунбуш — соч қўйган; ўша вақтда Тошкентда чиқадиган газета-журнallарнинг рассоми австриялик Иоахим Тулля эди, муаллиф шундан киноя қиляпти.

«Дим» ўйнамоқ — ким биринчи гапирса ёки ҳаракат қилса ютқизиқ ўшанда бўлади (болалар ўйини).

⁷ Асби този — учқур от.

⁸ Ало-ҳозал қиёс — шунга ўхшаш.

⁹ Пес — айб.

олайлиқ: ижкөкүм ҳақидаги ҳам, паранжи масаласига доир каррикатураларни ҳам турмушимизнинг бир кўрининши деб даъво қиласақ фоят ҳақлимиз. Бундай каррикатураларга устидан ғажиш деб қарааш жудаям ёпишмайдир. Ҳар ҳолда табрикингизга қарши ташаккур, камчилигимизни кўрсатишингизга уялдимиз...

«Муштум» — 1924 йил, 18-сон. 1январ, 18-сон

ЧАҚИРИШЛАР

Ўзим, «Муштум»да дағал-дағал, қўланса-қўланса сўзлар ёзиша ваъда берганим ҳолда ушбу ўртоқларни ҳам топсалар битта-битта, топмасалар учта-тўртта чирманда пул билан «Муштум»га кўмакка чақираман: Шоабди Мовлонқори локфуруш, Мирзақосим попирискачи, Зоиржон тўбчи, Абдиҳожи калишфуруш, Муҳаммадкарим хасфуруш, Абдуразиқбой кўнчи, Муллатўйчи чиннифуруш, Юсуфбек аттор, Иқбол деган читфуруш. Ва яна булардан бошқа эсимдан чиққан оға-инилар.

Агар-ку айтдирмасдан берсалар кўб яхши, бўлмаса нах ўғурланған хўкузнинг териси билан ўзим ҳам, бошқалар ҳам шарманда бўлуб ва яна ўзимни томдан ташлаб елкаларига миниб олғайман ва яна уволим бўйинларида қолфай. Чакирғучи:

Жулқунбой Совринбой ўғли

«Муштум» — 1924 йил, 25 январ, 20-сон

КЕЛИННИ КЕЛГАНДА КЎР, СЕПИННИ ЁЙФАНДА КЎР

— Ош теса — тўй, тегмаса тафарруж...¹ деб огалар тўйға борадирлар... «Қорамол эгасига ўхшамаса ҳаром ўладир», «Аватига чавати, мисқозонга лой тувоқ», Энг охирда: «Эшагига яраша тушови», — деб зор-зор, чун абри нав баҳор² йиглаған, ҳам «Хув!» деб чўлу биёбонга чиқуб кеткан экан, бир бечора!..

Убайдилла хўжам билан Чайиб ичкин тўрам келдилар-да, елмай-югурмай, ўйламай-бўйламай; карнай-сурнай, жарт-журт остида «Нашриёт ширкати» деган муаммони даранг-дурунг билан очуб ҳам

¹ Афанди мол бозорида кета туриб эгаси йўқ хўқизга дуч келибти, уни етаклаб уйига олиб кетибди. Бундан эгаси хабар топиб Афандининг эшигини қоқиб: — Хўқизимни қайтариб беринг, — депти. Афанди: — Мен хўқизингни кўрмадим, агар сўзимга ишонмасанг, терисини олиб чиқиб, сени шарманда қиласман, — дебти.

² Тафарруж — томоша.

² Чун абри нав баҳор — эрта баҳор булутидек.

юбордилар. Мақсад ва маслак унча-мунча эмас: катталиги ботмону даҳсар... Мақсадимиз китобсиз «зир» юргурган элни ўз нашриётимиз билан думба-жигар қилишдир!

— Вой, бўйингга қоқиндиқ!..

— Вой, сани ясаб ташлағандан айланай! — деб барчамиз ҳам нашриёт ширкатидан айланиб ўргулишдик.

— Ҳой, муаллим! Пишириб е дарслекларни, ҳой, ташлагани китоб, эплаб ол буларингни! — деб бир-бировимизни туртишдик. Аммо ҳеч бир иш бузуқининг эсига:

— Келинни келганда кўр, сепини ёйғанда кўр! — деган гап келмади...³

* * *

— Кўчага ташлаб қўйған пул, текин офтобға чиққан мушук, юк ташийман деган шалоқ арава... ана шундай ўнгуга терс сўзларга ҳар ким ишонса, ебдир номаъқул бузоқнинг гўштини⁴, ичибдир Ибонўв бойнинг⁵ чиройлик қобоғифа кириб, бир дужина пивасини!

— Ҳой, нимага?

— Ўл, нимага?! Ҳой уйинг куйгур, кутиш деган бир ой бўладир, икки ой бўладир, наҳотки бир йилу ўн икки ой бўлса?!

Дуруст, «Нашриёт ширкати» ўз хизматидаги бир неча бекасу бечораларни яхшилаб бокуб келадир, айниқса буродаримиз нашриётка киргандан бери анчагина қорин ҳам солуб олди. Аммо... аммо... қиши билан ҳар куз семиртириб кўкламни кутиш фақирини изча дехқоннинг иши, наинки бошқаларнинг!

Ўзимиз хунук, сўзимиз аччиғ, тилагимиз татти⁶; биноан алайҳи жазавамиз тутқандағи сўзларимиз маъзур қўрулғай...

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 22 феврал, 22-сон. 2-бет

³ Келинни келганда кўр, сепини ёйғанда кўр — бу мақол ҳали амалга ошмаган иш устидан мақтаниб юрма мазмунида айтилади.

⁴ Ивановбой «Тошкентда пива заводи қурман», деганда «Мусулмонлар пива ичишмайди, зиён қиласан» деб рус савдогарлари уни қайтаришган экан. Ивановбой биринчи бўлиб 1886 йил Тошкентда ўқчи маҳалласидаги собиқ б-пива заводини қуриб, Пиён бозоридаги дўконида пивани дастлаб бепул сота бошлабти. Эски шаҳарнинг чапали йигитлари ҳам текин пивага ўрганиб, кўчаларда ичкилик ичишни бошлаб берган эканлар. Пиён бозорининг номи ҳам шундан қолган.

⁵ Дюжина — ўн икки дона (бир хилдаги нарсалар ҳақида) бу ерда бир тўда маъносиди.

⁶ Татти — нордон.

⁷ Муаллиф бу мақолада ўлда-жўлда келаётган маориф соҳасидан хавотир қилиб ҳалқининг қайғусини ўйламайдиган лоқайд, тамбал шахсларни танқид қилган эди. Журналинг шу сонида шу мақолага бағишилаб рассом ҳам янги очилган «Нашриёт ширкати»нинг ҳашаматли биносини, ичida эса мудирнинг ухлаб ўтирган ҳолатини чизиб каррикатура қилган эди.

ТОШКАНД БОЙЛАРИ

«Муштум»нинг борди-келдиси

Инқилобчача Тошканд бойлари деб шуларни билар эдик:

1. Шохолим ҳожи Шоҳисҳоқов*: (ҳозирда ҳам давлати катта, бошқалар инқилобдан заарланган бўлса, бул киши фойдаланди).
2. Вали ҳожи Абдулмалик ўғли*: (бунинг ҳам давлати чакки эмас, ҳозирда ҳам бирни учка сотуб, эски ҳолига қайтмоқ ҳаракатида).
3. Орифжон Маллабоев*; (вафот, дунёга келган бўлса-да, келмагандек), 4. Орифхўжа Азизхўжаев*; (бу кунда жуда пири бадавлат, Туркистонни сотқучи машҳур хоинлардан пўчўтни гражданин Сайд Азимбойнинг* шафоати билан Некалай ҳукуматига содиқ ўғул бўлуб танилған ва унинг кўмаги соясида бутхона, тўнғузона ва амсоли... хоналарни таъмир пудратини олуб одамшавандада бўлуб юрган эди).

Иккинчи даражадаги бойтарошлар¹: 1. Комилжон Аҳмаджонов*: (бул жониворнинг аксар умри шаллақилиқ, лўлилик, молимардумхўрлик² билан ўтди). 2. Абдулмавлонбой ҳожи*: (давлати чакки эмас эди. Ҳозирда ҳам ўғуллари иш сурмакда. Бу оила фақат еб-ичиб умр ўтказадир). 3. Гулом қори Тиллашайхов*: (бул бечора кўб давлатини «Уламо» жамияти муфтхўрлари³ йўлиға тикиб, ўзи муфлис⁴ бўлаётган эди. Ҳозирда эса «Уламо» жамиятидан олуб қолған дуолари баракасида тағи ҳам боюб кетди. Охири баҳайр бўлсун). 4. Буродарон Қурбонбоевлар*: (Буродаронларнинг шуҳратлари масжид солиш биландур): 5. Боқижонбой*: («Оти улуғ — суфраси қуруқ» мақоли шу кишининг шаънига айтилған, лекин ўзи заарсиз киши). 6. Иброҳимҳожи Каримбоев*: (бул кишининг барча ташаббуси тааддути завжот⁵ масаласига кетди. Шунинг баракасида бир неча ўнлаб ўғуллари бўлдиким, бул кишидан миллатнинг қилған истиғодаси фақат шундангинадир. 7. Азиз Халфа*: («Уламо» жамиятига кўб хизмат қилуб алҳол тақсирот⁶ касалига мубтало бўлуб қолди). 8. Буродарон Норбековлар*: (агарчандики, бу авлод тараққийпарвардир, лекин мирқуруқлик буларга ирсий қасалликдур). 9. Тўхтажонбой Алижонбоев*: (товламачи бойлари-

¹ Бойтарош — ўзини бой деб кўрсатадиганлар.

² Мардумхўр — бироннинг ҳақини ейиш.

³ Муфтхур — текинхўр.

⁴ Муфлис — саводда синниш.

⁵ Тааддути завжот — хотинлар сони (Муал.).

⁶ Тақсирот касали — иззатталаблик, манманлик.

мизнинг энг ашаддийси эди, Масков фирмаларини қон қақшатуб, Тошкандга муҳташам масжид солуб берди. Городдаги «Насионал» биноси ҳам унинг хизмати меваларидан. Илгари тарс ёрилуб, сўнгидан шарт синди. Бу кунда бўлса қўйчилиқ қилуб яна қобирғасини ёпуб қолди).

Қисқаси, бу иккинчи даражага киратурган кишилар жуда кўб, машруъ ва номашруъ бу мавқеъга минган алмойи-алжойилар ҳисобсиз, аммо фақат тутуруғи борларнигина ёзиб кўрсатдик.

Инқилобдан кейинги НЭП фарзандлари тўғрисиға тўхталақ мијамиз шишиб қоладир. Яъни нуқул ғарчча мой еб, чўмучимиз мой устида сузадир ... Гап кўп — қалам тўмтоқ, иштаҳо карнай — палов бедарак, отимиз улуғ — суфрамиз қуруғ... каби юқори-қуйи гаплар билан ҳозирга бу кейинги мавзуни иккинчи вақтқа қолдирсамиз ҳам, бироқ НЭПнинг, Тошканд бойларининг «шоҳ асари» бўлған Азимбойбачча⁹ устида тўхтолмай ўтолмаймиз. Тузук, бу буродаримиз ўзининг гуруллаган кунларидан нишона қилуб, кейинги уч йилнинг бадалида етти-саккиз ердан масжид бино қилди, ҳатто Юсуфхўжа эшоннинг қабри устига дахма қилиш ҳимматигача боруб етди. Бироқ бу ҳимматлар бизнинг ақли қосиримизча лойиқи шуҳрат ва тақдир эмас... Бизнинг ҳар биримизнинг ёнимиз дўйпайдими, дарҳол масжидга урина кетамиз. Аммо ҳамма касал, барча тириқлик мактаб деган муаммонинг устида! Демакчимизки, бу янги даврнинг «йўлбошчиси» Азим саркордек бир одам бўлсун, мактаб солиши ишини умумийлашдирсун!

Гапдан гап чиқуб, сўз узоқча кетди. Бу мақолани ёзишдан муддао шулки, юқорида Тошканд бойларининг биринчисига Шоҳолим ҳожи акамизни кўйған эдик. Тўғриси ҳам бу мақола ўша кишининг туфайли билан ёзиладир.

Туркистондан Масковга вагон-вагон магиз, ўрик, гурунч, Масковдан Еттисувга той-той газлама, Еттисувдан Туркистонга қўшоқ-қўшоқ кўй, Туркистондан Масковга яна ҳалиги гап... худди чархфалак.

Бу ишни қилаётқан одам франсиялик Рўкфеллер^{*} эмас, америкалик Рўтишилд^{*} ҳам эмас, ўзимизнинг тошкандлик Шоҳолим ҳожи акангиз! Бу гап тўғри, худо берса шундай бўлар экан. Ақл, иш, ке-

^{*} «Национал» меҳмонхонаси — Бухоро қўчасидаги бу бинода ҳозир Уруш ва меҳнат фахрийлари уюшмаси жойлашган.

⁸ Машруъ — шарый.

⁹ Азимбой — Сайдазимбой.

лим-кетим, ҳаммаси ҳам мошинавори.¹⁰ Албатта, бунчалик иш сурган кишининг чирмандаси ҳам бир неча қоплаб бордир, деб ўйларсиз. Фақирингиз ҳам сизнинг фикрингизда... Тунов кун бойнинг отаси ўлди, элли червонкалааб оқча фақат жанозага йифилған қаланғириқасанғиларға улашилди. Худо зиёда қилсун.

— Неча масжид солди? — деб сўрарсиз, албатта. Ҳозирча солинган масжид-пасжиддан дарак йўқ.

— Неча мактабнинг оталигини олди? — деб яна сўрарсиз. Лочин билан баҳслашкан олақарға айткан эканки, шуни олсан биркам юзтаси қоладир, деб. Унга ўхшашиб бизнинг ҳожи акамиз ҳам башарти энди бир мактабнинг оталигини олса фақат битта бўладир.

Ҳожи акамизнинг ёшлари эллидан ошқан бўлса ҳам лекин ўғулқизлари йўқ, деб баъзи одамлар таъна қиладирлар. Биз айтгамизки ўғулсизлик айб эмас, агар ҳожи акамиз чин ота бўлмоқчи бўлсалар (худоё товба қилдим) бутун миллат болалари ул кишининг болалари, ўғуллари, қизлари! Дунёда бундай оталиққа ҳеч кимса ноил бўла олмас, тушунсалар!

— Ҳой, ҳожи!

Ёшинг анчага борди, бир оёғинг ерда бўлса, бир оёғинг гўрда, эсинг борида этагингни ёп! Илло, йиғуб-терғанларинг фақат уч-тўрт қузғунларға қолишини унутма! Яъни отинг, донғинг ўзинг билан бирга кўмилмасун...

Сўзимиз ёлғуз бир киши устидагина эмас, «Қизим, санга айтаман — келиним сан эшит!» қабилида бошқаларға ҳам ом.

*Калвак маҳзумнинг жияни
«Муштум» — 1924 ийл, 23-сон, 6–7-бетлар*

ҲОЙ, ЕР ЮТКУР

Хотун-қизларнинг байналмилал кунига бағишилаб

Бу кун хотун-қизларнинг байналмилал байрам қунлари. Албатта, бу «муштипар»ларнинг кўнгилларини олмоқ ҳар бир белида белбоғи бор бўлған кишининг вазифасидир. Бироқ биз ҳайроидирмизки, қайси йўсун билан уларнинг кўнгилларини олиш қерак? Биз бу нуқтани ўбдан ўйлаб кўрдик. Аммо ақли қосиримизга ҳеч бир эпақалик гап келмай, миямиз қотди.

¹⁰ Мошинавори — ўз-ўзидан, ихтиёрсиз.

¹¹ Ом — умумий, ҳаммага баробар.

¹ Қосир — қисқа, ожиз.

Тўғрисини айтканда (орада эшиткучи йўқми?), бу сочи узун, ақли қисқа анав-манавларга байрам қилишни ким қўюбдир?.. Тузук, хотун-қизларнинг соchlари узун, ақллари қисқа, бу ҳақиқат. Аммо ўзлари Худойи таолонинг ширин қилуб яратқан маҳлуқларидандирки, бу гап ҳам тўғри. Бинобарин, уларнинг ўйнаб-кулишларига рози бўлмаған одам хумсадир.² Бироқ масаланинг шу ерига тушунолмаймизким, бизнинг сочлик эшонларимизга бир йил — ўн икки ой бўлса, шу ўн икки ойнинг ҳаммаси ҳам уларнинг байрамидир. Баҳор бўлса шулои³ қайнатғали мозорға чиқсалар, ҳайит келса яна иш йирик бўлса, туғуриқ чиқса яна байрам, тўй бўлса бешик-белик, упа-элик, тўй устига тўй... Энди тагин нима керак, бу ер юткурларга.

Ҳуқуматчилик бўлғандан кейин кишининг тили қисиқ бўлуб, чурқэталмас экан... Йўқса тунов кун... Халқ қозихонасида речь айткан «Жужунай сўфи» оғамизнинг сўзи наҳ бизнинг муддаомиз эди:

— Хотунларға ҳуқуқ, деб хотун-қизларимизни бузуб юбордилар, бу кунгача ҳуқуқсиз яшай билған хотун-қизлар бундан кейин ҳам яшай оладирлар. Хотун-қизларға ҳуқуқ олуб бергучи таъвиянинг кёраги йўқ! — деди.

Речни биз⁴, ҳалойиқ узоқ олқишилдадик, қози афанди бўлса ашад таъсиротидан ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади. Орадан битта ҳуқуқчи чиқуб: «Бул киши хотунига ҳуқуқ бериб оғзи куйди...» деб сўзлай бошлиған эди, уруб оғзини дабдала қўлдиқ. Агарда сиз ҳам ҳуқуқ тарафдори бўлсангиз, сасифан оғиздан ачиған сўз чиқар деярсиз, ҳавола ба худо⁵. Аммо сирасини сўзлаб ўтдик биз. Агарчандики⁶, фақирингиз бу байрамға бетараф қарайдир, шунинг учун бетарафонга кенгашлар беришдан ҳам тоймайдир:

1 — Инқилоб тўполони билан хотун-қизларимизнинг паранжиларини янгилашиб берилсун.

2 — Ошни қирмоч олдирған учун ҳам баъзи бир оға-инилар «ҳасм»ларининг чангини қоқар эканларки, бу иш яхши эмасдир. Баъзи унча-мунча иш учун пахтасавар қилинмасун.

Ихтор: 1. Бундан бошқа мавзуларда масалац, сўзингизни қайтараса, ижозатсиз кўчага чиқса, маҳсингизни тортмаса ва шунингдек,

² Хумса — хунаса, ярамас.

³ Шулон — бой, камбағал, бева-бечораларга бериладиган иссиқ овқат.

⁴ Речь — нутқ, марьуза.

⁵ Ашад таъсирот — қаттиқ таъсирланиши.

⁶ Ҳавола ба худо — Худога ҳавола.

⁷ Агарчандики — гарчи.

⁸ Ҳасм — душман.

гуноҳлар воқиъ бўлса, шундоғ урингки, бадани унниқиб мўмата-
лоққа айлангунча кўймағайсиз.

Ихтор: 2. Хотун-қизларни урадирган олат (мизроб) уч турлукдир:
а — қамчи; иш вақтида сувлаб олинса хотун уриш учун бундан яхши
олат йўқдир; б — мушт ва тарсак; в — оёғ; бу олат мазрубани ётқузуб
олғандагина ишқа ярайдир, айниқса пошнаси баланд этик бўлса...
ўткуррак қайиноналар келин-кеватка ҳужум қилғанда ўқлори, ўғуч
каби олатларни истеъмол қиласидирларки, бу ҳам яхши усуладир.

3. Хотунингиздан аччиғлансангиз, уни фақат мошхўрдага боғ-
лаб, ўзингиз чойхона ва ошхоналарда мойлиқ паловни тушуринг.
Хотун-қизға одоб беришда бул ҳам яхши усуладир (Аммо баъзи бир
акалар хотунларини умр бўйи мошхўрдага боғлаб, ўзлари ҳамиша⁹
чойхонада қолур эканларки, айниқса буниси фақирга кўб пором
келадир). Ана бизнинг сўзимиз шул: ёқса сизга, ёқмаса ўзимизга.

Ҳой, ер юткур! Киши-киши, юзингни бекит!..

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 8 марта, 24-сон, 2-бет

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

Тошканд ва теварагида маориф ойи билан бирга ёғмур ойи ҳам
эълон қилинди. Чакканинг ўтиши чаккидир, негаки, Эски шаҳар ха-
лқи сувда сузиш илмидан баҳрасиздир, вақтдан истиъфода қилуб
ҳар бир оила ўрдак боқсун, ҳозирга бир юз етмиш уй йиқилуб, кат-
талардан уч юз киши шаҳид ва гўдаклардан беш юзтасининг гуноҳ-
сиз қонини аранг думаҳона ўз зиммасига олди. Яна беш юзлаб уй
рукуъда йиқилғанлар сужудадир.

Ёғмур агар эбида ёғса маълумки, оби раҳмат, яъни манбаъи ҳаёт
деймиз, илло ҳалокати табииётнинг энг кучлиги ҳам ёғмурдир, де-
сак шояд янгишмаган бўлурмиз. Начукким, ҳазрати Нуҳнинг бало-
си тўфон билан эди. Бу хабарларни ёзар эканмиз, кўрқунч бир
ҳақиқат кўз ўнгимизда эди. Ажабо, биз мусулмонлар иртиодда
қавми Нуҳ даражаларига бориб етдикми?

⁹ Пором — кўнгилдагидек, ёқимли.

¹ Рукуъ — намозда икки букилиб туриш; эгилиш.

² Сужуд — намозда бошни ерга қўйиш; йиқилиш.

³ Нуҳ — милоддан аввал яшаб ўтган пайғамбар, одамлар йўлдан озғанилиги
учун Тангри уларга жазо қилиб тўфон юборган, Нуҳ қавмини ҳалок қилған
экан. Нуҳ пайғамбар эса олдиндан отоҳ қилингани учун ўз яқинларини ва
барча жониворлардан бир жуфтдан олиб кемада жон сақлаб қолган экан.

⁴ Иртиод — диндан қайтиш.

Кечирмақда бўлғанимиз кунларни биз явмин-нахсдан⁵ ҳисоблай-
миз. Шунинг учун ҳар кимга билиб оёф қўймоққа, чакка балосидан,
шабоблик⁶ қасофатидан эмин⁷ бўлмоққа тавсия қиласиз. Айниқса,
«Баладия бўлими ҳеч нарса демади-ку», деб эски том остида ўлгур-
мангиз, ўлтурсангиз ҳам том қисирлашди дегунча қочуб қолингиз-
ки, ҳамма нажот шундагинадир.

Хусусан Эски шаҳар расталарига тушиб, Маллахондан⁸ қолған
осори атиқа лафкаларнинг ёнидан ўтишдан, албатта, албатта, ҳазар
қилинг, ўтар бўлсангиз ушбу дуони ўқунгиз: «Оллоҳумма иҳфазни
мин фалакотил инқилоби ҳозад-дўккона ва насьалука ан⁹ турсиланна
жамиъя балоика ва қазоика алаши-шўбатил-баладияти».

Ушбу дуо кўб баракатлик дуодир. Ман шакка фақат кафара.¹⁰ Бу
дуони бир қоғозга ёзиб, думахонанинг вивескасига боғласангиз хо-
сияти ошкор бўлгай!

Мухбир *Совринбой*

Илова: Заҳириддин аъламдан фатво сўраймизки, башарти катта
кўчадаги бир иморат ёки девор ўtkунчилардан бир нечасини босса,
уларнинг хунини ким тўлайдир? Уй эгасими ёки думахонами? Фат-
во китобингизда, албатта, бунинг бир ҳукми бордир.

«Муштум» — 1924 йил, 8 марта, 24-сон, 6-бет

ИСТАТИСТИКАНИНГ КЎРСАТИШИЧА

Юбилейимиз муносабати билан

Истатистикаси бор бир миллат ойнаси бор бир қавм, демақдир.
Ойнангиз қўлингизда бўлса шубҳа йўқки, дийдори шарафингиз сай-
хонидаги барча қинғир-қишишукликларни кўрарсиз.

Истатистика деган нарса ҳалқимизнинг тушига ҳам кирмаган, яъни
миллати нажибамиз¹ бундай неъмати ажибадан маҳрум бўлса-да, аммо
бу ўрунда холи ҳозирмизнинг истатистикасидан баъзи бир нимар-
саларни «юмалоқ-ясси» қилмоқчиридирмиз-да! Кўб яхши гап.

⁵ Явмин нахс — ёмон кун.

⁶ Шабоблик — ёшлиқ, бебошлиқ.

⁷ Эмин — хавфсиз, тинч.

⁸ Маллахон — Худоёрхоннинг ўгай акаси, 1856-58 йилларда Тошкент ҳоки-
ми бўлган.

⁹ Эй Аллоҳ, мени бу дўконнинг ағдарилиш фалокатидан сақлагил ва жамин
бало ва қазоларингни шўбайи баладия устига юборишингни сўрайман.

¹⁰ Ким шак келтирса кофир бўлади.

¹ Нажиб — ҳурматли, мўътабар.

Мамлакатимизда нима бор, ҳайвонлар ижтимоъидан² ҳам фойдалик бир ҳисоб тузуб бўлурми? — дегучи сассиқ такалар балки бор чиқар. Бу гап бир томондан нечоғлиқ тўғри бўлса, иккинчи томондан шунчалик эгридир. Негаки, ҳайвонлар ижтимоъи деган жумланинг ифодаси омдир. Башарти умуман Туркистон ҳайвонлари кўбчилигини «хўқуз» деб ақида қилинса-да, улар ҳақидағи ҳисобу китобларни фойдасизга чиқарилса; иккинчи томондағи шу хўкузлар етакчиси бўлиб кўринган ва ўзларини доно ва донишманд олған девсийрат³, тўнғузнамо, маймун қилиқ, қуёнсифат, бўри келиш, тулки мисол, илон шувиш, бақа мижоз... афандиларнинг ҳақлариға хиёнат қилған бўлурмиз.

Демак, биз шу кейинги тасқаралар тўғрисида ижмолан⁴ бўлса-да, бир истатистика жадвали тузмакчидирмиз. Маълумки, бизнинг жамоат ходими бўлиб танилған кишиларимиз бир неча қисмга бўлинидирлар:

1. Сиёсионлар. 2. Муаллимлар. 3. Муҳаррирлар. 4. Зиёли ёшлар.

Башарти бизда ҳам истатистика деган жонвор бор деб кўз юмиб, истатистика идорасига кирган бўлсақ, гўёки, шу идорадан ўзимизнинг қизиқсинған маълумотимизни олуб чиқсан ҳам бўлсақ, мана биз ўзимизнинг ўғлон кўзларимиз билан нималарни кўрган бўлур эдик:

3789 бош сиёсион; булардан тўқсон фоизининг бор-йўқлиғи ҳеч кимнинг ҳам кўнглига келмайдир, беш фоизи туллақдан чиқмаған макиён⁵, уч фоизи мушкилики⁶ уларга қандай ҳукм беришдан «Мухтасарул-виқоя»⁷ ҳам оқиздир, бир фоизи ҳайбаракалла⁸, бир фоизи хом чучвара.

Мана бу ҳисобдан шу эҳтиёж ҳис қилинардирки, тўқсонни йўқсонға чиқариб қўйиш, макиёнларни уюрга қўшиш, мушкилларни омоложение⁹ усули билан бир ёғлиқ қилиш¹⁰, ҳайбаракаллачиларга хуббулмулк¹¹ бериш, хом чучвараларни қайнаған сувга солуб олиш

² Ижтимоъ — гуруҳ, тўда, пода.

³ Девсийрат — девга ўхшаш, йўғон-елли.

⁴ Ижмол — қисқа, муҳтасар.

⁵ Фойдасиз, ҳосилсиз демоқчи.

⁶ Мушкил — хунаса.

⁷ «Мухтасарул-виқоя» — фақиҳ Бурхониддин ал-Марғилонийнинг (вафти — 1197) «Хидоя» номли фикҳ асарига ёзилган шарҳ китоби, муаллифи Убайдулла ибн Мастьуд ал-Маҳбубий.

⁸ Ҳайбаракалла — лаганбардор, мансабпаст.

⁹ Ёшартириш; бу ерда эркаклаштириш лозим демоқчи.

¹⁰ Хуббулмулк — мансабпастлик.

керакдир. Зероки, тажрибаларни кўрсатишича, биздаги юрак оғри-
фи касали шу хом чучваралардандир.

Бугун ўлкадаги муаллимлар сони 17 855 дир. Булардан 57 фоизи
эски гўнг (буларни ерга солинса-да, тапни қилинса-да, мустаъид-
дирлар)¹¹, 17 фоизи янги ахлат, ўн фоизи палағда, саккизи пойнак¹²,
олтиси мояқ¹³, учи пучак, бирининг ўндан бириси сарак¹⁴, қолғани
кўракда турмайтурған пачоқдир. Шунинг учун «Бўлмағанга бўлиш-
ма» қабилида очилған ўрта мактаблар «Дорул-эгов»лардан чиқуб
келган муллабаччаларни одам афтига олишқа, бунинг учун қирқ сак-
киз синфлик таҳририялар¹⁵ очишқа ва шундан сўнг асосини бошли-
шқа мукаллафдирлар.¹⁶

Матбуотимизнинг қон томири бўлған муҳаррир ва шоирлар
сони... (бай-бай-бай; пишти кабоб, пишти!) Оқмирзакарим айтар
эрдики: «Сан хоро-о-о бан хоро». Шунга ўхшаш ман ҳам айтаман-
ки, «Биз хоро-о-о, муҳаррир ва шоир хоро!» Тўғриси жим-жиму туя
кўрдингми, йўқ; ёниғлиқ қозон — ёниғлиқ!

Мунаввар зиёлиларимизнинг сони агарда истилоҳ топуб¹⁷ ўқуш-
ни эбласангиз 1900, 7000, 8000, 500 000 дир. Очикроқ таъбир қил-
ғанда «Ҳисобда ҳам йўқ, китобда ҳам йўқ!» деб шундай сонлик ҳисо-
бқа айтадирлар. Бу ўртоқ мадрасада сигайи муболагани кўпрак ис-
теъмол қилған экан, деб балки мандан куларсиз. Лекин бу ҳисоб
муболага эмасдир. Чунки бизнинг мунавварларимизнинг ҳар бири-
сида минг эмас ўн минг ҳайвони иотиқнинг ақли, фикри, сезгуси,
даъвоси ва бошқа лаш-луши бордир. Мана шундан онгланған бўлса
керакки, бизнинг сўзимиз пуч эмас, кучдир.

Бу мунавварларимизнинг асосий машғулиятлари қўйидағи режа-
да кўрсатиладир:

1. Ўн беш фоиз ёшларнинг асосий ғоялари ичкулукка;

2. Йигирма беш фоизнинг яратилиш сабаблари ўрус ва бошқа-
ларнинг фоҳишаларига;

3. Йигирма беш фоизнинг туғилиши соч ўсдириб, хина қўюб,
янги мўда кийим билан бирга оқишишқа;

4. Ўн фоизи қуруқ маҳмаданагарчиликка;

¹¹ Мустаанд — лойиқ, муносиб.

¹² Пойнак — дарз; йиртиқ.

¹³ Мояқ — асл эмас, яроқсиз.

¹⁴ Сарак — бутун, синмаган тухум.

¹⁵ Таҳрир — тузатиш.

¹⁶ Мукаллаф — вазифадор, бурчли.

¹⁷ Истилоҳ — термин, атама.

5. Қолған йигирма беш фоизнинг ғоялари НЭПга чин ўгул бўлмоқ-¹⁸
қадир.

Бу ўрунгача ҳисоблари кўрсатилган халқ етакчиларидан бошқа яна бир дуркум оқ салла, қора кўнгил мунавварлар бордирки, инқи-¹⁹
лобдан сўнг эълони ифлос қилғанлиқларидан уларни ҳисобга олиш ва олмаслиқ «адаму вужуд»²⁰ бизнингча баробардир.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 2-3-бетлар

ДЎСТЛАРГА УЗРИМ

«Муштум» бу кун ўзининг 25-сонини тўлдириб байрам қила-
дир. Бу байрамда ўзимнинг ҳам иштироким бўлғани учун... Узрсиз безрайгали уялдим, тўғриси. Яъни узр айтмакчиман.

Узрим гуноҳимдан (?) хунук чиқса, яна узрим бор!

Биз, шўролар ҳукуматининг баракасида «Муштум» деган бир кулги журналға эга бўлдиқ. Ҳа, эга бўлдиқ... Тушунибми, ёхуд «бўлғанлар» қаторидами?..

«Кулги журнал» от қўюб «Муштум»ни чиқариб келган бўламиз.
Чиндан ҳам кулгими эди, ёхуд унинг ўзидан ҳам кулганлар бўлдими?

Бу кун унинг сонини йигирма бешга тўлдириб «Юбилей» қила-
миз. «Юбилей» қай вақтларда ва қандай иш, ҳам кишиларга қилина-
дир, албатта, бунинг моҳиятини белгулаш қийин эмас. Мана шу маъ-
лум бир иззатни ба ҳаққи қозониб байрам қилинадирми ё йўқ?

Кундалик матбуотимиз бир эмас: учлаб, тўртлаб бор. Уларнинг анчайин ҳавои мавзулардан баҳслар очуб, гуллар сочуб ҳовлиқишли-
лари ҳам йўқ эмас. Иккинчи томонда «Муштум»ман, деб мушт кўта-
риб чиқған журналимиз бу кун йигирма бешинчи сонини тўлдириб
«Юбилей» нўмири билан байрам қиласидир, қадаҳ кўтарадир... — Ҳой тентак, ким санга юбилей қилишфа ҳақ берди? — деб агар унга савол берсак, эҳтимолки ҳеч кимдан ҳам туртки емаймиз. «Нега?» десан-
гиз, шу йигирма беш сон «Муштум»нинг бироргасига кундалик мат-
буотимизда танқид ва ё тақриз йўллук бир гап ёзилдими? «Бунинг

¹⁸ Ёвуз «Ҳарбий коммунизм» сиёсати, ёки унинг бироз енгил нусхаси бўлган «Янги иқтисодий сиёсат» даври умуман олганда Туркистон ҳалқининг ижти-
моний-иктисодий турмуш тързига ёт бир тартиб эди. Муаллиф бу ерда шахсий фойдаларини кўриб, лекин умумий зарарни кўрмай бу сиёсатни тарғиб қилиб юрган айrim туркистонлик тўтиқуш зиёлиларимиздан киноя қилиб ўтади.

¹⁹ Эълони ифлос — синганлигини, яроқсизлигини эълон қилиш (масалан сиёсий майдонда).

²⁰ «Адаму вужуд» — бор-йўқлиги, ўлик-тириги.

тузук, унинг чакки» деган йўл-йўруқ кўрсатилдими, «Фарғона»да, «Зарафшон»да, «Туркистон»да? — Ҳеч!

Бунга қандай маъно бериш керак, кундалик матбуотимизнинг ҳамоқати деймизми, мағрурияти деймизми, нима ахир? Лекин бу «Муштум» учун ҳақоратдир, анувлар учун разолатдир, жаҳолатдир.

Биз «Муштум»ни йўлға сола олурлиқ кишишимиз бор чиқар, деб хом хаёлда юрган эканмиз... ҳақиқатда эса манзил узоқ, роҳила оз эмиш...

Ҳой, ўртоқ! Яхши онглаки, матбуот дунёсида кулгандан-кулиш қонуни ҳали ҳам бор. Иштони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган бўлсада, ажаб эмас... ўзинг ҳам кулгучининг масъулияти тўғрисида ҳеч бир назария ўқуған эмасдирсан!

* * *

Бу кунда кулгулук — ҳажвиётнинг чин эгаси йўқлиғидан фойдаланиб, «Сув йўғида — таяммум»,¹ «Эшагига ярама — тушови», деганларидек, марди майдон сифатида икир-чикирлар ёзиз «Арзимаса-да, арзитарсиз» умидида келаман. Келасидаги кулгулук боримизнинг булбули эмас — зағизгони, гули эмас — тикони бўлмоғимни-да иқрор этаман. Гул ёғочида бошлаб, чечак эмас — тиканак ўсадирким энг ози шу ҳолни кузатиб ажзимни² иқрор қилишқа мажбурман. Биноан алайҳи сўзим қўпол, муомалам дағал, латифам ачич, мутоябам хунук; кулдириб йиғлатиш, ачитмай тўқуниш ҳунарлари манда йўқ. Шул ҳунарсизлигим орқасида холис пандларимдан, кирсиз тўқунишларимдан хаёлий натижалар,³ шайтоний мақсадлар чиқаришға тиришкучи «Фаттойи кафш»лар⁴ оз эмаслар. Лекин ман ўшандай шумшук маҳдумлардан сатқи хафалик қиласман. Чунки шу кунгача маним мезоним виждоним бўлуб келди, бундан сўнг ҳам жиловим ўшанинг қўлида. Демак, маним истиқболим таъмин қилинғандир. Қоро ниятлик киши моҳхов бўлғай.

Узим шул: тиласант йиғла — тиласанг кул!

Жулқунбой (A. K.)

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 6-бет

¹ «Зарафшон» — 1922 йил октябр ойидан Самарқандда вилоят миқёсида чиққан газета.

² Манзил узоқ, роҳила (улов) оз — мақсад буюқ, куч йўқ.

³ Таяммум — сув бўлмаган жойда тупроқ, пахта, латта каби нарсалардан фойдаланиб олинадиган шартли таҳорат, бу ибора керакли нарса йўғида бошқа нарсадан фойдаланишга тўғри келганда айтилади.

⁴ Ажз — ожизлик, заифлик.

⁵ Тўқуниш — уришиш, койиш.

⁶ Фаттойи кафш — кафш патаги.

⁷ Шумшук — ноҷор. бечора.

ЎРГАНГАН КҮНГИЛ ЎРТАНСА ҚЎЙМАС

Яхшилиққа ўрганган бир бандада осонлиқ билан ўз яхшилигини қўймайдир. А, ёмон-чи, Худо паноҳ берсун, ит суяк чайнамаса, тиши қичиийдир. Хулоса, ёмон ёмонлигини, яхши яхшилигини ташлай олмайдир. Мабодо ташласа боши оғрийдир, кўзи чиқадир.

Демак, масаламизнинг фалсафий ёғи тамом бўлиб, жиддий ва амалий томонига ўтиб, ёмонлар хусусида бир неча жумла таҳрир этмакчимиз. Қисқаси, омманинг назарига эски даҳандан янги ва суви қочмаған бир сўз ва матбуот оламида мўғолламаған бир неча силлиқ ибора қолдирмоқчимиз.

Табиий, бу даъвомиз тўғри бўлса бўлар, тўғри эмас экан, ўзингиз минг мартадан эшиткан сўзларингиз қаторига киритиб қўяқолурсиз, чунки замонамиз эзмалик, матбуотимиз чайнов бир замондан ҳали жудаям нарига жилгани йўқдир.

Кўрмайсизми, ўзгаришқа еттинчи йил, ҳамон бир чархни айлантирамиз, ҳамон бир сўз ва бир қадам устида жонбозлиқ қиласиз. А, етти қироннинг бири бўлған матбуотимиз бир сўзни узун бир муддат чайнайдир, ражийдир. Субҳонолоҳ!..

Шоирларимизнинг бир қисми, муҳаррир ва муҳаррирчаларимизнинг бир бўлаги ҳамон бир-биридан андоза олиш ва бир-бириникидан нусха олиш билан машғуллар. Ўқутувчиларимиз бўлса, сабоқ бериш эмас, сабоқ олишқа лойиқ ва сазовордирлар.

Энди мақоламизнинг сарлавҳаси бўлған «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас»га келайлук:

Муҳаррирчилик бўлғандан кейин қалам туткан замонинг фалсафа соткинг келадир. Узун-узун монолоғлар ёзib ўзингни майдонға ташлафинг келадир. Мана бу касалдан каминангиз ҳам қутула олмаганимга ҳозирғи мақола жонлиқ шоҳид бўлса-да, тарихни дунё яратилишдан, ёки Нуҳ тўфонидан бошламағанимға, ҳеч бўлмағанда хоин, золим Некалайнинг қонхўрлиғидан бошламағанимға ўзим шукур қилғаним каби сизнинг ҳам холис шукур қилишингизни бир карара тавсия этмакчиман.

Уҳ... мен шу ерга ёзib келиб эдим, шоирлигим эсимга тушди. Қанақа шоирлиқ денг, ҳамина ҳозирғи замон шоири эмасманми, шеъримга сарлавҳа кўймоқчи бўлдим. Қандай сарлавҳа денг, умумий қоидага мувофиқ сарлавҳамни «Гул» деб қўйдим. «Гул» дедингми, кетидан «Булбул» калимаси лоп этиб оғзингга келмасунми. Гул ва булбул билан қўшулиб чиройлиқ бир сарлавҳа таъмин этилди. Бу

одат умуман шоирларимизда бор бўлғани мени таскин қилди. Шеърни ҳам бошлаб юбордим. Ёздим, чиздим. Бош мисраънинг охири гул келди. Иккинчи мисраъ бевосита булбул келди. Чунончи:

Ўзбек қизидир мисоли бир гул,
Ўзбек йигити у богда булбул.

Демак, шеъримнинг бошланғичи таъмин этилди. Қолған мисраълари мени унча қийнамади. Битириб, шеърнинг остига тахаллусими ни қўйдим, газета идорасига югурдим.

Газета саркотиби вуқор билан олиб, дафтарга қайд эткан чоқда шеъримнинг сарлавҳаси қатордағи мақола сарлавҳаларининг белини буккандек кўринди.

Эртасига ҳалиги шеър газетанинг иккинчи бети бошида босилиб чиқиб, ҳамманинг оғзида қироат қилинди. Элимиз ўрганганд, бундай шеърларни ўқуш элимизга унча оғир эмаслиги белгули. Чунки шеърнинг сарлавҳаси «Гул ва булбул» экан, мисраъаларнинг ҳаммаси ҳам «Гул ва булбул» билан тамомланур.

Мақола ёзишда ҳам бошқа муҳаррирлар каби умумий ихтисосقا моликлигим бор. Сарлавҳалар: «Етти йиллиқ ўзгариш ва биз», ёки «Маъориф ва қўшчилар», ёки «Франсия буюк инқилоби ва бизнинг вазифамиз», деб шундай сарлавҳадан бирини қўйиб олдингми? Сарлавҳа остидан чизиб мақолаға киришканда, хоин, золим, қонхўр Некалай ва унинг думларининг бизга қилған зулм ва ваҳшати ва ул хоин-золимнинг ахраник ва полисияларининг бизга қилған жабрзулми ва ҳакозо... Бир неча жумла золим, қонхўрлардан кейин мақсад устида пойма-пой бир неча жумла тузилиб, мақола шу жумлалар билан тамом бўла бошлайдир: битсун золим, қонхўр Некалай, яшасун Шўролар ҳукумати!.. Остиға имзо чекиб, буни ҳам газета идорасига юбориладир.

Демак, масаламиз «Ўрганганд қўнгил ўртанса қўймас», устида экан, шоиримиз ва ёзувчимизки шундай шоирлиқ ва муҳаррирликка ўрганганд экан ўрганибдир. Бунда сўз ийӯк. Мен ҳам ўргангандман. Бунда ҳам сизнинг ишингиз бўлмасун. «Гул ва булбул» шеърларини, хоин, золим Некалайнинг зулми тўғрисидағи мақолаларни ёзабераман ва бемалол сиз ўқуб ташлайберасиз, газеталар ҳам босаберади. Шоирлиқ ва муҳаррирликка кўнглумиз ўрганибдир. Ўртанса нима қилай-лук.

Эски шайтон

«Муширум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 22-бет

ТАРЖУМАИ ҲОЛ

ЭШОНЛАРИМИЗ

I

Эҳтимолки, сарлавҳани ўқуғанингизда тасфияи нафс¹, тазкияи қалб² қилгучи ва қилдирғучи, нур ичига чўмилган, риёзат³ билан чўпустихон, тамом фоний⁴, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин бўлған вужудларни кўз ўнгимизга келтуарсиз. Лекин ҳар кимнинг кўриши ҳар турлукдир.

Эшонларимиз!..

Мана, маним кўз ўнгимга кимлар келиб кўринди: тахбис нафс⁵ ва талбис қалб⁶, сулукига солик⁷, икки дунёда ҳам юзлари қоб-қора, текинхўрлик билан чиб-чирдак⁸, фўб-фўмбак, тамом семиз, давлати шаҳриёри билан мусаллаҳ, фақиру фано билан ёв, ўюн-кулги, айшу тараб¹⁰, нозанин хонимлар, париваш маҳрамлар ғояи аъмоллари бўлған вужудлар... Бас, бу икки турлук кўришдан шу нарса келиб чиқадир: ё сиз кўр ва ё ман! Ё сизнинг кўзингизга оқ тушкан ва ё маним!

Журналинизнинг шу сонидан бошлаб биринчи галда эшонларимизнинг, иккинчи галда уламоларимизнинг таржумаи ҳолларини ёзмоқ фикридаман. Бироқ сизнинг айтмоғингиз мумкиндирки, «Кўришинг бу бўлса— ёзишинг қалай бўларикин?» деб. Аммо ман сизга шуни айтаманки, таржумаи ҳол деган гап шамолдан ёки ҳаводан олинмайдир, аҳволи баён қилинатурған шахснинг ўз ҳаётидан олинадир. Қозонда нима бўлса чўмичқа ҳам шу нарса чиқадир. Ман ҳам шу қонундан четка чиқмасман, қозонда мошова пишкан бўлса, албатта, палов сузмасман. Иккинчи шулки, «Эшонларимиз» бобида Тошканднинг йигирма чоғлиқ авлиёларининг manoқиблари¹² сўзла-

¹ Тасфияи нафс — нафсни поклаш.

² Тазкияи қалб — дилни поклаш.

³ Риёзат — машаққат.

⁴ Тамоми фоний, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин — ўткинчи дунёдан. бутунлай кечган, фақирлик ва мұхтожликни ихтиёр қилган.

⁵ Тахбис нафс — нафси бузуқ.

⁶ Талбис қалб — кўнгли шайтон.

⁷ Сулукига солик — ўз йулида событ юрган.

⁸ Чиб-чирдак — ўранган.

⁹ Давлати шаҳриёри билан мусаллаҳ — куч-қудрати билан қуролланган.

¹⁰ Тараб — хурсандчилик, айшу ишрат.

¹¹ Ғояи аъмол — мақсад.

¹² Маноқиб — сифатлар, фазилатлар.

надир. Улардан (албатта, уларнинг ўлук-тирикларидан) умид шул-дурки, ҳақиқат отига¹³, деб ёзған таржумай ҳолимиздан ранжимаслар ва ҳақиқат отига гарчи бадҳазм бўлса ҳам ҳазм қўлгайлар!

Эшонларимиздан биринчиси: Иззат сиришт¹⁴ ва саодат сарнавишт¹⁵ некукирдор¹⁶ орифулло Сайд Маҳдиҳон бинни Сайд Боқиҳон бинни Абулқосимхон эшон бинни қутбул-ақтобхон¹⁸ Тўрахон эшон алавий¹⁹ нақшбандийдирлар. Аммо биз бу силсиланинг таржу-маи ҳолини Абулқосимхон эшон марҳумдан бошламоқчимиз. Шундоқки, Абулқосимхон эшон ўз замонининг қутби эди. Унинг валоятига²⁰ Тошкандгина эмас бутун Туркистон, ҳатто Некалай I ҳам фойибона қойил эди. Абулқосимхон эшонни Русия истибдодига таниткан кишиларнинг биринчиси унинг Тошканд муридларидан бўлған машҳур Саидазимбой билан Шарафийбой (татар)дир. Ул вақтларда Туркистон хонлар қўлида бўлуб, ҳали Русия истибдодига ўтмаган, шунинг учун улуғ оқ подшоҳ қутби замонимиз бўлған Абулқосимхон эшоннинг валоятларидан умидвор эди. Бу жаноб ҳам ўзларининг югурдаклари бўлған Сайд Азим ва Шарафийлар орқалиқ оқ подшоҳга фойибона ҳусни таважжуҳларини²¹ юбориб турар эрдилар.

Вақтики Абулқосимхон тўрамнинг дуолари ижобат ҳадафига²² тегиб Чернаеф* Тошкандни фатҳ қилди; дўстлар шод, душманлар ғамгин бўлуб тўрамнинг ўзлари улуғ жондорол гўбарнатўр Чернаефнинг олдида гулдек очилған эди. Кўнгил тинчиб орадан бирор йил чамаси ўткач, жондорол гўбарнатўр фатҳу нусратда²³ улуғ фидокорлик кўрсаткан авлиёларни ўз ҳузурига зиёфатка чақирған, устол атрофи Шарафий, Абулқосимхон эшон, Ҳожи Алим, Ҳакимхўжа²⁴ каби оқ саллалик гўллар билан тўлған, дастурхонда тўнгуз гўштидан бошқа ҳар нарса муҳайё қилинған эди. Вақтики зиёфат

¹³ Ҳақиқат отига — ҳақиқат учун.

¹⁴ Иззат сиришт — азалдан иззат эгаси.

¹⁵ Саодат сарнавишт — азалдан пешонасига баҳт битилган.

¹⁶ Некукирдор — яхши феъл-атворли.

¹⁷ Орифулло — Аллоҳини танинган.

¹⁸ Қутбул-ақтоб — даҳолар даҳкси.

¹⁹ Алавий — саҳоба Алининг авлоди.

²⁰ Валоят — ҳокимлик.

²¹ Ҳусни таважжуҳ — яхши муносабат.

²² Ижобат ҳадафи — нишон.

²³ Фатҳу нусрат — ғалаба қозониш.

²⁴ Ҳакимхўжа 1865 йиллардаги Тошканднинг қозисидир. Ул вақтларда Тошканд қозиси ёлғуз бир кишидан иборат бўлур эди (Муал.).

хитомига²⁵ етуб, баъдаз фотиҳа адютант томонидан қаҳрамонларга инъом улашиладир. Жумладан Абулқосимхон эшоннинг олдиға бир кумиш самовор, Ҳакимхўжанинг олдиға кумиш патнус қўйиладир. Бу вақт Ҳакимхўжа қози патнусни самоворнинг ўрнига қўюб, самоворни ўз олдиға тортадир... Бу ҳолдан воқиф бўлған адютант самоворни эшоннинг олдиға олуб, Ҳакимхўжага айтадир:

— «Сизни таниғанимизга ёлғуз биргина йилдир. Аммо эшон, бизнинг ҳукуматга ўн беш йилдан бери хизмат қилуб келадир!» Ҳакимхўжа қозининг дами кесиладир. Шу вақтда мажлиска онглашилайдирким, эшон унча-мунча одам эмас...

Бас, оқ подшоҳнинг навкарлари бўлған жондороллардан шунчалик иззат, ҳурмат, инъом, эҳсон кўргучи бир бузруквор эшонға бутун ҳалқ мурид кесиладир, каромат, валоят ортадир. Кауфман^{*} Туркистонга волийи умумий²⁶ бўлуб келгач, каромат камаядир эмас, балки, юз қат яна ортадир.

1884-йилда фон Кауфман ўладир. Унинг тағзиясига чиқған бизнинг Абулқосимхон эшонимиз бутун Тошканд мусулмонларини ҳайратда қўюб Кауфман рухига «Таборак...»ни тиловат қилуб бағишлайдирлар...

Шу аҳволда бу дунёning барча баҳт-саодатларини кечириб, ниҳоят (1309 хижрия, 1891 мелодияда) миллионлаб муридларни зор йиғлатиб, барча йиғуб терғланларидан умид узолмағанлари ҳолда дунёдан кўчадирлар. Эшоннинг тирикликларида тўёлмай қолған ҳалқ тобутни эргадан кечкача қўлма-қўл кўтаришиб юрадирлар. Энг охирда тобутни бурда-бурда қилуб, ўзаро тақсим қилишғач²⁷ тинчийдирлар (Эшон бузрукворнинг қабр тошлари: «Ин марқади²⁸ мунавар муршиди комили мукаммал шайхул ислом валмуслимин ҳоғизи²⁹ калом раббул оламин муҳиббул уламо ва малжаул-ғурабо³⁰ ҳазрати эшон Абулқосимхон бинни қутбул-ақтоб ҳазрат эшонхон Тўрахон алавий нақшбандий» деб битикликдир).

Мархум эшоннинг бағзи бир хислатлари: Ул зот аксар авқотларини³¹ ёш, маъсум ўғлонларнинг сұхбатида кечирап әдилар. Ҳаққита оло дийдорининг аксини шу ўғлонлар юзида мушоҳада қилас ва бир³² ўғлоннинг қўлидан ичилган бир пиёла чойни кавсар сувидан

²⁵ Хитом — хотима, ниҳоя.

²⁶ Волийи умумий — вилюят ҳокими.

²⁷ Ин марқади — бу нурли гўр.

²⁸ Малжаул-ғурабо — камбағалпарвар.

²⁹ Авқот — вақтлар.

³⁰ Кавсар суви — жаннат булоғи.

бекроқ³¹ ҳисоблар эдилар. Ўзларидан сўнг ўн парлаб нозанин ёш хотун ва чўрилар сочларини ёйиб қолдилар.

Ул зотдан Саид Боқихон отлиқ бир халаф³² қолиб, ота қадрдони бўлған оқ подшоҳнинг ҳимоясига сифинадирлар. «Эгасини сийлаған итига суяқ ташлар», деганларидек Саид Боқихон отасининг туғайли билан Бешоғоч қозилиғига белгуланадирлар ва шу маснадда³³ йигирма йиллаб давр сурадирлар.

Бир томондан қозилиқ тушибими, иккинчи томондан эшонлик касби билан оталаридан қолған боғ, шоликор, ҳовли, мол, обжувоз, тегирмон ва бошқа амлоклар ёниға яна ўн қайта бойлиқ изофа³⁴ қила-дирлар. Шу йўсунда бу жаноб ҳам дунёга видоъ қилуб, барча йигуб терғанларини маҳдумлари бўлған Маҳдихон эшонга омонат қолди-радирлар.

Энди Маҳдихон эшон таржумай ҳолига ўтайлик.

Жиян

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон

II

Маҳдихон эшон ана шу Абулқосимхон эшон марҳум набирасидир. Бу зотнинг ҳам мансаб ва дунё суйишда боболаридан қолиша-турған ўрни йўқдир. Некалай замонида бу жанобнинг кўнглига ота мероси бўлған қозилиқ орзузи тушиб, бир неча вақт нуфузлик, ҳукуматга яқин бойларнинг эшигига йиглаб юрди. Бир томондан бойларнинг кўмаги, иккинчи жиҳатдан пристаф ва эллибошиларга канверт орқалиқ улашилган «бадал»лар ёрдами билан туппа-тузук «Қоззийи ислом» ҳам бўлуб олди. Биз қорнини ёрганда алиф ўрнига лоа-қал калтак чиқмайтурған дардисарнинг қозилиққа нечук ўлтуриб олиш йўсунини шунда кўрдик. «Бир, деганда тўрт томондан» дегандек эшонликка тушатурған назру ниёз ҳам қозилиққа тушиб турған унча-мунча чойчақалар баракасида узоқ тарихдан тортилиб келган давлат қаппайғандан-қаппайди; ерга-ер, молға мол қўшулаборди.

Саид Маҳдихон поччамиз 1911 йиллар орасида шариъат курсисига ўлтурған бўлса, то 1917-йилгача Мочалоғ-Почалофларнинг қўлиғига сув қўйиб «отам, онам» билан қилтиллаб кела олди. Аммо

³¹ Беҳ — яхши.

³² Халаф — фарзанд; шогирд.

³³ Маснад — мартаба.

³⁴ Изофа — қўшимча.

чархи қажрафтор даврасини тескаридан олуб, шартта инқилоб деган касофат юз кўрсаткан эди, шилқ этиб бизнинг Махдихонимиз ҳам шартият курсисидан қулақ тушди.

Лекин бизнинг жасур эшонимиз бундай муваффақиятсизлик-лардан умидсизланиб ўлтурмади. Ҳамон ишнинг томирини қидирғандан қидира бориб, ниҳоят, «Уламо» жамиятидан тешиб чиқди ва бу жамиятнинг ўрта қўлдек «мана» деган айфирларидан бўлди. Ҳатто шу жамиятнинг таважжухи соясида қайта бошдан қозилиқ ўрниға минмак эҳтимоли ҳам чиқуб қолған эди. Бироқ бир кеткан баҳт иккинчи қайтуб келмас экан. Бу орада большевик деган ко-фирлар бош кўтариб «Уламо» жамиятининг суробини тўғрилаб қўймасунми. Шунинг ила бизнинг тогамиз дарҳол ўзининг бошқа ҳамқурблари³⁵ билан Бухороға қочди. Бухорода икки йиллаб риёзат чекиб, кўб балоларға йўлиқуб ниҳоят Тошкандга қайтуб келса ҳам лекин уйдан эшикка чиқолмайтурған бўлған эди. Ва ўша кундан бошлаб кўбчиликни «яка мохов» қилуб, ўзи обрўсизлик ва амалсизлик балосига гирифтор бўлди. Баракат берсунки, отабободан қолған эшонлик, ҳам муридлар бор экан. Йўқса аллақачон сил касалига мубтало бўлуб, бу дунёи фонийдан видоъ қилған бўлур эди.

Бутун юртни «яка мохов» қилуб, «Уламо» жамиятидаи хасипни совитиб чиқғач, бир қанча йиллардан бери сакталикка³⁶ учраған эшонлик касбига чинлаб киришди, фам-андуҳни кенг саҳрода тарқатмоқ ва шу баҳона билан мурид овламоқ қасдида саёҳатга чиқди. Эшоннинг ота-бободан мерос тариқасида қаламрўига³⁷ ўткан муридлар; Авлиё³⁸ ота, Туркистон, Қарноқ³⁹, Чимканд; Тошканддан Калас, Чинос, Нишибош, Хумсон ва шунга ўжашаш ерлардир. Мана шу ерларнинг минглаб гўсхўр⁴⁰ муридлари ичиди ҳам саёҳат, ҳам тижорат қилуб, фам-андуҳни тарқатиш билан бирга неча юзлаб қўй, эллик-олтмишлиб қорамол, минг пултраб дон, юзлаб тўн, қоплаб оқча ортлириб қайтди. Аммо мундан сўнгри асосий касб — эшонлик; хонаги эрмак — даҳага ўлтуриш⁴¹; тижорат — эшонлиқдан тушкан юзлаб қўйларни бўрдоқи қилуб сотиш; мажлис, яъни гапу гаштак —

³⁵ Ҳамқурб — яқин дўст.

³⁶ Сакталик — турғунлик, чалажон.

³⁷ Қаламрўй — бирор ҳукмдорнинг қўл остидаги ерлар.

³⁸ Авлиёота — Жамбул шаҳри.

³⁹ Қарноқ — Туркистон шаҳрига яқин қишлоқ.

⁴⁰ Гўсхўр — лақма, гўл.

⁴¹ Хонаги эрмак — даҳага ўлтуриш — бекорчиликдан ибодат қилиш.

кал Абдулқодир, Имом шайтон, Иброҳимхон ва шунга ўхшаш ҳафта фаҳм, пайтава қулоқ бойлар билан бўлмоғиға қарор берилган эди.

Бир вақтларда эшоннинг ўрдадек мактаббоб ҳовлиси интернатга олинған бўлса ҳам, лекин бу балодан «анов-манов»лар билан аранг қутулиб олинди.

Энди таржумай ҳолни тўхтатиб, эшонга шуни айтамиз: Абулқосимхон эшон бобонгизнинг ўз умрида яхши иш қилғани бўлса, ул ҳам халқдан оқча ⁴² йифуб, ўз отига мадраса солғани ва унда болалар ўқитғани эди.⁴³ Аммо сизнинг бўлса ҳозирги давлатингиз, мулки ашёнгиз мундайин мадраса ва мактаблардан бир қанчасиға ҳам етадир. Нима қиласиз? Бирорта хайр ишқа қадам ранжида қиласизми? Ёки шу кўйи сув қуйғандек бўлуб кета берасизми?

(Эшоннинг шу яқинда бўлған бир можароси ҳақида Хумсон қишлоғидан олған бир мактубимиз бўлса ҳам, у нарсани бу ўрунга киргизиб ўлтурмадик).

Эшонларимиздан иккинчиси жаноби Шамсиддин маҳдум бинни Фиёс маҳдум бинни Аҳмад маҳдум. Аммо Аҳмад маҳдумни шаксиз каромат соҳиби эди, деб ривоят қилғучилар бор. Лекин ул киши тўғрисидағи ривоятларга аниқ ишонилса ҳам бўлатурған кўринадир. Зероки Аҳмад маҳдум ўзларининг каромат ва мўъжизалариға мункир ⁴⁴ келгучи бағзи бир шаккокларга далил ўрнида «Яъти мин баъди исмуҳу Аҳмад» оятини ⁴⁵ ўқуб, мудофаа қилур ва ўқраб йиглар эканлар. Мазкур оятдаги «Аҳмад»нинг сариҳ ⁴⁶ шу Аҳмад маҳдум бўлғанилиғига уламо байнida бир иттифоқ борлифи Тошканд ҳалқининг маълуми бўлса керак. Ҳар ҳолда марҳумнинг Қуръонда хабар берилган «Аҳмад» бўлишида шубҳа йўқдир. Демак, онглашилған бўлса керакки, ҳақида сўз юритмакчи бўлғанимиз Шамсиддин маҳдум шундай бир зотнинг фарзандидир. Бу кишини лоақал ўша боболари ҳурматига таниш ва эътиқодни маҳкам қилиш ҳар бир мўъмин-мусулмон бўлған кишига фарзи айнди.

⁴² Ҳозирги Ҳалқлар дўстлиги майдонидаги Абулқосимхон мадрасаси.

⁴³ Мункир — инкор этиш.

⁴⁴ Исо бинни Марям: «Эй Бани Исроил, албатта, мен Аллоҳнинг сизларига. (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқла-гувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хуш-хабар бергувчи бўлган ҳолда (юборилдим)», деган эдим. Қуръон, «Саф» сураси 6-оят.

⁴⁵ Сариҳ — аниқ.

⁴⁶ Байн — ораси.

Бу зотнинг ўзлари ҳам ғоятда нозик табъ, зиёда аллома, ҳам та-
каллұфсиз бир муршиддирлар. Ҳар қолда улуғ зотнинг фарзанди,
десак комил бир мадҳ қылған бўлурмиз.

Шамсиддин маҳдум Тошкандан тортиб то Самарқандгача му-
рид тарбия қиласидирлар. Тушим важҳи⁴⁷ чакки бўлмаса ҳам, аммо
бу зот доим мир қуруқ бўлуб юрийдирлар. Чунки ишлаб топилған
мол нафис кийимларга, лазиз таомларга аранг етуб турадир. Бошқа
эшонларимиз нечоқлиқ исқиқрт, қанча мумсик⁴⁸ бўлсалар, бу киши
уларнинг зиддига шунча сермаишат ва серзавқидирлар. Уйларида
дуруст маишат кечира олмаганлари фурсатларда тузукрак киши-
ларнига «Айтмаган жойға, йўнмаган таёқ» ҳам бўлуб оладирлар.
Бу муршиднинг завқларини шундан ҳам онгласа бўладирким, ак-
сар йиғин⁴⁹, яъни зикр самоъ кезларида бир томонда таважжуҳ
бўлса⁵⁰, иккинчи томонда миллий оркестр чалиб, миллий ашулалар
айтилиб турадир.

Жанобнинг зиёфатларда жумъа ва таважжуҳ асноларидан айта-
турган сўнғи сўзлари шул: «Замона оғир, шу оғир замонларда бир
муршиди комилга топширилмаған мусулмон фарзандининг ҳолиға
вой!...»

Маҳдум поччанинг иршодларидан⁵¹ ўтуб яқинфинада «Қўшку-
лоқ маҳдум» деган бир халфа ҳам етишди. Бу Қўшкулоқ⁵² ҳам ўз ол-
дига сулук тебратиб, кўб мусулмонларни роҳи ростга солмоқда-
дир.

(Яна бор)

Жиян

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон

⁴⁷ Муршид — тўғри йўл кўрсатувчи; пир, эшон.

⁴⁸ Важҳ — ҳизмат ҳақи, даромад.

⁴⁹ Мумсик — хасис.

⁵⁰ Таважжуҳ — Аллоҳга муножот.

⁵¹ Иршод — тўғри йўл кўрсатмоқ.

⁵² Роҳи рост — Аллоҳнинг йўли.

ФИДИ-ФИДИ ГАПЛАР

Кишига қулоқ керакми, йўқми? Бир камбағални ҳа деб эза беришми, ё бир чимдим-икки чимдим инсоф ҳам лозимми?

Бу юқори-күйи сўзларни, бу «Сан қўй, ман сенчай»ларни, бу фиди-фиди гапларни нима қиласиз, ахир?! Панжшанбадан зериккан бир бечора «Ё панжшанба турсун, ё ман» деб панжшанбага қатъий протест баён қилған экан.¹ Унга ўхшашибиз шу юртнинг фиди-фиди гапларига шу сўзни айтиб қўя қоламиزمи?

Кеча биттаси кулбамизга келибдур; ҳаллослаб энтиккан, тили бўлса бир ярим қарич...

— Ҳа, тағи қайси жин урди?

— Эй ука, бизни уратурған жин нечта бўлар эди, ёлғуз ўшанинг ўзи-да!

Бу жин урганинг касали ёлғуз битта: қачон бўлса фиди-фидиси; «Қордан қутулиб ёмғурға тутулдинг-э?» эмиш. «Вақф шўъбасида² ўлтурган кишилар ана унақа-ю, мана мунақа! Ҳа, савдо шўъбачаси жуҳуд раствадаги дўконларни бирин-бирин³ ижарага қўйиш ўрнига барисини бирдан қўюб юборди! Ҳа, улгуржи⁴ сувни лойқатиблаққа балиқ тутмоқчи эканлар-да!⁵ Буку — бу. Бир саркарданинг⁶ юз хотираси учун жимилидириғи йўқ бир мадрасанинг мутавалилигига ўшанинг хеши Мамацариғ белгулануб, неча ойдан бери беш чирмандадан маош берилиб келадир! Эй ука, қордан қутулиб, ёмғурға тутулдик! Бир пиёла совуқ сув ичмасам, юрагим куюб кетди-я!» — деб мендан совуқ сув сўрайдир.

¹ Афанди хотини билан ҳар пайшанба яқинлик қилмоқча иттифоқ қилиб, хотини: — Эсингизга солини учун саллангизни қозиқча илиб қўяман, дебди. Маслаҳат Афандига маъқул бўлибди. Лекин хотинининг нағси устун келиб саллани ҳар куни қозиққа илибди. Беш-үн кунда Афандининг қуввати кетиб дебдик: — Эй хотин, дод пайшанбадан, пайшанбани зулмидан ўлдим, бу уйда ё пайшанба турсин, ё ман турай, дебди.

² Ҳарбий тўнтаришнинг (инқилобнинг) биринчи йилларидаёт Түркистонда бошқа мулклар қатори вақф мулки, яъни диний мусассасаларнинг мулкларини давлат томонидан мусодара қилинниши маҳаллий халқ томонидан кучли норозилик ўйғотган эди. Түркистон Шўролар Жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси томонидан 1923 йил 11 январда маориф комиссарлиги қошинда бош вақф шўъбаси ташкил этилади, раиси Алиев, илмия мудири Мунавваркори. Шўйбанинг вазифаси вақф мулкларини тиклаб, даромадини маориф ва маданият соҳасига сарфлаш эди.

³ Улгуржи — катта.

⁴ Ўғрилик қилиш, даромад олиш.

⁵ Саркарда — мансабдор.

⁶ Червонец пул.

Бир вақт қарасангиз оғзида оши, кўзида ёши бўлған яна бигтаси:

— Баҳай-баҳай?

Ҳой, шу ҳукуматларинг, шу шопу шалофларинг⁷ нимага кепрак-а! Сан қўй, ман сенчай; сан ўғри, сан нодон; ман семиз эмас, сан семиз! — билан умр ўтаберсунми? Шу алвир-шалвир халқ-нинг, шу филдирак тегида қолған қурбақаларнинг юз хотираси, тиниб-тинчиши йўлида ҳам ўйлайдурған бирорта иши бузуқ борми? Ёки фақат бир-бировини кулала қилиш⁸ йўлида беш отарға ўқ қидиришфинами?... Эй, бу кунимиздан ўлганимиз яхши, қолғанларнинг тингани яхши; туф, группабозлифинг номуборак юзига!

— дейдир.

— Ўзинг айт ука, қўғурчоқ ўюнидан нима чиқади-а?! Ё иш ўлсун, ё одамми? Ё моҳхов бўлсун, ё песми? Бизда одам ҳам ўлган, иш ҳам; моҳхов ҳам бўлғанмиз, пес ҳам!.. Кўрдингми ҳали, баладиядек бир ўруннинг курсисида қумолоғини кака, деб юрган бир телба ўғлон!.. Шаҳарнинг эндиги куни шундай энтак-тентак, шақа-шулларға қолдими?

Тўртунчиси — яна бир сўфи; кўзининг ёшидан соқолиға марварид минчоқ осибдир.

— Ҳа, сўфи?

— Эй иним, биздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамайсан... Агар бир саркарда бир масжиднинг гиламини янги тушурган келинчагининг кўрманасига бериб юборса, сан нима дейсан? Бу гап қайси мазҳабда жоиз-у, қайси закўнда қойим!⁹ Масжидларнинг гиламини ачаларининг тўйифа олуб кетишлариға биз сўфилар бир нарса демас эдик; энди кўрмана қилишларига биз чидамаймиз-да, иним!..

— Ҳўнг-ҳўнг йиғлайдир.

Қисқаси, шундай ғиди-ғиди гаплардан жуда ҳам миям қотди, сира тинчлик керакми, йўқми, қўлингдан келса янчид юбор-а, уйинг куйгур!

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 2-3-бетлар

⁷ Шопу-шалоф — эски вақтда амалдорларнинг тақиб юрадиган қурол-аслаҳалари.

⁸ Кулала қилиш — ўлдириш.

⁹ Қойим — қарор қилинган.

СҮНГ ОЙЛАРДА ТОШКАНД

ГАЗЕТАЛАРДАН

«Зарафшон»нинг 129-сонида ўртоқ «Бирор» ўзининг «Тошканд мактублари»да мундай деб ёзадир!

«Тарих — ибодат бибининг чархидан иборатdir, деб айткучилар янглишмаған кўринадирлар».

«Бундан икки-уч йил бурун маориф, матбуот жиҳатидан талай илгари кетган Тошканд бу кун наҳсда қолуб борадир. Икки-уч йил бурун Тошканд маориф ишлари жиҳатида ҳақиқатан, Туркистоннинг маркази эди: ҳисобсиз тутуруғи йўқ мактаблар, бемаза қовуннинг уруғидек мажбурий хизматдан қочқан ўқуғучилар, кийимсизликдан дирдираган, очлиқдан довдираган турлук-турлук дорул-муаллимин ва курсларнинг ўқуғучилари, даранг-дурунғ тўдалар ва унда тарбияланатурған совдогарзодалар... Мана буларнинг барчаси ҳам марказ, яъни Тошкандда бўлар эди».

«Матбуот тўғрисига келсак, ҳар муассаса қошида журналлар, газеталар ва мумкин қадар мунтазам ва мукаммал чиқишиға тиришгучи яна кундалик ва ҳафталик газета ва мажмуалар (такаллуфингдан айланай!) ва валар... Энди-чи, худойға шукр, энди барча фаолият Самарқандга ўткандир; даста-даста ибтидоий мактаблар, қўша-қўша дорул-муаллимин ва техникумлар ва булардан бошқа анвоъи турлук курслар ва уларда кеча-кундуз ёнуб турған машъала ва фотографлар... Зотан, Самарқанд узоқ ва яқин тарихда Шарофат бибининг ўрнини тутмайдирми? Биринчи мартаға тузатилган шалоқ арава мактаби Самарқандда очилмағанми? Бундан ўн олти йил бурун бир минг олти юз китоблик кутубхона қайси шаҳарда бор эди?»

Ўртоқ «Бирор» она тили билан бўлған саноғида давом этадир:

«Биринчи мартаға газета ва журнал Самарқандда чиқмадими?¹ 1904-1906 йилларда Тошкандда чиққан «Хуршид»,² «Тараққий»,³ «Шуҳрат»,⁴ «Тижкорат»,⁵ газеталарини газет, деб ўйлайсизми? (Агар ўйласангиз, ҳайф сизга!) — Биринчи «Падаркуш» Самарқанддан

¹ «Хуршид» — илмий, сиёсий, адабий мавзуларни, жадидизм ғояларини ёритган, муҳаррири ва ношири Мунавварқори.

² «Тараққий» — жадидларнинг тўнгич газетаси, муҳаррири Исмоил Обидий (Тараққий).

³ «Шуҳрат» — жадидлар газетаси, муҳаррири Абдулла Авлоний.

⁴ «Тижкорат» — бу газета Тошкенд бойларидан Сандазимбойнинг ҳомийлигига чиққан.

⁵ Абдулатиф эмас, театру рисоласи (Муал). «Падаркуш» Беҳбудийнинг асари, муаллиф бу ерта подшоҳ Улутбекнинг ўғли Абдулатифга ишора бераб, сўз ўйини юлияпти.

чиқуб ва Самарқандда ўйналмадими?... Ҳайф Тошкандга-ю, раҳмат Самарқандга!»

«Электрсиз лампа билан қиши чиқарған «Навоий техникуми» нима бўлар эди деб ўйлайсиз? Холбуки, Самарқанд билим юрти кундуз кунлари ҳам электр лампа истеъмол қиласидир».

«Тошкандда кутубхона очилғанига олти йилгина бўлди ва унинг китоби ҳам шундан бери бир дона бўлсун ошмайдир!»

Бундан сўнг «Бирор» ўртоғимиз «Кўр виждонларга лаънат» ўқуб олғач, сўзида давом этадир:

«Тошканднинг матбуоти тўғрисида ёзиш учун сўз эссиздир. Муддао шулки, марказ газетаси оти билан (ўзи билан эмас) «Туркистон» ва «Муштум»гина қолғандир, «Туркистон» газетасига идораси шунча аҳамият берадирким, аввалан берилган «илмий мақолалардан» бир нечаси йўқотиладилар. Сўнгра бир нечаси «жоҳил қаламлар» томонидан чизилиб, «олим қаламлар» ҳаққига хиёнат қилинадир ёки бузулиб, расво қилинуб, босилуб чиқғанда ҳам «Эгаси таний олмаған эшак» ҳолига тушириладир».

«Туркистон» газетаси муҳаррирлари «Ал-хаёу минал-имон» сўзига жуда ҳам ишонған маҳлуқлардирлар. Зероки, «олим қаламлар»нинг эшакларининг думи хуржуңдалигини юзларига айтольмай, «олим қаламлар»ни уч ойлаб саргардан қиласидирлар. Холбуки «Зарафшон» газетаси «олим қаламлар»нинг ҳар бир қолған-қутқан, чайинди-ювинди ва бошқа амлеки рўзгорларини босуб, материал жиҳатидан бойийдир. Бутун ўлқадаги ясси-япасқиларни, ҳатто Тошканларнинг «олим қаламлар»ини ҳам ўзига тортадир.

Бу муқаддимамиз-ла шуни демак истаюз: «Ортиқ⁸ Тошканд ифлос⁹ этмишdir, ташаббус ва фаолият Самарқанд тараф кечмишdir. Ажабо¹⁰, буни Фарғона ва Самарқанд ҳамонми эътироф этмаю? Занимизча¹¹ этмишdir. Эмди биза фақат пойтахти Самарқандами, Қўқонами¹² кўчирмак масаласи қолијор. Ават¹³, Самарқанд шаҳриниа кўчирмиллийиз. Самарқанд шаҳрининг мозийси порлоқ ўлдиги каби

⁶ Аблаҳики рўзи равшан шамъи кофурий ниҳад.

Зуд бинники ба шаб рўған набошад дар ҷароғ (Саъдий) (*Mуал*).

(Агар аблаҳ ёруғ кунда кофурий шам ёқса, ҳадемай кечга бориб чироғда ёғ қолмаганилигини кўрур).

⁷ Ҳаё имондандир. (Ҳадисдан) Имони борнинг ҳаёси бордир.

⁸ Ортиқ (усмонли туркча) -- энди.

⁹ Ифлос — сипмоқ, инқироз.

¹⁰ Зан — фикр, ўй.

¹¹ Ават -- ҳа, албатта.

¹² Кўчирмиллийиз — кўчиргаймиз.

истиқболида муҳтарам «Зарафшон» газетасила таъмин этилмиши дир!»

«Тошканд, янгилик деб «янги имло»ни қабул қиладир. Аммо Сармарқанд билан Фаргона уни танимайдирлар. «Тошканд янги имлоси» дедик, ават, биз бундай дейишига маъзурмиз. Ават, биз «Тошканд янги имлоси»га чўқдан бери биргина баслаюрз». ¹³

Шундан сўнг ўртоқ «Бирор» бу янги тарихий даври билан «Зарафшон»нинг қўлини сиқадир ва «шўлп» этиб Исмоилзодаи Мозандаронийнинг* юзидан ўпуб ҳам оладир.

Ҳозирга «Муштум» ўқуғучилариға бу мақоланинг муқаддимасинигина кўчириш билан кифояланиб турамиз. Достон бўлмоғи эҳтимол тутулған бу «Тошканд мактублари»нинг қолған қисмларини ҳам мўътабар «Зарафшон» газетаси мамнуният ўз ичига олар, деб ўйлаймиз. Чунки «Ҳар нимарса маҳтағанинг қули» даҳи ¹⁴ очиқроқ таъбир қилғанда Кувондиқ акамнинг эшаги ҳам «жонвор-жонвор» деб сиргини силасангиз бўйини эгиб турадир.

Кўттаргучи: Думбул девона
«Муштум» — 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 3–бетлар

МАТБУОТ КУНИ

Меҳнаткашлар босмасининг бойлар думи, капитал хуржуни бўлған тескари матбуотнинг қаршиасиға ўзининг соғ нијати, покиза ҳиммати билан чиқуб бошлаганиға энди ўн йилдирки байрам ясалаб келинадир. Бу кун, истимлек ¹ орзуси хўжалиқ кайфи, жунун шароби ², босқинчилиқ дағдағалариға қарши чин «Муштум», ҳақиқий гурзининг жавлонига бўлған байрам кунидир. Меҳнаткашларнинг машруъ ҳуқуқлари йўлида итдек ишлаган ва бу йўлда дунё тарихи кўрмаган муваффақиятлар қозонған меҳнаткашлар матбуоти кунидир.

Неча-неча пўқак бош, ёғоч оёқ акаларни элка олиб одам шаванда қилған яна шу меҳнаткашлар чопидир. Кўсаларга соқол, соқолликларға хина, моҳоввларға даво, давосизларга дард, барахналарга ³ пўшак берган, кўбчиликни якранг ва як нусха қилуб фақат бир

¹³ Кўпдан бери умид қиласиз.

¹⁴ Даҳи — яна.

¹ Истимлек — мустамлака қилиб олиш.

² Жунун шароби — жиннилиқдан маст бўлиш.

³ Барахна — яланғоч.

тўғрида – мазлум, мақхур⁴ синф тўғрисида ўйлатқан, ажабо, ким ва нимадир?

— Башарти миянгизга қурт тушуб муҳокамадан айрилмаған бўлсангиз, шўролар чопи ва чопхонаси деб билмогингизни ожизона илтимос қиласиз!⁵

Бобомиз «Правда»⁶ биз болалари дунёға келмаган вақтда дунёда эди, ҳам занжирсиз ҳирслар, қонсираған бўрилар майдонида танҳо эди; чунки ўзининг интилган фоясининг ким ва нималар учун бўлғанилигини, бу йўлда берилган қонлар, жонларнинг фоятда ўринлик кетканини хўб тушунган эди. Мана шунинг учун гала бўрилар ичидаги ёлғуз арслон эди. Баракат берсунки соғ нијат, гидрсиз жиҳоди акбар қаршисида фояси фақат «эзиб ички» гагина бўлған палид фикрлик муттаҳам қора матбуот ўзининг галаси билан думини хода қилишга мажбур бўлди ва иш «Жоъал – ҳақ ва заҳақалботил»⁸ сўзига келиб тўхтади. Энди етти йилдирким, бу ҳақиқат арслони чин маъноси билан яшайдир ва яшаган сари унинг болалари, яъни ҳақиқат ўғуридағи жонбозлар кўпайдирлар, урчийдирлар. Уларнинг борлиқ фидокорликлари: «Мазлум, мақхур, меҳнаткаш синфининг роҳат-саодати йўлида!»

Журналимиз ҳам шу ҳақиқат оловининг учқунидир. Шунинг учундирким, биз тегиб ўткан қитиқлик ерлар эгасини чўчитмай, жонларни ачитмай қўймайдир. Чунки биз ҳақиқат ўтининг учқунимиз, биз бутун руҳни, борлиқ маънони шу арслон бободан оламиз. Биз тескариликнинг, капиталнинг, эгриликнинг душманидирмиз; негаки бобомиз шундай эди. Биз риоясизлик, андишасизлик, ошна-оғайниларни сийламаслиқ ҳунарининг энг авжида турамиз; чунки бобомизнинг васияти бу; биз мазлум ишчи синфининг йўлиға жон берамиз; негаки...

Матбуот кунимизга бағишланиб ёзилған бу мақолани меҳнаткашлар матбуоти тўғрисида марказий матбуот камиссиясининг шу ораларда тузуб Шўролар Иттифоқи Марказий Комитетининг тасдиқиға топширган низомномасининг бир ўрнини кўчириш билан тамомлаймиз:

⁴ Мақхур-қаҳр – ғазабга дучор бўлған.

⁵ «Правда» – Россияда инқи lob пайтларида чиқсан газета.

⁶ Жиҳоди акбар – улуғ уруш (дин учун).

⁷ «Эзиб ички» – хурофот.

⁸ «Жоъал – ҳақ ва заҳақал – ботил» – ҳақ нарса келди – пуч нарса кетди. Куръондан, 17-сурә, 81-оят.

«Меҳнаткашлар матбуотига хусусий шахсларнинг ҳам маъмурларнинг хиёнатларини ва шу фирмә ҳам жамоат ташкилотларининг хато ва нуқсонларини очиб кўрсатмак ҳуқуқи бериладир».

Демак, матбуотимиз яна кенг ҳуқуқли ясовул бўладир; демак, «Муштум» сир очиш, ҳақиқатни айтиш йўлида яна каттакон амр, яъни «фармони хумоюн» оладир ва бўйнига тумор қилуб осадир. Пичоқ мой устида!..

Яшасун, меҳнаткашлар ҳуқуқини қимоя қилғучи озод шўролар матбуоти! Битсун, энг сўнгти ёвимиз бўлған мустамлакачи ва ҳиёнатчи ўғрилар!

Жулқунбой

«Муштум» – 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон, 2-бет

МАҲКАМАИ ШАРЬИЯДА ҲОЛВА-ТАЛҚОН МАСАЛАСИ

Барчанинг маълуми бўлса керакки, шу кеча-кундузларда Тошканд маҳкамай шаръиясида ажиб бир фаолиятлар кўрила бошлади. Жумладан, халқ орасидағи бидъати саъиялар¹ билан курашиш ишида маҳкамай шаръия ўз зиммасидаги улуғ вазифаларни бажармоқдадир. Юқори доираларнинг сўзларига қаранганд, агарда файри шаръий саъияларнинг олдини шу кезларда олуб қолинмас кўб фасодлар чиқмоғи мумкин экан. Биноан алайҳи, аксар аҳли донишлар маҳкамай шаръияга ўзларининг миннатдорчиликларини тугата олмаётидирлар. Аммо аҳли фасод халқ бўлса айниқса, маҳкамай шаръиянинг ҳайит кунлари кўчаба-кўча кезиб, ҳолва-талқон йиғуб юрганидан ранжиб: «Эй, шариъатда мундан бошқа иш қуриб қолған эканми, энди ҳайит учун дастурхон ёздирмайтурган закўн чиқарилдими?» деб дув-дув шикоят қилишсалар ҳам аммо, бизнингча, бунинг аҳамияти йўқдир.

Хулоса шулки, бу ҳайит бидъати саъиялар билан курашишда маҳкамай шаръия аъзолари энг яхши самарали операсиялар ижро қилди. Келин кўриб юрган ва келин бўлған «ақли қисқа» хотун-қизларнинг ўтакасини ёриб, нечталарининг болаларини туширди. Отаси ўлиб дастурхон ёзғанларнинг чуви чиқарилди, чўнчак-чўнчак

² «Фармони хумоюн» – қутлуғ фармон.

¹ Бидъати саъия – бидъат одатлар.

писта-бодомлар маҳкамай шаръияга ташилди. Маҳкамай шаръиянинг бу шаръий ҳаракатига қарши қизишған авом ҳалқ ҳар турлук юқори-қуи сўзлар айтиб, «Бу иш товоқ-қошиққа тегиши эмасми?» дейишадир ва ўз томонидан маҳкамай шаръияга бирмунча таклифлар қиласадир:

1. Хотун-қизларнинг ҳайитда кўчага чиқмоғифа шаръиат рухсат бермаса, уларнинг очилмоғифа рухсат берсун. Чунки хотун-қизлар фақат уч кунлик ҳайитдагина уй захидан ёзилар эдилар. Ҳар ҳолда иккининг бири.

2. Таъзиялик уйларда дастурхон ёзишфа изн берилсун, агарда дастурхон ёзиш бутунлай ҳаром бўлса, ул вақтда ҳайит кунлари ўлукларга фотиҳа ўқуб юришнинг бидъатлиги билан фатво чиқарилсун. Ўлганларга Қуръон ўқуш манъ қилинса, дастурхон ёзиш ҳам ўз-ўзидан йўқ бўладир. Чунки биз ҳалқ уйимизга келган ошнағайниларни дастурхонсиз қарши ололмаймиз, келмасалар дастурхон ҳам ёзмаймиз!

3. Биз бу кунгача имомларимизни пулга ёллаб намоз ўқуб келамиз, пул бермасамиз, домламиз тахта-ўқлоғини йиғиштириб қўядирлар. Ўқуған намозларимиз «холисаниллоҳ» бўлсун десандиз, имомларга ҳам бир фатво чиқариб, уларни бир касб қилишқа ундангиз, токи бизнинг елкамизда доим рўдапо бўлиб, солиқ солдириб юрмасунлар. Агарда маҳкамай шаръияга «холисаниллоҳ»лик шариъатда йўқ бўлса, буни ҳам газнитда буйруқ тариқасида ёзиб ўтилсин.

4. Маҳкамай шаръиянинг аъзоларидан бўлған ҳалиги имомлар бой кишининг жанозасига бориб, камбағалникига бормайдирлар, чунки бойникида оқча олиш аниқ. Жаноза ҳам оқча баробарига ўқуладирми, шу кунгача бу ҳақларда маҳкамай шаръия бирорта тушпуш кўрмадими?

5. Маҳкамай шаръия аъзоларининг тўй-зиёфатларга борғанда елкалари қичимасун. Чопон кийдирмакчи бўлсалар «Йўқ, биравдан эвазсиз тасарруф ҳаром», десунлар.

Қисқаси, авомнинг бундай алмойи-алжойи таклифлари жуда кўб бўлса ҳам биз ўрун торлиғидан аксарини ёзмай қолдирдик ва «Яшасун ўз вазифасини билиб адo қилғучи маҳкамай шаръиямиз!», деб мақоламизни тугатамиз.

Домла дуибул

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2/27-сон, 10 –11 бетлар

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

РУЬИЯТ МАСАЛАСИ¹

Тошканд маҳкамай шаръияси «Сувни кўриб этик ечамиз» деб рўзанинг 28-кунидан бошлаб ҳар қаердағи мезаналар устига чиқуб, янги ойни кўрмакчи бўлған эдилар. Лекин янги ой «ювиқсизларға» юзини кўрсатмагани учун якшанбалик ҳайитни сесланбага қўйдилар. Бироқ ҳайитнинг биринчи куни уч кунлик ойни кўрган маҳкамай шаръия аъзолари ва уламолар кўзларининг ожиз бўлғаниға икрор қилимасалар ҳам, аммо кўз дўхтуриға чиқуб кўзларининг оқини олдиришға қарор бердилар.

«СУЗУК ОТА» ХЎЖАЛАР ЖУМҲУРИЯТИДА*

Бу жумҳуриятнинг ўз олдиға тузилган усули идораси бор бўлиб, жумҳурият халқи бу тузукотга² бўйин³ эгмакка мажбурдир.

Бу жумҳуриятнинг аҳли каромати⁴ ўз ичидан чиқуб турғанлиқдан бошқа ёқлардағи авлиё-хўжаларға бориб юрилмайдир (яъни ўзларидан тинчигандирлар). Шунинг учун ҳамиша бир жон-бир тан бўлуб «азизлар» (жумҳурият раиси) хизматида тинчгина яшайдирлар. Бироқ жумҳуриятга «азизлар» сайлови вақтида унча-мунча юқори-қуий ота гўри-қозихоналар чиқуб қолғанда ҳам лекин тезгина жанжал битуб, иш тотувликка айланадир.

Шу ораларда жумҳуриятнинг эски азизлари (халифаси) ўлиб, унинг ўрнига азизлар сайлаш масаласи чиқған эди, анчагина тортишмачоқлар сўнгидаги иш аранг эбка келди. Шундоқки, азизлар бўлиш учун ёши улуғ бўлған (азизлар наслидан) бир киши сайланмоғи қонун асосида кўрсатилгандир; аммо бу сайловда азизлар наслидан бўлған икки кишининг ўшлари баробар келганликдан кўб жанжал ва онглашилмовчилиқларға сабаб бўлди. Бу жанжални битириш учун фавқулодда бир қурултой чақирилди. Курултойда оташин нутқлар, энсани қотираплиқ сўзлар бўлуб халқ иккига айрилди. Лекин таассуфким, орадан қонли воқиъалар чиқмай қолди. Ур-ур, сур-сур натижасида одатга қарши ўлароқ икки «азизлар» сайланиб, кеча қурултойи ёпилди. Сайланғучи азиз афандиларнинг

¹ Руъият — (руъияти ҳилол) — кўриш, илгари календар бўлмагани учун ой-кунларни ойнинг чиқишига қараб белгиланган.

² Тузукот — қонун, қоида.

³ Аҳли каромат — каромат қилувчилар, авлиёлар.

⁴ Азизлар — азизлик (шевада азларлик) мансаби Яссавий авлодига мансуб бўлган, улар шаръий ҳукмларни, урф-одатларни назорат қилиб турғанлар.

битталари Мўминхўжа беданабоз, иккинчилари Абдулҳолиқ чирмандашадир.

Курултойга йиғилған жумҳурият гражданлари, яшасун янги азизларимиз битбилдиқ эшон билан тарағижданг хўжалар! — деб суюнч-қувонч билан қизил гул сайлига жўнадилар.

Курултой аъзоларидан мухбириңиз Қақилдоқ хўжа

* * *

— Ҳимматли Аҳмат акам Жангийоб театрусини битириб бермоқчи бўлғандан кейин Эски шаҳар эскилари ўртасида зўр шов-шув бўлиб, оз муддат ичиди Аҳмат акамнинг коғирлигига 150 та фатво ёзилди.

— Руъият масаласидан кейин «Маҳкамай шаръия» аъзолари ўргасидан иккита қора мушук ўтуб кетди.

— Губчак қорун бойларимиздан энг машҳури бўлған Шохолимхўжа яқинда бир очни тўйдирган экан, шунинг касофатига қулғуна⁶ касалигига мубтало бўлиб қолибдир.

— Эски шаҳарда бўлған мушук-сичқон жангига ўнг минг кишининг бурни пачоқ бўлиб, қирқ минг кишининг ияги эзилди.

— Уламолардан Абдулвоҳид қори⁷ сўнг вақтларда яна қадрини кўтариб, динсизларға қарши мушт дўлайишка киришди. Агар ёшлар⁸ фусл⁹, истинжо¹⁰, ҳайз¹¹, нифос¹² масалаларига ирод еткарса¹³ икки ямлаб бир ютаман деб юрган эмиш.

— Мулла Пирмат аълам рафиқаи муҳтарамалари бўлған «Саволи муқаддтар хоним»¹³дан ажрашқандан бери эслари кирди-чиқди бўлиб қолибдир.

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон, 10–11-бетлар

⁵ Қизил гул сайли — илгари Тошкент халқи эрта баҳорда шаҳар ёнилаги Иброҳим ота мозори (Чукурсой мавзеида) теварагидаги бор-адирларда очиладиган қизил, сариқ гул сайлига чоршанба куни кетиб, жума куни қайтишар экан. Сайлда турли таомлар пиширилар, созлар чалиниб ашула, пайров-аскиялар, дор, кураш, ўйин-кулгилар бўлар экан.

⁶ Қулғуна — заҳм, сифилис касаллиги.

⁷ Абдулвоҳид қори — бу кишин ҳақида «Калвак маҳзумнинг хотира дафтири»да эслаб ўтилади.

⁸ Фусл — чўмилиш.

⁹ Истинжо — тозаланиш.

¹⁰ Ҳайз — қон кўриш (аёлларда).

¹¹ Нифос — аёл түкқанидан кейин қирқ кун сақланадиган кун.

¹² Ирод етказиш — танқид; баҳсласишиш.

¹³ Саволи муқаддтар — сирли, номи яширилган.

ОЛТИ ЙИЛЛИК БАЗМ

Инқиlobий матбуот базмимизнинг ёши олтига етди, деб бу кун ўзбек қизил матбуотининг чирмандақаш ва ноғорачилари «Тўй устига тўй» қилас эканларки, бу хабари жонсўзи кечада эшишиб, чуқур бир энтикиб қўйдим. Чунки фақирингиз бу базмнинг аъзоларидан бир фард¹; баракаллачилиаридан бир менгров²; қийқуруқчиларидан бир тутал³, ҳам чарчамайтурған бир тентак чапакчиси эдим. Шунинг учун бу тўйда иштирок этиб, олти йиллик бу базмдан олған таассуротимни юмaloқ-яси қилишим керак бўлар эди.

Иштирок йўсунини узоқ ўйлағач, хотири шарифимга хунук-хунук гаплар, чучма-чучмал ишлар келиб ҳайрон бўлдим ва бу галги вазифамнинг нечоғлиқ «хумса» ҳам «дағал» эканини онгладим. Ўйлай-ўйлай, ниҳоят отнинг бошини тортиброқ иш кўрилсин, акаларнинг энсаси қотарлиқ гаплар бўлмасин, деган қарорни бердим.

Фақирингиз бир хил акалардек қурбақа ҳам лайлаклардан мисоллар келтириб, фалсафага бўқиб, ўкуғучининг миясини қоққач, қатиғини қўлиға бериб ўлтуришни унча дўст тутмайман-да, тўппа-тўғри масаланинг манбаига қараб йўл соламан. Чунки ҳамма фисқу фасод манбаъда бўладир, манбаъдан бир һарса тополмағандан қўлға асо ушлаб тимискилашнинг ва калга⁴ ва на кўрга⁵ бир пақирлик фойдаси йўқдир. Олти йиллик матбуот байрамимизда ҳам шу хатти-ҳаракатни таъқиб қилсан иш бениҳоят енгил кўчиб, кундуз куни чироқ ёқиб ўғри қидиришға ҳожат қолмайдир. «Олти йиллик қизил матбуотимизда ким нима иш қилди?» — деб ўзим-ўзимга сўроқ берсам-да, бунинг жавобларини санаб кетсан, албатта, гапдан-гап, чўпдан-хас чиқиб иш бемазага айланадир. Бас энди нима иш қилиш керак?

Манимча, ишни астар-авра қилиб ўлтурғандан кўра шу олти йиллик базмдаги чирмандақашларнинг номаи-аъмолларини бир карра кўздан кечиришнинг савоби етмиш йиллик ибодатдан ортиқдир. Биноан алайҳи, сурнайчиларнинг номаи аъмол ёхуд қисқача таржими ҳолларини бир-бир кўздан кечираильик.

¹ Хабари жонсўз — жон ўртовчи.

² Фард — киши, шахс.

³ Менгров — меров, овсар.

⁴ Тутал — бирон фикрни телба-тескари ифодалаш сўз ўйини; масалан: олтита қозон олдим; тўртгаси тешик, иккитасининг таги йўқ.

⁵ Кал — айёр.

⁶ Кўр — нодон.

⁷ Номан аъмол — яхши-ёмон ишлар ёзилган қоғоз.

Олти йиллик қызил матбуотимизнинг биринчи марди-майдонларидан санаб, тепанинг бошига Фитрат билан Назир Тўракулларни қўймиз-да, уларга ожизона арз этамиш: «Мерси, сизларга!» Шундан кейин бир оз ризосизлик вазиятини олиб айтмасак-да, айткандай бўламиз:

— Суқдан бўлдими, мечкайдан бўлдими, ҳар нечук-да юқори кўчани қўйиб, қуий кўчадан кетдингиз? Тўғри кўчадан алжиб, лўли кўчасига бурилдингиз ва шунинг ила довдираган матбуотимизни қовжиратдингиз...

Карнайчиларимизнинг учунчиси Усмонхондир. Тўрт томонга югуриб тили бир ярим қарич осилған; бир кўзи мағрибда, бир кўзи машриқда; серҳаракат-у бебаракат, бир кишини истаб юрган бўлсан⁸ гиз бевосита ўртоқ Усмонхонға учрашингиз...⁹ Зиёда чимегўйам?

Шоирларимизнинг биринчиси Чўлпон афандидир. Бу кун қызил гулу эрта нафармон гул; ҳали денгиздаги чўб бўлса¹⁰, бир оздан кейин дунёни сел олғанда тўпуғифа чиқармайтурған, маслакида со-бит, аҳдида қойим¹¹, кўз кўриб қулоқ эшитмаган ажиг бир қаҳрамон. Унинг олти йиллик хизмати ҳам шу йўлда бўлди.

Ашурали домла — «Садойи Фарғона»дан¹² жонли бир тарих. Инқилоб тўлқини бир хил акаларни четка қоқиб турған бўлса, аммо Ашурали инқилоб билан бирга оқди, унга берилатурган қийматнинг маркази сиқдати¹³ ҳам шундадир. Имло тўполонида¹⁴ домлалар са-фига ўткан бўлса ҳам, кейиндан бир неча фирибгар, айниқса Абдулла Раҳматнинг¹⁵ авроғифа осонғина алданди.

⁸ Муаллиф Усмонхоннинг бир вақтнинг ўзида жуда кўп юқори лавозимларда ишлаганлигига ишора қиласланти.

⁹ Бундан ортиқ нима ҳам дердик.

¹⁰ Муаллиф Чўлпюннинг «Сомон парчаси» шеъридаги:

*Мұҳит гирдобида бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб бораман...
Кирмайман кўчанинг боши беркига.
Чунки таслим бўлдим мұҳит әркига...*

мисраларига ишора қилиб, шоирнинг тушкунлик кайфиятини танқид қилиб, озодликдан умид узмасликка далда бериб ўтятти.

¹¹ Қойим — қарорли.

¹² «Садойи Фарғона» — 1914 йил Фарғонада биринчи марта ўзбек тилида чиқарилган газета. Унда Ашурали Зоҳирий мусаҳҳиҳ бўлиб ишлаган. Юзтacha сони чиқиб тўхтаган.

¹³ Маркази сиқдат — моҳият, мағнис.

¹⁴ Имло тўполони — 1921 йилнинг январ ойида умум ўзбек тил-имло қурултойи бўлиб, катта баҳслар бўлиб, унда араб графикасининг ислоҳ қилинган шакли тасдиқланган эди.

¹⁵ Абдулла Раҳмат — фарғоналик маорифчилардан.

Абдулла Авлоний — бир маҳал гаримсар тегиб, кутулмаган жойда¹⁶ қора косов бўлиб қолди. Ҳозирда ўчоқ кавлашдан бошқаға ярамайдир.

Мирмуҳсин ўртоқ тўғрисида нима дейишга ҳам ҳайронмиз. Матбуотимиз Мирмуҳсиндан фойдаландими ёки Мирмуҳсин матбуотданми, ҳар ҳолда шу иккининг бири бўлса керак.

Садриддин Айний* — инқилобнинг бошларида бир мунча ишлаб юрди, ундан кейин «Бухоро жаллодлари»ни ёзди, шундан сўнг ўзи ҳам Бухоро жаллодларининг қўлиға тушди. Инна лиллаҳи ва инна илайҳи роҳиъун.

Шаҳид Эсон — Истанбулнинг Туркистонга бўлған ягона совфасидир. Лекин шуниси ажабдирким, Эсон афандининг сўзига матбуот тушунмаганидек, матбуотнига Эсон афанди ҳам тушунмайдир. Бу уни бир пулга олмаса, у ҳам буни уч пулга олмайдир. Ҳар ҳолда айб дўлдами, тошдами, бунинг ҳукмини келгусига ҳавола қиласиз.

Ҳожи Муъин ибн Шукруллонинг олти йиллик умри таржимаи ҳол ёзиш билан ўтди. Ишсиз қолғанида соғ кишиларнинг таржимаи ҳолини сўраб, юракларини орзиқдирди. Бир вақтларда мутаваккилан алоллоҳи¹⁸ биттасини «ўлди»га чиқариб «Зарафшон»да марҳумнинг таржимаи ҳолини ёзib бошлиған эди, бироқ таассуфқа қарши «раҳматлик» ўлмаган экан, яъни марҳумнинг ўзи билғеъ¹⁹ газетада узр ёзив, Ҳожи Муъиннинг юзига бир шапалоқ қўйиб, аранг таржимаи ҳолчининг чангалидан қутилиб олди. Ҳар нечукда Ҳожи Муъин кўз остиға олған кишилари (мавзулари) кўб бўлса ҳам баҳтка қарши ҳамон марҳум бўлмай, бечорага тузукрак ишлашга имкон бермай келадирлар. Бу жиҳат билан қарағанда Ҳожи Муъин афанди маъзурдир.

Олти йиллик базмимизда иштирок қўлған татар ўртоқларнинг биринчиси Абдураҳмон Саъдийдир. Тарелка тутиш²¹ ва бошқа анов-манов, олди-қочдиларини истисно қилғанда холис бир сиймо бўлиб қоладир.

Неъмат Ҳаким — Абдураҳмон Саъдий билан ёқа ушлашканда танда бозорни²² яхшифина қизитқан эди. Саъдий билан

¹⁶ Абдулла Авлоний — (1878-1934) олим ва ёзувчи, шоир, жадид матбуотининг асосчиларидан. Сўнгроқ маъориф ва давлат ишлари билан банд бўлиб, матбуотдаги фаолияти сусайган эди, муаллиф шунга ишора қиляпти.

¹⁷ Биз барчамиз Аллоҳнинг бандаларимиз ва албатта, яна унинг ҳузурига қайтувчидирмиз (Куръондан, Бақара сураси, 156-оят).

¹⁸ Аллоҳга тавакkal қилган ҳолда. (Қуръондан).

¹⁹ Билғеъл — амалда.

²⁰ Маъзурдир — узрли.

²¹ Тарелка тутиш — лаганбардорлик, хушомадгуйлик, чақимчилик, сотқинлик.

²² Танда бозор — тез, чақон, жинни бозор, ўтмас моллар кўр харидорига сотишадиган бозор.

офиз-бүрун ўпушғач томошабин анқовларни жуда зериктириб қўйди.

Иззиддин Сайфулмулук* — ўзининг ягона хизматининг самара-си бўлған сифилисни биринч галда Туркистонга тақдим этди, мин-баъд ундан сўзак, сил, моҳхов ва бошқа юқумлиқ касаллар кутамиз.

Зариф Баширий* — билар-билмас лўлининг эшагини суфориб, пулини олиб келди, унча-мунча ифвоси ҳам йўқ эмас.

Вали Алломўв (Нурмат)* — ажойиб бир истеъодга молик тар-жимондир. Ўзи ҳақиқатда элли оғиз чамаси ўзбекча сўз биладир. Лекин ўзининг фавқулодда истеъоди соясида шу элли оғиз дастмо-яси билан ўн минг калималик маъноларни ифода қила оладир. Ўзбек-ча сўз қаҳатлигига учралган бир замонда Алломўв ўртоқнинг бу ҳунари шоёни таҳсин ва тақдирдир.

Ёш ёзучиларимизнинг бириси бўлган Санжар* ўртоқ ялқовлиқ-да ягона бўлиб чиқди. Кўринишида иш по горло, ҳақиқатдачи; эҳе...

Вадуд Маҳмуд ўртоқ* — бир буродаримизнинг тасвирича «кўклам»дир, кўкламнинг ёзи билан кузи қалай бўлишини ҳозирдан айтиб кўймоқ номаъкул бузоқнинг іўштини емакдир.

Ўқтам афандини* ҳам Санжар билан никоҳлаб қўйсақ ажойиб бир ялқовлар оиласи вужудга келтирган бўламиз. Ёмоннинг бир қили-ғи ортиқ, деганларидек бу қурғуримиз ўлгунча мамаданаи худо ур-ган бўлиб чиқди.

Шокиржон Раҳимий* — пулни жуда-жуда яхши кўрганидек, «ко-мандирўвкани» ўшанча ёмон кўрадир. Пуллик жойға ўзини томдан ташлайдир. Командирўвка десанг безгаги ушлайди. Пешонаси кенг, томоқнинг заволи.

Зиё Сайд* — ёхуд ноғорачининг баччаси, уста кўрмаган шо-гирид ҳар мақомға ҳам йўргалайди.

Зеҳнийга* — Элбекда нима фаразинг бор?

Элбекка — Сани Зеҳний чақираяпти...

Олти йиллик қизил матбуотимизнинг ўғутлари мана шулардан иборат, десак бўладир.

Тош-торозу ўқуучининг қўлида. Шунинг учун баҳо қўйиш комиссиясининг кераги йўқ.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 21 июн, 4(29)-сон, 2–3-бетлар

²³ 1921 йилда ўтказиган тил-имло ислоҳотида бу иккι татар олимни матбуотда ўзбек тил-имлоси хусусида кўп илмий муноҳара қўрған эдилар, муаллиф шунга ишора қилияпти;

МАСКОВ ХАТЛАРИ

I

«Муштум»!¹

Хузурингдан чиқар чөгимда манга берган ваколатинг ҳамон бўйнимда тумордир. Бироқ сипоришингни қайси йўсун билан бажаришкага ҳайронман. Чунки Масковнинг барча ишлари олигта, санга ярарлиқ ерини тутиб бериш қийин; кўз тиниб, бош айланган, мия ишламайдир.

Сан бундаги узоқ яқиндан бир оз чақ-чақ қилмоқчи эдинг шекиллик? Лекин бир оз янгишкан эканмиз; негаки Масковнинг ўзи жуда серчақчақ одамлар эмас. Озгина айбингни тутиб кулабошлайдилар. Иштони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган... бу тўғри гап: бир чорак упа, ўн пайса² элик³, бир плақўн атири, бўйнингга пайтава, отаси фиж-ғиждан, онаси жим-жимдан келган, шовдира мағнитида⁴ энгил кийиб, довдира мағнитида⁵ бўлиб кўчага чиқмасанг иш кашал. Акс ҳолда мойлиқ кийимингни модмолозелга, қадоқлиқ қўлингни баринга тегизиб бўлмайдир. Ишчи халқ устида чақ-чақ бўлиши мумкин эмас. Чунки ул сан айтмасанг-да, завод ҳам фабрик, тутун ва чириклари билан ҳозирга қорайған, вақтинча кайфу сафони бу ҳурират кишиларига тошириб, ўзи шу гўрсўхталарга қабр қазиш билан овора.

Санга нималардан ёзиб юборишга ҳайронман. Чунки Туркистондан келиб бу ерда тўралилка ўқуб ётқан оға-иниларга яқинлашиш, яъни «Маҳрами асрор» бўлмоқ учун анчагина борди-келди керак. Масков — марказ, унинг бинолари ҳам етти-саккиз қават, осмони кенг, манга ўхшаш тупроғи енгил кишилар ҳаш-паш дегунча «айраплон» бўлиб учадир! Ман юқорида «Борди-келди керак» деган эдим. Тўғри, уларга яқинлашиш учун, албатта, васиқа керак. Ўзинг яхши билсанг керакки, фақиринг васиқасизлардан. Жилда қуриғанда улар билан алоқа боғлаш учун энг ози беш йиллик «стаж» лозим. Баҳтка қарши каминангда бу қурғур ҳам йўқ. Шунинг учун бу товаришларинг билан тўрг оғиз гаплашиб олмоқ ҳам мушкул. Унга майнабозлиқ керак бўлса-ку, хайр; энсаси

¹ Қодирий 1924 йилнинг ёзида Москвага кетиб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институтидаги бир йил ўқиб қайтади. Қуйидаги «Масков хатлари» ўша ердан редакцияга йўлланган эди.

² Сипориш — топшириқ.

³ Бир пайса — тахминан 50 грамм.

⁴ Элик — крем.

⁵ Кашал — чатоқ.

⁶ «Маҳрами асрор» — сирдош.

⁷ Васиқа — амал, лавозим.

⁸ Стаж — малака.

қотиб турғанни устидан чиқған бўлсангми, эҳе... сўзингизни қайтариб олишға тўғри келадир. Нима қиласай, танқа бурунларингнинг ёниға йулмай чет-четда «қўнқабой» бўлиб юрибман-да!

Кечак тўсатдан ўша «буродарони истажўвлар»нинг тўрттаси-нинг мажлиси устидан чиқиб қолибман. Дарров одамизоднинг ёв-войисини кўриш билан ҳол ўзгача-ю ситам бўлакча бўлди. Гўёки фақиринг бир челак совуқ сув бўлиб ёниб турған оловға сепилдим... Ойим-оимга боқар, ойим туйнукка боқар; ундан кейин санда пичир, манда пичир... пис этди-да, пувакдан дам кетди; шув этди-да, аканг қарағайни нам босди! Ўфул-қизнинг маслаҳати эканда, — деб ўйладим.

Айтчи ўзинг, бу стажфурушларингнинг мақсади нима, ахир? Ёки манинг ўт-бетимда песим борми, Худо ҳаққи тушунсам! Нима, манда ўфул-қиз йўқми, манга кенгаш керак эмасми?

Сўзни нимадан бошлаб ёзишға ҳайронман: Масковнинг «Мир-закирон чиллаки»ларининг савдоси билан умргузаронлиқ қилғучи баъзи бир ўқуучиларимизнинг «Бири бит, бити сирка» бўлолмағанидан ёзайми, ундан бунга савдо-сотиқ учун келиб, қаёқдағи тутириқсиз шилинг почча¹⁰ гўзаллардан шатта еб, Масков кўчаларида саланглашиб юрган каммерсант акаларимизнинг ҳаётидан ёзайми?

Ҳар ҳолда миям ўзимга келгунча кутиб турчи.

Жулқунбой:
Масков

«Муштум» — 1924 йил, 1 август, 7 (27)-сон, 2-бет

МАСКОВ ХАТЛАРИ

II

Гоҳо Туркистон ва Бухородан бу ерга савдо учун келган судратма чопон, ёпма салла¹ акаларга учраб қолишилар ҳам бор. Салла-чопон, кавш-маҳси, белбоққа қистирилған кир ёвлиқ², айниқса маҳсунинг қўнжига ҳавсала қилған кенг ковул иштон³, буларнинг устига қўлдаги қаҳрабо тасбиҳ... ҳаммаси ҳам жойида!

⁹ Бу мақол бир-бирини кўролмайдиган, зимдан адоватда юрувчи, бир-бирини кўрса энсаси қотиб четта қаровчи хотинларга нисбатан айтилади.

¹⁰ Шилинг почча — оғи очиқ.

¹ Ёпма салла — дўйпининг ўрнига ўзидан чиқариб ўраладиган салла.

² Ёвлиқ — дастрўмол.

³ Ковул иштон — оғи кенг иштон.

Акамнинг ўзларича айтканда, «чин мусулмон», ўзимга қўйиб берсангиз «тирик намойиш» бу афандини кўриш биланоқ еганим оғзимда, ютканим бўғзимда қоладир. Ва эсимга Туркистон ва Бухоро тушиб гўёки араққа янги ўрганган бойбаччадек бир сесканиб ҳам юбораман. Балки анувлардан уялиб сесканарсан, дерсиз. Тўғри, лекин қисман. Чунки аксимни кўзгуда кўруб ойнага туфлашни аҳмоқлиқдан санаб юрмаган бўлса эди... Шунинг учун бу ерда сескантি-ратурган омилнинг каттаси бошқа гап.

Бошни чўлғаб олған салла билан ер супириб юрган тўн остида биласизми, қанақа лаш-луш бор? Эшакка тескари мингандан гандор таассуб!!!⁴ Ҳозирги кунда тилга олишкина эмас, оёғқа босиш ҳам уят бўлған бу акамнинг фикрича кўб кишилар кийим ўзгартириб диндан чиқиб кетди, а, бунинг ўзи бўлса, алҳамдулиллоҳ эскича, яъни диндан чиқған эмас. Нега десангиз салласи ҳамма вақт бошида, тўни бўлса ер супирадир. Агарда ул шундан бошқа фикр билан салла ўрағанда эди, тўн кийганда эди, айтингизчи, уни ким айблай олур эди, айб қилишға кимнинг ҳаққи бор эди?

Ёвропа одамлари ўрта асрдан қолма асарларга жуда қизиқиб қарайдирлар, уларнинг бўш вақтлари музаларга мунҳасир.⁵ Тасодифни қаранг, кўчада ўрта асрдан қолма бир сиймо... Халқ ўрта аср осорини кўб кўрган кўришкага, лекин шунинг билан бирга бунда-кўчада мужассам жонлик ўрта асрнинг бир сиймоси... текин, машақатсиз томошадан ким зерикади, дейсиз? Ҳамманинг кўзи шу маймунда... таажжуб, муҳокама, истеҳзо, илжайиш...

Масқовда бўлған кишига айтқулиги йўқ; Севет, Тевер ва... булварлари.⁶ Айниқса «Севтинўй булвар» ҳақиқатан, аҳли дарднинг ёргулиқ жаҳони!⁷

Қош қорайғандан сўнг шу булварлар бўйинча инсонлар денгизи оқадир. Бу дengizni ўзимизнинг турмишга олиб тасвири қилиш — ўхшатиш қийин. Лекин ўқуғучи мандан кулса ҳам ўзимнинг кечаги ўхшатишими ни айтмай кетмайман. Сиз ёшлик чоғингизда онангизга эргашиб «келин тушди»га борғанмисиз? Унда (келин тушдида) бола-бақра, хотин-қиз, йигит-яланг, бўғоз-қисир халқнинг қий-

⁴ Таассуб — фанатик.

⁵ Муза — музей.

⁶ Мунҳасир — боғлиқ.

⁷ Цветной, Тверь булварлари.

⁸ Аҳли дард — ошиқлар.

⁹ Булварларни суи истеъмол қилғучилар тўғрисида ҳукумат томонидан қаттиғ чоралар кўриладир деб эшитдим (Муал.).

чув ва борди-келдисини кўрганмисиз? Ана шу «келин тушди»да кишига аллақандай бир сезгу ҳосил бўлур эди. Булварни ҳам кеча шунга ўхшатаёздим, лекин манови ёқдан «келин тушди»нинг содалиги, поклиги бор! Кечада дафъи дилгирлик¹⁰ қилиб юрдим, булвар қоронғи эди. Яқин-финада ишчилар томонидан йиқитилған қора турмишнинг булвар ва рестўранлардагина қолған қора изига табиат ҳам қовоғини солиб қарағандек ҳаво булат, ойдинсиз тун эди. Яшил ёғочлар орасидан тушкан теваракдаги биноларнинг милт-милт ёруқлиғи, ҳам боғнинг одим-одим еридаги ичкулук дўконларининг чироғи, бошқа рўшнолик йўқ. Қисқаси булвар-бульварчиларнинг нах кўнглидек. Ичкулук дўконларининг бирига яқинлашқан эдим. Шу вақт узоқдан чироғда аллақайси бир ҳамватаним кўзимга иссиғ-иссиғ кўринмасини? Ҳовлиқканча олдиға югурдим. Янглишмаған эканман. Ҳақиқатан, ҳамватан бўлған бояғи бухоролик мусулмони комил, лекин бошда тожи шариат¹¹ йўқ, узун тўн устидан бел боғланған, қўлтуғдағу... (тавба!) жажмондеккина бир хотун! «Астағ-фируллоҳ» деб кўйдим.

Ҳамватан ёки миллати нажиб¹² билан таниш эдим, кўришдик, ҳолаҳвол сўрашибдиқ. Мандан ийманди шекиллик хотундан қўлини олмоқчи бўлди. Бироқ хотун қўймайдир, гўёки ўзингиз билган эшикнинг ошиқ-мошиғи! Шармандавозлиқ... Бу мусулмони комилни хотун билан кўргандаёқ бошимға бир фикр келган эди.

— Масковдан уйландингизми? — деб сўрадим. Кутимаган жойда имонлик қулнинг ранги ўчди, юзида ивир-ғивир ўзгариш сезилди ва ёнидағи ёнқозуқ бўлуб турған хотунчага қараб олди.

— Хи... — деди ва қийналиб давом этди, — мусофиричилик, айбка қўшмайсиз...

— Иҳим... — дедим.

Маним, қўндоқда теккан дейсизми ёки онадан туфма дейсизми, ишқилиб бир адабсиз — ярамас қилиғим бор. Яъни пайрави келганда риоя, андиша деган гапларни эсимдан чиқариб чўрттаки бўламан-қоламан: — Эй ўқуған беш вақт намозинг жигарингдан урсин! — дедим ва давом этдим: — Эй туткан рўзанг, ўғирган тасбиҳинг луччангдан¹³ урсин! — дедим.

¹⁰ Дафъи дилгирлик — зиқлиқни, нохушликни тарқатиш.

¹¹ Тожи шариат — салла.

¹² Нажиб — ҳурматли, эътиборли.

¹³ Лучча — луча, лаб.

— Иби, хи...
— Ўл, ҳи, — дедим ва кетабердим.
— Иби, бери қаранг мулло... ахи ўзингиз ҳам мусофири-ку...
— Ўл, ку!
— Ахи...

Жулқунбой

Масков, 30 июл

«Муштум» — 1924 йил, 26 август, 8-сон, 2-3-бетлар

МАСКОВ ХАТЛАРИ

Кечикиб келди

III

Бу кун Туркистондан газеталар олдим. Қўлтуғимда «Фарфона», «Зарафшон» ҳам «Туркистон» газеталари; йўл бўйича ўқуб бора-ман. «Туркистон» кўз кўриб, кўл туткундек (Ўратепанинг суфраси-дек дейишка оғзим бормайди) байналхалқ¹ катта бир газета бўлиб-дир. (Мундаги «байналхалқ» истилоҳини «байналмилал» деб ту-шинмоғингизни ўтинаман. Меҳробдаги домла имом поччани беҳа-ловат қилған Афанди, ўзининг жавобида «Ҳикматини орқамдағидан сўра» деган экан. Унга ўхшаш сиз ҳам бу истилоҳнинг ҳикматини эгасидан сўрангиз!)

«Туркистон»нинг 327-сонини оғдариш-тўнгариш қилас эканман, кўзим Элбек ўртоқнинг «Текинхўрларға» деган шеърига тушди. Шоир бу ўринда жуда ҳам тўлиб-тошиб текинхўрларға хитоб қила-дир.

*Талаб олмоқ сизларга кўбдан қолма одатдир;
Аммо талаб егучи, бизча ёлгиз, бир итдир.
Кимки талаб тен-текин еса, билгил, ҳаромдир;
Ҳаромнида егувчи яна ёлгиз бир итдир...*

Элбекнинг ёлқинлиқ бу хитобига қарши талағучи тилидан шун-дай жавоб берилса бўладир:

¹ Байналхалқ — халқаро.

² Истилоҳ — термин, атама.

³ Байналмилал — миллатлараро, интернационал.

*Сўксанг сўкгил, урсанг ургил, ёлғиз санинг итингман.
Кирлик танингга кирган бўрдоқидек битингман.
Ҳаром танга ҳаром бит, аватига-чавати;
Қичинмангиз, сабчиманг, тинчроқ туринг, бир сўрай!*

Алқисса, шу сон «Туркистон»нинг бошқа қисмларини ҳам кўздан кечира бордим. Келиб-келиб кўзим «Ғайратий»^{*} отлиқ ёш шоиримизнинг имзосига тушиб қолмасунми? Юрак ошиқинди, ёш шоирнинг шеър бозоримиздағи янги ҳунарини томоша қилмоқчи бўлдим:

«ЭҲТИЁТ БЎЛИШ КЕРАК!»

*Янги шаҳар бозорларида ҳар хил газлама кўтариб сотиб юрғу-
чи ўрис, татарлар бор; булар 2-3 газ газламани қишлоқларга 5-10
газ деб алдаб сотиб кетадирлар. Бечора қишлоқи чапак чалиб қола-
дир. Эҳтиёт бўлиши керак.*

Ғайратий

Бу имзо устидаги гапни шеър вазнига солиб кўрмакчи бўлған эдим, лекин уҳдасидан чиқиб бўлмади. Сўнгра шоирнинг дард ва самимиятига таҳсин ўқуб қўйдим.

194-сон «Фарфона» газетасини очдим. «Капиасия ҳам унинг аҳамияти» — бош мақола: «Жаҳон уруши ҳам сўнғи ватандошлилар уруши орқасида Шўролар ҳукумати тузилиши билан баробар, бу шўро меҳнаткашлар ҳокимиётини келгусида сақлаб қолмоқ ҳам мустаҳкам бир йўлға қўймоқ учун бизга керак эди. Қайси йўл билан бўлса ҳам хўжалиқ ишларимизни тузатмақ, вайронага айланган рўзгоримизни тўғри йўлға солмоқ учун бу тўғрида турли чораларга киришмак лозим эди...».

Кўнак аравага⁴ тескари ўлтурғанда бошим айланиб қусатурған одатим бор. Бу мақолани ўқуй бошлашданоқ шу ҳолга учраб дарҳол мутолаани «валаззолин»га етқузиб⁵, имзони томоша қилдим: лолақизғалдоқча ўхшаш бир нарса кўзга аранг-аранг илинар эди... Газетанинг ичкарисини очдим, Шокир Сулаймоннинг «Сўзим...» деган шеъри яғрин ташлаб ётар эди. Бунда шоир кимгадир хитоб қиласадир:

⁴ Кўнак аравага – кўнка арава.

⁵ Валаззолинга етқузиб — «Фотиҳа» сурасидан; бу ерда гапни тезда ниҳоясига етказиш маъносида.

*Эркин боғларда сен чечак отдинг,
Қаро изларни кўрмадинг, кетдинг,
Умид, амалга кенг қулоч очдинг,
Қайгу аламга ёндошмай қочдинг...*

дегач, шоир ўзининг бу қочишига бўлған ризосизлигини изҳор этиб:

*Унитса бўймас маҳзун кунларни
Унитмак мушкил қонли тунларни... — дейдир.*

Фақир, бундаги «Қаро изларни кўрмагучи» тўғрисида узоқ тафаккурга кетиб «Тибби Юсуф» ва «Тибби Акбар» ларни очиб ниҳоят шундай гап топдим: «Тибби Акбар»нинг айтишига қарағанда, агар бир кимарса ёруғлиқни тарк этиб, аммо қоронғулиқни имтиёз қилмаса ул одам «шабкўр»дир. Ва яна янги тибни кўрдим. Бунинг айтишига қарағанда, агарда бир кимарса йифи ўрнида қаҳ-қаҳа қиласа ундан одам «истерика» деган асабий оғриққа мубталодир. Бас, бу тафтишотдан маълум бўладирким, инсон сиҳатининг мезони эътидолдир. Замонамиздаги эътидолларини йўқотгучиларга беланчакдан тушмаган ёш бола ҳукмини бериш тўғри бўлур деб ўйлайман. Валлоҳи аълам биссавоб.

«Зарафшон» газетасини очдим. Садағанг кетай иш жуда катта. Бу газетамиз катталиқда Ёвропа газеталаридан сира қолишмайдир. Маъно жиҳатидаги фикримни сўрасангиз, ўлашиб жавоб бераман; чунки, ҳозирги мақсадим унинг тили устида. Ҳар бир сон «Зарафшон»ни қўлға олғач бир мунча тожик калтагини еб уста бўлған ўзбек тилини учратмай мумкин эмас. Бу газетада ўзбек тилининг салмоғи¹⁰ (оҳанги) ва уйғунлиқ ҳам очиқлиғи кўпинча тожик кудинггини еб беланги бўлиб чиқадир.

«Жаҳон муҳорабасининг кўб қаторида Шарқ хотунлариға ҳам кўб заарлар кетириши «Кўммунист» газетасида ношир Ж.Иванова ўртоқнинг «Шарқ хотуни ва муҳораба» исмлик бир мақоласида очиқ кўрсатиладир» («Шарқ хотуни ва муҳораба»

⁶ «Тибби Юсуф» — муаллифи Юсуф ал-Хиравий Навоийнинг замондоши Бобурнинг шахсий табиби, шоир ва олим, тиббий асарлар муаллифи.

⁷ «Тибби Акбар» — муаллифи Муҳаммад Акбар бинни Мирхожа Муқим Муҳаммад, ҳалқ оғзида Арzonий номи билан машҳур табиб. Аврангзеб даврида яшаган, бир неча тиббий асарлар муаллифи.

⁸ Эътидол — ўртача.

⁹ Валлоҳи аълам биссавоб — Улуғ Тангри яхшироқ билади.

¹⁰ Кудинг — матога тах едириш.

деган мақола «Зарафшон» 173-сон). Яна; «Англтара¹¹ вакилла-ри шўро қарзини таъмин қилиш ваъдаси сабаблик лойиҳанинг оғур («оғир» бўлса керак буродарлар!) лаштирилғанлигини сўзла-дилар!» (шу сонда). Тағин: «Мўпирнинг хитобаси»¹² (марҳум «Мулла Насриддин» тириклик кунларида «хитобномаси» деб ўқур ва ёзар эди!) ва бошқалар. Ундан кейин «скидка»ни «гу-зашт» дейдир, «чегириш» деган билан тили кесилиб қоладир, деб эшидим.

Энди бу уч газетамиз имлоси устида дасти дарозлиқ¹³ қиласайлиқ: Лўлининг лозимини кўрганингиз борми? Кўрган бўлсантиз иш осон. Яна сизга бир ҳикоя:

Сурнайчилардан биттаси машқ қилиб турған экан, шул вақт савили¹⁴ ҳам қўшилишиб юборибдир. Бу bemaza машқдан аччиғланган сурнайчи, сурнайини қўлиға олиб:

— Ё сан чал ва ё ман чалай! — деган.

Шунга ўхшаш бизнинг имлоларимизнинг «Униси қолсину ва ё буниси!» Шу чоққача бу тўғрида сўз айтқучи бирорта bemaza мардикор йўқлиғи ажойиб бир ҳодисадир.

Ҳозирги газеталарингиздан олған таассуротим шугина, бошқа гаплар бошқа вақтга.

Ҳа, айткандек, бир гап эсимга тушди, бу ерга ёзиш бу гапнинг ўрни бўлмаса ҳам, нима бўлғанда ҳам китобка кириб қолсун, деб ўйладим. Тошканддагилардан биттаси ёзадир:

«Машҳур фалончи ошнанг дейди, хотуни устига олған ёш маҳбуба хотунчасини, дейди, ўз ризо ва ихтиёри билан, дейди, ўз уйида бир ботавфиқ¹⁵ йигитка никоҳлаб берди, дейди. Бу тўғри гапми?

— Зериккандир ва ё янгиси топилғандир, деб ўйладим.

Жулқунбой, 22 август

«Муширут» — 1924 йил, 18 сентябр, 10-сон, 2-3-бет

¹¹ Англтара — Англия (усмонли туркчада).

¹² МОПР — Международная организация помощи борцам революции — Инқи lob курашчиларига ҳалқаро ёрдам уюшмаси — 1922 йилнинг сентябр ойида Москвада кекса болшевиклар ташаббуси билан ташкил топган. Уюшма фашизмга, миллий зулмга қарши курашувчиларга моддий ва маънавий ёрдам бериш, террор қурбонларини ҳимоя қилиш ҳалқаро компанияларини уюштириш масалалари билан шуғулланган.

¹³ Дасти дарозлиқ — қўли узунлик, куч кўрсатиш.

¹⁴ Савил — орқа, кет.

¹⁵ Ботавфиқ — инсофли.

КИЧКИНА БИЛДИРИШ

«ҲЕЗЛАР ЖАМИЯТИ» ТУЗИЛДИ

Шаҳримизнинг фаъол ҳезлари томонидан кенг прўграммалиқ «Ҳезлар жамияти» тузулди. Бу жамиятнинг асосий вазифаси жумалик гап ва базмларга ҳезларни тўғри тақсим қилишdir.

Жамиятка четдан Тўлаган қизил кўз, сартарош Ҳожи акалар чақирилди.

Жамиятнинг адреси: Маҳкамада Худойберди ҳез дўкони

Вакил: Бемаза маҳзум

«Муштум» — 1924 йил, 11-сон, 15-бет, 3 октябр

ТОШКАНДДА

СОВУҚ УРДИ

Сўнгги бемаҳал тушкан совуқ бизнинг Кўкча даҳасидаги базмчи кўнчи йигитларни уриб кетди. Бўлмасам ёзи билан пайшанба кечаси нофора базмдан мижжо қоқа олмас эдик.

Худоға шукр, совуқ ургандан бері сув қўйғандек жим-жит.

АРВОҲ УРДИ

Кўкча-Айрилиш маҳалласининг имоми Абдуллаҳожи шаккоклик қўлғани учун арвоҳ уруб, бир-икки ҳафта оғзи қолиб, тескари тушкан қозоқи кавшдек қийшайиб ётди.

ЗИКИРЧИЛАР

Зикирчилардан бир-икки аҳмоқ ҳар куни ТурЦИК останасига жағини қўйиб ётар эди. Кеча шулардан бири оstonада ухлаб қолған экан, бир қизил аскар тургуниб келиб, жағини босиб олди.

Ярим соатдан кейин скўрий помош келиб олиб кетди, жароҳати оғир, эҳтимол қазо қилса.

ХИЛИ ТУЗАЛИБ ҚОЛДИЛАР

Маҳалла комиссияларини қайтадан сайлаш хабари чиқғандан кейин, маҳалла комиссиялари хили тузалиб қолдилар.

Дуо қилинг, булар яна ўрунларида қолсунлар.

Қақилдоқхўёжа

«Муштум» — 1924 йил, 11-сон, 22-бет, 3 октябр

«МУШТУМ» ЖУРНАЛИГА

Футурист¹ шоиришим Олтой* ўртоққа тақлидан баъзи шеърлар иншод қилған эдик. Узоқ ўйлаб турмай журналингиз орқалиқ нашр этишқа ҳам қарор бердик. Аммо бу шеър биринчи тажрибамиз бўлғани учун журналға босмасдан илгари Масковнинг атоқли футуристларидан бирортасининг кўзидан кечирмакчи бўлиб уч кишилашиб ончинон қидиришиб кўришдик ва лекин бирорталаридан дарак бўлмади.

Баъзи кишилар уларнинг Масковдан Тошкандга кўчуб кетканларини сўзладилар. Баҳархол эндиги ихтиёрни ўзларига топшириб, шеърни арз қиласиз.

ПИЛДИР ПИС

Пилдир, пис...
Гувала, лўмбоз, замбил,
Аштак-паштак
Темиртак-пистак!
Тогдан лов-лов,
Миянг гов-гов!

Қорнинг капитта
Елкасига мин, ҳа,
Чечагини юл, ҳа,
Кўттар-кўттар, ҳа-ҳа!
Мунинг оти мойқовоқ
Ўпқонига пахта тиқ!

Кинна-кинна, чиқ-чиқ!
Тогдан, тошдан,
Ун яла аллоф,

¹ Футуризм — (лотинча: келажак), 20-асрнинг 10-20-йилларида бадиий ижодда юзага келган илгор оқим. Асосчиси италян адеби Ф. Т. Маринетти. У урушни, «Жаҳоннинг ягона гигиенаси» деб таърифлаган ва Италия футуризмини фашизм билан қардош оқим сифатида тарғиб қилган... Мазмунни: онгнинг турмушга муносабатини идеалистик асосда ҳал қилиш, алабиёт ва санъатнинг ғоявийлигини рад этиш, бадиий ижодни ижтимоий мазмундан озод этиш, ниҳоят инсонни унугтиб метални, механизмларни тасвирилаш кабидир. «Бизни аёл кишининг табассуми ва кўз ёшлиларидан кўра бир парча ёғоч ёки темирдан чиққан ўт кўпроқ ҳаяжонга солади» деб ёзади Ф. Маринетти. Қодирий ушбу шеърида ўзбек футуристларини, хусусан уларнинг етакчиси бўлган шоир Олтойнинг ноқобил, бемаъни шеърларини танқид қилиб ўтади.

² Иншод — шеър битиши.

³ Ончинон — тоза, роса.

*Қон яла қассоб!
Чүгурчиқ, чир-чир.
Тар-тарак, тар-тарак,
Сопқон, гўлак.
Отолмади падар чалтак
Үйинг куйсин хожимирак.*

*Суфани қўлтигла,
Ходани ковша.
Мол гўштини қоқла
Қора қунга сақла.*

*Кабоб пишти,
Белини ечти,
Косовни ўпти,
Бетамиз қўпти!*

*Бу йўлини тиканак,
Манзилим узоқ,
Қўйғанинг тузоқ
ЛАқабинг бузоқ.
Ҳов-ҳов
Умооо
гум-гум,
Така-така, тум-тум!*

*Бири анбар,
Она қиз қайда?
Ола була тогда.
Гулдир губ,
Пилдир, пис.*

..... !

— деб янги футуристингиз

Овсар

Масков

Қўшоқ: Башарти шеърим маъқул бўлса билдирилсун, қўлим тег-
маса ҳам ёзиб туришка ваъда бераман. Гонаар аппа.

Овсар

«Муштум» — 1924 йил, 17-сон, 3-бет, 28 октябр

МАСКОВ ХАТЛАРИ

IV

МАДҲАЛ¹. ТУМОВ ВА УЧУНИҚ ФАЛСАФАСИ

Тибби жўгининг² айтишига қарағанда, тумовнинг маншаи³ учдир: биринчи — боди мухолиф⁴, иккинчи — сувдан ясалған ҳолва, учунчи — тузсиз ош. Аммо учуниқ тўғрисида ҳукамои қадим тумовнинг маншаи бўлған ҳалиги уч унсурнинг инсонга бирдан ёпишған ҳоли дебдирлар. Баҳарҳол бу назариялар гарчанд асир дийдалардирлар⁶ ва лекин ҳукамои аср ҳозиранинг фикрларига ҳам унча мухолиф эмасдирлар.

Аммо фақирул-ҳақиқир, ходимул-ҳукамо ва муҳиббул-атиббо⁸, гарчи устодларнинг ақли салимларига қарши боришдан ҳазар қилурман, илло тумов ва учуниқقا бўлған ўз назариёт ва кашфиёти жадидаларимни⁹ бу ерда арз қилмасдан ҳам ўтолмайман. Шуни ҳам айтиб қўяйинким, фақирнинг кашфиётим маҳзи¹⁰ тажриба асосига мабни¹¹, кўриб кечирганларимнинг айнидир.

Ожизингизча, Масковдаги «Бухоро билим юрти»дек бўйининг қариш бўлғаниға қарамасдан соқолининг икки қариш бўлмоқлиғи; битта яшчик билан тўртта прикашчик ёлланмоғи; усти ялтирағани билан ичининг қалтирамоғи; саноғи бўлғани билан салмоғининг йўғлиғи — мана буларнинг ҳар бириси янги замон тумов ва учуниғининг омилларидандир. Бу ҳоллар бирма-бир тажриба ва синашлардан ўтказилиб, сўнгра арзи бандаликка¹² қўйиладирлар. Валлоҳи аълам биссавоб.

¹ Мадҳал — кириш.

² Тибби жўги — жўги (хинҷча), йўғ — одамни руҳий ва жисмоний усул билан чиниқтириб даволаш, ҳалқ орасида бу сўз фирибгар, алдамчи маъносида ҳам ишлатилади.

³ Маншა — келиб чиқиш жойи.

⁴ Боди мухолиф — шамолнинг тескари эсиши.

⁵ Ҳукамои қадим — қадим ҳакимлари.

⁶ Аср дийдалар — бир асрни яшаганлар.

⁷ Ҳукамои аср ҳозира — ҳозирги аср ҳакимлари.

⁸ Муҳиббул атиббо — табибларнинг дўстлари.

⁹ Кашфиёти жадида — янги кашфиёт.

¹⁰ Маҳз — фақат.

¹¹ Мабни — қурилган.

¹² Арзи бандалик — ўз ҳолини баён қилиш.

МУҚАДДИМА: ҚАРИ ҚИЗ ПЕШОНАНГА ЙИФЛА

Бу кун ҳам туни билан бел ва болдиrlарим сирқирашиб, оғриб чиқди. Сим караватнинг чўкуртаклари похол тўшакдан туртиб чиқиб, ҳалиги сирқирашлар билан биргалашиб менга ҳужум қилғанда, фақир маҳбубаси тўғрисида ўйлаб кўзига уйқу келмаган ошиқлардек билонғлаб тўлғанар эдим. Билонғлай-билонғлай бир оз уйқуға борғач, кўз ўнгимдан баъзи туркистонлик акамларнинг нутқиға ўхшаш тутуриғи йўқ тушлар ясов торта бошлади. Ва бу орада қилобхон тўрам¹³ жizz этиб алла қайси еримни ўпид олған эдилар, кўзим мoshдек очилиб кетиб, қоровул чақирғанимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Хуллас, ҳар кундагидек бу кун ҳам мижжа қоқиши қийин, тўлғаниш ораларида бир неча қайта караватдан ҳам юмалаб ерга тушдим. Зарари йўқ, бирон ерим қалтис-палтис емади.

Эрталаб бошим лақиллаб сувга тушкан нондек бўлиб, энсам қотқани ҳолда уйғондим. Кичкинагина кулбамиз муздаккина со-виған, баданимдан баъзи ўрунлари бир мунча мўғорлағансумол эди. Оғзимни каппа-каппа очиб рутубат миқрўбларидан уч-тўрт юзини наҳорга тановул қилғач, устидан қир-қир қилиб йўталиб ҳам қўйдим. Баъдазон юзимни қиблага қаратиб Масковнинг¹⁴ шундай болонишин¹⁵ еридан уй олиб, менга ўхшаган нимжонларни рамақижонлик¹⁶ даражасига еткузишга таважжух қилған¹⁷ вако-латхонамиз ҳақиға дуюи холис учун қўлимни очдим. Аснойи дуода негадир, пол тегидан чўл қурбақа ҳам чуриллаб юборди, қўлимни юзимга суртишим билан шўрлаб ётқан девордан шитир-шитир қилиб бир-икки ҳович турпоқ ерга тўкилди. Мазмунни, дуо қабул бўлди шекиллик!

Имирсиб-ғимирсиб, иҳраб-сиҳраб карридўрга чиқғанимда бир бурчакка беш-ўнтаси йифилишиб «бойчечак»¹⁷ айтишиб турар эдилар. Уларнинг ёнифа силтонғлаб ман ҳам бордим.

— Бахай?¹⁸ — дедим.

¹³ Қилобхон тўра --- клана, бурга.

¹⁴ Болонишин — баланд.

¹⁵ Рамақижон — жуда озган, тўзган.

¹⁶ Таважжух қилған — ҳаракат қилған, юзланған.

¹⁷ Бойчечак — бекорчилик.

¹⁸ Бахай — бахайр, беморни ёки бирор бахтсизликка учраган кишини кўрганда кўнгил сўраш учун айтиладиган ундалма.

Улар ҳам манга ўхшашвойвояги бола очқанлардан эмиш; қайси-
си белангилик дардига мубтало бўлибdir,¹⁹ кими оёғидан айрилаё-
зидир ва қайсиси ноҳина тумов²⁰ ва ҳоказо ва алоҳозал-қиёс.

Биз туркистонликларнинг маҳримизга баробар саҳни билан ўн
бир ёғочлиқ уй, тўқкуз ёғочлиқ айвон ва амлоки рўзгор²¹, сариқ сигир,
ясси қозон, қақир-күқир дегандек қайин отамизнинг чорвоғидан, яъни
Москови фирдавс монанднинг²² гадой топмас кўчасидан тушкан. Қари
қиз, пешонангга йигла, деярсиз, албатта; ҳаққингиз бор...

Ҳалиги войвояги бола очқанларга Аюби собирнинг²³ сабрини
тилагач, кулбаи аҳzonдан²⁴ чиқиб жўнадим.

ХОТИМА: ЭШАГИДАН ТУШОВИ ҚИЙМАТ

Манзил узоқ, роҳила оз дегандек, манзилга етиб олиш учун икки
тромвойга миниш керак, аммо роҳила оз...

Силтонгланиб ботмону даҳсан йўл юргач, йўл устида бўлған²⁵
Бухоройи шариф билим юртларига етдим. Силла қуриған, бир оз
нафасни ростлаб олиш тақозо қилур эди — Бухоро билим юртига
бурилдим. Бўсағада Бухоронинг амирзодалари деяйинми, ўқуғучи-
лари деяйми, ҳайтовур иккининг бириси; олипта кийим, пуфф-пуфф,
соҳ таралған, батинка мойланған, оғизда совнарқўмский попири,
буралиб-буралиб чиқған тутун, кўз ўткан-кеткан аллакимларда...
Энса қотиш касалим қўзғалон қилиб Ла ҳавл... билан бу биринчи
тилсимотдан ўтдим. Нарироқ бориб бир вақт қарасам теварагимни
она сути оғиздан келган ёш гўдаклар ўраб олиб ман билан ҳойдуқи
ўйнамоқчи бўладирлар. Болалари тушкир зерикиб қолған эканлар
шекиллик, бирави тўнимдан, бирави почамдан юлиб-юлқиб саккиз
томонга торта кетдилар. Баъзи бир сут кўмсағанлари мени аллаким-
лари фаҳмлаб кўкрагимга тирмаша бошлиған эдилар, узр айтиб аранг
унатдим. Бўлмаса шармандавозлиқ дессангизчи! Шундан сўнг бола-
лар билан маним ҳолимга четдан кулиб, томоша қилиб турған бир
Турсунбойдан сўрадим:

¹⁹ Ноҳина тумов — от шамоллаганда бурун катагидан ўсимта ўсиб чиқи-
ши; одамда шамоллаб бурундан сув келиши.

²⁰ Ало ҳозал-қиёс — шунга ўхшаш.

²¹ Амлоки рўзгор — рўзгор анжомлари.

²² Жаннатга ўхшаш Москва шаҳри.

²³ Аюби собир — исломиятдан аввал ўтган Аюб пайғамбар танидаги
жароҳатларнинг азобига 73 йил сабр билан тоқат қилган экан.

²⁴ Кулбаи аҳzon — ғамлар уйи.

²⁵ Бу билим юрти Бухоро республикаси ҳукумати ҳисобидан ташкил этил-
ган эди.

- Булар қаерда турилған болалар, Бухородами, Масковдами?
— Бухорода.
— Қочон келгандар?
— Йўргакларида.
— Нима қилмоқчилар?
— Ўқумоқчилар.
— Оналари ҳам биргами? — дедим ва оёғим остида чувалашиб ётқан болаларни алдаб-сулдаб четлатгач, илгари юрдим. Эшик олдига етишим билан шу орада ўлтурган етти-саккизта қиз бирдан бор товушларини қўйиб «Йифлама ёрим»ни кўйлаб юбордилар. Қулоқ солмоқчи бўлған эдим, энсам қотинқирағандек бўлиб, дарҳол ўзимни ичкарига олдим.

Каттакон зол; тўғриға юрсангиз боғ, чапга юрсангиз дарсхона, ўнгта бурилсангиз қулуб ва қироатхона, яъни тўрт тарафингиз қибла, шақшақа майдону умбила байтал. Ман қироатхонаға кирдим. Билим юртидаги болакай ўкуғучи ўртоқларимдан биттаси ўзининг каттальарча ақли билан сўрашиб ўрнига манга попирис тутди. Раҳмат айтиб олдим. Попирисли саситиб, кўб қисмини пашша чайнаган газета ва китоблар ичидан янгилик охтара бошладим. Кўб машаққатлар ниҳоятида Бухоро билим юртининг яқинғинада чиқған «Юбилей мажмуъаси»га кўзим тушди. Ман ҳам юбилейга иштирок этиб, бир путу ўттуз етти ярим қадоқлиқ ҳавсала билан мажмуъани ўқуй кетдим.

Бир йиллик юбилейга аталиб ёзилған ранго-ранг мақолалар²⁶, ҳайтоҳайт шиорлар, шакардан тотлиқ, асалдан лазиз оби раббано²⁷ нусха «Ол кетти!» умидлар, ҳайбаракалла тантаналар ўрусчага таржумаси билан мавжуд эди. Ундан кейин сўнг мўдада туширилган расмлар айниқса «Юбилей куни зиёфатка йифилған меҳмонлардан бир қисмининг чой ичиб ўлтурган вақтлари» ва ўзгалар кишига ажаб бир мароқ бағишлиар, юбилей куни ажойиб тантана билан ўтказилгани онглашилар эди. Текканга тўй, текмагангта тафарруж²⁷ дегандек, баъзи ўртоқларға тўйдан тўқуз-тўқуз тегиб расмда қайта-қайта қўнқайбодирлар.

Мажмуъани кўздан кечиришим ҳамоно баданимда бир уюшканлик, энсамда буришканлик ҳис этдим. Бунинг билангина қолмай бир неча қайта атсам воқеъ бўлди, яъни кутилмаган жойда байталмон тумов теккан эди.

— Хапшу!..

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил 12-сон, 15 октябр, 1-2-беплар

²⁶ Оби раббано — Худонинг қуруқ суви.

²⁷ Тафарруж — томоша.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

V

Беҳад ва беҳисоб салом ва паёмлардан¹ сўнг бошлаб ҳар жиҳатдан том ҳуқуқлиқ мерос бойбаччаси Ўзбекистон шўролар жумҳуриятини янги рўзгор ва янги ҳовли билан табрик қиласман. Ва қўшкан қўшоғи билан дунё тургунча туриб болалиқ-чақалиқ, увалик-жувалик бўлғай эди. Оқни қорадан, фойдани заардан ажратиб рўзгор тебраткай эди, деб қўлни юзимга суртаман!

Сўнгра ожизларидан ҳол сўрасалар Тангрига шукр, ўйнаб-кулиб юрибман ва яна ҳамма вағт барчаларининг дуойи жонлари билан машғулдирман. Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулилоҳ, улар ҳам эркагу урғочи, бўғозу қиср² дегандек ўйнаб кулиб юрийдирлар. Субҳи шом балки аллдавом таҳсили³ улум⁴ кўйидирлар. Аммо болаларингиз орасида бефоя ва беомол ошиқ ўйнаб, ит уришдириб, кўйнак-иштон йиртиб юрганлари йўқ, деб айта ол-масам ҳам лекин бор, дейишка ҳам тилим бормайдир.

Ёлғончини Тангри душманим, деган экан:⁵ бор, десам йўқ чиқса; йўқ десам бор чиқса тонгла⁶ рўзи маҳшарда⁷ нима деб жавоб бераман?

Қисқаси сўз шулки уларнинг ичига оралашиб, азмойиш⁸ қилиб қўрганим йўқ. Башарти жаноблари билан маънини билишкага орзуманд бўлсалар ва яна тўрт энлик нос қофозни дариф тутмай ишоратини қиласалар, камари хизмат белладир (уч-тўрт куним садқаи азмойиш кетсин!)

Ва яна маҳфий қолмағайким, маърифат исини олиб Масковга чопқан бирмунча исказичларингиз азбаройи мактабларнинг тиқилинчлиги сабабидан, сони⁹ илгариги ўзингиз кўрган катта толлар-

¹ Паём — ҳабар.

² 1924 йил 27 октябр СССР МИКомитетининг 2-сессиясида Туркистон Бухоро ва Хоразм Республикалари ҳудудида янгидан миллий давлат чегараларини ўтказиш ҳамда янги совет социалистик Республикалари ва вилоятларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. 1925 йил 13-17 февралда Ўзбекистон ССР Советларининг 1-сезидида Ўзбекистон ССР тузулганлиги эълон қилинди.

³ Субҳи шом балки аллдавом — эртаю кеч балки доимо.

⁴ Улум — илмлар.

⁵ Беомол — мақсадсиз.

⁶ Тонгла — қиёмат куни (туркийда).

⁷ Рўзи маҳшар — қиёмат куни (форсийда).

⁸ Азмойиш — суриштириб билиш.

⁹ Сони — иккинчи.

нинг кесилиб кетканлиги¹⁰ жиҳатидан кўча-кўйларда сарсон ва саргардон бўлиб қолдилар. Буларнинг фикрини қилиб, бирор айбини ўзингиз кўрмасангиз аҳвол кўб паришондир.

«Озигини топиб беролмагач, искавич кўпайтиришнинг нима ҳожати бор?» деб Овсар махзумингиз марҳамат қиласидирлар. Айга қўшилмасин!

«Элакка кирган ойимнинг элли оғиз гапи бор», дегандек бир-икки калима эзмалик қиласидирлар бўлсан, бошлаб Московга юборсан баъзи бир... туталларингиз аҳволларини ёзмасдан ўтиб бўлмайдир. Шундоқки, улардан қайсилари тўппа-тўғри Хўжабой халфанинг халтасидан чиқсан сузма қуртдек мазалиқ эканлар ва яна «Юрган — эл кўрган» дегандек, уч-тўрт кун Московда анқайишиб юрдилар, сўнгра паловни соғинғандек бўлиб аланғлашға бошлиған эдилар, ҳайтовор биз талабаларингиздан баъзи биравларимиз икки ёрти бир бутун бўлишиб уларни палов жиҳатидан мамнун қилишдик. Уёғ-буёғдан қилиб, дегандек палов олдидан «қизилч»¹¹ ҳам ўтилиб турилди, шекиллик...

Шу анқовларингиз тўғрисиға баъзи биравлар баринами-ей, маржами-ей, ишқилиб алланарса балоғларни кўшиб, сўзлашиб юрган эдилар, аммо ожиз ишонинқирамадим, чунки шариъатда руъият — эътибор¹², деган сўзни эшитканим бор эди.

Муҳиддин қори ашулачингиз келди. Бечорага чойчақани оз берганга ўхшайсиз, пулсизликтан «бефарзанд арвоҳ»дек чирқираб юрибdir¹³, гўё Московни тинчиткандек, энди Италияга бормоқчи эмиш.

Овсар махзумдан бу тўғридағи фикрини сўраған эдим: «Отанг нечилик — бўзчилик, санга ким қўйибdir бу номаъқулчиликни» деган жавобни берди (ўзи ҳам жуда чўрттаки-да!). Нўябр ўтаёзган бўлса ҳам, ҳали оғир оёғингиз Московдан қимири эткани йўқ. Ёз бор, қиши бор, дегандек «ёв кувди» деб ўйлайсизми? — Бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар, савил қолфури!

Қочиқларингиз бирин-сирин келишиб туришибдирлар. Хотиржамъ бўлуреиз. Овсар махзумингиз бўлса улар тўғрисида туллакдан

¹⁰ У давлар ўтиб кетган.

¹¹ «Қизилч» — коняк.

¹² Шариъат ҳукмича аввал кўриб, кейин хulosса қилинади.

¹³ «Бефарзанд арвоҳ» — айтишларича, фарзанд қолдирмаган одамнинг арвоҳи дуога умидвор бўлиб доим чирқираб юрар эмиш.

¹⁴ Қочиқлар — бирон бир сабаб билан келишолмай Московга бошпана истаб қочганлар назарда тутиляпти.

чиқсалар одам бўлиб кетарлар, деб юрийдир. Ҳа, айткандек, шу кеча кундузларда болаларингизнинг овқат вожҳидаги аҳволлари жуда танг бўлиб, кўб умирлари Туркпредседателингизнинг эшигига ўта бошлиди.

Пулни вақтида юбормас эмишсиз. Ўлдим-ўлдим, деганда бир сўм, икки сўм ялатиб қўядирлар. Бечораларингиз пул кутиб, сабоқни билмай домладан калтак еб, жуда довдирашиб қолишилар. Қиши бўйига ҳам шу мужмаллифингизни давом этдирсангизми? Ҳа, дея уч-тўрт қанор пахта-махтадан сотиб бўлса ҳам шуларингизни тинчтиб қўйинг, дада! Пахта пишиб қолди-ку, ахир.

Ўзим бўлса бир-икки ҳафтадан бери уйдан эшикка чиқмай тухум босқандек тинчкина ётибман. Масков кўчаларидек серташвиш жойларда санқий бериб нима қиласай? Худой кўрсатмасин, хаптамабил маптамабилнинг тегида қолсама...

Ожиздан ул ергаги қўлтириқ хўжа, жимилидириқ сўфи, тузоқ узар махсим, олбости тўра ва бошқа анвоъи турлик чўб-хас, шарабараларга салом айтарсиз, деб қалам тебратгучи:

Жулқунбой

20 ноябр

«Муштум» — 1924 йил, 18-сон. 2–3-бетлар, 30 октябр

МАСЛАКУ МАҚСАДДАН ШАММАИ ИЗХОР¹

Бу йўлларни қоралағучининг ота-бобоси ҳазрати Одам атодан тортиб, гоҳи дехқон, гоҳи мардикор, гоҳи саржинчи, қисқаси шулки, зодагонлар таъбирича, «Бири бит — бити сирка» бўлмай келган ўнқовсизлар² синифидандир. Аммо мен бўлсан мустамлакачилар калтагини еб, калтак зарби билан кўзим мошдек очилиб (уруб қолинг айланай почча!) алқисса, ота касбим боғдорлиқ бўлса ҳам замонанинг зайли, тўғриси, мудаси билан оғимни муҳаррир, ўзимни зиёли, Шарқни мазлум, Англияни золим, батинка кийишни маданият, гуруппабозлиқни салоҳият, динни таассуб ва моддани табииётдан ҳисоблаб келмакдадирман. Шунчалик фазлу камолни санағандан сўнг ўз-ўзидан маълум бўлса керакки, фақир унча-мунча кафши кўчада қолган алвир-шальвирлардан эмасдирман. «Ранг кўр, ҳол сўр», деган экан машойихлар.

Бу энди, маслаки шариф.³

¹ Шаммаи изҳор — озгина арз.

² Ўнқов — имкон.

³ Маслаки шариф — улуғ йўл.

Баъзи бир яратилғанча қолған ўртоқларим майдонда бўлмасалар эди, ўзимни шунчалик кенг маслагимга яраша мақсадимни ҳам очиқдан-очиқ сўзлаб берар эдим. Лекин гап шундоқ бўлса ҳам бу ўринда фақат сизагина юрагимни очиб солмоқчиман. (Бироқ сўз шу ерда қолсин, зинҳор сўзничувалтириб, темирчилик қилиб юрманг ўртоқ, зинҳор!) Дуруст, оёф олишимни кўргач, душман синфнинг «Нотавон кўнгилга қўтур тогора», дейишида шубҳа йўқ. Модомики, маним мақсадимга, яъни орзу-ҳавасимга замин бор экан ва замон мусоид⁴ экан, нега ман дўсти-душманинг таънасидан-тўвасидан ҳуркиб турай? Модомики, маним⁵ ҳаммаслак ва ҳаммақсадим бўлған ўртоқларим ўз ғоя омолларини феълан ва амалан исбот қилмоқда эканлар, нега ман мулоҳаза дарёсида чўмилай?

Бирлаб эмас, юзлаб ўртоқларим расмий бўлмаса-ю, думалоқ ясси равишда хотунни икки қилмоқда эканлар, токай ман бир хотун билан азиз умримни барбод берай?

Тўққузлаб эмас, тўққуз юзлаб ишчи ўртоқларим оғилда отлиқ, далада қўшлиқ, чўбонда қўйлиқ бўлиб қолған эканлар, ман токай яғир эшакка ҳам эга бўлмай?

Баъзи биравларим Бухоро ва Хўтаң деган жойлардан ипак гиламлар келтирганларида ва Москов, Ленинград деган шаҳарлардан роял деган маблағлар, ойнаи жаҳоннома деган лаш-лушлар олдиртирганларида токай ман отам марҳумдан қолған эски пўстакда умур кечирай. Хотунгинам роял ўрнига чарх йигирсинг ва ман ойна тополмай афтимни тиниқ сувдан кўрай?

Дўстларим, оқ уй ола баргоҳлар солиб айшу ишрат қурғанларида, токай ман ҳар соат саждага мойил турған чорчўпнинг орасида «Ла ҳавла»... ўқуб кун кечирай?

Дўстларимдан биттаси икки минг червонска тушириб шоҳона бир иморат қилған экан, ўткан кун фотиҳага бориб келдим. Нафси силамрга қарағанд, Тошканда ўзининг олий бинолар солиши билан машҳур бўлған Тўхтажонбой ва Орифхўжа эшонларни бир чўқишида қочиратурған бино бўлибдир. Ҳордиқ чиқарғандан сўнг «Кўча томонга исириқ боғлаб қўй, меҳмонхонангдан ошна-оғайнини узма, дастурхонингни калу кўрдан аяма!», дедим. Ошнамнинг яхши ният билан қилған иморатини баъзи бир маорифсираган муттажамлар, «Мактаб учун мувофиқ бино бўлибдир, от айланиб қозигини топар!» деб ивир-шивир қилар эканлар. Кўчага

⁴ Мусоид — мувофиқ, уйғун.

⁵ Ғояи омол — мақсад.

чиқған эдим, имаратни томоша қилғучилардан бўлған бир тийик-сиз шоир:

*Вақтокази афтодаҳол эдинг, елкангда апкашинг,
Сут ўрнига сув сотиш касб эрди санга яккашинг.
Ажабо, бу кўрдигум тараққо-туроқ надир?
Ажабо, бу шоҳона қасиру равоқ надир?!*

— деб таъна тошини отмоқчи бўладир. Буржуазия идеолўгияси билан сугорилған бу шоирни яхшилаб койидим ва «Товшингни ўчир, ҳароми!», дедим.

Бас, санга ўртоқ, маълум бўлған бўлса керакки, бу мақолам билан нима демакчиман. Худойға шукр, манда ҳам ўғул-қиз бор, бас, манда ҳам орзу-ҳавас бор, лекин толеъ деган муттаҳам йўқ.

Ман бошда:

*Қалам гуфтокази, ман шоҳи жаҳонам,
Қаламкашро ба давлат мерасонам.*

— байтига ишониб ёзғучилик касбига киришкан ва ҳар соат тепа туйнукдан тушиб келатурган давлатни куткан эдим. Лекин энди етти йилдирки, на давлатдан хабар бор, на қорним тўйиб томоқ еган кунимни эслай оламан. Этагим-этагимга еткан бўлса, Тошпўлад та-жангнинг ҳаққу ҳурмати! «Қалам гуфтокази...»нинг шоири тўнғуз қўпсачи, мани етти йилдан бери бекорға сарсон ва саргардон қилди, ҳаром тукимга турмайтурған хашибора махсимлар ёруғ дунё орзу-ҳавасининг арши аълосигача бориб етканларида, ман қўтирилтининг кейинги оёғи ҳам бўлолмадим. Кеча уйда ўлтуриб, ўткан самарасиз кунларимга во-вайло ўқур ва нафсимга анвоъи сарзанишлар берар эдим. Ниҳоят бошимга бир савол келди:

— Модомики, дунёға келиб орзу-ҳавас кечирмакчиман, модомики, ипак гиламларда, шоҳона биноларда сайру гулистан этмак асли фояи омолимдир; бас, энди нима қиласай?

Албатта, биринчи галда эски шиорим бўлған «Қалам гуфтокази...»ни чурук латтага туғиб, тоқчага ташлаплим керак эди, ташладим ва қаламимни қарс этидириб иккига бўлдим, шунинг ила баракасиз ёзғучилик касбим билан видоълашдим. Аммо муроду мақсадга тезроқ етишмак учун восита бўлған янги касб сайлаш масаласида миям суйила бошлади.

⁶ Қалам дейди, мен шоҳман жаҳонга.
Қаламкашини етқизурман давлатга.

Низомий Ганжавий.

⁷ Ҳашибора — ҳашибора, бир пул, арзимас.

⁸ Сарзаниш — таинбех; койиш.

Янги касбим учун деҳқончилиқни чоғлаб боқдим. Лекин бу касб хусусан шу замонда эпақалиқ ҳунарга ўхшаб кўринмади. Шундоқки, башарти деҳқончилиқ қилғанимда бир йилда бир юз пут ҳосил олсам⁹, бир пут буғдой саксон тийин бўлса¹⁰, мундан ўттуз тути капсанга, яъни пўстдумбага чиқиб кетса¹¹, сотиб пулига ноҳотшўрак олиб есан... «Йўқ», дедим: — сан манга тўғри келмас экансан, дедим. Сўнгра пахта экишини жўплаб кўрдим. Башарти икки ботмон ерга пахта эксан, пахтам бўлди, деб турғанимда, чеълаклаб қору ёмғури қўйиб берса-да, биринчи сўрт пахтам иккинчи — учунчига тушиб, яъни беш сўмим ярмига қолиб орзу-ҳавасгина эмас, уйимдаги эски пўстагим билан бошқа қақири-кукурларим ҳам паҳтанинг ямомғига кетса... «La ҳавла»... ўқуб, деҳқончилиқ тўғрисида тавба-тазару қилдим. Савдогарчилик ҳам ёнбошқа келарлик кўринмади; «ур» дейишдан қичиған жойинг қаерда, деб нолўгини солиб берсалар борми, орзу-ҳавас қия-да, Худой кўрсатмасин. Тағин бу ҳунарнинг ёввойи чиқимлари¹² ҳам беҳисоб, деб эшигтканим бор. Сўнгра ҳозирги мўзабзаб¹³ замонада орзу-ҳаваснинг энг аъло даражасига бориб еткан ўртоқларнинг касбларини текшириб кўрдим: Уйингга буғдой тўлаберғурларнинг кунлари ё бир саркор¹⁴ ва ё битта яримта олақарғаҳўжанинг ўчоғининг кулини олиб ҳалигидек ўғлининг тувағини тўккучи инсон афт, тўнғузнамо, мағзава маҳсим ўртоқларим бўлиб чиқдилар. Дарҳол ман қарор бердим:

*Отингни сот, тўнингни сот шу иккининг бири бўл,
Бўлолиасанг аё баҳтсиз бу кунингдан кўра унниқиб ўл!*

Балки сиз: «Шу афти-ангординг билан санга ҳам ҳеми?» деярсиз ва: «Яғир эшагингни чуҳ де!» деб куларсиз. Йўқ, ман бу ҳунардан энди ортиқ тўйдим, бу сўзимни Мадикаримнинг олдида ҳам айтаман, Абдикаримнинг олдида ҳам. Модомики, маним мақсадимга замон мусоид экан ва замин бор экан, ман нега умидсизланай?

*Шул кеча кўрибман бир яхши туши,
Бошимда жигам, кўлимда қуши!..*

Сиз ҳозирга «Кўкнорини кўпроқ ичибсан», дерсиз ва ҳолимга куларсиз. Аммо бир йилдан сўнг уйимга бир меҳмон бўлингиз-чи.

⁹ Капсан — хирмон кўтарилиганда камбағалларга бериладиган улуш.

¹⁰ Чиқитга, яъни ўша вақтдаги Янги Иқтисодий Сиёсатга мувофиқ деҳқонлардан олинадиган солигларга, демоқчи.

¹¹ Ёввойи чиқим — турли налог ва поралар.

¹² Мўзабзаб — нотинч, бетайин.

¹³ Саркор — хўжайнин.

¹⁴ Олақарға — келгиниди.

— Боришда ўнг қўлда, келишда чап қўлда шоҳона бир иморат. «Бу кимни?» — деб сўрасангиз, албатта, фақирнинг исмим тантана билан қироат қилинур, дарбозадан ичкарига кирсангиз бир¹⁵ гулзор, тўрда худда амири Бухоронинг аркидек олий, мутантан¹⁶ бир зол; бу маним сизнингдек гўсҳўрларни қабул қилатурған меҳмонхонам, етти зина орқалиқ юқориға чиқсангиз олди ромлик кайвони айвон; лекин ҳозир бўлингиз, эсингизни йўқотиб қаршидафи ойнага тўқиниб пешонангизни қашқа қилиб қўйманг тағин! Бу ойнани Маскүв шаҳридан бир ошнам келтириб берган, баҳосини билмасам ҳам лекин қуммат, деб эшийтдим. Буёқча киринг, буёқча; гиламнинг устидан, ҳа-ҳа-ҳа, гиламни босиша ҳайф кўрдингизми. Тўрга, тўрга, ишкафнинг тегига!

— Янги ҳовли муборак бўлсин?!

— Кутлуқ бўлсин!

Қўлингизни фотиҳага кўтарганингизда кўзингиз девордаги шубайтка тушар:

Замонимиз замон бўлсин,
Манманлари омон бўлсин!

Жулқунбой

«Муштум» — 1925 йил, 2-сон, 20 январ, 2–3 бет

«МИЛЛИЙ АШУЛАЧИМИЗ» ҚОРИ МУҲИДДИН ИТАЛИЯДАН ЎҚУБ ҚАЙТДИМИ

Ўзбекистоннинг ҳаммасига маълумдирки, қори Муҳиддин ҳадҳисобсиз пул тўплаб, Италияга кеткан эди.

Муҳаррирингиз бир ўзбекистонлик бўлғаним учун дунёning иссиқ-совуқидан унча яхши хабарим йўқдир, биз ҳар нарсага ишонадирган ва ҳар бир олғанимиздан қўл ейдирган бир миллатмиз.

Мана суруштирасдан олған Муҳиддин қоримиздан ҳам қўл еганимиз бизга маълум бўлди. Ҳар шаҳардан минг сўмлаб пул тўплаб бердук, «Муҳиддин қори кечаси» ясаб, таёқ билан¹ билет сотдирдик, Бухоро жумҳуриятида ҳам таёқлаб тўпланган пулдан ташқари минг сўм ашрафи кўмак² берилди.

¹⁵ Мутантан — дангиллама.

¹⁶ Кайвон — баланд.

¹ Қўл ейиш — алданиш.

² Таёқ билан — мажбуран, зўрлаб.

³ Ашрафи — 19 аср охири, 20 аср бошларида муомалада бўлган Эроннинг тилло ганга пули, у Бухоро ва Туркистонда ҳам юрган.

У қаерда театру қўйса бино бепул, хизматчи бепул қилинди. Қандай қиламиз, бизда ҳалигача бир тузукрак ашулачи чиқфани йўқ эди, бунга мажбуран бўлса-да, ҳалқ ашулачиси ном бердик, ҳатто олий муассасаларимиз «Халқ ашулачиси» унвонини бериб, 17- масъул ишчилар ставкаси⁴ билан ойлиқ белгиладилар. Ҳар шаҳар Муҳиддин қорининг Италияга кетиши шарафига хайрлашув кечалари қилиб ўтқазилди, ҳар қайси кечадан тушкан пул боши ёрилмасдан, кўзи чиқмасдан қори афандига берилди, ниҳоят ҳалқ ашулачиси хайрлашиб, Италияга жўнади.

Камина ўқуш мақсади билан Московга келиб, узоқ фурсат юрганимдан кейин, кўчада Муҳиддин қориға ўхшаган, лекин Англия лордларича кийинган бир қишини кўруб, одам одамга ўхшар экан, бу жудаям Муҳиддин қориға ўхшар экан, деб ўз йўлимга кетабердим, ишониш ҳам мумкин эмас эди, чунки кўриниш жуда бошқа, бошида американча шлала, кўлида фил тишидан зийнатлаган таёқ, кийим-бош жудаям қуулунг ўргулсин. Илакчага билакчасини ўтказган, бошдан оёғ ипакка ўралган бир мадам!

Ётоқхонага келиб бир ўртоғимдан сўрадим: бу Муҳиддин қоримиз Италияга кеткан эди. Мен шу бугун худда Муҳиддин қориға ўхшаш бир Ёврupo бойбачасини кўрдим, деганим он, ўртоғим шақиллаб кулиб юборди. Деди: «Муҳиддин қори апирист, қандини урсун, ҳукуматни алдади ва ўзбек ҳалқини гўсҳур қилиб Московда тараласини тортиб юрибдир. Ўша акам худда миллий ашулачимизнинг ўзгиналаридир. Ишонмасанг яна ўша бойбачча дуч келганда орқасидан эргашиб боргин, қандай воқиъаларни кўрасан», деди. Яна бир кун ўқушдан келиб турганимда дуркин ҳалқинг ичидаги ҳалиги бойбаччани кўруб, кейинидан аҳоби каҳф итидек эргашибдим. Бордилар Московнинг машҳур бир рестўраница, палтоларини ешиб кирдилар ичкарига, камина нима қилсин, ичкарига кириш учун мулла-миржиинг керак, ҳеч ўйлаб ўлтурмасдан миллатнинг шунча пули қори афанди учун барбод бўлғанда, бизнинг ҳам элчихонадан ёрдам тариқасида олған пулимиздан бир-икки сўмига чой ичиб чиқсақ чиқибмиз-да, деб бевосита камина ҳам жуллур палтони қозиқقا илиб, оёғдан шолб этиб калушни чиқариб ичкарига кирдик. Ҳайҳот, ёриқ дунёнинг жаннати!

⁴ Олий даражадаги иш ҳақи.

⁵ Асҳоби каҳф ити — ривоят қилишларича, бир гуруҳ авлиёлар золим зулмидан қочиб каҳфга — форга кириб яширинадилар. Шунда бир ит ҳам ҳайдашларига қарамай, саҳобалар ортидан бориб форга киради ва улар билан бирга ҳалок бўлади. Шу йўсун ит гўё «кинсон» қаторига киради.

Қори афанди мадам билан илгаридан заказ берган усталлари бўлса керак, бориб ўлтурдилар. Қори усталига яқин, бироқ аҳамиятсизги на бир ўрунга бориб ўлтуриб, бир истакан чой чақириб, китоб мутолаасига киришдим. Китоб мутолааси қаёқда дейсиз, кўз, диққат қори афанди усталида эди. Румкалар урушди. Шунда ҳам бунинг Муҳиддин қори эканиға ишонмайман, мадамга кайф орасида Ўзбекистонни маҳтаған вақтида дағал бир ўрусча сўзлаганидан кейин, бу кишининг Муҳиддин қори эканига жазм қилдим ва шу он Туркистанда бунинг шарафига ясалған кечалар, тўпланган оқчалар, театруда қорининг сурати сотилиб турганда бир мўйсапид чолнинг қизиб кетиб «Яшасин ўқувчиларимиз, яшасин миллий ашулачимиз, четка бориб ўқур экан, қориға жонимиз, молимизни фидо қиласиз», дегани кўз олдимдан бирма-бир саф тортиб ўтаверди. Икки соатча базм давом этди, бизнинг ҳам чой, нонимиз икки-уч сўмга яқинлаша борди. Миллий ашулачимиз урди устални, келди хизматчи, бир қатор червон узатди, мадам билан гандираклашиб чиқдилар кийимхонага, кийдилар палтони. Хизматчига «на чай» бериб чиқдилар эшикка, миндилар автомобилга, кетдилар хоҳлаған жойлариға. Биз бўлсақ сарф қиласан икки сўм элли тийин ҳасратида мушшайиб, оёғ автомобилига сувора бўлиб келдимиз ётоқхонага!

Ўқувчи учун икки сўм элли тийин эмас, йигирма тийин ҳам катта бир нарсадир.

Масков талабаларидан Мулла Эшонбой

«Муштум» — Мулла Эшонбойнинг бизга Муҳиддин қори устидаги мадҳияси худда «Муштум» саҳифасида ўн саҳифа бўлар эди, биз шуни миллий «ашулачимиз» ҳурматига қўлдан келганча қисқартиб босдиқ.

«Муштум» — 1925 йил, 10-сон, 17-бет, 30 май

«СУЗУК ОТА» ХЎЖАЛАР ЖУМҲУРИЯТИ ЯНГИ ТАҶИЙНЛАР:

«Муштум»нинг қайси бир сонида «Сузук ота хўжалар жумҳурияти»нинг тузилиши ва бошқа хусусларида ёзилиб ўткан эди. Журналини батартиб ўқуб борувчиларға маълум бўлса керак!

Мана шу жумҳуриятда муҳим-муҳим ўринларга кишилар белгиланди.

Жумҳуриятнинг бошлиғи «Сузук ота»даги машҳур бир эшон бўлганлари учун шу ердаги масжиднинг неча йилги қадрдан имоми-

ни ўриндан бекор қилиб, ният қилишни¹ билмайдурған ўзларининг ўғилларини имом белгиладилар.

Сўфи ўзларининг хусули хос² итлари бўлғанлиғидан ўз ўрнида қолдирилди. Ақли овар бўлиб намозхон коммунистлардан бирининг отаси ўтди.

Жумҳуриятни, айниқса хасти⁴ эшонни теваракдаги душманлардан сақлаб туриш вазифасига ўз маҳаллаларида бўлған муттаҳам бир қиморбозни интиҳоб⁵ қилинди. Ҳар ким шу янги жумҳурият кўчасидан вақти бевақт ўтса пропуска сўрамай илигидан оладир.

Бундан бўлак бир қанча ўринларга киши белгилаш кичик президиумнинг ихтиёрига қолдирилиб мажлис ёпилди.

Мухбир «Ж»

«Муштум»: — Нима бало, ўзинг ҳам намозхонми?

Ният билгани қайси шаҳарни олиб берадир, билмагандан қайси шаҳарни, имомгарчиликка ит ҳам ярайдир, қуш ҳам, қайси бир имомнинг тузукрак саводи бор, жоним!

«Муштум» — 1925 йил, 11-сон, 6-бет, 10 июн*

ЁЗИШҒУЧИЛАРИМИЗФА

«Муштум» ўзининг ёзишғучиларининг самимиятни, дардини яхши биладир. Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, биз подачини қўлида калтаги билан кўрмас эдик.

Биз бу ўринда шу самимий йўлдошларимизфа, қўлдошларимизфа бир-икки оғиз гап сотмоқчи бўламиш: сиз бир муҳитда яшайсиз; яъни қишлоқда, шаҳарда ёки кўйда.¹ Шу ўзингиз яшаған муҳитда шубҳасиз дағаллик бор, қўполлик бор, қинғирлик бор ва қийшиқлик бор. Шу аносирি арбаъдан қайси бўлса бўлсин мутақиб² сизнинг ижтимоий руҳингизга ўзининг чучмал таъсирини бермай ва нафратингизни уйғотмай қўймайдир. Албатта, шу вақт «Муштум»ни жўплаб қўлингизфа қалам оласиз. Аммо шу қалам олишдан илгари бир мунча

¹ Ният қилиш — намозни бошлишдан олдин арабча ёки форсча ният дуоси ўқилади. Масалан: ният кардан би гузорам ду ракаат фарзи намозни бомдод... каби, ният қилинmasа намоз чала ўқилади.

² Хусули хос — ўзлари етиштирган.

³ Ақли овар — ақл бериб турувчи, ўргатувчи.

⁴ Хости — ҳазрати.

⁵ Интиҳоб — сайлаш.

¹ Кўй — кўча.

² Аносири арбаъа — тўрт унсур: ер, сув, ҳаво, ўт.

³ Мутақиб — кетма-кет.

андиша лозимдир, шошмаслиқ керакдир. «Шошкан қиз эрга ёлчи-
мас», мақолини балки эшикканинг бордир. Ўн карра ўлчаб бир
мартаба кесмак яхши: 1) Сиз олған мавзунинг ижтимоий ва сиёсий
манфаати; 2) Қош қўйиб, эвазига кўз чиқармайсизми; 3) Масала за-
мирида шахсий манбаатингиз, яъни олди-берди жанжалингиз йўқми
ва бошқалардан таъминотингиз бўлиши керак. Бу жиҳатдан қаноа-
тингиз том бўлса, энди навбат қаламницидир.

Яхши билиш керакким, қалам ўқлоги ва матбуот кетмон бозори
эмас. Йўсунсиз равишда хотирға келган ҳар бир сўздан жумлалар
тўқимоқ фазилат саналмайдир. Сўз қолиб, фикр унинг ичига қўйил-
ган фишт бўлсин, кўбчилик хумдонидан лишиб чиқфач янги ҳаёт
айвонига асос бўлиб ётсин!

Кулги журналида иштирок қилиш бир оз назокат талаб қиласидир.
Чунки сизни нафратландирган, истеҳзоландирган масала ёки шахс-
ни ўз ҳаётидан, ўз хусусиятидан олиб кулги ҳолиға қўйишингиз ке-
рак. Яъни сиз бу кулгуликни ясаған бўлиб кўринманг, балки ўзи ясал-
ған бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи ўқуучингизгина эмас,
ҳатто култига қолған рақибингизни ўзи ҳам чорасиз сиз билан бир-
галашиб кулишмакка мажбур бўлсин.

Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан: пи-
чинг, кесатиш, киноя, тафофул⁴ ва бошқалар...) лекин энг мўътабари
характер кулгисидирким, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қўйи-
дағи піартларнинг топилиши керак:

1) Қаҳрамоннинг характеристири (яъни сизнинг олған масалангиз ва
ёким кишигизнинг ўзидагина топилған табиъат), масалан: сўз, иш,
феъл ва...

2) Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлған маъно ёки
ибратнинг ўз-ўзидан томиб туриши;

3) Шу икки турлик нарса ичидан истеҳзо ёким хо-хо-хо модда-
синг табиий суратда келиб чиқиши.

Бу ўринда масала яхши онглашилсин учун бир мисол берайлик:
Тошпўлад aka маҳалла камиссиясидан ўз таъбирича бир қийиф қофоз
оладир-да, сўйиниб кетадир. «Ҳа, дедим, пошшоликка энди йигит
керак бўйтими, дедим» дейдир. Таҳлил қилсақ бунда қўрамиз:

а) Тошпўлад тажангнинг ўз иборати — сўз характеристири (кўриниш-
дан);

б) Тошпўладнинг оч қолиб пошшоликдан иш кутиши (маъно-
дан);

⁴ Тафофул — билиб билмасликка олиш.

г) Ҳолбуки бу қийиғ қоғоз билан уни ишқа чақирилмайдир, балки ундан беш сўм налўқ олинмоқчи (кулки).

Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак, ёзғучининг ўзигина тушуниб бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзғучилиқ, айтмакчи бўлған фикрни ҳаммага баробар онглата билишда, ораға онглашилмовчилиқ солмаслиқдадир. Мундан бошқа, фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрун берилмаслиги лозим. Шундагина идоранинг тузатиб бошишиға йўл қўймаған ва мустақил услугуб ва ифодага эга бўлиб ўзингизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилған бўлурсиз. Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, биравга орқа қилиб ўзингизда бўлған талантнинг руҳига фотиҳа ўқуй кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамиға термулишкага қарағандა ҳам фойдалик, ҳам умидликдир.

Мундан сўнг «Муштум»ни кичкина қилиб чиқариладир. Аммо сиз сифмай қолишидан қўрқмай ёзғанларингизни бизга йўллай бeringiz. Ёзишучи сўфиларимизда ҳунар бўлса хонақоҳ ҳеч бир вақт торлик қилмас. «Муштум» эскича ўғрилиқ, жаҳолат, залолат ва ғайрилар билан курашини давом этдирадир. Бироқ мундан сўнг ул тилга, санъатка, адабка риоясини том қилиб қўлидан келганча ёш талантларни шу доирада ўсдиришкага тиришадир.

Ўртоқлариға ҳурмат билан «Муштум» идораси

1925 йил, 17-сон, 14–15-бет, 4 октябр

ТОШКАНД ФИРҚА КАНФЕРЕНСИЯСИНИ ТОМДАН КЎРДИМ

Хотира

Овсарлигим асар қилиб бирорта мандатнинг иложини қилолмадим. Часавойларға ялиниб-ёлборған эдим: «Канференсиянинг эшиги жиннилар учун очиқ эмас!», жавобини бердилар. Овсарлигим учун ахир, саккиз йиллиқ истажим бор, десам ҳам қулоқ солғучи бўлмади. Шундан кейин аччиғим билан мадрасанинг томиға чиқдим.

Канференсияда катта одамлар кўб экан. Ўзимнинг бирга ёнғоқ ўйнаған ўртоқларимдан Акмал фирром¹ — (ўйинда жой отмас эди).

¹ Ўзбекистон КП МКнинг масъул секретари Акмал Икромов назарда тутиляпти.

Тош тегирмончининг ўғли — (ўзининг оти эсимдан чиқибдир, дадаси раҳматлик менга татти нордон² берар эди), Алимбой акамнинг ўғли — Комил читр³ (ўзи қўқил ошиқни яхши кўрар эди), Бурнаш абзи, Исмат новвой (ноннинг зуваласини кичик узиб ўзини қиммат сотар эди), Турғин бўёзчи ва бошқалар ҳам кўринди. Бу тентаклар мандатни қаёғдан олди, деб оғзим очилиб қолибдир.

Мен томга чиқғанда, ҳамма одамлар қулоқларини шолволлатиб музика эшитар эканлар, юқорида ўлтурган каттакон одамнинг олдида кумишга ўхшаған ўрис қўнфуроқни кўрдим. Комил читрнинг жони ичига сифмай човирткадек сақрай берган эди, ҳалиги кумишга ўхшаған қўнфуроқ чинғир-чинғир қилиб Тошмат тегирмончининг ўғли «Тартиб!» деб бўкирди. Ҳамма бўйини ичига олиб, жимгина мўлтиллашиб қолди.

Бир вақт қарасам, қизил устолнинг ёнида ҳалиги Акмал фирром... дунёйи оламни чавак босди. Мен, чуғурчиқ келдими, деб кўкка қарадим.

Кудратингдан кетай, Худо! Бу анови ўзим кўрган Акмал мишиқи эмас: худда грамафүнчи — булбул бўлиб сайрайди! Гапининг мазмунини олиб кўрсам... ахир, ўз умрингизда қаймоқ еганингиз борми? Бўлса мен ҳам томда ўлтуриб баррадеқ нон билан қаймоқ едим. Боласи тушкир, ишчи-дехқоннинг эгилиги нима билан бўладурған бўлса ҳаммасини ҳам бирма-бир ипка чизди, дунёда сира гап қолмади.

Кенг ерларда яйраб ётқан тўнғиз тароқларни шу яқин фурсатларда ва саъид соатларда бадбахтнинг чўлига томон гала-гала ҳайдалишларини айтди⁴, Фирқа гулзориға янгилиш кириб қолған яғир эшакларнинг қулоғи кесилиб тегирмончига топширилғанларини ҳам сўзлади: кейинги «сурғи»дан сўнг фирманинг ичи тузалиб шифоёб бўлғанини ҳам гапурди. Шу ҳикматлик гаплар ичida: «Яна бир вазифамиз, ўзимида етишкан хоммолларни ўз жойимизда ишлатмак

² Татти нордон — манпаси (Муал.).

³ Комилжон Алимов — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош муҳаррири.

⁴ Қўқил ошиқ — (Муал.) эчки, қўзичоқнинг ошиғи.

⁵ Этилиқ — яхшилик.

⁶ Тўнғиз тароқ — тоғ-адирларда ўсадиган бир хил ўсимлик.

⁷ Бадбахтнинг чўли — Қозоғистоннинг жанубидаги «Бадбахт чўли», у ҳозир ҳам ўлик ҳолдадир.

⁸ 1921-1922 йилларда Туркистанда ўтказилган ер-сув ислоҳоти даврида ўлкага келиб ўрнашган жуда кўп рус заминдорларининг ерларидан бир қисми мусодара қилинган эди. Ислоҳотнинг иккинчи босқичи эса 1925 йил деқабр ойидан бошланган эди, муаллиф шу воқеаларга ишора қиялпти.

⁹ «Сурғи» — чистка, партияни тозалаш компанияси.

учун корхоналар очиш!» деб юбормасинми? — Хаҳ, — дедим, — тилингни чиқар, Акмалжон, дедим; Кўктеракка солинмоқчи бўлған чит фабрикони энди битар экан, дедим, йилига йигирма тўрт ой бекорчиликдан қўли қавариб очлиқдан ҳамёза тортқан шаҳар ишчи-сининг мундан сўнг егани мой экан, дедим. Йилдан-йилга ўлгали жой, эккали ер тополмай оёғи ерда, кетмони кўкда қолған ¹⁰ дехқон-бойлар ҳам «Энди дунёфа келдик» деяр эканлар, дедим.

Хулласки, ўртогим мулла Акмалжон нуқул менга пором ¹¹ кела-турган гаплардан сўзлар эди. Мен қуёшда жилинған бақадек, отқа қоққан тақадек унинг оғзига тикилган эдим. Бора-бора вужудимда бир роҳат сезиб секингина ёнбошлидим. Эшита-эшита томнинг ла-бига чўзилдим...

Кўзимни очсам, ҳамма қоп-қоронғи, мадраса тип-тинч. Билдими-ки, бояғи роҳатда кўзим илинган ва шу орада бу кунги мажлисни ёпиб жўнаған эканлар.

Овсар

«Муштум» — 1925 йил, 18-сон, 15 октябр

САККИЗ· ЙИЛ

Бу кун Ўктабрнинг саккиз ёши. Томда ногора, белда зогора. Майли, қўйсин ноғорасини, урсин зоғорасини!

Ўктабрнинг ёши саккизга етти: бир тўқкуз кўйнак, икки тўқкуз ғайрат ва уч тўқкуз ҳиммат керак, деб катта-кичикнинг оғзида карнак!

Майли, олдиға ўғул қўйған ота-онанинг мундан бошиқа нима қай-ғуси бўлсин? Тортабер карнайингни!

Кечагина тукқан болангнинг оғзи сўлак, эрта-индин лави лунжи икки бўлак, деб томда юрган мағриб сатанглари бу кун Ўктабрчага қизларини бериб, кудалашмоқчи эмишлар.

— Шотини тикланг, томдан тушсинлар!

Қизил шоирлардан биттаси:

Ўктабрча ўсадир,
Ёв йўлини тўсадир;
Асовланган эшакнинг
Кулогини кесадир! — деб байт тўқипти.

Кулоғинигина эмас, менга қолса думини ҳам кесиш керак.

¹⁰ 1925 йилларда ишсизлар сони Ўрта Осиёда 28 мингдан ошганлигини ахборотномалар хабар беради.

¹¹ Пором — маъқул.

Ўткан кун танишлардан биттаси кейинига чиганиб¹ туриб ўзимизнинг ҳангамалардан сўз очадир:

— Кўр Саъди билан Кал Файзининг саккиз йиллик умри ёқалашибоқ билан ўтти, биз томоша қилдиқ! — дейди.

— Бали! — дедим.

— Ишчи иситма, деҳқон безгак эди; бунга ҳам биз шоҳид! — дейди.

— Кўргулик! — дедим.

— Қишлоқнинг ҳаммаси, шаҳарнинг барчаси саводсиз! — дейди.

— Жаҳл хирмонингизга барака! — дедим.

— Қишлоқлар вайрон, шаҳарлар хароб! — деб, оҳ уради.

— Сиз бойқуш эмишсиз! — дедим.

— Кўр Саъди ҳамма ғайратини хотинфа, Кал Файзи червонга берди. Чунки ғояи омол чўнчак ва бурчакдан мутасаввар² эди! — дегач, ер тепиниб қаҳру ғазаб сочади:

— Лаънат ул тўдаи бетавфиқларғаким, ишчи-деҳқон ҳолиға сўқир кўзларидан қатра нам тўқмадилар; ҳайф ул фирмай мансабпарат мажнунларгаким, кўзлари устолдан бошқани илғамади ва Ўқтабрнинг руҳларга ижтимоий ларzon бериб, эскан шамоли ҳам ул рўкаш виждонларни тўлғамади⁴ — дейди.

Мен:

— Шоирона хаёлингдаги шу ҳақиқатларни кўрмакчи бўлсанг ҳозир турмаларга кириб чиқ!⁵ — дедим.

Шу шоир танишимнинг айтишича, бу ҳол саккиз йиллик достонимизнинг чучмал саҳифаларидан бир кўриниш эмиш, истиқбол учун унинг фикрини сўраған эдим:

Ўқтабрча ўсадир,
Ёв йўлини тўсадир,
Чўнчакпарат жонларнинг,
Кулогини кесадир! — жавобини берди.

Мирза соврин

«Муштум» — 1925 йил, 19—20-сон, 2-бет. 7 ноябр

¹ Чиганмоқ — тисланмоқ; қўрқмоқ.

² Мутасаввар — тасвирланган.

³ Рўкаш — усти ялтироқ, ичи қалтироқ (Муал.).

⁴ Тўлғамоқ — таъсир қилмоқ, қор қилмоқ.

⁵ Яхшилар турмага қамалиб, ёмонлар инқилобга сотилиб кетди, демоқчи муаллиф.

АЙ, ХУДАЙ УРҒАНЛАР

— Бачимаъни ер ислоҳот? ¹ — деб маҳдум почча сўрайди. Мухотабким ², куйи масжиднинг имоми мулла Тошохунд эрдилар. Мадрасада ўқулған қалом ва мантиқ баҳсларини хотирлаб, кўзлари юмиқ ҳолда марҳамат қиласидиларким:

— Ислоҳул арз... мунбит кардани замин ³, яъни ўзбаки ерни ислоҳ!

Мулла Тошохундким, латифа ва азкияда мадрасанинг пешвоси эрдилар. Маҳдум поччанинг «Лонусаллим»га ҳозирланғанини сезиб, мутояба тариқасида яна марҳамат буюрдиларким:

— Чигатой гурунгининг модари лисонида : ерни гўнглаш, яъни гўнгни ер — хих, хих, хих...

«Лонусаллим»ни унугтиб, маҳдум почча ҳам кулгига иштирок қилди.

* * *

Жаҳли басит ⁶ иззатмандларидан икки пешвонинг масжид жиловхонасида таппилашларидан бу бир намуна. Аммо «Ер ислоҳоти» тўғрисида қишлоқ мулқдорларидан Сотимдовнинг фикрини билмакчи бўлсангиз яна ўзга томоша:

— Ассиlamалайкум! — дейди агар Сотимдовга учрашиб қолсангиз.

— Ваалайкум ассиlam! — дейсиз.

— Бола-чақа совми?

— Сов. Ўзингиздан сўрасақ?

Бу сўроққа Сотимдов жавоб бермайди-да, қўйнидан бир қанча латта-путтага ўралған уч қадоқ чамаси бўғжомани олади. Сиз мундан биласизки Сотимдовнинг совлиги жўй.

— Аслида бободан қаған жер 25 тенаб; васиқаси монов! — деб бўғжома ичидан бир қофозни суғуриб сизга кўрсатади. Аммо сиз гапка тушунмай, Сотимдовнинг оғзига қараб онғрайаçиз.

— Рахметлик атам, — дейди Сотимдов, — қистовга ақсақал бўғанда, Карим бўқақнинг балаларидан ўттуз тенааб жерни нақт ақчага

¹ Ер ислоҳотининг маъноси нима?

² Мухотаб — эшитувчи.

³ Ерга ишлов бериш, ерни серҳосил қилиш.

⁴ Лонусаллим — таслим бўлмаслик.

⁵ Чигатой гурунги — йигирманчи асрнинг 20-йилларида вужудга келган ўзбек зиёлиларининг ташкилоти. Бу ташкилот низомига кўра ўзбек тилини бегона сўзлардан тозалаш мақсадини ҳам қўйган эди.

⁶ Жаҳли басит — ўта нодон.

⁷ Қистов — қишлоқ.

сатиб аған, васиқаси нақ ўсы чиқар! — деб яна бир қофозни олади; — Монови бўлса бобой вақтида жанжелга кирган Тас сўфининг жерига, атанинг файдасиға деб сут ҳукм қифан. Сиз ўрус жазувини биласиз-фўй?! Буси Азим кененинг⁸ метрукаси⁹ араға тусканда берасалар¹⁰ бир батман жерни ўз иқтиярларимен атаға теқсимона, деб қат¹¹ қифанлар! Моновлар ата марҳум бўлуб, ўзим жерларни қамрағаним сўнг журт балаларидан бирда-ихида нақт пулға қард¹² қифанмен. Бўған эчкимнинг сўз айтаси жўқ!¹³ — деб Сотимдов йигирма-ўттуз васиқаларни битта-битта тарихлари билан сизга уқдириб чиқадир-да:

— Жигит дейман-ов! Буларингди болсобойинг кўрса аттенга айтиб қолар-ов?! — дейдир.

— Албетта! — дейсиз.

— Жер айланиб¹⁴ теқсемшиларинг жетиб қолғудек кўринса¹⁵ айтиб қўйған¹⁶ бес-ўн тенга незримиз ҳам жўқ эмас-ов, жигит! — деб Сотимдов васиқаларни йигиб, қайтадан қўйниға тиқадир ва сиздан жўялиқ гап эшитиб, тамом хатиржамъ бўлған ҳолда ўз йўлиға кетадир.

* * *

Сотимдов, албатта, Ибраим бўқаға қарағанда содда. Бунда шубҳа йўқ. Албатта, буниси пих ёрган, ер ислоҳоти эълон қилинғандан берига энг ози ўн беш қадоқ қовжиради. Битта яримта ҳол сўрағанга: «Ичим оврий» ёки «Безгегим услади» деб жавоб беради. Худой кўрсатмасин уч жуз тенаб жер теқсимга кириб қолса борми, ҳам-мангиз ёппасиға Ибраим бўқанинг жанозасига!

Ибраим бўқани пих ёрган деган эдик. Чунки ул юқорида биз кўрган Сотимдовдек ҳар кимга васиқа пеш қилиб юрмайдир. Балки¹⁷ қишлоқ ерсизларининг ёниға бориб секингина даромад қиладир :

— Қосим томир-ов, ишлар чеппағўй!

Тошимбой гапка эътиборсиз «қиরт-қиরт» қилиб этини қаший-дир. Умартоz носини туфлаб сўрайдир.

— Чеппаси не?

⁸ Кене — кана (Муал.).

⁹ Метрука — гувоҳнома.

¹⁰ Берасалар — ворислар.

¹¹ Қат — хат.

¹² Қард — харид.

¹³ Ҳеч ким ҳеч нарса дёёлмайди.

¹⁴ Жер айланиб — замон айланиб (Муал.).

¹⁵ Жетиб қолғудек кўринса — келиб қолса.

¹⁶ Айтиб қўйған — атаб қўйған.

¹⁷ Даромад қилмоқ — гап бошламоқ.

— Гезитда ўқудим! — дейди бўқа — ... ҳукумат, жер мужукка,
деб жарлик¹⁸ чиқарған!

Умартоз Тошимға қарайдир. Тошим бўлса энди қашинишдан
ўтиб бит ўлдириш билан овора.

Сўз навбати яна бўқанинг ўзига:

— Мен ўйлаған эдим, жер беттарин¹⁹ мужукка бўғандан ўз то-
миримизға қолсин, деб, ақчаси бўлса-жаз бар, қис бар, дегандек...
ўз томиримизсизфўй! -- дейдир.

Тошимбой жавоб ўрнига оғзини дўппидек қилиб очиб юбора-
дир. Умартоз бўлса шу тобда ҳўкуз ҳайдаб келган Султон жигит
билан совлиқ сўрашиб, Ибраїм бўқадан бир неча одим узоқлаша-
дир. Бу ҳолдан тамом ёрилиш даражасига еткан бизнинг бўқамиз
бўлса:

— Ай, худай урганлар! Болсебоймен барингиз серик²⁰ чиқар-
сиз-ов! — деб ичдангина ёнадир-да, қўргонига қайтадир.

Думбул

«Муштум» — 1925 йил, 19-20-сон, 4-б-бетлар, 25 ноябр

¹⁸ Жарлик — ёрлиқ.

¹⁹ Беттерин — баттарин (Муал.).

²⁰ Серик — шерик.

²¹ Мулла Тошохунд ер ислоҳотининг устидан кулар эди-ю, лекин ас-
лида бу ислоҳот Туркистон ҳалқининг човидан олганига фаҳми етмас эди.
Болшевиклар «Ҳарбий коммунизм»ни тўхтатиб, Янги Иқтисодий Сиёсатни
жорий эта бошладилар. Бу сиёсатга кўра, ер-сув ислоҳоти Туркистонда
ҳам уч босқичда 1921-1922; 1925-1929; 1929-1936 йилларда ўтказилди.
1-2-босқичда вақф ерлар ва бир қисм катта, ўрта ер эгаларининг ерлари
тортиб олиниб, эгалари қулоқ қилинди, дастлабки колхоз-совхозлар тузи-
ди, ерсиз деҳқонларга ер ижара берилди. Айниқса пахтакор деҳқонларга
катта имтиёзлар берилди, большевиклар Чор ҳокимииятидан кўра жуда кенг
миёқсда пахта монополиясини юргиза бошлади. Бозорга рухсат берилди...
«Ҳарбий коммунизм»да оч-яланғоч қолган ҳалқ ўзини бироз тиклади. Ўрия
ҳол деҳқонлар кўпайди.

З-босқичда эса барча ерлар ялписига колектив хўжаликларга бирлашти-
рилди, оз қолган катта ер эгалари, айниқса энди Я.И.С. туфайли пайдо бўлган
минг-минглаб ўрта ҳол деҳқонлар ишончсиз синф сифатида қулоқ қилинди,
мол-мулки мусодара қилинди. Аслида узоқни ўйлаб режа қилинган Я.И.С.-
нинг моҳияти ишчилар диктатурасига деҳқонларни иқтисодий-ғоявий боғ-
лаш эди, колективлаштириш эса қишлоқ хўжалигига хусусий мулкни тута-
тиб, давлат монополиясини ўрнатиш эди. Мана шу зўрлик билан, босқинчи-
лик билан олиб борилаётган совет сиёсатига мулла Тошохунд, Сотимдов
ичида норози, қарши... лекин овоз чиқарған ҳар қандай шахсга аёвсиз равиш-
да «Аксилинқилобчи» тамғаси қўйилиб турган бир паллада муаллиф -- илюж-
сиз ҳолда худой урган томошабин бу ҳалқни нозик бир адабий услубла
танқид қилиб ўтган эди.

ЭЧКИНИНГ ОТИ АБДИКАРИМ

Қўйнинг косасини оқартириш эбидা, аммо эчкининг оти Абдикарим.

Айни чўллаған кезда бир бечора сув келтирди. Худда ичиб турған пайтда битта наҳс кўвачани синдириди. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойвачча гапирсинг. Янги чиқсан жимжималик ҳақиқатка қарағанда яна ўша жанаスキ² маъқул!

Домлаларча айтсак, фалак кажрафтор³, ҳақиқат сўқир ва маҳтовлиқ сигирлари қисир эмиш. Зеро, шу хумса фалакни уч кунгина ўзинг синаған йўргасида кўрганинг борми? Ахтахонангга қантарған арғумоқингнинг тезагидан бошқа нимасига эга бўлдинг? Ҳақиқат сўқир бўлмаса, нега унга битта харидор чиқмабдир? Ана шу тўғриларда ҳам бир ўйлаб боқ, хонавайрон!

Тузик, сен яхши ният билан тариқ экасан ва устига сувлар сепасан. Натижажа?

— Уйи кўйсин натижанинг, боласи ўлсин, бурнига ел тушкан ҳақиқатнинг. Кўнгил айнайдир.

Бу элнинг неси кўб? Чўталчиси ёки бўталчиси. Айтиш уят, аммо айтмаслик номус. Кўлдан бир иш келиши гумон, бироқ иштаҳа карнай! Дармон йўқ ва лекин юракнинг қора бурчакини обод қилған бир армон бор.

Нима қилсан бечора?

— Туф!

Ичиб турған ошингга бир муфсид⁴ томонидан шу меҳрибончилиқ. Товоқ-қошиққа ит тегди. Ош ихтиёрингдан кетти.

Тошпўлад ака: «Сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, худойға сол!» деб онд ичадир. Шунга ўхшаш сўзимдан зифирча гидир топсанг мени ҳам ўша товоқ-қошиққа теккучининг ёниға борғла!

Анови саккиз йиллик гапларни возеъи вазъ қилғанда⁵. албаттаг, манови кўриб турганинг писмиқларни йўқотишқа буюрган. Бироқ

¹ Ўтмишда Абдикарим исмли қассоб харидорларни алдаб, эчки гўштини қўй гўштига аралашибирб сотар экан. Буни харидорлар билиб қолиб, бечака қассобдан гўшт олаётганларида «Бу Абдикаримнинг гўшти эмасми, эчкининг оти Абдикаримми?» деб сўтар эканлар. Жумлада муаллиф ўзбек халқи рўшнолик кўриши мумкин, лекин ҳукумат тепасида ёлғончи, фирибгар Абдикаримлар ўтириби, деб киноя қилиб ўтяпти.

² Жанаスキ — тезак.

³ Кажрафтор — тескари, эгри юрувчи.

⁴ Муфсид — фасодчи, бузгунчи.

⁵ Возеъи вазъ қилған — асосчиси асос солған.

биз, айниқса биз, ҳамон шу чандирлардан қутылаолмаймыз. Бу иғво түраларидан билмадимки, қачон супургини тозалармиз.⁶

Баҳархол узун сўзнинг қисқаси, муҳим идораларимиздан биттаси идорачилар айтканча ўзгариб, эшаклар яловга чиқди ва идора-сизлардан биттаси чиппакка кетди.

Мақсад онглашилмаған бўлса сўзимизнинг шираси кейинги аравада. Худо илҳомчингиз. Бираҳматика ва фазлика ва қарамика ё архамар-роҳимин.

Овсан

«Муштум» — 1925 йил, 21-сон, 2-бет, 25 ноябр

БИР ЙИЛ

Жиддий

Ўйчи ўйини битирғунча, ишчи ишини қип қўяди, депти боболар. Шунга ўхшаш «Иттиҳоди ислом» ва «Иттиҳоди турк» деб жовраб, бошини қовуштира оёғифа ҳайрон бўлиб юрган аҳли иттиҳодлар истиҳорадан⁷ бош кўтаргач кўрдиларким, арава лайлак! Ла ҳавла валақувватга ўқилди ва оҳистагина савол берилди:

— Бу нима деган гап? Худоё тавба: қозоғи ўз олдиға хон, тожики ўз бошиға султон, ўзбеги ўз жўниға⁸ бек! Бас, бизнинг иттиҳоди фалон отлиқ сассиқпопишагимиз⁹ ҳани? Бу жониворнинг қанот-қўйруғини қайси уйинг куйгур мутади ва уйимизга ким ўт қўйди?

Қопини йўқотқанларнинг ишини қип қўйған, албатта, биз эдик. Зеро, кўкармаган дараҳтни, албатта, кесиш ва ўрниға янгисини экиш керак¹⁰ эди. «Иттиҳоди фалон» деб, дўконига вивиска қоққан бу бенаволар¹¹ юз йиллардан бери кўбчиликка қуриған ариғдан сув боғиши-

⁶ В. И. Ленин Туркистон М. И. Кни згаилаб турган миллатчи коммунист русларни маҳаллий коммунистларнинг шикояти билан бир неча марта Россияга чақириб олиб, ўрнига бошқаларини юборган эди. Бу писмиқлар бу ерга келиб энг катта, энг хавфли сиёсий иғволардан бири — маҳаллий ҳалқлар орасида ўзаро миллатчилик иғволарини тарқатган эдилар, муаллиф шунга ишора қиласпти.

⁷ Раҳмат ва фазлу қараминг бирла эй, раҳм қилғувчиларнинг раҳмлиғи (дуо).

⁸ Иттиҳод — иттиҳоф.

⁹ Истиҳора намози — ухлашдан олдин бирон ният қилиб истиҳора намози ўқиб ётилса, жавобини Аллоҳ қишининг тушида аён қиласп экан, Аллоҳдан илҳом сўраши.

¹⁰ Жўниға — ҳақида, тўғрисида.

¹¹ Сассиқпопишак — Худхуд (Муал.).

¹² Бенаво — фақир, қашшоқ (ғоявий).

лаб, шамолдан луқма берар эдилар. Байи бу дунё, пули охират бўлған бу «иттиҳод» хўлёлари худда ваҳиманинг онаси ва лофнинг айни бемазаси эди.

Шубҳа йўқум, ўша «иттиҳод» жиннилари бу кун ҳам бизга бурчак-бурчакдан фисқ отарлар:

«Миллатларни қирқ тўққузга бўлиб, ўзбошимчалиқ кўйига солдингиз ва дард деса куйдирги айтадиган қилдингиз», — деярлар. Ушбу бурчак иттиҳодчилариға бизнинг берадирган жавобимиз бир: «Биз ҳақиқатни ҳаётдан олдиқ. Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! Зеро, «Ўзини билмаган ўзгани билмас», сўзи турмуш онасининг дард чекиб туқсан тўнғич ўғлидир. Биз миллатларни озод ўсдирғач, доираси ғоят тор бўлған, иттиҳоди ислом ва ё туркгина эмас, балки бутун дунё меҳнаткаш ва дехқонлари иттиҳоди; энг авжида бутун дунё инсонлари иттиҳоди вужудга келтирамиз!»

Озод Ўзбекистоннинг бир йиллик тўйида орамиздағи ўзбек, тоҷик ва қозоқлиқ иғволарини аланталатиб юрган дуварак одамларни ўйқотмоқ қасамини ичайлик.

Шилгай
«Муштум» — 1925 йил, 22-сон

ҲАР КИМДАН АНОВ — МАНОВ ЎШЛИК ҚАЛПОҚБОШ ЁЗУВЧИДАН

— Кўчаларинг чақир-чукур, қурбақалар бақир-буқир, кафшларинг шап-шалига патакларинг чапак чалар; капаратга югурга кўров, хотинга упа оласан, қизингта бўлса ироқи собун, ўғулчангга ошиқ оласан; ўчирип туриб зерикмағил, кутиб-кутиб савоб оласан. Сенга савоб керакмас-а — бошингта бир шапка керак, кўлингта бир папка керак, ичкари қараб ўтаберасан, Сўна биби, Шашаниса жамолини кўраберасан — ўлаберасан. Азабон бўлис чойхонаси: Аширматаканг ўғлини кўр, чойхонаға чўйкалаткан — таннозгина Кумрини кўр, тунда келиб базмини кўр, ёшларингни азмини кўр!

Пошшахўжа ўғли яна, волижроқўм аканг била хотин-қизнинг вакиласи, камсомоннинг жажжигинаси, кечалари дутор-сатор, димоғларинг мушки ифор. Мен ёзаман қақир-қуқир, босаберасиз апиршупир!

⁶ Хўлё — хомхаёл.

АВЛИЯТАЛИК ЧҮКИЧДАН

Мулла Кумуш домла тўрам: — Оёғқа масҳ тортма¹ ҳаром, — деган эди. Авлиятанинг муллаларин жаҳли чиқиб: Фатвонг сенинг эзур шалоқ, ўзинг коғир хотин талоқ, аслинг сенинг чалма қозоқ! Мунозара-муколама², мубоҳаса-мужодала³, ажаб ширин муомала, китоб очиб, китоб ёпиб, бир-бирини итдек қопиб; натижада икки томон, бўлиб олиб қопқора қон, харсиллашиб-турсиллашиб мурожаат қилди Қозон.

ТОШКАНД ЎРДА САМОВОРИДАН БИР ДЕВОНА ЁЗАДИР

— Ўзбек қизи очилибdir, ерга бодом сочилибdir, очилса ҳай очилибdir, бир хиллари шошилибdir; чойхонада саккиз йигит, ўртасида битта чигит; какир-кукир этар чилим, катта-кичик унга елим! Бу на бало, бу на қазо? Мақсад шуми очилишдан? Ёху дедим шошилишдан!

Кўттаргучи Думбул

«Муштум» — 1925 йил, 23-сон, 3-бет, 20 декабр

ШОМИЙ ДОМЛНИНГ ОҚСАЛЛА ТАШВИҚОТЧИЛАРИ

Саҳар ноғорасини қоқиши олдидан сурнай «Наво»ни эзib бошлиған эди.

Ёш-яланглар Шайхонтаҳурдан тарқала бошлиғанда биз худда Дегроз маҳалласидан ўтдик. Думахонанинг марҳамати билан ундан-бунда ўтқазилған «интрисфандор»нинг заиф ёруғини менсимаган катта кўча зулматида ажойиб ва нуроний бир манзар аста-аста тўрт тарафка тарқалмоқда; бутун кўча оппоқ салла билан тўлған, бели мукчайган, суюнчиғи фақат ҳасса бўлиб қолған чоллар, олдинда кўл қовуштириб, фонус кўтариб кетаётқан ёш муллабаччалар орқасидан тўда-тўда бўлиб кетишиб борадир. Бундай милтиллаган фонусларнинг боши билан оёғига кўз етиб бўлмайдир. Биз ҳайрон бўлдиқ, нима гап бўлғанини билмак орзусига тушдик, булар қачон соб бўлар экан деб, кўчанинг бир четида турдиқ. Ҳа, деганда буларнинг кети

¹ Оёғқа масҳ тортиш — сунний мазҳабида таҳоратсиз, оёқ кийимсиз оёғқа масҳ (панжга) тортимайди, шиаларда таҳоратсиз, оёқ кийимсиз тортилади.

² Муколама — суҳбатлашиш.

³ Мужодала — баҳсллашиш.

узилмайди, ноғора чалиниб бўлди, қарасақ, «саҳарлик»дан қоладур-ғанмиз. Бизнинг маҳалла томониға ажралған беш-олтита мўйсафидлар билан биргалашиб кетдик.

Ёнимдағи шеригим ҳалигиларни гапка солди: буларнинг ичидаги бир писмиқ чол ҳеч индамади. Биртаси «Таравиҳдан тарқадиқ» деб сўзни битирди. Бир соддароғи Шомий домланинг мадҳларига тушди. Биз ҳам сўз ораларида маҳтаб-маҳтаб қўйиб эшитдик:

— Домланинг садағалари кетай, — деб бошлади ҳалиги содда мусулмон, — у кишининг билмаган илмлари, ўқумаған китоблари, дунёда бормаған, кўрмаған жойлари йўқ...

Биз билдики, булар Дегроз мачитида таравиҳдан кейин Шомий домланинг «масала»ларини эшиткали йигилар эканлар.

Писмиқ чолнинг «мазмунлик йўталиб қўйиши»ни онгламай ҳалиги содда мусулмон сўзда давом этди:

— ...Арабистон, Миср, Чин, Мочинларни юз марталаб айлангандар. Ҳар бир мушкил масалаларга дарров жавоб айтадирлар. Бу кишининг масалаларини эшитмак учун Дегроз мачитига ўн икки дарвозадан гала-галя мусулмонлар йигиладирлар. Бу кун чамаси икки мингдан ортироқ одам бор эди. Рўза, ҳаж, закот, фитр, хайр, нифос масалаларидан ташқари шу замон гапларидан ҳам айтиб қўядирлар, деди.

Писмиқ чолнинг нафаси тикилиб, олонглай бошлади. Замон ҳолидан, дегандан кейин биз ҳалиги дилкаш отамиздан Шомий домланинг ёшларға қандай қарашини сўрай бошладиқ. Писмиқ чол ёшлардек тетик бўлиб югуриб, дилкаш отамизнинг ёниға ўтди. Дилкаш отамиз бу тўғрида домламизнинг фикрларини айтиб бермакка киришкан эди.

— Ёшларнинг мўйсафид ва уламоларға ҳурматсиз қарашлари динни заволга олиб бормоқда, деб домлам кўб ғамгин бўладирлар...

Сўз шунга етканда дилкаш отамизнинг тили тўятдан тўхтади. Кулоқ солиб турсақ ҳеч ун чиқмайдир. Сездикки, писмиқ чол югуриб тушкандан кейин дилкаш отамизға бир бало қилғандир; лекин мен ўзим писмиқ чолнинг ҳасса билан туртиб қўйғанини хира-шира кўрган эдим. Туртилмаган вақтда ҳалиги дилкаш отамиз бизга кўб нарсаларнинг ҳақиқатини балки айтиб берар эди. Балки шу домланинг эскиларга ва ёшларға бошқа-бошқа гапириб тирикчилик қилғанлиқларини, яъни мунофиқлиқ билан умр кўрганликларини, мунофиқлиқнинг уламолар фойдасига жоиз эканлигини, балки ўзларининг ётиб чиқғанлиқларининг сабабларини ва бошқа сўзларни бирин-бирин айтиб берар эди.

Шомий домлаға бир маслаҳатимиз бор: таравиҳ ва хатм баҳонаси билан зўрғатдан ташкил эткан одамларини тозалаб олсинлар, ҳалиги «маҳмадана» чолдек оғзи бўшларни, сирларини ҳар кимга айта берадурған лақмаларни ўз суҳбатларидан чиқариб юборсинглар, фақат маҳалла-кўйлардаги ҳеч нарсадан хабари йўқ одамларни авраб, Шомий домлаға «мурид-мухлис» кўпайтиргучи пишиқ ва писмиқларни қолдирсинглар.

Ж-й

«Қизил Ўзбекистон» – 1925 ийл, 16 апрель, 105-сон

УЛУФ АЙЁМ

Эрта тонг вақти алоқида бир сезги берадир.

Мусаффо ҳаво, майнин ва ёқимли шамол куртакдан эндиғина чиқиб баҳорни саломлаган ёш ва тиниқ япроқларни елпиб турадир. Баракалик ёмғурлардан кейин яшнаб кеткан барра майса ўтлар ерлар бетини секин-секин ўпиб кеткан тонг шамолида ҳилпираб-ҳилпираб кетиб, ҳазил қилишгандай бир-бирларини қучоқлайдирлар. Бутун ер юзи, том-тош, ёғочлар кўқ билан безангандар...

Табиатнинг шундай ширин чоғида сурнай, карнай орқасидан ноғора чалиниб кетадир. Буларга қулоқ бериб ётасан; лекин кўб ёта олмайсан, турғинг, шуларга қўшилиб қувонғинг келадир...

ҲАЙИТ

Ҳар ким маълум бир жойға кетмакда. Кўчаларда ҳар кунги тириқчилик ғами йўқ... Кун чиқар томонни қизартириб қуёш чиқди.

Саффан-саффан!

Намоз ўқуғали эмас, жанозага эмас, намойишга тизилиш!

Саф-саф тизилган халойиқда салла йўқ; қизил байроқлар, ленталар салла ўрнида...

Биринчи май ҳайити.

Ёш кашшоғчилар, комсомоллар, ўқувчилар, фирмалилар, ботроқ – қўшчилар, касабалар қатор-қатор ўтиб, тўрт тарафга қараб кетмакдалар. Ҳар кимнинг оғзида сўз бор. бирави ўз қаторидаги одамларға биринчи майнинг бутун меҳнаткашлар ҳайити эканини астойдил тушунтириб бормоқда, бирави унинг янглишларини, баъзи «тарихий хато»ларини тузатмакда... Иш қилиб ҳаммасининг сўзи бир жойға тақаладир:

— Биринчи май — бутун меҳнаткашлар ҳайити.

Бу қаторларда бир камчилик бор, жуда катта камчилик: ерли хотин-қизлар йўқ; хотинлар бу қаторларда расман иштирок этмаганлар. Улар шундай ажойиб ва ёқимли фурсатда томлардан, деворлардан, жин кўчаларнинг узоқ бир чеккаларидан, эшик тирқишларидан қараб иштирок этадирлар. Кўчаларга чиққанлари ҳам кўб, лекин намойишдан узоқда оғир паранжи остида босилиб борадирлар. Аммо уларда бу куннинг табиий хушнудлиги очиқдан-очиқ сезилиб турадир. Аммо намойиш ўтмаган, нофора, сурнай эшитилмаган жин кўчалар, қоронғи бурчаклар бизда жуда кўб: бу жойларда, тўрт девор каталаги орасида қисилиб ётқан хотин-қизларимизнинг биринчи май ҳайитидан хабарлари борми?

Аҳволни паришон қиласурған нарсанинг каттаси мана бу.

Намойишларда, ҳам «ваъз»лик қилинған жойларда унча-мунча кўзга чалинған ўқувчи қизлар ва «Эркаклардан хайиқмайтурған» хотинлар бор. Мана шулардан бири ўзбек хотинларининг ҳолидан хафа бўлиб нималар айтадир:

— Узоқ эмас, олис бўлса икки-уч йили бу майдонлар, кўча-куйлар ҳаммаси хотин-қизлар билан тўлиб тошадир. Бундан кейинги май байрамларини хотинлар эркаклар билан кўшилиб ҳайитлашадирлар.

Бутун афтомобиллар сафарбарликка олинған.

Юк афтомобилларининг устида оғир юклар бор, уларга эскилар, пулдор, тўра, пўп, эшон, домлаларнинг оғирлиги тушкан. Ёшлар, комсомоллар ўшаларни тоза ҳам майна қилиб хурсанд бўлишиб юрибдиirlар. Гувиллаб ўтиб турған афтомобилларда ўзларининг масҳараликларини томоша қилған одамлар, мулла, эшон, тўралар тавба деб, чанг еб қолищдан бошқа нарсага арзимайдирлар...

Юмшоқ афтомобилларда «Гўдак камисарлар» визиллаб ўйнашиб ўтиб турубдир; бошлариға кўк ўтдан тож (икклил) ўраб олған ёш қиз ва болалар кўчаларда, том-тошда қараб турған оналариға, опалариға афтомобилдан кўкат, гул ташлаб ўтиб кетадирлар, уларнинг қизиқ-қизиқ, ширин-ширин ашуалари қизил байроқлар билан безалган кўчаларнинг нозик нағмаси бўлиб эшитиладир.

Ҳалиги «ваъз»чиларни гапи рост, биринчи май бутун дунё меҳнаткашларнинг ҳайити ва бойларға қарши намойиши бўлса, биз хўб яхшилаб ўтказдик. Аммо бошқа подшоҳликларда бу кун меҳнаткашларнинг ҳоли нима кечди экан? деб биринчи май кечаси намойиш ва сайилдан тарқаб келаётган ҳалқ орасидан гаплар эшитилар эди...

Хулласини айтканда, бундай биродарлик ҳайитининг олдида рўза, ҳайит, қурбон, пасхалар жуда шумшайиб қоладурған бўлди. Сабабки, биринчи май — умум меҳнаткаш халқнинг биргалашиб, катта мақсадларни кўзда тутиб, кўчаларга чиқиши билан ўтди-да...

Ж-БОЙ

«Қизил Ўзбекистон» – 1925 йил, 3 май, 115-сон, 2-бет

«МУШТУМ»

Танқид

«Муштум» отини эшитканда муштуминг қичийдир, аччиғинг қистайдир, энсанг қотадир, чунки «Муштум»дан бизнинг кутканимиз чин «Муштум»лиқ эди. Икки йилдирки мавзу бир:

*«Эшонимнинг тасбиҳлари носвой қовоқ,
Домла поччам саллалари узун чўзоқ!»*

Кўб кутдик: «Э, эшонингни тасбиҳи билан домла поччангни салласи қурсин-э!» дейтурган одамни. Ҳеч қаердан садо чиқабермагач, яна кутиб ўлтуришка сабр чидамай бу чидамасликка яна «Муштум»нинг ўзи қитиқ солди. Яъни «Муштум» кейинги вақтларда йўл йўқотиш устига мажнунона ҳужумга ҳам киришиди: унарга ҳам мушт, унмаска ҳам мушт! Ниҳоят «Муштуминг тошка тегсин, ҳароми!» дейиш даражасига етдик. Кетма-кет тушиб турған бу думбул муштларингиз кимга, мушт егучилар кимлар, отаси ва ўзининг касби нима? Кимлар билан яшаб, қайси бемазанинг суфрасидан нон ейсиз? — деб сўрамоқчи ва шу баҳонада «Муштум»нинг ўзини ҳам бир кўздан кечириб чиқмоқчи бўлди.

Устиға қарайсиз: «Муштум» — сиёсий, ижтимоий .. ойда икки дабқир чиқатурған расмлик кулки журнал!» Ичкарига қараймиз: сиёсатда на сатира унсури ва на ижтимоётда юмор таъми! Очиқдан очиқ қоровул чақириш ва «Тут мани!»

Биз «Муштум»нинг «Кулки» деб аталишидан сатира маъносини оламиз, аммо «Муштум»чи, кулки, деб аталиб қолғанифа ўзи ҳам ҳайрон. Чунки томдағи тараша ерга томон «тап-тап!»

Ҳар бир касб ўз ҳунарини илгарига юборса, бизнинг «Муштум» орқаға қараб тисланадир, жиддийлаша борадир. Гузарда чойхўрлиқ қилиб ўлтурган Тўхтамурод билан Тошпўлад aka мажлисни ҳазилдан бошлаб натижани жиддий сўкиш ва ёқа тутиш билан туга-

тар эдилар. Шунга ўхшаш «Муштум»ни ҳам ўшаларнинг жияни-да, деб қўя қолмоққа яна бўлмайдир.

Ёзғучилиқда бир қонун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони, фикрни ифода қилиш учун сўз қуриш, сўз эмас — санъаткорона, яъни шундог сўзки, айтмакчи бўлған фикрингни ифодаси учунгина махсус яратилған бўлиб, ясама бўлмасин! Фикр-кулки пардасидами ифода қилинмоқчи ёки жиддий равишдами — бу, албатта, вивескага¹ қараб бўладир. Мана шу шароитни бажарилиб бу жиҳатдан таъмин этилгач бошқа масалаларга ўтишка хақ олған бўласан. Аммо бизнинг «Муштум»да бу биринч галда кузатиладирган шароитни топиш қийин, «Муштум» ҳаммадан илгари танпарастлик қайғусида. Тузсиз ва мазасиз ошлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи; саккиз саҳифасини саксонга еткузмакчи... Журналнинг чин эгаси бўлған деҳқонда тил йўқки, «Маъносиз ғовлаған палак мени қон йиғлатадир!» деб айтса...

Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасидан ўзингга муҳбир ва ёзишғучилар етиштирдинг, деб «Муштум»га ташаккур айтамиз. Аммо шу ёзишғучиларга йўлбошчилиқ қилаолмадинг, уларни ўз йўлингга солиб ишдан чиқараёздинг, деб ҳалиги ташаккуримизни қайтиб олишга яна мажбур бўламиз. Қисқартиш йўқ, мулоҳаза йўқ, кулки ранги бериш йўқ. «Пайтава қош» нима ёзған бўлса бас! Мисол учун фақат «Муштум»нинг кейинги 13-сонидағи мақола ва хабарларгагина бир кўз ташлайлиқ: «Оқпадар»нинг² бош мақоласи -- башарти муқаддимадаги «Чалакам-чатти...» билан хотимадаги «Рад бўлинг, фалакимизга тушкан шунғиялар!» кулкига ҳисобланса, «Муштум»нинг ўз таъбирича «Нима десангиз ҳам ихтиёр сизда!» Иккинчи мақолада ўртоқ «Пайтава қош» муқаддима қилиб, «Муштум»да фазилати ёзилмаған ҳеч бир жонлиқ жонсиз нарса қолмади» дейдир ва бу ифтихор афт дастмоясизлик узридан сўнг «Ноилож шаҳарларимизнинг фазилатини ёзмоқчи бўлдим», деб тўқсон тўққузинчи мартаба сайралиб ўтилган чор байтни ўқыйдир. Бу эрса «Муштум»нинг энг маънодор ва серкулки мақолаларининг бири бўлғани учун ҳаволани муҳаррир ўртоққа қиласиз...

Олтинчи ҳам еттинчи бетлардаги «Дуойи салом» ва «Ягона қулуб» мақолаларининг ўрни бирор бетдан эмас, энг кўпи ўн беш сатр бўлади. Тўққузинчи бетдаги «Тарихи истиқбол» тўғрисиға

¹ Вивеска -- мундарижа.

² Танпарастлик -- танни семиртириш; худбинлик.

³ «Оқпадар» -- Фози Юнуснинг мустаор тахаллуси.

берилган маълумот гарчи жиддий ёзилған бўлса ҳам заарсиздир, бироқ журнالнинг асл характерига ҳам заарсиз, деб айтиш қийин. Ва шу мақола кетига уланған «Ҳақиқий тарих» манзумаси қофознинг жонига биткан бало бўлмаса ўзга фойдаси тегар, деб айтиш яна қийин. Чунки йигирма йиллардан бери бизнинг каттадан кичигимизнинг ашуламиз фақат шу қора тарихни такроридан иборатдир. Яна ҳам такрори кекирикдан бошқаға ярамас, деб ўйлаймиз. Агарда «Мушфиқий» ўртоқ шунча ҳимматини «Тарихи истиқбол»ға тақлидан халқимизнинг келгусини қулки ҳолда тасвир қилиш учун бағишилағанда эди, эҳтимолки «Муштум»га янги бир материал берган ҳам бўлар эди.

Ўн биринчи бетдаги «Эси жойида экан» ҳикоясининг асло боси-лиш лаёқати йўқдир. Асарнинг эгаси бўлған «Тегишқоқ» хафа бўлса ҳам унга айтамиз: «Муштум»ни аямасангиз ҳам бир оз ёзучилиқ исмини ҳурмат қилингиз! Башарти ўзингизнинг ҳам эсингиз жойида бўлса иқрор этасиз, шу ҳикоянгиздаги қаҳрамонингизнинг нусхаси Ўзбекистонда топиладирми, йўқми? Агарда шу ҳолни «Онаси түфқан-да, ўлган», десангиз бизни маъзур кўрингиз!

Хулоса: «Муштум»нинг мундарижаси тўғрисида бирма-бир та-нқид жадвали тузуб ўлтуришнинг ўзи ҳам бир эзмалик ёхуд вақтни сунистеъмолдир. Энди «Муштум»нинг тилига тўхталсақ:

1—Тилсизлик (дудуқлик ёки соқовлик);

2—Бўғоз-қисирлик (дағаллик);

3—Услубсизлик;

4—Сўзда иқтисодсизлик ва бошқа сиз-сизликлар яна унинг ху-сусиятларидан бўлиб чиқадир.

Ҳеч ким инкор этмаса керак: бошқаларнинг матбуоти ҳиссасига иккита вазифа тушса, бизнигига тўртта тушадир. Ўзгаларнигига тўртта тушса, бизнигига саккизта тушадир. Чунки қўйни матбуотнинг вази-фаси фақат ҳалқни танвири⁴ ва йўлға ташвиқ бўлса, бизда бу вазифалар устига зам қилинған тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таассуфки, бу масъулиятни яхши тушунгандишиларимиз жуда оз ва кундалик матбуотимиздан «Фарфона»ни истисно қилғанда бошқала-ри бу масалага жуда аҳамиятсиз қарайдилар. Шу аҳамиятсиз қарағу-чилар жумласига бизнинг «Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир.

«Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир, дедик. Чунки бунинг исботига қийналиш йўқ: «Муштум»ни ўқуй оларлиқ ҳар бир киши унинг бу айини тил билан иқрор қилмаса ҳам, лекин яхши ҳис эта-

⁴ Танвири — маърифат.

дир. Даъво жуда қуруқ бўлмасин, десангиз шу қўлимиздағи 13-сон «Муштум»нинг 2-бетидаги «Лўттибозлиқлар» бош мақоласидан олиб, бир-иккита мисол кўрсатайлик: «Ерли халқ билан ёвруполиқлар ўргасида бўлған ва онгсиз қисмини фақат ерли халқ боғдорлари ташкил қилған янги шаҳар ижроқўми, баладия идораси қандай қилиб текширилса бу идора ерли халқдан кулиб тургандек кўриладир» (2-устун, 25-йўл). Бу илмий жумладаги тилга мен билан ўртоқ «Оқпадар» тушунмасақ, ишчи-дәҳқонининг тушуниши жуда мушкул ва бу тил тузатиш эмас — бузиш! Яна биттаси: «Рад бўлинг, фалакимизга тушкан шунғиялар!...» (3-бет 14-йўл) Бу жумла эса маълумотсизлик устига яна тил билмаслиkdir:

- 1 — «Фалак» эмас — «палак»дир;
- 2 — Шунғия палакка тушмайдир, балки палакнинг илдизидан кўкариб чиқадир.

3 — Ўртоқ «Оқпадар» ўйлаған палакка тушадурған нарса шакар куртидир. Қисқаси, ўзбекчада чиқмоқ билан тушмак маъноси бир эмас...

«Муштум» ўзининг тилсизлиги устига яна бўғоз-қисирлик (дағаллик) касалига ҳам мубталодир. Маълумки ўзгаларникidek бизда ҳам икки турлук тил бор: халқ тили, матбуот ёки адабиёт тили, мана шу асоси бир бўлса ҳам лекин фарқи катта бўлған икки турлук тилни «Муштум» аралаш юритадир. Ўртоқ «Оқпадар» ўзининг тўрт эллик мақоласида ҳам матбуот тилини, ҳам халқ тилини ишлатадир. Даъвони яхши онглатиш учун бундог десак ҳам мумкин: Мақола бир, мавзу бир, аммо ёзғучи бўлсачи, ҳам Тошпўлад тажанг, ҳам Калвак маҳдум, ҳам... шу дағаллик баракасида «Муштум» жонсиз ва руҳсиздир. Дона учун ўзини бўяған зоғча икки тарафдан ҳам рондан даргоҳ⁵, сарсон ва саргардондир. Бу тўғрида мисол кўрсатиб ўлтурмаймиз, мисол учун сизга «Муштум»нинг ҳамма сонлари.

Услубсизлик тўғрисида гапуриб ўлтурмай ўшунигина айтамиз: услугуб деган нарса тил билишка боғлиқ бўлған ва ҳар бир ёзғучининг тилининг характеристи каби бўлиб танилған бир хусусиятдир. Демак-чимизки, ёзишфа малака ҳосил қилинғач, услугуб ҳам ўз-ўзидан туғиладир. Сўзда иқтисодсизлик ҳақида юқорида бир мартаба ёзиб ўтдик. Аммо бу ўринда тамом қаноат билан шуни айта оламиз: йигирма тўрт бет «Муштум» кулгисини саккиз бетка келтириш асл сиз қўзлаган мундарижа ва тўлалиққа зарар бермаганидек, қуйидағича иқтисодий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлур:

⁵ Рондан даргоҳ — қувланиш.

- 1 — Қоғознинг уч ҳиссаси иқтисод;
- 2 — Наборшиклар ўринсиз хизматдан озод;
- 3 — Ўзларига ҳам ҳафтада уч кун сайл ва тўртинчиси, ҳам энг каттакони: халқни зериктирмаслик.

Унинг расм қисмидан ҳам қаноатланиш қийин, аммо ичкариси-дек эмас. Шу 13-сондаги турмушдан, болалар саҳифаси, джекол, ҳаёт-мамот масалалари ва соғлиқни сақлаш расмларини айбситиб бўлмайдир. Биринчи бетдаги «Ёврупо саҳнасида» расмининг эскирганлиги ва бизнинг ишчи-дехқон савиясига ётлиғини эътиборга олмасақ, бу ҳам чакка бўлиб чиқмайдир. Яъжуҷ-маъжуҷ расмига доир «Тарихи истиқбол» тузук маълумот бермаганидек, уларга тирмашкан қитъалар исми ўрисча қўйилған. Тиш-тироғи билан ўзбекчалаштириш ҳомийси бўлиб танилған бир журнал учун бу гап катта камчилик бўлмаса ҳам, аммо Ёврупо мажмуалари феълидан хабар-сиз ва ўрисча билмаган ўқуғучиларни бир мунча вақт қабзиятка солиб қўйиши шубҳасиздир ва лекин бошқа фойда-зарари, албатта, бўлмас. Охирни бетдаги динга қарши қўйилған карикатура ҳам ақлға сифмайдирған эмас. Аммо бизнинг ишчи-дехқон руҳидан тамоман жоҳиллик ва фафлат, деб айтиш қийиғ бўлса ҳам бироқ қилтилаб турған «Муштум»нинг ишчи-дехқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишиға кўр-кўронга суюқасдир ва сиёсий саводсизликка яқинлашаёзған бир андишасизликдир, деб ўйлаймиз : бу мулоҳазасизликни унинг ичкарисидан ҳам кўпинча учратилса бўладир.

Умуман биз «Муштум»нинг расм қисмига юзакироқ қараб ўтдик. Чунки маънони суратдан эмас сийратдан⁸ олиниши машҳур бир мезондир.

Ундан сўнг ўз ҳаётимизнинг лавҳаларига чин либос кийдиргучи, ўз кишимиз, ўз сураткашимиз йўқ, бу йўқлиқ ҳам тилни тишлатадир.

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 7 август. 193-сон

⁶ Қабзият — дикъат бўлмоқ, сиқилмоқ.

⁷ Аслида бу икки мунаққиднинг баҳслашувига икки диннинг орасига низо солувчи ва шаккоклик намунаси бўлган мана шу карикатура-сурат сабаб бўлган эди. Сурат Исо пайғамбар ва Муҳаммад пайғамбар бир-бирларининг либос этакларини сиқиб турган ҳолатда чизилиб остига қўйидаги изоҳ берилган эди:

Исо: — Эски ридоингни сиққан сарн мазҳаблар кўпаядир.

Муҳаммад: — Насиҳатингни ўзингга қил, мен қанча сиқсан ҳам саниклидек кўпаймайди.

Муштум: — Ё Муҳаммад, бўш келма, ғайратинг жойида. Исодан камлигинг йўқ.

⁸ Сийрат — хулқ-атвор, хислат.

⁹ Фози Юнуснинг жавоби китоб охирига илова қилиб берилди.

ШАЛЛАҚИ

Халқда бир мақол бор: «Ўғри кулиб енггар, ғар йиғлаб». Шунга ўхшаш ўртоқ Фози Юнус ҳам шаллақилиқ билан енгмакчи!

Ўқумаған бўлсангиз «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонидан «Муштум» деган сарлавҳа тегини кўриб чиқингиз-да, ундан сўнг ўшани 201-сонидағи «Танқидми, тош отиш» мустазодига солиши-дирингиз!

Қизиқ гап: «Мен нима дейману эшагим нима дейди?» деган экан бир бечора!

Мен мўътабар Фози Юнусдан бунчалик таназзул кутмаган эдим. Тузук, куткан эдим: салмоғлиқ жавоб, саноғлиқ мулоҳаза! Наинки тутканда тутдек тўқилиб, ютканда йўқдек сафсата.

Муддаъининг¹ даъвосича демагогиядан² соф, юмруқ³ ёпишмоқдан холи бўлған бу баённомани ўқуғандада дафъатан жавоб бериб ўлтуришни қаламим учун эмас, қимматлик ва муқаддас газета саҳифасига, ундан кейин ўқуғучилар вақтиға хайф билған⁴ эдим. Бироқ Мулла Фозининг бу падарона тараҳҳумномасининг⁵ фожиаи алима-сига⁶ дафъатан тушунгучи аҳли басират бармоқ билан санарлиқ, аммо қурбон бўлгучи ёш-ялан аксарият эди. Ана шу кўбчиликни мулоҳаза қилиб яна жавоб бериш фикрига келдим.

Жавобдан илгари бир оз кейинга қайтайлиқ: мен ёзғанда сарла-вҳа остиға «танқид» деган гапни туширдим. Чунки муддаъининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсағанини ва елмай-югурмай демагогия, деб бақиришини билар эдим. Ҳақиқатан, шундай бўлиб чиқди-да, ахир!

Матбуоткагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир кўчасига кириб юргучи ва аксар ўз сўзини ўтказгучи «танқид» отлиқ чапаннама бир маҳлуқ бор. Бу маҳлуқнинг холиқи⁷ ҳаётнинг ўзи ва лекин отасиға йўлбошлиқ қиласадир. Чунки ҳаётнинг узоқ муддатлик тажрибалари ва аксар ҳатолари ана шу ўз сўзлик, аччиғ тиллик нафсоният, ғараз ва шахсият оғриқларидан тоза «танқид» маҳдумни туғдирғандир. Ҳаётни янгидан-янги муваффақиятларга судрагучи, маърифат деган му-

¹ Мустазод — илова.

² Муддаъи — даъвогар.

³ Демагогия — сафсата.

⁴ Юмруқ — мушт.

⁵ Падарона тараҳҳум — оталарча меҳрибонлик.

⁶ Фожиаи алима — аламли фожиа.

⁷ Аҳли басират — ўтқир кўзли, сезгир одамлар.

⁸ Холиқ — ярагувчи.

аммонинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу «танқид»дир. Мен танқидни шу маънода тушуниб, бир неча йиллик ярим-ёрги тажрибаларим устига ва ўша тўғрилардағи назариётлар асосига (тўғрими, эгрими, лекин холисона) маълум фикрларимни тердим. Лекин Фози Юнус ўртоқ «танқид» истилоҳини бошқа маънода юритиб келган бўлса керак, хесиз ва бесиз кишини қовоқ арига чақдирмоқчи⁹, шиши устини «тибби Юсуфий»нинг кенгашича қора балчиқ билан чапиб яна наҳс босдирмоқчи бўладир...

Танқидга бир нима демасдан туриб лўли кўчасига кириб кетадир: «Ҳа, Жулқунбойга тарелка тута-тута¹⁰ тарелкаларим синиб кетти, шаҳарнинг бир бурчагидаги ҳовлисига қатнай-қатнай кавшимизнинг чакаги йиртилди...» дейдир. Ўйлаб кўрилсин, бу нима деган маънисизлик? Бу сўз замирига нимани яширмакчи? Агар мақсад: «Жулқунбой келса журнал яхши бўлар эди», бўлса камоли эҳтиром билан айтаманким, буни кимга уқдирган бўлса ҳам шайтоннинг уйи ёнсин!

23-йилнинг февралида шекиллик, «Туркистан» газетасига ўртоқ Абдулҳай Тожи^{*} муҳаррир белгиланди ва шу ўртоқ бир кулки журнали чиқарингиз, деб мен билан Фозини чақирди. (Бу вақтда Фози газетанинг мудири эди) биз иков ишга киришдик-да, натижада саккиз сонча «Муштум» чиқди. Шу ўртада Абдулҳай газетадан кетди, унинг кетиши билан (идоранинг оқчасизлиғидан бўлса керак) мен ҳам ишдан озод қилиндим. Журналга четдан ёрдам бергучи, яъни озод ёзишфути сифатида кирдим. Маълумки, ҳар бир кишининг (жумладан Фозининг ҳам) ўзига яраша даҳмазаси бўладир ҳам томоғинг қаердан тўйса ўша жойнинг ашгуласини айтишка тила, тилама мажбур қоласан. Шунга ўхшаш мен ҳам баъзи идоралардан иш олиб, эртадан-кечкача матбаада ишлай бошладимки, Фозининг кўзи юмилган эмас, аммо шунда ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан Фози бўлмаған вақтларда баъзи сонларни ўзим чиқардим ва биринчи йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонгача давом эткан «Калвак махдум хотираси» ва бошқалар уста Фози айткандек, тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, маҳзи¹¹ самимият тўлқинидир. Заказ ва тарелка билан айниқса таълифотда¹² бир иш чиқариб бўладир, деса номаъқул бузоқнинг гўштини есин, Фози! Тарелка қаердан келар экан, деб қаламингни йўниб ўлтурсанг мешдек шишиб ўласан, садаға!

⁹ Бирор орқали жабр бермоқ.

¹⁰ Тарелка тутмоқ — лаганбандорлик, ялинмоқ.

¹¹ Маҳз — фақат.

¹² Таълифот — асар ёзиш.

Энди Фозининг шалоқ жавобиға ўтайнинг:

— Фози «олимус-сирри-валҳафиётдир»¹³, чунки Жулқунбойнинг унга очиқ белгилик бўлған бир сирри бор! Ўзи хўб яхши биладир. Аммо ҳозирча очмайдир. Негаки, бу сир Жулқун қўрқоқни чўчтигиб, тилини қисиқ қилиши учун кўб мужарраб¹⁴ доридир. Ҳой, мулла Фози! «Мард бўлсанг майдонда ҳангра!» деган гапни эшитканингиз борми? Ахир юракка жуда ёмон ваҳма солдингиз-ку? Диндор демакчимисиз, миллатчи дейсизми? Нима ахир?

Агар фақат сизгагина маълум бўлған фақирнинг мудҳиш мақсадим шу иккенинг бири бўлса яна карнайчига яхтак-иштон йўқдир¹⁵. Отингизни бу ердан «чух» денгки, қоровулнинг кураги бўш эмас!¹⁶

Бўш вақтингиз бўлса, ўткан асрда эмас, шу 20 асрнинг 20-йилида нашр қилинған асари оқизонангиздаги «ҳамд»ни ўқингиз:

«Ҳамд айтарман ийглаб-ийглаб Ҳудоиймга,
Тўкиб ёшил роз айтарман Аллоҳимга,
Жоним бирла наът айтурман расулуллоҳ,
Ҳабибингни ҳурматидан бергил паноҳ».

(«Турма хотираси». Фози Юнус асари)

Фози Юнус дабдурустдан кишини элаб ташлайдир: «Муштум»нинг мавзуи бир, дейсан, бунга исботинг қани?» — дегач «Йўқ, бу демагогия», деб ҳукм ҳам бериб қўядир. Ўша 20-йилда ҳамдни айтканингизнинг ҳурматига қўзингизни каттароқ очиб, лоақал 13-сон «Муштум»ни бир кўздан кечиринг-да, мавзуларни бир-бирига чақишидирингиз ва ундан кейин фўлдираш воқиъ бўлмаса жавоб берингиз! Кундуз куни чароғ кўтаришдан безорманки, бу мақсадим ҳам сизга маълум!

Фози Юнус ажойиб бир тил олимидир. Ўзининг даъвосига тўғрилаб, тил қоидалари ҳам тузадир: «Муштум»да жиддий танқидлар ҳам бўлаберадир. Устида ҳам сиёсий, ижтимоий, танқидий, деб ёзилған», дейдир. Дуруст, шундай дейилган. Бироқ шу тавсифлар кетига уланған «Кулки журнали» хабарига нима дейсиз? Мундан чиқдики, сизнинг тил қоидангизда «Сиёсий кулки, ижтимоий кулки, танқидий кулки» деб ёзилмоғи керак экан-да?! Агарда шу даъвонгиз дуруст

¹³ Олимус-сирри-валҳафиёт — ошкора ва маҳфий нарсалардан хабардор, билувчи, бу хусус фақат Аллоҳагина хосdir.

¹⁴ Мужарраб — синалаётган, текширилаётган.

¹⁵ Илгари карнай-сурнайчига тўйдан кейин тугунда сарпа берилган.

¹⁶ Бу қочирим ибора: сиз кўтартган масала (от) — матбуот майдонини ифлос қиласди, уни тозалашга вақтимиз йўқ, мазмунида.

бўлса, нега шу чоққача на сиёсатдан ва на танқид ва ижтимоиётдан бирорта мақола ёзиб ўқуучиларни сероб қилмадингиз?

— Ҳақиқатдан қочиб, тилга янги қоидалар тузиш разолатдир, ўртоқ!

Фози Юнус ўзини кўруғлашда танҳодир. Мен: «Атроф ёзишғу-чиларини тўғри йўлға сололмади», деб ўткан мақоламда ёзған эдим. Лекин бу сўз ўртоқ Фозининг уста сиёсатига қурол бўлаёзибди. Шундокки, бир неча янги ёзабошлиған ёшларни бағриға босиб: «Ануни қара, санларни фалон деялти-я!» демакчи ва ўзининг соясидан хуркиб «Ўғри!» деб бақирмоқчи, соддалавҳларни¹⁷ ишдан кўймоқчи! Аммо шу ёш қаламларнинг ҳомийси бўлиб кўринган Фози, ўз бағриға олғанларнинг бири ўртоқ «Пайтава қош»ни раҳмисиз суратда ўз манфаатига қурбон чалиб айтадир: «Пайтава қош»қа ишлаш учун берилган материаллар бир оз тузини йўқотадир! Фозининг бу ҳолини ўқуучилар муҳокамасига бериб, мен ўз томонимдан бундай дейман: агар сиз китоб сўзига ишонсангиз виждонингизнинг сал обияти¹⁸ қочибдир!..

Фози Юнус ўзининг жаҳлига мункирдир¹⁹, аммо жаҳолати қавий-лашканда²⁰ тешиб чиқиб хўжасини шарманда қиласадир. Мен «Сўзда иқтисодсизлик», деб «Муштум»нинг ниҳоятда серсўз ва кам маъно эканини мурод туткан эдим. Мулла Фози бўлса «Иқтисодсизлик» замирида тилимизнинг ишланмаганини, услугбисизликни ва тагин алланима балоларни кўрсата келиб: «Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзғанда бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир», деб ўзини кулги бир ҳолға кўядир. Сизга муаллимлик қилолмайманку, бироқ айтиб ўтаман: бир жумла сўзни, албагта, ўн киши ўн хил тузадир. Сиз буни бир хил ёзмайди, деб айтмангки, уят. Агар қабул қилсангиз бир маънони онглатқан бир жумлани ўн киши тарафидан ўн турлиқ ёзилиши сиз айткан имлонинг тузалишига ҳеч бир вақт қарамайдурған табиий бир қонундир. Имло тузалгач, кишилар бир тус, бир сурат ва бир бўйда туғиладирлар, деб кутиш айниқса сизга — Фози Юнусга келишмайдир... Бунчалиқ ҳам ўзингизни, ҳам бошқани овора қилиб ўлтурғандан билмаган масалангизга сукут қилсангиз нима бўлар эди. Ва шу қизғанч²¹ ҳолингиз устига «Кўб кеккайберма!» деб тумшуқ чўзишдан уялмадингизми?

¹⁷ Соддалавҳ — гўл.

¹⁸ Обият — сув, камаймоқ мазмунида.

¹⁹ Мункир — инкор этувчи.

²⁰ Қавий — кучаймоқ, жўшмоқ, қувватланмоқ.

²¹ Қизғанч — ачинарли.

Фози ўзи майдонга чиқарған ихтиордан ҳам тонмоққа моҳирдир. Мен «Муштум»дан айнан күчириб айтаман! «Рад бўлинг, фалагимизга тушкан шунғиялар!» дейсиз. «Бу тўғри эмаску», деб Фози қарайдирки, ҳақиқатан иш чатоқ! Шундан сўнг: «Деҳқонлар ҳам палагимиздан шунғия чиқди, демасдан, палагимизни шунғия бости, деб айтадурлар» дейди ва елмай ютурмай «тушкан» сўзни «бости»га алмашдириб қўядир-да, майдонда ётқан ўн минг нусха «Муштум»даги «тушкан» сўзини «бости»га оғдариб чиқишқа вақт тополмайдир...

Эзмалик бўлса ҳам яна бир тўғрида Фози айтканча «Изҳори фазл» қиласилик: «Шунғия чиқди» деган сўз озчиликка айтиладир, аммо «Шунғия бости» сўзи ғалабаликка дейиладир. Масалан: «Шунғия чиқған эди» (битта-ярим) «палакни бости» (чиқа-чиқа қўпайиб) шунга ўхшаш «ёв келди» (уришмоқчи ёки уришиб турибдир) «ёв бости» (ёв кучайиб бости, қутулишқа чора қолмади) бўладир. Демак, сиз мен айткан «чиқди» сўзини қабул қилмай туриб «бости»ни ўзлаштиrolмайсиз. Бу бурма бичингиз ҳам ўзингизга тан бўлсин!

Фози ўртоқ! Агар даъвонгиз сиёсий саводлилиқ бўлса жавоб берингиз-чи: шўролар ҳукумати ва фирманинг Шарқда туткан сиёсати билан ички Русиядаги сиёсати орасида фарқ борми, йўқми? Русия ишчи-деҳқонлари орасида юргизилган бир кампания бизнинг Ўзбекистонда ҳам ўтказиладими, йўқми? Истиснолар, фалонлар?²² Бас, сиз билан мен ишчи — деҳқон ходими бўлатуриб, нега валинеъматимизга²³ оёғ хизматини²⁴ ўтаемиз?

Бултур Масковдаги собиқ «Бухоро билим юрти»²⁵да ўртоқ Исталин отиға «қуслуб» очилатурған бўлиб расми кушодга ҳалиги ўртоқ

²² Албатта, фарқ бор эди. Большевизм ғояси миллиатни, динни, маҳаллий шарт-шароитни тан олмади. У Ўрга Осиёга ҳам кириб келиб неча асрлардан бери шаръий аҳкомлар билан ҳимоя қилиб келинаётган хусусий мулкни бекор қилди. Ёлғон ваъдалар билан «Ер деҳқонга!» деб 1921-22 йиллар ер ислоҳотини ўқагизиб ер эгаларининг ерларини, заводчи бойларнинг завод-фабрикаларини, тижкоратчи бойларнинг мол-мulkини мусодара қилди. Динни давлат: ишларидан ажратиб, Туркистоннинг жон томири: бўлган шаръий аҳкомлар жорийсини тақиқлади, вақф срларини давлат ихтиёрига олди, мадрасаларни, эски ва янги усуздаги жадид мактабларини ёпди. Оқибатда ҳалқ озодлик учун большевикларга қарши уюшиб оёққа турди. Бундан кўркиб, Совет ҳукумати 1922-23 йиллардан вақф ерларини маориф шўйбаси ихтиёрига берди, шариат маҳкамалари очилишига, мактабларда дин илми ўқитилишига руҳсат берди, ер-сув ислоҳоти тўхтатилди. Лекин бу компаниялар Россиянинг ўзидаги аёвсиз раввишда олиб борилган эди.

²³ Валинеъмат — бу ерда Сталин назарда тутиляпти.

²⁴ Оёғ хизмати — чалмоқ, тўсиқ бўлмоқ.

²⁵ Расми кушод — очилиш маросими.

билин Калинин бўйой²⁶ таклиф қилинған эдилар. Мажлиска Масков ўқуричиларимизнинг кўблари иштирок қилиб, ўртоқ Калинин раислик этди ва ярим соатлик насиҳатомуз нутқида «Масковга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоқча, ундан сўнг шу олған билимингизни ўзингиз туғилиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб²⁷ ишчи-деҳқонларингизга силлиқлик билан юқдиришқа ҳаракат қилингиз. Русия шароитидан тамоман бошқа бўлған бир муҳитда жуда нозик масъулиятни ўтагучи қаҳрамонлар эканингизни унутмангиз!» деди.

Бу улуғ раҳбар Шарққа келмай туриб мундаги таассуб билан²⁸ фойибона ҳисоблашар, биз шогирдларига энг маъқул ва ҳассос²⁹ васиятини сўзлар эди. Бу васият умуман Шарқ халқларида кўрилган ҳалиги хусусиятни яхши билганлиқдан ва мавзуу ниҳоятда эҳтиёткор иш кўришни талаб қилғанлиқдан сўзланар эди. Агар бизинг кўхна адабимиз бўлған Фози катта раҳбарнинг ҳалиги васиятига қулоқ солмағанда ҳам ўткан йиллардагина номозини ўқуб, рўзасини тутиб юргучи ва матбуот орқалиқ ҳамду наът тарқатқучи — ўзидан ўрнак олса «Салласига яраша ақли ҳам бор экан», деб катта-кичик бара-калла ўқур эди.

Раҳбарнинг сўзи: Русия шароити бошқа, сизники бошқа бўлиб²⁹ турған бир замонда икки асрлик маданият эгаси «Безбожник»³⁰ тақлид қилиш «Бутим йиртилиб ўламан» дейишdir. Йигирма беш йиллик тажриба эгаси ва элли йиллик маданият соҳиби бўлған «Мулла Насриддин»³⁰ тўғрисида маним фикримни сўраш, яна рухсат бермасангиз ҳам ҳамоғатдир. Ўзим кўрмаган, билмаган ноошно бир ўлканинг чўпига ҳам кўр-кўронга тақлиддан ҳазар қиласман, ўртоқ.

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 25 август, 208-сон

²⁶ Калинин М. И. — СССР МИК раиси.

²⁷ Мутаассиб — динга кўр-кўrona бериувчи, фанат.

²⁸ Ҳассос — сезгир.

²⁹ «Безбожник» — 1922-41 йилларда Москвада чиққан «Худосизлар» атистик газетаси ва 1925-41 йилларда чиққан журнали, бу ерда Русияда матбуотнинг пайдо бўлған вақти назарда тутиляпти.

³⁰ «Мулла Насриддин» — 1907-1932 йилларда Озарбайжонда чиққан сатирик журнал. Кейинчалик «Кирпи» деб номланган.

ЎЖАР КҮР

Қалам қўлимда, лекин нима учундир, бир неча галдан бери равон кетмайдир... Кимдандир нафратланиб, қайси бир жанастан ҳуруккандек бўладир... Ҳурукма, дейман, лекин ул ҳамон йўлда тезак кўрган арғумоқдек чимирилиб буриладир... Оёғи остидағи тезакни босиб, янчиб ўтмакка унамайдир. Эҳтимолки, унинг бу ҳоли ахлатни босадурған оёғини ҳайф билгани учундир¹!

Арабларда «Аввал йўлдош танла, шундан сўнг йўлға туш!» мазмунида бир мақол бор. Шунинг сингари йўлим тўғри ва хатарсиз бўлса ҳам йўлдошнинг ўтача ифлосига йўлиқибман, яъни чаким шалтоққа тушибдир... нима қилай? «Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мазмунига амал қилмай чора борми?

Ҳақиқатан, қўшним кўрдир. Ўзи илгарига бир одим боса олмағанидек, етакка ҳам унамайдир, яъни ҳалқ айтканча кўрларнинг ўжариdir². Унатмоқ мақсадида «Ҳой, қори ака! Ўлтурған жойингиз жуда ифлос, бир икки қадам берига юритиб келай!» десангиз, тагидаги ифлосидан олиб сизға ва девор-тошға чангл-чангл отадир ва катта-кичикни ҳаммом боришиға мажбур қиладир. Ўзи бўкиб ўлтура берса биз ўзиники ўзига ҳалол дер эдиг-а, бироқ бошқаларни бета-ҳорат қилғани ёмон, бу сўқирнинг!

«Шаллақи ким?» деб Фози Юнус 211-сондағи, билмадим, нима номасида менга савол ташлайдир. Мен камоли эҳтиром билан жавоб бераманки, «Шаллақи — сиз!» Чунки шаллақининг шохи ва ёким узун шалпанғ қулоғи бўлмайдир. Сиз ўзингизда шох ва шалпанғ қулоқ ахтара кўрманг! Агар билишкага ҳавасингиз бўлса «Шаллақи» деб ҳалқ ўртасида машҳур бўлған сизнинг уруғингизда кўрилган хусусиятлар қуийдағича:

1 — даъвода асоссизлик;

2 — таги йўқ ҷелакка сув тўлдириш;

3 — мақсад, бир ҳақиқатни майдонга ташлаш эмас, балки қайси йўл билан бўлса ҳам шу ҳақиқатнинг устига таппи қалаш ва шу уч чоралар орқасида юракни мустамлака ҳолига қўйған обрў ва кимсан — фалончилиқларнинг шоирона кайфига ҳалал бермаслик. Мана,

¹ Жанастан — тезак.

² Ҳақиқатан ҳам, насли айри отлар тезакни ҳеч босмайли ёки устида ётмайди.

³ Чак — чек, хисса.

⁴ Ўжар-худбин, ҳар бир ишни ўзи тилаганча юритмакчи бўлған киши. Фарблиларча романтикага яқинлашиб келса ҳам, бироқ Еврупо романтиклари бизнинг ўжарча жоҳил бўлмайдилар (Муал.).

шаллақининг илмий таърифи шулдир. Фози Юнус агар бу таърифга бовар қилмай «Шаллақи» аталишдан нозланса, шу 211-сондаги менга берган иккинчи жавобигаёт ўзи инсоф қилиб (инсофи бормикан, тавба!) бир кўз ташласин.

Жулқунбойнинг шахси устида (танқиди устида эмас, чунки меним ёзғанларим танқид эмас эмиш!) тиши ўтмаса ҳам талайғина қуруқ сүяқ ғажибdir, лекин Жулқунбойнинг асосий талабларига келганда думини қайчи қилиб, ўзини араванинг тагига олибdir⁵. Холбуки, унга ола-бўжи бўлиб кўринган Жулқунбойнинг танқиди Фозининг қуруққина сүяқ мушкиб, Тошканд билан Қашқар орасида тилини бирярим қарич осилтириб чопишида эмас, балки «Муштум»нинг мавзуи, сўзда иқтисодсизлиги, тил билмас фалчалиги ва бошқалари тўғрисида эдиким, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сони ўкугучининг қўлидадир. Ўзини «Муштум»нинг бобоиي қалони ўзлон қилиб майдонга от сурган, садоқат ўрнига шахсият маржонидан⁶ бўйин тумор осиб вирди нафсоният⁷, зикри шақоват⁸, оғиз очиши ёлғон ва маҳтанчоқлиқ бўлған Фози Юнусдан жавоб куткан эди. Лекин ул чин раддия ва ёки таслим ўрниға унинг тувагини тўғриламоқчи бўлған бир кишининг устига занжирини узмоқчи, ошнолик алоқасини бузмоқчи бўладир.

«Қуруққина уйимга ўт, кўзимга чўп тушди!», деб дод-фарёд қилиш билан ҳалол луқмани бу ерда қўйиб, тоғдаги машоққа бесаранжом югуриш⁹ билан «Фози Юнус»ликнинг тамтамроқ¹⁰ обрўси ни сақлаш, ажобо мумкинмискин? Шу жаҳолат, шу сиёсий ва адабий саводсизлиқ билан тумшуғини чўзиб қачонғача вовайлалот ўкур экан, бу бечора? Ақллилар наздида, аҳли донишлар назарида уятсизларча афтиға қора суртиб «Ололмайди кал!» рақсини адо эткучи во асафо¹¹ , оғам Фози Юнусдир!

Шу ўринда сизга «Юрт ичида шўра кўрсаткан олий»га¹² оталарча бўлмаса ҳам, оғаларча бир кенгаш берай:

Ўзлари марҳамат қилғандек, кундан-кунга замон ўзгарадир, ишлар янгарадир. Ачасини кўйнагини кийиб чиқған Фози Юнуслар кат-

⁵ Бу қочирим ибора қўрқиб қочган итдан олиниб айтилади.

⁶ Шахсият маржони — худбинлик.

⁷ Вирди нафсоният — иззатталаблик, манманлик.

⁸ Зикри шақоват — бадбахтлик.

⁹ Бу қочирим ибора «Кўлингдан келмайдиган ишга қўл урма» маъносида ишлатилади.

¹⁰ Тамтам — олифта, дабдаба.

¹¹ Асафу — афсус, надомат.

¹² Бу ибора яхши ишлар қолиб ёмон ишлар билан шуғулланувчи нодон одамларга нисбатан қўлланилади.

та-кичикдан жиртак оладирлар. Матбуот саҳифаси ва адабиёт саҳ-наларигагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир соҳасига чурук-чориқ, латта-путта ёзғанлар раҳимсиз суратда супирилиб, аксар кунлари жувоз ҳайдашга қоладир. Сиз Фози Юнус, ўзингиз икрори шаръий қилғанингизча, жаҳл тўрвангизни ҳар кимга амонат топшириб жаҳолат интишорига ¹³ кўшиш ¹⁴ қилмангиз-да (чунки жаҳолатимиз Фози тўрва очмаса ҳам ҳадсиздир), култа ¹⁵ соқолингизнинг, кекса мўйингизнинг мулоҳазасини қилмай, савод мактабига кирингиз! Чунки ёшлиғида обакидандон шимиб, ақли тушдан кейин кирган Фози Юнусларга илм суви билан жаҳолат тўрвасини покизалаш лаҳадгача фарздир!

Мен Фозининг кечаги берган жавобини ўқуб, кайфланиб-кайфланиб кулдим. Чунки бу кунги матбуотимиздаги чўлтоқ супургилардан бири, ҳам биринчисининг жонлиқ характеристикасини ҳам фақат бу мақола берар эди. Аммо сўкишдан, риторика — маънисиз фасоҳатдан ¹⁶ нарига ўтаолмаған ўғри фазилатка қирғин келсин, дедим. Юқорида айтканимдек, ҳақиқатан чаким шалтоққа тушкан эди. Чунки мен ораға ташлаған асли масала Фози Юнуснинг алдар халтасига тушиб кеткан, орада маълумингиз ранги ўчиб қони қочқан бир сиймо — Фози Юнус кўлида ўқлоғиси билан юрар эди. Ҳой, — дедим, — ҳали ҳам бузофингиз топилмадими, эгачи? — дедим .

Бузоқ йўқотиб, кўлиға ўқлоғи ушлаб кўчага чиқған Фози Юнусда юмишим йўқ. Сиз ўқуғучи мендан умид тута кўрмангки, Фозининг йўқолған бузофининг шаънига бирма-бир марсия ёзар, деб. Ёзмайман. Нега, десангиз мен бу боққа фақат бир кинначи сифатида кирган эдимки, бузоқ йўқотқан эгачим ўқлоғи кўтариб қаршилади. Бу боғнинг холис эмчи сўзига тушинадирған йигитлари бордир-ку, ахир!

Фози Юнус бир ўринда ҳақиқатка томон эшикнинг тирқишидан қарағандек бўлиб, Тошканд билан Қашқарнинг фарқига бориб кела-дир. Агарда ул Қашқар каби Тошканд билан Ўзбекистоннинг ўзга гўшаларини ҳам ҷақишидира бошласа эди, тоқчада хатна муомаласини кутиб ўлтурғучи болалар «Чил-чил...» ғазалини ўқуб юборар эдилар ¹⁷. Аммо Фози типиричилайдир. Айби йўқ, бул ҳам қолсип,

¹³ Интишор — ёйилиш.

¹⁴ Кўшиш — ҳаракат.

¹⁵ Култа — хотинларнинг бу кунда истеъмолдан қолған бош кийимлари. (Муал.).

¹⁶ Риторика — фасоҳат — чиройли сўзлари.

¹⁷ Бузоқ — бу қочирим ибора мақсад, масала, калаванинг учни маъносида.

¹⁸ Илгари Тошкентда хатна тўйида болалар уйни тўлдириб, токчаларга ҳам ўтириб олиб бола хатна бўлган замони «Чил-чил ҳасса» деб бақириб ўз курсандчиларини билдирап эдилар.

ўқумай таббатка тушкан¹⁹ охундимиз елмай-югурмай мактаб масаласига ҳам сўнақайсиз чўмични уриб оладирлар. Шу вақт афти-башарага бир қараб олсангиз, гўё айтарсиз, қайси боғнинг гули ва қайси чаманинг булбули экан бу зот, деб.

Мактаб қайфисини егучи бу педагог, бу мутафаккир шу ўзи кундан-кунга интибоҳини кўриб турған мактабларимизнинг маъсум болалариға ва қизлариға кечаги 15-сон «Муштум» орқалиқ нимани ҳадя қилди экан? «Муштум»ни таъқиб қилиб борған мактабларимиздаги маъсум болалар, фаришта қизчаларнинг ҳолиға раҳм ва шафқат борми сира?

Бу мулоҳазасиз бадмастнинг гўдаклар ҳуқуқини поймол, ахлоқини халалдор²⁰ қилиши ўзининг банголуд миясига сифмаса, яна айтаман, меним миямга сифмайдир.

Ё Фози! Бу андишасизликни қайси оғилдан ўргандингиз ва биз буни сиз айткан интибоҳнинг қайси қисмига қўшайлиқ? Ёки сиз бундай мулоҳазасизликлардан воз кечкунингизча болаларни мактабдан олуб уйига қамаб қўяйлиқми? Журналда болалар саҳифаси очқан гўдакларни «Муштум» шериги қилған Фозининг андишасига таппи қаландими, ажабо!?

Уят, Фози Юнус! Маъсум гўдакларнинг, фаришта қизчаларнинг уволи, лаънати ва нафрати сизга бўлсин, Фози Юнус!

Мен сизни ўткан мақоламда мулоҳазасиз кўр муқаллид, деган эдим. Бу ўринда яна сизни «Ўжар кўр!» дейман. Чунки бу расмни Русияда чиқиб турған баъзи бир адабсиз журналларга тақлидан олғансиз. Холбуки, ўша сиз тақлид қилған журналларнинг сизга ўхшаш алоҳида ўқуучилари бўлиб, мактаб эшигидан киргизиш мамнӯъ²² бўлғанидек, оила усталига ҳам ўйланиб қўйиладир²³. Таассуфки, сиз ўз қўлингиз билан мактабларга «Муштум» улашиб изҳори фазл қиласиз ва оғилхона ахлоқингизни гўдаклар орасига тарқатасиз! Сиз айткан интибоҳ шу бўлдими? «Муштум»ни чиқариш учун чеккан заҳматларингиз ва Аюби собирман, деб қилған даъволарингиз шунинг²⁴ учунми эди? Хайф сизга, Фози Юнус! Нафрат сиздек адиби шаҳирга!

¹⁹ Таббат — Қуръони Каримнинг 110-«Наср» сураси. Таълимда олдин «Муалими соний», «Таждид» дарсларидан сўнг Қуръон ўқишга тушилади, бу ибора ўқимай иш бошига чиқиб олганлардан киноядир.

²⁰ Халал — нуқсон, айб.

²¹ Банголуд — банг аралашган; булғанган.

²² Мамнӯъ — ман этилган.

²³ Журналнинг шу сонида уятсиз сурат чоп этилган эди.

²⁴ Шаҳир — машҳур.

Мени кўпроқ тадрижчиликда²⁵ айблайсиз. Очиб айтай: маълум масалада мен тадрижч! Кўлингиздан нима келади? Ҳолбуки Шарқ бешигида катта бўлған бу кунги адиби шаҳир Фози Юнуснинг ҳамма умри ҳам тадриждан иборатдир: онаси туғди, ногорачи келди, чўзма чалик қилинди, ўсиди. Мадрасага кирди, мияси таассуб похоли билан тўлди, ниҳоят, ўзи айткандек, мундан ўн иккى йиллар илгари фикрида бир ўзгариш пайдо бўлиб, муашшихлар²⁶ ёзди, муашшихдан ўтиб «Ишчилар дунёси», деган сиёсий журналини чиқарди, турмага тушиб Худога зори ва тазарруъ қилди ва ўзи айтканча, босмачиларга қарши нашриётда бўлинди ва охирда бу кунги думбул ҳолатка келиб тўхтади. Мана бу ҳолни тадриж деб айтадирлар. Янги табиат бўлса ҳам²⁸ бизнинг барча кишиларни Фози ҳолида кўргим келар эди-я, бироқ, буни мен кўрган ҳақиқат майдонидан топиш қийиндир. Орада «Ҳарким Фози Юнус бўлаберса подани ким боқадир», деган эски ҳақиқат ҳамон ҳукм сурадир. Фози Юнус йўлидан бориб ҳақиқатка эришмак менимча бир хўлёдир²⁹. Ҳақиқат эса халқнинг биринчи бир мартабада иқтисодини тузатиш, ундан сўнг чин маърифат бериш, ҳам шулар асосига бошқа масалаларни қўйишладир. Ҳолбуки, Фози Юнус ўзи сузишни билмаса ҳам, сузишка ҳаваскор кишига ўхшайдирким, иштонидан чиқарған дўмбирасига ишониб кўл ичиди оёфи кўқдан келган бир йигитнинг ҳолини кўрганим бор.

Тўрт йилдирким, янги иқтисодий сиёсатда яшаймиз, ҳам шу асосда кундан-кунга маълум мақсадга яқинлаша борамиз. Нега биз отни қамчилик борған жойда тўсатдан бир неча қадам кейинга қайтдик? Фикри салимингизча, бунга нима маъно берилсин? Ҳолбуки бизнинг ўлкалардаги маълум кураш НЭП тадрижидан ҳам нозикроқ бир масала экани майдондадир.

Яна мисол учун ўз ҳаётингиздан олиб бир намуна: ўз оиласингиздаги оғаларингиз, укаларингиз, эгачи-сингилларингиз ва онангиз сизнинг қарамоғингизда ва ишпоратингизда эди. Нега шу оиласдан қувланмоқча, болта таҳдида остида қолмоқча мажбур бўлдингиз? Чунки пўстак ақлингизни мой босиб, биздаги бу кучлик таассубни ҳечка санаған, асосни маърифатдан эмас, сафсата ва оғзи бузуқлиқдан бошлиған эдингиз. Бас, Фозининг вужуди ҳақиқатдан ва андишадан иборат бўлса, шу ҳақиқат-

²⁵ Тадриж — табиат ва жамият ҳодисаларининг даражама-даражада ривожланиши усули, эволюция.

²⁶ Муашших — байт ёки мисра бошидаги ҳарфларни тартиблаганда кишининг исми ҳосил бўладиган фазал.

²⁷ «Ишчилар дунёси» журнали 1918 йил 18 январдан бошлаб Тошкентда чиқкан, олити-етти сони чиқиб тўхтаган.

²⁸ Янги табиат — коммунист, большевик.

²⁹ Хўлё — фақат хаёлда, тасаввурда зоҳир бўладиган, аслида йўқ нарса.

³⁰ Маълум кураш — бу ерда Туркистон ўлкасида ҳукм сурәттган саводсизлик, маърифатсизлик, жаҳолат назарда тутиляпти.

ка барчадан ҳам яқин турған унинг оила можароси нимадандир? Нега ўзига енг бўлмаған шаллақи ўзгага бўй бўлмоқчи бўладир?

Халқдаги таассубни ўрганиш учун ҳар ким ўз оиласига ва яқинларифа кўз ташласин, халқ ижтимоий шу оилалардан уюшканидек, унинг руҳий ҳолларини ҳам шундан ўрганиш қулайдир. Лекин бизнинг «Муштум» фуруши оғамиз ичдан кесилишга³¹ маст бўлиб, ўзи онглаб етмаган масала устида ҳўл кириб, қуруғ чиқадир. Раҳбар «Силлиқлик билан юқдирингиз!» деб васият қилғанда кўзини кўр, қулоғини кар қилиб дағаллик кўчасига кирадир. Лоақал ўз бошидан кечирган можароларидан ҳам ҳисса оолмайдир, бу ўжар!

Фозининг яна бир асоси «Ҳозирча мулоҳаза керак бўлса, ўн йилдан сўнг нима қиласан?» мазмундаги аглаҳона бир саводдир.

— Ўзинг марксистхўммисан³² Фози? Ёки таққан шопу-шолоппинг эл кўрсин учунми? Вой, сани ўша одам суратига қўйиб бежагандан ўргулай! Ман ҳам саңдан сўрайинч: ўн йилдан сўнг НЭП нима бўлар экан-а?! Жаҳл тўрвангдан бир сўраб қара-чи, иши бузуқ!

Сўзни яна чўзмоққа фурсатим йўқ, чунки³³ айтиладурған гаплар безнамо бир ўжарга, олигтанамо бир кижрга эмасми? Аммо сўз охирида ўртоқ³⁴ Фозига қиладурған бир тавсиям бор:

Табъи салимингиздан³⁵ чиқиб кисай ҳимматингиз билан босмачиларға қарши нашр этилган асари ноҷизонангиз³⁶ хусусида матбуотда бир изоҳ бериб ўтмак муддаосида юрганингизни эшитиб кўб хурсанд бўлдим. Башарти фурсатингиз кифоя қилса, тахти таҳриингиздан чиқиб босмачиларға эмас, ўзингиз билган яна бир расмий идорага³⁷ қарши нашр этилган «Ишчилар дунёси» отлиқ яна бир маблағингиз бор. Ана шунда ҳам баъзи бир изоҳка муҳтож мақолаларингиз йўқ эмас. Сўрайманки, шу тўғрида ҳам бир нарса деб қўйингиз! (Тавба қиласизми, тонасизми майли-да, ишқилиб) сизга эҳтироми том билан:

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 6 сентябр, 218-сон³⁸.

³¹ Ичдан кесилиш — фуурланиш.

³² Хўм — хұмса, хұнаса.

³³ Кижр — кучи етмаса ҳам кишига ёпишгучи дуварак одам (Муал.).

³⁴ Табъи салим — пок кўнгил.

³⁵ Асари ноҷизона — арзимас асар.

³⁶ Маблағ — бойлиқ.

³⁷ Муҳтарам ўкувчи, сиз бу икки мунаққиднинг назарий мунозараларини ўқиб чиқдингиз, гарчи унда бальзан улар ўзаро шахсият доирасида ҳам сўз қотган бўлсалар-да, лекин уларнинг даъво қилиб чиқкан сархил мақсади — адабий-назарий, маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий масалалар биз ҳушёр ўқувчиларнинг мезон назаримиздан қочмаслиги лозим. Зотан, улар то умрларининг охирига қадар моддий эмас, маънавий-ғоявий дўст бўлиб қолган эдилар. Буни Ҳабибулла Қодирийнинг ва Фози Юнуснинг ўғниллари Тўлқин aka Юнусовнинг ёзган хотираларидан ҳам ўқиб билиш мумкин.

ЧҮЛПОННИНГ «ТОНГ СИРЛАРИ» ШЕЪРИЙ ТҮПЛАМИГА СҮЗБОШИ

Баъзи бир ўртоқлар Чўлпонни йиғлоқ, деб айбситадирлар. Балки ҳақлари ҳам бордир. Чунки унинг:

*Чечаклар ўскуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан... —*

деб ҳасратланиши бизнинг кўз ўнгимизда «ийғлоқ» бир шоирни гавдаландирадир. Бироқ, шоир шу тўккан кўз ёшларида чечаклар ўсдирмоқчи бўлмаса эди, биз ҳам унинг мұттаризлари қаторифа кирган бўлар эдик.

Анқов таъначилар шоирни ранжитишда мудовамат² қиласидирлар, ҳатто: «Сен кўк шоири!» дегучилар ҳам бўлиб, чорасиз шоир уларга ўз ҳолидан очиқ жавоб беришка мажбур қоладир:

*Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлаймен.
Ер бетига сира назар солмаймен.
Янглишасиз: мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмаймен!..*

Ўктабр ўзгариши қора тунимизнинг тонгини оттирди эса-да, бу мудҳиш кечининг баднамо кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратдилар ва ул чор-ночор йиғлади... Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшларидан «Чечаклар унгуси»ни сўзлади...

Менимча, «Тонг сирлари»да кўрилган кўз ёшларининг сири шудир. Шу қисқа жумлада ўқуғучини бу кунги Чўлпон билан танишдира олған бўлсам ўзимни баҳтлик санар эдим.

*Жулқунбой
Тошканд, 1925 йил, 6 сентябр*

¹ Мұттариз — эътироуз қилувчи.

² Мудовамат — давом эттириш.

ИБИ, АҲМАҚ БЎЛЛИНГЧИ

Кулгулик

Бир одам бор: эртаю кеч босқон билан курашадир. Бурнининг катаги ва қулогининг жимжимаси ҳамишаликка қоракуядан сурма қўйған. Яъни касби темирчилик. Илгарилари шу темирчи билан жуда қалин оғайни бўлсақ ҳам бу кунларда орамизға чўп тушкан. Зеро, ул тожик, мен ўзбек. «Овози тожик»нинг таъбирича, мен — тожик мактабларига ўзбек тилини зўраки ва мажбурий равишда киргизгучи золимларнинг ўғли, ул бўлса, зўрланған, жабрланган мазлум тожикларнинг боласи! «Овози тожик»нинг тилагича адоватимиз мана шу йўсин табиий равишда ҳўқизнинг шохидек ўсиб чиқғандир.

Кечирасиз, ўқуғучи. Бандангиздан шу ўринда тариқдеккина ёлғончилик кечти. Зеро, мадрасада сиғайи муболагани кўп ўқуғанман. Ҳалиги темирчи тожикнинг менга адовати йўқ, аммо сизга таърифини қылғаним ҳўқизнинг шохи фақат мендагина ўскан эди. Шунинг учун фақат менгина темирчини кўрганда қовоғимнинг тўқими ни солиб, тумшуғимни бир ярим қарич осилтириб ўтар ва саломига жавоб бермас эдим. Тунови кун ишсиз кишига эрмак, деб йўл устида латта чайнаб ўлтурған эдим. Орқамдан бирор келиб туртади... Қарасам ўша темирчи тожик:

— Ассаломалайким!

Зардам қайнаб алик ўрниға оғзимга шу гап келибdir:

— Нима қилардинг?

Тожик бу муомаламга ҳайрон қолди:

— Иби, жинни бўллинг-чи!

— Ҳа, жинни бўлдим.

— Иби, жинники бўлибсан, — деди тожик, — нега бизга айтмадинг?!¹

— Домлангта ҳожатим йўқ! — дедим.

— Иби, иби! — деди темирчи, — Ахи биз мулло Қурбиники² боқиб тўхтабмиз. Паланатингни нимага фойдаси тегсин? Акунки³, сан жинни бўллинг беҳуда вақтда, Самарқанд қочиб кетди-чи? Оташ аробасига пақаринг бўлмаса баҳудо ман берай!

Кўрдимки, тожикнинг сўзи юракдан, етмаса ёнчифини ҳам ковладидir:

— Тўғрисини айтайми, оғайни, — дедим, — ҳар қанча меҳри-бончилиғинг бўлса — тожикка қил, мен бўлсам домла — хўжани ўзбекдан кутай.

¹ Ортдирма даража.

² Акун — энди.

³ Пақир — икки тийинлик чақа, пул маъносида.

- Иби, иби. Замон охир бўлли-чи?
- Замон охир бўлмаса ҳам, — дедим мен, — кечаги «Овози тоҷик»⁴ сенинг одамларингдан биттаси худди қиёмат қилиб юборди!
- Иби, сан ҳам аҳмақ бўллинг-чи?
- Аҳмоқ бўлмасам ҳам биздаги «Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мақолига бўйинсундим.
- Тожик мендан жуда ранжиган эди. Тепинди, фижинди, сўкинди, нос отди ва оғзида носи билан сўради:
- Шу гапка аниқ хафа бўллинг?
- Хафа бўлмайдурған гапми?!
- Ҳай, хафа бўлибсан, — деди тожик. — Некалай пошшонинг вақтига, мусулмонободнинг вақтига ана боринг-ки, беш юз йилга сиз ўзбакларнинг домуллолари мактабларга, бо яна мадрасаларга тожик тилига дарс айтига эканлар. Бо ана шу ерга қандай чикин сиёсат бор экан? Анаки шу инқилоб бўлли, мактаблар очилли, ўзбак тилига китоблар ёзилли, анаки шу бизнинг тожик болаларга янги китоб йўқ бўлли. Анаки бу ерга мажбурият бор эди. Зўраки йўқ эди. Шуники фаҳмига бормайсан, сан кўб аҳмақчи одамсан!
- Аҳмақчи мен эмас, оғзингта қараб гапир! — дедим.
- Ҳай, аҳмақчиларнинг сўзига бовар қилиб, ўртоғингдан юз ўтириди қиласан?
- Нима бўлса ҳам кишига оғир-да, Мамашариф! — дедим. Ўртоғимнинг оти Мамашариф эди.
- Сан тангла⁵ шундайчикин дарди ҳарина⁶ газатчиларнинг лоғини, — деди Мамашариф. — Ахи, сан занбалчи, ман темирчи, бо яна бизга киначи даркор? Агарда даркор бошад лоғни газатчилар урсин, адоват донасини аҳмақчилар сочсин! Биззачи? Ахи, биз беш юз йилки жур бизнинг тўконга, манки сан аblaҳқа бир наботчой қилиб берай, сан ичиб «ҳу» айткин!..

Бир-биримизга бўлған ҳурматимиз эски ҳолига қайтди. Баробар юришиб, кўкчойга кетдик. Кинани Мамашариф айткандек, мен ҳам аҳмақчиларнинг ўзига ҳавола қилдим.

«Ер юзи» журнали — 1925 йил, 2-сон, 29 ноябр

⁴ «Овози тожик» — 1924-31 йилларда Самарқандда чиқсан газета. «Совет Тожикистони» газетасининг дастлабки номи.

⁵ Тангла — ташла.

⁶ Дарди ҳарина — бўлмағур гап.

БҮЛСУН — БҮЛМАСУН

Беш ёғоч «Ўлка намуна иш мактаби»да ўқуғучи Иноқбай инимиз янги йилга барышлаб идорамизга ёзған тилагида:

«Тилидан дабба бўлған ёшларимиз: «ни» ўрнига «нинг» ишлатиб «ни» бечорани ғариблатиб, бу йил ҳам «нинг-нинг» лашиб қолсинлар. Ундан кейин баъзи «мужик юткан» ўрисларимиз: «ҳам» ўрнига «и» ишлатиб мажлисларда «и-и»лашиб юрсинлар!» — дейди.

Себзор даҳасидан ёзғучи Онбир номлиқ жиянимиз:

«Ўткан 25-йил самовор — чойхоналарда Пучуққори ва Кучукқорилар патнус қўлда, мақсад пулда ҳанграшабериб бизни жуда беозор қилдилар. Энди 26-йил, албатта, шу эшакларни нўхталаб берсин!» — дейди.

Намангандан ёзғучи Хиракўз отлиф набирамиз:

«Халча қори акамиз 26-йилда ҳам Сардоба даҳа «Қўшчилар союзи»га аъзо бўлиш учун ва бўлиб олиб биронта бўш устолга миниш учун ариза беравуриб, миямизни қоқиб қўлимизга берсин!» — дейди.

Тошканд уязи, Полвон ариғдан ёзғучи ёш бўғин укамиз:

«Полвон ариғнинг имоми мулла Жўра Охун қори ўғли 26-нчи йилда ҳам эски кароматида давом этиб, қишлоғимизнинг туғмаған ёш хотинлариға ҳомила тарқата берсин ва бундағангги имоматни ташлаб, жар-журларда қочиб юрмасин сўраймиз!» — дейди.

Шерободдан (Сурхондарё) ёзғучи Санжар афандимиз:

«Биз ерлилашдиришдан, ерлилашдириш биздан зерикди. 26- йилда шу бош оғриғидан оғиз очмасликка бир товушдан қарор қиласлиқ!» — деб қўбчиликни тартибга чақирадир.

САГУ талабаларидан Отахон Инагамов отлиф бир мажхул:

«Эски шаҳар билан Янги шаҳар орасида шўлтиллашабериб жуда шалтогимиз бошимизга чиқиб кетди. 26-йилда Янги шаҳар Камхўзи ўз хизматчилари қаторида бизга ҳам янги бино солиб берсин ва ёки эски бўшаған оғилхоналарга бизни жойлашдирсан!» — дейди.

Ўртоқ Инагамовга янги йил муносабати билан биз ҳам ўз тарафимиздан тилак билдирап эдикки: сиз ҳам Янги шаҳар оғилхонасига жойлашиб олсангиз шукронасига фамилияни Ињомов деб қўйинг ёки «Игнатов»га алишидиринг. Чунки Инагамовни ўқуғанда кўнгилга «Янги чўқунған ўрусли?» — деган савол тушар экан.

Конимех районининг Беш работ бўлисидан ўртоқ Холис:
«Беш работ бўлисининг раиси Йўлдош Тўхта ўғлининг халқа қилған меҳрибончилиғи ва хотинларға босқинчилиғи кундан кунга бола очиб борадир. Меҳрибончилиқ ва босқинчилиқдан безори жон бўлған биз халқ аризамизни кўтариб ревкомга топширамиз. Ревком ишни текшириш учун жиноят қидириш шўъбасига ҳавола қиладир. Фурраги бола очқан Йўлдошбой бўлса бўйнини эгиб қидирув шўъбасининг бир жонивориға йифладидир. Раҳмдил жонивор бўлса «Ҳозирча иш бизга келгунча йўқ, келса ўзим тўғрилаб юбораман!», дейдир. 26-йилда шунақа тўғрилаб юборғучилар ҳам кўпайсин!» деб тилак билдирадир.

Самарқанддан ёзғучи пўчта-телефраф хизматчisi Лаллов ўртоқ:

«Эски шаҳар пўчта-телефраф мудири 26-йилда ҳам бўш бинонини ўзининг Расидан келадирган хотунининг-опасининг-эрининг-эгачи синглисига, яъни шўрвасининг шўрвасига зайнит қилиб қўйиб, биз хизматчиларни уйсиз очиқ ҳавода сарсон қилаберсин, зеро, бу ҳам нияти ғазотка¹ қўшиладир!», дейди.

Аммо биз фақирул-ҳақиқир жомеъул-ҳикоят² «бўлсан-бўлмасун» ўз тарафимиздан шу тилакларни билдирамизки, 26-йилда театруларимизнинг қолған қутқаниға ҳам ўт тушиб ёниб кетсин, артистларимизга вабо тегсин, сиёсиюнларимиз орасида гуруппабозлиқ яна бош кўтарсин, шаҳарларимиз вайрон, қишлоқларимиз ер билан яксон бўлсин, мактабларимиз ёпилиб қорихоналар очилсин, ерларимиз бадрақлар орасида парча-парча бўлсин. Мулқорларимиз тоғу тошларға ҳижрат қилсин, тўнгузлар боқсин, матбуотимизнинг тутуруғи бўлмасин, аммо саҳифаси саксонга етсин. Турғунбой яхши десин, камиссия кўзини юміб туриб ёмон десин, қовунлар етилмай узилсин, нафсониятчилар³ алтидан бузилсин, яхшилар кетсин, ёмонлар яшасин!

Мен кўтардим билагимни, Тангри берсин тилагимни, омин!

Овсар

«Муштум» — 1926 йил, 24-сон, 2-3 бет, 1 январ

¹ Нияти ғазот — жиҳод; бу ерда міллатчилик демоқчи.

² Жомеъул-ҳикоят — ҳикояларни жамловчи.

³ Нафсониятчи — манфаатпараст.

БУРУН ВА ҲОЗИР

Қаламкашлар ҳаётидан

Ҳар бир замоннинг ўз олдига оч девоналари, дамбалсиз¹ шармандалари бўлғанидек, иккинчи томонда шаҳзода ва киромандалари² ҳам бўладир. Бизнинг ҳозирги кунимизда аксар мисолни ўз касбимиздан олсақ муҳбирлар борки, бир-икки сўм оладирған гонорари (қалам ҳаққиси) учун эртадан кечкача идорадан идорага, чуқурдан чуқурга тушиб, итдек ҳориб, ўша пешона териси бўлған уч яrim пақирни ҳам жанжал ва оворагарчиликсиз ололмайдир. Ёзгучиларимиз борки, эргаю кеч матбааларнинг тақ-туқи, қўрғошиналарнинг заҳри, баҳтсизликнинг қаҳри остида ишлаб, кези келганда нон, деб кесак тишлайдирлар ва идоралар марҳаматидан ҳар ўн беш кунда белларига туғиб берилган беш-ўн тангани ҳам кўпинча уйга еткунча йўлда тушуриб қўядирлар. Сдамлар борки, мўйлабини бураб, қорнини силаб, ҳузур ва ҳаловат деганингни икки ямлаб бир ютқани ҳолда яна ойифа фалонча червонни белига туфлаб тугадир.

Бу ўринда ёзған гапларимизнинг муносабати шунга боғлиқдир-ким, идорамизга наманганлик «Фиқ»³ рафиқимиз ўткан асрнинг Кўқон шоирларидан марҳум Абдураззоқ девонанинг⁴ ўз асрининг шаҳзодасига салла сўраб ёзған бир парча туталини юбориб «Шуни журналингизга боссангиз экан, аслидан кўчириб юбордим» дейдир. Биз тутални ўқуб чиқдиқ ва бобомиз девона марҳумнинг фожиъаси кўз ўнгимизда гавдаланди.

Бечора бобо муҳтој ва шу эҳтиёж баҳтсиз бобони «девона» ясаған. Меҳнаткаш елкасида кун кўргучи «баҳтлилар» шоирнинг муҳтоjлигидан истиъфода қилиб, унинг талантини ўз кайфларига, Эрмакларига қурол қилғанлар ва ўзини «девона»лар қаторига киритканлар. Уларнинг арзимаған инъомлари ва эҳсонлари учун кўрингиз бечора бобо нималарни ёзадир:

«Сайидим, токисарим, нуктарасим, аҳди қадим бандага бир салла қарам қилған эдилар, магарам хотири ашрафларидан маҳв ўлуб кеткан учун ёди муборакка солай, деб баҳри тавил айладим иншо:

¹ Иштонсиз.

² Кироманда — азиз, иззатли.

³ «Фиқ» — адаб ва муҳбир Рафиқ Мўминнинг тахаллуси.

⁴ Абдураззоқ девона — Абдураззоқ Бимий, халқ шоири, Фарғонанинг Ойим қишлоғида 1917 йил вафот этган.

⁵ Баҳри тавил — узун дарё демакдир, ғазалнинг бу вазнида жуда кам шоир ёзган.

Маликаи доди расо, муҳташамо, онглаки, калламдаги саллам титилиб қиймаю парча қийилиб, илма улоқ, лахлаху равзан, кўзанинг тешиги, угра ювуқ, бурда чувик, кўҳна кафандек чириган, эски ямоқ солғали бўлмас, ярамас ҳам сузук, афсурда тугун, зўрға турган, куя урган, чириги хўрда надомат, или чандима чилтари гадодек ўралиб, балки юзубошимға тушиб, суфра-сочуғдек осилиб, бу эрта-ю кеч боди сабо қиласидир. Нолаю фарёд ила қулоғимға уриб наъраи ҳайдар урушиб, қичқиришурларким бориб ҳазрати шаҳзодага арз эт, йўқ эса энди сани ҳар қиласиз, елкангда самоълар телишиб жаҳр қиласиз, охири басар қиласиз, деб ҳама он турфа тумав айлади, бизни бу сабабдан ҳамаи сурати аҳволни умидгаҳим меҳри ваҳим хизматига равшан этурман. Масалан, рўдаи чиркин монанди лўйлий ҳаромзодаи шовқунчийи бирор каби йиртиқ кафан, кўҳна ватан, диққи расандин қутилиб, эски дасторларин ёки анинг харжини марҳамат айлаб карамингиз етишиб, сўнгра ҳалос этмасалар уч йилги жанас рўда фалокат зададин қутилмас киши асло!»

Шаҳзоданинг эски салласини сўраб баҳри тавил иншо қилған Абдураззоқ девонанинг ҳоли билан бу кунги «девоналаримиз» орасида бўлса озфина фарқ бордир. Ул ҳам Шўролар ҳукуматининг кейинги «девоналар» турмишини тузатиш ниятидалиги.

Шилгай

«Муштум» — 1926 йил, 24-сон, 10-бет, 1 январ

26-ЙИЛДА КУЛДИРГУЧИЛАРИМИЗ

Жиддий

Адабиёт дунёсида икки турлик танқид бор; жиддий танқид ва ҳажвий танқид. Жиддий танқид ўзининг кузаткаи нишонаси устида ўзгаришлар ясаса ҳам аммо кўпинча авомга мажхулроқ бўлиб ўтадир. Айтиш мумкинки, жиддий танқид баҳс қилинған масаланинг ўз аҳлига, яъни юқори табақа — зиёлиларга маҳсус кабидир. Ундан сўнг жиддий танқид турмушнинг ҳар бир бурчакига кириб юриш учун ҳам таназзул¹ этолмайдир. Бу жиҳат билан қаралса-да, у оммавийлик хусусиятидан йироқдир.

Танқиднинг иккинчи хили бўлған ҳажвийни (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўладир. Чунки кулки танқид-турмуш бўлиб

¹ Таназзул -- тушмоқ, кирмоқ.

учқучи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаған заиф, қизғанч², манфур, музир³ ва шунинг сингари унсурлар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис эткан, аммо ифода қилаолмаған масалаларига таржимондир.

Хулоса, ҳажвий танқиднинг табиъатидаги кулгулук унсури авомнинг маҳбуби, тағин тўғриси унинг ўз ижодидир.

Бир миллатнинг ҳар бир соҳада туткан мавқеи маданиятидаги даражасига, яъни савиясига қараб ҳукм қилинса ҳам, аммо ҳажвиётдаги даражаси бунга қарамайдир. Миллатнинг кулгулик даҳоси аксар ўшал қавмнинг интибоҳ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринадир. Масалан, Италияда — Данте, Испанияда — Сервантес ва Россияда — Гоголлар каби. Чунки даҳоларни етиштиргучи бош омил бузуқ шароит эди.

Бизнинг кулгулигимизнинг ўз олдиға бир мунча тарихи бўлса ҳам, аммо янги ҳажвиётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олған эмас. Зеро, Ўктабр ижтимоий инқолобининг туртуғи бизни интибоҳ кўчасига томон уйқусиратти. Онадан туғма турлиқ соҳаларда иш кўра бошладиқ. Шунинг учун-да, биъз бу кунги ҳажвиётимизда кескинлик кўролмаймиз, «Машраб» ва «Муштум» каби кулки мажмууларимиз ҳажвиётда унча чуқурлаша олмайдилар. Еироқ шуни айтиш керакким, улар шу асоснинг кетмонини чопқучи ва истиқбол ҳажвкашларининг ундовчисидирлар.

«Муштум» журналининг тўртгинчи ёшкада қўйиши муносабати билан унинг ёзишғучилари борасида бир неча сўз айғамакчиман. Яъни ҳозирғи ҳажвиётимизнинг тақдирни кимлар қўлида ва уларнинг истиқболи қалай? Ўз мулоҳазамни айтиб ўтаман.

Юқорида айканимиздек, биз «Муштум» ёзишғучилари орамизда ўткир кулки ижодчилари йўқ, ҳаммамиз ҳам ўз ҳолимизга ярапаш кулки тўқуимиз, жамият қитиғига тўғрилаб қўл юбора олмаймиз. Буни иқрор қилмасдан чора йўқ. Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, излашдан чарчамаймиз ва ўлтуриб қолмаймиз, масалан, мен ўзимнинг беш-ўн кунлик «Муштум» билан бўлған яқин алоқамда яхши ҳис этдим. Доимий ёзишғучиларимизнинг ўн беш кун илгари ёзғани билан ўн беш кун кейин ёзғани орасида кўб айирма бор.

² Қизғанч — аянчли.

³ Музир — зарарли.

⁴ Интибоҳ — уйғониш.

Мисол учун, жумладан, ўртоқ «Тирмизак»ни олсақ, 18-сонда ёзған хабари билан шу қўлингиздаги 24-сонда босилған мақоласи орасида жуда катта фарқ бордир. Умуман ёзишғувчиларимизда кўрилган бу ҳол кулкулигимиз истиқболининг хайрлик фолларидан-дир.

Ёзишғувчиларимизнинг иккинчи яхши хусусиятлари шундаки, ёзған мақолаларини босилиш ва босилмасига қарамайдирлар. Босилмади, деб умидсизланмасдан ёзишни давом этдира берадирлар. Бу ҳам уларнинг ўз касбларидаги самимийликни ва дардни онглата-дир. Узун сўзнинг қисқаси, биз ҳажвиётда кундан-кунга илгари борамиз. Бу соҳадаги муваффақиятимиз таъмин этилгандир.

«Муштум» журнали 26-йилда қўйидаги кулдиргучиларимизга ишониб иш кўрса бўладир:

Мағзава, Мехтарбод, Чифон (Ямоқчи), Бўрибой (Бахман), Беандиша, Мухбир (Марғилон Ёрмозоридан), Қурум, Мурот, Дардманд, Иблис, Зарра, Ўш шапалоғи, Санжар, Эски кўрқоқ, Гурупшабоз, Чалпак, Тирранча, Ачичақўқон, Ёзабилмас, Ё дўст ва бошқалар. Ёзғувчилар ичида булардан бошига аҳёнда бир ёзиб қўйса-да, аммо қала-ми умидлик бўлған ўртоқлар ҳам йўқ эмаслар.

Жулқунбой

«Муштум» — 26 йил, 24-сон, 10-11 бет, 1 январ

ЙИФИНДИ ГАПЛАР

Ўқуғучилар билан дардлашмаганимга қарийб бир ярим ой бўлди.

— Қайси бурчакда ухлаб қолдинг? — деб сўрама, жиян. Бу ўлка-да ҳима кўб экан — ухлайдирған бурчак ва унда ўмпайиб, тўмпайиб ухлағучи менга ўхшаш овсарлар! Мен сенга айтсан, ўзбекнинг ишчиси, дәҳқони, маъорифи, маданияти, иқтисоди, шалтай-балтайи, хуллас барчаси ҳам ухлайди. Аммо ўчоқбошини холи топқан ола-қарғалар⁵ бўлса хўбам билган номаъқулчилигини қиласяпти! Қила-версин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилиб олар-ов, оғайни! Иш қилиб ўлмасдан баҳорга чиқиб олсақ бўйти... «Ўпса нетар, ювса кетар», деган экан ота-бобо.

Мен шу дунёдаги одамзоднинг куйди-пиштисини темиртакда қийнаб ўлдурсам дейман:

⁵ Хайрлик фол — яхши келажак.

¹ Ўчоқбоши — ҳукумат.

² Олақарға — келгинли

— Ерлилашдириш! Ўзбеклашдириш! Фалончининг вижданига куйдирги чиқғанми? Ўлиб бўлдик-ку! (Тўнғиз қўпсанг йўқ, дедими!) Ярам янгиланди! Кўрчиқонимни кимнинг олдида ёрай?! (Бувингни олдида ёр!) Маҳалламдан мунчаси ишсиз, фалончаси оч! (Оч бўлса кафанини ҳозирла!)

Кўчага чиқсанг кўринган кишидан эшитадирган сўзинг шу. Қулоғингға пахта тиқмасанг, бошқа иложи йўқ!

— Вой ўша куйди-пиштини йифиб, териб эгам чақирсин!

Ҳали-ку бу оғзаки ғишиша. Аммо кечаги кун газетда Охунбобоевдек³ битта саркорингдан⁴ ҳам феълим айнай ёзди. Ҳаммадан ҳам буники қизиқ. Маданглик маориф ходимчилари қурултойида маъруза ўқиб нима дейди, денг:

— «Жумҳуриятимизда ҳар 200 мурассасъ⁵ чақирим ерга, ёхуд ҳар 4909 одамга битта мактаб бор. Ёки ўқиш ёшида бўлған болаларнинг ҳар (эмас, хўтук) 979 тасига бир мактаб тўғри келадир!» .

Ана бу мияси ачимаганнинг гапига қаранг энди! Худоға шукр қорнинг тўқ, қайгуңг йўқ, бас, тинчкина фаройизхонлик қилмасдан оқсоқоллиғингни қиласверсанг бўлмайдими, уста Йўлдош!

Тузик, чақирим-пақиримингта маним ҳам қаршилиғим йўқ. Раҳматлик бўбой: «Саккиз чақирим⁶ бир тош бўлади, бир тошни яхши отинг бўлса бир соатда босасан», — деб айтар эди. Икки юз чақириминг... ҳисобнинг калласи минан 24 тош бўлса, ҳалигидек отинг чаман⁷ бўлмаса бир ќуниб эртасига туш чоғида аранг етиб борасан. Уловинг эшак бўлсану ниятни сафарга қилиб рўзангни баҳузур еявер!¹¹

Гап қаерда эди, ҳали... ҳа, айткандек ҳар беш минг одамга битта мактаб ёхуд 979 тагина уйида энасини зериктирган гўдакка биттагина эрмак тўғрисида эди.

Шу замонадаги баъзи одамларға ажаб ҳайрон қоламан. Бир минг болаға битта мактаб бўлса нима-ю, ўн мингтига битта тўғри келса

³ Йўлдош Охунбобоев — Ўзбекистон ССР МИК раиси.

⁴ Саркор — раҳбар.

⁵ Маданглик — маданий.

⁶ Мурассасъ — қийматли тошлар билан безалган, маърузачининг сўзида бу сўз мурабба (квадрат) деб берилган.

⁷ Йўлдош Охунбобоевнинг маъруzasи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил, 4 феврал, 29-сонида босилган.

⁸ Фаройизхонлик — ҳисобдонлик.

⁹ Чашқирим — 1,06 километрга тенг узунлик ўлчови.

¹⁰ Чаман от — қирчанг, секин, юрадиган от ёки эшак.

¹¹ Маълумки, сафардаги одам рўза тутмайди, рўзангни очавер, барибир етиб боролмайсан, демоқчи.

сен билан менга нима ҳасрат! Башарти муддао мирзабошиларни¹² кўпайтириб, идораларни ерлилашдириш бўлса азбаройи Ленин ва Маркс узаткан оёғингни йифма!¹³ Кўчага чиқсанг ҳар қадамда битта мирзабоши, ҳасратидан чант бурқийди: иш йўқ, куч йўқ, ўн тўқуза-та ерлилашкан идорадан ҳафта ўтмай чиртинг-пиртинг қофозини олибдир. Ростини айтсам, «Қул ўлмас, ризқи камимас» мақолини унча-мунча одам тўқиб ташламаған. Дарҳақиқат, ҳар беш мингига битта мактаб бўлса ҳам бечоралар йирлаб, сиқтаб, яғирига кул сепиб, бир кунини қўрайапти. Бунинг устига кун сайин таппа-таппа келиб турған бешик-белик ва қадр, хурматлик меҳмонларга ҳам сиррини бергани маълум эмас.¹⁴ Энди бир мингига битта мактаб тушкан ҳар беш мингинг хўтуклари ҳам бир кунини кўриб кетар, деб ўйлаймиз. Битта-яримтанинг ўчоғига косов бўлар ёки от боқарми, ахлат қоқ арми, иш қилиб бир бало бўлар-ку! Бас, менга¹⁵ мундоф майда гапларнинг қайғусини чекиш ҳеч арзимайдир.

¹² Мирзабоши — хизматкор, малай.

¹³ Оёқ йифмаслик — йўлдан, ниятдан қайтмаслик.

¹⁴ Бу ерда чет эллардан ва марказдан келаётган меҳмонлар назарда тутиляпти.

¹⁵ Даъват бошқарув аппаратини, умуман Туркистонда «Миллий жумхуриятлар» ҳаётини миллийлаштириш, ўзбеклаштириш — идора ҳат-хўжоят ишларини ўзбек тилида юритиш, деганда барча бошқарув аппаратини ерли аҳоли қўлига топшириш деган маъно тушунилади. 1919 йил 12 июлда РКП(б) МК Туркистон республикаларининг ҳалқ комиссарларига «Ёрли аҳолини кенг ва мутаносиб равишида давлат фаолиятига жалб этиши зарурлиги тўғрисида» жиддий фармойиш берган эди. РКП(б) МК бу масалани миллий жумхуриятлар тузилагандан сўнг, чет эллик меҳмонлар келиб миллий масалалар жумхуриятларда қандай ҳал этилаётганлигини кўриб, билиб кетаётганларидан сўнг қайта кўришга мажбур бўлди.

РКП(б) МК ўзининг 12-қурултойида ҳар бир жумхуриятда идора ишларини миллийлаштириш масаласини қайта кўради. 1924 йил 29 март сонида «Зарафшон» газетасининг муҳбири «Муштум» танқидинг ўринисиз» номли мақолосида шундай деб ёзib ўтади: «Ҳозиринг хўжалик ишларимизнинг тўқсон фойзини, балки кўпраги овруполик ўртоқларнинг қўлиладидир. Шу вакътгача буларнинг ораларида синфий аюрма масаласи қўзғалганини кўрмаймиз. Балки иш нуқтаи назаридан оддий кишилар бир тарафа турсун, хўжайон ва оқсуяклар қўйлгандир. Чунки улар ўзларининг мутахассислари орқасида кўб вақт зарар ўрнига фойда ҳам бера олурлар»...

Халқ комиссариати қошида очилган ерлилашдириш комиссияси жойлардан синфий мансубияти, ижтимоий аҳволини текшириб ўлка ва вилоят идораларига тажриба учун кўплаб кадрларни йигиб жўнатадилар. Лекин бу тадбир ҳам самарасиз қолаётгани; юборилган кадрларнинг ҳеч бири лаёқат ва истеъоди эъти берга олинмагани, бошқарма мудирилиги фаолиятини ўрганишга қўйилмай мухбирлик, кассирлик, қоғоз тикиш каби энг оддий ишлар билан овора бўлиб юрганлари ҳақида мухбирлар газета мақолаларида ёзib ўтадилар. Большевикларнинг бу тадбирларини Георгий Сафаров «Мустамлака инқилоби, Туркистон сабоқлари»

Энсамни қотирған гапларнинг яна биттаси анови кун бўлиб кечкан маданглик маориф ходимчиларининг қурултойидир. Тўғрисини айтканда, зиёнлиларни фойдалик қилиш масаласидир. Лекин ашаддий қаҳқаҳамга мужиб бўлған гап ҳам шуниси. Ўртоқ Акмалча Ҷўлпонбойнинг:

*Зиёли massesen зиёни хезлардан,
Упа-элик олудаси қизлардан.
Охунд бобо ўғли каби эр керак,
Боёнлардан олингуси ер керак! —*

деган шеъри билан зиёнлиларининг афтига туфургани ҳолда яна нима учундир имони сусайиб «Хезлар тавба-тазарруй қилса фирқанинг қучоги уларга очиқ!» деб қўядир.¹⁶ Дарҳақиқат, хезлардан биттаси тавба қилиб, истигфор¹⁷ айтса, Акмал жиндак бу тавбага ишонадими, йўқми, ҳозирча унинг ичига кириб чиқған маҳлуқ йўқ. Бироқ бунга ишонар экан Акмалингга айтадирган икки оғиз гапим бор:

Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикматига ва ё Ка-
лиланинг¹⁸ Димнасига¹⁹ мурожаат қилиб ўлтурмайман. Мисолни худда нақ мутакаллимдан эшил:

(1921 й. М.) номли китобида «Мустамлакачиларга ерли ҳалқдан чиқсан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўртоқ керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижрочи миршаблар зарур эди» деб изоҳлаб ўтади.

Октябр инқилобининг ўн йиллиги муносабати билан Московга борган француз ишчи делегациясининг бир гуруҳи Туркистонга ҳам ташриф буюради ва улар сафарлари якунида ўз таассуротлари билан декларация эълон қиласидилар. Шу декларация муносабати билан 1928 йилда Парижда яшаб турган туркистонлик мухожир, ватанпарвар Мустафо Чўқай ўғли «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» номли рисоласини ёзади. Адид Абдулла Қодирийнинг ушбу «Йиғинди гаплар» фельетонида кўтарилган айни шу масалаларни Мустафо Чўқай ўғли ҳам ўз рисоласида батағсил таҳлил қилиб ўтади.

¹⁶ 1926 ва 1927 йилларда Тошкентда Ўзбекистон маданият ва маъориф ходимлари қурултойи бўлиб ўтади. Бу қурултойда большевикларнинг мамлакатда ўтказётган бир неча хил кампанияларидан бири — зиёлилар масаласи кўрилади. Унда зиёлилар иккига: пролетар ва эски зиёлилар гуруҳига бўлинади. Эскиларга миллатчи, пантуркист ёрликлари осилиб, уларга қарши қаттиқ сиёсий ҳужум бошланади. Махсус қарорлар қабул қилиниб, эскилар санъат, адабиёт, матбуот ишларидан, айниқса раҳбарлик лавозимларидан четлаштирилади, баъзилари таъқиб остига олинади (архивларда бу икки қурултойга оид материаллар жуда кўп). Қурултойни Акмал Икромов маъруза қилиб очади, иккюзламачиликдан иборат бўлған бу маъруза «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил 21 январ, 18-сонида босилган.

¹⁷ Истигфор — кечирим сўраш, тавба қилмоқ.

¹⁸ «Калила ва Димна» — шаҳходаларга таълим-тарбия берувчи, панд-насиҳат услубида ёзилган ҳиндуларнинг «Панчаратра» китоби.

¹⁹ Мутакаллим — сўзловчи; нотиқ, ўзимдан.

Мен ҳар куни Худоға тўққуз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман. Исёним²⁰ бепоён бўлғанидек, истиғфорим ҳадсиз ва лекин исёнсиз қолған соатимга жуда оз учрарман! Бас, онглағилким, эй Ақмал! Тавбага бўйин буқкан бандар, бандаларнинг энг ярамасидир, қуллиқ бунёд қилған расво-расволарнинг яна ашаддий расвосидир. Ўз бутунилигини сақлай олмаған бошқаға эн бўлаоладир, деган гапни ҳеч бир китобда учратолмадим. Айтмакчиманки, тавбаси бошини есин, сен бўлсанг ишингдан қолма, отингни чух, де! Ҳақиқат олдида бўйин эгиш товбадир, ўзгаси ғовладир!

Шу оралардағи муҳум ҳангамаларнинг яна биттаси «Миллий қўшиннинг фирмә канференсияси» деб арз қилсан эҳтимолки, ҳеч кимнинг кўнглига оғир келмас. Нафси ламир, қилай деса иши, ётай деса оғриғи йўқ йигитларимизни башарти мувофиқ қўрилса ва газармаларингиз бўш бўлиб кўнгиллариға гап келмаса, қўллариға милитиқ топилмағанда ҳам битта-битта кетман даста бериб, қўруқчиликка қабул қилиш чакки бўлмас, деб хаёл қилурмиз. Яна раъий ўзлариникидир.

Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деб эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўбдир. Масалан, катталарга ақл ва басират²¹ ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услугуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларға ахлоқ ва кийим, хотинларға жабру зулм, домлаларға дин ва салла, «Муштум» ёзишғучиляриға фақат шахсларнинг ёқасига ёпиша беришлиқ ва бошқа мавзулар тўғрисида ўйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислоҳотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўбдир.

Овсан

«Муштум» — 1926 йил, 2(27)-сон, 2-3 бет, 25 феврал

²⁰ Осий, исён -- Аллоҳининг амрини бажаришдан бош тортиш, диндан қайтиш, муртадлик.

²¹ Басират -- кўриш; кўзни очиш.

²² Бу мақола босилгач Қодирий Ўзбекистон жиноят қонунлари мажмуасининг «Аксилинқилобчи...», «Раҳбар ходимларни обрўсизлантириш...» моддалари билан қораланадилар, жиноий иш қўзғатилади, уч ойлик сўроқ-терговдан сўнг Ўзбекистон Олий Суди Қодирийни судлайди. Судда Қодирий ўзини оқлаб, қуйидаги узрнамо маъruzани сўзлайдилар.

АНОВ—МАНОВ

Мошхўрданома

Кимга?

— Баъзи ерга бўлиб мудир жиннилар,
Жинни эмас, йўргак ичра ниннилар;
Мундан ўзга оғат бизга йўқ эмиш,
Шунинг билан ёв қурсоги¹ тўйқ эмиш, — дема:
— Иши бошида бўлса агар бир гўдак,
Агёр учун бўлса ўшал худ кўрак,
Ўрисчаси настоящиймиши дурак,
Сенга нима керак, менга нима керак,
Чалиб нима қилдинг, бодга татарак? — чунки:
— Сўзида бўлмаса зарра тузи,
Нима қилганини билмаса ўзи,
Ҳам пойма-пой бўлса айткан сўзи,
Айб этма, балки кўрдир кўзи! — фақат сан:
— Таъзими-чун қўл bogла,
Айтиб сано тил ёгла,
Ёғлиқ насибанг, чоғла!
Ўмпайтири, тўмпайтири, чўнқайтири,
Сен бирла бўлмас ҳеч иши! — ва лекин:
— Гар бўлсанг сен тўгри сўз,
Суймас эсанг ўгри сўз,
Ул бедаво қийқонгланиб,
Нафсониятка боғланур,
Сен шунда асло «уф» дема,
Афтини чоғлаб «туф» дема!
Зеро — туфукка арзимас!
— Бу кимга?
— Ҳой ошнам, тарелка тут,
Аҳду паймонларинг унум,
Тилинг тегида сақла тил,
Хузур, ҳаловатингни бил,
Четдан туриб ҳолимга кул,

¹ Қурсоқ — қорин.

Ҳар ҳолда мойлик луқма ил,
Күйрүк бурашга устасан,
Давлат учун шоистасан,
Магзи бузулган пистасан,
Қил билганингни айби йўқ,
Ким муҳтарамдир? — Қорни тўйк! — бироқ:
— Олис кетолмас отса ўқ!
Қайтмайди ўйлдан урма дўқ,
Ҳар ерда қилгай кўзни лўқ!
Лекин сен одам бўласан,
Охир бир кун ўйла, нимам бўласан?
— Албатта ўртогим!
— Буниси-чи?
— Бир бедаводир хўжамиз,
Хўмса чиқибдириж жўжамиз,
Билмас ишидан дарс берар,
Ёвгон пишибдириж гўжамиз;
Энсанг қотар, кўнглинг кетар,
Куз ҳам кечиб, қиши ҳам ўтар,
Бир кун келиб кўклам етар,
Райхон униб ажриқ битар!
Буниси ўзимга:
— Кўй ҳасратинг мақсад нима,
Беҳуда сўзларни дема!
Шуҳрат талаб, иззат талаб,
Бўлсанг агар ушибуни қил, ақлингга кел:
— Ҳой, десалар икки букил,
Мисли тариқ ерга тўкил,
Иззатни кўр — ҳурматни кўр,
Шуҳратни кўр — давлатни кўр! — йўқса:
— Келса қилич бўйнингни тут,
Ичгил заҳар-зақкумни ют,
Қирқлик² билан қайгинг унум!

Мошхўрдачи Шилгай
«Муштум» — 1926 йил, 28-сон, 8 марта

² Қирқлик — арақ.

ШУ ЯҚИНДАГИ БИР МУСОҲАБАДАН

Ҳангама

Мусанифдан¹ нонуштага бир икки оғиз узрнамо эзмалик:

Тошдек қотиб ухлаған эканман. Кўзимни очиб теварагимга қарашан эдим — манзил узоқ, роҳила² оз. Ортимға боқсам, юқори бир ўринда бобойларнинг «Озиқлик от ҳоримас» деган сўзлари. Яйланниб учмоққа — чайланиб учмоққа³ қанот-қўйруқ керак. Билдимки, бу ҳолим билан бу кунми, эргами Боқи акамнинг мойжувозига ҳам ярамайман, яъни қош қўяман, деб Эшимқулни моховға ошна қиласам-да, ажаб эмас. Шу мулоҳазаларда уч-тўрт кун яхшиларнинг сўзини ҳам эшитайин, дедим. Ёмоннинг яхиси бўлиб юргандан яхшининг ёмони ҳам бўлиб кўрайин, дедим. Ҳам сиз ўқуғучидан беш-үн кунга узоқлашиб туришни бўйнимға олиб диёри бакрдан⁴ қўзғалдим.

Уч-тўрт қунлик бўш вақтимнинг бошим оғримаган кезларини гоҳ Тошпўлад aka билан ва гоҳи Калвак тоға билан мусоҳабага бағишладимки, кулмасдан ва сўқмасдан ўқуб турмоФингиз айни самимул-қалб маржудир.^{6,7}

Жулқунбой

¹ Мусаниф — ёзувчи.

² Роҳила — от-улов.

³ Яйланмоқ — қанот қоқмоқ маъносига келадир. Болалар аргимчоқ (ҳалинчак) учканда: «Яйланниб учдим, чайланиб учдим, аргамчиларға бойланиб учдим», деб ашула қиладирлар. Чайланмоқ — чоққаланмоқ деган маънода (Муал.).

⁴ Диёри бакр — қўл тегизилмаган, бузилмаган мамлакат. Айтиб ўтганимиздек, Қодирий малака учун Москвага борган эди. Тошпўлад aka, Калвак тоғанинг баъзи ҳикоялари ўша ердан йўллаб турилган эди. Бу ерда муаллиф ўқиш туфайли юртдан бироз узоқлашиб турганини эслатиб ўтятти.

⁵ Мусоҳаба — суҳбат.

^{6,7} Чин қалбдан умид қиласман. Тошпўлад аканинг сўзини яхлит ёзғанимиз учун наҳвий ва бошқа хатолар кўб, кечирсингилар (Муал.).

ТОШПҮЛДАТ ТАЖАНГ НИМА ДЕЙДИ

Чапанлар ҳаётидан

Ман шу замоннинг ҳезалаклари гирифта тушунолмадим-да. Буларнингнинг на мансабига ман қойил, на ҳукуматига! Шу икирчи кирларингни, шу шопу-шалоп таққанларингни писанд қилсам Жамшиднинг арвойи...

Бу нима ўзи? Худой ҳақиқи тушунсам... бунисасими?¹ Муртими ни кўтариб турай, ўтуб кетсун!.. Эски жўвасидан яғрин ташлаб ўтар эдим, избошкасига тескари ўлтуруб, телпакчасини чаккачасига қўймача қилуб бир ҳезалак ўта қолди-ку. Ўз кўнглида олипта шекиллик. Вой, дедим, вой, сани ўща олипта қилуб туққанни... дедим. Олипталийка... қилдингми, дедим. Ишингдан қолмай, ўша олуб берган шаҳарингни попкачангга солуб берай!..

Хабаринг йўқ ҳали, Маҳкам полвон, кеча исполқўмидаги ҳезим-кашларнинг «канасиртига» боруб қолубман... Санга ёлғон Худога чин, нуқул ҳез, нуқул толмача... Вой ўлай-кутилай дебман... Битта ҳезалак, олиптасумол ўзи, битта отинчаға осилған бўладир... Вой шўрим курсун, дедим. Кошки эпласанг, ўзи борми? — дийман...

Ҳезларингга йигит товши ҳам ёқмайдир... Тисс², дейди. Сўраймиз³, дейди. Сан айтчи, Маҳкам! Тисс, дегани нима бу ҳезларингнинг... Одам боласидан қўрқсан ҳар нарса дегин, Маҳкам! Пинагимни бузмай, тараламни тортуб, ашулатмни айтиб ўлтурабердим... Бизда пул йўқми? Биз, нима бериб «канасиртига» кирдик, пулми — хазонми?⁴ Айт-чи ўзинг?!

Ҳой, қизилбош!⁵ Чойингни катоб қил ҳозир!

Бу иши бузуқларинг нима дейди, а? Анав кун битта тўқкуз қайткани маъракага чиқуб, Худо йўқ дер эмиш-а? Бу нима дегани бу ўрусдан бўлғанингни? Шарифи Мустафо қўш қўллаб урмасмикинлар? Уламоларинг ҳам сувга урипти ўша куни... Пирингнинг арвойи, ўша маъракада ман бўлмагман-да! Бўлмаса-чи, наҳ калласини шартта олуб, ичагини салла қиласр эдим, тўқкуз қайтканингни...

Худой ҳақиқи, замонангга тушунсам, шу мусулмонларингдан ҳам кўнглум қайтуб қолди!

¹ Буниса — милитсия демакчи (Муал.). ² Канасирт — концерт. ³ Тисс — жим. ⁴ Сўраймиз — яна бўлсин, бис. ⁵ 1924 йилда пул ўзгариб, қадрсизланган эди, шунга ишора қилингани. ⁶ Тошпўлад тажанг томонидан чойхоначиға берилган исм (Муал.).

Хой, қизилбош! Битта тайбасни⁷ ясаб ташла, пириңгнинг арвойи!
Галавам айнади... жаво!⁸

Жаво-жавоси билан,
Чилим садоси билан!
Амма холаси билан,
Жиян тогаси билан!..

Хой Маҳкам, бу кун тосни⁹ қаерға қурамиз, а?..

*Оқизмадим, томизмадим Жулқунбой
«Муштум» — 1924 йил, 23-сон, 5 март*
* * *

Шу замонангнинг ишларига тушунсам, Худойға сол! Бу нима ўзи?
Афанди мактабими? Буни ким чиқар-ди, а? Анав куни хўрозимни
қувлаб кириб қолибман, бир уй жужук, салом йўқ-алик йўқ... Ҳамма-
си ҳам қўрқоқ! Бобоғим нима деган гап, ахир! Қут-қут-қут! — деб
болаларнинг олдидан ўтса ҳаммаси ҳам қочуб бир бурчакка тўпла-
нибdir! Вой, дедим, вой, юракларингдан аканг, дедим. Ҳой Маҳ-
кам! Шу афанди мактабида ўқуған болаларингни юрагида ўфути
бор йигит бўлади, деб ўйлайсанми? Шу ойимтиллаларинг ҳезалак
бўлиб чиқмаса итнинг олдига боғла, мани!

Ит эмган Ҳайдарингнинг гапини эшиздингми, ҳали? Ҳа, дейди,
шу афанди мактабида ўқуб чиқған болалар, дейди, айрапланига ту-
шуб учар эмиш, дейди. Шу айраплани нима ўзи, а? Тушунасанми,
ўзинг? Ану бирда учурған олабайроқ варрагимни кўрган эдинг, а?!
Худоё тавба, тўртга кучук болани боғлаб учурибман думига! Анг-
анг қиласди, қийқуриқ... Бу нима ўзи, бу лаш-лушларингни писанд
қиласам пириңгни арвойи! Шошма-шошма қасамхўр, Маҳкам! Қаёққа,
қовоққами? Мани ҳам беш пақир-тўрт пақир қарздор қиласанг-чи,
ит эмган! Обираҳматидан⁴ ичуб қолайлиқ биз ҳам.... Худой ҳаққи
ҳуқуматингга қойил бўлсам. Бу нима ўзи, қовоқҳонами, тиллахона-
ми , а? Фуқараси оқча қоқиб ичсунми? Шу вақтда: — ким чин пош-
шо эди? — десанг, пириңгнинг арвойига «Некалай» пошишом, дей-

⁷ Тайбас — чилимга солиб чакишга тайёрланган наша. ⁸ Жаво — нашага
кел, деган сўз. Бангилар ўз истилохи (Муал.). ⁹ Тос куриш — чордана қуриб
үтириш.

¹ Ўфут — ғайрат, қўр, ўт. ² Ҳайдар афанди — турк асиirlarидан бўлиб,
ҳозирги «Аброр Хидоятнинг қаршисидаги собиқ «Намуна» мактаби-
нинг мудири бўлган, гимнастикадан дарс берган. ³ Пақир — икки тийинлак чақа. ⁴
Оби раҳмат — арақ. ⁵ Тиллахона — ҳожатхона.

ман. Қора кўзингни айт, дўндиқникини ўйла! Қизил эшигингда⁶ шакардак пиваси олти пақир, қизил винаси тўқуз пақир, оппоқ арафи уч оқта⁷! Қойилман, Некалай пошшом!..

*Истаканинг непочўм лублу Ma-мажжону,
Истаканга тўлдириб сол! Лублу уважай!*

Фиръавнингники ҳам жонга тегди⁸. Кўрчи, шу беданамни, кеча тўрқовоқдан олдим! Битта-яримтага ишқаб бер⁹, пириңнинг арвойи қочиқ бўлса... Салим каваринг нима қиласман, дейди, а? Ютиғимни сўрасам тескари қарайди; нима, мани ҳам гўзимат қилмоқчи-ми¹⁰? Айт, яхшилиқча берсун! Чапақайим келганда¹¹ наҳ тўнғузнинг боласидек савайман... Худой ҳаққи шу кеча-кундузда пулсизлигим ошди!

«Муштум» — 1924 йил, 25-сон, 7-бет, 8 апрел

* * *

Шу кеча-кундузда куфрлигим жудаям ошди-да... Бу белбоқсизларинг нима қилмоқчи ахир? Тушунсан, пириңнинг арвойи!

Кеча маҳаллага борған эдим, Маҳкам полvon. Битгаси келиб, сизни камасия чақиради, дейди. Бордим. Камасияси қўлимға бир носвой қофозини бериб: — Сизга етти ярим сўлкавой налўговой келипти, дейди. Феълим айнаб кетди: — Ким айтипди, дедим. Ҳукумат,— дейди. — Ҳукуматинг ким ўзи, дедим. Олигталик қилмай етти ярим сўлкавойни бераверинг, дейди. Вой,— дедим, вой, вой сани ўша олигталигингта пес қилай дедим. Кекирдагингни чўзма-ей, тумшуғингта ел тушкур, дедим. Бир нарса қилиб кетинг буни полvon, дейди.

Етти ярим сўлкавойни жой ростонда оласан, деб жўнаб кетдим. Айтчи Маҳкам, шу налўговойи ўзи бор гапми, ёки камасияга чой-чақа керакмикин, а?

⁶ Қизил эшик — пивахона. ⁷ Та. — танга (Муал.). ⁸ Туркистонга гостролга келган рус циркчиси Липатов қизи Марямхон Кўёнининг Қайнарбулоғида сайд қилиб юриб шоир Муҳимиёнинг дўсти, ҳофиз Муҳаммаджон Макайнинг даврадаги қўшиғини эшитади, унга ўз томошасига таклиф этиб хат узатади. Муҳаммаджон дўстлари билан томошага боради. Марямхон саҳнада туриб:

*Люблю, люблю Мамажсан, люблю Мамажсан,
Зачем нужен мне другой, люблю Мамажсан...*

деб қўшиқ куйлади. Ҳайратли бу қўшиқ Туркистон ёшлари орасида тезда тарқалади. ⁹ 321-бетдаги изоҳга қаранг. ¹⁰ Ишқаб бер — сотиб бер. ¹¹ Гўзимат қилмоқчими — газетага ёзмоқчими. ¹² Чапақайим келганда — зўр жаҳлим келганда.

¹ Пес қилмоқ — сиймоқ. ² Жой ростон — растан — турмоқ, ҳамма ўрнидан қўладиган, турадиган кун, маҳшар куни.

Тузук, Маҳкам! Нима, ман пул қоқяпманми?

Чой чақасини ундан-мундан қилуб, тараласини тортиб юрган Тошпўладинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан³ олсин, а? Бобогимни сотиб берайми? Ёки сайдратмамними?⁴ Этигим бўлсанку, ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўткан кун ўзингни олдингда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади... Нима, бермасам мани остирармиди, шу хезларинг?! Саттор⁵ бир тийин берсам.

Ҳой, қизилбош! Чилимингни берасанми, йўқми, ит эмган?

Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку, анавинг! Суяги борми, а? — Бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққанинг қарамади-ку. Ҳай, ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишилти ўзиям. Сартарош Ҳожи кўриб қолса ўлди, дегин!

Бодом қовоқ-юпқа томоқ, додимга етсанг-чи...

Ҳой-ҳой!

«Муштум» — 1924 йил, 3 (28)-сон, 31 май

БЎЗАХОНАДА

Тунов кун кайфимиз бир оз ширалангандан сўнг, Тошпўлад тоға косани узатиб айтар эдики:

— Иччи, шуни ич! Замонангни шундан бошқа нимаси қолди, ахир?.. Қорнинг ёрилса ҳам ич, ука!

— Маним олдимда унга-бунга тил тегиздинг, деб таъбинг олин-масин, ука! Агар сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, Худойға сол!

— Ич ука, ич. Шу замонангта тушинсам пирингни арвойи. Ман на фуқарангта қойил ва на ҳукуматингга, Худой ҳаққи миям қотди! — бу нима, ўзи, лўттими⁶, майнавозлиқми?

«Бир одил пошишо бўлса,

Ҳар ким сўйганин олса...»

— Машойихинг нимага айткан ахир бу ғазални? — Ёнингда бир миринг бўлмағандан кейин, ишлашка ишинг — ётишка касалинг бўлмағандан кейин сўйганинг ў ёқча турсин, жониворнинг талисига ҳам қўлинг етса саттор! Нима, қассобчилиғингдан қолма дейсанми, томингни тешавер дейсанми? Шу топгача-ку хомчўт қилиб кўрсанг, ўн бир калимагўйнинг бошини олибман, иккита ўруссвой-

³ Гўсхўр — лақма, гўл. ⁴ Бир навъ урушқоқ катта хўрозга «бобоғ» дейдирлар (Муал.). ⁵ Сайдратма — бедана (Муал.). ⁶ Саттор — қиморбозларча қасам калимаси (Муал.).

¹ Лўтти — найранг. ² Тали — ёрғоқ (Муал.) — таллиғ, ҳайвоннинг суксиз эти.

ингни саранжом қилибман; армани билан пирсиёнингдан ³ ҳазрати Баҳоваддин ⁴ бўлибдир. Тузук, касби кор қилиб манак-манак бебиллекасини, ҳам топдим. Топдим-топишка эши бузуғингни; пичогимнинг қонини ювмасдан туриб ёнимда тўртта ўзимга ўхшаган дабба... Биттаси — «Қорним оч, беш оқта бер», дейди. Биттаси — «Галавам айнади, битта араққа узатуб тур», дейди. Нима қиласай, ёнимда бўлатуриб хумсалик қиласайми, одамгарчилик қўймайди, ахир. Ма, дейман — ма, дейман, бўйнини экканни оғзиға пул билан ураман. Чойхонада битта кўкчойни шопириб ўлтурсам бир кампир: болам оч,— дейди,— қизим касал, эрим ўлган,— дейди. Йиги-сиғи, Худой ҳақи юрагинг ачийди. Ўзинг одам фарзандимисан! Нариги бурчакда муртини қанжиқ думи қилиб бураб ўлтурган силлиқ тўн хумсанг бўлса, — Худой берсин, — дейди... Бери кел, она дейман, ма, дейман, обор, дейман, дуо қил она, дейман... Шундօғ қилиб бир ҳафтани жўнатиб, мандан ҳисобингни олсанг, ўзимдан бошқа ҳеч ким йўқ!
— Ҳа-ҳа-ҳа, тавба.... Хайри-худойингга қойилман Тошпўлад!

— Санга ёлғон, Худоға чин, Жулқин читр!⁵ Етти марта турмасига кириб чиқдим. Овахтисида ёта-ёта ёнбош лар тешилиб кетди, ука!
Муни қара-муни: шу чандиқларингни ҳаммаси турмачасиники! Вой

³ Пирсиён — инглизча першиян (форслар, эронлар) ўзбек тилида бузилиб пирсиён дейилади. ⁴ Сўфи Оллоёрнинг «Саботул — ожизин» асарига илоҳиётчи олим Тожиддин Ёлчуғилнинг «Рисолаи Аиза» деб ёзган шарҳ китобида айтилишича, ҳожа Баҳовуддин кимхоб тикиб, тириклик қиласай экан. Ҳожа бир кун геллак тикиб ҳар нина санчанида «Ла илаҳа иллалоҳу Мұхаммадур расулуллоҳ» деб етмиш мартаға айтар экан. Телпакни етти йилда тикиб битириб, кимки бу телпакни сотиб олса, баҳоси етти жаннатдир, дебти. Бир куни Аллоҳ таоло бир фариштани зангги суратига киргизиб: «Бориб Баҳовуддининг телипагини сотиб ол», дебти. Фаришта бориб нархини сўраб Ҳақ ҳузурига қайтибти, ҳожанинг сўраган баҳосини айтити. Аллоҳ таоло: «Бориб олти жаннатга сотиб ол, зеро, мен ҳожанинг тилагини биламан!», дебди. Фаришта бориб савдолашиб, охири ҳожа олти жаннатга телпакни сотибди. Аллоҳ таолонинг унинг тилагини билгани шу эканки, «Олмоқчи бўлган бўлган олти жаннат унинг ўз мулки, қачонки қнёмат куни бўлса олти дўзахга Мұхаммад умматини киргизмай, ўз мулки бўлган олти жаннатга раво кўрур». Аллоҳ таоло ҳожанинг бу ишидан мамнун бўлиб, лекин қаҳримдан омонда қолмасинлар деб, еттинчи жаннатни бермаган экан.

Ҳазрати Баҳовуддин етти рақамини табаррук деб билган экан. Шундан бўлса керак Баҳовуддин йўлига тангадан ёки иондан еттига ҳадя қилиб келинади. Бозорда ҳозир ҳам «Нархини Баҳовуддин пиримга тоғиширдим», «Пирим пиширади», «Пирим айтқанлари бўлади» деб савдолашадилар. «Қўйнинг нархи қанча бўлди?» деб сўрасалар, «Баҳовуддин бўлди» деб жавоб қиласадилар, янын бу жавоб шароитга қараб нарх 7 сўм, ёки 70 сўм, ёки 700 сўм бўлганилгини билдиради. Бу ерда Тошпўлат калимагўйнинг сони еттига бўлди, демоқзи.

⁵ Манак — сопол кўвача (Муал.). ⁶ Бебилиска — машақкатсиз, меҳнатсиз.
⁷ Ҳумса — хунас, ярамас. ⁸ Читр — тиканаклик бир хил қовушмаған ўт (Муал.).⁹ Чандиқ — жароҳат ўрни (Муал.).

адолатчангга айттай, Некалай! Нима қил дейсан энди? Худой ҳаққи, бебарака ўғирлиғинг ҳам жонга тегди; қиморингга ҳам ганак¹⁰ йўқ. Нима, энди ота касбингни қил, дейсанми, бўзингни тўқи, дейсанми? Вой ўша сўзингни тузидан акаси Жулқинчаси! Ўрусвойингни читини қара — серсуннайини¹¹ қара; олмагул читчаси турганда бўз матингни ким кийсин? Пирингни арвойи, галавам айнади...

— Бодроғи нима ўзи айт-чи, манга. Жоҳорининг бодроғими¹² ё рўста¹³ бодроқми-а? Анув Матиқулни танийсан-ку, жанобинг! Ана шу хумсанг ҳам бўзчиликдан синигти, пирингни арвойи. Тунов куни кўрибман: ҳа, ҳорма Матиқул, моккингни отиб турибсанми, хумса! — дейман. Бозорни мазаси кетти, Тошпўлад: бўзчилиғинг ҳам қия бўлди ука, — деди. Энди бодроққа¹⁴ қўшилиб кетмакчиман¹⁵, — дейди. — Бодроғи нима у, а? Сабитисканг¹⁶ ҳам тоза ҳижжани¹⁷ кўпайтириб юборди-ку, хумса.

— Ҳали деҳқон бўламан дейди, дегин, пошшоликдан ер оламан, дейди, дегин. Ростини айтайми, Матиқулингга пошшолиғинг ер берса паққос куйди, Худой ҳаққи куйди. Матиқулинг жохори экса азбаройи Худо итқовун унади. Ман санга айтсам, деҳқончилифи учун самарска мужукка сира тўғри келадигани бўлмайдир. Бодроққа ер берадирган пошшолиғингни ҳам эсхонаси бутундир-ку. Ит эмгандаринг ҳам тоза тўлиб боради-да.

— Ичсанг-чи, ич, шу-чи: пошшоликка хизмат қилиб юрган бесоқолларинг¹⁸ ҳам тоза чарвилапти-да. Билсанг тунов кун чиройлик пивасига кириб эдим; ўша лапка¹⁹ кўтарган хумсаларингдан тўрттаси... усталчанинг теги оқ²⁰ бутилкага тўлипти, ишонсанг ҳар бир чақирғанда бир жужнасини²¹ заказнай қилади — мушкилларинг. Ваҳмам кепти. Ман иккитасини ичиб чиқдим.

¹⁰ Ганак — тикиб қимор ўйнайтурган оқча ёки бошқа нарса. (Муал.). ¹¹ Серсунний — шерстенной (Муал.). ¹² Бодроқ — батрак (муал.). ¹³ Русто — қишлоқ. ¹⁴ Сабитиска — Совет ҳукумати. ¹⁵ Ҳижжа — янги тўқилған сўз демакчи (Муал.) термин. ¹⁶ 1925 йилдан совет ҳукумати Матиқул сингари хусусий мулк эгалари бўлган косиб-ҳунармандларга катта-катта солиқлар солиб, уларнинг касбини синдириди. Ва улар батраклик қилишга мажбур бўлиб, давлатдан ер олиб, деҳқончилик тилини билмай бу касбда ҳам «кўйдилар», ишсизлик кўпайди... яъни маълум даражала саноат ва қишлоқ хўжалигига зарар етказилди. 1921-1922 йилларда Туркистонда ўтказилган «Ер-сув ислоҳоти» баҳонаси билан маҳаллий ер эгаларининг мусодара қилинган унумдор ерларидан катта қисми «Самарский мужиклар»га ҳам бўлиб берилиб маҳаллий ҳалқнинг миллий манбағатлари топталган эди. Муалиф шулардан киноя қиляпти.

¹⁷ Бесоқол — илгари бесоқоллар эгасига хизмат қилиб, ҳадялар олиб юрганлар, бу ерда ўшлар, комсомоллар назарда тутиляпти. ¹⁸ Лапка — папка. ¹⁹ Жужна — дюжина.

— Ҳоким ит эмганинг ҳам сабитискага хизмат қилиб тоза ҳам бойипти-да!²⁰ Хумсангни солмача қилған иморатчасини кўрдингми? Ёпқан томчасини кўриб,вой, исириқ осипча дейман,вой, ўша Ҳудоға ёқкан бир қилифингни хиналай, дейман. Ўзига оёғим тегиб кетса азбаройи Ҳудо оёғимни уч қайта ювиб ташлайман. Ҳудой ҳаққи бетаҳорат қиласи, ит эмганинг ўзи партийнай экан-а, хумса.

— Анув, Ҳошим ҳезалакни танийсанми. Ана ўша лапка кўтарган саки бедуминг²¹ ҳам тўртта гўдаги билан хотунини қўйипти, ит эмгани, энди бир татарскасига ўйланар эмиш— ҳезалак! Хумсангни қўйған хотуни тегармикин, манга? Нима, жувон бўлса ҳам бир ўйланниб қўймайми, ўладирган дунёнгда! Шу замонангда ўйланмаган ҳам дуруст, ука, дард устига чипқонинг нимаси-а?

Калвак тоғанг ҳам очлиқдан ит ғажиган ошиқдек бўлипти-да, шу кунда; саллангни сот, тасбиҳингни кўзмунчиқ қилиб атторлиқдан дўкон оч, дейдирган битта мард йўқ, пириңгни арвойи. Тунов куни кўриб, Ҳудо ҳаққи, раҳмим келди!

— Ички шуни, ич! Ундан кейин узатчи бўзангни мирисини.²² Ёнимда тўқкуз пулим бўлса Ҳудойға сол!..

Албатта, Тошпўлад акамнинг сўзида бирмунча гайри адабий гаплар бор. Таассуфки, истинографияяга олишида буларни чиқариб ташлаш мумкин бўлмади. Ўқугичиларимиздан афу сўралур.

Ж

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 23 июн, 157-сон, 3-бет

ЙЎЛДА

Шошма, Жўлқин ука, шошма. Қаёққа йўргалайсан, бозоргами? Чилимни бир сўриб олай-чи, хумсани, ундан кейин биз ҳам санга ҳамро. Тўхта, ука.

Калвак тоғанг нима депти ҳали, ўқучи манави гўзиматингни!¹ Гўзиматингни ўқийдурған айнагимни кўрпачанинг тегида унугиб², ман, тавба. Санга ёлғон, ҳудоға чин, ука: етти дон Ҳафтакни

²⁰ Бу киши Ҳоким сутчи номи билан таникли бўлиб, НКВД ташкилотида фаол хизмат қилганлардан, Тошкентда Аррапоя маҳаллалик.²¹ Сакибедум — калта дум ит, 1920 йилларда кийимни калта кийиш расм бўла бошлилаганда хунук кўриниб калта дум дейишиган.²² Мири — беш тийиниллик чақа.

¹ Гўзимат — газета (Муал.).² Етти дон — «Чаҳор китоб» тўртта китобдан иборат бўлиб, иккинчи китоб «Бидон, асьада каллоҳу фид-дорайн... (Онглагиљки, Аллоҳ сени икки дунёда ҳам баҳтили қислин...) деб бошланади. Тошпўлат «кеттидон» сўзини ана шу «бидон» сўзига ўхшатяпти.³ Ҳафтак — Ҳафтак (Муал.). Қуръоннинг қисқароқ сураларидан тўпланган еттидан бир бўлаги.

кушод⁴ эзив ички қилдим,⁵ Чол китобинг⁶ билан Сўфоқиёргандан тўрттаси нуқул варваракка дардарак бўлипти; кампир бўлса пайшанба нонни сира аямас эди — раҳматлик. Шунча борди-келди билан алиф хумсанг ичимга калтак бўлиб кирган бўлса пирингта сол!

Саноул ахлиқул гоббову аббок

*Яратти қатратингдин кавсари пок...*⁸

Шундан бошқа эсимда қолған бўлса домла поччангни Имоми Аъзам⁹ урсин. Вой, ўша жазазалик пайшанби нон еган тишингни қоқиб олай сани... қани, ўқучи!

Ҳо-ҳо-ҳо — тавба, ҳали камтарингни куфрга чиқаришти, дегинчи. Вой, ўша санга мандат қилиб берганингни ўмарай! Тантимисан ўзинг, танти бўлсанг торт-чи, имонимни — кушод етти пут келмаса, азза ва жаллага¹⁰ сол. Ман санга айтайми, шу шаппатилмишиндан тожики чиқариб¹¹, кишини куфр қиладирған миллаларингдан¹² беш пайса имон топсанг итингни олдиға боғла мани. Вой ўша қози дасторларингни¹³ йиғишириб липпамга¹⁴ қистирай!

Бўлди, ўкума — тоғангнинг чиқарған гўзиматини, азбаройи худо мижров гапка куфрлигим ошади. Йигит бўлсанг мандан икки калима достон эшишт — эшигасанми... Киссаи кўтоҳ¹⁵ шуки, жанобинг айткандек қилиб, тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қулинг,

⁴ Күшод — ростдан, ҳақиқатан. ⁵ Эзив ички — сув ёки чойга чайқаб эзив ичса гўё даво бўладиган дуо қоғози. ⁶ «Чаҳор китоб» (Муал.). — «Номи ҳақ», «Бидон», «Қоланнаби» ва «Ҳамди беҳад» деган форсча китобчалардан изборат бўлган мактаб дарслекларидан бири. Бу китобни Мавлоно Шарафиддин Бухорий Фаридуддин Атторнинг (1148-1219) асарларидан тузган. Унда Аллоҳга ҳамду сано, ислом ружнлари, қисман тасаввуф ва фиқҳга оид мавзуларда сўз юритилади. (Изоҳ С. Айний асарларининг 5-жилдидан олинди). ⁷ Сўфи Оллоёр (Муал.). ⁸ Сўфидан:

*«Саноул ҳолиқун габроу афлок,
Яратти қатраидин гавҳари пок...»*

илаҳ (Муал.). (Коинотни яратганга ҳамду санолар бўлсинки инсондек азиз бир жонзотни бир қатрадан яратди... ва бошқалар).⁹ Имоми Аъзам — (тахаллуси, мелодий 699-767) исми Абу Ханифа Нўймон бинни Собит. Исломдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси. Сунний мазҳабдагилар Имоми Аъзамни пир тутадилар.¹⁰ Азза ва жалла — азиз ва улуғ (Худонинг сифати).

¹¹Шаппатилмишиндан тожики чиқариб — шапалоқлаш; маълумки эски мактаб таълим-тарбиясида уриш, жазолаш жорий этилган, бу ерда ёзувчи эски мактабнинг калтагини еб, форсий дарслекларни қуруқ ёдлаб, ҳарфхўр, чаласавод бўлиб чиқаётган ўзбек боласидан ва муаллимидан киноя қилипти. ¹² Милла — мулла (Муал.). ¹³ Дастор — салла. ¹⁴ Липпа — иштонбоғ тевараги (Муал.). ¹⁵ Киссаи кўтоҳ — гапнинг калтаси.

қарасанг кетман кўтарган хумсаларинг арофат.¹⁶ Қулинг ҳам қаторга кириб ўлтурдим. Ҳайтовур мардикор бозорингни ижарага олған хўмса йўқ экан.¹⁷ Санга ёлғон, худоға чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тоғиги, маччоси қозоги, қалмоғи... борчи, етмиш икки жамарғасидан¹⁸ ҳам топасан. Боҳо олтита, одам оладирған хумсанг бўлса анқо. Феълим айнади,вой камбағалчиликни чиқарғани, дедим. Кетманни тегимга қўйиб ўлтурдим. Ёнимда бир безгак, рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳи-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа дедим, касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй ука, деди, йўқчилиги қурсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллаптилар, камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараған эдим, чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги рўйига қарасам жуда увол, Сан кет, ака, — дедим. Ана шу бу кун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт,— дедим. Безгак хумсанг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича яғрин бериб гурс-гурс одим ташлаб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлған бир хумса совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир куыллик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака,— дедим. Етти оқ тага гаплашдик. Безгагингни ҳам шу боҳога сўзлашиб, ёниға келдик. Апти-башарани қўриш биланоқ хўжайнинг кайфи учди. Ҳа, дедим бу хўроз-ку ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма, ўнта наррашерингни¹⁹ ишини қилмаса ҳалол тузингга сол, — дедим. Бўлмади, хумсанг жудаям пих ёрган туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлқавойга баҳаял итарибман. Бордиқ, ҳайтовур хўжайнин жониворинг бизни ишқа солиб, ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб, ўзим кушод кетманинг оловини чиқардим. Хумса аср-гача егулугини еб, ёткан ерида валдираб ётди. Кечкурун баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка узатдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсанг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи, нуқул «ортиқ бердингиз» дейди-я. вой сани эгам чақирсин, дийман.

¹⁶ Арофат — ҳаж қилгани борғанлар Макканинг шарқидаги тоғ тепаликлари — Арафотга чиқиб, ҳаж расмларидан бири — икки ракат намоз ўқнйиллар. Тошпўлад мардикор бозорини шундай тавжум, муқаддас жойга ўхшатиб, киноя қиласити. ¹⁷ 1920 йилларда ҳатто мардикор бозори ҳам ижарага берилиб, ижарави бойлар мардикорга солиқ солиб давлат солигини тўлаганлар, шундай ўзлари ҳам даромад қилганлар. ¹⁸ Жамоа (Муал.). ¹⁹ Наррашер — эркак шер, бу ерда мард маъносида.

Кеча кетманни ҳам олти яримтага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл, дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейди?

Ана шу бир извошка бўлиб ўткан кажава қоринни танийсанми, жанобинг? — Баракалла. Ана шу чўлофинг ким ўзи, айтчи манга? Нечта мачит солди, мадрасадан нечта, а? Ёки топкан-тутканини қорнига йифиб борадими... Вой сани ўша қорнингға шибба қўйиб юборай. Ман санга айтсам, буларингни миридан-сириси ўзимни қўлимидан. Агар поштолигинг мани тергавскасан²⁰, деса борми, шу бойларингни энка-тенкасини чиқармасам пирингта сол, худой ҳаққи қий-куриқ қиласман.

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 16 июл, 174-сон

ЙЎЛДА

Кечаги сондан давоми

— Шу-чи, ука, Тошканингдаги мана, деган бойларинг бариси ҳам тирноғимнинг юзида: Бувадаҳон тўранг, Азимбой кўмиринг, Соиб махсиминг, Азим шайтонинг, Мирхолиқ қийшиғинг, Матишукуринг, Юсуф хўжанг, Шоолим чўлоғинг, янги чиқған Азиз яканчинг, қўйчи — чит бозорингга кириб ҳам ўлтурмайман. Шу хумсаларинг қайси бир камбағални бошини силади. Ёки маҳтап-паҳтап¹ солиб берганини биласанми? Вой ўша ҳаммандга ҳам липпамни қоқай, бойлар!

— Тунов кун Кўктеракка² ўтиб қолған эдим: Азиз яканчинг Лўли маҳалладаги йўл устига шийпончасини ёпмача қилған экан. Худой ҳаққи, тўрт томондан туриб томоша қилибман: ўзи бўлса пар ёстиқча Шарвон бибининг ёғ хумчасидек ағнаб ётипти. Вой, дедим,вой, ўша мерос бойваччасини хиналай, дедим. Хумса семизинг келди-кеттини фақатла оқсоқол³ билан суғорар экан. Ана шунисига ман қойил!

— Манави ўтканинг ким ўзи, бошидаги шапкасини қара, ўзи мусулмон фарзандими-а?.. Ҳали юрт сўраб ётқанларинг шулар, дегин! Вой ўша оберган шаҳарингни шалварингта солиб берай. Қовоғини қара, қовоғини:⁴ ушла хода ўғриси, хумсани!

— Анав кун шу афанди ҳумсаларингдан биттаси, қизил тўппини чаккачага қўймача қилиб битта-битта босиб бораяпти. Кушбеги

²⁰ Тергавска — тергавчи (Муал.).

¹ Маҳтап — мактаб (Муал.). ² Кўктерак — Тошкентнинг шимолидаги бир мавзе. ³ Оқсоқол — спирт (Муал.). ⁴ Қовоғи — димоги демоқчи.⁵ Қизил тўппи — 1920 йилларда зиёлиларга қизил дўппи кийиш расм бўлган.

билин қошиқ солишиша пирингта сол!⁶ Рўмолчани тумшуқчанинг тегига боскан. Худой ҳаққи кўчангда чанг бўлса. Гаврлигим тутти, тўхта-чи Тошпўлад, дедим. Шу афандини таъбасини бир тирриқча қилиб қўй-чи, ахир савоби бўлар-ку, дедим. Иштонимни липпа уриб, кўчанинг қоқ ўртасига тушдим. Оёғ акангни пап-пап қилиб қўйишим бор-ку, дунёйи оламингни чанг бости. Ана энди қўлингдан келса афандингни таниб ол! Шу, кўрсанг, оёғни началғай ташлаб бора яппан, худда кўрсанг орқамдан дудбўрон очибман, ука. Бирдан кўчада шуштаквозлиқ. Тўхта, дедим ўзимга, қайси бир хумсанг қулоғи остида қолдийкин⁸, дедим. Шуштак, устига шуштак; ўртада ўзимдан бошқа буниса⁹ йўқ. Бир вақт қарасанг, турпогингизни ичидан худда Гўрўғли султондек бўлиб ҳалиги афандинг чиқибо келди-ку. Ҳа, дедим, мондаҳо¹⁰, абскачи¹¹ йўқми, дедим. Хумсангни авзойи бузиқ:

— Кўчани чангиткан ким? — деди. Жуда ит апт. Бирдан қарасанг, қаҳрим қирқ қадам берига келиб қолмасинми, бургитдек қанот ёзиб устига бордим:

— Ман! — дедим.

— Нега чангитдинг!?

— Нима қилар эдинг?!

— Жур раёнга!

— Раён қарзим йўқ!

Қарасам бўлмайдирған. Шошма, дедим, бўлмаса раёнчабоп бўлиб олай-чи бир, дедим. Яхтакни ешиб кўчага отдим, тўппини мағлайга туширдим. Шип этиб афандингни бўйнига боғлаған пайтавасидан тутдим. Бўлмади, айни боллайдирған пайтда одамлар йифилиб қолди, аранг афандингни чангалимдан қутқаришипти, пирингни арвойи. Вой, дедим вой; чиқ ўша чангига йўқ Андирискангга¹², — дедим. Бу шаҳар, дедим, мусулмон фарзандини манзили, — дедим. Ўша жиyllа халта қилиб келган Қалдағочингдан¹³ ўргулай сани,¹⁴ — дедим. Ҳой, айт-чи манга, шу ялпи қайтканларингни гарадскага чиқиб кеткани ростми-а?

⁶ Қушбеги — хонлар саройида бош вазир ёки ҳуқуқи вазирга тенг бўлган йирик бир амалдор. Лекин бу афанди шундай кеккайти-ки, қушбеги билан бир товоқдан овқат ейишни ҳам ўзига эп кўрмас экан.⁷ Гавр — габр, коғир, жоҳил.⁸ Қулоғи остида қолмоқ — ўлмоқ.⁹ Буниса — милитсия (Муал.).¹⁰ Мондаҳо — ҳорманг.¹¹ Абскачи — обиск қилувчи.¹² Андириска — Андрейск — янги шаҳарда руслар яшайдиган жой номи, у серда ичкиликхона ва ҳирсхоналар кўп бўлган экан.¹³ Янги шаҳарда «Қалдириғоч» маҳалласи бўлган. Бунда бир туркум ўзбек ва рус зиёлилари яшаган.¹⁴ Ялпи қайтган — Худодан қайтган.

Хайрми: шошма-чи бўлмаса, йигирма беш пақириңгдан қарз бе-
риб тур-чи, манга. Бу кун чой ичкан бўлсам ҳалол пулингга сол!
Эртага Наби қизил бошнинг самоворига бир кел-чи, пажалска!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 19 июль, 176-сон

* * *

— Саломалайкўм! Э бормисан, ука, ўра-пўрага тушиб кетмадин-
гми ҳайтовур? Жуда соғиндим, мани соғинмайсанам, хумпар!

— Худойлиғимни айтайми: шу афандичаларингни биттасигаям
қойил эмасман, худой ҳаққи! Бу хумсаларингдан ҳам ҳасипим сови-
ди, соч ўсириб ақлни гаравга қўйғанми? Хўб деявер, азбаройи худо
янглишисам!

— Шу афандичаларингни биттаси санми? Шойи кўйнакчангни
қара! Вой ўша чўнчакчасига мишиғимни қоқай!.. Кулма, худой ҳаққи
куфрлиғимни оширасан! Сан ҳалойиқни ҳамманг ҳам тирноғимни
юзида:¹ поштолиғинг шойи кўйнакка, деб беш сўлкавойни узатди-
ми, симинт² Тошпўлад акангни унутасан, худой ҳаққи, унутасан!

— Кулма, дедим, кулма!³ Санни кулгига ўргатканни айтайми? Мон-
шиначиди ишинг бўлмаса Тошпўлад бойваччадан икки оғиз гап
эшит! Эшитасанми? Ўқу, манави қийиқ қофозини, ўқучи! Хўб чайна
мағзини! Вой сани ўша налўғбоши қилғанни қайчилай!

— Мани-ку ҳоли паришонимни ўзинг ўбдан биласан, кечадан
бери ноништа қилған бўлсам ҳазрати Жаброилга сол!⁴ Ўткан кун
Набининг самоворида ётиб эдим, камасия чақиради, деди. Бордим.
Хе йўқ, бе йўқ, қийиқ қофозини узатади. Ҳа, дедим, поштоликка
энди йигит керак бўлгими, дедим. Кулади. Ҳа, дейди, сизга беш сўлка-
вой налўғовой кепти, дейди. А, дедим, баззозликдаги⁵ дўконимни
барҳам берган эдим-ку, дедим. Бориб ўзига арз қилинг, дейди. Ху-
дой ҳаққи куфрлиғим ошди. Қийиқ қофозини липпамга қистириб,
тўппа-тўғри налўғбошисига бордим. Манга ўхшаш бўйини эккан
хумсаларинг жуда кўб экан. Ҳа, дедим, налўғбошинг қайси хумса
ўзи, дедим, усталчада ўлтурган биттасига тўғрилашди. Липпамда-
гини олиб қўлиға бердим. Муни долига ет, пажалиска, дедим. Отин-

¹ Тирноғимни юзида — қилмишинг маълум². Симинт — сию минуту: дар-
ров демақчи (Муал.)³. Илгари одамлар кийим-кечагини ўз уйда тикиб кийи-
шган. Тикув машинаси пайдо бўлиб, тикувчига кийим тикитириб, европача кийи-
ниб юрган бойларни, зиёлиларни ҳалқ олипта, ҳезалак, тикувчини «ҳезимкаш»
деб атаган. Тошпўлад шунга шаъма қиласпти⁴. Ҳазрат Жаброил ошпаз ва но-
ввойларнинг пиридир. Қорним тўқ бўлса, ош-нон пиширгучиларнинг пири
бўлған Жаброилга ҳавола қил, демакчи (Муал.)⁵. Баззоз — газламафуруш.

гиз нима? — Тошпўлад. Отангизни оти? — Эшмурод. Сўраб нима қылди, дегин: Ҳа, дейди: «Сиз Тошпўлад Эшмурод ўғли беш сўм тўлар экансиз!»

— Чақаси бўлмаса-чи, дедим.

— Нима иш қиласиз?

— Бекорчилик.

Шундан кейин монда дафтарини⁶ очди:

— «Тошпўлад Эшмурод ўғли тегирмончи».

Худой ҳаққи кулгим қистаб, гаврлигим тутди:

— Сиз қўрган тегирмонимни тоши синиб қолған, ака! Бир йилдан бери беш чорак ун тортқан бўлсан пирингта сол! — дедим.

— Тегирмон тошингизни кафилини олған эмасмиз!

— Тошпўлад тоғанг ҳам бепі сўлкавойингни кафилини олған эмас!

— Бораверинг!

— Сан ҳам баҳузур ўлтуравер, ука! — дедим.

Оғзимда носим бор эди баشاрасига туф, дегим келди-ку, тағин шайтонга ҳай бериб, тўппим арава чиқа келдим. Нима, оч итингни бурнидан ип тақади, деб ўйлайсанми?

Ана шу налўғбоши хумсанни танидингми? Анув бой бор-ку ахир, Эшонхўжа гупчак деган... Ана шунинг ўғли экан бу налўғбоши бўлған хумсанг... оти Неъмон бужир!⁸ — Тош тегирмончининг олдиға тушиб, унча-мунча шана қилиб юрар эдим. Бирар кун кўриб қолған бўлса Тошпўлад тоға тегирмончи экан, деб ўйлади-ёв, бу эшбужир! Энди худой ҳаққи тегирмонига тушмайман. Шу қийиқ қофозини сан олиб қўй-чи, пирингни арвойи! Сандаи сўраб қолса, энди тайбасни тегирмонда қилмайди, деб айт, хумсангга!

Муаллифдан: ариза битиб беринг деб уйимга келгувчи Тошпўлад тоганинг ўртоқлари жуда кўпайиб кетди. Ҳатто уйда ўлтуриши ва оши-сувга қараши ҳам мумкин бўлмай қолди. Ва аризанавислигимни бошқа даҳаларнинг Тошпўлад бойваччалари била кўрмасин, деган хавф ҳам тугилди. Шундан сўнг Тошпўлад тоганинг ҳалиги сўзини ёзмоқча мажбур бўлдим.

— Мундан бошқа ўзининг бой тоғасига тўққуз сўм налўқ ёзиб тоғасининг гумаштаси ҳам бўлолмаған яна бираувга тўқсон сўм налўқ соладирған одатлари ҳам бор эмиш, бу эшбужирнинг... Ўғиллиги тутиб кетиб дадасини налўқдан дархон қилиб кўймаған бўлса шу-ёв!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 23 август, 206-сон

⁶ Монда дафтар — қарздорлар дафтари. Тўппим арава — дўппини чакка-га қўйиб (қийшайтириб) кийиш.⁸ Шана — наша (Муал.).

* * *

Азбарой худо, куфрлигим ошти. Савобингни ҳам теги тешук чиқти. Айт-чи, манга: бапиржа турдиси¹ ким ўзи? Башарти тош-тазори қилсам, шу хумсангни кучи неча пут келарикин?

— Азбарой худо, шу хумсангни эшигига кушод икки ой бўйнимни эгиб «нон» деганимда, кесак фириллайдирған бўлди. Агар сўзими тариқча гидирини топсанг, қирқ тўрт йиллик имонимга сол! Лоақал тромбойингни ариғифа ҳам курагимни уролмадим, ука!² Ҳар ким ёлғон гапирса, ётар жойи ёлғиз, жиян!

Салим сўтагинг том сувоқ қўлған экан, кечা ҳашарга борған эдим, худой ҳаққи, шу хумсангни ҳам косаси сира оқармай кетаяпти! Ана-ви йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчали тозаем ташлаб берипти. Қарабманки, бешта гўдак! Ҳа, дедим, бучувриинди баччаларни қаёдан йиғиб олдинг, хумса, дедим. Салим сўтагинг кулади, ҳа дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлод, дейди. Вой, дедим; вой ўша ўйламай иш қўлған одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайин-чи ман санга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни кавласанг оғзини очади гўдаклари тушкир! Ўзоги йил хумсангни иши йирик: тегида от-араваси, ёнида чойчақаси гатоп³ эди. Шу пул топиб ақл йўқотқан хумсаларингни уриб ўлдирсанг ҳам арзидир, ука! Бултири шу хумса Салиминг нима қипти дегин? Бигта нахс босқан билан шерик бўлиб, амиркои экипти, фабрикоичи ўруссвойингдан беш-ён сўлкавой пул ҳам олипти. Эсон-омон кузга етиб, қанорчасини йиртифуни ямаб турғанида, шартта нима бўпти, дегин, урипти ёнғирни-уритти ёнғирни, бир вақт қарабсанки, пахтасининг бари пўристой!

— Нима, ўруссвойингни салапўй⁵ деб ўйлайсанми? Феруза кўзига оқ оралашмаған бўлса ҳам, дарравайнагини тақмасдан иложи йўқ, хумсангни! Чўт қоқиб, чўрт-пўртини қипти-да: Салимбай, сеники бари ямониска ну қарзга тугри — депти. Иннайкейин қарабсанки, Салимингнивойвояги бола очиб, қишиминан жўжаларига от-арава-

¹ Бапиржа турди — биржада труда (Муал.).² Илгарни трамвай рельсининг ариқчалиси кўчанинг лойига тўлиб қолавергани учун болалар ва аёлларни ишга ёллашиб уни темир куракча билан тозалаб турилган. Бу иш энгил ишилардан ҳисобланган.³ Сўтак — иш билмас, уҳдасисиз одам (Муал.).⁴ Гатоп — тайёр (Муал.).⁵ Салапўй — слепой — кўр (Муал.).⁶ Оқ тушиш, оқ парда, глаукома? Салимбай, пахтасининг ярамас: ҳар ҳолда олған пуллининг тўғри келадир, яъни қарзинг йўқ (Муал.).

ни сотиб едирипти. Энди бу йил бувайи деҳқоннинг арвойига хатми Қуръон ўқиб тинчкина ўлтурған эмиш. Кеча лой ташиб турғанида манга шу ҳасратни қилди. Бу гап ҳалиги Абдикарим⁸ ясад ташлаған бешта жўжалардан чиқди-ёв! — Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чакавер, Салим, дедим. Манави жўжаларингни бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим.

— Санга ёлғон, худойға чин, ука! Айни лойни ичида кетманни началғай ташаб ўрдакчасига сузид турған эдим, шу пайтда йўлакдан ўзингни хумсаларингдан бигтаси кўриниб қолди-ку! Қўлида ўша ўзинг кўрган хилондони⁹, оёғида нағмалик этиги!.. Ҳа, дедим, юртингиз тинчликми хўжайин, дедим. Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма, бор бўл ҳам қўлтиғда... Закўн бўйи, юриб олдимга келди:

— Бу уйнинг эгаси ким?

Салим сўтагингни жон-пони чиқиб кетти. Безгаги хуруш қилиб нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Сиз одамларни қаёғдан олиб келдингиз?

— Ўйдан олиб келдим.

— Нега биржадан олмадингиз?

Салим манга қаради. Ҳашарчилар ҳам томнинг лавидан мўралашиб қолдилар.

— Шу кўриб турғанларинг ҳаммаси оқибат ука, — дедим.

— Оқибатинг нимасси?

— Чой-чақани ўйламасдан этигинг билан устингдаги бурма кўйнакни ешиб, маним ёнимга тушсанг ана ўшанинг оти оқибат, ука! — дедим.

— Унақа закўн сўқма! — дейди.

Худой ҳаққи авзойим бузилиб купрлигим ошти:

— Бор-бор! — дедим, — васиқанг йўқ экан¹⁰ мирзабоши, аптингга лой сачрайди, — дедим. Лойни пишишмоқчи бўлиб шаб-щуб кетманни ташлай берган эдим, ўзини четка олди. Ҳа, дедим, закўн билганинг билан китоб сўзини ўқумабсан-да, хўжайин, — дедим:

«Ҳашар ишлаб ухлаганга маҳшар куни азоб ўлмас,

Тайбас қилиб шароб ичсанг яна санга ҳисоб ўлмас».

Китоб сўзига ҳам қулоқ солмайди, хумсанг. Дафтарини чиқариб, ҳашарчиларнинг бир-бирисини битта-битта тўй хати¹¹ қилди. Шу-

⁸ Абдикарим — анқов, меров, ақлсиз. ⁹ Хилоддон — соқол тароқ, поки, тиш кавлагич каби буюмлар солинадиган чарм сумкача.¹⁰ Васиқаси йўқ — бетайин. ¹¹ Тўй хати — чақириқ қофози, повестка.

минан давлатингни кўланкасида барчамиз ҳам эрталаб ўша ўзинг билган бапиржа турдисига бормоқчи бўлдиқ. Ана ука, кечаги ҳоди-са шу! Ҳозир бапиржасига қараб юритаман. Худой ҳаққи, шу замонангни оқибатидан ҳам хафа бўлдим. Ёнингда беш-олти пақир-са-қир пулинг бўлса узат-чи, пириңгни арвойи!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 20 сентябр, 230-сон

* * *

Азбаройи худо, бошимни шу йўлга тикдим.¹ Откан ошиғим қачон кўрсанг чик-да², хумса. Қиморингдан чувим³ чиқа бериб, чикига-чирк деб тиққан паҳтанг ҳам ҳеч нима бўмай қолди. Ноn ўрниға кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қовоқча эга бўлиб ўлтурибман. Ёриғ ёзинг ўтиб лоақал уч-тўрт қадоқ наша-ни ҳам ўмарид ололмадим, ука. Буни ҳам қўяберов, манави бўбай-дан қолған бир-икки таноп ер устидан ҳам хуш қиморларинг⁴ дов сўраб ўлтурипти. Уч юз олмиш уч томирим⁵ жунбушка келиб турған пайтда ҳалиги чалdevорни ҳам гардкамга⁶ бериб юборсам борми, уйдаги кампиринг ўлуксиз аззасини оча берсин!

Шу-чи, ука! Санга ўғил бола гапни айтсам, ўзимиз айни одами-зод фарзандининг гарibi эканмиз. Юрtingда кимсан фалончи бўлиб шунинг орқасида энамга уйланиб, бола-чақанинг қафилини олса ҳам фақатла салласининг пашига ишониб кеккайган⁷ ўша хумсанг агар падарим бўлса ҳам тўнғиз қўпсин, азбаройи худо, чаккам тиришти! Уёфини сўрасанг, каминангта оқ сутини бериб ўсдирган энамга ҳам ишонмай қолдим. Тошқўладча туғилди, деб сўйингган энамни ҳам омбор тегига ёқкан учи билан қилған чўзма-чалпаги урсин!

Қиссаи кўтоҳ⁸ шуки, «Беш-ўн кунлик наша ўмарарман-ов» деб кеча Сарикўлдаги деҳқон оғайниларнинг қўргонига йўрткан эдим. Борсам Сарикўлинг йиғи-сиги! Ҳа, — дедим — қўргонларингни бўри бостими, хумсалар, дедим. Худой ҳаққи, Сарикўлингни ҳоли пари-

¹² Хумса хўжайнинг терглашида жон бор, юқорида айтиб ўтганимиздек, агар Салим сўтак одамларни, биржа трудадаи — мардикор бозордан олса давлатга ҳам, хўжайнинг ҳам фойда келар эди.

¹ Чик — олчи — пошиш (ютуқ — баҳт), товва — вазир, пукка — сўфи, чикка — ўғри (ютқизиқ — баҳтсизлик). ² Чув — қиморда ютқизиш термини. ³ Хуш қимор — қиморда қўли келган одам. ⁴ Дов — қиморда ўртага тикилган пул ёки қимматли нарса. ⁵ Гардкам — ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтиладиган сўз. ⁶ Илми, мартабаси ёки бойлигининг даражасига кўра салланинг пеши солинар эмиш. ⁷ Уч-учига паҳта ўраб, ёғлаб, азиз-авлиёларнинг арвоҳи шод бўлсин деб, пайшанба, жума оқшомлари ёқиб қўйиладиган чўп чироғ. ⁸ Сарикў қишлоғи — Тошкентдаги Шимолий темир йўл вокзалининг жануб томонида бўлган. Ҳозир ундан Сарикў кўчаси қолган.

шонига икки соат томоша қилибман. Ит эгасини танимайди, бариси-
ям калла деб қовоқни елкасига түнкарипти. Ҳангамаси нима дегин?
Сарикўл мамлакати¹⁰ хазти Исойингни қаламрўйига ўтар эмиш, га-
радсканинг камхез¹¹ деган битта мушкили ӯн етти соат ичидаги Са-
рикўл қаламрўйидан бари Муҳаммадонинг¹² чиқиб солсин, деб пе-
чатини босиб, зимламирскаси¹³ бўлса жамики ерларнинг хомчўтини
чишиб қўйибти. Ҳа, — дедим — поишсолиғингни бадрағискага ер
бериши аниқ экан-да, хумса, дедим. Майлисимга Сарикўлингни
нуқул манга ўхшаш саркардалари¹⁴ йигилған эди. Асавларингни гапи-
гапига қовишмайди. Ҳа, — дейди — поишсолиғинг ўттуз газлик тўпи-
дан отиворсаям Сарикўлдан сапсем силжиш йўқ, дейди. Поишсолиқ
 билан ҳазил ўйнайди-ёв бу хумсаларинг. Ҳой — дедим — ўруссой-
ингни сўқиб қўйған закўнини бузиш бир чилим нашани чакиб таш-
лаш эмас, ҳалойиқ! — дедим. Ҳа, нима қиловиз бўлмаса, деб биттаси
жекиради. Нима қилардинг, — дедим, — ерни ибонга бериб ўзла-
ринг бўри овлайсан. Ҳалигидек ичингда подачиларинг бўлса тўнфиз
боқасан! — дедим. Чувур-чувур. Гапни-гапка қовиштирса худойфа
сол. Насим кўкчингдан икки қадоқ наша ўмарид, Сарикўлингни ху-
дойфа тоширидим. Ҳайтовур, ибонларинг қўймайдиган кўринади.
Энасининг маҳрига тушкан бўлса олавурсин, тўғри айтдимми, ука?

Ж

«Муштум» — 1925 ийл, 23-сон, 2-бет, 20 декабр

МАЪЛУМОТ УЧУН

«Мулқорлар қия кетди, бадроқлар ила¹ кетди!» — деб бизнинг
«бекорчилар қулуби»нинг ялан оёғ шоирлари ўз ора ҳангама тўқи-
шибдирлар.

Мақсадфа ўтмасдан илгари ўқуғучиға «Бекорчилар қулуби» тўғри-
сида, албатта, қиттағина изоҳ бериш лозим. Бекорчилар қулуби, де-
ганимиз маҳалла ва гузарлардаги чойхоналарнинг замонавий либо²
кйиган исмидир. Ялан оёғ шоирлар эса ўша қулубларнинг туксиз,
қирриқ аъзоларидирким, эртадан-кечгача:

⁹ Ўрисларнинг маҳрига ўтади, демоқчи.¹⁰ Камхез — комхоз, коммунал
хўжалик ташкилоти.¹¹ Муҳаммадон — Муҳаммад пайғамбарнинг умматлари,
мусулмонлар.¹² Зимламирска — ўша вақтда Россиядаги землемерлар ташки-
лотининг Туркистон шўйбаси Тошкентда ҳам очилиб, у танобчилик, статис-
тика, гидро-техника ва шу каби ишлар билан шуғулланган.¹³ Бадрағиска —
батракларга, бу ерда ўрисларга демоқчи.¹⁴ Майлисимга — мажлисимга, атро-
фимга,¹⁵ Саркарда — манаман, деганлар.

¹ Ила — юқори.

² Туксиз — айёр, хирпи.

— «Бу бозор камбағалчиликни сотиб, пулига бекорчилик олиб емасам бўлмай қолди!» — сўзи билан умргузаронлиқ қилурлар.

Тумшуғифа тирговуч кўйиб⁴, қўлтиғифа битта-иккита нозанин осқан баъзи рустамнамолардан таваққу ўлинурки, сарқадам шу қулублардан бирига марҳамат қилиб, куфрлиги ошиб ўлтурған Тошпўлад аканинг бир пиёла «оби худойи»сини ичib кетсиналар. Лекин «Оби сурҳ¹⁰ билан меҳмон қилмади, деб кўнгилга келтирилмасин. Ахир Тошпўлад аканинг ҳам орқасиға офтоб тегар, ул ҳам сизни (янги чиқған) «қирқ газлиги»¹¹ билан бир кун меҳмон қилиб қолар, шошмоқ шайтоннинг иши!

* * *

Мен маҳалламизнинг «кулуби»ға келиб кирганимда орада қизин бир музокара давом этиб, мажлиснинг раислик лавозиматини муҳтарам Тошпўлад aka адо қилар эди. Масала барчанинг диққатини ўзига жалб эткан бўлса керак, ҳалқадан менга илтифот қилғучи кўринмади. Тошпўлад aka оғзида носи билан бўйин томирини ўқло-ридек ўйнатиб айтар эди:

— Бадрақ хумшаларинг ўжидан тиниб қолди-ёв, бироқ шанлар минан мани пайғамбарим қўшқўлладилар... Туп! (Оғзидағи носини бўйранинг тегига ташлаб давом этди) — Азбаройи худо, таллонлигимни¹² оширасанлар, қашигани тирноқларинг йўқ, сўфиликни қўлдан бермайсанлар!¹³ Хулласини айтсам, бадрақларинг сабитисканнга эрка ўғил бўлса, сан хумсалар ҳам ўгай онанинг фарзанди эмассанлар. Энди яланғоч гап¹⁴ шуки, шу ўлтурған бекорчи хумсалар ҳам бир ўрам бўлишиб, сабитисканнинг олдиға борамиз, саломалайқўм хўжайин, биз келдук, деймиз. Хўш, дейди. Бадрағисканнги тинчитибсан, энди бизнинг ҳам додимизга ет, пажалиска, чақасизлиғинг жонга тегди, деймиз. Поврикон очаман, сенларни мастиравой¹⁵ қиласман, деб афсун ўқуса кўнмаймиз. Ҳа, нима қиласи бўлмаса, разнамага ҳар бирингни якта-якта шўнгутиб олсам вақтларинг хуш бўладими, деб албатта пичинг ўқуиди. Шалтай-балтай керак йўқ, хўжайн деймиз. Гардани ғавсларингдан¹⁶ ерчани олиб бадрағисканнги тинчитдинг, энди савдогар хумсаларингни дўкон-даскогини ҳам бизга бўлиб бе-

³ Умргузаронлик — умр ўтказиш, яшаш.⁴ Кеккайиб.⁵ Марусялардан қўлтиқлаган.⁶ Рустамнамо — куруқ савлат, усти ялтироқ ичи қалтироқ.⁷ Таваққу ўкутиш, умид қилиш.⁸ Сарқадам — йўл усти, оёқ ости.⁹ Оби худойи — чой.¹⁰ Оби сурҳ — қизил сув, вино (Муал.).¹¹ Қирқ газ — ароқ.¹² Таллон — тажанг, диққат, тоқати-тоқ.¹³ Қўлингдан бир иш келмайди-ку, лекин насиҳатдан, сафсадан бўшамайсанлар.¹⁴ Яланғоч гап — очиқ гап.¹⁵ Мастиравой — ишчи.¹⁶ Гардани ғавс — муштумзўр.

расан, азбаройи худо, пажалиска, деймиз. Биз ҳам, деймиз, сантала-
катингдан ¹⁷ мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз, деймиз.

Тошпўлад тоға гапни шу ерга келтуруб сомиъларни ¹⁸ кўзи билан
сузиб чиқди, ҳамма унинг оғзига тикилган эди. Тошпўлод тоға руҳ-
ланди шекилли, яна:

— Ерни бўлишка кучи еткан сабитиска хумсанг магазинларни
бўлолмайди, деб ўйлайсанми? Азбаройи худо, бўлишка кучи етади,
фақатла арзантга кўл қўйиб берса — гатаба! ¹⁹ — деди ва носқовофи-
дан кафига нос қоқиб менга қаради. Табиий унинг гаплари маним
учун кулги эди.

— Бўлмаган гапни сўзлайсиз, тоға! — дедим, — ер бошқа, дўкон
бошқа.

Тошпўладнинг менга қарши авзойи бузилди:

— Сан, гўзиматчи ²⁰, жим ўлтур! — деб жекирди, — гўзиматингга
«ол кетди» ёзид, ойига юз сўлкавой гиришингни ²¹ бил!

— Лекин ҳалиги гапингиз сира қовишмайди, — деб яна қулдим.

Тошпўлад тоға ўрнидан туриб маним ёнимга келди. Оғзида носи
бор эди, қўлимдан попкамни олиб очди:

— Қовишдими, йўми, шан қўяғур, жиян! Некин «Мағнумот учун»
попканга туплаб қўяман! — деди.

Попкамнинг ичига оғзидағи носини ҳалиги «туф» дейишида таш-
лаған эди, ҳамма кулишиб юбориши. Мен ўсал тортиб, нима дейи-
шимни билмай қолдим.

— «Мағнумот учун» эмиш!

Гўзиматчи
«Мушиум» — 1926 йил, 28-сон

* * *

Баъзи вақт гапка тушунмаган волидангдан ҳам хафача бўлиб қола-
сан. Эрта фиш-фиша, кеч фиш-фиша, азбаройи худо, таллон қиласди.
Ҳа, волидачалиш, ёдинг баҳай? Нима дейди дегин, ука Маҳкам:

— Тўрт қор тушиб томни курамадинг, курагингни кўтариб том-
фа чиқ!

Азбаройи худо, чакана гап, чакана гапка тобим бўлса худойға
сол; тўрт қор деганинг нима ўзи, Маҳкам ҳалфа? Ўн марта қор
тушиб, томнинг қори бир ярим газга етмасдан қўлимға курак ушла-
ган бўлсам пирингга сол, Маҳкам тентак! Кучингга борабар келган

¹⁷ Синдикат, демақчи (Муал.). ¹⁸ Сомиъ — эшитувчи. ¹⁹ Гатаба — готова,
тайёр. ²⁰ Газетчи (Муал.). ²¹ Гриш — олиш.

иш билан панжалаш, чаканаси азбаройи худо, сув очиради¹, Маҳкам!

— Кампирларингни гали нуқул ғиди-ғиди — «Кучимга баробарлашсин, деб ўлтурсанг чакка ўтади, том босади» — дейди. Чакканги ўзи нима, Маҳкам? — Оби раҳмат. Том қулласа нима? — Янгидан солиш!

Кўчага чиқсан, маҳалла тўпалон.

— Ёдинг баҳай?

— Бу кун сайлов!

Саккизта камбағал каминангни ўраб опти.

— Ҳа, нима гап!

— Сани улуғ сайлаймиз.

Ризойи худо, галаванг айнайди:

— Сайлов бошида мўйлав қиласирған² қадимги эллибоши поччаларинг қани? Тожи хўжайин, Беназар ҳожиларинг қаёқда ахир?

Худой ҳаққи, ҳукуматингни бу ишини писанд қилдим: маҳалладаги ҳамма эллиги-энсизи, домла-помла, Эназар ҳожи — Пиназар ҳожи... ке қўявирчи, бари боовраларингни ўз уйига қамаб, устидан шартта қулп сопти! Агар биттанг омбор-помбордан чиқиб сайловға оралашсанг, — депти, — кўравурасан мандан, ҳумсалар, — депти!

Некалайингни оқ соққа, қора соққа сайлови³ эсимга тушса азбаройи худо феълим айнайди: қози поччанг минан Бадалмат дўманг лифофадаги⁴ пулни маҳалла эллигига⁵ нима учун берар эди, ахир? Ялатса оқ соққа, ялатмаса қора, шуям энди хумсаликка қўшилдимиша? Вой ўша дўмавойинг⁶ минан қози домлангни бурнига чертай!

Шу қўл кўтарди минан усталчасига ўлтурсам дейман-ку, бироқ Ажавар қорингни чиртинг-пиртингидан чўчиб қолдим, Маҳкам!

¹ Сув очиради — ланж қилиди. ² Мўйлав қилиш — мўйлаб учириси, ишини тўғрилаш. ³ Биринчи жаҳон урушида ички фронтда ишлаш учун мустамлака ўлкалардан ишчилар олинган. Ишчиларни олиш тартиби шуки, яшикка оқ ҳат, қора ҳат солиниб кимга оқ ҳат чиқса у оила урушга одам бермаган, қора ҳат чиқса одам берган. Бу тадбир маҳаллаларда дума ва маҳаллий амандорлар бошчилигига ўтказилган. Оқ соққа — инқилобдан илгари шаръий ҳукмлар бўйича шаҳар қозилигига ва русларнинг янги ҳукмлари бўйича шаҳар думасига номзодлар сайлаш учун ёғочдан ишланган оқ соққалардан фойдаланиб, қайси бир номзоднинг яшигига кўп оқ соққа тушса унинг номи баланд келган. Тошпўлат бу ерда оқ ҳат билан оқ соққа сайловини аралаш ифодалаяти. ⁴ Лифофа — конверт (Муал.). ⁵ Эллиги — эллибоши. ⁶ Дўмавой — давлат думаси. 1906-1917 йилларда Россиядаги қонун чиқарувчи ваколатли муассаса. Бу муассаса Туркистон ўлкасида ҳам мустамлакачилик фаoliятини олиб борган. ⁷ Қўл кўтарди — овогза қўйиб сайлаш.

Санга ёлрон, худойға чин, ука, Ажавар қоринг⁸ каминангни тергавга тутилти, бафармони худо, бамисоли мункир-накир,⁹ ўлдимми десанг оғзингда носинг бор:

— Кимсан?

— Тошпўладман.

— Нима иш қиласан?

— Юк орқалайман.¹⁰

— Хўлеганмисан?

— Го ҳўл, го қуруқ дегандек, иш қилиб, топилғанини еб тураман.

— Қимор ўйнайсанми?

— Ҳа, ганак топилса эрмак-да.

Азбаройи худо, шу замонангни борди-келдисига тушунсам; ҳўл егани нимаси-а, халфа? Тиқилса ҳўл, тиқилмаса қуруқ ея бериш-да, а Маҳқам!

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил, 1 феврал, 26-сон

⁸ Абдужаббор қори Сиддиқов (1897-1940) бу киши Тошкентнинг Чорсу-сига яқин Мирза ғози маҳаллалик, ўз даврининг фаол маорифчиларидан бўлган.

⁹ Мункар-накир — кишини ўлгандан кейин гўрда сўроқ қиласиган икки фаришта. ¹⁰ Хўлеган — хулиган, безори (Муал.).

КАЛВАК МАХЗУМНИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН

«Муштум»нинг борди-келдиси

Эй, боши бўш донолар, эй, қовоқ кийган диндошлар,вой, мусулмони комиллар!

Замона охир бўлди: кўб беҳуда ишлар чиқди. Шарорат пешаларининг¹ ишлари авж олиб бизнингдек фақирлар хор бўлди. Кийимлар қисқарип, соchlар узайди, эркаклар хотун, хотунлар эркак қиёфатига кирдилар. Барчадан ақл кетди, ҳамма гумроҳ; борар йўлидан, қилар ишидан адашди, уламоға ҳурмат, ёшларга шафқат, ўғлонларга муҳаббат йўқ! Бас, буларнинг барчаси охир замон аломати бўлмай нима бўлсун?

Тунов кун икки чораклик салла бошимда, юз битталик тасбиҳ қўлимда, малла чопон эгнимда кўча-бакўча, гузар-багузар кезиб, охирзамон ишларини бирма-бир тамошо қилур эрдим. Мишиқ-тупуғи оқған болагиналар ярим белдан лой кечиб, ит урушдириш билан машғуллар, кўриб зиёда завқим келди:

«Эй гўдаклар, — дедим, — биз ҳам бир вақтларда шундай эдик, энди ўтуб кетти ўша замонлар», --- дедим. Ёшлиқ бир подшоҳлиқ, ўйнағани қоладир шу гўдакларнинг.

Шу йўсунда болалиқ кунларимни эслаб борур эрдим, орада нима бўлди-ю, олдимда лўп этиб милтиқ кўтарган бир ўрус чиқуб қолди, кофирнинг зеҳни койимасун деб йўл бериб четроқقا туруб эрдим, ҳалиги бадбахтнинг оғзидан «Ассалому алайкум» чиқуб қолмасуни?.. Бошда «Мазак қилдиёв бу кофир!» — деб ўйладим-да, менга қараб келаёткани учун «Кофириңг саломига жавоб жоизми, йўқми?» деган шубҳада қолдим. Қарасам, менга қўлини узатаётидир. Ноилож қўлимни бериб башарасига қарадим. Тавба-тавба, ўзимизнинг қуян маҳалалик Абжал сариқ!

— Ҳа, Абжал, чўқиндингми, шапкани қанчага олдинг?!— дедим. Теги мусулмон боласи эмасми, бир оз қизарди.

— Йўқ, тақсир... милисияларга яқинда шунаقا кийим беришди, — деди.

— Ахир бутхонада бергандир, берса ҳам! — дедим.

Кулди. Демак худди сирнинг устидан чиқғанман. Мендан ўн адимча узоқлашиб кеткан эди, кўнглимга бир гап келиб, уни тўхтатдим:

¹ Шарорат пешалар — ёмонлик қилувчилар.

— Азтойдил бўлдингми, ёки шунчаки замонасозлиқми? — дедим.

— Ҳазиллашманг, тақсир!

— Уялма, Абжал, бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақа-нинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайдир... — дедим.

— Ҳа, тақсир! — деди.

— Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқинганингда ҳам ичин-гдан — «Худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таждиди имон»² қиласлиқ! Лоилоҳа илло...

Бечора теваракка аланғлаб калима айтди. Ул кеткандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, — дедим, — бу коғир мусулмонларнинг бошига нималар солмади, — дедим.

Бозорға қараб борур эрдим. Ёнимдан худда қўғирчоқнинг бола-сидеқ ўруслу кийим кийиб ясанған, қўлида чўчқанинг терисидан ясалған нарсага китоблар солган ўн икки яшар чамалиқ бир қиз бола шипиллаб ўтуб кетди. Ўз-ўзимга, тўхта-чи, шу мочағар билан бир сўзлашай, деб:

— Тўхта, қиз! — дедим. Тўхтади.

— Қоёққа борасан?

— Мактабга!

— Мактабинг қаерда?

— Шу яқинда.

— Отин ойинг борми?

— Бор.

— Отин ойингнинг эри нечта?

Мазмуни отин ойиси оғзини пишиғлаб қўйған шекиллик, жавоб бермай ерга қаради. Ман ҳам сўзни айлантиrmай, ичимдан «Ётти-саккизта бордир», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан. Ҳайфки бузулғанда...

— Ўруснинг инжилини ўқиябсанми? — деб сўраған эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай деб, сўрадим:

— Эмчагинг олмадек бўлуб қолибdir: ўйнашинг ҳам борми?..

Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пари ўлмаган экан: юзини чирт ўтуруб: «Ху, соқолинг кўксингга тўкулсун!» деб қарғади ва йўлига югуриб кетди. Ўйлаб, қизнинг аслини билдимки, онаси юқоридан тавба қилиб тушкан ҳаромзодалардандир ва отаси ҳам...лардандир. Бўлмаса, тухумдаккина қизини шу бошидан инжил ўқутуб, бузуқчилиқقا

² Таждиди имон — имонни янгилаш.

қўярмиди? Ва шу боланинг топиб келган пулини баҳузур еб ўлту-
пармиди?.. Асли бузуқ, тийнати³ бузуқ, тавба дийтурған замон, бу-
родарлар!

Шундай анвоъи — турлик фитна-фасодларни кўра-кўра бозорға
етдим. Ўйлаб қарасам, бозорда анчагина юмушларим бор кўрина-
ди: дукчидан кампирга бир неча дуг⁴ олишим керак; наваранинг
қўлиға ўн-ўн бешта кўзмунчоқ, бел оғриғим тўғрисида Самад ҳаким
 билан кенгаш, ажалга омон берса, ундан кейин — шаҳарни сайр ва
саёҳат...

Ҳайтовур дукчи ошнамнинг ўзи бор экан. Кўришиб сўрашидик.
Имоматдан тушканимни эшиткан экан, кўнгил кўтарган бўлиб:

— Қул ўлмас, ризқи камимас, домла, бу маҳалла бўлмаса — нари-
ги маҳалла, еттининг оши бўлмаса — йигирманики! — деди, кулиш-
кан бўлдиқ.

— Ҳа, айтканингиздек, ҳали ҳам бир кунимиз ўтаётиби, баҳти-
мизга кампир бор экан, ипу иплиқ қилиб рўзгорни тебратиб туруб-
дири, — дедим. Яхши хотун билан ёмон хотуннинг тағриф-тавсифи-
ни қилишдиқ. Ошнам хотунлар тўғрисида машойихларнинг айтиб
кетканларидан ўқуди:

*Яхши хотун саҳар туруб,
Чархини товлар, дўст беданам.*

*Ёмон хотун саҳар туруб,
Ўчогини ковлар, дўст беданам,*

*Ёмон хотунга кумоч бериб,
Корнига тепсанг, дўст беданам.*

*Яхши хотунга шакар бериб,
Лабидан ўпсанг, дўст беданам...*

Садағаси кетай машойихларнинг. Нимаики айтибдиirlар, ҳамма-
си ҳам пурҳикмат-да!

Яхши дугдан иккитасини танлаб олиб, салламга қистирдим, бағ-
даз хўшвошлишиб атторликка кетдим.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 16-сон, ноябр

³ Тийнат — хулқ, феъл.

⁴ Дуг — чархнинг йигирилаётган ип ўралиб борадиган қисми.

Атторликда мулла Берди деган бир ошнам бор, ўзи беҳад до-
нишманд, ақли расо, илми сифоҳигарчиликнинг¹, илми сиёсат ва илми
ҳикматларнинг² барчасидан ҳиссаманд одам. Буларнинг устига алҳ-
ол³ газнит ҳам ўқийтурған бўлубдир. Каминани начанд фурсатлар-
дан бери зиёрат қилмаған эрди, бағоят хурсанд бўлуб, дарҳол чой-
нон қилди.

— Камина охират илмига, сиз дунё илмига моҳирсиз, қани газни-
тингиз ҳам бор экан, илми сифоҳигарчиликлардан нима хабар? —
деб сўрадим.

Ушбу ҳафт иқлимда бўлуб турған кўб катта ҳодисалардан хабар
бериб, худда кўриб келганлардек қилиб сўзлади. Фақирнинг қувваи
муҳофизам озроқ, шунинг учун бу ерда фақат эсимда қолған хабар-
ларнигина нақл қилурман.

Гермоннинг юртида большовий тойифаси пайдо бўлуб, ҳалқни кўп
бесаранжом қилур экан; шунинг учун ул вилоятда бир қадоқ нон сак-
сон минг туман⁴ бўлубдир, халифаи Румнинг сарбозлари инглизларни
билоди Румдан⁵ суруб шаъни-шавкат ва фатҳи-нусрат, асъаса ва даб-
даба бирлан Истомбул шаҳарига кириб, барқарор бўлубдирлар. Ёпон
кофирнинг бутун мамлакатини ер ютуб, подшоси аранг осмон вофу-
ринда қутилиб қолибдир, бутун оламдаги кофир зоти ушбу кечак-
кундузларда ниҳоятда бесаранжом бўлуб, аммо атроф ва жавонибда-
ги мусулмонлар беҳад фаровон фароғатда умргузаронлиқ қилиб, тин-
кина савдо-сотиқ, олди-берди қилур эканлар.

Ўзимизнинг юрт сўраб турған амалдорлар аҳволотидан савол
қилиб эрдим, дўкон ижараси билан правой қоғозни ошириб юбор-
ғанларидан дуру дароз шикоят қилди ва яна ушбу кунларда ҳамма
маҳкамаларда ўзимизнинг туркона она тили билан иш қилаётганла-
ридан хабар берди.

Ҳа, энди ўзимиздан ҳам булохтири⁶, десатнай⁷, анжиринаи⁸, сак-
ратар⁹ ва кофириалилар¹⁰ етушиб қолди-да, деб ўйласам ҳам, кўнглим-
га: «Она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикин, йўқмикин»,

¹ Илми сипоҳ — давлатчилик, маъмуриятчилик илми. ² Илми ҳикмат —
фалсафа. ³ Алҳол — ҳозир. ⁴ Туман — ўн минг (пул бирлиги). ⁵ Билоди Рум —
Туркия мамлакати. ⁶ Осмон вофури — вонур (юнонча: кесма), самолёт.
Правой қоғози — права қоғози, илгари дўкон очиш учун вақфдан берилади-
ган рухсат қоғози, ҳозир ҳокимиётдан бериладиган рухсатнома. Калвак мах-
зум аъзолик бадалининг нархи ошиб кетаётганидан шикоят қилияпти.⁸ Булох-
тири — бухгалтер.⁹ Десатнай — десятиник.¹⁰ Анжиринаи — инженер.¹¹ Сакратар —
секретар.¹² Кофириали — исми мусулмонча, ўзи кофир

деган шубҳа келди. Аммо бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмакчи дирман. Бағдаз мулла Бердининг олдидан хўшвошлишиб, чит бозорига юзландим.¹³

Эй, баракалла! Эрвิต¹⁴ дейсиз-да, худда Эрвит! Юрт ғамини егувчи савдогарларимиз қайта бошдан чит бозорини баайни фабрикон қилиб юборибдиrlар, фабрикон! Худо зиёда қилсун, чирманда¹⁵ деган бир пул чиқибдиr. Ўзи ниҳоят бақувват эркан. Агар толиғ ёрлиқ қилиб, қўлда бир-икки чирмандангиз бўлса — чит бозорида «гижданг!» Йўқса,¹⁶ жаннатда кўриш бору, ейиш йўқ. Ҳий, ҳий, ҳий, тавба!

Гузарим¹⁷ исполковнининг ёнида тушкан эди. Шу чоқда гажирнай¹⁸ от қўшилған резинка арава келиб, бўсағада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо пирсиён башара йигитлар тушуб эрдилар, факир улуғларимиздан бўлмағай, деб тавозуғ қилдим. Биравинин кўзи оғриған бўлса керак, ойнак тополмай қалғонини бурнининг устига кийибдиr. Бу ким, деб сўраған эрдим, «садирнишин»¹⁹ дедилар. Аммо иккincinnisinи биринчи кўришдаёқ таниб олдим. Агар янглиш масам, бу киши ман билан бир жанозада учрашқан ва ўзи аллақайси маҳалланинг имоми эди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшишимга қарағанда илми ҳам фақирнинг илмига ета-қўпа бўлса керак. Бечоранинг толиғи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойиммақом ҳам бўлубдир.

Ҳар кимарсада толиғ бўлсун — ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувланиб, кўча-кўйларда бесару сомон бўлмасун!

Исполковнининг олдидан Хадрага қараб юрмакчи бўлған²⁰ эдим, «лоп» этиб, бир иш эсимга тушди-да, Маҳсидўз маҳалласига²¹ томон бурулдим.

Сабаби бурилиш шундан иборат: марҳум Никалай оқ подшоҳнинг хазинасида чаҳорёллардан²² қолған бир Мусҳафи шариф бўлур экан. Никалай подшоҳ ушбу Каломи шарифга бениҳоят ихлосманд бўлуб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофазасига кўшуш қилур эркан. Вақтики мастрвой деган халойиги бепарҳезлар бош кўтариб, орада кўб жанги жадал юз бериб, неча одам ўлуб ва неча нафар мажруҳ ва

¹³ Эрвит — Ирбит шаҳри. Россияда ўтган асрларда Ирбит ярмаркаси билан машҳур бўлган.¹⁴ Червон(ец) пул.¹⁵ Гузар — йўл.¹⁶ Исполковни — ижроқом.¹⁷ Гажирнай — козёний.¹⁸ Садирнишин — раҳбар.¹⁹ Маҳсидўз маҳалласи — бу маҳалладан ҳозир Тошкентнинг Эски жўва майдонидан Чорсу бозорига тушиладиган Маҳсидўз кўчаси қолган.²⁰ Чаҳорёллар — (тўрт дўст) Мұхаммад пайғамбар вафотидан кейин араб халифалигига ҳокимият тепасида турган тўрт халифа. (Абу Бакр — 632-634, Умар — 634-644, Усмон — 644-656, Али — 656-661).

маъюб бўлуб, бағдазон ўшал мастрвой деган халойиқи бепарҳезлар ғолиб бўлуб, барча тахту баҳтларни кўлга олиб ва яна ул фитначилар ичидан болшеби деган яна бир бепарҳез чиқиб ва яна мастрвойлар билан бениҳоят қаттиғ жанг қилиб ва мағлуб айлаб ва яна оқ подшоҳнинг қизига уйланиб, бағдазон тахтда барқарор бўлған эрди. Ана ўшал жангда бизнинг Тошканд уламоларидан Абдулвоҳид қори²¹ деган бир уламойи забардаст болшеби ботирнинг жиловида юруб, дуойи зафарни доимо ўқуб ва яна болшеби подшоҳга дамида²² қилур эркан ва яна болшеби ботир жуҳуд қориға айтиб эрканки, агарда ушбу жангда зафарёб бўлсан, нимаики тилагинг бўлса берайин, деб. Вақтики, болшеби зафарёб бўлуб, бағдазон Абдулвоҳид қоридан сўрабдирким, нима тилагинг бор? — деб. Дафъатан қори домла бетоқат ва саросима бўлуб, бағдаз кўл кўтариб ширин сўзлар билан дуоға тил очиб ва яна бандаликни бажо келтириб сўрабдирки, камина қулингиз давлатингиз кўланкасида беташвиш Тошканднинг тў-ю маърака, гапу гаштак, иситма-совутмаларида иштирок қиласам, деб ва яна иккинчи тилагим булдурким, хазинадаги Мусҳафи Усмонийни²³ берсангиз ва фақирингиз олиб боруб, Тошканд уламо ва мусулмонларига тухфа ва ёднома қиласам деб. Большеби подшо дарҳол домланинг тилагини қабул айлаб, ёслиғ ёзуб Тошкандга йўллабдур.

Фақиринг Куръон тўғрисидағи билганим шулдир ва яна бу ўринда нимани билган бўлсан шуну ёздим. Валлоҳу аълам биссавоб.²⁴

Жулқунбой
«Муштум» — 1923 йил, 17-сон, 21 ноябр

²¹ Абдулвоҳид қори — Тошкент музофотининг машҳур уламоларидан, мударрис, шонир Олтойнинг отаси. Акмал Икромовнинг яқин қариндоши. Шайхонтоҳур даҳасининг «Дукчи» маҳалласидан. 1907 йил З-Россия думасига Туркистон ўлкасидан депутат бўлиб сайланиб, мажлисларда миллий-сиеёй масалаларда эътироҳа бўлгани учун Тула вилоятига сургун қилинган. У ерда Лев Толстой, Булгаковлар билан учрашиб баҳелашади... 1938 йил 82 ёшда ҳалқ душмани сиғатида қатл этилган. Жадид уламоларининг ташкилоти «Шурон Исломия» ҳайятининг аъзоси. ²² Дамида --- куф-суф қилмоқ, дуо ўқимоқ.

²³ Мусҳафи Усмон-Мұхаммад пайғамбар с.а.в. вафотларидан кейин давлатни бошқариш унинг энг яқин саҳобалари иктиёрига қолади. Вақт ўтиб, ҳалифа Умар давлатни бошқараётган ҳалифа Абу Бакрга айтадики: «Қорилар дунёдан ўтиб кетишяпти, жумладан пайғамбаримиздан Қуръонни таълим олган буюк етмишта саҳоба шаҳид бўлиб кетди, Қуръонни жамлаб китоб қилсақмикин», деб таклиф солади. Абу Бакр: «Пайғамбаримиз «ёзинглар» деб айтмаган элилар-ку» деб эътироҳа қилганида, ҳалифа Умар: «Гапингиз тўғрику, балки пайғамбаримиз Аллоҳдан Қуръоннинг давоми яна нозил бўлурмискин, фикрида қолиб, ёзинглар, демаганлармикин. Лекин расулуллоҳнинг «Баллугу аний валов кона оятан, яъни мендан кейин келадиган умматларимга мендан бир сўз бўлса ҳам етказинглар» деб қилган васиятларига амал қиласак зарарли бўлмас», дейди. Ва шундан кейин ёзишга қарор қилишиб, ҳофизи Қуръонлар тилидан пайғамбаримизнинг котиблари Зайд бинни Собит кийин

* * *

Мазкур Каломи шарифнинг зиёрати кўбдан бери кўнглимга ўрнашқан эрди ва шунинг учун Маҳсидўз маҳалласига қараб йўл солған эрдим.

Барчаға маълум бўлса керак: Маҳсидўз маҳаллада кўб олий ғишигин фабриконлар¹ бор ва яна Каломи шариф ҳам шу ерда, деб эшигдим.

Бир фабриконнинг ёниға етуб эрдим, эшиқдан бир хунасан мушкил соч қўйған бедин чиқуб келди. Дийдори номуборакига кўзим тушкач, имоним қирқ газ нарига сапчиб, дарҳол калима келтириб тўхтадим. Занталоқ бедин такаббуrona ҳаракатлар билан попирскасига ўт беруб, у ён-бу ёнға аланғлар эрди. Замонасозлиқ учун:

— Идраска! — деб кўл кўтариб, ичимдан «Лаънатуллоҳи алайҳи»² дедим. Фақирдек бир содда мулланинг ўрус забонида сўзлаша билганимга таажжубланди шекиллик бошдан-оёғ Махзум поччангизни кузатиб чиқди. Тўхта, дедим: ўрус динига кирибсан, билурмикинсан ўруссани ёки ман дедим, ичимдан. Бағдазон ҳамияти диниям қўзғалиб кетиб, «идраска»нинг устига асл мақсадимни ҳам қўшиб юбордим:

— Куда Инжил, топориш? (Қуръон қаерда, ўртоқ?) — дедим.

Фақирни бу балоғати лисонда кўргач, ҳа, довдирамас экан, занталоқ, бедин! Оқарди, кўкарди, аммо бир оғиз жавоб қайтарса-чи!

терисидан ишланган китобга Қуръонни ёзади. Бу Қуръон Мұхаммаднинг хотини, халифа Умарнинг қизи Ҳафса онанинг қўлида сақланади. Халифа Усмон даврида ислом давлатининг сарҳади янада кенгаяди. Бироқ унинг ғоялари борган элларда Қуръонни турли ҳолда қироат эта бошлайдилар. Бу ҳолдан ташвишланган халифа Усмон Ҳафса онадан Қуръонни олиб ундан тўрт нусха кўчиртириб Мисрга, Шомга, Басра ва Туркияга жўнатади.

XV асрда нақшбандия тариқатининг нуфузли намояндадаридан тошкентлик Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий (1401-1490) Кичик Осиёга сафар қилиб, унинг табибликтан боҳабар ҳамроҳ шогирди бемор бўлиб ётган мамлакат подшосини касалдан тузатади ва подшоҳ бунинг эвазига табибининг тиласи билан мамлакатда сақланадиган ушбу Мұсҳафи Усмонни сайёҳ меҳмонларга тақдим этади. Шундай қилиб Мұсҳафи Усмон тахминан 1480 йилда Самарқандга олиб келинади. (Амир Темур Ироқни забт этганда бу Қуръонни Бағдоддан олиб келган, деган тахмин ҳам бор).

Самарқанд Россия томонидан истилло қилингандан кейин бу Қуръон 1869 йилда генерал Кауфманнинг буйруғи билан Петербургга жўнатилади ва 1918 йилгача император кутубхонасида сақланади. Шу йили январ ойида Бутун Русия мусулмонлари жамиятининг талаби билан татар мусулмонлари ихтиёрига берилиб Уфада сақланган. 1923 йили эса Ўрта Осиё мусулмонлари ихтиёрига берилади ва у ҳозир Мовароуннаҳр диния бошқармасининг кутубхонасида сақланмоқда.²⁴ Улуғ Тангри яхшироқ биладир.

¹ Фабрикон — иморат.² Лаънатуллоҳи алайҳи — унга Аллоҳнинг лаънати бўлсин; шайтон.

Камина бу бадбахтнинг сиррини хўб билиб олғаним устига, ўзини ҳам яхшигина ўсал қилдим. Дуруст, ўрус тилида лоақал фақирча баҳраманд бўлса, ўруска кийиниб чўкунсун-да!..

Бағдазон бечоранинг ҳолига раҳмим келиб, хижолатдан чиқармоқчи бўлдим ва табассум қилиб дедим:

— Мусҳафи Усмоний қаерда?

Бу сўзимдан бояғи ўrusчанинг маъносига тушунди, хижолатидан арақ ичканлардек қизарди ва яна ўзини такаббурликка солиб кулди ва сўради:

— Ўrusчани қаерда таҳсил қилдингиз, тақсир?

— Ўrus забонини билишга таҳсил керакми? Ба назди уламо таҳсил як аст — наҳвул-лисонил-араబ³. Масалан, бизнинг маҳалладаги Эш қийшуқ яканчи ҳам ўrus тилини сувдек биладир, аммо ул ўrus тилини таҳсил қилған эмас. Ўrus тилини билмакчи бўлған одам чўқинуб бутхонага чиқуб юрмай, ҳалиги Эш қийшуқ билан икки кун ҳамсуҳбат бўлса бас!..

Бечора кўб лоҳаз бўлуб қочқали жой тополмай қолди, камолот ва заковатимга таҳсин ва офаринлар ўқуб, фақир билан баҳслашканига пушаймон бўлди.

— Мусҳафи Усмоний қаерда, деб сўрадингиз-ов, тақсир?

— Ҳовва, — дедим.

— Мен қаерда эканини яхши билмайман, ана шу мишишдаги бинога кириб сўрасангиз-чи!

— Бу бино ўзи қанақа жой? — деб сўрадим.

— Қироатхона, Маҳкам қори деган бир мубошири⁴ ҳам бор, шунга учрашингиз, — деди.

Тўнғуздан бир ўн адим узоқлашиб эрдим, фақирга ашадди⁵ бир қаҳ-қаҳа рўй берди:

— Эй, нодон-нодон, ҳайф санинг ўткан умрингга, ҳайф санинг бошингдаги сочинигта, бу оғзингдаги попирисканигта, совлатинг бўлса эшак ҳуркитадир, аммо дунё ва охират илмидан бир зарра баҳранг йўқ эркан: ҳайф санга, лаънат сандек фарзандни вужудга келтирган ота-онангга — дер эрдим.

Эй буродорлар! Агар ўзларингизда андак фаросат, андак илм бўлса ўйлаб кўрингиз, бул малъун манга нима деди ва деганига ўзи тушундими, азбаройи худо?!

³ Уламо наздида таҳсил биттадир — яъни арабчанинг грамматикасидир. ⁴ Мубошир — бошқарувчи. ⁵ Ашадди — зўр.

Қироатхона — иборатдир тиловати Қуръон қиластурған жойдан, мулла Маҳкам қори — иборатдир ҳофизи Қуръон⁶ бўлған зотданки, ўшал қироатхонада доимулавқот тиловати Қуръон қилсун. Бу даюсни қарангқи, ўзининг оғзидан чиқған иборатка тушунмайдир. Вахоланки, айткан иборати каминанинг саволимга жавоби босавобдир.

Бас, ба дурустки, фақирга зиёрат мусассар бўлди: Абдульвоҳид қори домланинг имонларини худо саломат қилсунки, бунчалик дин йўлида хизмат кўрсатиб болишбекдан Қуръонни сўраб ва яна келтуриб ва яна қироатхона очуб ва бир қорийи мураттабни бунга мутасадди айлабдирлар. Бинобарин ул зоти шарифга барча мўъминлар изҳори миннатдорчилик қилсалар керак.

Бағдазон салавот⁷ айтиб, тиловатхонанинг⁸ эшигига етдим. Ойнабандлик икки қанот эшиги бор эркан, биринчисидан кирдим. Ичкаридан бир мунча саллалиқ ва салласиз одамлар кўриниб, кафшимни ешиб, бағдазон ичкарига кирдим ва саросимага қолдим, атроф ва жавонибни девдек-девдек катта суратлар босубдир, туппа-тузук одамлар ўрус курсинга ўлтуриб газнит ўқуидилар. Кўб ҳайрон бўлуб мулланамо, одамшаванда бирисини бориб туртиб: «Нима гап?» дедим. Ҳайрон бўлуб менга қаради. Қўл узатиб эсон-соғлиқ сўраша кетдим. Бечора ҳамон ҳайрон эрди. Сўзни иккинчи томонға бурмасам бўлмайтурған кўриниб, «Тиловатхонанинг мубошири мулла Маҳкам қори қаердалар? — деб сўрадим, ичкарига ишорат қилди.

Аммо ажаб бир иш воқиъ бўлди. Фақир адашиб ўзга жойга кириб қолибман-ов, деб ўйлаган эрдим, бироқ мулла Маҳкам қорининг шу ерда бўлиши ажаб бир ҳодиса бўлуб чиқди. Киришимни-да, қайтишимни-да, билмай миям қотуб, ниҳоят киришга қарор бериб, равон орқалиқ ичкарига кирдим. Тилсимотдек бир жой эркан, рафларга анвоъни турлук китобларни уюб ташлабдирлар. Ҳайрон ва саросима қараб туриб эрдим, ичкари томондан бир заифанинг товши эшитилиб, сесканиб, орқамга қайтдим.

— Оҳ, — дедим, — бул бепарҳезларнинг⁹ сўзларига инониб бир мўъминнинг хонадонига кириб қолибдирман, — дедим.

Шул замон ичкаридан кўзимга бойбаччалардек бир йигит кўринди. Дарҳол «Узур!» деб орқамға қайтмоқчи бўлдим, Йигит етуб келди ва: «Нима юмушингиз бор эди?», деб сўради.

⁶ Ҳофизи Қуръон — Қуръонни ёд билувчи. ⁷ Доимул-авқот — ҳамма вақтлар. ⁸ Жавоби босавоб — қониқарли жавоб. ⁹ Қорийи мураттаб — ўтгиз пора Қуръонни ёд билувчи.¹⁰ Салавот — раҳматлар, дуолар.¹¹ Тиловатхона — ҳозирги Маҳсидўз кўчасидаги «Турон» кутубхонаси. ¹² Бепарҳез — тийиксиз, нопок.

— Банда бехато бўлмас, бойбачча, бехабар хонадонингизга кириб қолибдирман!

Йигит кулди. Ўзи бениҳоят боадаб эркан:

— Бу ер хонадон эрмас — қироатхона, сизга нима керак эди?

Камина хижолатдан қутулиб, бойбачча бирлан кўришдим, бағдазон сўрадим;

— Мулла Маҳкам қори шу ердамилар?

Йигит борлиқ ишораси бериб, фақирни илгарига бошлади. Бордим, нима кўрай, бурчакда, ажаб бир нозанин қиз... Курси берди, ўлтуриб фотиҳа ўқудим, билдимки, бул нозанин бойбаччанинг ўйнаши эркан. Икки ошиқ хилват қилған фурсатда камина кириб қолған эрканман. Бағдазон мулла Маҳкам қорини сўрадим. Нима ишингиз бор, деди. Ишим ўзларида, дедим. Бойбачча табассум қилуб: «Фақир Маҳкам қори бўламан», — деди. Бу йигитнинг боадаб бўлғанидан ҳам дуруст одам деб ўйлаған эдим. Аммо ўйнаш қилиши бўлса ўзига, чунки эчки ҳам ўз оёғидан, қўй ҳам ўз оёғидан осиладир. Бағдазон Мусҳафи Усмонийни сўрадим. Бизда йўқ, деб жавоб берди. Мусҳафи Усмоний «Маҳкамаи шаръия» деганинг қўлида эркан, пўлад сандиққа солуб сақлар эканлар.

Фақир ниҳоятда ҳайрон бўлуб қолдим, барча меҳнатларим зосеъ кетди ва яна мусҳафнинг зиёратига мушарраф бўлолмадим. Шул замон таассуф ва надомат ичидаги мулла Маҳкам қори¹³ инимиздан савол айладимки, бул жойни қироатхона, деб тасмия¹⁴ қилишдан мурод нимадир ва яна бунчалик китобларни жамъ айлаб ва бунчалик ускина — дастгоҳлар қуруб ўлтуришдан нима фойда бордир, деб. Ҳамма саволларимга бирма-бир жавоб берса ҳам аммо бул ишларга ақли қосирим бовар қилмай мутаҳайюр¹⁴ бўлдим.

Дуруст, бунча китобларни йигуб, одамларга ўқутуб, ўқуганнинг бадалига чизи¹⁵ бир маблағ олинганда ҳам эрди, фойдаси бор эркан, деб билар эрдим. Аммо чизи олмасдан эрта-ю кеч бир неча одамлар овора ва саргардан бўлуб, китобларни урунтириб ва яна супуриб-сидириб ва печка қалаб ултуришдан нима мақсад бор? Фақир бул ишқа тушунолмадим ва бошқа оқил қишилар ҳам бул ишни хўб ўйлаб кўрсунлар!

— Қандай китобларингиз бор, фақир ҳам ўқусам жоиз, яъни имкони борми? — деб сўрадим.

— Китоблар ҳисоббисиз, тақсир, ҳар бир кимарса учун кутубхонамиз очиқ!

¹³ Тасмия — аташ, исм бериш.¹⁴ Мутаҳайюр — ҳайратда қолмоқ.¹⁵ Чизи — озгина.

- «Шархул-виқоя»нгиз борми?¹⁶
- Йўқ, тақсир.
- «Шарҳи мулло Жомий»?¹⁷
- Йўқ.
- «Маслаки муттақин»?¹⁸
- Йўқ.
- Бас, сизда нима бор?
- Бизда ҳар бир китобдан бор.
- «Далойили ҳайрат»?¹⁹
- Йўқ.
- «Канзили Ҳусайн»?²⁰
- Йўқ.
- «Нурномаи шариф»?²¹
- Йўқ.
- «Кимёйи саодат»?²²
- Йўқ.
- Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз қуруқ қоғозларми?
- Йўқ, тақсир, булар сиз сўрағандан бошқа хил китоблар, масалан, илмий, фанний, диний ва дунявий.
- Бўлмаса бобийман²³ дeng-чи, китобларим жадид²⁴ мажит китоблари дeng-чи...
- Йўқ, тақсир, китобларимиз мусулмонча. Ўзимиз ҳам бобий эмас.

¹⁶ «Шархул-виқоя» — муаллифи Убайдулла ибн Масъуд ал-Маҳбубий, машҳур фақиҳ Бурхониддин ал-Марғинонийнинг (вафоти — 1197) «Ҳидоя» номли фиқҳ асарига ёзилган шарҳ китоби. «Муҳтасарул-виқоя»нинг муаллифи ҳам шу киши бўлиб бу китоб «Ҳидоя» асарининг қисқача мазмунидир. ¹⁷ «Шарҳи мулло Жомий» — Абдураҳмон Жомийнинг араб тили грамматикасига оид китоби.¹⁸ «Маслакул-муттақин» — Сўфи Оллюёрнинг фиқҳга оид китоби.¹⁹ «Далойилул-ҳайрат» — долойилхоналарда ўқилган. XV асрда араб ақонидшуноси Сулаймон ибн Язурунинг Муҳаммад пайғамбар ва авлиёларнинг ҳаётлари ҳақида нақъ ва ривоят китоби.²⁰ «Канзили Ҳусайн» — сиҳр, дуо, кароматта оид китоб. Муаллифи Фулом Ҳусайн ибн Саид Муҳаммад. 1833 йил Ҳиндистоннинг Жаҳонбод шаҳрида ёзилган.²¹ «Нурноман шариф» — бу ҳам сиҳр, дуо, кароматта оид китоб.²² «Кимёйи саодат» — Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг (1058 — Тус (Эрон) — 1111) тасаввуғга оид китоби.²³ Бобийлик — XIX асрнинг 40-50 йилларида Эронда шиа мазҳаби ичига вужудга келган диний оқим. Асосчиси Муҳаммадали Бобуллоҳ. У «Баён» номли китобига ўзини Муҳаммад ўрнига келган пайғамбар деб, ўз китобини эса Куръон ҳамда шариатнинг ўрнини олиши керак деб, исломга янгилик, ўзгариши киритмоқчи бўлган. Ҳозир ҳам бу оқимнинг тарафдорлари мусулмон мамлакатларида анча нуфузга эга.²⁴ Жадид — (жадидчи — янгилик тарафдори) — XX аср бошларидаги туркӣ ва тоҷик ҳалқлари орасида юзага келган маърифатпарвар, ислоҳотчи сиёсий оқим.

Шул вақтда беҳад қаҳру ғазабим келиб кетди, ҳар бир туким бир ханжари обдор бўлди, бир наъраи — раъдивор тортиб мусулмонларни озгурмоқда бўлғағ шул жадид китобларни ағдариш-тўнтариш қилуб, кўчага чиқариб ташлағим келди. Шул замон рафнинг устига кўзим тушди, кўрдим-ки бир қуён бола очибdir ва шул жоноворға узоқ фурсат қараб қолуб, ғазабим бир андак пасайибdir. Бағдазон бадбаҳтдан сўрадим:

— Агар сиз башарти жадид бўлмасангиз, бундаги девсийрат²⁵ суратлар нимадир? Башарти, алҳол намоз вақти шурув²⁶ қилуб, ушбу жойингизда адойи салот қилмоқчи бўлсан, аммо тўрт тарафим сурат бўлса... ва ёки сизнинг мазҳабда бул гап жойизми?

— Масжид яқин, тақсир!

— Башарти, таҳоратим танг қилған бўлса, ёки ушбу жойдан бошқа ерга чиқуб намоз ўқуш хавфлик бўлса, аммо сизнинг тиловатхонангиз нопок китоблар ва газнитлар ҳамда бутлар билан тўла бўлса, бул тақдирда нима қилурсиз!..

Аммо бул жой тиловатхона эрмас эркан, шайтонхона эркан! Ғазабим борған сайин аланга олур эрди, бул жойда узоқ қолишни маслаҳат кўрмай, сўзига ҳам қулоқ солмай чиқуб кетдим. Ташқарига чиқсам, кафшим йўқ, ундан-бундан сўрасам аҳадди²⁸ дуруст жавоб бермади, ниҳоят танг бўлдим. Қоровул чақиришни ҳам билмадим, милиска ҳам тополмадим. Билдимки, бу ишни қилған ҳалиги қоридир. Китобларни текинга ўқутаман деб, одамлари орқалиқ фақирдек солда одамларнинг кафшини ўғурлар эркан, аммо бундай палид бир жой²⁹ фа киришимни арвоҳлар ҳам ёқтирмаған бўлсалар керак. Бо ин ҳама³⁰ кавш кетди. Маҳсичан қолдим. Кўчанинг чети бирлан битта-битта юруб уйга жўнадим, аммо йўлдағилардан кўб хижолат чекдим...

Ҳарки хонад дуо тамаъ дорам,
Зонки ман бандай гуноҳкорам

Асл нусхасига тўғрилаб кўтардим, деб фақирул-ҳақири: мулла Жулқунбой.

Ва яна узоқ-яқин дўстларими ға маҳфий қолмағайким, домланинг саргузаштлари дуру дароздир, фурсати билан қолғанларини ҳам кўтарсамиз керак.

«Муштум» — 1924 ийл, 18-сон, 1 январ

²⁵ Девсийрат — девга ўхшашиб, йўғон елти. ²⁶ Адойи салот — намоз ўқимоқ. ²⁷ Шурув — бошлашиб. ²⁸ Аҳадди — бирор киши. ²⁹ Бо ин ҳама — шундай қилиб.

³⁰ Кимки дуо ўқиса, мен умидворман, чунки мен гуноҳкор бандаман.

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

Падари марҳумимиз Шош¹ шаҳрининг забардаст уламоларидан мулла Мирзасалимсоқ Охунд домлаи ҳожиул-ҳарамайн аш-шарифайндирлар². Марҳум падари бузруквор алломаи замон ва машҳури жаҳон бўлуб, ул жанобнинг ҳалқаи тадрисларидан беҳисоб уламо ва фузалолар етишуб, баъзилари қозилиқ мансабига ва баъзилари мударрислик мартабасига³ ва кўблари имомат ва мактабдорлиқ вазифасига ҳам энг аднолари азайимхонлиқ қасбига мушарраф бўлубдирлар. Алҳол бўлса, ул жанобнинг шогирдларининг кўблари пири бадавлат бўлуб, уйга кириб қолғандирлар.

Марҳум бузруквор Бухородан хатми кутуб қилуб келганларидан сўнг Қамбар ясовулбоши деган бир амалдор ўзининг Маҳина-бону отлиғ хушрўй қизини тўю тамошолар билан падарга назр тортибdir. Бағдазон ул покдомон бирлан нечанд фурсат умргузаронлиқ қилсалар ҳам, аммо фарзандлари бўлмабдур⁴.

Падар бул боисдин бениҳоят маълули хотир бўлуб, дойим зори ва тазарруъ айлаб, Худойи таолодан бир фарзанди солиҳ талаб қилур эрканлар. Шул аҳволда неча фурсатлар ўтуб ва яна бузруквор кўб мозоротларни тунаб ва яна жонлиқлар сўйиб, ниҳоят хомталаш айлар эканлар⁵, падар қирқ беш ёшга борғанларида Худойи таолонинг раҳми келиб фақир волидай марҳуманинг раҳмларида қарор тоғибдирман⁶.

Ало хозал-қиёс тўқкуз ой, тўқкуз кун ва тўқкуз соат ўтуб, рўзи душанба ярим кечада вақти ойнинг ўн тўртинчи куни моҳитобоннинг айни тўлишкан замонида ёруғ дунёға барқ уруб, қадам ранжида қилинубдирман. Дўстлар шод, душманлар ғамкин бўлуб, падари бузруквор дарҳол ҳазрат Баҳоваддин йўллариға етти нон худойи қилубдирлар. Доя бўлмиш хотун фақирни ердан олуб, йўргакламакчи бўлғанида камина чирқираб, гиря оғоз қилуб⁷, асло йигидан тўхтамағанимдан, падар сезибдирларки, фарзандлари бечиз эмасдир. Чунки ул доя бўлмиш даллаи маккора ва нопок бир хотун бўлуб, фақир бул нопокни ёқтирамбидирман. Бағдазон ул жаноб фақирни ўз қўллариға олган эрканлар, дарҳол гирядан тўхтаб, падарга табассум қилубдирман...

Бағдазон фақирнинг тарбиятига кўшуш айлаб, етти кечамни эсономон ўткузуб, саккизинчи куни бешикка солубдирлар. Аммо ўн бирин-

¹ Шош — Тошкент. ² Ҳожнул-ҳарамайн аш-шарифайн иккى ҳароми шарифни (Макка ва Мадинани) знёрат қилган киши. ³ Ҳалқаи тадрис — бирор муаллимла сабоқ олган талабалар доираси. ⁴ Адно — паст, кўйи. ⁵ Маътули хотир — ғамгишлиқ, ҳафалик. ⁶ Хомгалаш қилиш — бепул улашинш. ⁷ Ало хозал-қиёс — шунга ўхаш. ⁸ Гиря оғоз қилмоқ — йиги бошламоқ. ⁹ Далла — қўшмачи.

чи кечамда бир оз чалиғлаб¹⁰ ўтубдирким, алҳол бул маънининг асорати каминада боқийдир, яъни такаллум¹¹ қилғанимда «қиҳ-қиҳ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» деб, «мим»ни айта олмайдирман. Бамисоли ҳазрати Мусо алайҳиссаломнинг «син» ўрнига «шин» этканларидек ва яна фақир волидаи марҳумага осойиш бермай, доим-ул авқот фифон ва зори¹² қилур эрканман. Бул боисдин сабаби вужудлар бениҳоят паришонҳотир бўлуб, ҳукамо¹³ ва кексалардан чора сўрағанларида фақирға кўкнори бермакка кенгаш берибдирлар. Бағдазон бирмунча кўкноридан ҳалво пишириб каминага истемол қилдирғанларида фақир кўм босқандек фароғат қилуб, зори ва фифондан тўхтабдирман. Аммо ўпкам амиркон маҳсилик фижирлайтурған бўлубдир.

Фақир шу йўсун икки йил комил бешикда сирилиб ёта-ёта «Атта жий, анна оппоқ», дейтурган такаллумга тилим гўё бўлғани ҳолда бошқалардек бешикдан кутулиб, эркка чиқибдурман. Аммо назир бошим кесак қисқан қовундак қийшиқ бўлуб ва яна жовдирлаған кўзим қассобдан эт олуб, боққол бирлан муомала қилатурған даражага етуబдир.

Эркка чиқған кунимдан бошлаб эмчакдан чикуб, нон кавшапни таълим олубдирман. Фурсати келганда волидаи марҳума: «Боламнинг чайнин-чайнин жағи узулди», деб ҳолимга тараҳҳум¹⁴ айлаб, лўмба-лўмба нон чайнаб, оғзимга колур ва фақир ҳам филқә-филқә ютар эрканман. Ул замонда падари бузрукворнинг давлатлари кўланкасида нон важҳидан беармон бўлуб ва яна эргадан-кечгача нон бирлан ҳамнишин эрканман. Аммо фақирнинг қорни кундан-кунга ғовлаған тарбуздек ўсиб, бул маънидан падар бирлан волида «Боламиз қорин сола бошлади», деб бениҳоят хушиуд бўлар эрканлар.

Алқисса, фақирни томоқ босқанлиғиданми, ҳайтовур, бең ёшғача оёғим чиқмабдир. Бул боисдин волидайин муҳтарамайин¹⁵ паришон ва дилгир бўлуб, чорасига киришиб, фақирға ғалтак арава мұхайё қилубдирлар. Аммо фақир ғалтакка тутунғаним замон гурс этиб оптим билан ерга йиқилур ва ғалтак арава ҳам фақирға табиъатсолзик қилғандек иккинчи томонға ағиар эркан. Бундан сўнг каминани бир саватга колуб етти эшикка олуб кириб, «Оёғизға оёғ борми?» деб сўрабдирлар, «Оёғ бор!», деганлари билан ҳам мақсад ҳосил бўлмай, қимиirlамасдан фароғатда ўлтура берибдирман.

«Муштум» — 1924 йил, 19-сон, 10 январ

¹⁰ Чалиғламоқ — кўзикниш. ¹¹ Такаллум қияммоқ — гапирмоқ. ¹² Зори зорланниш. ¹³ Ҳукамо — ҳакимлар, табиблар. ¹⁴ Тараҳҳум — раҳм қилниш. ¹⁵ Волидайин муҳтарамайин — муҳтарам ота-она.

Олти ёшқа кирганимда (буниси эсимда бор) ўлтура-ўлтура ўзим ҳам зериккан бўлсам керак: ниҳоятда эҳтиёт бирлан деворларни ушлаб, андак-андак сайр ва саёҳат қилишқа бошладим. Бул маънидин волидайин муҳтарамайин бисёр хушнуд бўлуб, дарҳол бир эчкуйи бод рафторни бўғузлаб ва унинг қонидан бир сопол табоққа солуб, фақирнинг оёғимга сурдилар. Бағдазон мазкур эчкунинг барча сўнгак-саёғини бир қозонға солуб фақирнинг «Оёғ тўйим» учун ҳамма қариндош-уруғларимизни чақирибдирлар.

Кудрати илоҳий бирлан ўшал кун иттифоқо оёғимга ғойибдан бир қуввати кириб, ҳатто ўчоқ бошиғача саёҳат қилуб ва яна қозонда пишиб турган этка кўнглум кетубдир. Волидаи марҳума дарҳол бир устихоники сергўштни олуб, фақирнинг қўлумга тутқазғанларида ўшал ўчоқ бошидаёқ, жойимдан силжимай пок-покиза тановул қилубдирман. Ва яна иштаҳом айни жунбушқа кирган экан, яна қозондағи бир устухонни кўрсатиб, олуб беришқа ишорат айлабдирман.

Худо волидани раҳмат қилсунки, фақирга бениҳоят меҳрибон эрдилар, Дар он раъйимни қайтармай уни ҳам қўлимга тутқазғанларида иштаҳойи тамом бирлан буни ҳам тановул айлаб ва яна қуруқ суюкини қайтадан қозонға ташлабдирман. Аммо бул вақт ўз оёғим бирлан қайтуб кетишга қудратим етмай, тўйға келган бир заифанинг муованати¹ бирлан базўр манзилга етуб олубдирман. Аммо оёғ тўйимға йиғилған хотунлар фақирнинг кўнглумни олмоқ учун қўюнларида, чўнчакларида нок, қурт, туршак ва шуларга ўхшаш анвоъи турлук неъматлардан келтирган эрканлар: этагимни, қўлимни ва тўппимни мазкур нозу неъматлар бирлан тўлдирғанларида бориға бозор қилуб ва яна ниҳоят саросималик бирлан шошуб-пишуб борчасидан андак хўрак қилубдурман.

Бағдазон меҳмонларга айни шўрба тортилған фурсатда фақирға сассиғ меъдалиқ юз бериб ва яна юрагимда бир боди пайдо бўлуб ва яна қулдир-қулдир деган овозлар эшитилуб, бул ҳодиса бора-бора кўнгулни беҳузур қилишғача етуб ва яна кўзларим олайиб беҳуд бўлуб қолубдирман. Бул замон тўйимиз азага айланиб, шўрба-шўрбада, эт-этда қолуб, ким кинначига, ким домлама югуруб, аммо фақирнинг ҳам оғзимдан, ҳам ортимдан хилт ва сафролар кета бошлаб, бош ёстиққа етуб, ўзим беморлик даражасига борибдирман.

¹ Чопоғон эчки.

² Муованат — ёрдамлашиш.

Бул ҳодисани ҳар ким ҳар нарсага йўйиб, бирав кинна кирди, деса, бирав ҳасан урди, деб ва яна учинчиси нарса тегди, деганда тамин бириси кўзиқди, деб. Аммо ўша тўрт эҳтимолларнинг барчасининг чоралари кўрилганда, яъни кинна солдирилиб, чиллаёсин қилдирилиб, кўз тумор тақдирилғанда ҳам бир фойдаси кўрилмай, фақир шу касалим билан олти ой чамаси кўб қаттиқ риёзат³ чекиб ётиб қолдим. Бул касалим асносида чўб-устихон бўлуб, озиб, самоворнинг ичидан кўринатурган ажива аксдек бўлуб, кишилар ҳазар қилатурған даражаларга етуб, меъдам хазимадан қолуб, таом ботмай, аммо эндиликда волидайин муҳтарамайин фақирни юрмасданоқ тинчкина егулигимни еб ўлтуришимгагина рози бўлған эдилар.

Аммо бул касали хавфнокдан андаккина соғланана бошлағанимдан сўнг табиъатим ниҳоятда нозиклашиб, ундай-бундай гаплар қулоғимга ёқмай, эгри деган ҳам, тўғри деган ҳам гуноҳкор бўлуб, аммо бул феълим падарга ниҳоят хуш келиб, фақирни «Инжиқ маҳзум» деб хитоб қилур эрдилар. Ва лекин волида бул маънидин рози бўлмай, фақирга жинлардан хабар бериб, гоҳо ажиналар ҳикоясидан сўзлаб харҳаша қила бошлаған замонимда «Ана келди!» билан товшимни ўчурап эдилар. Аммо камина жинлардан бисёр кўрқар эрдим, қорай-иб турған девор ва ёғоч кавакларининг ичига ҳам шу жинлар ваҳмаси билан боқолмас эрдим. Бир кун эмаклаб бориб, кийизнинг тегидан нимадир олмоқчи бўлған эрдим, «лоп» этуб бир ажина чиқуб қолмасунми, ўтакам ёрилуб, бифиллаб ийқилдим. Бир вақт юзимга сепилган совуқ сув билан ўзимга келиб кўзимни очсан, ажина ҳамон менга қараб турубдир. Дарҳол ўзимни волиданинг бағирлариға олуб қолдим.

— Ҳа, нима бўлди?

Фақир ажинага ишорат қилған эрдим, волида қаҳқаҳа бирлан кулиб, ажинани қўллариға олдилар. Фақир дикқат билан қараған эрдим, волиданинг тароқдан чиқған соchlари эркан. Аммо фақирнинг алҳол ёшим эзлиқдан ошқан бўлса ҳам ажиналардан бисёр кўрқадирман. Бул боисдин кечалари ёлғиз юролмай ва яна бир ўзим ҳам ётолмайдирман. Ва лекин ҳар кимга ҳам инсу жиндан ҳазар қилмоқ лозим ва лобуддир.

Алқисса, каминага бирмунча қувват кириб, оҳиста-оҳиста ҳожатимга бориб келатурған бўлдим: бора-бора ўлакларга чиқуб касб-ҳаво қиласар даражага етдим, гоҳи оstonада ўлтуриб, кўчадаги болаларнинг ўюнларига тамошо ҳам қилур эрдим. Аммо болалар орасида бирар турлук жанжал ва тўғлон чиқса. орада мушлаш бош-

³ Риёзат — азоб, машаққат.

ланса фақир чирқираб йиглағанимча уйга қараб чопар эрдим. Гарчи болалар ўзаро ўзаро ёқалашсалар-да, бунда фақирнинг фойда ва ё зарарим бўлмаса-да, аммо камина бисёр сулҳпарвар ва жанжалларға тобим йўқлиғидан бул ишни қилур эрдим, деб ўйлайман.

Фақирнинг ёшим саккизга кириб, андаккина қаддимни ростлаб олған эрдим, сабаби вужудлар ҳам «Боламиз ўсиб-унди» деб қувонған эрдилар. Бул орада фалокат босиб, фақирға иситма арз бўлуб, бир неча кун ғингшиб ётқанимдан сўнг ҳар бириси туршакдек-туршакдек бўлуб чечак тошуб кетмасунми...

Камина беҳуд бўлуб ўзимдан кетибдирман, волидайн мұҳтара-майин ҳам «Боламизнинг тағи қандай кўргулуғи бор экан!» деб ҳўнгур-ҳўнгур йиглашибдирлар. Кундан кунга ҳолим оғирлашур эркан. Ул жаноблар фақирдан умидларини узиб, қўлларини ювиб, қўлтиқларига уриб, ҳалтаи кафандаримгача ҳозирлаб, ҳар бир ишка мұҳайё бўлуб турубдирлар. Аммо ўн биринчи кун, худойи таоло-нинг қудрати бирлан фақирға атса келиб, кўзимни очибдирман. Руҳ-сиз таналарга жон кириб, сутонч-қувонч бошланибдир. Дарҳол етти қадоқ буғдойдан қўғурмоч қўғуруб ажиб бир хурсандликлар қилубдирлар. Ба тадриж-ба тадриж⁴ фақирнинг гулларим тўкулуб, ўн ет-тинчи кунда салимул-аъзо⁵ бўлуб, туруб ўлтуратурған бўлдим.

Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажаб бир ҳусн бузатурған хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизга ҳам чечак чиқған бўлса се-зарсиз: мисоли юзингиз гаљирак бодом... Аммо фақирнинг юзимда баъзи чандиқлар ҳам зухурга келгани учун гўёки ҳусни Юсуф бизда хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч тариқни⁶ юзимизга қаратиб сеп-сангиз-да бир, дона ерга тушса биз минават ..

«Муштум» — 1924 йил, 20-сон, 20 январ

* * *

Вақтики, фақир кўз кўриб, қулоқ эшиитмаган анвоъи турлук ам-ролар бирлан тўққуз-ўн ёшларға етдим ва андак ўзимни бул бева-фо дунёнинг иситма ва⁷ безгакларидан, сассиқ кекирдак ва юрак бу-руғларидан фориғбол ва холи кўрдим. Бағдазон Худойи таолоға шукурлар айтиб доимо волиданинг олдиларида камари хизматни берк боғлаб дасти алиф лом турар эрдим.

Падарнинг мұҳаббатлари каминага бисёр эрди. Фақирнинг одоб ва заковатимдан ниҳоятда хушнуд ва ҳар замон муборак қўллари

⁴ Ба тадриж — аста-секинлик билан. ⁵ Салимул-аъзо — соғлом тан; соғай-моқ. ⁶ Минават — виноват, айбор.

⁷ Амроҳ — касалликлар. ⁸ Фориғбол — озод, тинч.

билин орқамга уриб навозиш³ бисёр қилур эрдилар. Ва яна гоҳо ул жаноб рўйимоллари бирлан оғзимға оқуб тушаёзған бурнимнинг обиятини покиза айлаб ва бул маънига бирмунча панд ва насиҳат ҳам қилур эрдилар.

Шул аҳволда волидаи меҳрибонимизнинг бағриларида қофозда асралган қантдек парвариш топар эрдим. Кунлардан бир кун, фақир волидаи марҳума бирлан «чорий — чамбар» ўйнаб ўлтурған эрдим, падар бул маънидан ранжийда хотир бўлуб меҳрибончилик қилдиларким: «Махдумнинг бўйи чўзулиб қолди, эмди андак-андак сабақ бошласунлар», — деб. Бағдазон фақир волидадин сабақ олуб, бениҳоят файзиёб⁴ бўла бошладим.

Бул миёнада падари бузруквор фақирнинг⁵ кўлумни ҳалолламоққа ҳаракат айлаб ва яна қўлларида дунё важҳи⁶ каминанинг кори хайримга кофий⁷ бўлмағани учун боғимиздан қирқ беш туп дараҳт со туб ва яна бу маблағ ҳам озлиқ қилуб, боз боғимиздан бир андак ер ҳам фурӯҳт айлаб, бағдазон кори хайрни бошладилар.

Фақирнинг тўйимға жамиъи оламдин уламо ва фузалолар, давлатманд ва зукколар чақирилған эрдилар. Бир неча кунгача юртдаги жамиъи хотунларга бир пут зифир мойидан ош берилиб, аларни жамиъи таом важҳидин сероб ва мамнун қилинди. Бағдазон тўрт дона ғуони қўйни забиҳ айлаб ва яна ботмон биринч ва шул миқдор сабзи бирлан уч қозон ош дамлаб жамиъи қурту қурмисқаларга табақ-табақ ош берила бошланди. Кўча бошидан тортиб то манзилимизгача шаҳарнинг казо-казолари саф боғлаб асо ушлаб келган-кетканни кузатиб турар эрдилар. Тўй бисёр шукуҳлик эрди. Ош ҳам фақирдек беҳад ширин бўлған ва мойи ҳам шилқиллама эрди. (Аммо бул замондаги тўй қилаёт-қанлар ушбу тўйимиздин ибрат олсалар кўб яхши бўлур эрди) Камина кимхоб ва духоба саруполарға ўралуб ясанған эрдим, бошимға ажаб бир нафис салла ўраған эрдим, ҳар ким каминага тамошо қилур эрди.

Алқисса, тўй асносида баъзи бир бехирадлар фақирға дағал муомала бирлан ҳазил-мутояба қилур эрдилар ва яна айтар эрдиларким: «Махдумга бир ароба қайроқ буюрилди. Болта бирлан кесамизми,

³ Навозиш — сийлаш, марҳамат. ⁴ Файзиёб — баҳраманд. ⁵ Дунё важҳи — маблағ. ⁶ Кофий — етарли. ⁷ Фурӯҳт — сотиш. ⁸ Домланинг «жамиъи оламдин» деб юборишилари муболагаи сухандир. Буни аҳли донишлар онглассалар керак. (Муал.). ⁹ Забиҳ — сўйиш, бўғизлаш.

арра бирлан...» Агарчандики бул гапларга бовар қилмас эрдим ва илло кўнглимга кўб хавотир ўрнашқан эрди ва яна аснойи забиҳ, яъни хатна замонила атрофимга йигилған тўдакларнинг башарти тифнинг заҳрига чидолмай гиря оғоз қиласам қаҳқаҳа қилишларидан беҳад хавотирда эрдим.

Бағдазон ош хитомига етуб, фақирни чекка ўринга олуб бордилар. Фақирнинг атрофимга кўб бемаъни йигитлар йигилған эрдилар, яккаш мазкур бир ароба қайроқ бирлан бир қанча аррадан дам урар эрдилар, фақир бўлсан бениҳоят хавф-ҳаросга тушар эрдим. Бағдазон ул ҳаромзодалар бир чилимга банг (дар истилоҳ фиръавнинг тезаги)¹⁰ тўлдириб чекишидилар ва яна фақирга ҳам таклиф қилдилар, камина бул манига ризолик бермаганимда ҳаромзодалардан бириси айдиким: «Эй Маҳдум, агар бул таклифга рози бўлмасангиз, аснойи суннатда шарманда бўлурсиз», — деб. Аммо фақир қабул қилмадим, зўрлаб эрдилар, гиря оғоз қилдим.

Аммо бир ҳаромзода ¹¹ бангнинг тутунидан оғзиға йиғуб бағдазон фақирга дамида қилур эрди. Фақир, аснойи суннатни кўб мудоҳаза қилур эрдим. Ҳаромзодалар айткандек, гаплар вуқуъга¹² келса кўб ёмон бўлур эди. Бул хавф-ҳарос бирлан агарчандики фиръавнинг тезаги бўлса ҳам бангдан бир андакни истеъмол айлаб кўрмоқчи бўлдим. Бениҳоят аччиғ эрди, андак-андак қақир-қуқир қилиб тортдим. Бул фурсатда йигитлардан бири қўлимға муштумдек набот тутқузди ва яна «Бекор ўлтурманг, тақсир», деб меҳрибончилик қилған эрди, беандоза хурсанд

¹⁰ Дар истилоҳ Фиръавнинг тезаги — халқда нашани Фиръавнинг тезаги деб аталади. Ривояти қилишларича, Миср подшоҳи Фиръави ўзини «Мен худоман» деб эълон қилган экан. Бир кунн Фиръави ўз душманини снгмоқчи бўлиб аскарлариға айтибиди, «Сизлар шу алирнинг у томонидан, мен бу томонидан бориб душманини қўршаб енгамиз» деб жангга киришибидилар. Аскарлар мўлжалдаги жойга етиб борибтилар, лекин подшоҳдан дарак бўлмабти. Хавотир олиб адирнинг у томонига ўтсалар Фиръави ёзилиб ўтирган эмиш. Ёзилган жойидан наша ўсиб чиқкан эмиш. Шундай аскарлари «Худо бундай иш қилмайди-ку, сен Худо эмас экансан», деб ундан юз ўгирган эканлар. Шундан бери халқ нашани Фиръавнинг нашаси, тезаги деяр экан.

Ҳақиқатда эса қадимги Миср фиръавнлари ўта зулмкор бўлгани ҳатто Тавротда, Инжилда ва Қуръонда, шунингдек, ислом диний тарихларida қайд этилган. Шунинг учун турмушдаги ёмон нарсалар, ёмон феъл-авторлар халқ орасида фиръавнларга нисбатан айтиб келинганд. Масалан, ким айёрлик ёки тақаббурлик қиласа, фиръавнмисан, дейишади.

¹¹ Дамида — димогга пуллаш. ¹² Вуқуъ — юз бериш — воқе бўлиш.

бўлуб мазкурни эрмак қилуб ўлтурдим. Ва яна бириси бирмун-¹³ ча магиз инъом қилди. Ул таррорлар¹⁴ фақирни бениҳоят сийлар эрдилар.

Иштаҳойи тамом бирлан набот ва магизларни тановул қилуб тутгаткан эрдим, фақирга ажаб бир ҳоле юз берди. Нафасим оғзимға тикилиб келгандек бўлур эрди, кўзимга ажаб бир нимарсалар кўринур эрди. Бул фурсатда ул таррорлардан бири фақирга табассум қилуб ва яна бармоқларини кўрсатиб: «Бул нечта, Махдум?» деб майнабозлиқ оғоз қилуб эрди. Фақир бул замон ул набот ва магизларнинг банг билан олуда қилинған бўлғанини онглар эрдим. Зиёда маст бўлған эрдим, кўзим одамларни илғамас, ҳушим бошимдан учкан эрди. Аранг-аранг қулоғимга чилдирманнинг дангир-дунгир қилған нағмаси кирар эрди, ул таррорлар фақирни билан аҳволга солуб, ўзлари ажаб бир хурсандлиқ қилуб рақс айлар эрдилар. Бағдазон фақир, бангнинг асорати билан беҳуд бўлуб қолубдирман...

Бир замон кўзимни очсан, бошимда волида бирлан падар пиқ-пиқ йиғлаб ўлтурибдилар. Фақир улардан аҳвол сўрадимки, бул йиғининг боиси нимадир ва яна тўйлар тинчлик бирлан ўтдими, деб. Ул жанобларнинг сўзларидан маълум бўлдики, фақирнинг суннатим бажо келтирилибди, аммо камина ўшал банг асорати бирлан беҳуд бўлуб йиқилғанимдан бўён тўрт кеча-кундуз миёнасида беҳушона ётар эрканман, бул беҳушлик ўшал фиръавнинг тезагининг хосияти эркан. Бо ин ҳама фақир зиёда хурсанд эрдим, зероки, ул бангнинг асорати бирлан гўдакларнинг таънасидин қутулиб ва яна аснойи ҳатнада гири қилиш бу ёнда турсун андак бетоқатлик ҳам вужудга келмабдир. Аммо ул икки меҳрибон бениҳоят андуҳ тортибдирлар. Ва яна тўйлари азага айланидир.

Бағдазон фақирнинг аҳволимдан хотиржамълик айлаб¹⁵, падари бузруквор фаройиз¹⁶ машқ қилуб кори хайрга масруф¹⁷ бўлған маблагни ҳисоблаб кўрган эрдилар, йиғилған тўёналар бирлан жамъул-жамъи тўрт юз сўлқавой Никалай ақчаси чиқим бўлубдир.

«Муштум» — 1924 ийл, 21-сон, 7 феврал

¹³ Таррор — кисавур, ўғри; фирибгар.

¹⁴ Фаройиз — зарурий ҳисоб-китоб. ¹⁵ Масруф — сарфланган.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ИДОРАМИЗГА ОЧИҚ ХАТ

Имлоси ўзгартирилиб босиладир

Алф-алф¹ салом ва паёмларимиз баъдида сиз баланд мартабалик «Муштум» китоби мусаннифи буродаримизга етуб андоғ маълум² ва равшан бўлсунки, алҳамдулиллоҳ, биз дуоғўйлари бул жонибда сиҳҳат ва саломатлик даражасида барқарордирмиз, аммо ул жонибдаги сиз мусанниф буродаримизнинг дуойи жонларини салоти ҳамса³ олдида борий⁴ таолодин талаб айлаб турмоқдамиз.

Бағдазон сизга сўз шулки, чоп қилдираётқан «Муштум» китобингизнинг бир неча жузъиларига фақирнинг назарим тушди. Аммо китобнинг гоҳи жузъиларида фақирнинг таснифотлари ҳам бор эркан. Мулла Жулқунбой жиянимиз фақирингиздан беижозат таснифотларимиз баъзисидан сиз ҳурматлу буродаримизга нусха қўтариб берган эркан, «Зар қадрини заргар билар — чилангар нени билар» деганларидек, фақирнинг қадримга сизлардек донишманд мусаннифлар етмаса, каминанинг имоматимни ҳам кўралмаган маҳалла бўрсуқлари⁵ етсунларму. Кўб яшанг, буродар, фақирнинг таснифотларимини писанд айлаб китобингизда нўғой босмаси бирлан чоп қилубдирсиз.

Аммо таснифотимдаги имло — ишполаримга бир андаккина ҳалал етканлигини кўрдим, бул маънидан кўнгилга бир андак кудурат етди, сўзларнинг ёнига «ҳе» қўюб, «бе» қўюб ёзишдан ва яна «сот», «зот», «итқи», «изғи», «зе» ўрунларига ўзга нимарсалар битишдан мурод нимадир? Башарти бул замондафи саводсиз одамларнинг бехирад ва беидрок бўлғанларини назарда тутур, таснифот учун бундай қилған бўлсалармукин ёинки ул соч қўйған калтадум ҳаромзодалар бул маънига ҳам закўн чиқардиларму ва яна закўн чиқарған бўлсалар ул бехирадларнинг қаршисиға бирар закўн айтиб мағлуб айлаб бўлмадиму, башарти мусаннифнинг ўзлари закўн айтишдан оқиз бўлған бўлсалар, Ибонуфдек бирар адвакатга бир-икки сўлкавой бериб, закўн айттиrolмадиларму, баҳарҳол бул ишка кўб ғайрат керак эрди.

Иккинчи сўзимиз шулки, таснифотларининг исмини «Муштум» деб аташ фақирларича писанд эрмасдир. Хусусан ул китобда уламо ва фузалоларнинг сўзлари бўлғандан сўнг «Муштум» деган bemây-, ни гапнинг ўрнига «Ибратангиз» ёки «Маслаки муттақини соний»

¹ Алф-алф — минглаб.² Жониб — томон, тараф.³ Салоти ҳамса — беш вақт намоз.⁴ Борий — яратувчи (худонинг сифати).⁵ Маҳалла бўрсуқлари — маҳалла катталари.⁶ Таснифот — китоб, ёзишма.⁷ «Маслаки муттақини соний» — фикҳга оид форсча китоб.

деб тасмия қилсалар бениҳоят марғуб бир тасниф бўлур эрди ва яна таснифотингиздаги сурати қабиҳаларни ⁸ ўзингиз жўрттага тортдира-сизму ёки китобингизга қоғоз тополмай ноиложлиқдан шундай суратлик қоғозларнинг оқ томонига чоп қиласизму? Башарти бул тақ-дирда узур воқиъ бўлуб сизга ҳам бизга ҳам ҳеч боки бўлмай гуноҳ ёки куфр хавфи йўқдир ва илло тонг-ла рўзи қиёматда ул сурати қаби-ҳаларга жон бериш биз бандаларнинг қўлидан келадирган иш эрмас-дир. Фақир, ўз таснифотларим чоп қилинған жузъиларни уйимда сақ-лашдан ҳароснок бўлуб, аввало мазкур жузъилардаги сурати қабиҳаларни бирмунча сув бирлан ювиб ташламоқчи бўлған эрдим, аммо кетказиш бисёр қийин бўлди, бағдазон сиёҳ бирлан ул қабоҳатлар-нинг пешоналарига «лоши-лоши» ¹⁰ деб битиб, суратлик ҳолатдан чиқариб қўйдим. Агарчандики, фақирнинг кўнглум бундай суратлар-га эътиқод қилмоқдан пок бўлса ҳам, баҳарҳол, эҳтиёти шарт ва ўзин-гиз ҳам бизнингдек аҳли илмларнинг парҳезига қойилдирсиз, деб ўйлайман. Яна сизга илтимос шулдирки, башарти бундан кейин ҳам каминанинг таснифотларимдан қўлингизга етишуб чоп қилмоқчи бўлсангиз зинҳор ўшал суратлик томонга босмоқдан эҳтиёт қилин-гиз, зероки, бул маънидан кўб ташвишга тушуб ¹¹ қолдим.

Шул миёналарда баъзи кишилардин «Лилим подшо ўлди» деган хабарларни эшитадирман, бул хабарга бащарти ишонса бўладирму, ҳайтовур тунов кундан бери ушбу шоиъа ¹² чиқуб қолди, аммо «Ли-лим» деган кишини кўб шижоатлик одам деб эшитар эрдим.

Бағдазон арз шулки, камина имоматдан тушуб қолғанимдан берли бениҳоят дилгирдирман, эрта-кеч қилатурған ишим уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқ, бул маънидин волидангиз ҳам кўб танглик изҳор қилуб, фақир бирлан ҳар кун юқори— қуий сўзлашиб каминани ранжитиш даражаларига ета бошлади. Аммо бул иш иккимизнинг ҳам охиратимиз учун яхши иш эрмас. Эндиликда фақирга ўғулийқ қилуб ўшал яқинлардан бўлса ҳам бирар имоматдан ўрун топуб берсангиз ва илло кўб тангирман, башарти имомат топилмаса маҳкамаларга миrzабоши бўлиб киришга ҳам розидирман. Бул тақдирда фақирнинг бисёр омилкор, корчолон ва чапдаст эрканимни ва яна ўрус за-бонидан ҳам бирмунча баҳраманд бўлғанлиғимни, миrzабоши лозим бўлган маҳкамага яхшилаб уқдирарсиз. Бул маъниларда-

⁸ Сурати қабиҳа — ёмон сурат.⁹ Бу ерда маҳзум ўзининг «Муштум»да босилган суратини (корикатурани) айтмоқчи.¹⁰ Лоши-лоши — жонсиз, ўлик.

¹¹ Лилим — маҳзум «Ленин» демоқчи.¹² Шоиъа — тарқалған миш-миш гап.

ги хабарларни Мулла Жулқунбой жиянимизга айтсангиз, ул фажирга еткузар деб қиссаи кўтоҳ қилдим.

*Домла маъ бужур мұлаққаби Калвак Махзум ибни Салимсоқ
Охунд Шоший*

Ва яна маҳфий қолмағайким, шу яқин кунларда туткан нафл рўзалиримиздан¹³ бирисини сизнинг уйингизда очуб бағдаз ихтиёр мусанниф буродаримиз билан байтута¹⁴ қилуб қайтқаймиз, агарда ажалга омон берса деб.

*Ассалому алайкум
«Муштум» — 1924 йил, 22-сон, 22 феврал*

АВВАЛИ ИЛМ ҚАДОМ АСТ, ОХИРИ ИЛМ ҚАДОМ АСТ

Алқисса, бағдаз тўй волиданинг пинжларидан чиқмай ул муштипардин шаб-рўз сабак ўқур эрдим. Фақирнинг зеҳним бениҳоят эрди. Бинобарин олти ой миёнасида алифбени батамом ёдлаб чиқдим. Бағдазон «Абжад»га тушуб, буни ҳам шул фурсатда хатм қилдим ва яна «Ҳафтияқ» бошлаб, «Озодлиғим»¹ учун падари марҳум волидаи муҳтарамага бир кўйлак ва бир лозимлик чит олуб бердилар. Бир йили комил деганда «Ҳафтияки шариф»ни ҳижжалаш тариқасида тамомлаб, бағдазон «Каломи шариф»² бошладим. Ало ҳозал-қиёс «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр»³, «Хўжа Ҳофиз»ларни гоҳи волидадин ва гоҳи падардин ўқуб ёшим ўн олти-ўн еттиларга етди.

Бағдазон бузруквор фақирга меҳрибончилиқ қилдиларким: «Эмди саводингиз чиқди, баъдал-явм⁵ мадрасага борурсиз», — деб. Алқисса, фақир учун янги саруполар тикилди, бағдазон рўзи душанба, бағдаз нонушта шул тариқада ясандим:

¹³ Нафл рўза — ихтиёрий рўза.¹⁴ Байтута — тунамоқ, кечани ўтказмоқ.

¹ Озодлик — ўқишининг маълум қисми тугалланганда олиб келинадиган тортиқ. Тортиқ келганда домла болаларга дарсдан жавоб бериб юборади, «озод» этади. ² «Каломи шариф» — Қуръон, ³ «Сўфи Оллоёр» — Бухорода минглар қишлоғидан, вафот 1720 йил, ⁴ «Саботул-ожизин», ⁵ «Тўхфатут-толибин», «Маслакул-муттақин», «Муродул-орифин» номли китобларни ёзган. Асарларидаги асосий мавзу ақонд масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг инсонлигини белгиловчи ягона омили» фоясидир. Бу фояни у турмуш ҳужжатлари — оят-сунналар билан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган. ⁶ Хўжа Ҳофиз Шерозий — тахаллуси, исми Шамсiddин Муҳаммад ибн Муҳаммад (такминан 1325 — Шероз — 1389), буюк форс шоир, «Девон»и мактабларда ўқитилган. ⁷ Баъдалявм — бундан кейинги кун.

Оқ сурфдан ёқасиға ироқи жияк тутулған күйлак, олти газ сурфдан кенг-ковул иштон, оқ сурфдан кашта тикилған белбоғ ва яна бурун артиш учун гул тикилған рўймолки, буни белбоққа қистирған эрдим. Бағдаз устимдан бухори бичиқ оқ-сариқ олачадан тўн, кафшмаҳси, оқ дўппи... Аммо салла олиш падари марҳумнинг ёдларидан фаромуш бўлған эркан, бинобарин, агарчандики, фақирга номуносиб бўлса ҳам ул жанобнинг қарийб ўн беш газлик дасторларини ўрадим (ўшал вақтгача амомага зарурат тушса волидаи марҳумнинг даканаларини чулғар эрдим).

Шул тариқа шукуҳ бирлан кўлтиғимфа «Кофия»⁶ қистириб, падарнинг орқаларидан батамом виқор, тамкин, тавозиълар бирлан бир-бир босуб борар эрдим. Кўй — гузарлардаги халойиқлар гоҳи падарга ва гоҳи фақирга дасти алиф лом ўрунларидан туруб, салом берар эрдилар. Ва яна бир-бирларига айтар эрдиларким, бул муллабачча қайси боғнинг гули ва қайси алломанинг ўғли ва яна бул муллабаччанинг юзидан илму урфон нурлари хувайдодир⁷, деб...

Алқисса, мадрасага етдик. Жамиъи муллабаччалар фақир маҳзумларнинг истиқболимфа чиқуб, иззат-икром бирлан падарнинг дарсхоналариға тушурдилар. Фақир бузрукворнинг ёнлариға ўлтурдим, муллабаччалар теварагимизда ҳалқа олдилар. Бағдаз дуюй фотиҳа муллабаччалар тарафидан муҳайё қилинған дастурхонлар ёзилуб, чой бирлан андак-андак тановул қилған бўлдиқ ва яна ул дастурхондаги неъматларни падари марҳум йигуб-теруб қутилариға саранжом қилғанлари баъдида фақирға китобни очмоққа ишорат қилдилар. Бузруквор уйда экан чофимда китобнинг қаеридан ибтидо қилишимни баён қилған эрдилар. Бинобарин, фақир беистихола «Аввали илм»ни очдим. Каминанинг заковатимдин барча муллалар ангушти таҳайюрни⁸ дандони тафаккурга⁹ олуб бордилар...

Бағдаз аузибисмиллоҳ, падар ўқудилар ва фақир эргашдим: «Агар шахсе гўядки, аввали илм кадомаст ва охири илм кадомаст... жавоб мегўямки аввали илм шинохтан Оллоҳ таоло аст ва охири илм гузоштан хамаи амриҳоаст...»¹⁰ Падар аввали илм бирлан охири илмнинг таърифини қилғанларидан сўнг фақирнинг ҳаққимфа дуо қилинуб, биринчи дарс хатм бўлди.

⁶ Амома -- салла. ⁷ «Кофия» араб тили грамматикаси. ⁸ Хувайдо -- аён бўлмоқ, кўринмоқ.

⁹ Ангушти таҳайюр -- ҳайрат (кўрсатгич) бармоғи. ¹⁰ Дандони тафаккур -- акї тиши. ¹¹ Агар бирор: «Илмнинг аввали қайсию охири қайси» деб сўраса, жавоб бераманки; аввали Худони таниш ва охири унинг буйруқларига буйсуниш.

Аммо бузруквор шул миёнда халқада ўлтурган мутаваллига юз ўгуруб мутояба тариқасида айдиларким, маҳзумга вақф вазифасини ¹² авсат ¹³ бирлан берурсизму аъло бирланму, деб. Мутавалли одоб бирлан табассум айлаб жавоб бердиким, аъло бермасак бўлурму, деб. Бағдазон падар мутаваллининг ҳаққиға дуо қилдилар... ¹⁴

Агарчандики таснифотимизнинг бул жузъи мундоғ мабҳаснинг ¹⁴ ўрни эрмас эрди, илло мазкур бўлған ул илм баҳсидин файзиёб бўлуб, фақирикнинг қоним лойқаб ва яна ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрган нимарсаларининг ҳақиқатини ошкора қилмоқ муддаосида бирмунча қалам тебратмоқчи бўлдим.

Бул фитна замонида жадид бўлуб ва яна соч қўюб юрган ҳаромзодалар илм деб кўб бемаъни нимарсаларни айтар эрканлар. Ва яна табииёт, фалакиёт деган илмларга кўб катта эътибор қилур эрканлар. Ул бемаънилар ерни юмалоқ деб, даъвойи беҳуда қилғанлари баробарида офтоб ¹⁵ қаерда, юлдузлар неча дона, гиёҳлар нимадан пайдо бўлған, раъд ¹⁵ нима, ой нега куйди-ю, ер нима боисдин қимирлади, деб таажжуб қилур эрканлар.

Аввало шулки, ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрганлари мазкур аввали илм бирлан охирни илмга алоқаси бўлмаған хаёли фосидлардир ¹⁶. Бас, батаҳқиқ ¹⁷ уларнинг даъволари фосид ва ботиллар ¹⁸ ва шу нарсаларни илм деган киши шубҳасиз кофирдир. Аз баски илмнинг таърифин «ду қисм»га йиғуб «аввал — охир» бирлан тамомлабдилар, аммо «се» ва ё «чор» демабдилар.

Иккинчи шулки, жайробия ¹⁹ бирлан табииётларни ҳар бир киши биломашаққат ²⁰ қилса бўладир. Аммо машаққатсиз таҳсил қилинған илм-илм эрмасдир. Зероки, илм ба маънойи машаққатдир ва яна бизнинг туркийда, «Илм таҳсил қилмоқ игина бирлан қудуқ қазиш бирдур», деган гап ҳам бор. Масалан, ул бемаънилар айтадурларким, Арабистон дунёнинг қайси тарафидадир, деб. Алжавоб инастки, аввало оташ аробага ²² ўлтурасиз, сўнгра Адасга ²³ борурсиз, бағдазон Манбай ²⁴ бағдазон Шоми шариф ²⁵, бағдазон Попур ²⁶, сўнгра бедав халқининг юрти ²⁷, бағдаз бевосита Арабистон!

¹² «Вақф вазифаси — ойлик. ¹³ Авсат — ўрта. ¹⁴ Мабҳас — баҳс, мавзу. ¹⁵ Раъд — момақаллироқ. ¹⁶ Хаёли фосид — бузук фикр. ¹⁷ Батаҳқиқ — ҳақиқатан.

¹⁸ Ботил — нотўғри, асоссиз, пуч. ¹⁹ Жайробия — жуғрофия (Муал.). — география. ²⁰ Биломашаққат — машаққатсиз. ²¹ Алжавоб инастки — аниқ жавоб шуки. ²² Оташ ароба — поезд. ²³ Адас — Одесса. ²⁴ Манбай — Бомбай. ²⁵ Шоми шариф — Дамашқ. (Шом) Суриянинг пойтахти. ²⁶ Попур — волур, кема. ²⁷ Бедав халқи — бадавийлар.

Башарти ул ҳаромзодалар айткандек ер юмaloқ бўлса ва яна доимо ҷарҳифалакдек айланниб турса, нима бўлур эрди, одамларнинг оёғлари осмондан келиб (худоё тавба) ва яна дарёларнинг суви ҳар тарафга тўкилиб, тўфон бўлмасму эрди? Ва яна ул аҳмақлар ернинг курралигини қаердан кўрдилар. Сони шулки, офтоби оламтоб бўлса бешак — шубҳа тўртингчи осмонга михлангандир. Гиёҳлар нимадан пайдо бўлған? (Аҳмақнинг катта-кичиги борму.) Гиёҳ илдиздан чиқған, илдиз уруғлиқдан пайдо бўлған, гиёҳ деган зот ёғмурдан баҳра оладир... Шу ҳам илм бўлдиму.

Юлдузлар илмига келганда ул ақлсизларга фақир савол берсанки, — Соқолимнинг туки нечадир? — деб, бас, нима дер эрдилар.

Ойнинг куйиши бирлан ернинг қўимирилаши бўлса ўшал ҳаромзодаларнинг гуноҳи қасофатидандир. Ул озғанларни ер ютмаса, юзлари қаро бўлмаса, фақир асло рози эмасдирман. Бас, маълум бўлдики, жайробия деган гаплар илм эрмас, ботиллар. Таснифотимизда ул ботил илмларнинг ҳақиқатини бирин-бирин очиб борсақ керак.

«Муштум» — 1924 йил, 24-сон, 8 марта

* * *

Алқисса, мадрасадаги беш йиллик умримнинг ҳосили ушбу эрди.

Бидон, асьада коллоҳу фид — дорайн, ки қалимоти араб бар се қисм аст: исм аст, феъл аст, ҳарф аст. Исм ҳамчун «ражул», феъл ҳамчун «зараба», ҳарф ҳамчун «мин», «ан», «ила»...

Зараба — мозий, зад як мард дар замони гузашта... Йазрибу — музореъ, мезанад он мард дар замони оянда...

Аз феъл иштиқоқ бо ин тариқа мебошад: зараба, йазрибу, зорибун, мазрубун, изриб, лийазриб, ло тазриб, лам йазриб...

Исм бар се қисм аст: сулоси, рубои ва хумоси. Феъл бар ду қисм аст, сулоси ва рубои... Аммо ақсоми исм ва феъл аз ҳафт қисм берун нест, саҳиҳ аст ё музоаф, ё мисол, ё ажваф, ё ноқис, ё лафиғ, ё мултави, Саҳиҳ он аст ки...

Ҳарфи иллат бар се қисм аст: алиф, ёй, вов.

Ал-қалимоту лафзун вузиаъ лимаъна муфраден ва ҳийа... ал-эъро-бу маҳталафа охириҳу биҳи лийадулла алалмаъони алмуътавирати алайҳи. Ваанвоъуху рафъун ва насбун ва жаррун фаррафъу...

¹ Онглагилки, Аллоҳ сени икки дунёда ҳам баҳтили қиласин, араб сўзлари уч қисмга бўлинади: исм, феъл ва ҳарф. Исм «ражул» (киши) сўзига ўҳшаш, феъл «зараба» (урди) сўзига ўҳшаш, ҳарф «мин», «ан», «ила» сўзларига ўҳшаш.

«Зараба» — ўтган замон: бир эркак ўтган замонла урди. «Язрибу» — ҳозирги — келаси замон: у эркак келажак замонда уради.

Аммо илм денгизига ўйнғиған эрдим ва яна фақирни қорийи жамоа қылған эрдилар. Шериклардан ҳеч бирида фақир бирлан муколама қилишға ҳад йүқ эрди, баҳслашганларни дарҳол авомилдан, наҳвдан мисол келтуруб мулзам қилур эрдим. Бурун мулла Салимсоқ Охундинг маҳдумлари бўлуб иззат кўрган бўлсам, эмдилиқдаги кўргуликларим ўз ижтиходимнинг⁴ самаралари эрди деб фикр қиласидирман.

Алқисса, таҳсил ҳафтада уч кун эрди: шанба, якшанба, душанба, аммо сешанба куни ҳар бир жамоанинг ўз олдиға гаплари бор эрди. Биз ҳам ўз жамоамиз бирлан гап қылған эрдик. Фақирға падари марҳум бир ҳужрани хослатиб берганлари учун кеча-кундуз мадрасада истиқомат қилур эрдим.

Бизнинг жамоада Муҳаммадкарим отлиқ бир навжувон бўлур эрди. Ўзи бениҳоят хушрой ва закки табъ ўғлон эрди. Фақир ўшал Муҳаммадкарим барнони бисёр дўст тутар эрдим. Мазкурсиз фақирдин таом ўтмас эрди. Ва яна бошқа пешқадам муллалардан тортуб то фаррошгача уни дўст тутар эрдилар. Ҳатто падари марҳум ҳам мазкурга табассум қилуб боқар эрдилар ва яна дарсхонада ёлғуз қолған фурсатларида чой қўйдириб ичканларидан воқиф эрдим. Алқисса, Муҳаммадкаримни дўст туткучиларга қарши бисёр рашким келур эрди, аммо шуниси ажаб эрдики, ул нозаҳин аксар вақт фақирдин безонғлаб қочар эрди. Фақир бўлсам бу важҳдан бисёр маълули хотир бўлуб, ҳар турлук чораларни кўрар эрдим. Ва яна ҳар турлук баҳоналар бирлан унинг ёниға яқинлашар, азбаройи шул Муҳаммадкарим барно учун ош дамлаб, уни

Феълдан сўз ясаш қийидаги тартибда бўлади, зараба (урди), язирибу (уради), зорибун (урувчи), мазрубун (урулган), изриб (ур), лийазриб (урсин), латазриб (урма), ламязриб (урмади).

Исм уч қисмга бўлинади: уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва беш ҳарфли. Феъл икки қисмга бўлинади: уч ҳарфли ва тўрт ҳарфли. Аммо исм ва феълнинг бўлаклари етти қисмдан иборатдир: саҳиҳ (соғлом, яни тўғри феъл), музоаф (таркибида икки бир ҳил ҳарф бўлган феъл), мисол (бошидаги ҳарфи иллатли феъл), ажваф (ўрта ҳарфи иллатли феъл), ноқис (охиридаги ҳарфи иллатли феъл), лафиғ (икки карра иллатли феъл), мултави (бошида ёки охирида иллатли феъл).

Саҳиҳ феъл шундайки...

Иллатли ҳарф учтадир: алиф, ёй, вов. Калима бир сўз бўлиб, у бирон бир маънони ифодалайди, у... Эъроб сўз охирининг шундай ўзгаришини, бу ўзгариши сўзга бериладиган маъноларни кўрсатишга хизмат қиласиди. Эъробнинг турлари: рафъ (сўзнинг бош келишикдаги кўриниши), наасб (сўзнинг тушум келишикдаги кўриниши) ва жарр (сўзнинг қаратқич келишикдаги кўриниши)...² Қорийи жамоа -- бир жамоанинг қориси. ³ Авомил, наҳв -- грамматика.

⁴ Ижтиҳод -- интилиш, гайрат.

ўз ҳужрамга таклиф қилғанимда, башарти таклифимни бажо келтурса шодлиғимдан дунёға сиғмас, агарда келмаса, ош ҳам фақирга заҳар бўлуб, аччиғимдан қозони билан фаррошга тутқазар эрдим...

Сешанбалик ўлтуришимизнинг бири эрди. Жамоамизнинг барчasi ҳам ҳозир бўлуб дастурхон ер эрдик. Мұҳаммадкарим навжувон фақир бирлан амакбаччаси мулла Маъруфнинг орамизда ўлтуриб, аммо амакбаччаси бирлан суҳбатлашур эрди. Фақир бир неча савол берган эрдим илтифот қилмай мулла Маъруфдан юз ўгурмади. Бениҳоят хўрлиғим келиб ўз-ўзимга дедимки, бул қандай инсоф-ким, мулла Маъруф бирлан ҳамхужра бўлса ва яна кеча-кундуз ул ноинсоф бирлан ҳар турлук ишлар қилгуб суҳбат айласа, аммо фақирнинг саволимга жавоб бериш у ён турсун ҳатто юзини ҳам кўрсатмаса... Бағдазон ғазабим аланга олуб баланд овоз бирлан айдимки: «Эмди сўзнинг бақиясини⁵ ҳужрада сўзлапшурсиз!» деб. Бу сўздан Мұҳаммадкарим навжувон дарғазаб бўлуб фақирга қаради:

— Бу ерда сўзлашсак нима-ю, ҳужрада суҳбатлашсак сизга нима кам?

Фақирнинг ғазабим яна аланга олди:

— Шунча ишларни қилуб, яна баҳслашгали уялмайсанму?.. — дедим. Мулла Маъруф кўрқоқроқ бир йигит эрди, бинобарин хароснок бўлуб қолди, аммо Мұҳаммадкарим кўб қизишқан эрди...

— Ман қандай уялғулуқ иш қилдим!?

— Мулла Маъруф бирлан ҳужрада қилғанларингиздан тонасанму?! Мадрасадек бир жойда бул иш жоизму?! Бул қайси мазҳабда бор, сан ҳаромзода ҳали қараб тур!

Бениҳоят ғазабланган эрдим, ораға муллабаччалар келиб тушдилар, «Қўйинг-қўйинг, шайтонга ҳай беринг, махдум!» дейишидилар. Мулла Маъруф бўлса бисёр бўшашибан эрди. Бағдазон сирт бериб ўлтурдим. Эмдиликда ул навжувон каминага илтижо қилғандек тез-тез боқар эрди ва лекин фақир димоғ — фироқ бирлан терсаир эрдим.

Алқисса, фақирнинг бул талбирим бениҳоят жойигир бўлуб бул соатдин бошлаб ул парирў каминага андак ром бўлғаннамо эрди. Бо ин ҳама ул шаккаргуфтторга сўз қотқали агарчандики талағор эрдим. Илло, сир бой бергали нафсим бовар қилмас эрди. Шул аснода ораға бир баҳс тушуб «ялин» феъли сулоси мазидму, рубои му-

⁵ Бақия — қолгани, давоми.

жаррадму⁶ деган муколама бошлануб, ҳарким ҳар нимарса дер эрди. Ул шаккаргуфтор ҳам баҳсга аралашуб айдиким, сулоси мазид, деб. Бул замон фақир ул нигорга қараб айдимки, — Лонусаллиму. Он сарвқад савол кард ки исбот? Ман дар жавоб ба он гар гуфтам ки дар асл феъли он «яли» аз қисми «лафиф» аст, аммо бо нуни таъкиди мушаддада «ялиянна» шавад маънайи айни феъл музориъ бо нуни мушаддада ин аст ки — албатта, дўст мешавад он мард дар замони оянди. Аз ин тақрири равшан ва бо лутф он нигор ханда кард, аммо ёрон дигар ба ман таслим ва таҳсин карданdir⁷.

Ушбу ҳангамадин сўнг Муҳаммадкарим навжуvon фақирга беандоза лутфу карамларини чизи дариф тутмас, доим-ул авқот ҳужрамдин кетмас ва беижозат киши бирлан сўзлашмас эрди. Фақир ошиқи нотавон ҳам ҳамиша ул хўбнинг⁸ кўнглини олмоққа кўшуш қилур ва анвоъи турлук нозу неъматлар бирлан зиёфат айлар эрдим.

Алқисса, ул хўб ҳам фақирга кўнгил боғлаб нозу карашмалар бирлан ҳар бир амирларни берар, ошиқ бўлса «Етса мол, етмаса жон» деб доимо ҳар бир фидокорликка муҳайё эрдим. Киши сийлаганнинг қули, деганлариdek ул хўбларнинг султони, мулла Маъруф бирлан ҳамҳужралик аълоғасини узуб фақирнинг ҳужрамда истиқомат қила бошладики, бутун мадраса бул маънидин бесаранжом бўлған эрди. Аммо падари бузрукворнинг туфайлиларидин фақирга бир сўз айткали ҳеч кимда жасорат йўқ эрди. Гоҳи волидадин ва гоҳи падардин чизи маблағ ҳосил қилуб, рўзғоримнинг шамъига сарф айлар эрдим ва яна ишқим туғён қилған миёналарда беихтиёр ул хўбонга:

Дорам умеде аз шумо,⁹

байтини ўқур эрдим. Шул тариқа ошиқ бирлан маъшуқ дунё ишларидин мосуво¹⁰ бўлуб, умргузаронлиқ қилур эрдик...

Алқисса, икки калима сўзни ул фитнаангиз мулла Маъруфдан эшитингким, ўшал мажлисдан бошлаб фақирга улуғ кина сақлар эркан, аммо ул таниз фақирнинг ҳужрага кўчкандан эътиборан ул

⁶ «Ялин» феъли қўшимча қабул қиласидиган уч ҳарфли ўзакми қабул қиласидиган тўрт ҳарфли ўзакми. ⁷ Биз қўшилмаймиз. Ул сарвқад савол қиласидиким, исбот? Мен ул нигорга қараб айтдимки, «яли» (дўст бўлади) феълининг ўзаги «лафиф» феълар жумласидандир. Аммо ташдидли нун қўшилганда ҳозирги, келаси замонда «ялиянна» бўлади. Мазкур феълнинг маъноси ушбу-дир, у киши келажакда, албатта, дўст бўлади. Ушбу равшан шарҳларимдан ва қочириқларимдан сўнг у нигор кулди, аммо бошқа дўстлар менга таслим бўлиб, таҳсин қиласидар. ⁸ Хўб — гўзал, жонон. ⁹ Сиздан умидим бор. ¹⁰ Мосуво — йироқ, нари бўлиш.

чаённинг кинаси яна ҳам алганга олған эркан. Ва лекин фақир содда лавҳ бул маънидин жиддан¹¹ хабарсиз юрар эрдим. Кунлардан бир кун ул наммом¹² фурсатини топуб, падари бузрукворга фақир бирлан ул бегуноҳ ҳаққида бўлмаған бўхтонлар, шаънимизға нолойиқ туҳматлар арз қилубдир. Дарҳол ул зот дарғазаб бўлуб ўзлари фақирнинг ҳужрамга қадам ранжида қилубдирлар. Бул аснода икки ошиқ айни ширин суҳбатда эрдик. Саросималик бирлан салом бериш у ён турсун, ҳатто ўрнимиздин туришни ҳам ёдимиздан чиқа-руб қўйдик.

— Чиқ ҳозир падар лаънат! — дедилар ва бегуноҳга ва яна фақирга юз ўгуруб айдиларким. — Бул нима деган расволиқ?

Каминанинг тилим тағлайимға тортилған, бир сўз дейишка қудратим қолмаған эрди. Ул жаноб ҳам фақирга қабиҳ бир назар бирлан қараб турар эрдилар. Гўёки итдан қўрқсан мушукдек титрар эрдим.

Бузруквор шул аҳволда узоқ қараб турғач, ҳеч бир озор бермай чиқуб кетдилар (Камина урарларми, деб зиёда қўрқсан эрдим).

Алқисса, ул наммом ҳаромзоданинг касофати бирлан сарви равонимдан жудо бўлдим. Яъни шул куни ул хўбларнинг сultonи мадрасадин қувланған эрди. Камина ошиқи зор қанотимдан айрилуб қолған эрдим. Кечалари зор-зор йиглаб ул инсофизининг ҳаққиға дуойи бадлар қилсам ҳам аммо фойдаси йўқ эрди.

«Мушитум» — 1924 йил, 25-сон, 8 апрел

* * *

Алқисса, падари марҳум фақир фарзанди ноқобилларининг мадрасадаги кирдикоримдан волидаи мушфиқага шаммаи изҳор¹ айлаб, бул маънидин бисёр маълули хотир бўлғанларини баён қилғанларида волида ҳам фақирларидан андак ранжибдирлар. Бағдазон малолатни кўнгилдан чиқариб фарзандларини бул балиятдин² озод айламакликка кўшуш қилуб ул икки меҳрибон билиттироқ³ фақирнинг бошини икки қилишға қарор берибдирлар.

Ўшал кундан бошлаб ул мушфиқа атроф жавони⁴ багаройи совчилик учун юрганларида фақирға мувофиқут-табъ⁵ бир нозанин топилмас эркан. Аммо топқанларида ул қадирношунослар фақирнинг баъзи жузъий айбларимни сўзлаб ва яна илми ирфонимдан қатъий назар рад қилур эрканлар. Бағдазон узоқ жойлардағи «этуклик»

¹¹ Жиддан — қатъий. ¹² Наммом — чақимчи.

¹ Шамман изҳор — озгина арз. ² Балият — бало. ³ Билиттироқ — иттироқлик билан. ⁴ Мувофиқут-табъ — табъга мос.

кишиларнинг қизларидан умид узуб, ўз яқинларимизнинг қизлариға борғанларида ул бадкирдорлар ҳам «Оғзи сассиқ, кўзи филай, юзи чўтур, боши қийшиқ» деган жузъий айблар билан жавоб берар эрканлар. Аммо узоқ — бегона одамлар фақирни «куёв кўрар» воситаси билан тамошо қилуб, бағдазон айнаган бўлсалар, бул кейинги абраҳлар фақирни кўруб мuloҳаза қилмасданоқ ўшал хирадсизликни қилур эрдилар.

Алқисса, бул маънидин волида бирлан падари марҳум зиёда танглика келиб, узоқ мuloҳаза қилғанларида волиданинг кўнгилларига бир андиша тушуб, бул маънини падарга айтканларида ул жаноб ҳам мувофиқ кўрибдиrlар. Бағдазон биздан узоқ бўлған бир хона-доннинг ажаб бир париваш нозанин қизининг совчилиғиға бориб ва яна қизнинг ота-онасиға падарнинг ким бўлғанлиқларини ва каминанинг кимнинг пушти камаридан бўлғанлиғимни ва яна ҳусни жамолим, ҳадди камолим, илми ирфон ва сучук сўзларимдан шаммаи баён қилуб, уй-жойимизни ва яна лозим кўрсалар фақирни ҳам тамошо қилуб келишга таклиф қилубдурлар. Аммо бул таклифдан фақирнинг асло хабарим йўқ эди. Алқисса, куёв кўргали келгучи хотунларға бағдаз зиёфат кўшнимизнинг ўғли бўлған мулла Субҳонқулини фақирнинг авазимда⁵ кўрсатканларида аларга бениҳоят марғуб кўриниб ва яна бир неча кундан сўнг жавоби босавоб берибдиrlарким, тезроқ тўйни бошлайлиқ ва яна фотиҳа қилғали кишилар юборилсун, деб.

Алқисса, каминанинг пешонам очилуб, токи орадаги бузуқи ҳаромзодалардан қайин ота бўлмишимизға фақирнинг ҳақимда бузуқи сўзлар етмасун ва яна биткан иш йитмасун деб, дарҳол тўйни бошлаб юборилди, аммо камина ул нозаниннинг тавсифини эшитуб, зиёда хурсанд ва фойибона ошиқи беқарор бўлған эрдим: шул аҳволда тинчлик ва осойишталиқ бирлан тўйлар саранжом топуб, алқисса, никоҳ куни кўш сурнай или мадрасадаги жамиъи муллабаччалар ҳамроҳлиғида қайин отамизнинг уйлариға бордик.

Бағдаз никоҳ фақир гўшангага кирган эрдим, ҳавлидаги бир ҳужрада ажаб бир бесаранжомлик юз бериб, бир заифанинг фарёд ва фифон қилгани эшитилиб қолди. Фақирдан тортиб никоҳдаги борча одамлар бул жонсўз фарёдан зиёда таваҳхумга тушкан эрдик. Бул фарёд бирмунча фурсат қулоғимға кириб турди. Бағдазон ош торгилиб, андин сўнгра фақирға заррин чопон ва яна жигалиқ салла

⁵ Хирад — ақл. ⁶ Аваз—эваз. ⁷ Жонсўз—жон ўртовчи, азоб берувчи. ⁸ Таваҳхум — ваҳима, қўрқув.

келди. Кийиб ва яна буродарларнинг дуоларини олуб, қайин отамизнинг уйларидан чиқдик.

Аммо мазкур фарёд-фифон тўғрисида ёр-дўстлардан сўрашиб билдимки, ул беҳирад ақли кўзида бўлған қайин отам фақирни нишоғиришни асносида кўриб, бечора қайин онамни беҳуда ҳақоратлар айлаб ва яна: «Сенинг кўруб ёқтирган куёвинг шу бўлдиму, қизингға эр топилмағанму эрди?» — деб ул мазлумани итдек урган эркан ва фарёд-фифоннинг сабаби ҳам шул эркан.

Бул маънидан фақир зиёда маҳзун бўлуб ва яна ўз-ўзимға хўрлиғим келиб, муножот ⁹ қилуб айдимки: «Эй парвардигоро, фақир, бандай хосингда ¹⁰ нима ҳикмат бор? Бул беҳирад бандаларингнинг жазоларини ўзинг бергайсан!» деб.

Бағдазон хонамизға келиб баъзи урф-одатлардан сўнг хотунлар ҳамроҳлиғида ул хўбон ҳам етуб келди. Андин сўнгра янгалар фақирни ул нозаниннинг ёнига ундан эрдилар, камина ҳам бул таклифка ижобат қилдим. Аёлларнинг «тортишмачоқ» деган одати ҳасанаи пур ҳикматлари баъдидан ул тўтиқушға камина лочини баланд парвоз човут қилуб, кўтариб бағримға босуб хотунларнинг қий-чувлари ичида ул хўбон билан фақирға хосланған гўшангага олуб кирдим.

Алқисса, ул нозанин юзини фақирға кўрсатмай, бурчакка қиси-либ, нима боисдандир зор-зор йиғлар эрди. Фақир бул маънидин дилгир бўлуб ва яна йигитлик томирим ҳаракатка келиб, бир хезланниш билан ул парирўнинг юзидаги пардани олуб ташладим ва яна кўрдимки, юзи ўн тўрт кунлик ой: қалам қош, қаро кўз ва яна мамаси ҳам чиқмаған ўн икки-ўн уч ёшлиардағи бир нозаниндири. Аммо фақирға етти ёт-бегоналардек адоват бирлан хўмрайиб ва яна девордан бир ёриқ топса ҳузуримдан қочиб кетиш ҳаракатларигача қилур эрди. Ва яна зор-зор йиғлар эрди. Янгалари ҳарчанд насиҳат қилсалар ҳам бовар қилмас эрди.

Билдимки, ул нозаниннинг бундай беҳуда ҳаракатлари азбаройи ёшлик ва гўдаклигидандир. Чунки фақир завжидан андак бад ҳаракатлик, андак ёмонлик алҳол ўткан эмасдир.

«Муштум» — 1924, 1 (26)-сон, 24 апрел

⁹ Муножот — ёлвориш; худога ёлвориш. ¹⁰ Бандай хос — кул.

Аммо бир неча кундан сўнг билдимки, каминага хотун олуб берган эмас эрканлар, билъакс, бир бадбаҳт, бир беидрок гўдакни азбаройи нозанинлиғига қизиқуб, нима бўлса ҳам ўғлимизға ярап, деб олуб берган эрканлар. Ва лекин тамоми уч рўз ҳамнишинлик баъдида зиёда танглиқка келган эрдим. Агарчандики, гўдак эрди иллохудраъӣ, худбин, одобсиз бир мочаҳар эркан. Аммо никоҳ асносида қайин отамизнинг хотуниға айлаган муомаласидаёқ бундай золим, беандиша падарланънатининг фарзандидан хурсанд бўлмоқдин умидимни узиб қўйған эрдим. Дарвоқиъ бул мулоҳаза дуруст чиқди. Ул итбачча бир рўз мутакаммил йиғлаб юрди, иккинчи шаб, яъни зафоғ шаби³ йигидан тўхтаб қаминанинг муомалаи шаръи таримга куч билан мудоғагча иқдом⁴ қилуб ва яна ожиз келгач, факири анвоғи таҳқиромиз сўзлар бирлан тақдир ва тақбиҳ⁵ айлаб ва яна эшикка қараб қочмоқчи бўлғанида янгаларнинг базўр: «Тут-тут! Ушла-ушла!» деб қилған ҳужумлари баъдида аранг уйга олуб кириб ва яна ялиниб ялпоғланғанимдан ҳам бир мурод ҳосил бўлмай, кўб бесаранжомлик ва шармандаликлар юз бериб, волида йиғлаб, факир газабланиб, падар йўлаккача келиб-кетиб, баҳарҳол бул кечани амалтақал навъи қилуб кечирган эрдим.

Учунчи шаб агарчандики, ҳама рўз уйдаги катта-кичиклар ул сакбачага панду насиҳатлар баён қилғанларида ҳам яна кечаги бесаранжомликни бадтарроқ қилди. Ҳатто фақирнинг шаънимга но-лойиқ молояниларни айтса ҳам камина сукут қилуб, ром қилишнинг кўшушкида⁶ эрдим. Аммо хинзирбаччанинг асло эпка келишига ақлим бовар қилмай бошлиған эрди. Алқисса, тўртинчи кун уйдагилар ул мочаҳарни бир азайимхон домладин ўқутуб ташламоқ андисига тушуб, бирар адоватпешанинг сиҳрига дучор бўлуб, эрига муҳаббатсиз бўлдуму деб забардаст бир домлаға ўқутуб «эзиб ички» ва «тутатқи» ва «тумор»лар олуб ва яна фақирнинг ўзим истеъмол қилдирғанимда ҳам бир фойдаси кўрилмай, танглиғим зиёда ошди.

Бул тадбирларнинг жамъидин ноумид бўлуб. алқисса, ёр-дўстлардан маслаҳат сўрағанимда улар ҳам бул маънидан таажжубга тушуб, аларнинг ичидан бириси фақирдан сўрадики «Сиздан қўрқадирму» деб. Ман «Йўқ» деганимда яна савол қилдики, уруб кўрмадингизму деб. Ман ҳамиша ялинуб гоҳи оғзаки даваралар қилғаним-

¹ Агарчандики — гарчи. ² Рўз мутакаммил — кун бўйи. ³ Қўшилиши кечаси. ⁴ Иқдом — журъат. ⁵ Тақдир — қоралаш, хайфсан. ⁶ Тақбиҳ — ёмонлаш. ⁷ Молояни — бемаъни нарсалар. ⁸ Кўшуш — ҳаракат.

ни сўзлаганимда ул киши кулди ва айдиким, «Ҳирс мулло мешавад аз зарби чўб»⁹. Эй маҳзум, бул тариқа лавандлик ва лабдирлик¹⁰ бирлан хотун ушлаб бўлурму, яқинан билингизки шул йўсун муомала қилсангиз хотундан ажралуб ва яна оёф ости бўлурсиз. Башарти ул мочаҳарни хотун қилмоқ муддаонгиз бўлса, ўшандоқ бадҳаракатлиқ қилуб, сизга қўпол сўзлар айткан фурсатда айбини кўрсатиб шундоғ урингки, ҳатто тавба қилуб қилмишларидан пушаймонлиги ни иқрор қилғунча қўйманг, деб. Алқисса, бул маслаҳат каминаға бисёр писанд бўлди. Дарвоқиъ алҳолгача ҳар бир чораларни кўрган бўлсам ҳам ва лекин бул тадбири бописандани қилмаған эрдим.

Шул куни уйга келиб анинг ёнига бориб, жўрттага бағри ширин сўзлар бирлан ишқибозликлар оғоз қилғанимда ул баттола қадими тундлигини қўймай тескари қараб эрди, дарҳол фурсатни ғанимат билиб, тарсаким илан андоғ урдимки, азбаройи шиддати зарбимдан гарангсиб муқкасича йигилди. Алқисса, «Ёмонлиғингдан тавба қиласанму йўқму», деб гоҳи оёғим бирлан, гоҳи кўлим бирлан андоғ урмоққа олдимки, дунё бунёд бўлуб хотун боласи эр кишидан мундай калтак еган бўлмаса керак. Ул мачаҳарнинг фарёд-фифонига ҳавлидаги бала-чақалар югуришиб уйга кириб, ул баттолани чангалимдан қутқариб олмоққа ҳарчанд кўшуш қилсалар ҳам, аммо фақир асло куч бермай айни қон чиқмас ерини чоғлаб, мазкур шиддат билан зарб берар эрдим ва яна ул адабсизга ҳар замон: «Тавба қилдингму, сакбачча?» дер эрдим. Алқисса, калтакнинг зарби билан тамом ҳолдан кетиб, ҳатто фарёдга ҳам оғзи келмай, ниҳоят ул мочаҳардин «тавба қилдим» сўзини бир-икки бора ўз қулоғим бирлан эшигкач, бағдазон шул кўйи қолдириб кўчага чиқуб кетдим. Бир неча соатдан сўнг қайтиб кирган эрдим, ани ҳушсиз равишда кўрпа-ёстиқ қилуб ётқизилған ҳолда кўрдим. Аммо оғиз теваракларида андак қон аломатлари ҳам намоён эрди. Ва яна волиданинг юзларидан паришенлик зоҳир эрди. Шул вақт волида маҳзун товуш бирлан айдиларким, «Санга хотун олуб бермай ўлай, биравнинг қизини ўлдинг, жувонмар!» Гарчи бул сўздан фақирга бир оз ваҳима тушкан эрди, илло одамгарчиликни қўлдан бермай, «Мундай сакбаччани ўлгани дуруст», дедим.

Билдимки, калтакнинг зарбидан оғзидан бирмунча қон ташлаб ва яна муғомбирлик билан ўзини ҳушсизликка солуб ётар эркан. Шул миёналарда падар ҳам мадрасадин қайтуб келиб, бул жаҳл ишидан зиёда паришен хотир бўлуб, фақирдан зиёда ранжиб, «Бизларни

⁹ Айиқ калтак еб мулла бўлган экан. ¹⁰ Лабдир — шалвираган, бўшанг.

ерга қаратдинг, бунинг ота-оналарига нима деб жавоб берамиз», деганларида камина жавоб бердимки, ўзи муғомбирлик қилуб ётибдир, деб. Аммо падарнинг ташвишлари ортиб ул адабсизнинг пешонасини ушлаб ҳол сўраб эрдилар, кўзини очса ҳам аммо муғомбирлик бирлан жавоб бермаганида падарнинг яна ваҳималари зўрайиб, дарҳол ўзлари ҳакимга югуриб кетдилар.

Ҳаким келиб томирини кўриб ва яна турғузиб, ўтқузиб кўкрагини кўтариб ололмағани важҳидан «Кўкраги бир оз лат ейибдир, кўкка қаратиб тинч ётқузилсун ва тез-тез кепак қиздириб кўксига қўюлсун», деди.

«Муштум» — 1924 йил, 2 (27)-сон, 20.май

* * *

Алқисса, эртаси кун бул ҳабар аниңг отасига етиб, дарҳол ул ҳаромзода беандища сакчашиб бўлғани ҳолда етиб келди. Қизининг бул аҳволда ўз жазосини тортиб ётқанини кўруб, беандоза хашмгин² ва дарғазаб бўлған эрди. Аммо падар ул келган аснода уйда йўқ эрдилар. Фақир анга салом бериб эрдим, жавоб бермай тарқи³ суннат қилуб ва яна қизининг ҳолини билиб, фақирдин дурушт⁴ овоз бирлан савол қилдики.

— Буни қайси итдан туққан урди? — деб. Одобни қўлдан бермай дасти алиф лом жавоб бердим:

— Фақир! — деб. Бул жавобдан аниңг ғазаб ва сакчашмлиги ортиб, тевадек бўкириб савол берди:

— Санга нима гуноҳ қилди? — деб.

— Гуноҳини сизга айтишдан шарм қилурман!..

— Қизимни бул аҳволга қўйишга санга ким ҳақ берди?

— Шариъат!

— Шариъат??!

Ҳаромзоданинг кўзлари ўтдек ёниб, ўзи қабиҳ суратга кирган эрди. Алқисса жавоб бердим:

— Қизингиз фақирнинг шаръян хасмимдир, бас, ўз ҳасмимни ҳар турлук йўллар бирлан тасарруф қилсан ва яна одоб берсан жоиздир, — деб. Аммо каминанинг бул шаръий жавобимдан хили сукутга бориб бағдазон яқинимға келиб савол қилди:

— Шариъатнинг қайси китобида?

— Барча китоби мутақаддиминда!⁴

— Қайси китобида, дейман?

¹ Сакчашиб — итфеъл. ² Хашмгин — ғазабланган, аччиғланган. ³Дурушт — қўпол, дағал. ⁴ Китоби мутақаддимин — қадимги китоблар.

— Аҳли илмга қўлингизни пахса қилманг, ноинсоф бўлурсиз...

— Мана ноинсофлик! — деб фажъатан ул коғир фақирнинг юзимга андоғ бир шапалоғи урдики, камина гарангсиб қолған эрдим. Алқисса, устимга итдек ҳужум қилуб, яна бир неча зарб берган эрди, уйда қий-чув қўпиб, волида устимизга югуриб келдилар. Бул миёнада ул золим яқинда турған болтаға қараб югурган эрди, фақир фурсатни ғанимат билиб, «дағғи қазо аз қабли вуқу»⁵ сўзига амал айлаб, кўча томонға қараб қочдим. Лекин ул ҳаромзодаи бедин орқамдин тамоми бир суръат билан қувлаб келур⁶ эрди... Алқисса, ул золим тарафидин бешак даражай шаҳодатга етишмокимга ақлим етиб, аранг кўчага чиқдим, бағдазон бор овозим бирлан: «Дод, мусулмонлар бормусан!» деб бонг уриб ҳамон фирорда эрдим. Алҳосил, катта кўчага қадар чиқиб орқамға қарадим, ҳайтовур ул ҳаромзода кўринмай, бағдазон нафасимни ростглаб, худога шукурлар айтиб, оҳиста-оҳиста мадраса сари равона бўлдим.

Алқисса, мадрасага бориб, падарга воқиъани баён қилғанимда ул жаноб ҳам мазкур ҳаромзода ноинсофдин тарсида⁸ бўлуб, алҳол ҳавлига борғандин бормаганин беҳроқ деб, кечкача мадрасада бўлдимиз. Бағдазон падар ёнларига бир неча забардаст муллабаччалардан олуб уйга келдик. Келсак, эшик остида волида пиқ-пиқ йифлаб ўлтурибдирлар. Ҳол-аҳвол сўрағанинг бальдида маълум бўлдиким, ул ҳаромзода фақирни тутолмай ноумид бўлуб ва яна баланд овоз бирлан во-войлолар айтиб, атрофига бисёр одамларни йиғиб, фақир бирлан падарнинг шаъниларимизда бўлмаған бўғтон ва ифтироларни¹⁰ тўқуб, бағдазон бир ароба келтуруб ва яна қизики каминанинг ҳасмим, яъни манкуҳам¹¹ эрди, ани мазкур аробага ётқузуб, фақир завжидан беижозат ўз уйига олуб кетибдир. Ва лекин камина бул зўрлиқдин бисёр андишага тушуб қолдум. Падар ҳам бениҳоят паришон бўлған эрдилар. Алқисса, падар бирлан дуру — дароз ўйлашиб бирар чорасини тополмай, нисфи шаб¹² эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, маслаҳат қилуб кўрганимизда уларнинг сўзларидан маълум бўлдиким, иш кўб катта фасодга айланабдир ва яна тезлик бирлан ул ҳаромзодани бул қилған беҳуда ҳаракати юзасидин шариъатка чақирилмаса, бизларнинг коримиз харобга айланур эркан. Дарҳол юрт оғаси бирлан падари бузруквор қуий маҳаллада-

⁵ Бало келишидан олдин уни даф қилиш керак. ⁶ Даражан шаҳодат — шаҳид бўлиш даражаси. ⁷ Фирор — қочиш. ⁸ Тарсида — қўрқмоқ. ⁹ Беҳ — яхши, маъкул. ¹⁰ Ифтиро — бўғтон. ¹¹ Манкуҳа — никоҳли хотин. ¹² Нисфи шаб — ярим кеча.

ги мулла Шамсиддин муфтига маҳзар¹³ ёздириғали кетдилар. Аммо ҳамма шаб барча лозим тадбирларни саранжом айлаб, бағдазон хотиржамълик бирлан ухлаған эрдик.

Алқисса, эртаси қун бағдаз ноништа падар бирлан биргалашиб, қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръийни ушлағанимизда эшо-¹⁴ни қози маҳзарни ўқуб, кўб яхши ёзилибдир, аммо муддаи алайҳингиз кечга аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устларингиздин ёздириб кеткан эрди, бинобарин сизлар кечга қолубсизлар, деганида бизлар бениҳоят саросималиқда қолдиқ. Падари бузруквор қозидан эндиги тадбирни сўрағанларида ул қози ислом жавоб бердиларким, агарда шаръи шариф ҳукмига сўралғанда, албатта, сизларга кўб жарималар тушадир ва лекин сизлардек зотларнинг ишларини, албатта, безарар қилғаймиз ва яна бул важҳидан хотиржамъ бўлғайсизлар, деб. Алқисса, қози исломнинг ҳақларига дуо қилишиб, ул зотнинг ҳузурларидин чиқар вақтда падари марҳум ёнларидин бирмунча пул чиқариб узатқан эрдилар, эшони қози «Ҳожат эмас эрдику, хайр, энди сизнингдек кишиларнинг пулини табаррукан оламиз», деб мазкур ҳаққи хизматонани астагина ёнларига солдилар. Аммо бул маънидин бизларга хотиржамълик юз берган эрди.

Алқисса, орадан бир ҳафта ўткандан сўнг мулоғим фақирни истаб келганида эшони қозининг таълимотларича бирмунча оқча бирлан мулоғимни «Уйда йўқ эркан», деб қайтарған эрдик. Ало ҳозал-қиёс учтўрт чақириқларға ҳам шу янглиғ радду бадал¹⁵ воқиъ бўлди. Аммо ул сакбаччанинг ўшал олған зарбидан сихҳат тополмай ётқанини эшигуб туарар эрдик. Аммо бул маънидин бизларга бисёр ташвиш ортар эрди.

«Муштум» — 1924 йил, 3 (28)-сон, 31 май

КАЛВАК МАҲЗУМДАН

Бухоройи Шариф билодида фақирнинг ота қадрдон бир ошнамиз бўлур эрди, ўзи бисёр алломаи замон ва яна содот наслидан эрди. Аммо дарсгўйлик касби бирлан машғул эрди. Ва лекин шул фурсатларда ул азизга ҳозирги дорул-ҳукумат¹ ҳаромзодаларидан кўб заҳмат ва аламлар етубдир ва яна миёнада ул беларҳез ҳаромзодалар ул бечора мулла Аброрхўжа ҳожиул-ҳарамайн буродаримизга беҳад зўрлиқлар қилибдилар. Фақир бул замонанинг ҳукуматдор бўлған ҳаромзода-

¹³ Маҳзар — арзнома. ¹⁴ Муддаи алайҳи — даъво қилинувчи. ¹⁵ Мазруба — калтакланган аёл. ¹⁶ Радду-бадал — борди-келди.

¹ Содот — саййидлар, мўътабар одамлар. (Муҳаммад пайғамбар авлоди).
² Дорул-ҳукумат — пойтахт-ҳукумат уйи.

ларига ҳайрон бўлурманким, бир бегуноҳ одамнинг фарзандини закўнчи қилурман, деб ва яна ҳирсоналарға зўрлиқ тариқасида ўқушга юбориб кўб бесаранжомлиқлар қилур эрканлар. Ва яна ул ҳаромзодалар фикр қилмас эрканларки, бизнинг бул ислом мамлакатларида закўнчи ўруслар бисёрдир. Бас, бирар закўн айтмак эҳтиёжи тушканда ўшал аҳли кафара³ закўнчиларининг биттасига бир андак маблағини бериб, закўн айтдирилса иш халос, наинки мулла Аброрхўжа ҳожи мударрис-дек кишиларнинг фарзандларини зўрлиқ тариқасида Тошканд ва Мастиқўф ҳирсоналариға⁴ жўнатиб ва яна бир мусулмонни андоғ ташвишларга қўйиб. Сони шулки, ҳукуматдорликка етишкан амирларнинг таомили боин тариқа бўлмас, аввало фуқародин таноб ва закот тариқасида солиқ олғайлар, сони, мамлакатнинг муҳофазати учун бир лак, икки лак сарбоз сақлағайлар, учланчи⁵, раиятнинг осойишига кўпуш қилгайлар, чаҳорум, умури диния масалан, мадраса ва вақфларни ўз соҳиблариға топшириғайлар, панҷум, намоз, рўза, закот яъни аркони исломнинг⁶ назорати важҳига бир раиси забардастни муҳтасиб таъиинлағайлар ва яна бул муҳтасибнинг ужраси дорул-ҳукуматдин бўлгай: шашшум, улуламир бўлмиш фориғబол айшу ишратда бўлғай, башарти пирликка етишкан бўлса уламолар бирлан суҳбат тутқай. Амирларнинг вазифалари мана ушбулар туур, нучукким, ўтиши султон-салотин, ҳоқон-ҳавоқин, аъни⁷ Норбўтахон,* Олимхон,* Умархон,* Ботирхон,* Маъдалихон,* Шералихон,* Худоёр* ва Маллахонларнинг* таомилари ушбу эрди. Аммо фуқароға мундоғ зулмни раво кўрмас эрдилар.

Ва лекин ул азиз қадрдонимиз бул зўрлиқдин бисёр ранж тортуб, Бухоройи шарифнинг ижроиясига бир ариза бериб, аммо ул белар-ҳез¹⁰ ҳукуматдорлар илтифот қилмағанларида мазкур аризанинг нусхасини фақирға пўчтавойдин юбориб, мадад сўрабдир. Аризанинг нусхаси ушбу туур (айнан):

«Бухоройи шариф ижроиясига»

Ҳазрат Шайх Шамсиддин кулол, раҳматуллоҳи алайҳи, авлодлари-дин мулла Аброрхўжа ҳожи мударрис. эшони пир набиралари мулла Асрорхўжа судур ўғли тарафидин камоли эҳтиром ила ҳузурингизга арз шулким, дуогўйни дунё тирикликда бир ўғлим бордирким, исми Хўжа Мұҳаммад Богий, умри гўё сабаби тамоми ҳаётим ва асосу маи-

¹ Кафара — коғирлар. ² Ҳирсона — фоҳишаҳона. ³ Умури диния — диний ишлар. ⁴ Аркони ислом — ислом рукнлари — Аллоҳга имон келтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж. ⁵ Муҳтасиб — шаърий урғ-одатлар, маросимларни назорат қиувлечи маҳсус лавозим. ⁶ Ужра — маош. ⁷ Аъни — яъни. ¹⁰ Бепарҳез тийиксиз, нопок.

¹ Судур — катта амалдор, вазир, Бухорода энг юқори диний илмий унвон.

шату рўзгорлигим ушбу ўғлимни ҳузуримга бўлурға вобастадир. Биз фақири касби дәхқончиликдур. Ўн саккиз нафар кабиру сағир нонхўрдумиз, ҳаммамизға шул ўғлимни саъий ва қўшуши билан бўлған сабабдур, бозор ва хариду фурӯҳт шул бачани ихтиёрида эрди. Бул ожизи нотавони дуогўй аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук.² Ҳозирда мазкур Хўжа Муҳаммад Боқий хонаи дорул-ҳукумат тарафидин амр беруб, Тошкандга ўқутмоқ учун юбордилар. Ба сад ажз маълум қилдук ва аҳли ҳукуматларға ҳам хўб маълумдур. Бул маъни бутун фақири дуогўйни маъюс этиб, ниҳоят андуҳ ва маҳзунликда қолдим. Алҳамдулиллоҳ, жаноби азиз ва муҳтарам саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб, шукри ба даргоҳи қози-юл ҳожот этиб, умид ила маъруза қилурманки, қодиру боғазл ҳакимдурлар. Амр қилсаларки, қайтариб олиб фақири ногавонни ҳурсанд қилуб бизға тоғшурсалар тоғқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда³ дуо ҳайриятларин қилурман, илоҳи Аллоҳ таоло мақсудот ва муродот дорайнекини ҳосил⁴ қилсун, омин, ба ҳаққи раббил оламин ал фақир, ал фақир, ал фақир».

Эй қалам тебраткучи азиз қадрдоним, Бухоройи шарифда мундоғ бепарҳезлар ҳукуматдорликка миниб сизнингдек аҳли илмларга озор берган⁵ бўлсалар уларнинг ҳам жазоларини бергучи қаҳҳори зулжалол эгам бордир. Аммо бизнинг Тошканд шаҳрида ҳам ўшал Бухоройи шарифдаги бепарҳез ҳаромзодаларнинг бир тоифаси ҳукуматдорлик қиласидирлар. Ул ҳаромзодалар бундаги сиз ва бизга ўхшаш аҳли илмларнинг фарзандларимизни зўрлиқ бирлан ҳирсхоналарда закўн ўқутиб, занона⁶ соchlар кўйдириб ва яна кўтоҳ кийимларга одатландириб, фисқу фасодга ривож берадирлар. Биз аҳли илмлар бўлсақ, уларга қарши сўз айтамай гўшаларда зор-зор йиғлаб майшат қилурмиз. Аммо бундаги фисқу фасод ашаддий даражага етди, большавой хотунлар пайдо бўлуб, кўчаларда эркаклардек бараҳна⁷ юрийдурлар ва яна ёш қизларни йўлдан оздириб ҳирсхоналарга бошлиайдирлар, шарму ҳаёй йўқ, парҳез⁸ йўқ. бул ҳодисалар ҳаммаси қиёматнинг аломатиму, деб бисёр қўрқадирман.

² Аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук — аввалидан шу иш билан машғул эдик. ³ Ба сад ажз — бир неча бора. ⁴ Саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб — Аллоҳнинг марҳаматини тушунган ҳолда. ⁵ Шукри ба даргоҳи қозиқул-ҳожот — ҳожатларни чиқарувчи (Аллоҳнинг сифати)га шукр қилиб. ⁶ Тоғқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда — қилған ёрдамлари эвазига дуо ва расулга сифиниб туриб. ⁷ Мақсудот ва муродот дорайнекини ҳосил қилсун — орзу-ниятларини ва ҳар икки дунё яхшиликларини берсин. ⁸ Ал фақир — қулингизман. ⁹ Қаҳҳори зулжалол — худонинг сифатларидан бири. ¹⁰ Зан — аёл, хотин. ¹¹ Бараҳна — яланғоч. ¹² Парҳез — қўрқиш, ҳайиқиш.

Бо ин ҳама фақир ул ҳаромзодалар ила азбаройи муросасозлик учун «ҳа-па» қилуб, пурс-порслар бирлан навъи тириклик қилурмиз. Аммо ёзған маърузангизда ул фосиқларға саодати дорайн¹³ талабида бўлғанлиғингизнинг маъносига дарҳол вақиф бўлуб, муросасозлик тариқасида айтилган деб билдим, илло ул бепарҳез ҳукуматдорларга саодати дорайн талабида бўлмоқ куфр бўлур эрди, ҳоказо аҳли куффорга ва лекин мусулмон фарзандидан чиқған муртадлардан¹⁴ жаҳаннам оташи ҳам ҳазар қилур эркан. Аммо маърузангиз бисёр фасиҳ¹⁵ ёзилған эркан, ўқуб ҳузурлар қилдим. Башарти ул ердан бирар иложининг имкони бўлмаган бўлса, фақир бул жонибда¹⁶ чизи ҳаракат қилуб кўргайман ва яна «Муштум» китобининг мусаннифи бирлан ҳам андак алоқамиз бордир. Бул маънида унинг бирлан ҳам суҳбатлашгаймиз. Аммо маърузангизни бул ердаги ҳукуматдорларга ушлаб юриш бисёр хавфлик кўринадир, зероки, ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар, баҳарҳол аёлманд одамга тинчлик ғаниматдир. Аллоҳи таоло сиз қадрденимизга сабр бериб, ул золимларнинг жазоларини берсун, омин, ба ҳурмати Қитмир, Қитмир,¹⁷ Қитмир.

Камина домла маъ бужур мулаққаб¹⁸ ба Каљвак маҳдум ибн мулла Салимсоқ Охунд мударрис марҳум Шоший Нақшбандий.

Бу мақола аслида маҳзум тогам томонидан мулла Аброрхўжя домлаган ёзилған бир мактуб эди. «Қалам учи» берииш ваъдаси билан мактубнинг бош томонига бир муқаддима ёздириб ҳам мулла Аброрхўжсанинг маърузасини айнан кўчиртириб олдим ва «Муштум»га юбордим. Агар мувофиқ кўрсангиз, ўқуевчиларингизга тақдим қилурсиз. Ва яна маҳфий қолмасунким, домланинг «Хотира дафтари»ни бир неча кундан бери йўқотиб қўйиб, тополмай юрибман. Топқан куни мидан бошлаб бурунгича ҳоли қудрат кўчириб туарарман.

Жўлқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 6 (26)-сон, 25 июл

¹³ Саодати дорайн — ҳар икки дунё саодати, яхшилиги. ¹⁴ Муртад диндан қайтган. ¹⁵ Фасиҳ — равон. ¹⁶ Жониб — томон, тараф. ¹⁷ Қитмир — ривоятларга кўра, бир гуруҳ йигитлар золим ҳоким зулмидан дину имонларини сақлаш учун қочиб, бир каҳфга — форга яширинадилар. У йигитларга Қитмир номли ит ҳам эргашиб, форга кириб жаннати бўлган экан. Яхшиликни қабул бўлишида, ёмонликни қайтаришда ўқиладиган дуоларда ана шу саҳобаларни ёди қаторида ушбу итнинг номи ҳам эсланади.¹⁸ Маъ бужур — маъ би жавр — жабр кўрган. ¹⁹ Мулаққаб — лақабланган.

* * *

Аммо юрт оғасининг кенгаши бирлан ул сакбаччанинг амлок рўзгоротини қўшниларнига таратиб, уйини шипшийдам қилуб қўйған эрдик. Зероинки, ул мочаҳарнинг отаси бўлған ҳаромзода Абу жаҳл¹ мингбошидан одам олуб келиб, уйни ҳатлатишдан ҳам тоймас эрди. Ва лекин бул ақл падари бузрукворга бисёр писанд бўлған ва яна юрт оғасини дуойи хайр қилған эрдилар.

Алқисса, бизлар бул жиҳатдан саранжомимизни олуб, ишнинг оқибатини кутиб турғанимизда, Абу жаҳл ҳаромзоданинг томонидаги одамлар падарга хабар беридиларким: «Қудангизнинг авзоъи бузук, сизлар мурофаага ўлтурмай қочқанларингиз важҳидан қудангиз қизининг олған жароҳатининг Ботиршин дўхтурга кўрсатиб ва яна ул дўхтурнинг тазкираси² бирлан ишни акражнайни сутга бериб, сизларни катта жаримага тортмоқчиdir», — деб.

Аммо бизлар ул ҳаромзоданинг бунчалик гаврлигини билмаган эрдик. Бул хабарни падар эшитканлари замон уйга югуриб келдилар ва ул жаноб бисёр бесаранжом ва беҳаловат бўлуб ва яна ташвишга тушуб, фақирға итобомиз³ сўзлар билан хитоб қилдиларким: «Сан ҳаромзода фарзанди ноқобилнинг жатингга қоладирғанға ўхшайман. Кексайган кунларимда манга акражнайни сути нима эрди? Кофирнинг судя пристуфи бирлан баҳсу жавоб қилиш осонму? Кофир шариъатни билмаса, йўл-йўриққа тушунмаса, закўн китобига қараб, риояю андишасиз шартта Сибирга ҳукм қиласа, нима қилур эрдинг? Ва яна ўул тақдирда эшиткан одамлар нима дейдирлар. Кимсан, фалончининг ўғли хотунини уруб, Сибирга кетибдир, ҳайф бундай фарзанд ўстирғанға, демасларму, бул кунингдан кўра ўлганинг яхши эмасму?»

Аммо фақир сукутка кетиб жавоб бермас эрдим, падарнинг барча сўзлари ҳақ ва рост эрди. Алқисса, обидийда қилуб, падарга жавоб бердимки: «Фарзанди ноқобилингизнинг ҳақиға нима десангиз оздир, нима қилсалар соҳиби ихтиёр ўзларидирлар...»

Алқисса, шул кун кечаси эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, падар улар бирлан дуру дароз кенгаши қилуб, алҳосил натижада сулух-салоҳ йўлини кўзлаб, эртаси кунига ул ҳаромзода гаврнинг уйинга эллибоши бирлан оғаси боратурған бўлуб ва яна азмойиш олиб, ҳалига

¹ Абу жаҳл — асли исми Амр ибн Ҳишам. Мұхаммад пайғамбар с.а.в. даврида яшаб ўтган бойлардан, исломга қарши қатъий кураштани учун шундай лақаб олган. Калвак маҳзум шунинг ўхшатяпти. ² Тазикира — маълумотнома маъносида. ³ Окружной — Округ суди. Итоб — таъна. ³ Жат — жатингга қолдим, касофатингга, ёмонлигинга, шумлигинға қолдим. (Муал.). ⁶ Приступ — пристав, маҳаллий полиция бошлиги.

гидек жанжал акражнайнига чиқатурған бўлса битикчилик тариқасида ишни бартараф қилатурған бўлдилар. Эртаси кун улар борғанларида ул ҳаромзоданинг ўшал нопок мақсади ҳақиқат чиқуб ва яна фақирнинг ҳақимда анвоъи беҳуда дўқлар айтиб, сухандарозликлар қилубдир. Дуру дароз гуфтигўлардан сўнг «Отанг яхши, онанг яхши» қилуб ул гаврни бо ин тариқа битикчиликка кўндирибдирлар: аввало фақир хотунимни талоқ қилиғайман, сони ул сакбаччага тегишли рўзгорот, ҳамчинин кийим-бошларни бекам-кўст топширгайман, аммо бунга қарши ул ҳаромзода ўзининг даъвосидан кечар ҳам маҳрни талаб қилмас.

Бул маънига падари бузруквор дарҳол ризолиқ бериб, бириси куни қозихонаға тушиб талоқ хатисини бердим ва яна бир аробага молларини юклаб жўнатдим. Бул аснода волида фифон кўтариб каминани маъюсият босқан эрди.

Хулласи калом, бул биринчи уйланишим анвоъи ташвиш ва тўполн бирлан баайни тушдагидек бўлуб ўтди, икки миёнада етти юз сўлкавой Никалай оқчаси дод деб кетди, фақирнинг оғзим ошқа етмасдан, бошим тошқа тегди. Онадан тугма бева бўлуб қолдим, баҳар рҳол ишимиш безарар эрди.

Алқисса, кўрпа-ёстиқни кўтариб мадрасага йўртдим, қайта бошдан эски ҳужрамни ясатиб мадрасада истиқомат қила бошладим. Бу миёналарда «Шамсия»⁷нинг мантиқ баҳсига қаттиғ берилган эрдим ва яна «Мухтасарул-виқоя»⁸ни тамомлаб «Шарҳул-виқоя» бошладим. Фақирнинг машғулотим фақат шулардан иборат бўлмай, бўш вақтларимда кофияхон болаларнинг бир нечасига мукаррирлик ҳам қилур эрдим. Бевалигим унча сезилмас эрди, падарнинг тазъиқотлари бурунғидан кўб юмшаган, илгаригидек ҳар бир молояъни гапка ишона бермас эрдилар. Аммо иккинчи тарафдан волидаи муҳтарама тинч фақирни уйлантириш қасдида эрдилар. Башарти қиз топилмаған тақдирда эри ўлган ва ё эридан чиқған мусулмони қобил жувон бўлса ҳам майли, деб камина ризолиқ билдирган эрдим.

Аммо тақдирнинг тақозоси бирлан икки йил чамаси фурсат бева юрдим ва лекин юқорида мазкур бўлғанидек кўб умрим мадрасада ўтиб, бинобарин бевалик унча билинмади. Алқисса, тақдир соати сўқиб, фақир учун теглик бир жойға унашилди, ўзи эри бирлан муроса қилолмай ажralишқан эркан.

⁷ «Шамсия» — арабча дарслик.

⁸ Мукаррир — ассистент.

Куда бирлан бўлған тўй шарт-шароитлар осонлиқ ила битиб, тўй кунлари ҳам белгуланганида бирдан падар бетобланиб қолдилар, маразнинг ибтидосига бизларнинг бепарволик қилуб, кўрпа-ёстиқ қилғанларининг бешинчи кунида ул жаноб ниҳоятда бетоқатликка⁹ тушиб, алқисса, камина ҳакимга юурдим. Ҳакимнинг муоянаси баъдида маълум бўлдиким, падар зотилжон¹⁰ бўлған эрканлар, дарҳол ҳаким енгини шимариб қон олиш ҳаракатига тушди. Ва лекин во афсуски вақт ўткан эркан, падарнинг томирлари бир томчи қон бермай бениҳоят андуҳимиз ортиб, алқисса, ҳаким таваккулга¹¹ буюриб жўнади. Вақт битиб қазо еткан эркан, ул жаноб алломаи замон, обрўйи мадорисон, пешвойи мусулмонон, шул кун кечаси бу¹², дунёйи фонийга видоъ қилуб, ул дунёйи боқийға рихлат этдилар.

«Муштум» — 1924 йил, 8-сон, 26 август

* * *

Падари жаннатмакон вафотлари билан неча юзлаб толиби илмларни дарёйи файз осорларидан маҳрум қилдилар, ҳар бир эшиккан кимарса: «Во дариф, шундай қутби замондин айрилибмиз», — деб фарёд чекар эрди, бул хабар мадрасага этиши бирлан ундаги жамиъи катта-кичиклар бел боғлашиб, югуришиб келдилар ва яна кечаси бирлан такфин, тажхиз² чораларини кўриб, ўз киссаларидан тўн ва йиртишлар муҳайё қилдилар. Жаноза учун шаҳардаги барча мадрасаларга хабар берилган эрди. Алқисса, уламо, фузало, ағниё, шоҳу гадолардан жамоати азим йиғилди, ҳар кимга ўз қадру қийматига қараб тўн ва йиртиш эҳсон қилинди, жанозани ҳазрати қози домла ўқудилар ва томомий иззат-ҳурмат бирлан ул жаноб дағн қилинди, бағдаз дағн халойиқ анбарни⁴ бурда-бурда қилуб талаб кетдилар, азбаройи табаррук деб.

Фақир бузрукворнинг барча расм, тағзияларини тамом обрў бирлан адо қилишға бел боғлаған эрдим, масалан, етти, йигирма, хатми, қирқ ва ҳоказоларни ул жанобнинг ўз мартабаларига қараб бажо

⁹ Муояна — текшириб кўриш.

¹⁰ Зотилжон — зотулжанб, ўпканинг шамоллаши. ¹¹ Таваккул — Аллоҳ нинг иродасига топширмоқ.¹² Рихлат — кўчиш; вафот этиш, қазо қилиш.

¹ Қутби замон — даврининг улуғи, ягонаси. ² Такфин, тажхиз — кафандаш ва жиҳозлаш. ³ Тўн ва йиртиш — марҳумнинг яқинлари жаноза куни ҳоли қудрат турли матолардан, янги қудали бўлған бўлса, қудаси тўнсарпалар олиб келиб, марҳум сартахтага олингандан сўнг тўнсарполар уй эгаларига берилади, матолар йиртилиб яқинлар орасида тарқатилади. Иримида гўё мато йиртилганда марҳумнинг жони бу оиласдан узилади. ⁴ Анбар — тобут устига ёпиладиган чойшаб.

келтирилди. Илло, тўйға аталған оқчалар тағзия бирлан саранжом топиб, шул сабабдин тўй тўхталиб қолған эрди. Фақир бўлсам падар бул дунёдин нима олиб кетдилар, деб инъом-эҳсондин чизи ақча дариф тутмаған эрдим.

Алқисса, мадрасанинг бош мударрислигига, яъни бузрукворнинг мақомларига домла Солиҳ маҳзум таъйинланиб фақир шул жанобдан дарсимни давом қилдирдим. Илло, етимлик асар қила бошлиған эрди. Зероки, уй-рўзгороти каминанинг зиммамга тушиб, аммо фақир даромадим маълум эрди, яъни вақфдин бошқа тўрт пул йўқ. Бул вақф ҳам аъло бирлан бир йилга олтмиш беш сўм эрди. Иккинчи тарафда тўрт ойдан берли бечоралар каминанинг фурсатимни кутиб ва лекин оқча важҳидан ҳайрон эрдим.

Алқисса, тўй тўғрисида волида бирлан маслаҳатлашиб ниҳоят, боғдин бир танобини сотишға қарор бердик.

Бағдазон тўй жўнашди, эсон-омон тўйни ўтказдик, аммо бул иккинчи хотундан ниҳоят хурсанд бўлдим, агарчандики, сайиба¹ эрди, илло эр кўрган мўъмин-мусулмон эр ҳурматини бажо келтиргучи оқила ва болиға бир покдоман эрди.

Эндиликда хотун важҳидан хурсандчилик бўлди, магар рўзгор важҳида сиқилдим. Падарнинг тириклари фақирнинг давлатим эркан, тоинки, маҳалла имоматига ўтуб олғунимча кўб аборчилликларни кўрдим, таҳсилдин ҳам футур кетди, яъни бирмунча дуохонлиғ ҳамда бағзи йигит-ялангларга иссиқ-совиқ қиilib беришлар бирлан овора бўлуб қолдим. Агарчандики, шаҳарда катта азайимхонлар кўб, фақирдек янги рўзгорларнинг қадр-қиймати йўқ эрди, илло «Қул ўлмас, ризқи камимас» деганларидек, ушбу баҳона бирлан навъи тириклик ўтиб турди. Маҳалла имоматига таъйинланғанимдан сўнг ишлар бир андак ўнгланғандек бўлди, ўзим ҳам дуохонликни кутиб ўлтурмай мадрасага бориб, дарсимга киришдим. Падарнинг вафотларидан сўнг учуланчи йил таҳсилда «Ақоид»ни тамомлаб таҳзиб қилдим.

Худойи таоло уйланганимнинг учунчи йили бир ўғул ато қилған эрди. Садхайфки, пешонага сиғмай бир ёшига етиб, айни суйгунчи бўлғанида қизамиқ деган касал бирлан қазо қилди. Бешинчи йили яна бир қиз ато айлаб, аммо бул ҳам ёшлай дунёдин ўтуб, бул миёна-да волида ҳам дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилдилар. Қўлдан

¹ Сайиба — бева. ² «Ақоид» — Аллоҳнинг мавжудлигидан, бирлигидан кабар берувчи илм. ³ Таҳзиб қилиш — покланиш, «Ақоид» илмини эгаллаган киши. Аллоҳ таолога имон келтириб, унинг қудрати ва ҳикматини тафаккур қилади, ҳар бир ишни унинг иҳтиёрига ҳавола қилади. Исломга хилоф иллатлардан, хурофотлардан холи бўлади, яъни руҳан ва маънан покланади.

келганча иззатларини бажо келтируб кўмдим. Учунчи фарзанд Ўлмасбibi, агарчандики, ожиза эрди, илло умри бирлан берган эркан, ўткан йили ўн олти ёшида домла Сайдхўжа Охундинг набираларига тўю, тамошо бирлан узатдим. Фақирнинг кўзимнинг оқу қораси бўлған фарзандим фақат шул ожизадир. Алҳол кампир ҳам қариб қолди, ўзим ҳам кексайдим, лекин кўнгил қаримас эркан. Эбини топсам бирарта ёшроқ хотунга уйланиш хаёлим ҳам йўқ эрмас, лоақал қарифан кунларимда бирарта ўғлим бўлар эрди-ку, деб ўйлайман. Бу тўғриға кампир ҳам рози: «Ўзингиз топиб, ўзингиз уйлансангиз манга нима, боқиши ҳам ўйлаб қўйинг!» — дейдир.

Бул ўйлағанларнинг барчаси ҳам осонлиқ бирлан вужудга чиқар эрдими, магар болишвой деган ҳаромзодаларнинг касофати бирлан биз уламолар мадрасалардин ҳайдаламиз, бизлар учун мадраса эшиклари беркилди. Аҳли илмнинг ҳаққи шаръийси бўлған вақфлар бепарҳез жадидларнинг кўлиға ўтуб, бизнингдек уламо аҳли илмлар кўчакўйларда сарсон бўлуб қолдиқ. Бул бепарҳез жадид ҳаромзодалар мадрасаларнинг ўзи бирлан қаноат қилмай ҳатто тумшуқларини маҳалла кўйнинг қозонига ҳам тиқа бошладилар. Маҳаллалардин ҳам жадидлар чиқди. Жумладан, фақир маҳалладаги бир неча янги бобий, жадид палилларга ёқмай, алар фақирнинг мақомимга янги жадид имом таъйинлаб, аввало мадрасадан қувланған бир аҳли охирда имоматдан ҳам маҳрум қилдилар. Аллоҳ таоло илмни жазолари ни берсун. Ҳозирги касбим фақат дуохонлиқ бўлуб қолди. Аммо дуохонлиқ орқасидан кун кўриш бисёр қийин. Зероки, дуохонлиқдағи шуҳратим халойиққа унча ошкора эрмасдир. Шул кеча-кундузларда уйга кириб, эшикка чиқишидан ўзга гап йўқ. Худо кампирнинг хайрини берсунки, чархи бирлан жонга оро кириб турибдир. Йўқса, бир аҳли илм сойиллик қилур эрдиму?! Наузанбиллоҳ!

Махзум домланинг хотира дафтарининг биринчи қисми шу ерда тамом бўлди. Хотира дафтарининг биринчидан сўнг киратурган қисми «Муштум»нинг 16-17 ҳам 18-сонларида намуна тариқасида ёзилиб ўтилган эди. Домланинг эндиги хотиралари, агарда худо домланинг ажсалларига омон берса, ҳамда «Муштум» ўқугучиларирига малол келган бўлмаса, ўшал илгариги тариқа ёзилиб борилур. Биринчи қисмини асл нусхасига мувофиқлаб кўтариб битирдим.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 9-сон, 8 сентябр

⁸ Сойил — тиланчи, гадой.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ХАТ

Toшпўлод тажсанг номлиг ҳаромзоданинг куфри баёнида

Бир озкечикиб босилди

Эй мўъмин буродарлар, ривоятда келтуруубдурларким, охир замон яқин бўлса, фосиқ ва фожир¹ одамлар китоб таълиф² қилуб ва ул китобларда фисқу-фужудин дам уриб аҳли имонлардин шикоят ва забондарозлиқ қилғайлар, деб. Алқисса, бул замони беамон дунёйи фонийнинг охири эрмасмуким, жадиди мактабнинг тўққуз ёшлиқ бир шогирди шеър иншод³, қилуб ва фасоҳати шайтони билан ағниё⁴ ва уламони саббу шатама айлаб юрар эмиш ва ҳукуматдор бўлған ашрофлар⁵ бул бемарни гапларни ўз газнитларида чоп қилуб, ул саодати манхусада дунёфа келган ҳаромзодаи жаҳаннами гўдакга ҳой-хуй демас эрканлар. Аммо ул гўдагиким, тўққуз ёшда шеър иншод айлаб, ағниёни ҳақорат қилубдир, албатта, тавба қилса аз жиҳати сағрлиги мақбул бўлғай¹⁰ ва лекин Тошпўлод рўйнатанким¹¹ тунов кун газнитда бирмунча фисқу фасод сўзлардин ёзиг ва кўб бегуноҳларга забондарозлиқ билан ҳақорат айтиб аз жумла уламодин фақирни ҳам ҳақорат қилған эрканким, дарҳол камина бир маҳзар ёзиг, ул пешвойи шарильат қозито ислом ҳузурларига таклиф қилдим. Албатта, мурофаа¹² асносида жавобини берса керакдир, ул беспадар!

Ва лекин ул Тошпўлод ҳаромзода тўғрисида бирмунча ривоят кўриб, ул руинатаннинг ўз феъли атворидин ва яна ўз иқроридин¹³ магно чиқариб мутолаъя юритқан эрдик, наузанбиллоҳ, куфрида шубҳамиз қолмади. Андоқким, бир кимарса уммул хабоис¹⁴ ичса, хуни ба файри ҳақ¹⁵ қилса, киши молини ўғурласа, улуламирга, яъни¹⁶ ҳукуматдорларга дурушт сўзлар айтса, бир мўъминнинг пўшида сирини ошкор айласа ва яна фақирликка сабр қилмаса ва энг ашаддийси уламони алфози қабиҳа¹⁷ бирлан ёдласа ва яна саллани ва тасбиҳни тахфиғ¹⁸ қилса бешакку шубҳа кофир бўлғай. Шул магнига

¹ Фосиқ ва фожир — ёмон ишларни қилувчи ва ёлғончи. ² Таълиф -- ёзмоқ, битмоқ. ³ Фисқу фужур — фосиқчик ва аҳлоқсизлик. ⁴ Иншод — шеър битини. ⁵ Фасоҳати шайтон --- шайтони гаплар. ⁶ Ағниё — бойлар. ⁷ Саббу шатама — сўкмоқ. ⁸ Ашроф — эътиборли, олий одамлар. ⁹ Саодати манхуса — наҳс босган баҳтили замон. ¹⁰ Шоир Чўлпон тўққиз ёшида уламоларни ва андижонлик Мирко-милбайнинг золим ва зиқналитини танқил қилиб газетага шеър ёзган экан. Муаллиф шунга шама қиляпти. ¹¹ Рўйнатан — тажсанг, ўжар. ¹² Мурофаа — суд мажлиси. ¹³ Куфр — кофир, динсиз. ¹⁴ Уммул хабоис — ичкилик. ¹⁵ Хуни ба файри ҳақ — ноҳақ қон тўқиши. ¹⁶ Пўшида — яширин. ¹⁷ Алфози қабиҳа — ёмон сўзлар. ¹⁸ Тахфиғ — узунлигини озайтиromoқ, донасини камайтиromoқ.

«Раддул-мухтор» ва «Оламгири фатова»¹⁹ларида «Мансабул-уламоа фақад кафара»²⁰ мазмунида нақұлар бор, наузанбіллоҳ. Бас, ўшал Тошпұлод ҳаромзоданинг күфри сарих²¹ маълум бўлди. Сони шулким, ул газнитда мирзолик қилуб ва яна маданият тараққий бўлуб ўлтурған муаллиф буродарларга одамизоднинг ақли ажаб ҳайрон қолурким, ул подшоҳи амир ва навоҳиларни²² ёзиб интишор²³ қиладурған газнитда Тошпұлоддек хардаҳаннинг²⁴ қабиҳ сўзини чоп қилуб ва бир неча бегуноҳларни халойиқ наздида рўй бар замин²⁵ қилурлар. Ба чи маъни?²⁶ Ва ёким сўз тополмай қолдиларму. Башарти сўз камлик қилған бўлса, ўшандоғ алфози қабиҳа ўрнига эски газнитчилардек пошишоликдин амалдорларга берилған медаллардин ёзиб турсалар бўлмасму. Аввало ул ҳаромзоданинг сўзида бир маъни борму, фасоҳат борму, балоғат борму ва яна вағзу ва насиҳатдин амри маъруф,²⁷ нахай айлумункардин²⁸ чизи ажз²⁹ мумкинму, ҳоказо. Бул жиҳатларни ул газнитнавислар хўб мулоҳаза қилсалар керак эрди.

Ул ҳаромзода забондарозлиқ қилғанлардин мулла Ҳокимийким,³⁰ алҳол шаҳри Шошнинг ашроф ва акобирларининг олди ҳисобланур, синни соли³¹ шул жойға етиб бирар кишидин ит эмгани хусусида эшиткан эмасдирман. Ўзи бўлса кўб йиллардан буён ҳукуматда барқарор туриб ширин сўзлик ва сучук забонлиқ бирлан ағниёларга алоқа ҳосил қилуб ва яна аларнинг ионалари³² бирлан ажаб бир таҳсин үқурлиқ иморатлар бино³³ қилдиким, ақллар ҳайрондир. Аммо ҳукуматда йигирма ширвон,³⁴ ўттуз ширвон вазифадор бўлғанлар алҳолғача бир сари паноҳга молик бўлолмай ҳар кимнинг ҳовлисида ижарабардор юрибдирлар. Бу ҳама тадбирсизлик касофатидир, ўзларидан кўрсинглар. Мулла Ҳокимнинг алҳол алоҳида тижорати ҳам бор ва яна ганжи ағниёлардин шериклари ҳам мавжуд. Туркийда келтурибдирларким:

*«Кўнса давлатнинг қуши бир бедавонинг бошига,
Кўргали келгай Сулаймон³⁴ ул гадонинг қошига».*

¹⁹ «Кимки уламоларни ҳақорат қылса, албатта, коғир бўлади». ²⁰ Сарих — очиқ, ошкора. ²¹ Навоҳи — теварақ-атроф. ²² Интишор — ёйшини, тархалиши. ²³ Хардаҳан — оғзи ёмон. ²⁴ Рўй барзамин — ер билан баробар; юзини ерга қаратмоқ. ²⁵ Ба чи маъни — нима маънода? ²⁶ Чор ҳукумати ўзига содиқ маҳаллий амалдорларга медаллар тақиб, мукофотлар бериб, раҳматлар айтиб «Туркистон вилоят газети»да ўзлон қилиб турган. Калвак махзум шунга шашма қилилти. ²⁷ Амри маъруф — яхши ишларга буюриш. ²⁸ Нахай айлумункар — ёмон ишлардан қайтарниш. ²⁹ Чизи ажз — бирор ожизлик. ³⁰ Бу кишидан Тошпұлут ҳам таъна қилиб ўттан эди. ³¹ Синни соли — ёш, умр. ³² Иона — ёрдам, кўмак. ³³ Ширвон — червон пул. ³⁴ Сулаймон — бутун дунёнинг эгаси.

Аммо ул Тошпӯлод ҳаромзоданинг ёнида тўқкуз пули бўлмаса ўзининг қилимишидан кўрсин. Ва яна Мирзаҳошим номлиғ тўртта гўдаги бирлан хотунини талоқ қилған бўлса ҳеч боки йўқ. Шаръян жоиз ва яна закўнга ҳам сиғадур, деб масмуъим бўлди.³⁵ Башарти ул тўртта гўдакка тараҳҳум назари бирлан қаралса, шаръийси шулким, қиз онафа, ўғул отаға бўлур. Ва яна қизларға нафақа бериб турилур, халос. Агарчандики, фақир ул беладар айтканидек, кўб тангдирман, илло, кимарсага щикоят қилишдин ор қилтурман ва яна алҳолғача рўзгордин чизи фуруш³⁶ қилғаним маълум эрмас, ҳоказо. Имоматдин ва яна мадраса вазифасидин маъзул³⁷ бўлған бўлсан яхшиларнинг назаридин маъзул бўлған эмасдирман. Тўй, маърака, жаноза, зиёфат ало ҳозалқиёс, башарти Тошпӯлодда чизи диёнат бўлса ва яна киши ҳаққидин хавф қиласа уч йиллик имомат муздумни³⁸ берсун, илло қаргарман, деб Калвак маҳзум ёзиб қўйлим қўйдим қурбон ойида.

Идорадан: *Сиз айткандек, Тошпӯлад тажсангнинг сўзи кўб бемаъни эрди, бо ин ҳама³⁹ ўзи ҳозирги ҳукуматнинг низомидаги ялан оёғ бўлган важҳидин сўзини газетамиизда босқан эрдик. Агар сўз берса яна босармиз. Зеро, замона зўрники, томоша кўрницидир. Ўзлари ҳам андак пайқасалар керак.*

Чичора

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 7 июл, 166-сон

ОДАМИЗОДНИНГ АҚЛИ ЕТМАЙДИР

Калвак маҳзумдан хат

Ушбу фитна замонасида кўб гаплар борки, одамизоднинг ақли бовар қилмайдир. Фақир фориғбол фурсатларимда жиян келтурган газнитлардин андак-андак мутолаа қилуб, бағдазон ул газнитда битилган норасо сўзлардин таажжубга қолурман. Ул ақли кўтоҳ ва яна саводи норасо ҳаромзодаларнинг битиб чиқарған сўзларидин чизи истиъфода одамизод фарзандига кўб душвордир. Алқисса, камина тунови кун азбаройи фориғболлиқдин дилгир бўлуб мулла Ҳомид кафшдўзнинг дўконига чиқиб эрдим. Кўзим бир қитъа йиртиқ қофазга тушиб ва ул қофазда «Қишлоққа юзингни ўғир», деб нўғойи босма бирлан битилган бемаъни гапдин билдимки, ҳаром-

³⁵ Масмуъим бўлди — эшигтганим бор. ³⁶ Фуруш — сотиш. ³⁷ Маъзул — озод, бекор. ³⁸ Муздум — хизмат ҳақи. ³⁹ Боин ҳама — шу билан бирга.

¹ Душвор — мушкул, қийин.

зодаларнинг чоп қилған газнитларидин эрур. «Қишлоққа юзингни ўғир!» — ба чи маъни? Кўб ҳайрон бўлдим. Бирар қишлоқдин аҳли каромат² чиқдиму? Ва яна аҳли диёнатларга³ рўй ба қишлоқ фарз бўлдиму! Аммо хотирга бир хавфи тушкан эрди — ул ақли норасо, бобий ҳаромзодалар қишлоқдин бир ўрунни муқаддас билиб ва яна намозни шул тарафка ният қиласидан бўлдиларму, деб ва лекин ул палид табиатларнинг ибодатка сустлиги важҳидин яна кўнгилга ғайри гаплар келур эрди. Боз шулки, қишлоққа чодир хаёл⁴ келдиму ёинки қишлоқдин масхарабоз чиқдиму, бо ин ҳама шаҳардаги олий иморатлар, анвоъи илму ҳикмат ва яна айшу ишратларга қаноат ҳосил қилмасдин бул абллаҳлар босмачихона⁵ ва боз айронхўр⁶ яъни оғилнишин, дарҳақиқат, сарупо бараҳна, мунқариз андоз қишлоқ ҳалойиқидин парҳез қилмайдиларму, деб. Магар бир воқиъа боз кўнгилга хутур қилур эрди, андоғки, фақир даҳанаки дўстлик⁷ изҳор қилуб юрган бир афанди бор эрди, ўзи ҳажга бормаған бўлса ҳам азбаройи мактабдорлиги важҳидин «афанди» бўлған эрди. Алқисса, ўшал афанди бир неча замон қишлоқда мактабдорлиқ қилуб тез фурсатда шаҳардаги чодир хаёл, масхарабозхона⁸ ва яна илму ҳикматларни соғиниб, алҳол шаҳардаги бир эллибоши камисарнинг отбоқарлик хизматига кирганини фақирга изҳор қилған эрди.

Алқисса, кафшдўз мулла Ҳомид бирлан ҳарчанд ақллашиб мазкур норасо сўзнинг мазмунига бисёр танглик воқиъ бўлди. Fapaz⁹ бул мактубдин шулки, «Муштум» мусаннифи бизларни бул ақли кўтоҳларнинг фикридин огоҳ қилсалар, деб ёзилди.

«Муштум»: Домланинг ақллари бовар қилмаганидек, бу масала устида бизнинг ҳам бошимиз қотди. Келаси сонда бирарта эси бутун чиқиб бу тўєрида жавоб ёэса сўйинчисига домланинг саллапаридан бир қулочини йиртдириб берар эдик.

«Муштум» — 1925 йил, 6-сон, 17 сентябр

² Аҳли каромат — башоратчи. ³ Аҳли диёнат — инсоф ва адолат пешалари. ⁴ Чодир хаёл — кино (Муал.). ⁵ Босмачихона — тўпланиб маслаҳатлашадиган жой. ⁶ Айронхўр — ароқхўр. ⁷ Оғилнишин — ҳайвон-сифат яшаш. ⁸ Сарупо бараҳна — бошдан оёқ яланғоч. ⁹ Мунқариз андоз — инқирозга юз тутган; бечораҳол. ¹⁰ Хутур — хотирга келиш, ўтиш. ¹¹ Даҳанаки дўстлик — оғиздагина, номига дўстлик. ¹² Масхарабозхона — театр (Муал.). ¹³ Fapaz — мақсад.

«ҚИШЛОҚҚА ЙОЗИНГНИ ЎГИР!» БАЧИМАЊНИ

Калвак маҳзум поччамизга

Азизул-вужуд¹, касирус-сужуд², олиюл-қадр маҳдум поччамға чунон равшан ва мубарҳан³ ўлғайким, зоти олийингизнинг ўн олтиланчи агад «Муштум» китобида: «Қишлоққа юзингни ўгир!» ба чи маъни?» деб улуғ бир иштибоҳлик⁴ саволингиз чоп бўлиб, Мовароуннахрнинг умумуламо ва фузалолари миёналарида ҳаддан зиёда қишу қолларга⁵ сабаб бўлди. Камина ҳам мазкур соҳибул-амомалар зумрасидан⁶ бўлғанимдан манга ҳам иштибоҳи кулли⁷ воқиъ бўлиб, дуру дароз мулоҳазаларга боис бўлди. Шул манвол⁸ узра бир неча кунлар хаёл дарёсиға ғарқ бўлиб юрган эдимки, баногоҳ жадиди лоюфлихунлардан⁹ бир нафари бу оғир мушкилимни осон қилди. Ул жадид ҳам бундан саккиз йил муқаддам ўз аҳлимиздан, яъни соҳиби амомалардан бўлса ҳам, «Бадўстон мурувват, бодушманон мадорро»¹⁰ деб айтилган мазмунлик суханға амал қилған бўлса керак, эгнига жомаъи кўтоҳ ва оёғига патинка пўшида айлаб «бобий» ҳаромзодалар миёнасиға ихтилот¹¹ қилиб кеткан эрди. Жанобингиз ҳам мағҳум¹² ва мазмунига қосирлиқ¹³ қилған «Қишлоққа юзингни ўгир!» деган мушкил масалани ул маҳмадона шул тариқа ҳал қилди:

«Қишлоққа юзингни ўгир!» яъни: Эй болшавойлар дафтариға ёзилған хурду калон¹⁴ амалдорлар ва ғайри камсомонлар! Болшавой¹⁵ ҳукумати оқ подишоҳни мақомидан азл қилуб, ўзи¹⁶ таҳтға жулус¹⁷ қилғанининг баъдида, жамъи шаҳар ва билодларни ободон қилишга ҳаддан зиёда кўшущи қилдингиз; беадад жадид мактаблар очуб, уларга саводи бурро муаллимлар қўйдингиз, жамиъи фуқаро ўгул-қизларини ўшал аъло ва авсат мактабларга доҳил қилдингиз ва уларни осмонға муаллақ қилуб, яъни сакраб-сакраб ўйнамоққа моҳир айладингиз; кўча ва маҳаллаларнинг баланд-пастлик ва чақир-чуқур ерларини ва ҳам кўпрукларини бир зарра қолдирмасдан тузатиб ислоҳ қилдингиз; олий томошахоналар ва гўратур (театр)ларни

¹ Азизул-вужуд — мўъғабар. ² Касирус-сужуд — сернамоз. ³ Мубарҳан — аниқ, белгили. ⁴ Иштибоҳ — шубҳа, хато. ⁵ Қишу қол — миш-миш. ⁶ Соҳибул амома зумраси — (айнан: саллалилар сираси) зиёлилар сираси. ⁷ Иштибоҳи кулли — тўлиқ шубҳа, хато. ⁸ Манвол — тарз, тариқа, ўйсин. ⁹ Жадиди лоюфлихун — омадсиз жадид. ¹⁰ «Ба дўстон мурувват, бо душманон мадорро» — дўстларга мурувват душманлар билан муроса. ¹¹ Ихтилот — аралаш. ¹² Мағҳум — фаҳмланган, тушунилган. ¹³ Қосир — ожиз. ¹⁴ Хурду калон — катта-кичик. ¹⁵ Жулус — ўтириш, эгаллаш. ¹⁶ Билод — вилоят, ўлка. ¹⁷ Доҳил — тегишли, даҳилор.

ҳеч бир нуқсонотсиз тамомига еткиздингиз; етим-есир, сару-по бараҳналарга либос ва таом бериб ўзларингиздан мамнун қилдингиз; афиёларнинг давлат ва савлатидан, мулла ва эшонларнинг дуойибад ва кароматидан ҳеч хавф-ҳарос ва андиша қилмасдан уларни шарманда ва сарафканда¹⁸ қилуб зери по¹⁹ айладингиз; умум амалдорларнинг лақабларини тафийр топтиридингиз,²⁰ ҳоказо ва ҳоказо!..

Энди қишлоққа юз ўгириングиз, яъни югириングиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очуб, эр ва қиз болаларни ўқуттириб, мактаб фойдасига йиғилған донларни шаҳарга кетириб, уйингизга босиб олуб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдирингиз! Сигирларга ҳўкуз ва ҳўкузларга бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндирингиз! Қишлоққа қадам ранжида қилуб борғанингизда бообрӯ, оғзи катта шахсларнинг хоналариға меҳмон бўлуб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилуб йиғиб, ортуғини орада бўлуб олингиз! Ҳукумат томонидан берилган отлар, ҳўкузлар ва бошқа деҳқончилиқ ашёларини фақир деҳқонларга тақсим қилмасдан ўзингизга фойдалиқ ва қёрни тўқ одамларга тақсим қилингиз! Сепадирган донларнинг тоза ва покизасини ўз фойдангизга сарф қилуб, деҳқонларга бошқа ярамас донлардан олуб берсангиз ҳам катта илтифот қилған бўласиз! Ўзингизга доимул-авқот фойда чиқуб турмоқ учун қишлоқ муштумзўрларини ҳам ҳеч нарсадан қайтмайдирған бўлис ва овул ижроқўмларини ҳимоя қилингиз! Арақ ва бўза қайнатувчи майфурушларни дўқ қилуб қўрқитиб ўзингизни мазкур шароблар билан сероб қилуб турингиз!

Батрак ва камсомонларға зоҳирда ривож берган бўлуб, орқадан тўсқин бўлишнинг йўлини излангиз! Ҳар вақт маҳфий ришватчилардан ва ўзингизга аҳил бўладурған одамлардан маҳкамаларга сайлаб қўйишиға фикр юритингиз! Мана шул тариқа ишларни бажо кетирсангиз майшатингизга аслан ва қатъян халал етмасдан амну²¹-омонда даврон сурарсиз!»

Мана маҳдум почча, ман мазкур жадиднинг ҳал қилған бу масаласига бир оз қаноат ҳосил қилғандек бўлсам ҳам яна жаноблари-

¹⁸ Сарафканда — таҳқирлаш. ¹⁹ Зери по — оёқ ости. ²⁰ Тафийр топтирмоқ — ўзгартмоқ. ²¹ Амн — тинчлик, осойишталанк.

нинг маслаҳатларига мунтазир бўлиб қолдим. Энди қандай маслаҳат берадирлар? Ёки, шул болода²² зикр қилинған мулоҳазотлар коғий бўлмасмикин ва ёки мазкур жадиддан ҳам маҳмаданароқ бўлған гайри бир жадидга ҳавола қиласақмикин? Ҳар ҳолда ўзлари соҳиби ихтиёрдирлар; бандага нима ихтиёр!

Кўчирувчи: Шаккок

«Мұштум» — 1925 йил, 17-сон, 4 октябр, 2-3 бет

ҚИШЛОҚҚА ҚОПИНГНИ ЎГИР

Калвак маҳзум бўлса «Қишлоққа юзингни ўгир!» гапига тушуномлай кўб ҳайрон қоладир. Тўғриси ҳам маҳдум поччанинг бунга ҳаққи бордирки, «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиори билмадим, қайси бир соддалавҳининг табъидан чиқғандир?! Башарти сиз ўқуғучининг бир озғина фикри салимингиз²³ бўлса ўзингиз ҳам икрор этарсиз: елмай, югурмай «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиорини майдонга отишдан илгари бунинг амалда татбиқи учун замин ҳозирламоқ керак ва мантиқ пишириш лозим эди. Мантиқ сўзи бизга қолса фарднинг²⁴ манфаати, манфаат эрса шахснинг оғзидан мой қўйиб бурнидан чиқаришдир. Башарти, ўша соддалавҳларнинг тилаги бизнингдек аҳли мантиқларни қишлоққа чиқариб биз орқалиқ «аммамнинг бузоқлари»²⁵ манфаат еткурмак бўлса, аввало лозим эди: «Қишлоққа юзингни ўгир!» бойчечаги ўрниға «Қишлоққа қопингни ўтири!» шиорини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдафи катта мансабларга, масалан, ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўъба, милисия бошлиғи, хўжалик идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳунар йўқ!) ва бошқа амалларга белгулаб баъдазон ҳар биримизнинг қўлимизға топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларға чиқариш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори хоҳноҳоҳ амалга ошиб шаҳарда қолған катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқан жийда халтларимиз билан қишлоқ томонға табассум қўлдирған бўлар эдик.

Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қолмайдир. Шунингдек, мен ҳам бу даъвомни «Тарихга бир нуқтадан қараши»

²² Боло — юқори.

²³ Соддалавҳ — гўл, бу ерда муаллиф киноя қиляпти. ²⁴ Фикри салим — соғлом фикр. ²⁵ Фард — шахс. ²⁶ «Аммамнинг бузоқлари» — қишлоқ аҳли.

метўдлари⁵ билан ва ҳозирғи кунимизнинг туртиб чиқған фактлари билан исбот қилишға ҳозирман. Мисол учун кечагина бўлиб ўткан бир воқиға:

Куркулдак⁶ суви ва унинг устига солинадирған кўпрук; бу кўпрукга деҳқонларнинг эҳтиёжи ва иккинчи тарафда пахтақўм. Ҳалиги иштонсиз деҳқонлар кўпрук солиб чарчаған фурсатларида пахтақўм⁷ эшигига ўн икки дона хари сўраб «шайъан-лиллоҳ»⁸ ўқуидирлар. Пахтақўм бўлса попириси⁹нинг кулини, черта-черта: «Худой берсин!» жавоби жалиласини берадир.

Ана, жоним!

Даъвом анови, исботим манови! Фақирнинг кутканим оёғ остимдан лўп этти, яъни пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четка буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўғирди!

Демак, яна бир қайта янги шиорни такрор қиласилик: «Қишлоққа қопингни ўғир!¹⁰» — нажот шунда!

Думбул

«Муширутум» — 1925 йил, 18-сон, 15 октябр

⁵ «Тарихга бир нуқтадан қарааш» методи — бирон масалага бир томонлама, яъни мағфаат назаридан қарааш. ⁶ Куркулдак суви — бу сув Янгийўл шаҳридан оқиб ўтади. ⁷ Пахтақўм — деҳқон жамоа хўжаликлари ёрдам тариқасида «Пахтачилик комитети»дан қарз пули олиб, ҳосилни келишган ҳолда шу комитетга сотар эди. Бу комитет колективлаш даврига келиб тугатилди. ⁸ Шайъан-лиллоҳ — Худо йўлига бир нарса беринг. ⁹ Жалила — улуғ, буюқ. ¹⁰ Ҳақиқатан ҳам, Совет ҳукумати инқилобни душманлардан сақлаб қолиш учун ҳарбий коммунизм даврида (1918-1921) деҳқон ҳалқини талади, развёрстка — деҳқон етишитирған маҳсулотга паст нарх кўйиб, қишлоқларга «Озиқ отрядлари» юбориб, рўзгоридан ортиқ маҳсулотининг ҳаммасини сотиб олди, тортиб олди. Бозор йўқолди, очарчилик бошланди...

НЭП даврида эса деҳқон ҳалқи бирмунча жонланди. 1925 йиллардан партия «Қишлоққа юзингни ўғир!», «Ишлаб чиқаришга юзингни ўғир!» широрларини майдонга ташлаб шаҳардаги завод-фабрикаларнинг, партия ташкилотларининг минглаб ишчи ва ходимларини деҳқон аҳлига илм-хунар ўргатиш учун, кадрлар тайёрлаш учун қишлоқларга юборган эди. Бу тадбир «пастдан-юқорига» яъни эски зиёлилар ва ишбилармонларни ишдан четлатиб ўрнига пастдан — ишчи-деҳқон синифдан кадрлар тайёрлаш сиёсий компаниясининг оқибати эди. Оқибатда қишлоқларга чиқсан ҳашарчилар озми-кўпми ёрдам берган бўлиб, яна бир марта деҳқон аҳлини талаб қайтган эди.

ДАРДИСАР

Бир неча айёмларким фақир дардисар¹ бирлан ранжида эрдим. Мулла Абдусамад ҳакимким, ки бил замондаги аҳли ҳукамонинг пешвоси туур, ҳарчанд муолажа қўшушида ҳабби танакор,² ҳабби раммонлардин истеъмол қилдирди, аммо чизи манфаат воқиъ бўлмади. Бул маъни ҳароратдан эрурму, деб бир неча кун агарчандики, тарки суннат эрди, аммома истеъмол қилмай, боз дафъи ранж хусулға келмади. Волидангизким, фиқирға бисёр меҳрибон эрур, ушбу ранж айёмларида кўб ташвиш чекиб, туркона адвиялардин муҳайё қилуб, алқисса ноилож фолбинга мурожаат қилғанида маълум бўлубдирким, бул маъни лаъини шаётин ва асари инсу жиндури. Ўшал адвиялар истеъмолида ранжнинг ташдиди⁶ важҳидин ҳам ушбу маънини фақир гумон қилған эрдим. Тафсирда келтурибдирларки, одамизодга уч хил қазо бордур. Аввалинчи нафси ҳарисдур⁷, иккиланчи шаётиндир⁸, учуланчи қазойи осмонийдир.⁹ Аммо учуланчи балодин бани одамга¹⁰ нажот йўқ, дебдурлар.

Алқисса, фолбин дарҳол бир қора кўйнинг бошини пишириб етти қўшнига улашиб ва яна ўшал раиси гўсфанднинг¹¹ мағзи саридин чизи хомакини ранжиданинг миясига чапласин ва яна ўпкаси бирлан сотқоғлатилсин,¹³ деб таълимот берган эркан. Калла хариди учун фақирда чизи маблағ йўқ эрди, бисёр танглиқ воқиъ бўлди. Алҳамбой маъракасидан кийган сурра пўшакни фурӯхта борасида маслаҳат солғанимда волидангиз ҳайф кўрди. Алқисса, билмоқ керакким,

¹ Бош оғриғи (Муал.). ² Ҳабби танакор — бура билан ош содасининг биргаликдаги эритмаси (болалар тутқаноғида берилади). ³ Ҳабби раммон — анор пўстлоғининг кукуни (ич сургандан ва ички яраларни қотиришда ичилади). ⁴ Адвия — дорилар. ⁵ Лаъини шаётин — лаънати шайтонлар. ⁶ Ташдид — кучайиш, зўрайиш. ⁷ Нафси ҳарис — нафснинг ихтиёрига берилиш; туйгуга берилиш; очкўзлик. ⁸ Нафси шаётин --- шайтоннинг ихтиёрига берилиш; туйгуга берилиш. ⁹ Қазойи осмоний — Аллоҳнинг иродаси, ҳукми. ¹⁰ Бани одам — одам авлоди. ¹¹ Раиси гўсфанд --- қўйқор. ¹² Мағзи сар мия қатиги. ¹³ Сотқоғлаш — жонлиқни садақа қилиш, қушноч беморнинг оғриётган аъзосига кўра янги атаб сўйилган жонлиқнинг (асосан қўй, эчки) ўша аъзосини олиб, беморнинг устида айлантириб дуо ўқиди, қонини беморнинг бўғинларига суртади, сўнгра у аъзосини итга беради. Шунинг билан гўё беморнинг дарди ўша жонлиққа ўтади. Товуқни эса токисидан қон чиқариб, қонини беморнинг бўғинларига суртади, ўзини беморнинг устида айлантириб дуо ўқиди. Товуқ қушночга бериб юборилади.

Тангри таолонинг бир оти Рассоқдур,¹⁴ чунончи, Сўфи Оллоёрда кел-турибидирларким, байт:

*Агар дарё тегида бўлса жойинг,
Баҳона бирла еткургай худойинг.*

Ваҳолонки, аҳли куффор¹⁵ ҳам ул парвардигорнинг иноятидин насибадордурлар. Чунончи ушбу рубъи маскундаким, алҳол Ўзбекистон деб тасмия қилубидирлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлик қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вакон-вакон сарупо бараҳна хурду¹⁸ калон бул жонибларга азимат қилуб ва андак фурсатларда ҳўраклик¹⁹ ва пўшаклик²⁰ бўлуб даражот ба даражот ўшал мағриби заминда умргузаронлик қилғучи фарангилардек кўпас бўлуб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимагу аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шукур ва зикри илоҳийга забонгўёлиқ қилурмиз.

Алқисса, калла хариди борасида тахайюрда қолуб ва яна кечлиқ таом важҳига чизи иссиғдин хўрак мавжуд бўлмай тангри таолоға зори ва тазарруу қилуб, бағдаз хуфтан эру хотин кўзимиз уйқуға кетубдир. Моҳи тобон айни ба жониби мағриб мойил бўлуб, фақирнинг кўзим бир овози бирлан очилиб бошимнинг оғриғи андак дағъи бўлубдир. Алқисса, андак фурсат у ён-бу ёнфа қулоқ осқанимда дарбоза жиҳатдин қоқилған товуш келур эрди: «Ушбу ним шаб фурсатида чақирғучи ким эркан ва яна жин ўюни бўлмасун», деб андак таҳаммул²¹ қилған эрдим, боз тақ-тақ овози муқаррар бўлди. Алқисса, кампирни бедор қилуб, азбаройи эҳтиёт учун, бо ҳамроҳи йўлакка чиқуб, эру хотин як овоз «ким», деб савол қилғанимизда, кўча тарафдин одам²³ товши масмуъимиз бўлуб, бо ин ҳама фақир «Оятул Курси»ни²³ дамида қилуб, дарбозани очуб, кўчада бир кишини кўриб, бемаҳал дарбоза қоқишнинг маъносидин савол қилғанимда, улуғлардин бирининг вафтидин ҳабар берди. Фақир ҳайрон булуб айтдимки: «Алҳукми лиллоҳ,²⁴ эрта бирлан жанозага борумиз», — деб. Ул одам арз қилди: «Марҳум ўзи ўшал, науzan биллоҳ, ҳақдин тонғандардин

¹⁴ Рассоқ — ризқ берувчи. ¹⁵ Аҳли куффор — коғирлар. ¹⁶ Рубъи маскун — одамлар яшаб турган ер, қуруқлик. ¹⁷ Лоюфлихун — тўғри йўйдан адашганлар. ¹⁸ Хўрак — овқат.

¹⁹ Пўшак — кийим. ²⁰ Бир кун ташна, бир кун оч бўлишимизга қарамай Аллоҳнинг ёди билан машгулимиз. ²¹ Тахайюр — ҳайрат. ²² Таҳаммул — сабр. ²³ «Оятул курси» — «Бақара» сурасининг 254 ояти, жумладан кўркікан пайтда ҳам ўқиласи. ²⁴ Алҳукми лиллоҳ — ҳукм Аллоҳдан бўлади.

эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутиб, қабзи руҳ²⁵ асно-
сида васият қилубдирким, «Агарчандики маҳфий бўлса ҳам фа-
қирни жаноза бирлан дағн қилингиз», деб. Алҳол мурдашўй мар-
ҳумнинг такфин қилур, жаноблари таҳорат олуб, дарҳол сари
қадам²⁶ жанозани ўқуб берсалар» деганида, камина бул маънига
ижобат қилуб ва ул одамни таҳорат учун андак таваққуфга²⁷ бую-
риб, бағдазон биргалашиб кетдим. Азбаройи адовати важҳидин
ўшал маҳалланинг имомига ҳам хабар берилмаган эркан, токим
ўзга улуғларнинг қулоғифа бу маънидин чизи хабар етмасун, деб.
Узоқ-яқин қавми-қариндошларидин қарийб ўн беш нафар одам
ҳозир эрканлар, давра²⁸ ва исқот²⁹ баъдида аларға амри маъруф,
наҳӣ анлмункардин суҳан қилуб ва яна жанозанинг ҳар бир ис-
лом фарзандига хоҳ маҳфий, хоҳ ошкор фарзлиғидин, аммо фарзи
кифоянинг³⁰ агарчандики, як фарди адо қилса ҳам ўзгалар зимма-
сидин суқутини³¹ баён қилдим. Ва лекин марҳумнинг aka-укала-
рининг жабҳасидин улуғлиқ ва яна истаршин десатнайлик ҳувай-
до эрди. Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, муз-
дакон³² бирлан закўнска³³ қилуб, марҳумни кўмар эрканлар. Алқ-
исса, бағдаз жаноза фақирнинг қўлимға чизи ҳадя бериб узатди-
лар. Фақир ҳавлига яқинлашқанимда атрофдин субҳ азони мас-
муъим бўлуб, мазкур ҳадяни моҳи тобонға³⁴ солуб қараған эр-
дим, сариф тамғалик ширвон маълум бўлди. Ул раззоқи мөҳри-
бонга ҳазорон³⁵ шукурлар айтиб, уйга кирдим.

«Муштум» — 1925 иил, 21-сон, 25 ноябр

²⁵ Қабзи руҳ — жон олиш. ²⁶ Сари қадам — оёқ устида, тезда. ²⁷ Таваққуф — тўхтаб туриш. ²⁸ Давра — марҳумнинг аёл қариндошлари (айрим жойларда эса фақат эркаклар) давра туриб, энг яқинлари эса тоқ ҳолда (3-5 тадан) унинг ичига — садрга тушиб ўлғаннинг бирон кийимларини кийиб, фазилатларини марсия қилиб, айтиб йиглаши (тескари ашула деб ҳам аталади). Садрга тушганлар айтиб йиглашади, атрофлагилар аста қарса уриб, ҳай-ҳов-ҳа, деб жўр бўладилар. Бу одат фақат жаноза кунида қилинади. ²⁹ Исқот — дағн пайтида, мозор тепасида одамларга бериладиган рўмоялча, чорси ёки масжидга ҳадя қилинадиган гилам. ёки шолча ёки кўрпача. Илгарилари қўй. қорамол, от, шароитта қараб дон ҳам берилган. ³⁰ Фарзи кифоя — бир жамоа мусулмонлар зиммасига фарз этилган амсл бўлиб, масалан бирон жойда жаноза борлигини ёшишиб жамоадан баъзилари иштирок этса ўзгалари гуноҳкор бўлмайди. Агар жамоадан ҳеч бири иштирок этмаса ҳаммалари баробар гуноҳкор бўладилар. ³¹ Суқут — соқит бўлиш, халос бўлиш. ³² Муздакон — стакан. ³³ Закўнска — закуска, егулик. ³⁴ Моҳи тобон — ой. ³⁵ Ҳазорон — минглаб.

БАЧТУР ЗАМОНА ДУЧОР ШУДЕМ

Бачтур замона дучор шудем?¹ Ҳай дариф, бул найрангбоз ҳаромзодалар рўз ба рўз аҳли мўъминларни сарипўш қилуб, аз меҳроб амри маъруф, наҳй анлмункардан ҳам ваҳимадор бўлди. Эмди бул ноинсоф худобехабарлар ўз асҳобларини масжид ва хонақоҳларга ҳам жойгир қилубдирларки, фақирдек одамлар бехабар эрканмиз.

Рўзи душанба бағдаз ҳуфтган қавмларға амри маъруф, наҳй анлмункардин сўзлаб ва яна ўшал ер ислоҳот деб, амлоказдорлардин базўр тасарруф қилинған заминларни агарчандики, як мушт туфроғини эвазсиз тасарруфоти аҳли мўъминларга ҳаромлигини оёту аҳодис² ва жумҳури уламо қавллари бирлан исбот қилуб қўйған эрдим. Алқисса, рўзи дигар бағдаз пешин уйда волидангиз бирлан ўлтурсанимда дарбозанинг тақ-тақ урилғани масмуъим бўлуб, ташқаридин хабар олғанимда, бўсағадин қоровул кўриниб, биронта одам вафот қилдиму ёки Бобоназарнинг маърака ошиға даъват борасида келдиму, деб йўлакдан бир неча қадам илгари барғанимда анга ба ҳамроҳи шапкапўш милтиқбардор бир бадбуруш милискани кўриб, тамоми ағзо дар ларза бо ин ҳама забон дар таваккул рўбарў бўлдим. Ул ҳаромзода деви сийрат камар бандидин бир повускани суғуриб, фақирдин: «Калвак Мағзим сизму», деб сўрағанида каминадин «Оре»¹⁰ жавобини олиб, «Сизни раёнисканинг бошлиғи даъват қила-дир», деганида, ҳароснок¹¹ бўлуб, уйда киши йўқлигини ва яна ўзимнинг чизи нотоблигимни ҳарчанд узр мақомида пеш келтурдим, асло ул деви сийрат бовар қилмай, закўн айтиб, алқисса, ноилож ҳаросида¹³ ўшал уфритнамо¹² бирлан йўлға тушдим. Аммо шайтон анвоъи васвас бирлан машғул эрдим. Дам-бадам ул ҳайвон: «Чаққон юринг, домла!» деб милтиғини силтаб елкасига олғанида камина «Астанфи-руллоҳ» айтиб чор-ночор қадам узар эрдим.

Алқисса, арақ-арақ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоғат ва беором ул тўдаи саклар жойгир бўлған буқъаға¹⁴ етдим. Ул деви сийрат фақирни бўсағада девбаччаи дигарга топшурниб ўзи ғойиб бўлди.

¹ Қандай замонга дучор бўлдик? ² Сарипўш — юз-кўзини ёпиш. ³ Аз меҳроб — меҳробдан туриб айтилувчи. ⁴ Асҳоб — дўст, яқин. ⁵ Жойгир — жойлашмоқ. ⁶ Амлоказ — мулклар. ⁷ — Оёту аҳодис — ояллар ва ҳадислар. ⁸ Жумҳуриуламо қавллари — кўпчилик уламо сўzlари. ⁹ Бутун аъзойи баданим қалтираб, таваккал қилиб унга рўпара бўлдим. ¹⁰ Оре — ҳа, худди шундай. ¹¹ Ҳарос — қўрқув. ¹² Уфритнамо — девга ўхшаш. ¹³ Анвоъ — турли. ¹⁴ Буқъа — ер, жой. ¹⁵ Дигар — бошқа, ўзга.

Бул каш-кашон гардан-кашон¹⁶ маъносидин ҳайрон ва ҳаросон таҳорат танг қилуб, аммо як қадам силжимоққа ул деви сийрат ва мажхулун-насаб¹⁷ андишасида эрдим.

Алқисса, ичкаридин ўшал шапкапўш чиқуб, фақирни чақирғанида «Дуойи забон бости»ни¹⁸ такрорлаб бир эшиқдин кириб, биравидин чиқуб, боз бир эшикни босиб, алҳосил учуланчи хонада сандалнишин¹⁹ бир бадҳайкал сарбараҳнага²⁰ йўлиқдим. Албатта, ҳаромзодаларнинг сардори шул бўлғай деб, муросасози дасти алиф лом тағзим адосидин сўнг, ул сардор «Келинг, домла» деб заҳарханда қилди. Шапкапўш орқага қайтиб, фақир ул сандалнишин сари атфи назар²¹ қилғанимда, ошнаға ўхшатиб ва яна ул сардор сандали дигардин²² ўрин кўрсатиб ўлтурғаним баъдида фақирдин ном-насаб сўради. Жавобдин сўнг ҳайрон эрдимки, бул амалдорни қайси жойда кўрган эрканман, жанозадаму, тўйдаму, маърака ва ё намоздаму? — деб.

Алқисса, амалдор чорпоянинг²³ мурдигардон қутисини тортиб ичидин бир тазкирани олиб, сўрадики: «Гўристон» маҳалланинг²⁴ имоми ким бўлур?» — деб. Фақир айдим: «Уч ой бўлди, «Гўристон» маҳалла имоматини фақир адо қилуб туурман», — деб. Амалдор табассум бирлан айди: «Ушбу кечак масжида қавмларингизга кўб яхши амри маъруфлар баён қилубсиз», — деб. Фақир айдим: «Ер ислоҳоти тўғрисидаму?» — деб. Амалдор айди: «Оре, башарти сизга бемалол бўлса, ўшал борада ўз оғзингиздин ҳам чизи эшитмоққа муштоқ эрдим», — деб. Фақир айдим: «Амри маъруф борасида уламоға малолат гуноҳи кабирадир»²⁵, — деб. Алқисса, кечаги бағдаз ишо қавмларға сўзланған ер ислоҳот борасидаги амри маъруфдин баён қилуб, хоҳ мол, хоҳ мулк, алҳосил, ҳаққи дигарни эвазсиз тасаррүфотининг аҳли мўъминларга ҳаромлиғидин, аммо аҳли бадроқлар олса жавоизидин шаммай изҳор қилдим. Амалдор фақирнинг фасоҳатнавоз сўзимдин табассум қилуб, сўради: «Бадроқлар ким, деб ўйлайсиз?» — деб. Камина айдим: «Бадроқнинг мағнойи луғавийси шулдирким,

¹⁶ Каш-кашон, гардан — кашон — сарсон-саргардон. ¹⁷ Мажхулун насаб — насли номаълум. ¹⁸ «Дуойи забон бости» — ёмонликка қарши ўқиладиган дую. ¹⁹ Сандалнишин — мансабдор. ²⁰ Сарбараҳна — бошяланг. ²¹ Атфи назар — меҳрибонлик билан, лутғ билан қараш. ²² Сандали дигар — бошқа курси. ²³ Чорпоя — устал (Муал.). ²⁴ «Гўристон» маҳалласи — бундай маҳалла бўлмаган, муаллиф киноя қилияпти. ²⁵ Уламоларга амри маъруф қилишнинг малол келиши катта гуноҳдир. ²⁶ Ишо — хуфтан намози. ²⁷ Жавоиз — жоиз.

форсийда «бад» — деб ёмон, яъни арабий «ҳабис»га айтурлар²⁸, «роқ» — деб туркийда исми тафзил²⁹ ва ёхуд сиғаи муболағага келур. Бадроқ — яъни туркийси одамларнинг ёмонроқи, деган сўзdir. Азбаски³⁰, аҳли мўъминлар ҳар ду жаҳон масъуддирлар. Бадроқ фақат ўшал ер ислоҳотини чиқарған мастиравойларнинг исми ҳосидир. Ҳаққи дигарни эвазсиз тасарруф³¹ ҳалоллиги борасида Инжили шарифда оёт ва аҳодис бўлса керак», — деганимда ул сарбараҳнанинг чеҳраси бузилди ва яна аптида тундлиқ зоҳир бўлуб: «Сиз кавантирсиз!»³² деди. Дафъатан саросима бўлдим. Бағдазон шикастаҳол сўрадим: «Ба чи маъни кавантир бўлурман, вақтоти худо йўлиға амри маъруф қилсан ва яна мусулмонларни наҳӣ анлмункар қилсан!»³³

Ул бадҳайкал фиқирға мутабассум³⁴ узоқ фурсат қараб турди. Бағдазон меҳрибончилик қилдиким, «Бу гапингиз бирлан, албатта, қамалсангиз вожиб эрди, аммо тунов кунги хизматингиз важҳидин ушбу мартабада гуноҳингизни авф қилурман ва лекин минбаъд бундор бемаъни гапни масжидда айтманг», — деб. Ўшал лоҳазлик фурсатимда тунов кун ним шаб дардисар асносида ўғулған жанозанинг соҳиби ёдимга тушди. «Аҳли дунёнинг жанозадин, аҳли уламонинг закўндин хабари йўқ, адашкан бўлсак кечируурсиз», — деб узр айтдим ва «— Яна хизматларингиз ва жанозаларингиз бўлса шабу рӯз тайёрмиз», — дедим. Баҳарҳол ул бадҳайкалдин сиҳҳат-саломат қутилиб чиқдим. Аммо чаҳор такбир жанозанинг³⁵ ҳосияти улуғ эрди. Бул охир замонада ҳар бир аҳли меҳроб³⁶ шунингдек, амри маъруфдин ҳазар қилсун, деб қалам тебратдим токи бало ва қазодин омонда бўлғайлар.

«Муғитум» — 1926 йил, 24-сон, 1 январ

²⁸ Исли тафзил — сифатнинг қиёсий даражаси. ²⁹ Сиғаи муболаға — ортирма даража. ³⁰ Азбаски — шундай экан. ³¹ Ҳар ду жаҳон масъуддирлар — фоний ва боқий дунёда баҳтлидирлар. ³² Исли ҳос — маҳсус, аталган исм. ³³ Ҳаққи дигар — ўзганинг ҳаққи. ³⁴ Тасарруф — эгаллаш, босиб олиш. ³⁵ Кавантир — кўнтр (Муал.), контреволюционер. ³⁶ Мутабассум — табасум билан. ³⁷ Чаҳор такбир жаноза — мусулмончиликда фарз бўлган беш маҳал намоздан ташқари жаноза ҳозир бўлганда ўқиладиган фарзи кифоя — тўрт такбир жаноза намози. Такбир айтиш — жаноза намозида сано, салавот, дуо орасида «Аллоҳу акбар» деб айтиш. ³⁸ Аҳли меҳроб — намозхонлар.

«ҚАВОИДУЛ – УМАРО»

Бюрократизм кимга ёқади

Нодон пастарин одамлар ушбу замондаги баъзи арбоби ҳукуматларимиздин шикоят қилиб айтурларким: «Фалони маҳкаманинг баланд мақомнинг ҳузурларига кирмак учун изн сўраб уч соату яна фалон дақиқа бўсағада бекорга кутиб ўлтурдим¹ ва ғайри интизор кишилар ҳам бор эрдилар ва лекин охирил-амр² ҳузурдин «Алҳол фурсатим йўқ, рўзи дигар келсунлар!», деган фармон бўлди ва яна биз бул саргардонлиқдин беҳад ранжиб ўз маконларимизга паро-канда бўлдиқ», деб.

Ва яна маҳалламиздин Исҳоқ батрак кечада фиқирға шикоят мақомида хабар бердиким: «Бул кун ҳам ул садрнишинимизнинг боши оғриб, яъни дардисарга мубтало бўлиб ва яна шул боисдин арзи додимни боз айталмай келдим», деб.

Ҳарчи нодон косиб фуқаролардин ушбу мақомда турли шикоятлар эшитурман ва яна уларнинг бул маънидаги шикояти беҳудала-ридин ханда қилурман. Зоро, ул нодонлар илми сипоҳгарчиликдин хабарсиз ва яна «Қавоидул-умаро»³ китоби ҳикматларидин баҳра-сиздирлар, деб.

«Қавоидул-умаро»да андоғ келтирибдурларким: Агар бир зот мақоми аднодин⁴ мақоми аълоға етушса, зинҳор ва зинҳор неъмат қадрини билгай, деб. Масалан, пастарин фуқаронинг саломига илти-фот этмагай, улар бирлан дуру дароз суҳбаг тутмагай, бир табақдин таом тановул қилмағай ва ҳузурига киргизмагай ва яна бир зарурат бирлан бар тақдир ўз ҳузурига қабул қилмоқчи бўлса, неча кунлар саргардон айлаб ва яна ўз қадрини билдириб, баъдаз арзи-додига етгай, деб. Агарчанди арбоби ҳукуматдин бирининг қадим вақтларда қадрдан бўлған дўсти роҳи омда учрашиб қўлса саломға ёники каломға тутиш эҳтимолидин ҳазар айлаб юзини четка ўгурсун ёхуд осмонға назора қилсан, яъни ул ҳукуматдор ўзини тағофилга солса маъзур, деб.

Ушбу «Қавоидул-умаро» китоби қадимул-айёмлардаги жумла подишоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар наздига кўб мўътабар

¹ Охирил-амр — охири, широварди. ² Илми сипоҳгарлик — давлатчилик, маъмуриятчилик илми. ³ «Қавоидул-умаро» — амирларнинг қоидалари. ⁴ Адно — паст, қўйи. ⁵ Роҳи ом — кўча.

эрди ва яна ул баҳодир Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари ва яна ул Некалай оқ подишиоҳ марҳумнинг жондорол губирнатурлари, фурустуф, паласкаминистр ва ҳоказо бадҳайбат, дароз мўйлаб тўраплари ҳам ушбу қонунни маҳқам ушлаб ва яна закўнга амал қилур эрдилар ва яна алар бирлан ҳар ким қўрқуб, хавфу хатар остида муомала қилур эрди, деб. Аммо ушбу ҳуррият, мардикор, сарадеҳ-қон⁶ замона ҳукуматдорлари орасида ҳам ўшандоғ кўҳна ва лекин пухта қоидаларга амал қилғучи арбоблар бор экан, деб бениҳоят хушнуд бўлуб, мазкур шикояткунанда бемаънилар аҳволиға табассум қилур эрдим, деб.

Қиссаи кўтоҳ, «Қавоидул-умаро» китобидин баҳраманд бўлған ўшал арбобларға сўзим шулки, ул бемаъниларнинг шикоятига қулоқ солмасунлар ва яна алар саргардон бўлсалар ҳам қоидай қадима ҳукуматдорлиқ низомларини риоя қилсунлар, тумшуғини бир қарич чўзиб ва яна димогидин ягон-ягон курт ташламоқ казолика арбоб учун жоиз, деб фақир муҳрим бостим, деб.

Калвак Махзум Шоший

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил, 34-сон, 10 феврал

ШАРВОН ХОЛА НИМА ДЕЙДИ

— Йилдан-йилга замонани ер ютвотти айланай эгачи. Эркак-ку эркак, ёш-яланг хотинларниям худо тенг-теппасидан уриб товонидан чиқарвотти, ман сизга қоқиндиқ!

Ўткан жума Норпиччавонининг кичкина ошҳарамиси¹ ўзига ўхшан шиллинг поччаларга зиёфат қилиб берган экан, жоним ўргилсин сиздан. Норпиччавони ош-сувга қарашиб берсин Шарвон, деб боладан айттирипти. Йўқ, дейишка қиёлмай чиқсан бир уй фисқи-фасод, айланай эгачи. Гап шўтта қолсин-ку, чиқғанимга минг пушмонларни едим. Тўвва, бу авлоднинг бир зуваласи ҳаромдан, Хамфабуви, Норпиччани ўзи қуриб кеткурниям шайтон али қоплаған. Ёшинг ўлгур отмишкага борипти: эндигина номозингни ўқуб, ниёзингни этиб ошҳарамиларингни тийиб олсанг нима қипти? Қачон кўрсанг оғзида чақич чап-чап, илоё лавинг бичилмай ўлсин.. кези келганда тағин шу ошҳарамисини маҳтайди: «Кички-

⁶ Сарадеҳ-қон — иш билармон, миришкор деҳқон. ⁷ Ягон-ягон — гоҳ-гоҳ.

⁸ Казолика — шунингдек.

¹ Ошҳарами — бу ерда: ҳаром луқмани еб ўсган фарзанд. ² Шиллинг почча — кийимсиз; оёқланг. ³ Алайхи лаъна (Муал.).

нам маҳтапка муғаллим, ўзи янги кифрға қўшулған!» — Ху янги кифрға⁴ қўшулмай қоро турпоққа қўшилсин, ўғлинг!

— Сизга ёлғон, худога чин, жоним ўргилсин. Бувҳамфа: теразадан мўраласам бир уй хотин, эркак аралаш! Жоним ҳиқ эттию ҳалқ-умимга келди-турди. Илоё дедим, ҳаммангни азиз авлиёлар тенг-теп-пангдан урсин-ла. Сан шариъатни хор тутсанг санлани худо хор қилисин, дедим.

— Бир вақт ош-сувдан қутулиб Норпичахоним мinan бир пиёла заҳарни ичиб ўлтурсам, эшикдан нортуюдек бўртиб иккита яллачи ўлгур келвотти. Бош яланг, оғзи ўлгурда папириска. Ҳар бало бўлсаям мусилмон фарзанди-ку, туриб кўришай дедим. Ўрнимдан туриб кўришишга кўтарган қўлим кўтарилиганча қолаверди. Мачаларинг⁵ ман ўлгур мinan кўришишга йирганди. Жувармакнинг биттаси: «Биз кўришишни барҳам берганимиз, хола!» дейди. Шу вақтда ер ёрилмадики, ерга кирсам... Оғзи ўлгурдан алламбало гуркийди. Тўвва денг айланай, Бувҳамфа!

Худу ўлим берсин очилған маҳтапи мinan янги кифирига. Мусилмон фарзандини сон-савақдан чиқариб қўяр экан, тўвва!..

Думбулниса

«Муғитум» — 1926 йил, 24-сон, 1 январ

⁴ Янги кифр --- янги фикр, қизиллар, большевиклар. ⁵ Заҳар -- ароқ. ⁶ Мача моча, урғочи эшак; хотин-қизларга айтиладиган қарғиши. ⁷ Худу --- худо (Муал.).

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ — ЖУЛҚУНБОЙНИНГ 1926 ЙИЛ 15-17 ИЮНДА БЎЛИБ ЎТКАН СУДДА СЎЗЛАГАН НУТҚИ

Мен 1926- йилнинг 10-январидан 10-февралигача отпусқага кетуб дам олуб юрганимда бу «Йиғинди гаплар» ном мақолани ёзғанман. Отпусқадан қайтқандан сўнгра 14-15 числада навбатдаги чиқатурған «Муштум» журналининг сони учун материаллар тайёрлағанимда уларнинг ичидаги мақолани ҳам қўшуб масъул муҳаррир Комил Алимовга^{*} олуб борғанман. Масъул муҳаррир Комил Алимов ҳалиги «Йиғинди гаплар» ном мақоласини маним қўлумдан олуб, ўзининг кабинетида баланд овоз билан ўқуб берди. Ул мақолани ўқуб берган вақтда унинг кабинетида ўртоқ Фози Юнус, Санжар¹, Шермуҳамедов ва қонтўршик Халучев бор эди. Масъул муҳаррир Алимов мақолани ўқуған вақтда баъзи жойларини хато ўқуғани учун мен тузатиб турдим. Кейин ўқуб тамом қилғандан сўнг «Хўб, бостирайлик», деди, ҳам «Яхши кетди» деб қўшимча қилди ва мен бостириғанман, чунки Алимов ижозат бермаган ҳолда табиий мақоланинг материалы йиртқилинуб ташланса керак эди.

Мақолани масъул муҳаррир Алимовга кўрсатмасдан илгари Зиё Саидийга ҳам ўқуб берган, худда бошлиғанимда ҳодисанинг тепасига Хуршид² ҳам кириб қолди. Мен ўқуб бергандан сўнг «Кўб яхши кетди» деб мақтаб юборди. Бу онглашибиловчилиқдан илгари расмият, яъни идорага келган мақолаларни босдириш ёки босдирмаслик тўғрисида муҳаррир резолютсия солмас эди. Ўшанинг учун бу мақола резолютсиясиз бостирилған. Расмият фақат журналнинг 28-сонидан бошланди.

Бу мақола фақат кулгу тариқасида ёзилған, ҳеч бир ҳукumatка ёки сиёsatка тегадирған жойи йўқ. Мақола босилуб журнал тарқалғандан сўнгра беш кунча ўткандан сўнгра Алимов Самарқанддан қайтуб келди ва мени ўзининг олдига чақиртириб, «Нимага бостирединг, мен ижозат бермаган эдим», деди. Ман «Сен ижозат бердинг, ман бостиредим», деб жанжаллашдик. Мақолани Алимовнинг кабинетида ўқуғанда Зиё Саидий йўқ эди, ҳам кирган эмас, шахсий адватка кетуб, бор эдим деб гапирадир.

¹ Санжар Сиддик.

² Мирмуҳсин Шермуҳамедов.

³ Шоир Хуршид — Шамсиiddин Шарафиддинов.

Бу гувоҳларнинг мундоғ гапириши фақат шахсий адоватдан иборат, чунки бирон вақғ жонларига теккан бўлсан керак, аммо қай тариқада уларга гап тегдирганимни айта олмайман. Гувоҳ Зиё Сайдийни оғзаки танқид қиласр эдим. Матбуотда танқид қилғаним йўқ. Қисқаси, умуман Зиё Сайдий ва бошқалар манга қарши бўлғанлари учун ёлғондан гувоҳлик берадирлар.

«Йифинди гаплар» мақоласининг маъниси келган-кеткан гаплар деган сўздир, ҳам фақат кулги тариқасида ёзилғандир. Ҳақиқатда кулги ёзилғанини исбот қилмоқ учун қуйидаги изоҳотни беруб кетишни лозим топаман: Кулгуликнинг бошланиш тарихи жуда эскидир. Кулгулик инсонлар билан бирга туғилған, унинг бошқа хусусиятлари, яъни камолат ва руҳий ҳолатлари ила ёndoшдир. Шунингдек, биз ўзбекларнинг кулгулигимиз ҳам ўз тарихини эскидан бошлайдир. Аммо янги инқилобий кулгулигимиз ўз тарихини буюк Ўқтабрдан сўнг ёзди. Мунда, албатта, дунё маданияти интибоҳининг ва янги шўролар маданиятининг кулгуликка бағишилаған ҳадялари, янги қўшимчалари орқалиқ кенг қанот ёйған ҳолатда кўринадир. Яъни бу кун бошқа масалалар ўз доираларини кенгайтириб, улғайғанда сарбасталангандаридек⁴, кулгулик ҳам ўзига ҳуқуқни катта олған. Бу кунги музҳикани ўртоқлик кулгулиги, музҳикаси маъноси билан онгланмайдир.

Юқорида деганимиздек, бизнинг янги музҳикамиз жуда ёш, унинг туғилиши ҳам Ўқтабрнинг емишларидан бўлди, десак янглишмаймиз, чунки Ўқтабргача бўлған ўн ийл ичидаги жадидлик байроғи остида чиқған матбуотка назар ташланса, кулгу рангидаги парчага жуда оз учрашилади ёки сира учрашилмайдир. Демак, бизга янги давр кулгулигини бошлаб бергучи, бизга ўхшаш хом кишиларни бу йўлға тортқучи улуғ Ўқтабрдир. Унинг шу ёшлифи ва камчилиги бўлиши ҳам табиийдир.

Ҳар бир нарсани туғилиш тарихига назар ташланиб кўриладирким, ул ибтидоий даврида, албатта, бир эҳтиёж орқалиқ дунёга келса ҳам, аммо бошда фояға тегишлиқ даражада хизмат қилолмайдир. Шунга ўхшаш кулгулик ҳам туғилишда шахсий ҳангама йўлинингина ўтаб, такомил қоидаси бўйинча бу кунги ҳолатка келган. Фарbdаги маъноси билан эмас, бизнинг Шарқ учун ўрта аср—куруни вуста даврини хотирлатқан хон замонлари музҳикасига бу кунги кулгуликни таққос килуб кўрсак, шубҳасиз ер бирлан кўкча фарқ кўрамиз.

⁴ Сарбаста — мустаҳкам.

⁵ Музҳика — қуладириш.

Бунинг учун, албатта, таажжубнинг жойи йўқ, биз хонлар замонида эмас, меҳнаткашлар даврида яшаймиз.

Мисол учун эски замон кулгулигини бу кунги музҳика билан тенглаштириб қарайлиқ: масалан, хон замонларида хонга ёки шунинг каби катта мансаблик бекка ҳазил тўқиши мумкин эмас, аммо қуий мансаблик қози, ўн боши⁶, чўғол⁷ ва шулар сингари кичик маъмурларга муқаллид ва мутояба қилиш мумкин эди. Бунга мисол учун тарихдан излансак кўрамиз: ўткан асрнинг 80-йилларида Афғонистондаги таҳт жанжаллари ва ички ифтишошдан қочиб, амир Абдулраҳмонхон Туркистонга сифинадир. Мунда бир печа вақт қолуб, тошкантлик Калпараш исмлиқ ўз замонасида машҳур бир қизиқ билан танишиб қоладир ва унинг ҳазилига, тақлидига мағтун бўладир. Абдулраҳмонхон бир неча замондан кейин Афғонистон таҳтига ўлтуриб, тошкантлик бояғи Калпарашни ўз ёнига чақирадир. Калпараш ижобат этиб Кобилга борғач, хон воситаси билан ундаги мансабдор ва аён билан танишадир. Хоннинг ишорати билан анжумани олийлардан аёnga ҳазил тўқуб, уларга муқаллид бўла бошлайдир. Хон билан бўлған бир мажлисда хоннинг рухсати ила Калпараш олдин бекларга бирма-бир ҳазил ва тақлид қилуб чиқған. Кайфи келиб хурсанд бўлған хон «Менга ҳам муқаллид бўл, ҳазил тўқи!» деб Калпарашга буюрадир. Калпараш буйруқ бўлғандан сўнгра хоннинг ўзига муқаллид бўладир: Хон каби таҳтда ўлтуриб, чилим сўрайдир. Пояси чилимни яхши тайёрламағани учун разабланиб, уни ўн дарра уришга буюрадир. Бу тақлидни Калпараш шундай адо қиласидирким, кўргучилар худда хоннинг ўзини айни ҳолатда кўрадирлар. Аммо хон ўзининг қилиғидан орланадир ва шу ҳолатда Калпарашни жаллодга топшируб, ўлдиртирадир.

Бу мисолдан муддао шундаким, бу кунги музҳика ўзининг эски сиқиқ доирасидан чиқғандек, бу кун ишчи-дехқон бошлуклари ҳам уларнинг, яъни ишчи-дехқонларнинг ўз ораларидан чиқған ўз оғалиридирлар. Ҳозирги кулгулик ҳам қанот қўйруқланиб бу кунги бир Калпараш мазкур ўз ҳукуматининг арбобидан бир оғиз сўз ҳазил ва мутояба тўқий оладир, деб биламан.

Юқорида айтилди: кулгулик кишилар билан бирга туғилиб, улар билан бирга камолатка эриша борғуси, деб. Албатта, кулгулик бош-

⁶ Ўн боши — ўн беш аскарнинг бошлиғи.

⁷ Чўғол — бақувват, кучли хизматкор.

⁸ Ифтишон — бетинч.

⁹ Поя — чилим тайёрлаб чектирадиган хизматкор.

ланишда тор, сиқиқ доирада бўлғанлиғида шубҳа йўқ. Масалан, маданиятда ибтидоий бўлған халқларнинг кулгусини оддий ҳазилдан, вазият музҳикасидан юқорида кўриб бўлмайдир. Инсонлар бир оз ўсиб, орада синфлар туғилғандан сўнг, кулгулик бир мунча ўскан, яъни бир синф иккинчи синфдан, бой камбағалдан, мурид эшондан кулиб бошлиған. «Ошқовоқни қайнатиб, ёғини олған авлиё» ёки «Эшонимнинг тасбиҳлари носвой қовоқ», каби синфиҳ ҳажвлар шу жумладандир.

Кулги майдонида кейинги янгилик сажия¹⁰ музҳикасидир. Яъни кулгуликнинг учунчи пояси сажиявий кулгусидир. Биз бунинг мисолларини маним «Тошпўлат тажанг», «Калвак маҳзум», «Овсарлар» ва «Ўткан кунлар» рўмонимдан «Ўзбек ойим» ҳам бошқаларда кўрамиз. Бизнинг янги адабиётимизда характерли нарсалар оз, балки йўқ даражасида бўлғанлиқдан бунинг учун мисолни ўз асарларимдан олдимки, бунда мени маъзур кўрсинлар.

Албатта, кулгуни кейинги мактабнингтина қолипиға солиб юргазиб бўлмайдир. Сажия кулгусида ҳам нариги унсурлардан бир мунча қўшилмай чораси йўқ. Инсон деган сўздан, умуман дунёдағи кишилар онгланғанидек, ул сажияда ва ҳолати руҳияда ҳам бир-бirisидан жуда узоқлаша олмайдир. Биз юқорида музҳикадаги уч давр таърифини қўлған эдик. Ҳам шу уч давр бир-бirisининг устига келиб ўлтурған деймиз. Масалан, наъма¹¹ дунёга янги чиқишида бир хил товуш берган ва бу кун камолга эришуб, чин наъмалик ҳолини олған: уни ҳамма оҳангини қўшуб бирга чалинмаса бир хил товуш билан куллонинг ясағанлари шуштагидан ортиқча камолатни беролмайдир. Демак, нима бўлғанда ҳам ҳозирги кулгуликда ҳар ҳолда юқорида мазкур уч поянинг бирликда бўлиши мажбурий бўлуб тушадир.

Ички маънавий томондан кулгуликда уч турлик унсур ҳам бор: 1-мутояба (шарж маъносида), 2- юмор (ҳажв), 3- сатира (ибрат). Шу уч турлик кулгуликни ифода қилишда ёрдамчи (воситачи) хизматидан¹² ни ўтагучи унсурлар эрса: ҳазил, киноя, муболаға, тасфир, ташбия,¹³ тамсил¹⁴, истиора¹⁵, татоққул¹⁶, тажоҳул, халқ мақоллари ва таъбирлари ва шунга ўхшаш гаплар.

¹⁰ Сажия — характер.

¹¹ Наъма — мусиқа.

¹² Ташбия — ўхшатиш, мажоз.

¹³ Тамсил — мисол келтириш.

¹⁴ Истиора — бадний ўхшатма.

¹⁵ Татоққул — кўчиб ўтиш.

¹⁶ Тажоҳул — билиб билмасликка олиш.

Маним 27-сон «Муштум» журналидаги «Йифинди гаплар» сарла-вхалик кулги мақолам ҳам шу асосларга солинуб, ёзилған сажиавий чин кулги эди. Мазкур мақоладаги мақсадим кулги мезони билан ҳарфат жадидга¹⁷ олинғанда қуидағи мазмунлар ҳар кимга, ҳар бир гүдакка ошкора бўладир: мақоланинг биринчи устун 4- йўлидаги «Ўзбекнинг ишчиси, дәҳқони, маорифи, шалтай-балтай... илаҳ ухлайди» жумласи фақат муболага мақомида қўлланған бир гапдир. Мундан бошқа маънолар чиқариш хаёлот ёки васвасадир. Зоро, бошида бир оз муҳокамаси бўлған ҳар бир киши Ўзбекистоннинг Улуғ Ўкабр инқилобигача бўлған ҳоли билан Ўкабрдан кейинги тўқкуз йил ичидаги интибоҳини¹⁸ (ижтимоиятда, илм ва маданиятда, хуроса, ҳар бир жабҳада) чақишдириб кўрса ўзини тамоман бошқа бир оламда ҳис этадир. Бас, мундаги жумла муболага орқалиқ ишчи-дәҳқонни қитиқлаш, яъни уни яна ҳам юқори томонға қараб судраш мақсадида келтирилган; бу жумла зоҳирий тузилишдан муболага кулги, ички маънодан қитиқлаш. Турмушдан мисол келтирилганда масалан: Тошпўлат аканинг бир ўғли бор. Тошпўлат ака ўғлиниг ишга ихлосини, ўз ишида муваффақиятини яхши биладир. Лекин, шундоғ бўлса ҳам ўғлини «Сен ялқовсан, одам бўлмайсан!» деб камситадир. Бу камситиш, яъни пўписа камситилғучининг чиндан ҳам ялқов ва фафлатда эканини кўрсатмайдир, балки унинг яна ҳам излатишга ва ўз нуқсонини қидириб тағин ҳам юқори танишға хизмат этадир.

Мазкур жумладан кейинги: «Аммо ўчоқ бошини холи топқан олақарғалар бўлса, хўбам билган номаъқулчилигини қиласяпти!» жумласидирки, мазмуни ҳаммага ҳам яширин эмас: Чор ва сармоя ҳукуматининг Ўзбекистонда қолған ва қўй терисига бурканниб эски хўжалиқни димогидан чиқаролмаған жониворлари ҳамон ўшро идораларида ҳукм сурадирлар. Албатта, улар қўлларидан келганича ишчи-дәҳқон иқтисодига ва шу восита орқалиқ унинг маъориф ва маданиятига зарба беришга тиришадирлар. Ҳам зарарлиқда шулар қаторидан қолишмайдирған, фақат ўз шахсий роҳати йўлида элни эмиб, қайфусиз, гоясиз, эчкининг оти Абдикарим бўлуб, етмаса иғвогарлик билан кун кечиргучи ўзимизнинг баъзи устолпараст, танпараст шахсларимиздан киноядир. Мундан кейинги «Қилаверсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилиб олар-ов, оғайни! Ишқилуб ўлмас-

¹⁷ Янги ҳарфат, янги алифбо.

¹⁸ Интибоҳ — уйғониш.

дан баҳорга чиқиб олсамиз бўпти...». Бу ердаги эга -- ишчи, дех-қондир ва чиқиладирган баҳор уларнинг юксалиб чин сосализмга етишмаклариидир. Яъни ишчи-дехқонларимиз иқтисодан юксалиб, маърифатан юқорилашсалар, ўшандай заарарлик мустамлакачи ва бошқа унсурлардан қутилурлар, қатрон қилиб уларни йўқотурлар, юварлар, деган маънода.

«Ерлилашдириш, ўзбеклашдириш илах».¹⁹ — Бизда бир хил кишилар бор, яъни зиёлинамолар. Ўзлари амалда бир пуллик иш қилмайдирлар, аммо оғизда кўча саситиб, ҳасратлануб юридиrlар. Мазкур жумлалар ўшандай ишсиз, фақат ҳасраттагина таянған унсурлардан киноядир. Масалан: «Ерлилашдиришдан ҳеч бир натижажа чиқмади, фалон иш билан мундай ҳолатка тушдим, ҳасратингни кимга айтасан», деб юргучи олифталарга ҳамма вақт учрашиладир. Овсар бўлса уларга «Бибингни олдида ҳасрат қил, ҳезлар!» деб заҳарханда қиладир. Юқорида зикир қилинғанидек, мақсадлари фақат мансабдан, кайфу сафодан иборат бўлған унсурлар бизда ҳали қуритилған эмаслар ва бунга газета бетларидаги хабар ва шикоятлар жонли шоҳиддир ва шулар қаторида ҳалигидек қуруқ ҳасратчилар ҳам йўқ эмаслар. Аммо буларнинг қаршисида жони билан, тани билан ишчи-дехқон саодатига қурбон бўлуб бош тикканлар ҳам кўб, жумладан ўртоқ Охунбобоев бунинг тимсоли мужассамидир. Ул ҳар қачон ҳар ерда камчилик ва нуқсонларимиздан сўзлаб, бунинг учун чоралар, тадбирлар излашша ҳам ишчи-дехқон саодати йўлидафи тўсиқ-ғовларни олиб ташламоқ учун барчани кўмакка чақирадир.

Биринчи устуннинг 25-йўлидан бошлаб иккинчи устуннинг 4-йўлиғача бўлған ўртоқ Охунбобоев тўғрисидаги гаплар ёлғиз унинг шу сифатидан киноядир. Масалан, фақат кўча саситиб, оғзаки ғишиша қилуб юрган анави ҳасратчилар қаршисида ўртоқ Охунбобоев активний равищда мажлис ва газеталарда камчиликларни чертиб оғадир. «Ҳали-ку бу оғзаки ғишиша, аммо кечаги кун газетада... илах» (5-йўл, биринчи устун) муқаддимаси шуни ифодалайдир.

Иккинчи устун 5-йўллардағи: «Шукур, қорнинг тўқ, қайғинг йўқ, бас тинчкина оқсоқоллиғингни қилаверсанг бўлмайдими?» жумласи шахсий ҳазил бўлиши баробарида юқорида зикр қилинған қорни тўқ, бошқа қайғиси йўқ унсурлардан замзамадир. Яъни айтилмоқчилик: Эй Охунбобоев! Нега сен анавиларга ўхшамайсан! Қайғира-

¹⁹ Илах — ... гача.

сан, изланасан, билган ва ҳис эткан нуқсонларингни очиқ айтасан, ўртоқлашасан, сен ҳам ўшалардек қорнингни силаб ётсанг бўлмайдими? Аммо бу жумладан анави танпаратларга онглатилмоқчи²⁰ бўлинған, айтилмак исталингган маъно бундайдир: Эй абдулҳақлар ва эй тан бандалари, ўртоқ Охунбобоевдан нега намуна олмайсизлар, ул сизларга ўхшаш қорним тўқ, қайфим йўқ деб тинчкина ётибдирми? (Мана шу ўринда айтилган маънони қуидаги жумлалар, яъни кулгунинг кетиши ҳам таъкидлайдир).

Иккинчи устун 7-йўлдан бошлаб 13-йўлнинг охиригача бўлған «Тузук, чақирип-пақиримингта маним ҳам қаршилиғим йўқ...» жумласи эса ўртоқ оқсоқолнинг мазкур маърузасини дарҳақиқат, илтифот этишка лойиқ бир цифр эканини, бизнинг тўқис маъориф — маданиятга эришмагимиз учун яна катта фидокорликлар кераклиги ни кўрсатиб онглатиш учун келтирилган.

Иккинчи устун 17-йўлдан бошлаб «Шу замондаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоламан, бир минг болаға битта мактаб бўлса нимаю, ўн минг болаға битта тўғри келса нима қайғи?» жумласи билан яна юқорида айтканимча, ўртоқ оқсоқолнинг чиндан ишчи-дэҳқон маъорифи ва бошқаси учун ғамхўр ва бош оғритканини кўрсатмакчи ва шу гуноҳи, яъни мазлум халқ маъориф-маданияти йўлида ўз-ўзини маشاққатлагани учун овсарона уни шилталаамакчидирман.²¹ Бундоғ киноялик мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадир. Масалан, тиришқоқ ва жонкуяр бўлған кишига иккинчи бирор ўзини овсарликка солиб «Қўй, нима керак сенга мунча ташвиши! Шукур бир кунинг бўлса ўтиб турибдир; беш кунлик дунёда сен ҳам тинчкина юрсанг-чи!» дейдирлар.

Иккинчи устун 20-йўлдан бошлаб 3-устуннинг бешинчи йўлиғача бўлған «Муддао мирзабошиларни кўпайтириб, идораларни ерлилашдириш бўлса... илиҳ» кулгулари ёлғиз ўртоқ Охунбобоевнигина эмас, балки бошқа ўртоқлар диққатини ҳам ерлилашдириши ва маданий маъориф ишларига жалб қилиш учун қўлланилғандир.

Маълумки, бизда икки хил зиёлилар бор: 1) Эски, яъни Ўқтабргача бўлған зиёлилар. 2) Янги Шўро зиёлилари. Такоррга ҳожат йўқ: инқилобғача бўлған ва Ўқтабрдан кейинги зиёлиларни етишдирган омиллар ва шароит ҳаммага маълум. Шунинг учун мен уларни таҳлилиliga киришмай мазкур «Муштум» сонидаги зиёлилар ҳақида бўлған кулгулиғим устида гапираман:

²⁰ Абдулҳақ -- Тангрининг қули.

²¹ Шилталаамоқ -- жавобга тортмоқ.

Учунчи устун 15-йўлдан бошлаб то 35-йўлғача бўлған гаплар мазкур икки хил зиёлиларни текширув мақсадида ёзилғандир. Масалан: «Ўртоқ Ақмал Чўлпонбойнинг... шеъри билан зиёнлиларнинг афтига тупургани ҳолда яна нима учундир, «Ҳезлар тавба қиласа уларга фирмәнинг кучори очиқ!» деб кўядир. Дарҳақиқат, ҳезлар тавба қиласа ўртоқ Ақмал бу тавбага ишонадими, йўқми аммо унга айтадирган гапим бор...». Бу жумлалар зиёлиларни фирмә кўзида тавба қилған бўлуб кўринуб риёкорлик қилмасинлар, тавбаларга куруқ сўз беришдан иборат бўлмасин мақсадида айтилган. Мундаги ҳарфандан кузатилган муддао эрса мундоғ: Эй зиёлилар! Сизлардан баъзи бирларингизнинг яқин мозийдафи камбағаллар ҳукуматига берган зарарларингиз майдонда, бунинг учун меҳнаткашлар афтларингизга туфласалар ҳақлидирлар. Меҳнаткашларнинг қучори бизга очиқ экан деб риё билан меҳнаткашлар ишига аралаша кўрмангиз, чунки меҳнаткашнинг ақли ҳуши бошида, яқин ўткан кунларингиз унинг кўз оқида. Эй ўртоқ Ақмал, агар улардан биртаси мазкур риёкор мунофиқлик ҳолатида ишқа аралашадирған бўлса, сен бунга ҳозир бўл, эҳтиёт тур! Аммо тавба тўғрисида сенга айтадирған сўзим бор: «Мен ҳар куни худоға тўққуз мартаба осий бўлуб ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман». Яъни бу гапдан мурод уларнинг тавбалари биздаги оддий маънода юрган тавбадан бўлмасин. Бу кунги фирмә олдида қилинадирған тавба тамоман янги, чин маънодаги тавба бўлсин, ҳар куни тўққуз мартаба истиғфор айтиб ўн саккиз мартаба қайтадирған тавбадан меҳнаткашларга фойда йўқ.

«Тавбага бўйин буқкан банда бандаларнинг энг ярамасидир, қулиқ бунёд қилған расво, расволарнинг яна ашаддий расвосидир». Бу жумла билан ўша оддий маънода бўлған тавбани инкор қилинадир, яъни тавба қулиқдир, бўйин эгиш бандаликдир, банда эса ҳақиқатка тушунниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин буқадир. Бас, бу ҳолдаги тавба тавба эмас, балки шахсий ихтиёрни, муҳокамани қўлдан бериб одамгарчиликдан чиқишидир. Тавба, қулиқ бу дунёда қилиш бўлмасин, чунки бу расволиқ, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин. Ўзинг бир ҳақиқатка қонмай туруб ва ўзингнинг хатойингга тушунмай туруб фақат ожиздан қилинған тавба тавба эмас; ҳам ўзингни, ҳам ўзгани алдашдир, расволиқдир.

«Ўз бутунлигини сақлай олмаған бошқаға енг бўлолмайдир». Бу жумла юқорида айтилган ихтиёрий шахсни такрорлайдир. Яъни шахсий бутунлик, мустақил шахсият қулиқ билан зиддир. Шахсий

бутунлиги бўлмаған, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қилабилиш кучи тополмаған ожиз, ихтиёrsиз одамлар жамият учун фойдалик ва чин ағзо бўлолмаслар. Чунки аксар мунофиқлиқ ва майдалик ихтиёrsиз ҳам ўзига ишончсиз ва имонсиз кишилардагина гавдаланиши илмий равишда исбот қилинғандир.

Мени маъюблар²² курсисига ўтқизған «Йигинди гаплар» мақоласининг асли кузаткани ва ёзғучисининг мақсади юқорида мазкур шарҳлардан иборатдир. Бундан бошқа маънолар чиқариб, турлик иҳтимолларга бориб қайтиш ўринсиздир. Агар баъзи ўртоқлар шундай мулоҳазаларга кеткан эканлар, бу эса кулгуликнинг, айникс: адабий кулгуликнинг бизда ҳали ёшлиғидан ва ўзлашиб етмаганилигидан келадир. Шуни ҳам айттиб ўтишни, ёдларингизга солишни лозим топаманки, кулги мақоладаги мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буруб юритадир, яъни музҳика ёзғучининг мустаор шахсига лойиқ гаплар, жумла ва таъбирлар орқасидан эргашадир. Мақоланинг имзоси Овсар қўйилған, демак ундаги кўб таъбир, ифодалар овсарона, далиёнадир. Тентакни тентак тинглайдир, деганларидек, кулгуликдагина эмас умуман сажиевий адабиётка яқин турған кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар яна ҳам ҳақиқат очиладир. Масалан, маним кулгуликда ишлатадирган неча турлик мустаор имзо²³, яъни қаҳрамонларим бор: Калвак маҳзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шилғай ва бошқалар. Агар сиз шу имзолар билан ёзилған кулгуликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзғучининг шахсини тамоман кўролмайсиз, фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидағина эшитасиз: Калвак маҳзумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаған холис бир маҳалла имомини кўрасиз. Тошпўлатни ўқинг: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаған ва шу фақирлик орқасида ўғрилик ва фаҳшият денгизида сузиб тажангланган холис бир чапанни кўрасиз. Овсар ва Думбулларни ўқинг ва текширинг, ҳоказо.

Одил судлардан сўрайманким, мен айбланган мақолани, маним устимда турлик шубҳалар туғдирған кулгуликни шу юқорида саналған мезонларга солиб текширилса ва ҳукум берилса экан. Кулгуликда улар айткандек ёмон нияг билан яширилған ҳеч бир маъно йўқ. Ҳарна ёзилғани бир «Овсар» тилидан фақат ишчи-дехқон ман-

²² Маъюб — айбдор.

²³ Дали — тентак, девона.

²⁴ Мустаор — яширин тахаллус.

фаати кузатилиб айтилған, ҳуқумат кишиларига бўлған гаплар, ўртоқ-лиқ ҳазили, шахсий мазоҳар²⁵ мунда бошқа гаплар, маънолар бўлса юқорида бир даража төъдод²⁶ қилуб ўтдим. Шоҳидлардан Олий Судга мен қораланғучи — қора курсида ўлтургучининг фақат шахсий адоват орқасида бу ҳолга тушганим яхши онглашилди деб биламан. Шундоғ бўлса ҳам, яна бир даража шоҳидларнинг ўз сўзларидан хулоса ясад адолатлик судларнинг хотирларига тушуриб ўтаман:

1. Гувоҳлардан ўртоқ Левченконинг сўзига қарафандада Ўрта Осиёда сиёсий жиҳатдан юқори ўринни ушлаган ГПУ²⁷ 27-соннинг дунёга чиқарилишига рухсат берган, яъни ГПУнинг рухсат беришидан шу маъно онглашиладирким, маним мазкур сондаги «Йигинди гаплар» мақолам судларга илмий ва адабий йўлда шарҳлаб берганимдек заарсиз, нафсониятчилар айткан маънода эмасдир, ҳам шундоғ бўлиши табиъий. Йўқса ҳар бир нуқтани эринмай текшириш билан машҳур бўлған сиёсий идора 27-сон «Муштум»нинг дунёга чиқарилишиға йўл қўймас ва рухсат бермас эди. Аммо бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандоғдир тарозуларига солиб, заарлик топишлари эрса ғаразгўйлик, тирноқ остидан кир излашдан бошқа нарса эмасдир.

2. Хуршид Шараф маълумки, олған таълимоти бўйинча мени қораламоқчи бўлади. Лекин ўрисларнинг «Бигизни қопда... алх» деган мақолларидек, унинг маним устимда бўлған туҳматлари, бўхтонлари ўзининг берган жавоблари орасида «манаман» деб қопнинг қорнини ёруб чиқиб турди. Хуршиди тобон деганимиз ўзини жинниликка-тен-таклиkkка солиб қаради. Аммо адолатлик судларнинг тўғри текширишлари ҳақиқатни оча боруб ёлғон шоҳидни ўбдан довдиратди, алвон рангта киргизди. Мен унинг довдир шаҳодатининг ҳамма нуқталари устида тўхтамайман. Чунки улар муфассал равишда суднинг забтномасига²⁸ киритилгандир. Аммо шунигина айтиб қўяманким, Хуршид дейдир: «Мирмуҳсин — мен «Бон-бон» деган манзумасини²⁹ «Босилмасин» деган эдим» деб айтди. Бу гап билан Хуршид, ўртоқ Мирмуҳсиннинг бир ваколатини содиқона адо этмоқчи эди. Бироқ таассуфки, муваффақиятлик чиқмади. Хуршид ўзининг бошқа шаҳодатлари

²⁵ Мазоҳар — ҳазил.

²⁶ Төъдод — санаш, ҳисоблаш.

²⁷ ГПУ — Государственное Политическое Управление.

²⁸ Забтнома — протокол.

²⁹ Манзума — шеърий асар.

каби — «Мирмуҳсин «Босилмасин» деб резолютсия қўйганда мен қараб турған эдим», деса, иҳтимолки, маним устимга оғир юкни қўюб эгасига содиқ қолған бўлур эди.

3. Зиё Сайднинг ҳақиқатка тескари шаҳодати тўғрисини унинг коммунистлик виждонига ҳавола қиласман. Аммо бир неча нуқтала-ри устида тўхтаб олишга мажбурман: «Муҳаррирнинг хонасига кируб Комил билан Жулқунбойнинг жанжаллари устидан чиқдим», дейдир. «Орада Санжар билан Фози Юнус ҳам бор эди», дейдир. «Ундан сўнг матбаага тушуб архивни ахтариб юрсам «Бон-бон» манзумаси чиқди, қарасам «Босилмасин. М.» деб имзо қўйилган экан, лекин ўзим Хуршиднинг «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун борған эдим», дейдир. Шундан кейин «Бон-бон»ни палкамга солуб идорага олиб бордим, ундан сўнг терговга топширдик», дейдир. Зиё Сайднинг бу сўзи нимани онглатадир? Унинг бу сўзидан шу келиб чиқадиким, ул «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун бормаган, балки менга 116-стяяни бердириш нияти билан борған. Чунки, қонунан лозим эдики, архивни қарағанда ёнига холис кишиларни чақи-руб текшириш ва акт қилиш. Мана бу томондан ҳам маним устимга ишланган соҳтагарлик ўз оғзи билан айтуб турадир. Янада Зиё Сайднинг кеча берган жавоби ичидаги — «Муштум»да босилиши му-вофиқ кўрилганлиги резолютсия қўйилмаган мақолалар ҳам бўлар эди, — деган сўзи ҳам одил судлар учун шоёни диққатдир.

4. Энди обллитнинг саркотиби ўртоқ Милков устида тўхтайман. Мен тўғрилик орқасида бош кетса «эҳ» дейдирган йигит эмасман. Муқаддимадаги сўзимда айтдим: Мен ўша кун матбаага тушганимда ёлғиз «Йиғинди гаплар»дагина эмас, балки бошқа материалларда ҳам обллитнинг штампаси йўқ эди. Энди бугун ҳайрон қоламан, бундаги штампалар қаёқдан келди ёки бунда ҳам маним устимга бир юк ортмоқчи эдиларми? Ўртоқнинг дабба жавобидан маълум бўладирким, бу орада ҳам бир найранг қурмоқчи бўлғанга, ишни чал-каштируб, маним бошимни қотириб, довдиратмоқчига ўхшайдилар. Дарҳақиқат, гап шундай бўлмаса, обллит деган масъул бир ўринда ўлтурувчи ўғил боланинг жавобига қаранг: эмиш фирмә ўргани бўлғани учун «Муштум»нинг материаллари текширилмасдан устига штамп босилиб берилар экан. Бу ҳолда журнални обллитнинг рух-сатисиз чиқарабериш лозим бўлмасми? Ҳар бир саҳифа матери-алга штампа босишнинг нима ҳожати ва карточка ёзишининг қандай зарурати бор эди? Бу масала жуда муаммо. Тузук, обллитнинг рух-сати, яъни штампаси бўлиши маним учун заарлик эмас, лекин ўзим матбаада материални кўрган чоғимда штампа йўқ эди.

Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилғанимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак, камбағал, боғбонлик билан кун кечиргучи бир оиласда туғилуб, яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Некалайнинг таҳтка ўлтурған йилида туғилғанман. Бошида бой оиласда туғилдимми ёки камбағал оиласами, албатта, билмадим. Аммо ёшим 7-8 га етгач, қорним ошқа тўймағанидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоги фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етишдируб берадирган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келуб, боғ мевалари оғатка учраб қолса, биз ҳам очлиққа дуч келуб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз. Ёшим тўқузд-ўнларга борғандан сўнг мени мактабга юбордилар. Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқуб, кейинги вақтларда оиласизнинг ниҳоятда қашшоқлиқ кечиргани важҳидан ўн икки ёшимда мени бир бойға хизматчиликка бердилар. Хўжайним ўзи савдогар киши бўлуб, ўрисча ёзув-чизув биладурған одамга муҳтож эди. Шу тамаъда бўлса керак, мени ўрис мактабига (русско-туземная школа) юборди. Мактабдан қайтиб келгандан сўнгра хўжайнимнинг хизматини қилуб юрганим учун мактабдан тегишилик истиғодани ололмадим; икки йил мундоғ хизматда юруб, чидай олмасдан отам-онамга ёлворуб, ўз уйимга қайтуб келдим. Ва ўз уйимдан боруб ҳалиги мактабда ўқуб юрдим. Акам дуродгорлик, яъни тоқичилик қилур эди. Уйга келгач, мактабдан бўшаған кезларимда тоқичилик ҳунарига ўргата бошлади. Икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва боғ ишлари билан бўлуб юрдим. 1912-йилда мануфактур билан савдо қилғувчи бир кишига йилига 50 сўм баробарига прикашчик бўлуб кирдим. Ва шул хўжайнинда 1915-йилгача хизматда бўлдим. Шу миёналарда бозор воситаси билан татарлардан чиқадирған газеталарни ўқуб, дунёда газета деган гап борлиғига имон келтурдим. 1913-йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлағач, менда шуларга гап ёзуб юриш фикри уйғонди.

Идорадагилар билан танишлиғим бўлмағани учунми ёки ёзған гапларим маъносиз бўлғани учунми, кўпинча «Идорадан жавоб» билан мени мамнун қилар эдилар. 1913-йилларда чиқған «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзуб юборғанимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915-йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турған ҳикоя ва рўмонларга тақлидан «Жувон-

боз» отлиқ ҳикоячани ёзуб, ношир топилмағанидан, ўзим нашр қилуб юбордим. Энди чин мусанниф³⁰ бўлдимов, деб қувонар эдим.

1915-йилда (прикашчик бўлғанимнинг учунчи-тўртинчи йиллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига печат тушди. Шунинг билан маним прикашчилик тақдирим ҳал қилинуб, уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигига кунлик ишлаб юрдим. Қиши кириб, дуродгорлик иши тўхталғандан кейин мадрасага ўқушга кирдим. Бир қиши мадрасада ўқуб, кўклам чиққач, яна тоқичиликка кетдим. Шу ҳолда 1917-йил феврал инқилоби етди. Некалай тахтдан йиқилғандан кейин оддий ҳалқ милитсасига қўнгилли бўлуб ёзилдим. Шу хизматда бир ой чамаси турғанимдан сўнг, Тошкант Эски шаҳарида очилған «Озиқ комитети»га мирза бўлиб кирдим. Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирмага мансубият ёки яқинлиқ ҳис этмас эдим. Бу эрса менда асослик маълумот йўғлифидан, яна тўғриси саводсиз авомлигимдан келар эди. Некалайнинг тахтдан йиғилиб ҳуррият бўлғанига хурсандлигим, албатта, дунёга сифмас эди ва сифмаслиги табиий эди. Айниқса 1916-йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонған истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди. Феврал инқилобидан кейин учредителний собрания бўлар эмиш, деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон жамияти», «Турк адам марказият», «Мухторият», «Уломо жамияти», «Шўрои ислом» деган муаммолар тўғилуб, миям шишиди. Кўнгилли милитсия бўлуб юрганимда «Турон»га аъзо бўлуб юрган эдим. Аммо «Озуқа комитети»га хизматка киргач, мени «Турон» аъзолифидан чиқарғанлар эмиш, деб эшиткан эдим. «Хўб» дедим ҳам юра бердим.

Шу вақтларда матбуотда Русиядаги сиёсий фирмалардан «социал-демократ», «социал-революционер», «кадет», «интернационалист» сўzlари сўzlаниб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқуйдирған бўлғанимдан бери таниш бўлсан ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирмаларнинг йўллариға оид ҳеч бир ўқуйдирған асар йўқ эди. Феврал инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «болшевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бу кунги Ўзбекистонда) коммунизм,

³⁰ Мусанниф -- ёзувчи.

умуман социализм маслакидан тублик маълумотка эга бўлған киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, битта-яримта бўлғандир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-дехқонларидан ва бу кунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман: яъни мен ҳам ул вақтларда большевикларга бир онгсиз ишчи ёки дехқон ва бир мутаассиб мулла ёхуд имомдан ортиқ баҳо бера олмас эдим. Буюк Ўкабр инқилобини ҳам шу йўсун онгсиз миллат ичидаги қаршиладим. Ўкабр инқилобидан сўнг ўртоқ Исмоил Обидов³¹ билан танишдим. Ул инқилобдан кейин доҳилия комиссарига ўринбосар таъйинланған ва Эски шаҳар ўзбек ишчи-мехнаткашларини уюшдиришда раҳбарлик қиласр эди. Унинг илан танишфаним менга кўб фойда берди, чунончи: большевик ва бошқа сиёсий фирмаларнинг йўллари билан ошнолашдим ва унинг таклифига мувофиқ Эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашка киришдим. Ул вақтларда Тошкантда биринчи уюшкан ишчилар — бинокорлар бўлиб, агар мен зиёли ҳисоблансан, уларнинг орасида ишлай бошлиған бир зиёли фақат менгина эдим. Буни ҳозирги вақтда Марказий Ижроқўм раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев* яхши биладир. Исмоил Обидовга мирза бўлуб, уламо ва бойларға қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотка чақириб, тарғибномалар ёза бошлиғадир. Уларнинг баъзиси ўшал вақтдаги «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилуб, тарқатилар эди. Мундан бошқа, Эски шаҳарда янги уюшдирила бошлиған касаба союзларининг ҳар бирини янги очишида саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қиласр эдим.

1918-йилнинг бошларида «Эски шаҳар озиқ комитети»ни бойлар қўлидан олинуб, комитетнинг раислиғига ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев таъйин қилинған эди ва мен мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблиғига кирдим. 1919-йилнинг аввалларида «Озиқ комитети» исмидан чиқарилмоқчи бўлған «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлуб таъйинландим. 1920 -йилда касабалар шўросига саркотиб бўлуб кирдим ва Эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарга хабар ва мақолалар ёзуб турдим. Шу кунгача шўро идораларида қилған хизматларимни бирма-бир санаб ўлтуриш узоққа чўзиладирған бўлғанлиқдан, мундан кейин

³¹ Исмоил Обидов — татар инқилобчиси.

муассаса исмларинигина аташ билан кифояланаман: «Рўста» дөворий газетасида мухбир бўлуб, «Иштирокион» ва «Қизил байроқ» газеталарида сотрудник, собиқ Туркистон марказий фирмә қўймитасининг ташвиқот бўлимидан чиқадирған «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва сотрудник бўлуб, ҳам «Муштум» журналининг муаниси ва таҳририя аъзоси бўлуб, то 1924-йилгача меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим. Шу ўткан етти йил орасида шўролар ҳукумати ва фирмадан бир оғиз танбия³² олмадим. Хулоса, бошқаларнинг хизмати дафтар билан событ бўлса, маним хизматларим матбуот билан равшандир. Ва хизматим инқилобий «Қизил Ўзбекистон»нинг ҳар бир аъзосига маълумдир. Ишчи-дэҳқонлар ёзған асарларимни сўйиниб ўқуидилар ва мени ёзғучилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқурлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиқған, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билгучи, бунинг устига Улуғ Ўқтабр инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишкан бир ходимлари эдим. Мени бойлар, эшонлар, уламолар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чаққан ва сирларини очқучи душманлари эдимки, буларни ҳам сўзлаб ўлтуришка ҳожат йўқ, ҳақиқат майдонда.

Шу хизматларимни, албатта, осонлиқ билан майдонга қўймадим. 1917-йил билан 1923-йил ораларини хотирингизга олингиз. Мамлакатда рўзгор бузгунлиги, босмачилиқ, очлиқ ва бошқа хароботлар.

Ишчилар ҳукуматига хизмат қилишда оиласи билан оғир, фожиъ, очлиқ кунларини кечиришга тўғри келди. Оладирған маошим менга қарашлиқ тарбиямдаги етти-саккиз жоннинг озигига етмас эди. Лекин озодлик йўлида ҳар қандай оғирлиққа ҳам чидаб, муқаддас хизматимни ҳамиша давом этдира бердим. Бас, шу ҳолда мантиқ қолипиға солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар бир жиҳатдан нуқсонлик бўлған кунларида улар ёнида событ қолуб, бу кун меҳнаткашнинг гуллай бошлиған даврида тескаричиллик кўчасига кирсинги? Бойлар, уломолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар³³ эълон қилуб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлашдирған бир киши шўролар ҳукуматининг айни гуллаган кезида зиёнли деб топилсинми?

³² Танбия — оғоҳлантириш.

³³ Жиҳоди акбар — дин йўлида уруш.

Балки мени фирмасизликда айблагучилар, ўзинг меҳнаткаш, деҳ-қоннинг дардига шунчалик яқин бўлатуриб нега фирмага кирмадинг, дегучилар ҳам бўлур. Бу ҳақли гап, дарҳақиқат, мен мунда айблиқман, чунки маним табиъатимда фардликка³⁴ яқин бир хусусият бор эди. Фирқанинг интизомига бўйсuna олмаслиғимдан қўрқар эдим. Аммо ўзим ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист эдим.

Ўктабр кундан-кунга ўсти. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсти. Юқорида ҳам айтиб ўтдим. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тирищувим орқасида зомон шароити ва мажбурияти остидағи чала-чулла гаплар эди. Кейинги қуналарда нодонлиғим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим. Ва 1924-йилда хизматимдан жавоб олуб, Москвага ўқушга кетдим. Мақсадим, уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди. Московдан 1925-йилнинг июн ойида ёзғи таътилга Тошканнга қайтдим. 1925-26-йилнинг таҳсилига Москвага бораман, деб тайёрланған вақтимда Алимов мени олиб қолди. Алимовнинг мени олиб қолишининг сабаби шулки, ул маним қандай киши эканлигимни яхши билар эди. Чунки бултур мен унинг билан Московда олти ой бир ҳужрада яшаганман ва маним қандай йигит эканимни ул яхши синаған эди. Биринчи ноябрда бўлса керак, «Муштум» хизматига киришканман ва тўрт ой ишлаганимда мени тамом ҳайратда қўйған маълум арзимаган гап билан қамоқقا олиндим.

Қисқача таржимаи ҳолимни баён этиб, сўзимнинг охирида шуни айтмоқчиман: мақолани заарарсиз ва журналга мувофиқ топиб бошишга рухсат бергучи Комилнинг ўзи эди. Бу кун ўз лавзидан қайтуб виждони олдида қибқизил ажива бўлғучи, мени қораляғучи ва устимға бошқа бўхтонларни тақиғучи ҳам унинг ўзи бўлди. Уч ойлардан бери матбуот саҳифаларида ўринисиз ва бошқа фақат менга қаратилиб бўлған ҳақсиз ҳужумлар, онглашилмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжималик замзамаларнинг бosh омили ҳам шубҳасиз Комил ва шериклари эди. Хулоса, адovat мамлакат рангida бўялди...

Сўзимнинг охирида ўзимнинг асли ғоя ва маслагим билан ҳам ҳозиримни қисқача танишириб қўяйин: мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишифа ишонган бир кишиман. Бу гапни сизнинг берадирган жазоингиздан қўрқуб эмас, балки виждоним, имоним тазиёки

³⁴ Фардлик — ёлғизлик.

остида сўзлайман. Лекин бу озодлиқдаги чин курашчилар лавзиз қўрқоқлар, шахсий адоват орқасидан баҳт куткучи майдада кишилар бўлолмаслар, аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, ғазовотсиз³⁵, гидирсиз йўлига томон холис ниятда бел боғлағучи қаҳрамонларгина бўлурлар. Маним ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб Марксдан илҳомландим.

Сўзим охирида одил судлардан сўрайман: гарчи мен турлиқ бўхтон, шахсият ва соҳталар билан, ҳам онглашимовчилиқлар орқасида иккинчи оқланмайдирган бўлуб қораландим. Лоақал уларнинг, қораловчи қора кўзларнинг кўнгли учун бўлса ҳам менга энг олий бўлған жазони бера кўрингиз. Кўнглида шамси губороти, тескаричилик мақсади бўлмаған содда, гўл, виждонлик йигитка бу қадар хўрлиқдан ўлим тансикроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқунч³⁶ эмасдир. Одил судлардан мен шуни кутаман ва шуни сўрайман.

³⁵ Ғазовот –уруш; босқинчиллик.

³⁶ Суд 1926 йил 15, 16, 17-июн кунлари бўлиб ўтиб, охири Қодирий устидан унга икки йил қамоқ жазоси бериш ҳақида ҳукм чиқарилади. Бироқ Олий Суднинг ўзи шу куни Ўзбекистон ССР Олий Советига уни озод қилиш тўғрисида илтимоснома ёзади. Ўзбекистон ССР Олий Советининг Президиуми маҳсус чақириб қарор чиқаради, тайёр ёзилган қарорга президиум аъзолари: Охунбобоев, Биксон, Фозиев, Волик, Икромов, Иванов, Қосимхўжаев, Раҳимий, Строгонов, Челогузов ўртоқлар «Мен розиман» деб имзо қўйиб, Ўзбекистон Олий Судининг илтимоси қондириллади, Абдулла Қодирий 18 июня қамоқдан озод қилинади, лекин бундан сўнг матбуот ишларидан узоқ тутилади.

РАВОТ ҚАШҚИРЛАРИ

«Равот қашқирлари» картинаси ҳақидағи мұлоҳазалар ёнида мен ҳам қисқағина фикр баён қылмоқчы бўлдим.

Шу кунгача ўзбек ҳаётидан ёки, умуман Ўрта Осиё ҳалқлари турмушидан олиб ўйналған фильмларнинг ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳалари, кўринишлари бус-бутун деб бўлмаса-да ва лекин қисман хаёлий, сохтанамо бўлади. Бу ҳол ёлғиз кинолардагина эмас, ёвруполикларнинг ҳатто Ўрта Осиёда чиқадурған кундалик газета, журнallарида ва адабиётларининг бизга бағишиланиб ёзилған парчалирида, лавҳаларида ҳам шу хаёлот ёки ривоят орқалиқ ёзилған ваҳималарга кўб учрашамиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек табиъий, ўзини кулгидан тўхтата олмайди, ёқа ушлаб ўзига иснод қилинған «нав изход ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқлариға, ҳазилмандларига сўзлаб юради.

Шунга ўхшаш бултур ўйналиб, бир неча ойлаб кино чодирларини обод қилған «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» каби фильмлар ўз нъзватларida тўқиб ташлаған «афсона»лари билан бизни кулдирган — «Турмушимиздағи шундай гапларни биз билмас эканмизда!» — деб ўз аро мутояба қилишқан эдик.

Ўзбек давлат киносининг «Равот қашқирлари» ҳусулини¹ чодирда кўрсатила бошлағанини эшитгач, кўнгил яна суслана бошлади, балки ... деб шубҳаландим, чунки кўб йиллик тажриба бунга бир жиҳатдан ҳақ ҳам берар эди. Шу сусов ораси «Равот қашқирлари»ни кўргали бордим. «Таассуф» эмас, «тақдир»ким, ўзбекнинг биринчи кино ўюнидан рози, қаноатланган ҳолда қайтдим.

Ўзбекнинг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-имоми, Содиқи, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлиғидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини кўрдим. Буларни қуруққина кўриб қолмадим; Работакнинг «бой ака» исмида юргучи қашқирларини жонлиқ, камбағал деҳқоннинг чорасиз, гариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирға баҳолаб бергучини кўрдим. Содиқни хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергучи лаванг, таёқхўр² ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим. Айниқса, Жалил, босмачилиқнинг томир ёйиши ман-

¹ Ҳусул — ҳосил, натижা.

² Таёқхўр — ақлсиз.

шаъининг жонлиқ тимсоли эди. Жалил онгсиз, саводсиз, ўйлаб-нетиб туриш йўқ; каромат қўлдан кетди. Абдунабибойдан ўч олиш керак! — отифа минди, човига қамчи берди, от шаталоқ отди, кетди — босмачи!

Дарҳақиқат, қўрбоши акалар нима билан бир неча кун жон сақлай олдилар? Шўро қонунлари йўлға қўйила олмаған янги даврда уятсиз Абунабибойлар ва қўй терисига яширинған қишлоқ арбоблари ва бошқаларнинг ўз тилаганларича иш кўриб, Жалил каби ихтиёrsиз, заиф батрак, камбағалларни жондан тўйдирғанлиқларидан келди. Улар ўзларининг қоралиқлари орқасида, қордан қутилиб, ёмғурға тутилиб «амирул мўминин» қўрбошиларға яна ем бўлдилар.

«Равот қашқирлари»ни томоша қилған кўбчилик ёвруполикларнинг олған таассуротлари, тушунишлари қандайдир, билмадим. Аммо ҳар бир ўзбек ўз томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди; Абдунабининг уятсизлигини, ўз «бой акаси»нинг виждонсизлиғидан ажратолмади. Совчилиққа, деб судралиб юрган домла-имомни «Калвак маҳзум эмасми?»³, — деб бир-бирига қарашиб олишди. Кароматнинг дадаси эзилган, бари-барига етмай қарзига одам баҳолаб бериб юрган бир ориқ дехқон ва бошқалар. Умуман ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сиёдирған қадар «Равот қашқирлари»да жонлик кўрдик, десам янглиш бўлмас. Бу тўғрида биринчи мулоҳазасини «Правда Востока»да ёзған ва «Ҳаёт йўқ» деб ачинган Гафиз ўртоққа «Ҳаёт бор, лекин хаёл йўқ» деб мутояба қилғум келади.

Бундаги масъуль рўлларни ҳаваскор бўла туриб ҳам дуруст адo қилған ўзбек артистларимиз ўзларига яхши умид боғлатдилар. Айниқса, Содиқда талант мўл кўринди. Ўзбек қизи рўлидаги Кароматхоним ўзининг сиймоси ва аксар ҳаракатлари билан ёвруполик эканини унутдира ёзди. Бой рўлидаги ўртоқнинг бир мунча ортдириб, тузлаброқ қилған ҳаракатлари сезилиб борди. Камбағал дехқон рўлидаги «ота»нинг типи жуда муваффақиятли сайланған.

Энди картина нинг бизча танқидбоп нуқталари устида қитта тўхтаб оламиз. Қарз олғани келган Жалил дехқоннинг бойнинг олдига тиз чўкмай қаққайиб туришлари ва турған ҳолда пулни олиб кетишлари тўғри эмасдир. Никоҳ куни бойникига мажбурият ва

³ Калвак маҳзум — ўзбекча бир ҳикоянинг қаҳрамони (Муал.).

зўрлиқ остида жўнайдурған Каромат дадасидан фотиҳа олғач, бошқа хотинлар билан бирга чопиб аравага чиқади. Ҳолбуки, ўзбекнинг кекса бойифа ёки ўзи хоҳламаған кишига берилган қизи тиҳирлиқ билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади. Бой Кароматни уриб турған ҳолатда хизматкори Содиқнинг ичкарига кириб бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номаҳрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урулған хотинни уйдаги бошқа хотинлар, масалан, бойнинг онаси ёки катта хотини ажратиб олади. Ка-роматнинг ишдан бўшаған ҳолида эчки билан ованиши ҳам бизга ётроқ, қўшни қизлар билан копток ўйнаш, ҳалинчак (арғимчоқ) учиш ва шунинг каби ўйинлар бор. Босмачилиқ масаласида ўртоқ Гафизнинг фикрига тамоман кўшула олмасақ-да, уларнинг бачча сақлашдан файри тарафларини ҳам кўрсатиш керак эди (масалан, Шайхулислом, қози, муфти кабиларнинг босмачилиққа дин номидан фатво беришлари, қўрбошидан инъом-эҳсон кўриб йигитларни разотқа даъват қилишлари ва бошқалар). Ҳолбуки, босмачилиқда энг зўр рўл ўйнағанлар шу уламолар эдиларким, буларга кўзим тушмади.

«Правда Востока»нинг ёвруполик ўқуучиларини хатога солғани учун ўртоқ Жўрабоевнинг кечаги сондаги, айниқса, бир жумласи тўғрисида изоҳ бериб ўтишни лозим топаман. Жўрабоев «Жўра боев» бўлса ҳам янги куёв Абдунабибойға хотинлар томонидан солинган исириқни «тўғри эмас» (неправдаподобно) деб ўтади. Ҳолбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлиқ боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб «Жўра боев»наси билан тўйға бормаган экан, ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан файри бир оиласда тарбияланган экан», деб ўйладим. «Жўра боев» ўзбек бўла туриб тўйда келин ва куёвга солинадурған исириқни инкор қилиб ўлтуриши уятдур. Билмаган нарсасини билман даъвосида бўлиб кўбчиликни адаштириши, билмадим тағин нимадир.

Сўзим охирида ўзбек давлат киноси биринчи қадамни озғина хато билан, аммо келасидаги муваффақиятига бизни ишонтирган ҳолда бости ва «Равот қашқирлари» бизга бу тўғрида ҳар жиҳатдан таъминот берди, дейман. Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятка олиб борадурған нарса мумкин қадар сценария ёзувчиларни ўзбеклардан етишдириш ва ҳозирча бўлса ёвруполик сценаристлар ёнига ўзбекларни тир-

каб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир. Чунки ўзбек турмушининг майда-чўйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмағач ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас.

A. Қодирий — Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил 28 апрел, 94(708)-сон

ИЗОҲ

Кечаги 94 (708)-сон «Қизил Ўзбекистон» газетасида ёзилған «Равот қашқирлари» тўғрисидағи маним мулоҳазаларим бундан бир ярим ойлар илгари «Правда Востока» газетасига атаб ёзилған ва шу кунгача, нима учундир мазкур газетада босилмай келган, ҳам шу мақолани «Қизил Ўзбекистон»да босишқа мувофақат берилган эди. Мақоладаги фикрлар кейинги кунларда «Қизил Ўзбекистон»да ёзилған мақолаларнинг мажмуъи, мундарижа ва фикрлари билан бир бўлғани учун, гўё, мундаги мулоҳазалар ўшалардан олинғанга ўхшаб қолибдир. Биноан алайҳи «Қизил Ўзбекистон» ўқуғучилариға шуни изоҳ қилиб ўтишни лозим кўрдим.

A. Қодирий — Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил 29 апрел, 95-сон

«ЎТКАН КУНЛАР» ҲАМ «ЎТКАН КУНЛАР» ТАНҚИДИ УСТИДА БАЪЗИ ИЗОҲЛАР

Меним «Ўткан кунлар»им тўғрисида Сотти Ҳусайннинг* катта танқиди босилиб, яқинда тамом бўлдиким, бу муҳтарам «Шарқ ҳақиқати» ўқуғучиларининг маълумидир. Ижтимоий ёш олимимиз С. Ҳусайн ўзининг кўб вақтини сарф қилиб, танқидчилиқ бобидағи бирмунча нуқсонларимизни тўлдурушқа буюк жасорат ва ғайрат кўрсатдиким, бунинг учун биз, адабиёт муҳиблари, С. Ҳусайнга ташаккур айтишқа, ҳар доим бу йўлда унга моддий ва маънавий ёрдам бериб туришқа бурчлимиз.

¹ С. Ҳусайн «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» номли жуда катта мақоласида ёзувчини ва ушбу романини социалистик реализм қолил-қоидаларига солиб таҳлил қиласи, таҳқиromуз баҳолайди. Мақоланинг мақсади ёзувчини ва ижодини синфиий жиҳатдан буржуя синфиғига киритиб унга гоявий ишонч-сизлик түғдиринш эди.

Бундан бирар йиллар муқаддам ўртоқ Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар»ни танқид қилиш ниятида бўлғанлигини менга изҳор қилиб, ёрдам сўрағанида, унга хурсандлигимни билдирган, «Агар сен шу ниятингда собит қолсанг, танқидчиликдағи бир нуқсонимизни йўқотасан!» деган, керакли маълумотлар бериб, ҳатто мени рўмон ёзишға ҳавасландирган Миср фузалосидан устоз Жўржи Зайдон* билан уни танишириб, Жўржи Зайдоннинг рўмон ва ғайри асарларини С. Ҳусайнга тавсия қилиб ва орзуси бўйинча таржимаи ҳолимни ҳам ёзиб берган эдим. Дарҳақиқат, сиз ва бизнинг вазифамиз бундай ёш, ғаюр² йигитларга ҳар доим далда беришлиkdir.

Бу қадар катта ва тўла танқидни кўрмаган хонандалардан баъзилари (эҳтимолки, меним юзим учун бўлса керак) «Зериктириди, мавзудан чиқди, фалон» каби шикоятда бўлиндиларким, баҳорҳол бу йўсун сатҳий³ тушуниш ёки бундай муфассал танқидни ўзбек матбуотида биринчи мартаба кўришдан ёхуд мунаққиднинг⁴ баҳсига яхши тушуммаганликдандир. Дуруст, бирмунча мавзудан чиқиш каби ҳоллар кўрилди, аммо мунаққиднинг билоқасд⁵ мавзудан чиқишидағи мақсади ўзбек ёш ёзғучилариға адабиёт бобида бир қадар дарс бериш, уларға раҳбарлик қилиш эди, деб ўйлайман. Бошқа жиҳатларда танқидчининг қусури кўрилар экан, бунинг ёшлиғиға ва тажрибасизлигига ҳавола қилиш лозимдир.

Мўътабар «Шарқ ҳақиқати» газетасининг шу устунларини қоралашдан мақсадим С. Ҳусайннинг «Ўткан кунлар»им тўғрисидағи танқидиға жавоб бериш фалон бўлмай (чунки бу меним вазифамга кирмас деб ўйлайман), балки сарлавҳада кўрсатилганча менга ғариброқ туюлған бир неча нуқталар устида изоҳлар беришдир.

Сўз чўзилмасин, ўқуғучининг қийматли вақти исроф бўлмасин, деб изоҳламакчи бўлған бир неча нуқталаримни бандларга ажратиб юритаман:

1. Танқидчи — «Юсуфбек ҳожи дабдурусадан исён чиқаради, озғина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади» («Шарқ ҳақиқати», 132-сон) деб ажабланадир. Ҳолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзғанчадир. Ёлғон-яшиғи йўқ, исён «дабду-

² Ғаюр -- ғайратли.

³ Ҳонанда — китобхон.

⁴ Сатҳий -- юзаки.

⁵ Мунаққид — танқидчи.

⁶ Билоқасд — мақсадсиз.

руслан!» Материалистча ўйлағанды ҳам бу «дабдуруслан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун муҳосарада қолған, очиқған, нонсиз бир халқа бундан юз үйл илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тиљлар баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлар экан! Шундай кезларда халқа бир раҳбаргина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдуруслан» Юсуфбек ҳожи ўтаса на ажаб.

2. «Ўткан кунлар»да кўпрак қўлланған дидактика тўғрисида. Дидактика усулини кўпрак қўлланишнинг сабаби «Ўткан кунлар»-нинг оммамизнинг савиясига қараб ёзилишидандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам Ўрта аср достон ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир. Омманинг шу ҳолини назарга олғанда, бармоқ билан санаарлиқ беш-ўнгагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқлардирлар) ёшларимиз учун «сўнгги приём»ни бериш-тиши чиқмаган болаға қурт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўргутта, халқимизнинг савиясини эътиборға олиб қабул қилинғандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, «сўнгги приём» деб Ёвропонинг сўнгги мўдасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқарив бўлар эди. Ҳаттоқи мен «сўнгги приём»лардан баъзисини «Ўткан кунлар»га эртарак киргизган бўлсан керакки, чойхонада ўлтурған таниш бир деҳқондан «Муллака, шу Кумушбибининг китобини хўб ёзғансиз-ку, бироқ, бу баъзи ерида гапини худда чови аралаш ушлайсиз-да, тушуниб олғунча энка-тенкамиз чиқди-да!» деб «сўнгги приём»дан шикоят эшигткан эдим.

«Ўткан кунлар»ни ёзар эканман, доим кўз ўнгимда ўқуғучи оммамиз турар эди. Мен бу китобим билан халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим. Шунинг учундирким, ҳатто бир фаслни тамом ташлаб ўтар эканман, «Фалон ҳолни бундан сўнгги фаслларнинг бирида ўқурсиз» каби сўз билан ўқуғучига таъминот берив қўйишшача мажбурият сезар эдим.

Машрабнинг «бердисини айткунча» калтак еб олғанини тушунар эдим. Бу ҳақда ҳануз бир фикрим бор:

Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, оралиқда «сўнгги приём»ни оз-оз қистира бориш лозимдир. На учунким, «сўнгги приём»да ёзилған шеър ва насрларимиз бир табақағафина хос бўлиб қолабергани даъвомизга далилдир. Вақтоги, биз кўбчилик — ишчи ва деҳқон оммаси учун ёзар эканмиз, «эски при-

⁷ Муҳосара — ҳамал.

⁸ «Ўткан кунлар»ни демакчи (Муал.).

ём» билан ёзади, биноан алайҳи⁹ бу ёзгучига биринчи нўмирни бермаймиз», деб қилинган танқидлардан ҳурқмаймиз.

3. Танқидда «дидактика» деб ҳиссий чекиниш (лирическое отступление)ни ҳам аралаштирилиб юборилған. Масалан: «Мен — ёзгучи...» деб, кундаш жанжали тўғрисидағи ўз ҳиссиётимни айтиб ўтар эканман, ҳатто буни «янги приём»лар ҳам маъфу¹⁰ санаб, йўл берадир. Бу «дидактика»дан бошقا гапдир.

4. Танқидчи мени мантиқсизлиқда айблаб келиб, мисолга — «Кумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, ризолифини олмай эрга беради, эрдан чиқғандан сўнг (Отабекдан сохта ажралғандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Кумушнинг ризолифини оламиз, деб овора бўлишдилар. Бу мантиқсизлиқ А. Қодирийнинг эсига келмайди, чунки шу мантиқсизлиқни ишламаса, рўмонни бохлайдирған ипчувалиб кетади» («Ш. Ҳ» 137-сон) деб ўтади.

Холбуки, бу «мантиқсизлиққа» турмуш ҳақиқатига қараб иртико¹¹ қилинғандир. Зеро, эски турмуш айтади: «Қумри қиз экан, ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсан, бу одоб, иффат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина (бу одат йигитлар устида ҳам шундай. «Ўткан кунлар»нинг 1-бўлим 1-фаслига мурожаат). Қизлари эндиликда куёвни ўз кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби корини текширади — унга рухсат». Бино-барин, «Ўткан кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир. Бунда мунаққид Сотти Ҳусайн маъфу. Зеро, Кумушдан ризолик сўраш устида озғина тўхтаб «дидактика» истеъмол қиласам иш та-мом эди. Аммо мен халқ орасида маълум ва машҳур бу урф устида «дидактика» ёзишни лузумсиз топқан эдим.

Танқидчи С. Ҳусайннинг бир фикрига мен ҳам қўшиламан: ёзғу-чиларимиз ва танқидчиларимиз учун халқ орасиға кириш, унинг урғодатига гарчи машаққат бўлса ҳам вуқуф¹² ҳосил қилиш лозимдир.

5. Хушрўйбibi танқидчига ғайритабиий (бўлмаган) тип бўлиб кўринади. Бошқа типларни ғайритабиийроқ топилса ҳам бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайдир. Хушрўйнинг таби-иyllигини онглаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак.

⁹ Биноан алайҳи — шунга биноан.

¹⁰ Афв этилган, узрли.

¹¹ Иртико — киришиш, ҳаракат қилиши.

¹² Вуқуф — воқиғлик, хабардорлик.

6. Танқидчи мени «Ўткан кунлар» билан ўғри құлмаса ҳам, лекин адабиёт түғрисида баҳс қила келиб: «Ўткан кунлар»нинг анча ери Жўржи Зайдоннинг «Армануса», «Ўн еттинчи рамазон»¹³ рўмоналириға ўхшаб кетса ҳам, унда Абдулла Қодирийнинг ўз сўзлари ҳам кўбдир» («Ш. Ҳ», 175-сон) дейдир. Ўқуучилардан баъзилиари бу билан шубҳага тушиб, «Ўткан кунлар»даги Жўржи Зайдоннинг сўзлари қайси ва сизнинг сўзларингиз қайси?» деб менга мурожаат қилдилар. С. Ҳусайннинг юқори ва қуидаги йўлларидан бундай маъно англашилмагани учун уларға «Оқилон пайрави нуқат на-кунад»¹⁴ жавобини бериш билан кифояландим ва ҳануз шу фикрдаман. Шунга ўхшаш танқидчи — ёзувда, тилда бир оз нўноқроқ ва бепарво ҳаракат қиласа керакким, унинг жумлаларидан бир қисми изоҳга муҳтоҷ кўринадилар. Жумладан, танқидчи, Ўқтабр инқиlobи вақтида меним ҳолимдан дам уриб, «А. Қодирий бу ўзгаришлар вақтида ҳаёт эди» («Ш. Ҳ», 199-сон)¹⁵ деб қўяди. Албатта, бундан меним ҳозирда холи ҳаётда бўлмаганлигимни (яъни ўлганлигимни) онглаш тўғри бўлмайдир.

7. Отабекнинг ишқидан ва умуман муҳаббатдан баҳс қилиниб, «Ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейиладир. Бу фикрга мен ҳам кўшусламан. Аммо ишқнинг беш-ўн йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўб. Отабекнинг ишқи уч-ярим-тўрт йилғина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шароитда ундан ҳам кўбга тортилиши маълум.

8. Баъзан «Меним сўзга усталиғим» тўғрисида ҳазм ва қолибдан юқорироқ мадҳларда бўлинған — «Бу ҳолни тасвирига қалам ожиздир» каби узрларимни «Ёлғон айтади, сўзга жуда уста» деган каби талқин қилинадир. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен «Жуда ҳам сўзни қотирадиған кўринарман», бироқ «Ўзимдан ўтади, ўзим биламан», деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезади, тушунади. Бироқ шу ҳолни қофозга туширмакчи бўлинғандан сўз топилмай, ифода қилолмай ҳайратда қолинади, ноилож ажзни¹⁶ иқрор қилишфа, «қаламим ожиздир» дейишшка мажбур бўлинади. Меним «Ўткан кунлар»даги ажзларим ҳам шу жумладандирлар.

¹³ С. Ҳусайн Жўржи Зайдоннинг фақат шу икки асаринигина ўқуган кўринади. Мен унга Жўржининг ҳамма асарларини тавсия қилған, рўйхатини топширган эдим (Муал.)

¹⁴ Оқиллар нуқтага аҳамият қилмайдилар.

¹⁵ Холи ҳаёт — ҳаётлик, ўлмаганлик.

¹⁶ Ажз — ожизлик.

Изоҳотларим яна бир банд билан битадир. Юқорида айтканимча танқидчининг ҳар бир баҳс ва мақоласига тўхташ меним вазифам эмас.

9. Танқидчи: «Абдулла Қодирий пролетариат инқиlobиға нисбатан узоқроқ кишидир. Чунки ҳақиқатан А. Қодирий майдада буржуазия ёзувчисидир. Унинг синфиий асосини белгилаш таҳлил вақтида катта аҳамиятга эгадир» («Ш. Ҳ.» 123-сон), деб меним синфиий асосимни белгилашни ўз таҳлилиниң негизига олмоқчи бўлса ҳам, бироқ анчагина узун мақолада белгилаш учун қўли тегмагандек бўлиб қоладир. (Ёки ул меним таржимаи ҳолимни ёзиб, ижтимоий аҳволимни белгиладими, шаҳардан четроқда турғаним жиҳатдан «Ш. Ҳ.»ни тартибли ололмайман. Ёзған бўлса, мени афв қилсан). Меним қўлимдағи газеталарда фақат «Майдада буржуазия вакили» дебгина кетаберадир ва гоҳи «А. Қодирийни нотариус ва банкалар сиқиб қўйди, ўзи майдада буржуазиядан туғилди» («Ш. Ҳ.» 201-сон), дегандек ҳам бўладир. Мен шунга ҳайратда қолдимки (агар ижтимоий аҳволимни белгиламаган бўлса), меним таржимаи ҳолим ҳаммадан ҳам С. Ҳусайнинг маълум эди-ку, яна шу ҳолда мени... Бунчалик лобар ҳаракатни Сотти ўртоқнинг ўзи «Чунки А. Қодирий шундай мантиқсизликдан кўз юммаса, рўмоннинг иличи чувалиб кетади», деб ҳукм қилғанича, танқиднинг ҳам иличи чувалиб кетишидан қўрқиб қилмадими ёки танқидчи тасаввур қилған «реализма» тақозоси шуми ва ёки ўз таъбирича «Бу нарсалар Жулиқунбойга даврни, у яқин турған майдада буржуазия синфининг илган хуржинининг натижасидир»ми?.

Ҳар ҳолда танқиднинг шу тарафи (башарти мен газета сонларини кўрмай кечирган бўлмаганимда), меним назаримда нуқсонли сезилди.

Ўртоқ Ленин ҳақиқатининг кўзига тўғри қарашқа ўргатадир.

A. Қодирий (Жулқунбой)¹⁷
«Шарқ ҳақиқати» — 1929 йил, 218-сон.¹⁸

¹⁷ Бундаги таъбир маъзур кўрилсин. С. Ҳусайнинг ўз мақоласидан айнан олинди (Муал.).

¹⁸ «Шарқ ҳақиқати» газетаси 1923-30-йилларда Тошкентда чиқкан. Тошкент вилояти партия комитети органи.

ТАРБИЯ ИШЛАРИГА ДИҚҚАТ

ВКП(б) Марказқомининг 1932-йил 23-апрелда чиқарған тарихий қарори Ўзбекистон шўро адабиётида зўр ўзгариш ясади, адабиётимизга кенг доира чизди. Аммо биз ҳали бу қарордан тегишинча фойдаландиқ, деб айта олмаймиз. Ёш ёзувчиларимизга адабий тарбия бериш бобида ҳануз қатъий бир ҳаракатимиз йўқ; уларни адабиёт тарихи, адабий мактаблар, адабиётдаги фалсафий жараёнлар ва бошқача адабиёт ҳунарлари билан таништириш учун қимирамадиқ. Бу масалаларга яна совуқ ҳолда қарап эканмиз, ёш талантларни яна йўлсиз ташлаған бўлиб, ВКП(б) Марказқомининг тарихий қароридан чинлаб фойдаланмаған бўламиз, адабиётимиз сактали¹ ва хом ҳолда давом эта берадир.

Абдулла Қодирий

ВКП(б) М. К нинг адабий-бадиий ташкилотларни қайтадан куриши ҳақидағи қарорининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган мақола.

«Қизил Ўзбекистон» — 1933 йил, 23 апрел, 94-сон

ЎЗИ ХОН — КЎЛАНКАСИ МАЙДОН

Ёрқори aka коранда ишлатиб, киши кучидан фойдаланувчи эди ва подшоҳ вақтида порахўр ариқ оқсоқоли эди, деб «Ёв» қишлоғидағи «Ўтқун» колхозида муваққат раис бўлиб турған Тожибой Ёрқориевни айблаб бўлмайди. Тожибойнинг ўзи шу яқинларда Кўктерак бозорига ошпазлик дўйони очиб, неча йиллаб савдо билан шуғулланған ва отасидан қолған 13 таноб ерни ижарага берган эди, деб яна уни тергаш қийин. Бу томонларни текшириш вазифаси бошқалар зиммасида. Аммо бизнинг вазифамиз Ёрқориев «Ўтқун» колхозини йўлға қўйиш учун райондан белгиланиб келгандай эди, у ўз устига юклатилган вазифасини адо қилдими, колхозни йўлға солиб юбордими, устидадир.

Партияning чин аъзоси бўлган киши синфий душман билан қизғин курашмоги керак. Ҳолбуки, бизнинг Ёрқориев қишлоқ муштумзўрлари билан илгарилар очиқча ва ҳозирда зимдан алоқа юритади. Сўнгги очилишларға қараганда, алоға ҳам қуруқфина эмас: қишлоқ муштумзўрларидан бири бўлған Тўлаган Назаров

¹ Сакта -- жонсиз.

тергов ва суд ҳузурида Ёрқориевға «қарз тариқасида» бир телпак, бир кумуш соат, бир пут ун, 350 сўм пул берганлигини иқрор қиласди.

Ёрқориевға қулоқлардан олинган «қарзлар» кифоя қилмайди, чунки, «эҳтиёж» зўр... Бинобарин, молия идорасиға тегишили бўлғон икки қоп ун, бир қоп буғдой ва бир чеълак эритилган мойни уйи томонға «шамғалат» қилишға ҳам мажбур бўлади...

Ўтган 1932 йилда Ёрқориев колхоз ячейкасида икки ой чамаси муваққат саркотиб бўлиб турған эди. Таассуфки, ўша вақтларда ўзи асосан транспортда хизмат қилиб, забор билан фойдаланған жиҳатдан уни колхоздан ҳам таъмин қилиш ўринисиз топилған эди. Бу йил Ёрқориев колхоз раислигига белгиланиб келгач, бултурги ячейкалик кунлари учун ўн пудбуғдойни «ундириб» олади.

«Рўзгор» деган сўз «чор ишқал»нинг биринчиси. Нима бўлғандан ҳам бу «ишқал»дан чиқиши керак. Fўзакентдан колхозчилар учун буғдой сотиб олинади. Буғдой у қадар иззатталаб бўлмаса ҳам Ёрқориев буғдойни «истиқбол қилиш» учун ячейка котиби Қобиловни йўлга чиқаради. Лекин... лекин шу қадар иззат ва эҳтиёт билан келтирилган буғдойнинг вазни кутилмаганда 240 кг. кам келади. Ёрқориев ҳам бунга «таассуф» баён қилиб, акт билан «таъзия» изҳор қиласди.

Колхознинг қалин-қаттиғ, қоровул ва қўруқчили омборларидан 7 пуд мош, 2 пуд мой йўқолади. Колхозчилар идора ва раисдан дуруст бир тафтиш ва тергов кутадилар. Аммо Ёрқориевнинг бу тўғрида у қадар хуши кетмайди. Бир-икки дапқир «тут ўғрини» дейди-да, шу билан бу достонни ҳам осонғина хатм қиласди. Колхозчилар эса турли «васваса»га тушиб қолаберадилар...

Ёрқориев хотин-қизларга сериштаҳалиғи билан ҳам чакки эмас. Ҳозирда учунчи мартгаба уйланиб, тўртинчи ва бешинчи уйланиш фикри ҳам бор, деб эшитилади.

Шу бевафо, таги пуч дунёда ичишдан бошқа қандай овунчоқ бор, деб ўйлайсиз. Бунға Ёрқориев билан ячейка котиби «чорчашм» (чунки колхозчилар уни тўрт кўз атайдилар) Қобиловлар яхши имон келтиргандирлар. Шаҳар ва станциядан яширин ва ошкора келтириб турған ичқиликлар бу икки дўстни ва учунчи томондан мажлис дошлиғи лозим бўлған қишлоқ шўро раиси Раҳимовни уччалик қониқтириб етолмайди. Йигитларимизга четвертлаб ва чеълаклаб бўлмаса план 100 процент бажарилди, деб бўлмайди. Кооперативга ушла-

¹ Забор -- озуқ-овқат олиш ҳуқуқини берадиган қоғоз.

ниб келган ароқдан 2 ярим четвертини харид қилған Ѓерқориевга колхозчилардан бири:

— Хўжайин, бунча ароқни нима қиласиз? — деган саволни бергандা:

— Сигир суғораман... Сенинг бундай гапларга аралashiшга қандай ҳаққинг бор?! — деб Ѓерқориев бўкиради.

Дарҳақиқат, Ѓерқориев айттанича, сигир суғориладими ёки учта ҳўқиз суғориладими, колхозчининг текширишга қандай ҳаққи бор!

Ўта ичкан бир кун Ѓерқориев ўз дўстлари билан «сан-ман»га боришида-да, ўз-ўзини жагидан отади. Ҳушёрликда ўйланиб кўрилса, албатта, партия аъзоси учун бу яхши гап эмас. Докторга элтадилар. Ѓизилған актда «Душманлар колхозни бузмоқчи бўладилар, мен шунга чидолмай, ўзимни отдим...» деган «маъқул» важни кўрсатади. Яна шу ҳолда унинг иши контролъ комиссияга жўнайди. Ўзи бўлса бу ёқда лунжига жимжилоқдек ўқни берикитиб ҳануз оғзини саситиб юрибдир.

Ичкилик деганни совуқ сувдек симирган билан унча кайф қила олмайсиз. Хуруши бўлмаса, бу ҳам бир бало. Аммо Ѓерқориев ва шериклари бу ишқалдан ҳам осон қутуладилар. Айни пахта экиш ва чопиқ маъракаларидан қатъий назар колхозчилардан уч нафари балиқ тутушга сафарбар қилинади-да, отини ҳам «Артел» деб тасмия этилади. «Артел» томонидан тутилган балиқлар ҳар кун хуруш-закуска учун қовурилиб турилади. Ҳозиргача балиқ тутиш «Артели»га 130 ишчи куни сарф бўлиб, колхоз бу жиҳатдан ҳам катта муваффақиятларга эга!

Эрта-кеч аччиқ сув ичилавергандан сўнг одамзоднинг шилиниб тушиши аниқ. Ѓерқориев бунга ҳам қулай йўл топади. Колхоз қарамоғидаги ҳамма бияларни ўз «раҳбарлиги»да бўлган 11-бригадага йиғиб, қимиз қилдира бошлайди, «рўзгор»дан ортса қимиз бозорга чиқади, ортмаса, унча қийналиб турилмайди. Хулоса, ҳамма жиҳатдан ҳам мамнунчилик...

Ѓерқориевларнинг «маъқул» бу ҳаракатлари табиъий колхозчиларнинг тинкасига тегади. Орада танқидчи, дод-фарёдчи меҳнаткашлар кўриниб қоладилар. «Қаттиққўлли» Ѓерқориев бунда ҳам унча шошмайди. Ўзини танқид қилувчи башарти бригадир бўлса, вазифадан олиб ташлайди (тасқара каби), дала мудири бўлиб келганлар колхоздан ҳайдаладилар (Зуфар Фулом шу жумладан), колхозчи бўлса чопиқ ишларининг нақадар зарурлигига

қарамай, юнг юватурған заводга «командировка» қилинади (бундай меҳнаткашлар олтмишлаб ҳисобланадилар). Ишни жуда яхши олиб борған бригадалар «орқада қолди» деб қора тахтага ёзиладилар (15-бригада). Аммо Ёрқориевнинг ишратига қарши сукут қилган бригадаларнинг экин ишлари нақадар орқада бўлмасин, қизил тахтада турадилар. Танқид қилған кишиларнинг хотинлари чопиқ вақтида ишлаб турған жойидан ҳайдалади (чунки бунда иш нуқтаи назаридан эмас, нафсоният нуқтасидан иш юрийди). Танқидчининг бир таноб, ярим таноб боғи бўлса, «бонгингни умумийлаштирамиз» деган таҳдидга йўлиқади. Танқидчи четдан келиб колхозға қўшилған батраклар бўлса, Ёрқориев «Колхоздағи кўрпа кўтардиларнинг... га тепиш керак» деган шиорни ташлайди.

Колхозчиларнинг дод-фарёдлариға на район шўроси ва на бошқалар илтифот қилмайдилар, эҳтимолки, уларнинг ўзлари Ёрқориевга шундай йўриқ берган бўлсалар...

НатижА: ҳозирда колхознинг 1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 13 ва 14-бригадаларнинг пахта ерлари танқиддан тубан ҳолда, ҳатто сўнги текшириш асосида Ёрқориев ва Қобиловлар «раҳбарлиги»га боғланған бригадалардан икки гектар пахтанинг биринчи чопиқни ҳам кўрмаганлиги акт қилинди. Аммо «жанжалчи» бригадалар (3, 6, 7, 12, 15) ишни нақадар дуруст олиб борған бўлмасинлар, яна ҳануз қора тахтада яшайдилар...

Яхшини ёмон, ёмонни яхши кўрсатиш «Ўзи хон — қўланкаси майдон» бўлиб юрган Ёрқориевнинг қўлида бўлгандан сўнг, қўлингиздан нима ҳам келарди?!

Йўловчи

«Қизил Ўзбекистон» — 1933 йил, 12 август, 187-(2676)-сон

ЛУФАТ ПУДРАТЧИЛИГИ ВА ҚУРУҚ РАСМИЯТ

Шўро ёзувчисининг хати

1933-нчи йил август ойларида Ўзбекистон давлат нашриёти бир неча ўртоқлар билан «Русча-ўзбекча тўла сўзли лугат» тузиб беришга шартнома боғлади. Ўша вақтда шартнома тузувчи колективнинг бир аъзоси ҳисобланган Абдулла Сайдов «П» ҳарфини ишлашни ўз устига олади. Ўзбек тилига оз ошно бўлганлигиданми ёки

киши кучидан фойдаланишни ўзига касб қилиб олганлигиданми, бир неча вақт луғатни ишламай судрайди. Сўнгра Ўзнашр тазиғи остида колектив аъзолари билан келишиб тузилган шартнома асосида «П» ҳарфини ишлаб беришни сўраб менга мурожаат қиласди. Мен қабул қиласман, бир қанча вақтлар ўлтириб «П» ҳарфини тузиб чиқаман. Колектив қабул қилиб олади.

Мен Сайдовни вижданли билиб, шартномани ўз отимга ўтқазиб олиш тўғрисида ўйлаб ўлтирмайман.

Бу кун луғат босилиб, контрол сонлари Ўзнашрга олинади. Ўзнашр билан ҳисобни битириш чоғи етади. Бироқ ўртоқ Сайдовнинг мен билан сўзлашгиси келмай қолади. Шартнома устидан оқча олганлиги устига қолмиш ҳисобни битириш учун Ўзнашрга ўз отидан счёт ҳам тоширади. Мен мақсадини онглаш учун Сайдовга мурожаат қиласман. Сайдовнинг менга қарагиси келмайди. Муомала гўё ёвларча, бегоналарча. Мен коллективга ариза бераман. Колектив: «П» ҳарфидан 497 сўздан бошқаси («П»ни тахминан 11000 сўз деяйлик. А. Қ.) Абдулла Қодирий томонидан ишланган. Бунда Сайдовнинг ҳеч қандай алоға ва хизмати йўқ. Ўзнашр ҳисобни Абдулла Қодирий билан юргузсин» мазмунли қарор чиқариб нусхасини Ўзнашрга юборади. Ўзнашр коллективнинг қарор ва мурожаатига илтифот қилмайди. Биз формал равишда Абдулла Сайдовни таниймиз, сиз билан ишимиз йўқ, судга берингиз, деди.

Муҳаррир ўртоқ!

Иш, хизмат меники, ўзнашр архивида сақланган асл қўллөзма меники: аммо бу меҳнат бараварига ҳақ олиш «вижданли» Сайдовники!

Сайдовлар учун илгарилар бу хилда «ҳалол касб» билан кун кўриш мумкин бўлса бўлгандир; аммо энди, айниқса бу кун, яъни ёруғ очиқ кунда ўғрилиқ?!

Абдулла Қодирий — Жулқунбой

Редакциядан: Ўзнашр идорасининг масалага бундай қуп-қуруқ расмият кўзи билан қараб, асл ҳақиқатда ишлаган кишини овора қилиши ҳеч бир кечирилмасликдир. Ўзнашр масалага чиндан қаранганде адабиёт ва тилни пудратга олмоқчи бўлгандар билан алоқа қилмаслиги керак эди.

«Қизил Ўзбекистон» — 1934 йил, 11 август, 184-сон

ЁЗУВЧИ ЎЗ ИЖОДИ ТҮГРИСИДА

Абдулла Қодирий — Жулқунбой докладидан

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» ва бошқа бир мунча асарларнинг ёзувчиси Абдулла Қодирий 10 марта «Ёш ленинчи»нинг адабий тўгарагида ўз адабий тажрибаларини ёш ёзувчилар билан ўртоқлашди. Ёзувчи ўзининг узун докладида ўз ижоди нинг ҳамма томонларини ёритишга уринди. Унинг докладининг биринчи қисми то биринчи романни ёзишгача бошидан кечирган саргузаштларига, унинг турмуш мактабига бағишлиланган эди:

— Менинг бошимдан кечиргандаримни айтишимдан мақсадим шуки, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечиргандарим менинг ёзувчи бўлишидаги каттагина рол ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшлиаримиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак, — дейди ўртоқ Абдулла Қодирий.

— Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичida учрайтурған типларни ўрганолдим.

Асарлар устида қандай ишлашига кўчиб, ёзувчи айтади:

— Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидағи материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой түгрисида асар ёзмоқчи бўлсан, ўша жойни аввал неча мартаба кўрганим эсамда, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дараҳт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дараҳтларда қандай қушлар қайси хилда кўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайтурғандек кўринса ҳам, кейинироқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин. Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғilonга борганимда бир кўчада ўтаётib, намозшом маҳалида доғ қилинаётган зигирёғининг ҳиди бурнимің урулди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойида шу кичкина бир детал киргизилганида, берилаётган тасвирининг яна ҳам одам ишонарлик бўлиб чиқғани эсимда. Умуман деталлар ўкувчидаги ёзувчига ишонч

уйғотади. Лекин мен ҳар қандай майда деталларни ҳам асарга киргиза бермайман. Уларнинг шу асарнинг худди жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман.

Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида мана шундай турмушни майда-чўйдаларигача кузата олатурған қобилиятни ўсириши керак.

Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымыслъ») адабий асарда катта рол ўйнайди, — дейди яна ёзувчи, — лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим.

Мен материалларни ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб юраман. Шунинг натижасида мен ўзимга асаримнинг жуда ҳам тахминий бир схемасини тузиб олиб, кейин ишга тушаман. Шундай схема бўлмаса, ҳеч қачон ёзувга ўлтиrolмайман.

Ўртоқ Қодирий назарий билим олишнинг жуда ҳам зарурлигини уқдириб ўтади:

— Ёзувчи бўлатурган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарлари ни бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиғанда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориши керак. Шундагина ёзувчилардан ҳунар ўрганиши мумкин.

Ёзувчининг айтишига қараганда, у бундан кейинги романни тарихий материаллар юзасидан ёзмоқчи. Ёзувчida яна ўзининг ҳажвчилигини янгидан бошлаш тилаги бор.

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 14 марта, 60-сон

ЭСКИ КИТОБЛАР САВДОСИНИ ҚЎЛГА ОЛАЙЛИК

Эски китобларнинг аҳамиятини сўйлаб ўлтиришга ҳожат йўқ. Умуман ҳамма маданий мерослар ичидан энг катта ўрин туткан китоблар экани барчага белгилик.

Жумҳуриятимизнинг турли бурҷакларида, ҳар кимларнинг қўлида бекиниб, ортиқча матах бўлиб ётган қимматли асарлар жуда кўп. Булар эгасини тополмай чанг-тупроқ орасида кўмилиб ётади. Ҳол-

буки кундан-кунга сони ўсиб турган илмий ходимларимиз учун улар жуда керак. Ундан ташқари, савияси ўсиб, маданий даражаси кўтарилиб турган омма ҳам янги ва эски китобларга талабгор.

Иттифоқнинг бошқа қисмларида эски китоблар савдоси давлат муассасалари қўлига олинган. Булар қимматли асарлар тушганда дарҳол илмий ташкилотлар, кутубхоналар ва музейларга топшириладилар. Шу билан бирга оммавий талабгорни ҳам қондириб турадилар. Чунончи Москвада нуқул эски китоблар олиб сотилатурган ўнларча давлат магазинлари бор. Бизда ҳам эски китоблар бойлигининг зўр эканига қарамай, бутун Ўзбекистонда лоақал бир киоска ҳам йўқ. Шунинг учун бу иш аллағандай саводсиз одамлар, тўғриси чайқовчилар қўлида қолиб келмоқда.

Бизнинг фикримизча, Ўзнашр бу ишга айрим аҳамият бериб «букинист» дўконлар очмоғи ёки ўз катта магазинларида айрим бурчаклар ташкил қўлмоғи керак. Эҳтимол баъзи ўртоқлар: «Ўзнашр янги китоблар савдосини қанчалик йўлга қўйиб эдики, энди эски китоблар билан машғул бўлсин?» деб айтарлар.

Ҳеч бўлмагандა Ўзнашр тажриба учун Тошкентнинг ўзида бундай бир магазин очиши мумкин. Бунинг устига яна, албаттга, бу масала аҳамиятли бўлгани учун, маориф комиссарлиги ҳам кўмаклашмай қолмаса керак. Айрим кутубхоналар бу ишга қизиққанлари учун улар ҳам аралашиб турарлар. Демак, жамоат контроллиги ва ёрдами ҳар жиҳатдан таъмин этилажакдир.

Бундай бир магазин очилганда қадимги босма ва ёзма асарларни таниш, уларни керакли кишилар ва муассасалар қўлига тўплаш мумкин бўлганидек, сўнгти вақтларда чиқиб тарқатилиб кетган ва қайтадан босилмаган китобларни айрибошлаб туриш учун ҳам имконият ҳосил бўлади.

Бинобарин, маориф комиссарлиги ва Ўзнашрдан бу ишга эътибор қилиб «сахрофлик» (букинист) магазинлар очиш тўғрисида чора кўрмакларини сўраймиз.

A. Қодирий, Чўлнон, Элбек,

Н. Алимуҳамедов, С. Сиддиқ

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 27 май

ШУБХА

Ҳикоя

— Колхозимизда ва қишлоғимиздағи якка хұжаликлар орасида бунчалик жиноятта жасорат қила олатурған душманлар топилар, деб ўйлай олмайман, — деди колхоз раиси Фозиев сўзининг охирида, — балки мен янглишарман... Янглишган бўлсам, мана, ўртоқлар яна бу тўғрида ўз фикрларини айтсинглар!

Идора аъзолари ва ячейка котиби ҳам Фозиевнинг фикрига қўшилишгандан сўнг комиссия узоқ ўйланаб қолди...

— Хайр, — деди комиссиянинг раиси Холдоров, — қишлоғингизга шу ўн куннинг ичида четдан ҳеч ким келганмиди?

Бу саволга орадан ҳеч ким жавоб бермади, аммо жавоб бериш ўрнига идора аъзолари ва ячейка котиби сўз қўйишгандек колхоз хұжалик мудири Зуҳуровга қарадилар... Зуҳуров ўнгайсиз ҳолга тушгандек сезилди, гарданига ўнг қўлини кўтариб қирт-қирт қичина бошлади. Комиссия Зуҳуровни кузатди.

— Саккиз кундан бўён меним бир меҳмоним бор,— деди Зуҳуров, бир оз ўзини йўқотган афт, — менга қолса, бизнинг қишлоққа шу воқеадан илгари ва кейин ҳеч ким келган эмас... Бироқ бу меҳмон шубҳаланатурган...

Холдоров уни тўхтатиб, бир неча савол берди.

— Ўзи шаҳарлик, ишчи, — деди шошинқираган Зуҳуров. — «Қизил шарқ» заводининг электр цехида ишлайди, коммунист...

Холдоров ўчиб қолган папиросини тортиб, овора бўлгандан сўнг кулданга ташлади.

— Сизнинг бу меҳмон билан қандай яқинлигингиз бор?

— Мен колхоз тузилгунча «Қизил шарқ» заводида қора ишчи бўлиб ишладим. Шунда бу меҳмон — Тўйчибоев билан ўртоқлашдим.

Холдоров янги папирос тутатиб овора бўлди, бошқалар илтифот билан Холдоровнинг оғзига тикилиб қолдилар.

— Меҳмонингиз, яъни Тўйчибоев, --- деди оғзидан тутун бурқитган Холдоров, — нега заводни саккиз кундан бўён ташлаб, сизга меҳмон бўлиб ётади?

— Бир ойлик истироҳат олган, — деди Зуҳуров. — Мен уни ҳар йил истироҳат чоғида бизнинг қишлоққа чиқиб дам олишини таклиф этар эдим. Бу йилги истироҳатини бизнинг қишлоқда ўтказиш фикри билан менга меҳмон бўлган.

Холдоров комиссиянинг иккинчи аъзоси Султоновга қаради.

— Меҳмонингиз истироҳатни қандай ўтказади? — деган саволни берди Султонов.

— Мен аксари кундуз кунлари колхоз ишлари орқасида юрганигимдан унинг нималар ва кимлар билан машғул бўлганлигини яхши билмайман, — деди Зуҳуров, — аммо ўз сўзи ва бундаги ўртоқларнинг айтишларига қараганда, баъзан қизил чойхонамизда, гоҳо ишлаб турган колхозчиларимиз орасида, қайси вақт менинг ов милтиғимни кўтариб қирларда бўлар эмиш; кечалари бўлса ҳамма вақт мен билан бирга бўлади, бирга ухлади.

— Кеча ва ўтган кунги воқеалар тўғрисида меҳмонингиз қандай фикрлайди?

— Кулоқлар иши, деган мулоҳазани билдиради.

— Сиз, ўзингиз меҳмоннинг бу фикрига қўшила оласизми?

— Йўқ, мен қўшила олмайман, — деди Зуҳуров, — чунки орамиздаги чет унсурларни яхши тозалаганмиз!

— Шу ҳолда уч гектар фўзангизнинг сувга бостирилиши, икки минг боғ қуруқ бедангизга ўт қўйилиши сизнинг фикрингизча кимлардан бўлиши мумкин?

Зуҳуров бу саволга эпақалик жавоб беролмади. Бошқалар ҳам бундаги омилга лоақал ихтимол ҳам кўрсата олмадилар. Райондан маҳсус белгиланиб келган комиссия қуруқ акт ёзиб қайтишга мажбур бўлди.

Қўш отлик извошга ўтириар экан, Холдоров колхоз ячейка котибини бир четта элтиб, ниманидир унинг қулоғига шивирлади. Извош жўнар экан, колхоз идора аъзоларига хитоб қилди:

— Шу хил латтачайнарликда турар экансиз, букун фўзангиз сувга бостирилиб, бедангизга ўт қўйилган бўлса, келаси кун яна бундан ҳам баттарроқ фалокатни кутиб турингиз!

Комиссия жўнаб кетди. Идора аъзолари ҳам ўз ишларига машғул бўлдилар. Бироқ идора аъзоларидан ҳар кимнинг ҳам кўнгли биртурли фаш бўлиб қолди.

Зуҳуровнинг кўнгил фашлиги икки қат эди. Чунки унинг энг яқин дўсти ва қадрли меҳмони бўлган Тўйчибоевга ҳам шубҳа қаратилиган эди. Зуҳуровга қолса, Тўйчибоевдан колхозга қарши бундай зараркунандалик асло мутасаввур¹ эмас. Ҳолбуки комиссиянинг «Қишлоғингизга шу зараркунандалик асноси четдан кимлар келган?» саволининг аҳамиятига тушунган-да...

¹ Тасаввурланган, зеҳнга келтирилган.

Зуҳуров васваса ва ташвиш ичида кундалик вазифасига машғул бўлди. Мияси жуда ҳам шишган ҳолда қандай ишлар қилаётганлиги ни фарқ қилолмас эди.

* * *

Кечки пайт Зуҳуров қўрғонига қайтганда, Тўйчибоев ҳовуз ёнидаги суфада чалқанча ётиб, қандайдир китобни ўғир эди. Зуҳуров унинг ўқишига халақит бермаслик учун астагина қўрғонига ўтиб кетди. Орадан ярим соатлар вақт ўтгандан кейин Зуҳуров кўйлакчан ва яланг оёғ ҳолда қўрғондан чиқиб суфа ёнига келди.

— Ўқишингизга халақит бермадимми?

Тўйчибоев ётган жойидан кўзғалмади, кўзини бир неча сонияга китобдан узиб Зуҳуровга қаради.

— Ҳозир! — деди ва яна ўқишида давом этди. Зуҳуров ҳовуз бўйида турган рух чилобчинни² олиб, теваракка сув сепа бошлади. Тўйчибоев китобнинг бир бетини узунасига букиб, қайтиб очишига таниғлик қилгандан сўнг ёстиқнинг тагига тиқди, чираниб керишиди ва ёстиқдан туриб ўтирди.

Зуҳуров чилобчинда сув олиб суфага чиқди. Тўйчибоевга сачратмасликка тиришиб кийиз теваракларига секин-секин соча бошлади.

— Нима гаплар бор! — деди Тўйчибоев шер каби фўрқираган товуш билан.

— Қандай гаплардан сўрайсиз?

— Фаним кўрсата олдиларингми, комиссия қандай фикрга келди?

— Фаним кўрсата олмадик,— деб Зуҳуров илжайди,— фанимни биз кўрсата олмасак ҳам комиссиянинг ўзи топди...

— Фаним ким экан,— деб Тўйчибоев тиззасига уриб қўйди.

— Фаним сиз экансиз...

Тўйчибоев жиддий вазиятда комиссиянинг бояги савол-жавобларини эшигтиб ўлтириди.

— Комиссия жуда тўғри шубҳаланган,— деди Тўйчибоев товушини яна ҳам дўриллатиб,— модомики, сиз ўз ичингизда фаним кўрсата олмагансизми, комиссия шу ўргада четдан келгучини сўраған, бунда комиссия жуда ҳақли, жуда!

Зуҳуров Тўйчибоевнинг мақсадига тушуниб етолмади, баҳарҳол яна унга савол назари билан қараб қолди.

Тўйчибоев давом этди:

² Чилобчин — дастшуй.

— Комиссиянинг кейинги аччиқ-тизиги жуда тўғри; агар сиз ўз ичингизни сидирға гуноҳсиз кўрсатиш билан бирга қишлоғингизга четдан келгучиларга ҳам қўл тақиздирмаслик тарафида қолсангиз, колхознинг эртага яна бундан ҳам каттароқ фалокатга йўлиқиши аниқ, мен бунга сўз бераман...

Зуҳуров чамаси яна тушуниб етмади, ҳайрат ичиди Тўйчибоевга бир неча вақт қараб турди.

— Сиздан шубҳалансак, сизни тутиб қамашга берсак, тўғри иш қилган бўлармидик!?

— Албатта, албатта, — деди Тўйчибоев.

Зуҳуров, энди бу йигитга бошқача бир назар билан қарашга мажбур бўлди: девона, дарвеш, йўқса...

— Янглиш фикрга борасиз, — деб кулди Тўйчибоев ва ўз манглайига қўли билан уриб қўйди, — бу яхши ишлайди, бу ҳали жойида...

Зуҳуровнинг мияси жуда ҳам қотди, қаршисидаги девона эмас, ҳозир унинг назарида шайтонга ўхшаб кўрина бошлиган эди... Дарҳақиқат, Тўйчибоев бир неча вақт у билан шайтонларча ўйнашган-дек кўз қораҷўгини филдир-филдир филдиратиб кулимсиб турди.

— Хайрон қолманг! — деди Тўйчибоев, — модомики, колхозингиз, умуман олганда, қишлоғингиз фанимдан холи бўлса, ундан кейин шу зааркунандаликни ўзим билан бирга олиб келган — мен ҳам гуноҳсиз бўлсам, шу ҳолда... шу ҳолда бу зааркунандаликни ким қиласди, кўқдан шайтон тушган, деб ўйлайсизми? Ишни текширган комиссияни мен жуда яхши кишилар, деб биламан, мен агар шу комиссияда бўлсам идора аъзоларининг бирини ҳам қўймай қаматар эдим. Азбаройи худо, қаматар эдим!

Бу девсифат меҳмоннинг комиссиядан четда турганига ва бу кунги мажлисда иштирок қилмаганига ичидан шукр қилиб ўтирган Зуҳуров энди бир оз мақсадга тушуна бошлади...

Тўйчибоев чорданасини бузиб, ўчиқ қуриб олди ва икки қўли билан тиззаларини бағрига тортиб ушлади, ҳозир унинг кўзида муҳим бир сирни очишга тиришувчи терговчининг ҳолати бор эди.

— Мен сизга бир неча саволлар бераман! — деди Тўйчибоев бутун аъзоси билан олд ва орқасига тебранар экан, — раисингиз ўзи қандай одам?

— Раисимиз — ерсиз, коранда.

— Фирқада борми?

— Бор.

— Унинг қариндош-уруғлари қандай кишилар?

Зуҳуров яхшигина ўйланиб олгандан сўнг жавоб берди:

— Камбағал кишилар.

— Уларнинг ичида қулоқ бўлганлари йўқми?

— Йўқ.

Шу йўсинда Тўйчибоев раис муовини ва идора аъзоларини бирма-бир суриштириб борди. Бошқалари Тўйчибоевнинг диққатини жалб этолмасалар ҳам, идоранинг бешинчи аъзоси, ўрта деҳқон, фирмасиз Турсун Холиқовнинг баъзи жиҳатлари унга қизиқроқ туяулганга ўхшади.

— Турсун Холиқов қулоқнинг қизига уйланган денг-чи? — деб такрорлади савонни.

— Ҳа.

— Қачон уйланган?

— ...Тўрт йил бўлган чиқар.

— Ким, ҳали қайнатаси Эшонбўрсуқ дедингизми... Шу одамнинг қулоқликка тортилганига кўп бўлганми?

— Иккинчи йил.

— Ҳозир қаерда?

— Ўзи ва икки ўғли билан Андижон теварагидаги Янгибод жойига сургун қилинган.

Тўйчибоев бир оз бошини қашиб ўйлагандан сўнг, ёнидаги халтасини қўлига олиб, тамаки ўрай бошлади.

— Турсун Холиқовнинг хотини бўлмиш — қулоқнинг қизи... ўзи очилганми, афти қалай?

Зуҳуров кулди, эринибгина жавоб берди:

— Очилган... Афти бежирим — қишлоқнинг кўркам келинларидан...

— Холиқов билан тутув турсалар керак?

— Билмадим, — деди Зуҳуров ва бир оздан сўнг илова қилди, — овозага қараганда хотин эрига анча ўткур бўлса керак.

— Тўғри, буниси тўғри, — деди Тўйчибоев тамакининг кулини чertар экан. — Мен буни кутган эдим!

Зуҳуров кейинги жумладан ҳеч нарса англамади. Тўйчибоев ҳам «терговчиликни» шу ерда тўхтатиб, янги мавзудан сўз очди.

Кўрғон эшигига Зуҳуровнинг хотини кўринди, эридан кечки ошни сузуб чиқаришга изн сўради. Хотин суза беришга изн олиб, ичкарига киргач, Тўйчибоев бу куннинг жуда ҳам димлигидан шикоятланди. Шикоят қилар экан, ўтирган жойида кўйлагини аста бо-

шидан чиқариб ташлади ва шалоп этган товуш чиқариб ўзини суфа остидаги ҳовузга ташлади. Ҳовузнинг кўм-кўк суви ташланувчини ўз бафрига олиб чайқалди, сув бетида қуббалар зоҳир бўлиб, узоқ вақт Тўйчибоев кўзга кўринмай қолди. Зуҳуров кўз очиб юмгунчалик вуқуға³ келган бу уста ҳаракатдан кулимсиради ва Тўйчибоевни ҳовузнинг қайси бурчагидан бош кўрсатишини кузатиб турди.

* * *

Тун қоронфи, теваракдан беҳисоб чигирткаларнинг чириллаши бу қоронфиликка яна ҳам бошқача бир оҳанг бермақда, узоқ-узоқдан эшитилиб турган ҳақчи қушнинг «ҳаақ-ҳаақ» деган товуши кўнгилга сабаби англашилиб битмаган бир маҳзунлик бағишламоқда.

Тўйчибоев ўрнига чалқанча ётиб бармоқлари орасида тутиб турган тамакисини ора-чора чакиб қўяди. Унинг қаторига ёндош со-лингган ўринга ёнбошлаган Зуҳуров қўлидаги пиёласидан гоҳо қултиллатиб чой ичади.

Ниҳоят орадаги узоқ сукутни Тўйчибоев бузди:

— Турсун Холиқов билан орангиз қандай?

— ...Турсун Холиқов билан яхшимиз, ўзи жондек⁴ йигит.

Тўйчибоев индамади, яна узоқ вақт тамакисини тутатиб ётди.

— Йўқ, мен чойга қондим, — деди Тўйчибоев узатилган пиёлани қайтариб. — Сиз, Зуҳуров, фирмага кирганингизга неча йил бўлди?

— Уч йил.

Тўйчибоев ўрнидан туриб муштуgidаги қолдиқни қоқиб ташлади, яна тўшагига ётиб олди.

— Сиз, Зуҳуров ўртоқ, фирманинг ғоясини яхши тушунасиз-а?

— Биламан, мамлакатимизда социализм қуриш!

— Тўғри, лекин социализм қуриш енгил иш эмас, ўзимиздаги етишмовчилик, қолаберса бу ғояга очиқдан-очиқ душманлик кўрсатувчи унсурлар... Сиз бу ёқни ҳам яхши тушунсангиз керак?

— Албаттага.

— Энди бир масала бор, — деб Тўйчибоев ёстиғига ёнбошлади.

— Масалан, бирор ўзи меҳнаткаш, устига фирмали; лекин онгсизлигиданми ёки бошқа сабабданми, ҳалиги сиз айтган социализм фойдасига зарар етказмакда... Ўзи бизнинг энг яқин дўстимиз бўлган шу заараркунанда кишининг корбадини сезиб қолганимизда биз шу дўстимиз билан қандай муомалада бўлишимиз керак?..

³ Вуқу — воқе бўлиши, юз берини.

⁴ Жондек — ширин, азиз.

— Насиҳат қилишимиз, тўғри йўлга бошлашимиз керак бўлади.

— Жуда яхши... Башарти насиҳатга қулоқ солмаса-чи?

Зуҳуров бир оз жавобсиз турди, пиёласини ичиб бўшатди.

— Нима қилишимиз керак? — деб тараддулданди Зуҳуров, — албатта, сирини фош қилишимиз керак бўлар?

— Албатта! — деди жиддий турда Тўйчибоев. — Мен сизнинг қишлоғингизнинг ва районингизнинг душман билан кураша билиш иқтидорини синаб қарашиб учун шу уч-тўрт куннинг ичидаги зааркунандалик қилдим: Улардан бириси, уч гектар ғўзани сувга бостириш, иккинчиси, иккى минг боф қуруқ бедани ёндириш бўлдиким, бу сизга маълум!

— Хўш?

— Қишлоғингиз ҳам хўш, деб қолаверди, — деди кулиб Тўйчибоев. — Душманни тутиш иқтидорингиз йўқлиги устига ҳатто комиссиянинг меним устимдаги тўғри шубҳасига ҳам эътибор этмадингиз, аксинча мени оқлашга тиришдингиз...

Зуҳуров кейинги жумлалар билан тамом ҳайронликка тушди...

Тўйчибоев давом этди:

— Энди мен учинчи зааркунандаликка ўтаман... Бир ой сизнинг қишлоғингизда дам оладиган бўлсанм, колхозингизнинг кулини қўкка совуришимдан шубҳам йўқ... Мен бу ишда ёлғиз ҳам эмасман...

— Синаш учун колхозга зарар бериш! — деди ҳайрат ичидаги Зуҳуров. — Мен бундай синашга тушунолмадим?

— Албатта, тушунолмайсиз, шу билан бирга сиз меним зааркунандалигимни била туриб ҳам сирни очолмайсиз... Чунки сиз, қишлоқ ҳалқи ошналиктан қурбон бўлган ҳалқларсиз, мен буни яхши биламан.

Тўйчибоев Зуҳуровни лол ва маҳбут⁵ қўйгандан сўнг, ваҳший бир товуш чиқариб хаҳолаб юборди... Зуҳуров дармонсизлангандек узоқ тин олиб ичини бўшатди.

— Мен сизнинг феълингизга... сира ҳам тушунолмадим.

— Мен боя тушунолмайсиз, деб айтдим-ку, — деди Тўйчибоев яна заҳарханда билан, — агар тушунсангиз эртага эмас, ҳозироқ иссиқ ўрнингиздан туриб, меним тўғримда колхоз идорасига хабар берар эдингиз.

Зуҳуров яна уфлади.

— Мен сизнинг даъвойингизга ишонмайман!

⁵ Маҳбут — мағлуб бўлиш.

— Ишонмайсизми? Мен ҳозироқ сизга ҳужокат қилсан ҳам ишонмайсизми? Мен боя айтдим: меним бу ишда ёрдамчиларим ҳам бор, деб. Агар ёрдамчиларим бирор сабаб билан турган жойларини ўзгаришишмаган бўлсалар, ҳозироқ мен улар билан сизни таништиришга тайёрман!

Бу кейинги сўз Зуҳуровнинг тараддудини бартараф қилгандек бўлди.

— Хўп, таништиринг! — деди қатъий.

— Улар билан сизни таништиргунчалик бир шартим бор: танишганингиздан сўнг бу сирни менинг рухсатимсиз ҳеч кимга сўзламайсиз!

— Нега сўзламайман! — деди тааажжуб билан Зуҳуров. — Зараркунандалар очиқ маълум бўлгандан сўнг нега хабар бермайман?!

— Тўғри! — деди Тўйчибоев кулиб, — ёрдамчиларим фақат меним мажбур қилишим орқасида бу ишга қадам қўйганлар, улар бу ишда гуноҳсизлар... Тутиб берганингизда ҳам фақат мени кўрсатасиз, шунда ҳам фақат мен ижозат берган вақтимдагина!

Зуҳуров кўнди, бироқ энди унда бориб кўриш ва кўрмаслик тўғрисида иккиланиш бошланган эди. Тўйчибоев ўрнидан туриб кийина бошлади. Ёстиқ остига яширган тўппончасини олиб ичидан осди.

— Нега қўзғалмайсиз? — деди Зуҳуровнинг устига келиб. — Туринг, кийининг, сиз ҳам милтигингизни олиб чиқинг!

— Чиндан айтасизми?

— Чиндан, чиндан, мен сизни бирор мартаба алдаганмидим?

— Мен ишондим.

— Сиз кўрмасдан ишонманг. Қўзғалинг тезроқ. Нима, сиз мени аҳмоқ қилмоқчисизми?

Жекириниб айтилган сўнгги жумла билан Зуҳуров чор-ночор туриб кийинишга мажбур бўлди ва қандай балога йўлиқканман, деб кўнглидан кечирди.

Зуҳуров кийиниб бўлгач, ичкаридан милтигини олиб чиқишига борар экан, Тўйчибоев ўқдан кўпроқ олиш, эҳтиёт учун бир арқон ҳам олиб юришни тавсия қилди.

— Арқон нима учун керак?

— Кейин биласиз, ҳозир ола беринг.

Зуҳуров ичкаридан чиқди, йўлга тушдилар, беш-үн қадам қўргондан узоқлашганда Тўйчибоев Зуҳуровга қайрилиб тўхтади.

— Мен улар туралган қўрғонни кечаси топиб боролмайман, сиз бошлаб борасиз, — деди!

— ...?

— Улар кимнинг қўрғонида туришларини ҳозир айтаман... Илгари шуни билиб қўйингизким, бу ишимиз хайрли гап эмас, шунинг учун сиз йўлни биладиган кишисиз, бошқа жойлар билан бошланг!

Зуҳуров «хўп» дейишдан бошқа гап айтмади. Чунки ҳозирги қоронғи кеча каби қора бу иш билан мияси айнаган, муҳокамаси чувалган эди. Ўзи ҳам Тўйчибоев олдида илон томонидан авралган чумчуқдек ихтиёrsиз қанот қоқар эди.

* * *

Тевараги ғўза ва жўхори каби экинлар билан ўралган бу қўрғоннинг яқинигача бир қанча итлар акиллашиб келдилар. Итларнинг ҳужумидан қўрқсан бир мушук ирғиб, бўғотни тирноқлари билан тирнаб, қўрғон томига чиқиб кетди. Қўрғоннинг муюшидаги катта туб дараҳтда тинч ухлаб ётган паррандалар қанот қоқишиб партиллашдилар. Итлар ҳужумидан қўрқсан кимдир бирор ўзини жўхорилар ичига олди чори, узун бўйли жўхорилар шитирлашган товуш чиқардилар. Ёқимсиз, оҳангизз итлар товуши остида теваракдаги чигирткалар чириллаши эшигилмас бўлди...

Итлар беш дақиқа чамаси ҳуриб, сўнгра бирин-сирин қўрғондан узоқлаша бошладилар. Бир оздан сўнг қўрғон тевараги тинч ҳолга айланиб, ҳашарот товушлари эшитилди. Жўхориларнинг қўрғонга яқин жойи яна шалдираб кетди. Орадан икки кўлага чиқиб, секин-секин қўрғон девори остигача юриб келди. Шунда иккиси ҳам бир оз тўхтаб, недир шивирлашгандан сўнг қўрғон ихотаси бўйинча юри бошладилар. Қўрғоннинг уч томонидан айланиб, бўғотнинг қадди ерга яқинроқ қўринган бир жойида олдинда борувчи кўлага тўхтаб, бўғотни кузатди.

— Шундан.

Иккинчи кўлага жавоб бермади. Биринчи кўлага яна нимадир ғўринглади. Иккинчи кўлага қўлидаги таёқ каби нарсага суяниб, орқасини тутди. Биринчи кўлага иккинчининг орқасига минди. Остидагини тебратиб юбормаслик учун аста-секин унинг елкасига чиқиб қаддини ростлади, бўғотдан қўлтуғигача юкори кўтарилди. Ўзини томга олиш учун чамалаб қўрди, бўлдиролмади.

— Бир оз қаддингизни ростланг, — деди шивирлаб, остидаги инқиллаган товуш чиқариб кучанди. Устдаги ирғиб ўзини гомга олди.

Бўғот шитирлашиб остига тупроқ тўқилди. Томдаги бир оз ўзини ростлаб теваракка разм қўйди. Атроф ёришиб кетди, кўкда юлдуз учган эди. Узоқроқда ит ҳурган товуш эшитилди. Онда-сонда хўрор қичқирган товушлар қулоққа тўқинар эди.

Кўлага том бўйлаб эмаклаб кетди: кўрғон томи деворнинг шарқи билан жанубида бўлиб, шимол ва фарб қуруқ пахсадан иборат эди. Эмакловчи шарқий томдан ўтиб, жанубий томнинг ўртасигача келди ва шунда бир оз тўхтаб олгандан сўнг ҳовли томонни бўғотига қараб сурила бошлади. Бўғот лабига етгач, бошини жуда ҳам қуий қилиб ҳовлига мўралади: тун обдан қоронги бўлса ҳам ҳовлидаги қора кўлагалардан баъзи нарсаларни белгилаш мумкин эди: тўғридаги пахса девор остида қора бир сигир боғланиб турмоқда, ҳовли ўртасидаги зўр ёғоч катда бирор ухлаб ётмоқда; булардан бошқа, саҳнининг турли жойларида қора-қура нарсалар кўриниб кўзга чалинмоқда. Бўғот ёнидан мўраловчи буларни кўздан кечирар экан, гўё ўз ёнида бирорнинг товушланганини эшитгандек бўлди... То вушланиш қуйидаги бинодан келар эди: кимдир хуруллаган товуш чиқариб ухлар эди, шундан сўнг эмакловчи яна эмаклаган ҳолда орқасига қайтди.

Куйидаги кўлага ҳануз бўғот остида сўррайиб турар эди.

— Зуҳуров! — деди шивирлаб томдаги.

— Мен...

— Милтиқни менга узатинг.

Милтиқ узатилди.

— Арқоннинг бир учини менга ташланг!

Арқонни уни ташланди.

— Арқонни ушлаб, юқорига!

Зуҳуров эпчил эмас эди. Тўйчибоевга кўп мاشаққат бериб, базур бўғот олдига ўлтириб олди. Буёқдан хотиржам бўлган Тўйчибоев устидаги қора тужуркасини ўлтирган кўйи ешиб ташлади ва оёғидаги этикни ҳам икки ҳаракатда ешиб қўйди.

Зуҳуров бир нарса англамас эди. Кечалик «овга» янги чиқған ёш ўғридек кўнгли турли ташвишлар билан тўла эди.

Тўйчибоев ечилган тужуркасини кавлаб гугурт олди. Унинг тамаки чекиш учун гугурт ёқишидан кўрқкан Зуҳуров «Бунда ёқманг», деб танбеҳ ясашга мажбур бўлди. Тўйчибоев гугурт ёқмаганидек, унга жавоб ҳам бериб ўтиrmади.

— Сиз ана шу қорайиб кўринган тарновга эмаклаб боринг! — деди шивирлаб Тўйчибоев, — мен ҳовлига тушаман!

— Нима учун?

— Катда бирор ухлайди... Мен унинг бетига гугурт ёқаман, сиз уни таний олишга ҳаракат қилингиз!

Зуҳуровнинг аъзосига зирқироқ кириб кетди.

— Нима учун бу?

— Таниб олиш учун, дедим-ку.

Зуҳуров, номус кучли, Тўйчибоев кўрсатган томонга қараб эмаклади.

Тўйчибоев шарқий томнинг девор бошланган жойига келиб, шундан қўрғонга тушишни мувофиқ кўрди. Чунки бу ернинг сарҳоки⁶ йиқилганданми ёки қўрғон эгалари шундан томга чиқиб юрганданми, баҳарҳол устида ўлик тупроғи йўқ, ўзи пахсанинг бошқа жойларига қараганда пастроқ эди. Ўлик тупроқли бўлганда остига нураб товуш чиқариши мумкин ва бу Тўйчибоевга мағлуб эмас эди.

Тўйчибоев қулайлик билан ўзини пастга олди. Бир оз катни кузатиб тургандан сўнг бинолар ёни билан оғилхона, ошхона, уй ва энг охирида — бояги хуруллаган товуш эшитилаётган айвонга келди. Ёнига бешик қўйган бир эр ва бир хотин данг қотиб тўшақда ухлар эдилар. Бир оз тўхтаб айвоннинг нариги ёнига ўтди. Буниси дарвоза йўлаги эди. Йўлакка кириб дарвозагача борди. Қоронғида тимиристилаб занжирни топди. Таажжубланди, чунки занжир очиқ эди. Машақатланиб томга чиқиб юрганига пушаймонланди.

Секин-секин ерни босиб ҳовли ўртасидаги катда ухловчи устига келди. Ухловчининг бош томонига ўтиб тикилди, аниқлаш мумкин эмас эди. Юқоридаги, бўғотдан мўралаб турувчига қўли билан «Ҳозир бўл» ишорасини бериб, гугуртни олди. Қутичадан чўпни чиқара бошлаганда бўғот ёнидаги Зуҳуров бир нарса ишоратлар қила бошлади. Тўйчибоев унга қарамадими, ёки қараса ҳам унинг қўрқоқлигига тахмил қилдими, баҳарҳол чўпни дорига суртиш учун тегизганда йўлак томондан дарвозанинг аста фижирлагани эшитилди. ...Буни илгаридан сезиб турган Зуҳуров қўли билан «Қоч, яширин», ишорасини бера-бера томнинг нариги томонига эмаклаб кетди. Тўйчибоев қўрғонга киши кирмақда эканини фаҳмлаган эди... Катдан четланиб кетишга вақт тополмади. Секин турган жойида чўқди, иккинчи ҳаракатда ўзини кат тагига олди. Шундан бир-икки сония ҳам вақт ўтмади, йўлак оғзида бир кўлага кўринди. Кўлага айвонга ўтиб қарагандан сўнг тўғри катга томон кела бошлади. Кат-

⁶ Сарҳок — девор устига қўйиладиган серсомон лўмбоз.

нині худди Тўйчибоев яширинган жойига келиб тўхтади. Тўйчибоев келгувчининг оёғларидан қучоқлаб олса мумкин эди.

— Солиҳ, Солиҳ! — деб шивирлади ва қўли билан ухловчининг манглайнин туртди. — Солиҳ, Солиҳ!

Солиҳ чўчиб уйғонди, бир неча вақт кўзини очолмай турди.

— Мен, мен, Ҳамрабой.

Солиҳ бир оз уйқусини қочириб кўқдаги юлдузларга қаради.

— Вақт етдими?

— Етди, хулкарга қара.

— Кули?

— Кули шунда.

Солиҳ ўрнидан туриб ўтириди, устига кийимини илди ва шундаёқ этигини кия бошлади.

— Сиз чиқа беринг, мен ҳозир! — деди Солиҳ.

Кўлага шипиллаб йўлакка ўтди. У дарвозага етар-етмас Солиҳ катдан тушди.

Зуҳуров дарвоза теварагида бир неча кипшиларнинг юрганлари ни, дарвоза фижирлатганларини, катда сўзлашганларини аниқ-аниқ пайқаб ётди, Тўйчибоев тўғрисидаги англашилмовчилик яна унинг назарида ўн қат ортди. Дарвоза тевараги тинчиди, оёғ товушлари биттач, аста ётган жойидан бошини кўтарди ва эмаклаб бўғот ёнига келди, катга ва кат теварагига қаради. Катда бирор ётадими, йўқми, буни ажратолмаса ҳам кат ёнида Тўйчибоевни кўролмаганидан сўнг саҳнадаги ҳар бир қорани диққат билан кўздан кечириб чиқди. Томга чиқғанми, деб теварагига қаранди. Нарида Тўйчибоевнинг тужурка ва этигидан бошқа қора кўринмас эди... Бир неча вақт саҳнни таъқиб этиб тургандан сўнг ажаблана бошлади: осмонга ошдими, ерга кирдими, ёки... ёки, унинг ўзи айтганча, ёрдамчилари билан яна бир заараркунандалик сари қадам қўйдими?

Яна ўн дақиқа чамаси ўтгандан сўнг зерикди. Тўйчибоев тужуркаси турган жойга эмаклаб келди. Бунда тағин бир оз кутгандан сўнг ортиқ чидашга тоқати қолмади, этикни тужуркага ўраб ерга ташлади, милтиқнинг ўқини бўшатиб қўлига олди. Бир неча вақт ерга түшишга қулай ўрин излаб, боя Тўйчибоев қўргонга тушган раҳнадан қулайроқ ўрнини тополмади. Бирмунча қийналиб ахира ташлади, милтиқни янгидан ўқлаб бир оз илинжли ҳолда Тўйчибоевнинг кийимлари устида иккиласди: кийимларни олиб қайтайми ёки шу ерга ташлаб кета борайми, деган тараддулда эди. Ахира олиб қайтиш фикрига келди... Кийимни кўтариб йўлга тушди.

Кўрғондан қирқ-эллик одим йироқлашган эди, яқин орадан тўппонча товушини эшилди. Яна ўн қадам босмасдан иккинчи, учинчи мартаба ўқ отилиб, Зуҳуровнинг қулоқлари тиккайди ва тўхтади... Кўнглига кўркув аралаш таажжуб жойлашган эди. Яна ўқ отилди... Ўқ товуши олдиндан келмоқда эди. Зуҳуров одимини тезлатди. Энди ора-чора қулоғига кишиларнинг олағовури ҳам кела бошлади. Олағовур келган томонни аниқлаш учун йўл увотида ўсган девпечак ёнида тўхтади. Шу ҳолда йўл ёқасидаги рўза пайкалидан шатиршутир рўза тупларига тўқинган товушлар эшитилиб, девпечак орқали пайкалга мўралади: рўзалар ичидан сузуб уч кўллага ошиқа-ошиқа шу томонга келмақда эди... Зуҳуров бир оз тараддуд ичидан тургандан сўнг ўзини секин девпечак остига олди. рўза ичидан сузувчилар бирин-бирин увот орқали йўлга чиқа бошладилар. Учинчиси ҳам йўл устида тўхтади.

Зуҳуров улардан бирисининг оғир-оғир тин олаётганлигини сезар эди.

— Изимиизда одам бор экан! — деди бирови.

— Бор экан! — деди иккинчиси нафаси оғзига тиқилган ҳолда. — Меним оёғимга ўқ тегди, этигим қонга тўлди!

— Сўзлашиб туриш вақти эмас, — деди учинчиси, — бундан силжиб қолайлик!

Ҳар уч кўллага Зуҳуров келган томонга қараб йўл солди. Улардан бириси оқсаб орқадан бормоқда эди.

Зуҳуровнинг қалби қаттиғ телиб нафаси оғзига тиқилиб келгандек бўлди. Яна шу ҳолда товушланди:

— Қочма, отиласан!

Ҳали ўн қадам ҳам босмаган кўлагалар бирдан йўл устида тўхталди, бироқ девпечак остида турган Зуҳуровни бирови ҳам кўролмади.

— Бизда асбоб йўқ, деб ўйладингми? — деди бирови ва қарсэттириб тўппончадан ўқ узди.

Девпечак ичидан ҳам қарсилаган товуш чиқди. Кўлагадан бириси муқканча ерга йиқилди. Қолмиш икки кўлана икки томонга ажралиб олдинга югуриб кетди.

Зуҳуров милтиқдан бўш гилзани чиқариб янги ўқни жойлагунча қочқинчилар кўздан йўқолдилар. Зуҳуров ўқлаган милтиқни қўлида ушлагани ҳолда нима учундир қалт-қалт титрар эди ва йигирма қадам нарида жон чекишиб ётuvчига даҳшат билан қараб турар эди.

Девпечак ичидан яна ўқузилди, бироқ буниси ҳадафсиз⁷ отилган ўқ эди. Зуҳуровнинг қалтираган бармоғи тепкига ихтиёрсиз тўқинган эди.

Зуҳуровнинг шанғиллаган қулоги аллақанча оёғ товушларини эшитди. Кўз очиб юмгунчалик ўз теварагида ўнлаб кўлагаларни кўрди. Зуҳуров девпечак остидан чиқа бошлади. Кишилар йўл ўртасида хириллаб жон чекиша ётувчининг устига тикилдилар.

— Ким буни отди?

— Отилган ким ўзи?

— Ёппирай!

— Вой қудратингдан кетай!

Бирор жон чекишувларининг юзига гугурт ёқиб тутди. Яна олағовур қўпти:

— Ҳамрабой-ку!

— Қулоқ!

— Ҳамрабойинг ҳўқиз ўғриси бўған экан-да!

— Колхознинг бедасига ўт қўйиш ҳунари ҳам бор десанг-чи!

— Фўзани сувга бостиришга ҳам уста!

— Имонини ўғир⁸, Жонбой, оғзидан қони кепти!

Ҳангама ва кулги.

— Ким отган буни-а, бопланти-ку!

Тўдадан товуши дўриллаган аллаким овоз қўйиб чақирди:

— Зуҳуров, ўртоқ Зуҳуров!

Зуҳуров қўлида милтиғи билан ўртага келиб кирди.

— Мен... ўртоқ Тўйчибоев, сизми?

— Мен, мен...

Яна гугурт ёқилди, ҳамманинг кўзи Зуҳуровга тушди.

— Вой отангга раҳмат, Қурвон Зуҳуров!

— Мерган экансиз-ку Зуҳуров!

Зуҳуров олқишиларга қулоқ солиб турмади, чунки унинг кўзи Тўйчибоевнинг қип-қизил қонга беланган ўнг қўлиға тушган эди.

— А, а, сизга ўқ тегдими, ўртоқ Тўйчибоев?!

Бошиқалар ҳам ўз ичларидағи бу бегона ярадорга биринчи марта⁹ ба илтифот билан қарадилар. Тўйчибоев мажкруҳ қўлини қурсоғи тўғрисигача кўтариб, сўл қўли билан тўппончасини ушлаган ҳолда илжайиб турар эди.

⁷ Нишонсиз.

⁸ Имонини ўғириш — қазо қилаётган кишини мусулмон қавмida кетгина учун имонга келтирилади, яъни «Калимаи таййиба» айттирилади ёки тилга келмаса унинг ўрнига айтиб турилади.

⁹ Қурсоқ — қорин.

— Сиз яхши шогирдсиз! — деди кулиб Тўйчибоев,— коммунистикка лойиқсиз.

Зуҳуровнинг қулогиға мақтov кирмади. Кўлидағи милтиқи бирорвга бериб, ўзи Тўйчибоевнинг мажруҳ қўлини очиб қарай бошлади. Икки-уч томондан гугурт ёқилиб, ўрта обдан ёриди.

— Арзимайди, сал! — деди Тўйчибоев, — ўқ ўпид ўтди!..

* * *

Зуҳуров дарвозани уч-тўрт карра тўхтаб қоққандан сўнг занжир очилиб, ичкаридан кўйлакчан, яланг оёф бирор чиқди.

— Ким бу?

— Мен, Зуҳуров.

— Хуш келибсиз!

— Вақтсиз сизни бетинч қилганимиз учун кечирасиз, Холиқов, — деди Зуҳуров. — Гўёки... гўёки айтишларига қараганда қўрғонингизда қишлоқ учун заарали ҳисобланған бирор турар эмиш... Биз шу кишини текширгали...

Холиқов бошини қашиди, тараддудланди.

— Ким экан... оти нима?

— Солиҳ.

Холиқов чуқур сукутга борди... Бирор дақиқа чамаси Зуҳуровни куттириди.

— Ёнингиздаги ким? — деб сўради охирида.

— Ёнимдаги... ёнимдаги Солиҳнинг сизнинг қўрғонингизда турганлигига маълумот олган киши!

— Қоронғи кечада кишини тинчсиз қилишга ким унга ҳақ берган?

— Сизнинг хиёнатингиз! — деди заҳарханда билан Тўйчибоев ва Зуҳуровга мурожаат қилди: — Сиз бу одам билан ҳозирча баҳлашиб турмангиз!

Шу сўзни айтиб сўл қўли билан тўппончасини қинидан чиқарди ва ичкарига кира берди. Зуҳуров ҳам милтиғини отишга ўнглаб Тўйчибоевни таъқиб этди. Холиқов дарвозанинг табақасига суюнган ҳолда қолди.

Иккиси йўлакдан қўрғонга юзланмай туриб, қўрғон ташқарисида «тут, тут!» деган товушлар эшитилди. Олағовур кўтарилди... Иккиси орқага қайтишга мажбур бўлди.

Ташқаридан қўрғонни қуршаб олган колхозчилар деворлар ошиб, тушиб қочмоқчи бўлган Солиҳни тутиб келтирдилар.

— Қули қаерда? — деб сўради Солиҳдан Тўйчибоев.

Солиҳ жавоб бермади.

— Ўртоқ колхозчилар! — деди Тўйчибоев. — Тонг ёришгунча қишлоқ шўроси идорасида сақлаб бериш учун Солиҳни ва Холиқовни сизларга омонат топширамиз!

Колхозчилар дарҳол иккисини қўлтиғлашиб олдилар.

— Меним нима гуноҳим бор? — деб ялворди Холиқов.

— Сиз ўз уйингиздан ўғриларга жой бергансиз! — деб кулди Тўйчибоев.

Халқ тарқала бошлади. Солиҳ ва Холиқовни етаклаб бораётган колхозчилардан: «Тўғри юр! Силтанма, қадамингни чаққон уз!» деган мағурув ва амирона ҳайқириқлар эшитилди.

Тун бўйи уйкусиз кечинган Тўйчибоев билан Зуҳуров индаш-масдангина қўрғонга қайтиб борар эдилар. Кўп қон оққандан ёки тонг салқини тушганданми, баҳарҳол Тўйчибоев ўз вужудида бир увушкиш, титроққа яқин бир қалтираш ҳис қиласар эди.

Қишлоқ устидан кеча қоронғилиғи бир оз кўтарилиб, табиат қуюқ туман ичида каби гўзал кўринар эди. Теваракдан хўroz қич-қирган товушлар эшитилиб, онда-сонда қуш сайроқлари ҳам қулоққа кирап эди.

Яқин ўргадаги бир эшак ҳиқ-ҳиқ-ҳиқиллаб тургандан сўнг жуда ҳам баҳайбат ҳанграб юборди. Бу ҳанграп билан аллақайси дараҳтда ўлтуриб «чили-вили, чало-чилий» деган оҳангда сайраб ўлтурган жиблажибон сайроби эшитилмас бўлди.

Шарқ уфқидан аста-аста қоронғулик кўтарилиб, ўрнига субҳи содиқ жойлашмоқда эди.

1935 йил

1819 ЙИЛ ЁДГОРИ

Учқўрғонлик ўртоқлар менинг Умархон ва Маъдалихон даврига оид тарихий маълумотлар йиғиб юрганингимни сезгач: «Бизнинг қишлоқда Аҳмад амиркончи исмли бир чол бор, учрашсангиз, эҳтимолки, ундан баъзи маълумотлар оларсиз», — деган таклифда бўлдилар. Унинг ёшини 116 да деб эшигтгач, бориб кўришга қизиқсиндим. Учқўрғон район ижроқўми раиси ўртоқ Обид Махзумов ва яна бир неча дўстлар ҳамроҳлигига Аҳмад амиркончи турган жойга яёвлаб кетдик.

Учқўрғон қишлоғи Норин дарёсининг ёқасида қурилган, манзараси гўзал бир қишлоқдир. Нориннинг телба суви тошларга тўқиниб

«шув-шув» товиши чиқариб қуий шакллар ҳосил қилиб оғади, куннинг энг қизғин шамоли бетга уруниб туради.

Қишлоқдан анчагина йироқлашиб, темир йўлдан кесиб ўтгач, узоқдан дарё устига солинган кўпрук (темир йўл кўпругидан бошқа) кўринади. Бу кўпрукнинг бу юзи Ўзбекистон, нариги юзи Қирғизистон ҳисобланади. Кўпрук ёнига яқинлашгач, кўча юзида ўсган тут дарахти остидаги катда ёстиқча суюниб ўлтирган бир чолни ишорат қилдилар. Бу бояги Аҳмад амиркончи эмиш. Илгари йирик гавдали бўлса ҳам ҳозир эти қочиб, суклари ўлтирган, орқадан қаранганд 12-13 ёшли бола ҳолини эслатади. Юзидаги беҳад ажинлар офтобда қовжираган шафтолини эсга тушуради. Соғол-мурти оз, қовоқ халтимлари орасидан аранг-аранг кўз чизифи сезилади. Оппоқина ювилган, олди очиқ, кенг чит яхтагининг боғичини бўшгина боғлаб, тек ўлтиради. Катнинг остида ингичка, узун бўйли бир сув қовоғи юмалаб ётади. Кат теварагида бизларни кўргач, қовжираган кўзини каттароқ очишга тиришиб, қаддини ростланқираб ўлтиради ва ҳар қайсиз билан қўл олишиб кўришди. Қулоги бир оз оғир, товушни бирмунча кўтарибрак гапиришга тўғри келди. Менинг унинг зиёратига маҳсус келганлигим англатилгач, ўлтиришга жой кўрсатди.

Бундагилар чолнинг бу қадар ёшга кирганилигига ишониб етмайдилар. Шунинг учун мен уни бир оз синамоқчи бўлдим:

- Соғ-саломат, тетиккина ётибсизми, ота?
- Шукур, ўғлим...
- ... Асли қаерда туғилгансиз, ота?
- Менми? Мен Хўжандда туғилдим.
- Учкўргонга келганингизга кўп йил бўлғанми?
- 90 йилдан ортди.
- Нима касб учун келдингиз?
- Мана шу кўприкка қоровул бўлиб келдим.
- Ҳали ҳам қоровулмисиз! — деб кулиб қўйдим.
- Ҳа, қоровулман.

Айтишларига қараганды чол ҳануз ўзини кўпрукка қоровул деб билади.

- Хонлардан кимларни кўриб-кечирдингиз?
- Хонлардан... хонлардан Мадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрдим.

- Сиз «жаннатмакон»ни¹ кўрмадингизми?

¹ Эскилар Умархонни «жаннатмакон» лақабида яхши танийдилар (Муал.).

— Йўқ, мен кўрмадим. Мадалихоннинг 1256 ҳижрий ёки 1834 йил мелодий йилда Бухоро амири Насрулло томонидан ўлдирилганилиги менга маълум.

— Сиз Мадалихонни неча ёшда кўрдингиз, қаерларда кўрдингиз?

— Мен Мадалихон вақтида 15 ёшлар чамалик бола эдим. Ўзини Хўжандда кўрдим.

Қўлимдаги баъзи тарихий ҳужоатлар ва кишиларнинг ривоятларига кўра, мен бир даража Мадалихоннинг қиёфат ва сиймосини биламан. Бинобарин, унга бу тўғрида саволлар бердим. Жавоб қўлимдаги ҳужоатларга мувофиқ чиқиши билан баробар чол менга мажхул нуқталарни ҳам сўзлаб чиқди.

Яна бир қанча воқеалар устидаги саволларимга яхши жавоблар берди. Жумладан, Маллахон тўғрисидаги бир ҳикояси хонлар ваҳшатини очиқ гавдалантирилди, уни кўчириб ўтаман.

— Мен бир вақт Хўжандга бордим, — деди Аҳмад ота,— Маллахон Хўжанд теварагига қўргон олдирмоқда, шаҳарнинг ёши-қариси, хотин-қизлари зўрлик билан деворга ишлатилмоқда эканлар. Ҳар қандай узрни ҳам хон ва кишилари қабул қиласермас, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмас экан... Ой-куни яқин бўлган бир ҳомилали хотин шотида туриб қўргонга лой иргитар экан, туғиб юборди... Боласи ерга тушуб, жон берди, ўзи ҳам шотидан боласи устига йиқилиб, шунда ўлди. Бу ҳолга чидолмаган халқ хонга қарши қўзғолон кўтарди...

Аҳмад отанинг «амиркончи» деб аталишига сабаб унинг бир касби этикчилик бўлиб, дастлаб амиркон тери тикиб, Учқўргон теварагига тарқатганлиги учунцир. Ҳануз уни «Аҳмад амиркончи» деб атайдилар.

Чол бир неча марталар уйланган. Хотин-болалари ўлиб кетган. Ҳозир ўзи ёлғиз яшайди. Шундаги кўпрук қоровули ва қишлоқ мөҳнаткашлари ундан хабар олиб турадилар. Бу ёрдам бўлмаган кунларда чол қийналади.

Хайрлашар экан:

— Охунбобоевни кўрсангиз айтасиз, ҳолим оғир... Агар ўлсам ўзи кўмсин. Эсингиздан чиқармангиз! — деб зориллаб қолди.

Жубой.

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 6 июл, 154-(3321)-сон

ҚҮРҚҚАН ОЛДИН МУШТ КҮТАРАР¹

Тошкент шаҳар Дарвозаи Самарқанд мавзеси (Тошкент, Сталин районида) маданий оқартув ишларида олдинги бўлиши билан ат-рофдаги маҳаллалардан ажралар эди. Бироқ сўнгти йилларда бу мавзеъ гурӯхбозлик, безорилик ва шунинг сингари яна бирқанча бемаъниликлар манбаига айланди. Бу ерда Раҳимберди Худойбердиев исмлик беданабоз, Нуриддин Зокиров каби муттаҳам, Беркин Азизов, Карим Абдураҳмонов сингари безори ва Вали Усмонов кабилар мавзеънинг «катта»лари бўлиб олиб, хоҳлаганларича бўлмағурликларни қилиб келдилар. Улар пораҳўрлик ҳам қилдилар, жамоат мулкини ҳам барбод этдилар, шу атрофдаги колхозларнинг аъзолари орасида ифво тарқатиб, уларни бузулишга ҳам унладилар.

Беданабоз Раҳимберди халқдан йифилган 3 минг сўм оқчани еб қўйди. Нуриддин Зокиров «Иттифоқ» колхозининг 2 минг сўмини исроф қилди. Вали Усмонов бўлса ёрдам кассасининг 3100 сўм оқчасини совурди. Мавзеъдаги совет ходимларидан Шоусмон Шоқосимов, Абдулла Умаров, Карим Инъомов ва Шобилол Шоқосимов ўртоқлар ҳалиги ярамасларнинг хиёнатларини очишга киришдилар. Хиёнатчилардан баъзиларининг сирлари очилиб, ишлари терговгача бориб етди. Энди улар учун бу оғир аҳволдан қутулиш керак эди.

Узоқ ўйламай дардга илож ҳам топдилар. Бир кечаси йўлда Вали Усмоновга «босмачи» хуруж қиласди. Лўттибозлар илгаридан белгиланиб қўйилган планга кўра «шилиб кетган» босмачилар қилиб, Шоусмон ва Шобилол Шоқосимов, Абдулла Умаров ҳам Карим Инъомовларни кўрсатди. Шу «босмачилик» айби билан юқоридаги ўртоқлар қамоқقا олиниб, беш ой ётдилар. Ярамаслар яна лўттибозликни учига чиқарабердилар, уларнинг ўғрилифи, пораҳўрлиги ва ҳоказо ярамасликлари борган сари орта борди. Қизиги шундаки, уларга қарши бирон киши ҳам индамади, бирон идора ҳам ишларини суруштирмади. Ўғрилар эса баҳузур «иш»ни давом этдира бердилар.

Шу йил 15-сентябрда Ўзбекистон Олий судининг сайёр ҳайъати Дарвозаи Самарқанд мавзеъида ҳалиги «босмачилар»нинг ишини кўрди. Суд етти кун давом этди. Ўттиз бир гувоҳ сўралди, суд золи-

¹ Бу фельетон «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил, 21 сентябрь сонида Жўра Алимов имзоси билан босилган. Фельетоннинг ёзилиши сабаблари ҳақида Ҳабибула Қодирий ўз хотираларида ёзиб ўтади.

да минглаб халқ бўлди. Суд натижасида материаллар ҳалиги найрангбозлар томонидан уйдирилган бўхтон эканлиги аниқланди. Суд «айбдорлар»ни оқлади.

Суд ҳукмидан тамом рози бўлган мажлисда ҳозир бўлган халқ, «даъвогарлар»ни қаттиқ масъулиятга тортилишини сўради. Дарвоза Самарқанд меҳнаткашлари хиёнатлари очилган фирибгарларни дарров масъулиятга тортилишини талаб этади:

Жўра Алимов

«ЖИНЛАР БАЗИМИ»¹

Мавҳум ҳикоя

Отам бу ҳикоясини бошлаган вақтда менинг вужудимни кўркув ўраб олар эди-да, ичимдан: «Мени ҳам шундай жинларга йўлиқтирма», деб Тангрига ёлбориб қўяр эдим.

Кеча холам бизнинг уйга меҳмон бўлиб келган эди. Кечаси ошдан кейин отам, ойим, холам учовлари чой ичишиб ўлтирас ва ўтган-кетгандан сўзлашар эдилар. Сўз айланиб келиб яна ўша жинлар, парилар, девлар тўғрисида тўхтади. Отам бўлса ўзи кўрган «жинлар базими»ни сўзлашдан яна тийилолмади. Отамнинг бу ҳикояси, юқорида сўзлаганимча, менинг учун ортиқча ваҳимали бўлганидан дарров ўрнимга кириб, кўрпамга бурканиб ётиб олдим. Отам менга бир кулиб қаради-да, «жинлар базими»дан сўз очди:

«Янги уйланган вақтларим эди. Тирикчилик билан овора бўлиб, боғнинг поясига ўз вақтида қаролмадим. Бир куни пайт топиб боққа бордим, ток жуда ҳам ўсиб кетган, бардидан² ҳатто икки қаричгача ўсиб чиқсан эди. Шунинг учун ишкомларни шитоброқ тиккайтиришга тўғри келар эди. Боққа бора бошлаганимнинг тўртингчи куни кечаси бир оз ёмғир ёғиб чиқди. Гўё ёмғирни кутиб турган токлар яна ҳам ўсиб кетдилар, шўралар барди устига энгашиб, ишком устига олмаганим учун гўё мендан аразлагандек кўрунар эдилар. Мен нима бўлса ҳам поя ишини бугун битирмоқчи бўлдим. Эртага токни очмасам, ҳам ўзим учун, ҳам ток учун жабр қилған бўларман, деб ўйладим.

¹ Бу ҳикоя 1921 йилла нашр этилган «Шарқ чечаги» номли болалар журналида биринчи марта босилган эди.

² Барди — қамиш ўзагининг тагида ер бағирлаб ўсадиган ўсимлик, барғларни ўриб олинниб, токни ётпизиб кўндоқлагандан сўнг совуқ урмасин учун устига ёпилади.

Истакни³ озроқ олған эканман. Охирпешин⁴ вақтига истак тамом бўлиб қолди. Истак учун бозорга борай десам бир ишкомгина ямоқ қолди, ундан кейин бозордан қайтиб чиққунча кеч ҳам бўлади. Нима қилиш керак? Узоқ ўйлаб турмай, тут, қайрағоч ва тол каби дараҳтлардан истак чилпидим. Чилпиган истакларни йиғиштиргуңча ҳам бир чой қайнар вақт ўтди. Истакларни белбоғимға қистириб ишкомга кирдим.

Қош қорайиб, қоронғи тушган пайтда аранг поя ишидан қутулдим. Юз-қўлларимни ювиб, салла-чопонимни кийганимда обдон қоронғи босган эди. Бое ишлагани келган қўшнилардан ҳеч бириси қолмаған, ҳамма шаҳарга жўнаб кетган, кўчада чигирткаларнинг чириллаши, қурвақаларнинг қуруллашидан бошқа товуш йўқ эди.

Мен боғдан чиқғанда хуфтон бўлмаса ҳам шунга яқинлашиб қолған эди. Қоронғида туртиниб-туртиниб йўлга тушдим».

Отам холамга хитобан деди: «Сиз биласиз, бизнинг боғнинг тевараги қуюқ дараҳтлик майдонлар билан ўралган. Катта кўчага тезроқ чиқиб олиш учун мен шу майдонлардан юрдим. Майдон ниҳоятда қоронғи ва ваҳимали эди. Лекин мен қоронғида бепарво борар эдим, ёлғиз қоронғида туртуниб қийналар эдим. Катта кўчага чиқиб олмогим учун орада биттагина Ҳамдам хумдончининг чакалаги қолди».

Отам ҳикоясини шу ерга келтириб тақагач, мен кўрпамга яхшироқ бурканиб олдим. Отам сўзида давом этди: «Бир-икки қадам Ҳамдам хумдончининг майдонига томон юрдим... Йироқдан келган ёруғликни сезиб, теварагимга қарадим-да, ҳайрон бўлиб қолдим... қаршимдағи майдондан ўткир нур шарпаси тушар эди. Бугина эмас, кишиларнинг чағир-чугур сўзлашиб кулушлари, гижданг-гижданг билан чилдирма, ора-чора дутор, танбур, фижжак каби созларнинг заиф, аммо юракни қитиқлайтурған товушлари эшитилар эди.

Мен тонг қотиб бир неча вақт туриб қолдим. Дарҳақиқат, бойқушлар уяси бўлған бир вайронада бундай воқеанинг юз бериши кишини, албатта, ҳайрон қилас эди. Ҳолбуки, мен шу кун эргалаб ҳам шу майдондан ўғган эдим. Бу ерда бирор зиёфат бўлатурған бўлса.

³ Истак — тол, тут, қайраочнинг бураб юмшатилган ингичка новдалари, уни ток бағазларини боғлашда осон ишлатилади.

⁴ Охирпешин — соат тўртлар атрофи, аср намозидан олдинроқ пайт.

эрта билан унинг бир асари кўринар эди. Ёш-яланглар кундуз куни ҳаракат қилганларда, хара-кўчалар, деб фикримдан ўтказдим.

Мен базим бўлаётган майдон орқали ўтмоқчи бўлиб, девор на-храсидан⁶ ошиб тушдим... Ўҳ-ҳўй-ў-ўй, майдон ичи кундузгидек ёруғ, дарахт шохларига чироқлар осилган, ерларга ипак гиламлар ёзилган. Бир чеккага катта оқ самоворлар қўйилған, бир тарафда катта қозонлар қурилған, жиз-биз давом этар эди. Майдоннинг ўрта ерида юз чоғлиқ ёш-қари кишилар қуршалиб ўлтириб, дутор, танбур, чилдирма, ноғоралар чалиб базим қиласар эдилар.

Шу чоқда бир киши олдимга югурди ва базимдагиларга қичқириб:

— Мана, Ўсар акам ҳам келди! — деди.

Базимдагиларнинг ҳаммалари ҳам менга қарадилар.

— Келинг, келинг, Ўсар ака, поядан қутулдингизми? — дейишдилар.

Ўша онда уларга нима деб жавоб берганимни ҳозир эслаёлмайман, чунки жуда ҳам гарангсиган эдим.

Улар мени ўз ихтиёrimга қўймай, судраб, тортиб тўрга чиқардилар. Одатда мажлисга кириб ўлтиргандан кейин фотиҳа ўқилар эди. Бироқ, уларнинг ҳар турли савол ва муомалалари билан овора бўлиб, фотиҳа ўқиш ҳам ёдимдан чиқған. Бир оз эсимни йиғиб олгандан кейин мажлисдагиларни кўздан кечириб чиқдим. Кўпларини қайси жойдадир кўргандек бўламан... Аниқлаб қарасам, умримда қўрмagan-танишмаган ёт кишиларга ўхшайдилар. Фақат уларнинг мен билан худди танишларча муомала қилишлари, отимни атаб чақиришлари, қилған ишларимни сўраб, ҳатто бояги истак чиллиб юрганимни билишлари мени жуда ҳам ажабга қолдирган эди.

Орадан кимдир, билмадим, ғолибо мажлиснинг бошлиғи бўлса керак:

— Ўсар акамга дастурхон ёзилсин! — деди.

Тўрда ўтирганлардан яна бириси унга қарши чиқди:

— Илгари бир базим қилиб олайлик, сўнгра дастурхонга ҳаммамиз баравар қараймиз! — деди ва менга юзини ўгириб:

— Сиз ҳам базимни соғиниб қолгандирсиз. Илгари базим қилайлик-а? — деб сўради.

Менинг қорним оч бўлса ҳам, меҳмонлигим важҳидан унинг фикрига қўшилишдан бошқа чорам йўқ эди.

⁵ Хара — кўча-бекорчи.

⁶ Наҳра — раҳна, деворнинг ўпирилған жойи.

Созандалар созларини тўғрилай бошладилар. Созлардан танбур, дутор, гижжак, рубоб, чанг, най ва даф кабилар менга таниш бўлсалар ҳам, яна мен кўрмаган ва билмаган бир қанча созлар ҳам бор эди. Созлар созландилар, бир хил босиқ оғир машқ чалина бошлиди. Машқ сиҳрлик эди... Мен ерга сингиб кетарлик даражада эзилмоқча, асарланмоқча, ичимдан бир тўлқин келиб ўзимни қаерға ураримни билмай энтикмакка бошлидим. Созандалар ҳамон ҳалиги босиқ машқни секин-секин авжга чиқариб бордилар... Ахир чидаб туролмадим, пиқпиқ йиғлай бошлидим. Нега ва нима учун йиғлар эдим, буни ўзим ҳам билмайман. Узоқ йиғладим. Ниҳоят машқ битди. Битди, лекин мени ҳам ўзи билан бирга битирди. Икки тегирмон тоши орасида янчилган кишидек мажруҳ эдим. Қимир этгали мажолим йўқ эди. Кўзимни очдим. Мажлисдагиларнинг барчаси ҳам гўё бир кўздан менинг ҳолимга кулиб қараб турар эдилар. Мен ўз ҳолимдан уялиб ерга боқдим.

Созлар яна иккинчи машқни чалиш учун тайёрланар эдилар. Лекин мен ҳалигидек машқни эшишидан безор бўлган эдим. Юрагим гуп-гуп уриб қолди. Боягидек машқни яна бирини тингласам, эҳтимол ажалимдан бурун ўлар, ер билан яксон бўлар эдим.

Иккичи машқ бошланди. Машқ бошланиши билан бутун вужудимга ҳаёт суви югурди. Ўзимда аллақандай бир лаззат ҳис қилдим. Машқ фоятда шодликли эди. Бу машқقا не деб исм беришни билмайман.

Шу вақт ўргага ўн беш-ўн олти ёшлик бир қиз келиб кирди. Унинг соchlари жингила-жингила, юз ва кўзлари дўндуқ, устида яшил бахмалдан бурма қилиб тикилган чиройли дельвагай кийими бор эди. Бир неча қадам чалишиб ўргада юрган эди, оёғидаги қўнғироқлари жингираб кетди. Қиз машқ билан баравар ўйнай бошлиди.

Машқ давом этар, гўё нафис соз товушининг ели ўйинчи қизни ғайри ихтиёрий бир ҳаракатга келтиради. Дунёга бир шодлик, бир руҳ ёғади, гўёки ўликлар тириларлар, ерлар силкинарлар, тоғ-тошлар қуларлар, юлдузлар учарлар, дараҳт шоҳлари титрагандек бўларлар.

Ахир шодликларим юрагимга сифмади. Ўз эрким билан эмас, аллақандай бир куч ўтирган жойимдан тургузуб юборди. Қизнинг ёнига кириб мен ҳам ўйнаб кетдим».

Ойим билан холам ўзларини тутолмай кулиб юбордилар. Менинг бўлса кўз ўнгимга дадамнинг ўйнагандаги аҳволи келиб тўхтагандек бўлди. Дадам давом этди:

«Шундай, мен ўйнай бошладим. Нима бўлса ҳам қиз билан бир-дек ўйнамоққа тиришаман. Қиз мен билан бир оз ўйнаб тургандан кейин ўртадан чиқиб бир четга кетди. Лекин мен ўйинни тўхтатмадим, тўхтатиш хотиримга ҳам келмаган эди. Кишилар қарс уриб турадилар ва мени масхаралагандек қийқириб, оғиз-бурунларини қийшайтирадилар, лекин мен уларга парво қилмай, ўйинни давом эттираман...

Бир вақт алланарсага туртиниб ерга йифилдим. Ўзимни ўнглаб олиб яна ўйинга ҳаракат қилған эдим, тағин муккамча йифилдим.

Бир қанча вақтдан сўнг ўнгланиб ўрнимдан турдим ва кўзимни очиб теварагимга қарадим...

Орада на кишилар, на созлар ва на бошқалар — ҳеч ким, ҳеч гап йўқ!.. Қоп-қоронги майдон, бир ариқ ичида турибман...»

* * *

Мен отамнинг бу кўрган ҳодисасини муаллим афандига сўзлаган эдим, кулди: — Ваҳима, хаёлот! — деди.

— Чиндан ҳам ваҳимми, ваҳим бўлса кишида қандай воқиъ бўла-ди? — деб сўраган эдим, афандим:

— Келаси жума болалар ўртасида бу тўрида маълумот бераман, сен ҳам шу мажлисда ҳозир бўлсанг ваҳимнинг қандай воқиъ бўлишини билиб оласан! — деди.

Мен, албатта, жума куни мактабга бориб, афандимиздан ваҳимнинг кишида пайдо бўлишини эшитаман. Вақтингиз бўлса жума куни сиз ҳам борингиз.

Абдулла Қодирий — Жулқунбой

УЛОҚДА¹

Ҳикоя

I

Кечададамдан сўраб қўйғаним учун бу кун акам ҳам «Керак эмас, борма!» деган жекиришини қўлмади. Чойни наридан-бери ичиб, отхонага югурдим.

Дадам билан ойим:

— Оёғинг олти, қўлинг етти бўлиб қолдиёв! — деб кулишиб қолдилар.

Қашлоғични олдим-да, қора қашқамни яланғочлаб, уёқ-буёғини қашлаб чиқдим. Жонивор типир-типир қиласди, бош чайқайди, ер тепинади, дум силкитади... Шунинг билан менинг кўнглимга: «Худо хоҳласа келаси йилга бирор улоқлар чопайки, ҳамма мени: «Турғун чавандоз» деб атасинлар» деган орзулар тушади.

Улуғ ҳайитдаги ҳайитликка олдириған мўғор эгарча² билан ғалатиҳа қилиб тойчамни эгарладим. Тоғамга ялиниб-ялпогланиб олдириған ўрус юганни артиб-суртиб солдим-да, ўзим четроқдан туриб кам-кўстини кузатдим:

— Қуюшқони ҳам ўрнида, эгар ҳам яхши қўнған, қоринбоғиси ҳам жисп, югани ҳам тўраларникидек!..

Лекин умулдириғининг йўқлиғи бир оз кўнглимни ғаш қилди. Анчагина ўйлаб турганимдан кейин, акамнинг юган учун асраб қўйған қайиши эсимга тушиб, секингина ертўладан ҳалиги қайишни олиб чиқиб, умулдириқ ясадим.

Энди тойчам жуда ҳам гижинглаб, худда тўраларникидек бўлиб кетди. Уёқ-буёғини супургандан кейин устунга қантариб қўйдим. Энди қолди: оқ жужунча камзулимни, ўрисча шимни, амиркон этикни, баҳмал тўппини кийиш... Ана шундан кейин отга минсак чин тўрача бўламиз-да!

Ойимнинг бир қизиқ одати бор: ҳар қачон янгироқ кийим киймакчи бўлсан, кўзини ола-кула қилиб: «Қақшагир, кир қиласан, тўй-пўйга борганде киярсан!» — деб қарғай бошлайди. Озгина «шайтон йигиси» қилмагунингча иш ўнгланмайди. Бу гал ҳам ўшандоқ йигидан қилиб

¹ Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилған эди. Болалик давримнинг ёдгори бўлғани учун ортиқча ўзгаришлар киритмадим (Муал.).

² Мўғор-эгар — Самарқанд эгари ҳам дейилади. Асосан отни салт минганде ёки улоқ чопганда отга урилади, одатдаги эгарлардан кичикроқ бўлади.

олғанимдан кейин, кийимларимни кийиб, шоҳи қийиқчамни белимга боғлаб олдим. Ойимга билдириласдан секингина уйга кириб, дадамнинг кумуш чопқон қамчисини ичимга тиқиб, ташқарига чиқдим.

Хизматчи гүшт келтириб турган экан. Отхонадаги қора қашқани кўчага чиқариб туришга буюриб, гүштни ойимга киргизиб бердимда, ташқарига қараб чопдим.

Ойим орқамдан:

— Кийимларингни кир қилма, тойингни қаттиқ чоптирма, улоқчилар орасига кириб бирор ҳодисага йўлиқма, ўртоқларинг билан бир четдан туриб томоша қил! — деб жавраб қолди.

Хизматчидан отни олиб миндим. Тўнимнинг этакларини йигишириб, қашқачамнинг човига бир-икки қамч берган эдим, жонивор шаталоқ отиб кетди. Хизматчининг: «Ҳа, баракалла! Чавандоз!» деган товушини эшитиб, қаттиқроқ қамчилаб эдим, жонивор қашқачам кўтариб кетаёзди.

II

Чуқур ариқдан тойимни сурориб чиқаётганимда бир тўда улоқчи чавандозлар учраб қолдилар. Уларнинг баъзиси акамнинг ўртоқлари эдилар, мен билан сўрапдилар. Улардан бири акамнинг қаердалигини сўраган эди, мен эрталаб улоқча кетганлигини айтдим.

— Бизнинг Маҳкамбой улоқча жуда ҳам ишқибоз-да! — деди ҳалиги.

— Йўл бўлсин, бойвачча? — деб сўради мендан яна бири. Мен уялинқирадим:

— Улоқча! — дедим.

— Баракалла чавандоз! Баракалла Турғун чавандоз! — дейишиди улар. Айниқса мени «чавандоз» деб аташлари жуда ҳам кайфимни келтириб, ичимдан: «Отангга раҳмат», — деб кўйдим.

Биз бир дуркум отлиқ борамиз. Жонивор тойчам бошқа отлардан қолишимайди ва гоҳо уларнинг отларидан ўтиб ҳам кетади. Тойчам ўтақолса: «Отингиз жуда ҳам йўрға экан-да, бойвачча», — деб менга пичинг отишадилар.

Ҳар ким ҳар нарсадан баҳс қиласди, орада менга ҳам сўз қотиб қўядилар. Мен уяламан. Сўз уриниб яна Маҳкам акам устида тўхталди:

— Шу чоққача кўп улоқчи кўрдим, лекин Маҳкамдек улоқча серзавқини кўрмадим! — деди биттаси.

— Маҳкам бойваччанинг ота-бобоси улоқчи бўлиб келган-да! — деди Собир тегирмончининг ўғли. — Ахир ўн икки яшар укасини кўрмайсизми, шу ёшидан улоқ чопмоқчи!

Бу сўздан менинг аъзойи баданим жимирилашиб кетди ва оз қолдики кулиб юборсам.

— Дадам Маҳкамнинг бобосининг улоқ чопишини гапираберса киши ҳайрон қолади, — деди яна бир мўйлови шопдек йигит, — юз, икки юз чавандоз ичидан ёпла-ёлғиз улоқни ажратиб чиқар экан-да!

— У вақтнинг одамини улоқнинг пири десанг-чи! — деди Собир тегирмончининг ўғли.

— Отинг яхши ва билагингда куч сероб бўлса, сен ҳам улоқнинг пири бўлаоласан! — деди яна бири.

Мен бобомнинг мақтовини эшитиб, кеккайиб бормоқдаман... Шу пайтда орқамиздан от шаталоги эшитилиб қайрилиб қараган эдик, олдига бир ола эчкини ўнгарган, кўкраги очиқ, яктакчан, саман отлиқ бир йигитни кўрдик. У бизга етиб тўхтади ва ҳамма билан отустидан туриб сўрашди.

— Бу ҳафта ёрдамлашасиз-да, карвон! — деди кулимсираб Тўғон ака.

— Ҳа, бўлмасам-чи, сиздек оғайниларга кўмаклашмасам бўладими!

— деди ҳалиги йигит ва тўзумсизланди: — Қани, илдамроқ юринглар!

Йигит билан биргалашиб кетдик. Бир оз боргач, бизнинг отимизнинг оёғи билан чавандоз йигитнинг сабри тугади шекиллик, отига бирдан шартиллатиб қамчи берди ва қушдек учиб кетди. Биз фақат унинг: «Мен тезроқ борай», — деган сўзини эшитиб қолдик.

Энди сўз ҳалиги чавандознинг оти тўғрисида бошланди.

— Валаднинг оти жуда ҳам чопқир-да, — деди Тўғон ака. — Улоқчи бўлганингга яраша шундағанги отинг бўлса!

— Худди бодирафрафдек учади! — деди мўйлови шопдек йигит.

Шу вақт нима учундир ҳамма бирдан шарақлаб кулиб юборди. Кулги сабабига тушунмасам-да, мен ҳам уларга биргалашиб кулишдим.

— Бодираффи, бодисарсар? — деб сўради ундан аллаким.

III

Биз, акамга «Дўмбуровот» гузарида учрадик. Акамлар самоворчига палов дамлаб қўйиш учун ўзаро пул йиғиб беришгандан кейин, биз яна йўлга тушдик.

³ Шамолдек демоқчи.

Даланинг кўчаси қишдан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келатурған билқ-билқ гуппок тупроқ; йигирма-ўттиз улоқчилар бирданига йўл босиб, қайси отини чоптириб, қайси лўқиллатиб боради. Кўчани тўзон қоплаған, киши-кишини танимаслик ҳолга келган. Мен бўлсам уйга қайтиб борганимда: «Кийимларингни пес қилибсан!» — деб ойимнинг қарғашидан кўрқиб бораман.

Талайгина йўл босгандан кейин улоқ чопилатурған жойга етдик. Ўзи, тўрут тарафи кўз илғамайтурған даражада катта ва сайҳон бир ер экан. Бу жойга жуда кўп халқ йигилған, бундаги улоқчи отлар билан томошачи яёвларнинг ҳад-ҳисоби йўқ.

Катта садақайрағочнинг тагида иккита бордондек самоворга ўтин қалаб қайнатадилар. Ундан нарироқда бир-икки киши уч-тўрт қоп бодрингни бир-бирисига тираб қўйиб: «Мирза қирон бодиринг! Қасир-қусир бодиринг!» деб мақташадилар.

Акамлар саданинг остига — самоварчининг палосига отдан кўндилар. Кун қизифида туриш қийин бўлгани учун мен ҳам тойчам билан садақайрағочнинг бир бағрига бориб турдим. Теваракдаги кишилар бир менга ва бир тойчамга қарайдилар. Мен уялиб тойчамнинг ёлини тарайман. Теварагимдаги кишилар орасида вағир-вуфур гап, тўзумсизланиб улоқнинг бошланишини кутадилар. Бириси: «Бу кун улоқ қизимайди», — деса, иккинчиси: «Бекор айтибсан, бу кун улоқ жуда ҳам қизийди, чунки Салим билан Мурод чавандозлар келар эмиш», деди. Яна бири: «Ҳа, ҳа! Агар Салим келса, улоқ жуда ҳам қизир экан», деса, аллаким: «Салимнинг оти қозоқи от, қамчи кўтармайди, ҳайт деса бас!» — дейди. Тағин биров: «Улар уч киши эди, икки йилдан берли бири кўринмай қолди, ана ўшанисига чавандоз боласи бас келолмас эди!» — деса, яна аллаким: «Ўлма, ўлма! Мен ҳам шуни кўпдан бери кўрмайман, гирдигумдан келган, ердан бичиб олгандек йигит-а?» «Балли, балли! Отангга раҳмат, худда ўша йигит, қанча сўроғласам ҳам ҳеч кимдан дарагини билолмадим!»

Шу йигитнинг устида анчагина жанжал бўлиб олди, бири: «Ўлиб кетган», — деса, иккинчиси: «Гирик!» — деб қичқиради. Уларга яна бириси қарши туриб: «От босқан, докторхонада ўлган!» дейди, сўфироқ бир одам: «Биروفга ёмон нафас қилманглар!» — деган эди, алла-қайси киши: «Ўлса ўлгандир, бунга нима жанжал!» — деб қўйди. Тағин биров: «Бекор ҳам ўлтирибмиз-да!» — деб кулди. Яна: «Сираси-сираси!» Тағин шовқин-сурон, яна: «Ҳа, ҳа!» Тағин: «Йўқ йўқ...».

Бир кишининг «Ана улоқ келди!» деб юбориши билан ҳамма тип-тиңч бўлиб улоққа қараб қолди. Яна бир оздан кейин: «Улоғи ён

экан! Яхши чавандозга учурвоқ ҳам бўлмайди!» «Шуниси тузук, шуниси!» — деган жанжал бошланган ҳам эди, майдонга икки чавандознинг от ўйнатиб кириши ҳамманинг товушини ўчириб қўиди ва секин-секин: «Салим чавандоз!», «Мурод чавандоз!» деган шивирлашишлар эшитилиб қолди.

— Қораси Салимми, чўтири-чи?

— Салимнинг билаги кучликка ўхшайди!

Чавандозларнинг бириси кўк човкар ва иккинчиси ола отга мингани баҳайбат чапан йигитлар эдилар. Булар келгандан кейин халқ чидамсизланиб қолди:

— Ана энди чин улоқ кўрасан! — дейишадилар.

— Бу кун қиёмат улого бўлар экан! — деб бошларини чайқатиб қўядилар.

— Муроднинг отини кўр, худда қаноти борга ўхшайди.

— Кўк човкарни айтасанми, тўруқними?

— Ҳар иккаласига от етмайди, иккови ҳам яхши зот!

— Қулоғи чимирилган от чопқир бўлади!

— Қулоқда гап йўқ, гап зотда!

— Йўқ, йўқ! Серкишновда, ўзим синааб кўрдим!

— Қора от чопқир бўлади, деганлар, қораси яхши, қораси!

— Дадам раҳматлиқ от олганда туёғига диққат қиласар эди, гап туёқда.

Баҳслашадилар, ҳар ким ўз ёнидаги билан талашда. Мен ҳам шу тўғрида ўйлаб, уларнинг айтган нишонларини қора қашқамдан қидириб топсан суюниб, топмасам куюниб тураман.

Маҳалламиздаги ўртоқларимдан Нурхон, Ҳайдар соқов, Шоқир мишиқилар ҳам отларини лўқиллатишиб келиб қолдилар. Биз тўртовимиз отларимизни қатор қўйиб, уёқ-буёқдан гаплашиб турдик. Нурхон дадасидан ола йўргани сўраганда қилған баҳонаси ни айтиб кулади, Ҳайдар соқов саман отининг йўлда Шоқир мишиқининг байталига қараб кишнаганини айтиб, Шоқирни масхара қиласди. Кулишамиз. Шоқир бўлса бурнини торта-торта: «Уялиб кетдим, бундан сўғун бия минмайман», — деб қизариб-бўзаради. Отимнинг умулдириғига уларнинг ҳаваслари келиб баҳосини сўрашадилар, мен: «Ўн беш таңга», деб кумуш қамчини ҳам кўрсинлар учун ўйнагансимон эгарнинг қошига «так-тақ» уриб қўяман. Улар: «Қани-қани, кумушми?» — деб қамчини қўлимдан олиб кўрадилар. Мен секингина бошимни қимирлатиб, ўзимда аллани-

ма сезинаман. Уларнинг отларига, ўзимнигига, кийимларига, кийимимга қараб, ўзимни улардан аллақанча юқорида кўраман. Ҳайдар соқов тутила-тутила... «Келинглар, бир чоптирайлик», — деди. Нурхон кўнмаса ҳам юганидан тортиб олиб кетишиди. Уларнинг орқасидан Шокир ҳам байталини югуртириди. Чидаб туриб бўлмас экан, улар орқасидан тойчамга бир қамчи бериб юборган эдим, жонивор икки ямлаб бир ютиб, ўн одимда уларни йўлга қолдириб кетди. Анчагина узоқлашғанимдан сўнг орқамдағиларга қараған эдим, ҳамманинг кўзида мен эканман. Яна қаттироқ ҳайдадим. Қирнинг бир чеккасига бориб, отимни тўхтатдим, талай вақтдан кейин улар отларини лўқиллатишиб ёнимга етдилар. Бу ерда отларимизнинг чопқирилиги тўғрисида сўзлашдик. Нурхон отининг чопмаслигига акасининг иссиқ ҳолда сув берганлигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳайдар соқов бўлса Эсон кўкнорининг ўғлини сўка-сўка:

— Бозорга ун учун бораётганимда бехос том бошидан гувала ташлаб юборди. Шундан бери қамчи билан юз минг урсанг ҳам жонивор қулоғини чимириб, ҳуркиб тураберади! — деди.

Менинг қашқачам тўғрисида Ҳайдар айтади: «Сенинг — дейди, — отингга ҳеч от боласи етмайди!» — дейди. Нурхон айтади: «Отдан сенинг баҳтиңг бор экан, лекин, — дейди, — ем ҳашакни ўзинг бер, хизматкорга ишонсанг отингни бузиб қўяди, ўртоқ, мен сенга бир айтиб қўйдим», — дейди.

Шу ерда узоққина сўзлашиб тургандан кейин яна отни кейинга қараб қўйдик. Тағин улардан ўзиб кетдим. Халққа яқинлашғанимдан кейин «Мени ҳам таниб қўйсинлар» деб қашқачамни уст-устига қамчиласим борми, шамол-дая, шамол... энди халқ бир ўзимга ва бир қора қашқамға тикила бошлади. Мен бўлсам, «Мени энди танийсизлар!» деб тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тараф турабердим.

IV

Томошачилар орасида яна олағовур қўпти:

«Ана, улоқнинг солиғини йиғаётубдилар! Улоқ ҳозир бошланади!», «Мурод чавандоз ҳам турди!», «Салим қалпоғини кийди!», «Рўзи қассоб улоқни бўғизламоқчи, пичоғини қайраяпти!», «Бойваччалар ҳам қўзғалишдилар!», «Салим чопонини ечмоқчига ўхшайди!», «Ҳай баракалла, шоввозлар!»

Ўртоқларим билан мен ҳам улоқнинг тезроқ бошланишини кутмоқдамиз. Чавандозларнинг қайсиси түнини ечмоқда, баъзиси отининг айлини тортмоқда ва қай бирорлар улоқнинг солигини бермоқда эдилар. Акам ҳам шоҳи салласи билан беқасам түнини менга берриб, ўзи ўртага от ўйнатиб кетди.

Улоқчилар бирин-сирин ўртага жум бўла бошлаган бўлсалар ҳам, ҳануз улоқ ўртага кирмаган эди. Ҳамма томошачилар сабрсизланниб: «Шу тобгача тия бўғизласа ҳам бўлар эди, улоғи яхлаб қолдими?» — дейишадилар.

Орадан талай вақт ўтгандан кейин бўғизланган улогини олдига ўнгариб Ориф саркор ва унинг орқасидан бояги машҳур чавандозлар қалпоқни чаккага қия қўйиб, эгарга қийшиқ ўлтириб ўртага кирдилар. Томошачилар улоқни кўрганлари он: «Хоҳ, жонвор, бормисан!» дейишадилар.

Орадан аллаким: «Улоқнинг қони яхши ювилдими?» — деб сўраган эди, Ориф саркор:

— Хотиржам! — деди ва улоқни шалқ этиб ерга ташлади, сўнgra халққа яқинроқ келиб:

— Оғайнилар! Бола-чақаларни четта чиқаринглар, от оёғида қолғилиқ бўлмасин, ўзларинг ҳам эҳтиётроқ жойда туринглар, ҳайвон билан бўлган иш қийин! — деб вағз айтди.

Ориф саркор халқдан фотиҳа олиб, отини югуртириб тўдага кетди. Томошачилар тўдадаги ўз яқинлариға: «Бу кун ғайратларингни кўрамиз-да!» деб бақиришадилар.

Улоқ бошланди...

Бириси олади, иккинчиси торгади. Иккинчисининг ёнига учинчиси ва тўртингчиси қўшилиб, бирдан саккиз томонга тортқилашадилар, орага четдаги улоқчилар ҳам сиқилишиб кириб, яна улоқни бўйдалашадилар. Жуда қизиқ... Ҳар ким улоқни ўз тақимиға босиш ҳаракатида, лекин улоқнинг думидан, оёғидан, ёлидан тортувчилар жуда ҳам кўп. Тўдадан олиб чиқиш жуда қийин. Баъзан улоқни тўдан олиб чиқувчи ҳам кўриниб қолади, бироқ унинг кетидан улоқчилар чуғурчиқдек ёпирилишиб, ўн-ўн беш қадамда тутиб оладилар. Яна тортиш бошланади. Бу ёқдаги томошачилар:

«Тақимға бос, тақимға!», «Отнинг бошини қўй, човифа қамчини шифаб бер!», «Бўш келма, маҳкам тут!», «Юганни бўшат, қамчинингни тишлиб ол, ёнингга алақисма!», «Олдинг, олдинг! Берма, чапга бурил, чапга!», «Тут, қўйма!», «Вой тўймагур, бериб юбординг-а,

ўз кўнглингда сен ҳам улоқчисан-да!», «Отинг ҳаром қотсин, отми, эшакми— бу ҳаром ўлгуринг?...»— деб ҳар хил товушда бақиришадилар. Улоқ ерга тушиб кетиб қолса, томошибинлардан баъзиси югуриб бориб ердан улоқни азод кўтариб олади, укасими, ошнасими,— ишқилиб бирорта яқин кишисига тутқизмоқчи бўлади. Лекин бошқа чавандозлар улоқни ундан олмоқчи бўлиб устига дув йифидалар, у бермасликка тиришади, бошқалар ўртага санжоб қилиб сиқадилар. Бечора анчадан кейин оқсоқланиб ёки қўлини силаб ўргутдан аранг чиқиб келади. Чеккан азобини сўзлай-сўзлай бир четга кетади.

Отаси боласини, акаси-укасини танимайди, чанг-тўзон, терланган, пимилган, ҳар ким улоқни тақимға босиш қайғусида. Бош ёрилиб, кўз чиққан билан, отдан йиқилиб қўли синган билан парвойи-фалак... Ишқилиб, улоқни тақимға босилса бўлди... Тақимға босиш ўзи жуда ҳам нашъалик-да!

Лекин тақимға босиш ҳар кимга ҳам мұяссар бўлавермайди, тақимға кўпроқ босувчилар бояги чавандозлар; азобланиб, ўлаёзид бўлса ҳам улоқни тағимға босгач, отта қамчи бериб эллик-олтмиш одим нарига қочиб борадилар-да, яна орқадагилар тарафидан ўрагиб олинадилар. Яна тортиш.

Улоқ бошланганидан бирор соат вақт ўтган эди. Бирдан улоқчилар сув қўйғандек тинчидек, тортиш ўрнига тўпланишиб қолдилар. Биз, отлиқ-яёв томошибинлар ҳам ҳаммамиз ўртага югуришдек. Мен кейинроқ борганим учун отлиқ-яёв халқ ўртани сириб олган эди. Мен чеккада қолдим. Ҳар қанча уринсам ҳам ўртага киришнинг эпи бўлмаганидан кейин одамларнинг оғзига қараб турдим. Лекин улоқчилар орасидаги ҳодиса ҳаммага ҳам номаълум эди. Ҳар кимнинг юзида таажжуб ва бир-бирисидан: «Нима гап?»— деб сўрашар эди.

Бир неча дақиқадан кейин: «Қимирлатманг, қимирлатманг!» деган товуш эшигидиб, халқ яна таажжубга тушди.

— Нари бўлинглар, ҳовв! — деб ўртадан бирор бақириди.

Халқ бир четлик бўлиб, йўл очди.

— Нима гап, нима гап?

— Ҳеч нарса эмас... Эсонбойни от босибди!

— Қўрқинчли эмасми?

— Йўқ, сағал.

Кишилар бир-бирларига қараб: «Фалакат-фалакат»,— дейишдилар. Нари тур-бери тур қилиб, беш-олти киши отга босириқ бўлганни ўртадан олиб чиқдилар. Кишиларнинг кўмаги остида келтириб,

саданинг остига ётқиздилар. Дарров бир киши аравага юборилди, биттаси ўзига келармикан, деб ўлукдек бўлиб ётган Эсонбойнинг юзига сув сепиб кўрган эди, қимир этмади.

— Беш-олти отнинг тагида қолди-да, бечора!

— Ўнта отнинг тагида қолса ҳам ҳеч гап эмас-ку, бироқ қалтис-роқ жойидан босганга ўхшайди...

— Умри боқи бўлса ҳеч гап эмас.

«Бечора бултурги ҳайитда менга ярим сўм ҳайитлик берган эди. Илоҳи яхши бўлсин», деб кўнглимдан ўтказдим.

Арава келди. Эсонбой акани аравага ётқиздилар. Акам уч-тўртта ўртоқлари билан арава ёнида Эсонбойни кузатиб шаҳарга жўнаб кетди.

— Шўр пахта қилсин, кепак қиздириб боссин, — деб халқ чувирлашиб қолди.

Улар жўнагандан кейин улоқ яна бошланиб кетди. Мен улоқ ту-гагунча томоша қилиб турдим. Лекин яхшики энди ҳеч кимни от босмади.

* * *

Кеча мени от қоққан экан. Ўрнимга киришим билан тирракдек қотиб ухлабман. Эрталаб ойим: «Тур, тур тезроқ, даданг келса нах ўлдиради!» — деб кўрпани тортиб ташлади. Мен уйқулик кўзим билан: «Дадам бозор кетмадими?» — деб сўраган эдим, ойим:

— Эсонбойнинг жанозасида! — деб жавоб берди.

Менинг уйқум ўчди.

Абдулла Қодирий

Ҳикоялар 1936 йилдаги қайта наширидан олинди

ЎҚУШ — ЎРГАНИШ

Майдо ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежсаши керак

Майдо ҳикоялар устаси Чехов сўз тўғрисига келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш ў ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қиласди. Ўзи айтади: «Майдо ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилғандан кўра, керақликларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўлатурған ортиқча деталлар ҳам бўлмайди. У бутун деталларни ўзи айткан асосда ишлатади. «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртингчи кўринишда, албатта, отилиши керак, йўқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдидир».

Унинг «Буқаламун» ҳикояси ҳам бошқа кўп ҳикояларидай (журнализмнинг 10-сонида «Чиновникнинг ўлими» номли бир ҳикояси ҳам босилган эди) ғоят сиқиқ, қуюқ ёзилгандир.

Унинг сўзга хасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни, айтмакчи бўлган фикрининг тушунилишини оғирлаштирмайди. «Буқаламун»да воқеа йилнинг қайси фаслида бўлаёткани айтилмайди, аммо бундаги сўзлардан фаслдан аниқлаш мумкин. (Албатта, бу сўзлар йилнинг фаслини билдириш учунгина келтирилмайди). «Палтномни еч-чи, Елдирин... Кун жуда исиб кетди... ёмғур ёғса ҳам ажаб эмас».

Қуйидаги сўзлардан воқеа тушки овқатдан кейин бўлаётканини ҳам билиб бўлади:

«Теварак жим. Майдончада ҳеч ким кўринмайди. Дўкон ва қовоқхоналарнинг эшиклари очиқ, ҳувуллаб турадилар. Бу эшиклар ёнида гадой ў ёқда турсин, бир зоф ҳам кўринмайди».

Мана булар икки мақсад кўзда тутилиб айтилган сўзлар бўлиб, иккинчи мақсад мантиқий равишда биринчисидан келиб чиқади.

Деталлар (воқеани ташкил этган воқеачалар) ҳам ўзи ёлғиз қолиб, кераксиз сўз бўлиб қолмайди. Масалан, ҳикоянинг болсида «Очумилов янги шинел кийган» дейилган экан, бу нарироққа бориб, шинелнинг ечилиши, яна кийилиши билан боғланади.

Хрукеннинг ўнг қўлини юқорига кўғариб, халойиққа қонаған бармоғини кўрсатиши, унинг: «Энди, шу мајхруҳ бармоғим билан эҳтимолки бир ҳафта ипга ярамасман», деган арзи Очумиловнинг: «Сен ахмоқ, қўлингни тушир! Айб ўзингда!» деб қичқириши билан боғланган.

¹ Буқаламун — Африкала бўлатурған бир турли эчкемар. Буқаламун ўзининг пўстини тез ўзгартира олади. Қаерда турса ўша ернинг туснига кира олади (Муал.).

Ҳикояни «сер сув» (кўп сўзли) қиласурған нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумиловнинг «Буқаламун» эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмаса, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов буни ўзи айтib бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади.

Очумиловнинг дастлабки фикри:

« — Итни ўлдириш керак, қутурған бўлса ҳам ажаб эмас».

Ит генералга қарашли, дейилгандан кейин:

« — Ит нозик, сен ҳўқиздай, бўйингни қара!»

Яна ит генералники эмас, дейилгандан кейин:

« — Генералнинг итлари қимматбаҳо нарсалар эди. Бу бўлса, эгасиз дайди итга ўхшайди. Эпақалиқ юнги ҳам йўқ. Шундай бемаъни итни ҳам сақладидими киши!»

Яна, ит генералники, дейилгандан кейин:

« — Балки қимматбаҳо зотли итдир».

Ошпаз, ит генералники эмас, дегандан кейин:

« — Бу эгасиз дайди ит».

Ит генералнинг акасига қарашли экани маълум бўлганда:

« — Яхшифина ит кўринади. Ўлгунча югурдак кўринади».

Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжитади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди.

Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган эди: «Чеховнинг импрессионистларга² ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан».

Толстойнинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дайди: «Табиатни тасвир қилганда майда бўлаклар олиш ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганингда кўз олдингта бир манзара келсин».

«Буқаламун» ҳикоясидан бирон сўзни чиқариб ташлаш ёки бирон сўзни кўшиш мумкин бўлмаганлиги, сўзга нақадар диққат қилғанини кўрсатади.

*Абдулла Қодирий — Жулқунбой
«Совет адабиёти» — 1936 йил, 3-сон.³*

² Санъатда рассомнинг, санъаткорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, ҳисстийғу ва таассуротларини бевосита акс эттириш.

³ «Совет Адабиёти» — «Ўзбекистон Шўро Адабиёти» журналининг кейинги номи.

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Ёзувчи тилга олган шахсларни танишитирув асарларнинг жойлашув тартибига кўра берилди

Тошқун — Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин (1883 — Тошкент — 1964) матбаатчи, ёзувчи, шоир, муаллим. Бир неча мадрасаларда ўқиган. Эски ва янги усул мактабларида ўқитувчилик қилинганди. Матбуотда фаол иштирок этган. Бир неча китоблар муаллифи.

Фози Юнус — (1885-1942) Тошкент шаҳрининг Охунгузар маҳалласида бинокор уста оиласида туғилган. Эски мактабда ва Тошкентдаги «Бароқхон» мадрасасида ўқиган. Матбуотда фаол қатнашган. «Иштирокиён», «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида муҳаррир, «Муштум» журналида (1923-1925) бош муҳаррир бўлиб ишлаган. Кўплаб ҳажвий ҳикоялар, фельетонлар, кичик саҳна асарларининг муаллифи ва асарларнинг таржимони. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий — (1875 — Самарқанд — 1919 — Қарши). Туркистонда жадидлик ҳаракатининг раҳбари — ёзувчи, журналист, матбаачи, жамоат арбоби. Уламо оиласида туғилган. Мадрасаларда таълим олган. Самарқанд қозихоналарида мирзолик қилинганди. Арабистон, Миср, Туркия ва Россия мамлакатларига саёҳат қилинганди. Беҳбудий қадимийлар ва мустамлакачилар сиртмоғидан фақат маърифий йўл билангина қутилишни тарғиб қилиб чиқған.

Хуршид — Шамсиддин Шарафиддинов (1892 — Тошкент — 1960) шоир, драматург, режиссёр, таржимон.

Мирмулла Шермуҳамедов (1886-1923) Тошкентнинг «Махси-дўзлик» маҳалласида туғилган, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермуҳамедовларнинг акаси, ўзбек театрининг биринчи танқидчиларидан.

Элбек — Машриқ Юнусов (1894 — Тошкент вилояти, Хумсон қишлоғи — 1942). Шоир, носир, тишлинос, таржимон, танқидчи. Шеър ва ҳикоялари ўша вақтдаги вақтли матбуотда чоп этилган, мактаб ўқувчилари учун дарслклар ёзган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ғулом Зафарий (1889 — Қўқон — 1944) ўзбек шоири ва драматурги. 20-йилларда машҳур бўлган «Ҳалима» драмасининг ҳамда «Татимбой ота», «Эрк болалари», «Турғунбой» номли пьесалар-

нинг муаллифи. Асарлари ўзбек профессионал болалар театри ва драматургиясининг пайдо бўлиши ва шаклланишига асос бўлди. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Клеблеев Ориф Шокирович (1874 — Тамбов губернияси — 1918 — Хўжанд) 1915 йилдан Хива ва Хўжандда Чор армиясида хизмат қилган. 1918 йилдан РСФСР Миллий ишлар халқ комиссари, «Иштирокион» газетасининг ташкилотчиларидан ва биринчи муҳаррири.

Керенский Александр Фёдорович — 1917 йил 7 февралидан 25 октябргача Россиянинг Вақтли ҳукумат бошлиғи бўлиб турган. Эсерлар партиясининг ва Вақтли ҳукумат Давлат думасининг аъзоси.

Шералихон Ҳожибек ўғли — 1842-1845 йилларда Кўқон хони бўлган. Ўз укаси Норбўтахоннинг набираси Муродхон хонлик даъвосида ўлдиртириб, ўзи ҳам ўн бир кундан кейин Мусулмонқул томонидан ўлдирилиб, Худоёрни хон кўтарадилар.

Худоёрхон Шералихон ўғли — (1832-1881), (1845-1858; 1862; 1863-1875) — йилларда Кўқон хони бўлган.

Маллахон — Худоёрхоннинг акаси, 1856-1858 йилларда Тошкент ҳокими бўлган, укаси Худоёрхонни таҳтдан қувиб, 1858-1861 йилларда Кўқон хони бўлган. Маллахонни Алимқул бошлиқ қипчоқлар ўлдиргандан кейин Шералихоннинг набираси, Салимсоқхоннинг ўн ёшли ўғли Муродхонни 1861 йилда хон кўтарадилар. Шу вақтда таҳтни ташлаб кетган Худоёрхон яна таҳт учун урушиб уни эгаллайди. Бухоро амири Музafferиддин 1862 йилда ўзаро ўзбек-қипчоқ низоларидан фойдаланиб, Кўқонга юриш қиласи, Худоёрхонни ўзи билан бирга олиб, мамлакатга Муродхонни хон қилиб қолдириб кетади. 1963 йилда Муродхонни Алимқул ўлдиртириб, ўрнига Маллахоннинг ўғли Сайд Султонни хон кўтаради. Амир Музafferиддин Султон Сайдни бир муносабат билан Жиззахга чақиририб, шу ерда қатл эттиради.

Муҳаммад Шариф оталиқ — Шералихоннинг хонлиги даврида Бухоро амири томонидан Тошкент ҳокимлигига қўйилган эди. Уни Шералихон ўлдиртиран.

Салимсоқбек Шералихон ўғли — Худоёрхоннинг катта акаси, Муҳаммад Шариф оталиқдан кейин Тошкент ҳокими бўлган. 1846 йили таҳтга даъво қиласин деб Мусулмонқул ўлдиртириб, ўрнига Чуст ҳокими Азизбекни ҳоким тайинлади. Азизбек эса Худоёрхон

хонлигининг тўртинчи йили ўзига мустақил ҳокимлик тилаб чиққани учун ўлдирилади, ўрнига Кировчи қасабасининг ҳокими Нормуҳаммад қушбеги ҳоким тайинланади (тахминан 1853-1856 йиллар). Ундан кейин эса Шодмон ўроқ ҳоким белгиланиб, у Алимқулнинг Фарфона мамлакатига ҳокимлиги даврида қатл этилади.

Мирза Аҳмад қушбеги — илгари Марғилонда, кейин Чимканд ҳокими, 1864 йили Чимкандни жангсиз русларга ташлаб, Тошкандга қочган. Ўша вақтда Тошкентда Қўшдоддоҳ хоким эди.

Мусулмонқул — 1844-1853 йилларда Қўқон хонлигига мингбоши, амирилашкар бўлган. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» китобида унга шундай изоҳ беради: «Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонқул яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб, ўзига кўёв қилған эди...» Мусулмонқул мамлакатни ўз ихтиёрича бошқариб, ўзбек-қипчоқ низоларининг бошида туриб кўп бегуноҳ ўзбекларни қатл қилдиргани Худоёрнинг нафсига тегади, уни орадан кўтариб, кўп урушлардан сўнг тутиб ўлдириради.

Қаноатшоҳ — ҳозирги Тожикистоннинг Қоратегинидан, Қўқон хонларининг бир нечасида амирилашкар лавозимида, шунингдек, Туркистон вилоятининг ҳокими бўлган. Русларга қарши курашгандардан. Бухорога элчи бўллиб борганда амир Музаффар томонидан 1862 йилда қатл этилган.

Алимқул — (1833-1865) Андижон атрофидаги қирғиз-қипчоқ уруғларидан бирида туғилган, ўзбек-қипчоқ ўзаро урушларида Худоёрхонга қарши курашганди. Русларга қарши курашган лашкарбошлиридан бири. 1865 йил 9 май куни Тошкентнинг Шўртапа мавзеъсида руслар билан бўлган жангда ҳалок бўлган. Шайхантоҳур қабристонига дағн қилинган.

Ёқуббек — Саркарда Алимқул ҳалок бўлганидан сўнг унинг ўрнига тайинланган Ёқуббек шаҳарни русларга ташлаб, Қўқонга йўл олади. Лекин фитначи иғвогарлар Ёқуббекдан илгарироқ хонга «Ёқуббек Тошкентни пора олиб, русларга ташлаб чиқди», деб гап етказадилар ва Ёқуббекка Андижон йўлида, агар хон ҳузурига борсангиз, ҳибсга олинасиз деган хабарни берадилар. Шу кезлардан Шарқий Туркистон мамлакати Хитой хонининг тасарруфида бўлиб, маҳаллий мусулмон аҳолисининг мустақиллик ҳаракати жонланиб қолган

эди. Даврининг машхур авлиё уламоси Шаҳрихонлик Бузрукхон тўранинг (авлиё Офоқхўжа авлоди) маслаҳатига кўра, Ёқуббек 1865 йилнинг баҳорида тахминан олтмиш олти нафар содиқ сарбозлари ва Бузрукхон тўра билан бирга Қашғар томонга йўл олади, у ерга бориб жанг қилиб хитойларни мамлакатдан ҳайдайди, ўз ҳокимиятини ўрнатади. Бу хизмати учун Бухоро амири ва Шарқий Туркистон уламолари Ёқуббекка «Оталиқ ғозий», кейинроқ эса Туркия султони Абдулазиз унга ҳомий бўлиб «Амирал-мўминин» фахрий унвонини беради. Тез орада Ёқуббек мамлакат сарҳадини кенгайтириб «Етти шаҳар» номли қудратли мусулмон давлатини қуради. Ва бу давлат инглиз мустамлакачиларнинг манфаатига мос бўлиб, Хитой ҳоқонлигининг ва Россия империясининг жанубидаги мустамлакачилик манфаатига муносиб рақиб бўлиб, сиёсий майдонга келади. «Ўша вақтда хитойларни ҳужум қилиши учун уларга қурол, маслаҳат ва озиқ-овқат билан таъминлаб турдик, ўзимиз ҳам Қашғарга бостириб кириш учун доим тайёр ҳолда турдик, — деб ёзади генерал-адъютант М. Д. Скобелев ўз хотирасида — 1875 йилда марҳум Ёқуббек Осиё сиёсий майдонида юлдуз бўлиб турган эди. Унинг хитойлар устидан қозонган ғалабаси, русларга бўлган адовати, Туркия ва Ҳиндистон билан алоқаси, инглиз элчиси Форсайтни Қашғарда тантанали кутиб олиши, бизнинг савдогарларга қилган жабрлари ва бошқалар бизнинг ҳукуматнинг Бадавлат орқасидан диққат билан кузатишимиизга тўлиқ ҳақ берар эди». Туркистоннинг Пискент шаҳрида туғилиб ўсган Бадавлат Муҳаммад Ёқуббек 1877 йил 27 май куни тўқатдан вафот этади. Гарчи унинг ўлими ҳақида турли тахминлар юрса-да, ҳар ҳолда у ўз ажали билан ўлмагани аниқ... Мамлакатда фарзандлари Бекқулибек, Ҳақкулибек ва Бузрукхон тўранинг ўғли Ҳакимхон тўра ораларида таҳт учун кураш бошланади, бундан Хитой ҳонлиги фойдаланиб, мамлакатни бутунлай босиб олади.

Қодирийнинг отаси Қодирмуҳаммад бобо ўша Ёқуббек билан Қашғарга кетган олтмиш олти нафар сарбозлардан бири эди, ўша жангларда қатнашиб, ўз юргита қайтган эди.

Ллойд Жорж — (1863 – Англия – 1945) давлат арбоби, 1916-22 йилларда Англиянинг премьер министри, Совет Россиясига қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан, 1919-20 йилларда Туркиянинг миллий мустақиллигига қарши урушни уюштирган. Генуя конференциясига борган Англия вакилларининг бири.

Пуанқара — Пуанкаре Раймон (1864-1934) француз сиёсий арбоби, 1913-20 йилларда Франция президенти, 1922-24 йилларда бош министр ва ташқи ишлар министри, 1928 йилгача молия министри. Советларга қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан бири. Генуя конференциясига борган Франция вакилларининг раҳбари.

Абдурауф Фитрат Абдураҳим ўғли — (1886 — Бухоро — 1938) ўзбек адаби, шоири, мунаққид, матбуотчи, тилшунос олим, маърифатпарвар. Бухородаги Мир Араб мадрасасида ва Истамбул дорул-фунунида ўқиган. 1914 йилда «Ёш бухороликлар» харакатига бошчилик қилган. Бухоро коммунистик партияси аъзоси (1918-24), «Чигатой гурунги» ишида иштирок этган (1919-21), БХСР халқ маорифи нозири (1921), Бухоро Коммунистик партияси сиёсий бюроси аъзоси, Москвадаги Шарқшунослик институтида (1923-24), ЎзССР Давлат илмий тадқиқот институтларида, СамПедакадемиясида, Бухоро ва Тошкент ўқитувчилар тайёрлаш ўқув юртларида, Тил ва адабиёт институтида ишлаган. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шарқнинг кўплаб мумтоз адилари ижодига бағишлиб назарий мақолалар ёзган. Повест, ҳикоя ва драмалар муаллифи. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Баҳоваддин Саид Муҳаммад ибни Жалолиддин — (1318-1389) нақшбандия тариқатининг асосчиси. Одамлар Баҳоваддинни «балогардон» деб биладилар.

Ашурали Зоҳирий — (1885 — Қўқоннинг Ойим қишлоғида туғилган — 1938) маърифатпарвар, матбаачи, тилшунос, муаллим. Дастрраб Қўқондаги Мадалихон мадрасасида таҳсил олган. 1907 йилдан Қўқон рус-тузем мактабида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. 1916 йилдан «Садои Фарғона», сўнгра «Фарғона» газетаси редакциясида адабий ходим бўлиб ишлаган. Шу даврда Фарғона педтехникумидаги ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. Навоийнинг «Муҳокаматул-луготайн» асарини (1918) ва икки жилдлик «Русча-ўзбекча луғат»ни (1925) нашр эттирган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Абдулла Авлоний — (1878 — Тошкент — 1934) шоир, драматург, матбаачи, маърифатпарвар ва жамоат арбоби. «Шуҳрат», «Осиё» номли газеталарни чиқарган. Янги усулда мактаблар очиб, болаларни ўқитган, дарслерни ёзган. «Муаллими аввал» (1911), «Муаллими соний» (1912), «Туркӣ гулистон ёхуд ахлоқ» (1913).

«Адабиёт тўплами» (1909-1915) ва бошқалар. «Адвокатлик осонми», «Пинак», «Икки муҳаббат», «Тўй» ва бошقا саҳна асарлари нинг муаллифи. 1919-20 йилларда РСФСРнинг Афғонистондаги элчиси бўлиб ишлаган.

Наримонов Наримон Кербалай Нажаф ўғли — (1870 — Тбилиси — 1925 — Москва), Совет давлат ва партия арбоби, ёзувчи ва публицист.

Назир Тўрақулов — тахаллуси Дарвеш, Номакоб, (1892 — Кўқон — 1939) Совет партия ва давлат арбоби, тилшунос, журналист. 1918 йилдан компартия аъзоси. Кўқон савдо билим юрти (1905-13), Москва савдо институти (1913-16) да ўқиган. Фарбий фронт (Белоруссия) кейин Тўргай вилоятида Бутун Россия Земство иттифоқида ишлаган (1916-17), 1917 йили сўл эсерлар партиясининг аъзоси (1918-19), Турк АССР МИК раиси, Турк МИК секретари (1920), РКП(б) МК Туркистон бюроси ва Туркистон комиссияси аъзоси (1920-22), СССР Халқлари Марказий нашриёти бошқармасининг раиси (1922-28), СССРнинг Ҳижоздаги бош консули (1928-32), мухтор элчиси (1932-36). 1936 йилдан Ленинград, кейинчалик Москва-да Шарқ халқлари тили ва адабиёти институтида ишлаган. Турк, форс, араб, рус, немис, француз тилларини билган. «Халқ газети», «Оқ жўл» ва «Инқилоб» газетаси ва журналида маъсул лавозимларда ишлаган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Бўлат Солиев — (1882—Астрахан—1937) тарихчи олим, матбуотчи, ўзбек тарихшунослик мактабининг асосчиларидан, 1908 йилдан Туркистон ўлкаси қишлоқларида мактаблар очиб, ўқитувчилик қилган. Фарғона ва Тошкент билим юртларида мудирилик қилган. 1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбекистон Олий педагогика институтида профессор бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё тарихига оид кўплаб илмий асарлар ёзган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ходи Файзи — татар матбуотчisi.

Абдураҳмон Саъдий — (1889 — Уфа губерняси, 1956 — Самарқанд) адабиётшунос, муаллим. Троицк шаҳрида мадрасани тугатиб (1906) рус-татар мактабларида ўқитувчилик қилган. Истамбул дорулфунунини тамомлагач (1907-11) ватанига қайтиб ўқитувчилик қилган. Адабиётдан дарсликлар тузган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ўрта ва олий ўқув юртларида дарс берган (1921-56). Дастребабки ўзбек адабиёти кафедраларини шу киши ташкил қилган.

Неъмат Ҳаким — татар адабиётшуноси, тилшунос.

Кабир Бакир — татар матбаачиси.

Шайх Хованд Таҳур (пок шайх) — илоҳиёт ва тариқат илмининг йирик намоёндаси. Тошкент ёнидаги Бўстонлиқ туманининг Боғистон қишлоғида туғилган шайх Умар Боғистонийнинг ўғлидир. «Яссавия» тариқатидан бориб илми зоҳирий, илми ботинийдан воқиф бўлган ҳамда қароматтўйликда юксак мақомга эришган. «Рашаҳоти айнул-ҳаёт» (муаллифи Фахриддин Али Ассафий) китобида айтилишича, оталари Шайх Умар ўғилларига буюрар эмишларки: «Тоҳир бўлма, сўфий бўлма, у бўлма, бу бўлма, мусулмон бўл», яна «Рашаҳот»да ёзилишича, Шайх Хованд Таҳурнинг тариқати сўфияда кўпгина асарлари бўлиб, рисолаларининг бирида «Тавҳидотни шаҳватдин (нафсадан) айирмаси ибодат учун ва кўнгилни хатаротдин айирмоқдир убудият (бандалик) учун», деб ёзиб ўтадилар. У зотнинг аждодлари насабда ўн олти ота-бобо билан саҳобалардан ҳазрат Умар ибни Хаттобга бориб туташар экан. Шайх Ҳожа Аҳрор Валий онасининг амакисидир. Мақбарасини ўн бешинчи асрда Ҳожа Аҳрор Валий қурдирган.

Чечарин (Муал.) — Чичерин Георгий Васильевич (1872-1936) совет давлат арбоби, Генуя ва Лозанна конференцияларида совет делегациясига бошчилик қилган.

Барту (Муал.) — Жан Луи Бартў (1832-1934) француз сиёсий арбоби, адвокат, тарихчи. Биринчи жаҳон урушида Советларга қарши ҳужум уюштирганлардан бири. Генуя конференциясида Франция делегациясига бошчилик қилиб, Совет давлати билан муносабатда муросасиз мавқеда турган.

Олимжон Иброҳимов — (1887-1938) татар ёзувчisi, олим, публицист, жамоат арбоби. Кўплаб роман ва илмий-танқидий мақолалар муаллифи. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Остроумов Николай Петрович — (1846 — Тамбов губернияси — 1930 Тошкент) рус шарқшуноси, миссионери. Қозон Диний академиясида таълим олган. 1877 иили Тошкентга кўчиб келиб маориф соҳасида ишлаган. «Туркистон вилояти газетаси»нинг муҳаррири. Рус ёзувчisi ва шоирларининг ҳамда ижтимоий фанларга оид асаларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилидириб нашр эттирган. Сиёсий маслақда Остроумов мустамлака халқларни руслаштириш сиёсатини олиб борган.

Сўфи Оллоёр — Бухорода Минглар қишлоғидан, вафоти 1720 йил. «Саботул-ожизин», «Тұхфатут-толибин», «Маслакул-муттақин», «Муродул-орифин» номли китоблар муаллифи. Асарларидағи асосий мавзу ақоид масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг инсонлигини белгиловчи ягона омил», тоясидир. Бу фояни у турмуш ҳужжатлари, оят-сунналар билан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган.

Обой Қўононбоев — (1845-1904) қозоқ шоири, ёзувчиси, маърифатпарвари.

Абдулла Тўқай — (1886-1913) татар шоири.

Аёз Исҳоқ Иложиддин ўғли — Идилли — (1878-Қозон, 1954-Анқара) татар ёзувчиси, матбуотчиси, жадид арбоби, уламо оиласидан туғилган. Идил-Урал туркй халқларининг мустақиллиги учун катта сиёсий фаолиятда бўлган.

Фотиҳ Амирхон Зариф ўғли (1886 — Қозон — 1926) татар ёзувчиси, публицисти, жадид арбоби «Ал-ислоҳ» газетасининг ташкилотчиси (1907-1909).

Камол Фалиасқар (1878-1933) татар ёзувчиси, публицисти, матбуотчи, жадид арбоби.

Мусо Жоруллоҳ Бигиев (1901 — Қозон, 1954 — Миср).

Ризоуддин Фахриддин (1858 — Мусо Жоруллоҳнинг устози).

Рашид Қози — булар татар мужаддид уламоларидирлар.

Исмоилбек Гаспиринский — (Гаспрали) Крим. (1851-1914) жадидчилик ҳаракатининг отаси.

Мочалов — Подшо замонида Тошкент шаҳар полицияси бошлиғи.

Карим Зарипов — (1890-1960) биринчи ўзбек циркининг асосчиларидан.

Майрамхон Саримсоқова — ғарб типидаги биринчи ўзбек миллий цирк уюшмасини тузган, унинг циркida очиқ аёллар ижросида саҳналар намойиш қилинган, халқ рақслари ижро этилган.

Чўлпон — Абдулҳамид Сулаймон ўғли, (1893 — Андижон — 1938 Тошкент) ўзбек шоири, носири, публицисти, таржимон,

санъатшунос. Дастлаб мадрасада, сўнгра рус-тузем мактабида ўқиган. «Садойи Туркистон», «Турк РоСТА», «Иштирокиён», «Қизил байроқ», «Бухоро ахбори», «Дарҳон» газеталарида адабий ходим. Ўзбек давлат театри ва труппасининг мудири, 1924 йилдан Москвадаги ўзбек драма студиясида, СССР Марказий ижроия қўмитасида таржимон бўлиб, кейинроқ Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. Кўплаб шеърий китоблар ва драмалар муаллифи. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Санжар Сиддиқ — (Босит Сиддиқов, 1902 — Тошкентнинг «Сарчопон» маҳалласида туғилган — 1938 Тошкент) таржимон, журналист, танқидчи. Ўзбекистон ССР Давлат нашриётида адабий ходим (1926-27), муҳаррир (1929), «Китоб ва инқиlob» (1932-33), «Гулистан» (1935-37) журналларнинг масъул котиби. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Кўплаб адабий, сиёсий асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ҳожи Муъин Шукрулло — (1883 — Самарқанд — 1942 Тошкент) эски мактабни тугатиб, 1901 йилдан ўқитувчилик қилган. 1913-14 йилларда «Самарқанд», «Хуррият» газеталарида, «Оина» журналида адабий ходим бўлиб ишлаган. Шеърий тўпламлар ва драма асарлари муаллифи. Умрининг сўнгига қадар ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Шаҳид Эсон Муса ўғли — (1885, Тошкентнинг Сассиқчовуз маҳалласида туғилган — 1938, Тошкент) Каллахона маҳалласидаги биринчи ва иккинчи босқичдаги бошлангич мактабларида таълим олади. 1909 йил ўз ҳовлисида жадид мактаби очиб болаларни ўқитади. 1911 йилда Истамбулга кетиб дорулфунунда тил-адабиёт, тарих-география факультетида ўқыйди. 1916 йилда тугатиб, шу дорулфунунда тил тарихи ва қадимги туркий халқ оғзаки адабиётидан дарс беради. 1917-18 йилларда ўша ердаги Султония педагогика билим юртида турк тили грамматикасидан ҳам дарс беради. 1920 йил «Афанди» (профессор) илмий даражаси берилади. 1922 йил баҳорида Туркистонга қайтади ва бу ерда «Наримонов» билим юртига мудир этиб тайинланади. 1928 йил аксилинқиlobчилиқда айбланиб уч йилга қамалади. Қамоқдан қайтиб, ўзбек миллий кутубхонасида ишлайди. 1937 йилда август ойида қамоққа олиниб, 1938 йил 5 октябр куни отилади.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов — (1895, Тошкент, Махсидўзлик маҳалласида туғилган — 1929, Тошкент). Ўзбек матбуоти асосчиридан бири, журналист ёзувчи. 1913 йилдан маҳаллий матбуотда

ижтимоий сиёсий руҳдаги мақолалари ва шеърлари чоп қилинган. 1916-17 йилларда Уфадаги «Олия» мадрасасида таҳсил олган «Иштирокиён», «Қизил байроқ», «Туркистон», «Касабачилик иши», «Батраклар», «Қизил Ўзбекистон» газеталарининг, «Коммунист», «Касабачилик ҳаракати» журналларининг муҳаррири. Шахси қораланган.

Усмонхон Эшонхўжаев — (1898 — Андижон — 1938) муаллим, журналист, таржимон. 1915 йилдан компартия аъзоси. Москвадаги Я. М. Свердлов номли коммунистик университетда ўқиган (1920-22). ТуркАССР Маориф халқ комиссарлигига ишлаган (1922-24). 1924-25 йилларда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳаррири, ЎзБКП МК ташвиқот-тарбибот бўлими мудири, сўнгра Сирдарё вилоят партия комитети секретари (1926-31), 1931-36 йилларда Москвадаги Қизил профессорлар институтида ўқиган. 1936-38 йилларда ВКП(б) Нижний Новгород ўлка комитети ташкилий бўлими мудири, Шимолий Кавказ вилоят комитети секретари, Красноуфимск т. й. бошқармаси бошлигининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ш. Бойчуро — ўша даврнинг зиёли матбаачиси.

Фотиҳ Буриаш — (1898-1946) татар драматурги, шоири, публицисти.

Ризо Нурибек — (1879-1943) тиббиётчи, Туркияning сиёсат арбоби. Лозанна тинчлик конференциясида делегат бўлиб иштирок этган.

Керзон Жорж Натаниел — (1859 — Англия — 1925) давлат арбоби, дипломат. 1899-1905 йилларда Ҳиндистоннинг вице-қироли бўлиб турган. 1914-24 йилларда Англия ташқи ишлар министри. Советларга қарши ҳужумни уюштирганлардан бири. Лозанна конференциясига инглиз вакилларидан бири бўлиб борган.

Инуну Мустафо Ислам — (1884-1974) турк қўмондони ва давлат арбоби. Туркия жумҳуриятининг иккинчи президенти (1938-1950) ва уч марта бош вазири (1923-1924, 1925-1927, 1961-1965), Лозанна конференциясида Туркия вакили бўлиб иштирок этган.

Шомий домла — Сайд ибни Муҳаммад ибни Абдулвоҳид Ашшомий Аттароблис — Шомда (Сурия) туғилган. Ислом фояларининг тарбиботчиси бўлган. Шарқий Туркистон ва Марказий Туркистонга

келиб, хусусан 1920 йилларда Тошкентдаги «Дегроз» ва «Кўмиричи» маҳаллаларида яшаб, мактабларда «Ҳадис» ва «Қуръон тафсирини»дан дарс берган, турк тилини яхши билган.

Хоқоний Ширвоний Афзалиддин Иброҳим Али ўғли — (1120, Шемаҳа — 1199, Табриз) Озарбайжон шоири.

Абулқосим Фирдавсий — (936 — Тус — 1026) улуг форс шоири.

Бухоро амири — Амир Сайид Олимхон (1881 — Кармана, 1944 — Кобул).

Ўқтамхон Шарипова — (1869-1959) Фарғонанинг Навқат қишлоғида туғилган. Тошкентнинг собиқ «Ҳофиз Кўҳакий» маҳалласида, ҳозирги «Сағбон» кўчасидаги 39-йуда яшаб, вафот этган. Машҳур яллачи, қўшиқчи.

Ҳофиз кўйки — Султон Муҳаммад Ҳофиз Кўҳакий Тошкандий (туғилган йили номаълум, 1572 йили вафот этган), ўз замонасининг кўзга кўринган йирик олими, машҳур Али Қушчининг невараси. Паркентнинг Кўҳок қишлоғида туғилган. Тошкентда ҳозирги «Сағбон» кўчасидаги «Қайнама» ариғидан то Чорсу бозоригача бўлган маҳаллалар «Ҳофиз Кўҳакий маҳалласи» деб аталган, у шу маҳаллада яшаган. Тарих, ҳуқуқ, таржима, география, этнография, хандаса, риёзат, фалсафа ва адабиёт соҳаларига оид кўплаб китоблар ёзган.

Муссолини Бенито — (1883 — Италия — 1945) италян фашистик партиясининг ва фашистик ҳукуматининг раҳбари (1922-43).

Гардинг — Хардинг Уоррен (1865 — АҚШ — 1923) давлат арбоби, 1921 йилдан АҚШнинг президенти.

Юсуфжон қизиқ Шакаржонов — (1869 — Марғилон — 1959) ўзбек анъанавий театрининг йирик намоёндаси, Ўзбек халқ артисти.

Лутфилла Олимий — (1893 — Наманган — 1938) деҳқон оиласида туғилган. Эски мактабни тугатиб, 1913 йили Оренбург Олий ислом мадрасасига ўқишга кириб, икки йил ўқийди. 1924 йили Москвага кетиб Журналистика институтини битириб қайтади, 1927-29 йиллар Кўҳон партия мактабида она тили ва адабиётидан дарс берган. 1930 йилда «Ашурали Зоҳирийнинг думи» деб ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади, лекин баравақт қайтади. 1938 йили ўлим жазосига ҳукм қилинади. Вақтли матбуотда фаол иштирок этган.

Шохолим ҳожи Шоҳисхоқов — ҳовлиси Чорсуда, масжиди жомеъни атрофида бўлган.

Валиҳожи Абдумалик ўғли — Ўрдага яқин Занжирлиқ маҳаллалик, инқилоб кунлари мол-мулкини давлатга топшириб, ўзи Лабзакдаги кичкина ҳовлида яшаб, тўқсон ёшлардан ошиб вафот этган.

Орифжонбой — Хадрада, Дегроз маҳаллалик.

Орифхўжабой — ота ҳовлиси Бешёғочнинг Қоратош маҳалласида, янги ҳовлиси Ўрдада — Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ўрнида бўлган. Тошкент — Оренбург темир йўли, Тошкент вокзали қурилишини пудратга олган. Саидазимбойнинг күёви.

Саидазимбой — Тошкентнинг энг катта бойларидан бири, ҳовлиси Хадрада, собиқ Тоштрам ўрнида бўлган.

Комилжонбой — Тошкентнинг машҳур чойфуруш бойларидан, Каллахоналик, қулоқ қилиниб, 1930 йил Ўзгантда вафот этган.

Абдумавлонбой — ҳовлиси ҳазрати имом Қаффоли Шоший маҳалласида, Жинкўчалик бўлган.

Ғуломқорибой — бу киши ҳам ўша маҳаллалик.

Ака-ука Йўлдошҳожи, Тошматбой Қурбоновлар — Дегрез маҳаллалик.

Боқижонбой — ҳовлиси Чорсуда, ГУМни ўрнида бўлган, Чорсудаги бузиб юборилган машҳур ҳаммом шу кишининг мулкидан бўлган.

Иброҳимҳожибой — Тошкентнинг қўнчи бойларидан, Чорсунинг Бедабозор маҳалласидан, 1925 йил вафот этган.

Азизбой — Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан, Эски жўвадаги Аброр Ҳидоятов номидаги театр биноси шу кишининг инояти билан қурилган.

Каримбек, Комилбек Норбековлар — Собон маҳалласидан.

Тўхтажонбой — Чақичмон маҳаллалик.

Жон Рокфеллер — (1839-1937) XIX аср охиридан АҚШдаги нефт саноати ва савдосининг монополия соҳиби.

Майер Амшел Ротшилд — XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлиб Европанинг марказий шаҳарларидағи банкларнинг соҳиби.

Черняев Михаил Григоревич — (1828-1898), (Белоруссия, Могилёв вил.) генерал-лейтенант, дворян оиласида туғилган, ҳарбий академияни битирған. Оренбург бош губернатор штаби бошлиғи, 1865 йили Черняев қўшинлари Кўқон хонлигига қарашли Авлиё ота, Чимкент, Тошкентни босиб олди. 1865-66 йилларда Туркистон вилоят ҳарбий губернатори, 1882-84 йилларда Туркистон бош губернатори, 1886 йил истеъфога чиқған.

Кауфман Константин Петрович — (1812-1884 — Тошкент, 4 май) Туркистон генерал губернатори (1867-82) у Бухоро амирлигини (1868), Хива хонлигини (1873), Кўқон хонлигини (1876) истило қилди. Ўрта Осиёни мустамлака ҳолида сақловчи, Россиянинг хом ашё манбаига айлантирувчи «Туркистон ўлкасини бошқариш низоми»ни жорий этган.

Али Исмоилзода Мозондороний — «Зарафшон» газетасининг бош муҳаррири, моҳир журналист. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Сузук ота — Сайрам шаҳрининг жанубида, Бодомариқ тарафда Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг набираси Сузук отанинг қабри бор. Бу ҳақда «Сайрам тарихи»да шундай битик учрайди: «Марқади мутаббарака ҳазрат шайх Мустафоқул Ҳожанинг турбатлари бор. Эшон фарзанди аржиманд, ҳазрат Алихўжа ота эрдилар. Ва таги ҳазрат Султон Ҳожа Аҳмаднинг қизларидан (Гавҳар Ҳуштари) бўлган набиралари эрдилар. Ёш баччалик вақтида боболарининг хизматларига борур эрдилар. Ногоҳ боболарининг назари мубораклари тушиб, муҳаббат бирлан айдиларки: «Менинг сузугим, хуш келдингиз, менинг сузугим, хуш келдингиз». Шунинг учун мардумлар Сузук ота дейдирлар»... Сузук ота бобосидан 50-60 йил кейин, таҳминан XII-XIII аср ораларида яшаб ўтган. Сузук ота маҳалласи Тошкентда Самарқанд — Дарвозасига қўшни маҳалла. Маҳаллада у зотга атаб ўтган асрларда қурилган масжид ҳам бор, ёнида мақбара ҳам бор. Умуман Тошкент музофотида Сайрам, Туркистонда яшаб ўша ерга дағн этилган валийларнинг номидаги маҳалла-мавзелар кўплаб учрайди, бу ҳодисани ўрганиши мақсадга мувофиқлар.

Садриддин Айний — (1878 — Фиждувонга яқин Соктаре қишлоғи — 1954 — Душанбе) тоҷик-ӯзбек ҳалқининг улкан ёзувчиси, публицисти шарқшунос олимӣ, жамоат арбоби.

Иzzиддин Сайфулмулук — татар доктори, бу киши ўша давр матбуотида турли тиббий мавзуларда мақолалар ёзиб халқни маърифатга доҳил қилган эди. Умрининг охирларида Сибирда ўн йил ахлоқ тузатиш лагерларида хизмат қилиб қайтиб, Тошкентда саксон ёшларда, 1946 йил вафот этган.

Зариф Баширий — (1882-1962) татар шоири, адаби, публицисти, Фердинанд Дюшеннинг «Тамилла», «Қамар» рўмонларини ўзбек тилига таржима қилган.

Вали Алломов — татар журналисти, узоқ йиллар «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳарририятида ишлаган.

Вадуд Маҳмуд — (1898-1977) Самарқандда туғилган — адабиётшунос, мунаққид, 20-йиллар матбуотида фаол қатнашган. Шахсга сифиниш даврида узоқ йиллар жабрланган.

Ўқтам-Қаюм Рамазон (1897 — Тошкент — 1942) муаллим, тилшунос олим, эски ва янги усуслардаги мактабларда ўқиган. Мактаб, техникум ва институтларда ўқитувчи, илмий ходим бўлиб ишлаган. Ўзбек мактаблари учун ўзбек тилидан дарсликлар ёзган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Шокиржон Раҳимий — (1898 — Тошкент — 1938) шоир, ёзувчи, матбуотчи, муаллим, кўплаб дарсликлар муаллифи, маориф бўлимларида ишлаган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Зиё Саид — (1901-1938) журналист, ёзувчи, драматург Қосим Солиҳовнинг таҳаллуси, шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Зеҳний — Тўракул Нарзиқулов (1892 — Самарқанд — 1983 — Душанбе) муаллим, матбаачи, адабиётшунос, тилшунос олим. Шахсга сифиниш даврида жабрланган.

Олтой (Боис Қориев) 1903 — Тошкент — 1977) ўзбек шоири, журналисти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, 1927 йилдан партия аъзоси. Дастлаб эски мактабда сўнг бошлангич совет мактабларида ва муаллимлар тайёрлаш курсида ўқиган. «Ёш ленинчичи» газетасининг биринчи муҳаррири (1925), «Қизил қалам» жамиятининг раиси (1929-30), 1930-50 йилларда турли хўжалик ва қурилиш соҳаларида ишлаган. Ўзбек тили ва адабиёти институтида (1956-66), Навоий номидаги адабиёт музейида илмий ходим бўлиб ишла-

ган. Бир неча шеърий тўпламлари бор. Шахсга сифиниш йилларида жабрланган.

Файратий — Абдураҳим Абдуллаев (1905 — Тошкент — 1976) Ўзбекистон халқ шоири, кўплаб шеърий китоблар муаллифи.

Муҳиддин қори Ёқубов — (1896 — Фарғона — 1957 — Тошкент) Биринчи Туркистон халқ ашулачиси (1923) ЎзССР халқ артисти (1936).

Абдулҳай Тожиев — (1889 — Тошкент — 1937) Я. М. Свердлов номидаги Коммунистик университетида ўқиган (1920). 1920-21 йилларда Тошкент Эски шаҳар район партия комитети тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири. 1921 йил апрелдан халқ маорифи бўлими мудири. Июлдан Туркистон КП(б) Сирдарё вилоят шаҳар партия комитетининг масъул секретари. 1922 йил ноябрда «Туркистон» газетасининг ходими, сўнг масъул муҳаррири. Ўзбекистон КП(б) Тошкент вилоят секретари (1925-29). 1929-35 йилларда СССР Олий Советининг Миллатлар Совети секретари, 1935 йил июлдан Тошкент шаҳар Совети раиси. 1937 йил ЎзССР Советлари МИК раиси ўринбосари. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Шайх Саъдий — (1203-1210 — Шероз — 1292) Муслиҳиддин Абдуллоҳ Саъдий Шерозий, форс шоири.

Комилжон Алимов — (1903 — Тошкент — 1938) журналист ва давлат арбоби. 1922-1924 йилларда Сирдарё вилояти, сўнг Туркистон комсомоли МКнинг секретари, 1924-1925 йилларда Москва Давлат журналистика институтида ўқиган. «Қизил Ўзбекистон», «Камбағал дечқон», «Коммунист», «Муштум», «Ер юзи» газета-журналларининг муҳаррири. 1934-1937 йилларда Қорақалпоғистон АССР партия комитетининг секретари. Шахсга сифинishi даврининг қурбони бўлган.

Султонхўжа Қосимхўжаев — (1871 — Тошкент — 1961) инқи lobchi, 1890 йилда Ўрта Осиё Темир йўл ва Тошкент вокзали қурилишида ишлаган, Тошкент рус-тузем мактабида ўқитувчи (1910-1916), ўзбек ишчи касаба союзлари ташкилотчиларидан бири, Эски шаҳар Озиқ-овқат отрядининг раиси (1918-1919), Тошкент Эски шаҳар район партия комитетининг масъул секретари, Турк АССР МИК раиси ўринбосари (1920), Тошкент вилоят судининг раиси (1925-1928) ва ҳ.к.

Сотти Ҳусайн — (1907 — Қўқон — 1942) ўзбек совет адабиётшуноси. Ўрта Осиё Коммунистик университетида ўқиган (1923-26). «Ёш ленинчи» газетасининг муҳаррири (1927-28), Тожикистанда босмачиларга қарши курашда қатнашган (1931-33). Москвада Қизил профессура институтида ўқиган (1935-38), тил ва адабиёт институтининг мудири (1938-40), Ўзб КПМК агитация ва пропаганда бўлимида мудир ўринбосари (1941-1942).

Жўржи Зайдон — (1861 — Байрут, 1914 — Коҳира) араб адаби. Адабиётшунослиқ, тил, фалсафа, тарих, ҳуқуқ, география, журналистика, ёзувчilik соҳаларида самарали ижод қилган, кўплаб тарихий рўймонлар ва илмий публицистик асарлар муаллифи.

СЎНГГИ СЎЗ

Қодирийнинг бу кичик асарларини кутубхоналарда сақланаётган, 1920 йиллар газета-журналларидан қидириб топиб, олиб келар здим-да, дадам билан ўқиб муҳокама қиласр эдик. Бир куни дадамга — «Дадангиз менимча Москвага ўқишга бориб фикрларида бирон бир нарса ўзгармаган бўлса керак, қайтага ниятлари ўзгариб келган, бу ёзганларидан билиниб турибти» — дедим. Дадам бироз ўйланиб туриб: «Ҳа, бир куни дадам: Уёққа ўқишга бориб ўзимга ҳеч бир янгилик ололмадим. Ҳамма гап ўзимизда бор экан. Қайтага бориб қўнглим бузилиб келди, деган эдилар» — дедилар. Мен ҳаддим сиғиб «Бу гапни кимга, нимага, қаерда айтдилар?» деб сўролмай у кишидан гап кутиб турдим. «Бир куни уйимизга киночи Сулаймон Хўжака келиб, ўқиш, Москва ҳақида суҳбатлашиб ўтиришганда шу гапни айтган эдилар. Чамаси ўттиз бешинчи йиллар эди. Унда дадам ҳеч бир ерда ишламас эдилар», деб қўшиб қўйдилар дадам.

Бир йил ўқиб, Қодирий 1925 йилнинг ёзида Москвадан қайтиб келадилар. У кишининг ёзганларига эътибор берсак, ҳақиқатан ҳам, ўша ёз ойидан берида ёзган «Тошпўлад тажанг», «Калвак маҳзум», «Эчкининг оти Абдикарим» ёки «Йигинди гаплар» каби ҳажвларида янада сирилиб келаётган мустамлакачилар сиртмоғидан кўнгли бузилганлигини ёки бу сиртмоқни қанча тортса ҳам ўзи таъзимда, қўли кўксисда қотган халқидан кўнгли совиганлигини пайқаш мумкин.

Мен ўша вақтда Қодирийнинг бу исёни, Фитратнинг афсусини, Фози Юнуснинг фифони, Чўлпоннинг надомати, Элбекнинг ноласини ўқиб, улар бирон бир кучга, мақсад-фояга суюнса керак, ўз бошига ўзи бош кўтармаса керак, бу мақсаднинг боши қаерда экан, деб ўйлар эдим. Мустақиллик ҳаракатининг раҳбари Мунавварқори ўз хотирадалида шундай деб ёzáди: «Бизлар, айниқса миллий чегараланиш ўтказилганидан кейин пировард мақсадимиз — буржуа демократик Ўзбекистонини барпо этишни амалга ошириш умидида ўз фаолиятимизда асосан қўйидаги уч ҳолатни ҳисобга олган эдик:

1. Оммада миллий руҳни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
2. Шўро ҳукумати томонидан кўтарилиган шўро аппаратини маҳаллийлаштириш ҳақидаги шиордан фойдаланиб, аста-секинлик билан шўро аппаратини унга миллий кайфиятдаги кишиларни жойлаштириш йўли билан қўлга олиш;

3. Муҳожирлар билан алоқани ташкил этиш, муҳожирлар ва уларнинг оиласаларига, шунингдек, аксишшўравий фаолиятда жабрлангандарга ҳам ёрдам бериш.

Бизлар ўз фаолиятимизни бу кўрсатилган вазифаларга қаратишда, шўро ҳокимиятининг Оврўпо буржуазияси билан тўқнашувда муқаррар равиша ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар шўро ҳокимиятининг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёргарлик кўришга, шўро ҳокимиятини ҳалокати юз берганда ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор бердик.

Чегараланиш миллатчилик майларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда — оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун фойдаланишга қарор қилган эдик... Миллий ғоя, миллий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг савияси паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журнallарнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Фози Юнус, Жулкунбой, Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта мавқега эгаллеклари билан бирга салмоқли таъсирга эгадирлар. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, чегараланишдан кейинги дастлабки даврдаги миллий матбуот аҳволи тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввурга эга бўлиш учун маҳаллийлаштириш масаласи соҳасидаги газета мақолалари билан танишишнинг ўзи кифоя. Фози Юнус очиқдан-очиқ ёсса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига яширган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади...»

Ана шу хотираларни ўқиб Қодирийнинг ёзган жангавор, санъаткор танқидий-ҳажвларидан, романларидан менда туғилган ҳалиги савол ойдин бўлди, қўйди... 1926-27 йилларда маданият ва маориф ходимлари қурултойини урҳо-ур билан ўтказиб, миллатнинг ифтихори бўлган зиёлиларни иккига бўлиб, эски зиёлилар нега қувгин қилингани мана шу хотира мазмунидан ҳар кимга энди маълум бўлса керак. Қодирийнинг бу қурултойга саркорлик қилиб катта нутқ сўзланган Акмал Икромовни бегонанинг ноғорасига ўйнамай бу масаладан ҳам муҳим бўлиб турган ҳақиқатга — мустақилликка томон файрат қилишга даъват қилиб ўтгани бежиз эмас эди...

1910-20 йилларни ўша давр матбуотида «Туркистон ҳалқларининг уйғониш даври» деб таърифлашади. Муаллиф ҳажвий ҳикояларига атаб эҳтиёткор, сермаъно муқаддимани ёзганда 1925 йил яъни, Сталин ҳокимиятга келган эди. Қирғинга асосланган болжевизм сиёсати қўйнида уйғонган Туркистон ҳалқлари энди истиқ-

лол манзилини тобора узоқда кўриб, унга олиб борадиган от-уловлардан ажраётган, яна аниқроғи, истиқлол тулпори чопиб ўтиб кетган, омад қўлдан кетаётган эди. Қизилпараст мутаассиблар эса тобора урчиб кўпаяётган эди. Энди муаллиф Боқи аканинг мойжувовиздан хавотир қилиб, ҳалқининг кўрадиган кунларига куйган, фифони келиб ўтмишидан, келажагидан афсус-надоматлар қилган, «Доҳийларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилғанлари бир ўлкани ҳало-кат чуқуриға қараб судрағучи, албатта, Тангрининг қаҳрига сазовордир», деб каромат қилган эди.

1917 йил Русиядаги феврал инқилобидан сўнг Тошкентда нашр этилган татар демократларининг «Улуг Туркистон» газетаси: «Инқилоб бўлди, замон тузуми ўзгарди, мустамлака миллатлар ўз истиқоли йўлида турли фирмалар тузиб курашиб келяпти. Инқилоб бўлганига саккиз ой бўлибтики, аммо Туркистон уламолари ҳали ҳам бир фикрга кела олмайдилар» — деб мутаассиб уламоларни танқид қилиб ўтган эди. Ўша йиллари Туркистон ҳалқининг энг етакчи кучи бўлган уламолар агар ҳушёр бўлгандарида Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойларида Туркистон ҳалқларининг яна асоратда қолишқолмаси ҳал бўлиб турган бир паллада «Мухторият нима», «Демократик жумҳурият нима», деб соатлаб тушунтириш сўраб ўтирган бўлармидилар, болаларга дунёвий илм берилмасин, бу Қуръонда айтилмаган, деб тараққийпарвар жадид уламоларига қарши турмаган бўлармидилар?.. Ёки Тошпўлад ака айтганидек, Арафотдек муқаддас Туркистон ўлкаси мардикор бозорига айланмаган бўлармиди?.. Болалари Калвак маҳзумга ўхшаб радъ нимаю, соқолимнинг туки нечта, деб хурофотга ботмаган бўлармиди?.. Зотан, Ҳадиси шарифда айтиладики: «Диннинг офати учтадир: беамал олим, золим подшоҳ ва илмсиз мужтаҳид».

Отабек тузсиз Фузулийни ўқимай ёпиб қўйган экан, Раъно ҳушсиз бошини Умар Хайёмга қўйган экан, Тошпўлад акани на фуқаросига, на ҳукуматига қойил қолиб мияси қотган экан. Кишига шундай кунлар келар, ўша узоқ-яқин йилларда ўтган боболаримизнинг ВАТАНИ, ҲАЛҚИ, ДИНИ, МИЛЛАТИ, ФОЯСИ учун чеккан дарди, ташвиши, балки бу кунларда биз авлодга бироз малол келар. Лекин барибир кўнглингиз, қўлингиз Қодирийга келаверади. Чунки унда шундай бир хислатлар борки, улар сизни кўп нарсадан қайтаради, кўп нарсага еткизади... Унда Қодирийнинг нафрати бор, муҳаббати бор...

Шу ерда бир лавҳани эслаб ўтсан. Дадам бир куни оталарини эслаб дедилар: «Баъзан дадам дам олиш вақтларида «Муштум» тўпла-

мини варақлаб ўтирап эдилар. «Калвак»ни, «Тошпўлад»ни гапларидан ўқиб, завқланиб кулгандаридан қўзларидан ёшлари оқиб кетган эди, «Оббо даюс-эй», деб қўяр эдилар. Икковини жамлаб китобча қилсан, деган эдилар».

Муҳтарам ўқувчи, гарчи бу ҳикояларнинг баъзилари сизга таниш, илгари бир-икки бор нашр қилинган бўлса ҳам ёзувчининг ушбу асарлари бу қадар тўлиқ, мукаммал ҳолида илк марта нашр этилмоқда. Бу хайрли иш шу кунларга насиб этибди. Тошпўлад тоғанинг бегидир, аччиқ, куфр, дангал гапларига ёки ҳам қадамидан, ҳам сўзи-дан хурофа анқиб турган Калвак тоғанинг кўз чиқарадиган, содда, иштибоҳли гапларига ёки ўнинчи-йигирманчи йилларда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга рўйи-рост, ҳоли-қудрат изоҳ беришга ҳаракат қилдик. Ушбу жилддаги асарларини ўша вақтдаги асли ҳолига мувоғиқ тайёрладик, китобхон қўлига, мулоҳазасига тақдим этдик.

Хондамир Қодирий

ЎЗБЕК ҚАРИНДОШЛАРИМИЗНИНГ ДИҚҚАТЛАРИГА

Отант боласи бўлма, одам боласи бўл. «Оқ жўл» газетасининг ўткан нўмирларининг уч-тўртида Сирдарё-Еттисув музофотларининг Қозоқистонга муносабати ҳақида мақолалар босилиб эди. «Ўйиндан ўт чиқар» дегандай бу мақолалардаги бир-икки қўпол иборалар ўзбек ёшларининг нафсиға тегиб кетканда ўйланмаған, кутулмаган жойдан маюсият пайдо бўлган. Бу сабабдан «Оқ жўл» идораси ҳозирги муҳаррири бошида бўлған қолда ушбу баённомани ўз томонидан интишор этмакни лозими фарз топди. Аввал бир-икки сўз қўпол иборалардан: «Жетисув-Сирдарёни Қозоқистонга қўшув тарихи дурус» (128 нўмир) исмлик мақолада учунчи устун тўққизинчи йўлда оға-иниларга қаттиқ теккан бундай ибора бор: «Қозоқдинг ўрталиқ ҳукумати турарлиқ лойиқти фалони бўлмаған сўнг бочкурт, тотор ҳам ўрус оға-иниларимиз Ўринбурғедида бериб эди. Чиракдан кездинг ортиқдиги бор. Тошкантди сарт бовурлари қозоққа берса ражаб эмас».

Мана бу иборада «қулайсиз» нуқта бор: биринчи, Тошкант масаласи ва иккинчи, «сарт» сўзи. Тошкант масаласидан бошласақ мақоланинг эгаси «Чиракдан кез ортиқ» (Чоряқдан газ ортиқ), яъни атрофида мусулмонлар кўбчиллик ташкил этмаган Ўринбурғдан Шарққа яқин, ичи.тиши, ўз элимиз ва ўз оғайнимиз билан тўлиқ Тошкант яхши деган маъни чиқар. Саккиз-тўққиз миллийлик бир элнинг биргина бўлсун шаҳри йўқ. Табиий шундай бир элнинг бир кишиси оғиздан соғдилона шул сўз чиқиб, кўнгли Шарққа, оға-иниларига қарай тортибдир. Мақоланинг ҳарфидан, маънисидан бошқача бир фикр чиқармоқ мумкин эмас. Сарт сўзига келайлик: бу сўз ўн-ўн беш йилдан бери ўзбек-татар матбуотида ҳам мавзуи баҳс бўлуб келди. «Вақт» газетасига ўн беш йил бурун ўзбек ёшлари томонидан ул вақтларда татар матбуотида муста-мал бўлған «сарт» сўзига қарши протест ёзилиб бундан кейин «сарт» сўзи ишилатилмасун деган талаб қўюлди ва бу сўз Туркистонга биринчи ўрус қўшунлари билан тўра-тилмоч бўлуб келган қозоқларнинг оғзи-дан чиқиб ёйилиб кеткан эди. Шул замондан бери неча йил, ой, кун ўтди. Туркистонликлар бу муддат ичida хили ўсди. Ҳар қайсиси ўзи-ни-йўлдошини таниди. Ўзбек Амир Навоийсини топди, қозоқ Обойни тутди. Сиёсиёт ва тараққий йўлларида бир-бири билан маҳкам қўлга-қўл беришиб ўртадаги умумий душман бўлған мустамлакачига қарши курашмак, олишмоқнинг лузумини билди. Бу тараққий ва саломат йўли-да улуғ бир ҳодисаки, ҳаммаизнинг идрок этмагимиз керак. Бу кун кела-мизки сарт сўзини бирар киши атиғлаб ижод этмаган. Уйғур адабиёт-ти-

нинг шiox асари бўлған: «Кутадғу билигда ўзбек-чиғатой адабиётининг муҳтарам ва биз томондан ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийни гўзal ашъорида, Бобурнинг кенг руҳлик ўз замонига очиқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамиз. Туркманларда «Тангри билмаяни тот билар» деган мақол бор. Можорлар словак ҳалқи ҳақида бундай дейдилар: «Бўтқа таом эмас, тот одам эмас». Бу балки сатхий мисолларнинг ўзидан ҳам сарт сўзининг турк ҳалқлари оғзида бурундан келаёткан бир сўз эканлиги маълум бўлиб маъниси, албатта, ҳаммага мажхулдир. Ҳар қолда шуниси маълумки сарт деб аксари (Кауфман) савдогар синифни демишлар. Келажакда ижро этилатурған фанний химматлар, балки маънисини лозим дараражада очиқ ва аниқлиги билан топар. Лекин ҳозирги маълуми бу дараражада. Асрлардан бери ҳалқ оғзида келаёткан бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас. Одатта тортиб кетаберар. Ўзбекнинг ўзида ҳозирги шаҳар ҳалқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақоллар чиқармиши. Ўзбеклар аксари тожик ҳалқини сарт дейдир. Ўратепа, Самарқанд атрофида ним кўчма ҳолда қолған найман, жалойир, юз, хитой, қанғли, қўнғирот исмлик ўзбек эллари орасида юрган кишилар тасдиқ этсалар керак. Қозоқда, қора ҳалқ ўзбек ҳам сарт ҳақида «Ўзбек ўз оғам, сарт-садағам» деяр. Бинобарин масаланинг фанний жиҳат тўғрисида кўб ва кўб ҳалқларнинг адабиётини, урф ва одатини, мисол ва тасмиларини изламак керак, балки бу йўл фанний кашфиётка кўб хизмат берадир. Келайлик расмий матбуот ва истилоҳотимизга: юқорида марҳум «Вақт»нида келтирдик ва неча ва неча узун, қисқа мисолларни ўргага солдиқ. Мақсадимиз татар матбуоти ҳам бир неча узун муноқаша, бир неча кўнгилсиз сиёсатлардан кейин бориб бояғи сўзни қўйди, ташлади. Одат инсондан зўр бўлур. Табиыйи Туркистоннинг ўзида ҳам бу сўз кўб вақтгача чўзулуб юрап. Матбуотларда ҳам кўб муноқашаларга сабаб бўлур. Фақат бу муноқашаларни биродарона насиҳатлар билан бир бирларига тушундирмак йўли билан даф қўлмоқ чорасидан бошқа чора йўқ. Маъюсиятдан орада мустамлакачилик бор, фойда чиқмас, балки неча ва неча сиёсий заарлар пайдо бўлар. Ҳар бир гўдакка маълумдир бу.

«Одат зўр, бу эски сўз» деган фикрлардан «Оқ жўл» ё бир бошқа газет ва матбуот бу сўзни истеъмол эта берадир. «Худога йиғлангиз» деган билан натижа чиқмайдир. Қатъиян бу сўзлар билан касалнинг

¹ Туркманистоннинг Чоржўй, Марв, Байрамали шаҳарлари ва теварагида яшовчи элат, тожик тилида сўзлашади, қайсарлиги билан машҳур.

² Сарт сўзининг маъноси мажхул бўлмаса керакки, бу кунга довур «Оқ жўл» газетасида хонин, ўғри ва муттаҳам ўринларида ишлатилиб келмақда эди. Бу тўғрида «Оқ жўл» идорасининг расмий изоҳи ҳам бор («Қизил байроқ»).

узоқдан келганилгинигина кўрсатдик. Масаланинг сурати зуҳурини баён этканда нафсига оғир тушкан йўлдошларнинг жаҳли бир даража тушар деган умид билан ёзилди. Бошқа фараз йўқ. Фурсатдан истифода қилиб айтамизки: бизнинг орамизда ҳам бошқа халқлар каби миллатчи мутаассиблар бор. Бизнинг орамизда ҳам жоҳил ва жаҳолат синфи бор. Зиёликларнинг сафифа, юртнинг бошчилари орасида ўnlар камчиликни ташкил этар. Ўnlарнинг қозоқ юрти исмидан расмий суратда сўйламакка ҳақлари йўқ ва ҳеч вақт умид этмаймиз. Бўлмаса-да, ўnlар юртни харобаликка, сиёсий ва ижтимоий фалокатларга бошлар, тарихимиз шоқиддир. Бизнинг эътиқодимизга, мустамлакачиликка қарши танда жон, юракда дам бор — олишмоқ, тортишмоқ ва шул бечора мамлакатни улуғ йўлга олиб чиқмоқдир. Ўз юртимизни яхши кўрамиз. Бошқа юртларни-да, шул даражада яхши кўрамиз. Бу риёкорлик эмас, чунки бошқа инсонларнида эҳтиром эта билмаган киши ўз юртинида эҳтиром эта билмас. Киши қадрини билмаган ўз қадринида билмас. Бу куруқ дастурда эмас, балки энг ҳаётий, амалий бир қоидадир. Туркистоннинг баҳт ва саодати туркман, ўзбек, қирғиз ва қозоқ меҳнаткашларининг баробар ҳимоятларига, сотсиализм ва оғанилийк йўлида ҳаракат қўлмоқлариға мувофиқдир. Бошқа йўл йўқ. Ҳеч бир кўзи очиқ Туркистон ёши инкор этмас. Фақат ўргада бир доғ ҳасрат қолдирған «Ўшандоғлар» (173 нўмири) мақоласи бор. Бу ҳақда ўзбек оғайнилари ҳузурида айни самимулқалб билан эътизор этармиз. Идоранинг бошлиқлари кўрмасдан, хусусий бир масъулиятсиз бир киши томонидан берилган ва босилиб кетган фелетён бўлуб бу ҳақда идора масъулият чекмакка тайёрдир. Ҳар бир киши ва ҳар бир муассаса қаторида масъулият чекмак ҳалолдир ва бу йўл билан ўртадаги оғайнилиқ шартини ўрнига келтурмак номига ҳар бир жавобгарликдан қочмас. Идора ўз томонидан мазкур киши томонидан яна мақола қабул этмайтурған бўлди ва бундан кейин маъюсиятлардан холи бўйимак учун нозик мақолалар келган ҳолда идоранинг бошлиқлари томонидан рухсат бўлмай туриб босмайтурған бўлди.

*Чу узби бадард оварад рўзгор —
Дигар узвхоро намонад қарор³.*

Саъдий

«Оқ жўл» газетасининг вақтинча муҳаррири Назир Тўракулов (Дарвеш)

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 179-сон, 27 май

³Оғриқ келса бирон аъзога —
Оғриқ келар ҳамма аъзога.

ЖАСОРАТ

Жулқунбой мени сўймоқчи; лекин пичоги ўтмас. Жулқунбой мени тепмакчи, аммо оёғи қисқа. Нима қилсун бечора ?!

Матбуот майдони очиқ, бўш. Кўринган киши йўқ. Бор бўлса-да, кўрсатарлик иши йўқ. «Балиқ бўлмаса, қисқичбақа ҳам балиқ ўрнини босар» деган ўрус мақолиға мувофиқ эр бўлмаса, ҳезалаклар ҳам қаторға кириб қолар. Шул ҳолатни биз ҳозир ижтимоий ҳаётимизда кенг бир миқёсда бўлуб ётқанини мушоҳада эта оламиз:

Ўқутқич кўб — ўқуғучи йўқ.

Ёзғич кўб — ёзғучи йўқ.

Фирингчи кўб — танқидчи йўқ.

Буларга: «Ҳой муаллим, муҳаррир, танқидчи, сиёсион, табиблар! Ҳар қайсиларингиз кучингизга қараб кучсангиз-чи!» деган киши йўқ. Бир ҳафта ўтуб икки пардалик фожеа ёзиб ташлайтурған театрчи, зеҳнга илинмас, қўлга тутулмас, тутуруғи йўқ сўзларни йигиб шеър оти билан ўртаға чиққан шоир, ёки ҳаммасидан боҳабар ва айни замонда ҳаким, донишманд, дипломат, сиёsatчи, муаллим, муҳаррир... соҳиби иқлиmlар Туркистоннингтина эмас, бутун Шарқнинг «мазиди хусусия»ларидандир. Истанбул қаҳвахоналаридан ақли шоҳид эмасми? Фотиҳ Каримнинг «Истанбул мактубларини»ни ўқунгиз кўрарсиз. Жулқунбой бу жиҳатдан мамлакатимизнинг ижтимоий типларидандир. Ул танқидчи. Танқидчи — адабиёт ва қисман сиёsat ва қисман ҳаётчи, билмайман, тағин нима танқидчиси. Бир хислати бор: жасорат, бепоён жасорат. Масалан, миллат дарёси масаласи олдидан чиқар экан, жасурона от қўюб дарёга ўзини ташлар. Кечув қай ерда, ёки қай ерида сув тез, қай ерида саёз? Фалон саволларни бермак мажбурия ақлиясидан ўзини озод этмиш бир ўғлон.

Масалан адабиёт, ҳаёт ёки илми руҳ, ёки илми лисон, ёки ҳатто Муҳийиддин Арабий марҳумнинг маслаки каби тоғ масалалар йўли устидан пайдо бўлсун, кўб фикрлаб турмас, тўғри чопар. Ҳеч бўлмаса «Довонғача чопиб чиқмоқға кучим етарми экан, яъни тилим чиқиб сулайиб қолмайин», деган андиша йўқ.

Унингча тафаккур — таассубдир, андиша — хурофот, мулоҳаза — жаҳолатдир; риоя — «Аксилҳаракат»дир. «Ҳой» деган киши йўқ. Маълумот ва тафаккоротнинг нима кераклиги бор. Чопса бўлди. Жасорат, доим жасорат!

Жасур, фақат бечора, бенаво, фарид. Фарид йўлдошим! Йиғлайнми, кулайинми аҳволингга? «Қизил байроқ»нинг 186-номерида «Ўн миллион сўм ва бир паспурт йўқотдим» сақифасида Жулқун-

бой ғарибнинг ҳангама эмас, дашномасини ўқудим. Ўқудим-да афсус дедим. Афсус сени ёзған танқидчига, ҳайф сен кўтарган қоғоз ва сиёқга, афсус сени босқан жаридага!

Жулқунбой «Инқилоб» журналини «гажит» қилибdir. Ва ним жиддий ва ним ҳажвий танқидида фақат ўзинигина мазлум матбуот дориға осибdir. «Инқилоб» журналининг тўртингчи нўмерини мундарижа жиҳатидан бой топиб «Миррих» ўқуучиларининг бир нуқтада бўлинуб кетканларини баҳс этар ва «Инқилоб» журналининг ўзбек журнали бўлмай, балки қозоқ, татар, журнали бўлғанлининг ишорат билан даъво этар, даъвонинг асоси учинчи номерда Обойнинг шеъри босилған ва тўртингчидаги Тўқайнинг «Жайги тонг»и босилмиш эмиш!

Унинг устига журналнинг «ёзувчилари» (Жулқунбоянинг ўзича ёздим. Ўзбекча «ёзғучи» бўлса керак деб ўтаман!) қурама бўлуб учқозоқ (мен, Асфандиёров ва марҳум Обой бўлсақ керак!) тўрт ўрус, етти татар, бир тоҷик (Ҳожи Муин, Садриддин Айний, Авлонийлардан биринчى мурод экан бўлса керак, Жулқун!), уч ўзбеклардан иборат деб жасорат қилғандай бўладир.

«Мақола»сининг охириға бориб журналнинг домлалар томонидан суюлиб ўқулғаниға ҳайроннамо бўлуб ўтуб алла қайдан келтуриб муносабатсиз Садриддин Айнийни ёд айтадир.

Мана бу Туркистонда чиқиб турған, ягона журнал ҳақидаги бутун топқан-таянғаним! Бошқа фикр бошқа лавҳалар ҳам йўқ ва бўлмас. Бир-бирига боғланмаган сўзлар, ёпишмаган фикрлар, арzon қиёслар, ёғоч оёқ ҳазил ва ҳажвлар —»умуман натижада бу хунук бўлмоғи эҳтимоли бор кучанишдир!

Эмдигина оёққа туриб келаёткан ўзбек, қозоқ, тоҷик адабиётларида татар, ўрусларнинг ишламагигами, таажжуб қиласиз Жулқунбой? Ё уларнинг шул мамлакатнинг баҳти ва саодатига хизмат қилмоқ вазифа ҳақларини инкор этасиз? Ё уларданми ўзимизни маданийрак, маърифатлирак кўриб сизнинг орқангиздан журтайлик? Ё Туркистон қоронғулиққа ботиб, зулмга эзилиб ётқан чоқларида Исмоил Гаспиринскийнинг шогирдлари келмай, холабаччамиз келиб жадид мактаблари очиб хизмат қилдими?

1906-1914 йиллар даврида «Вақт», «Қуёш», «Онг», «Шўро» ўқумай сизнинг ҳангамаларингизни ўқудук. Маданийрак ҳамсоянинг таъсирида бўлмоқ табиийдир. Туркистон уламоси орасидан Мусабеги, Ризо Қозиларни етишдирсақ, адабиётда Аёз Исқоқ, Фотиқ Амирхоновлар чиқарсақ, танқидчилик ва ҳажвкашликда Олимжон Ибронхимов ва Фуод Тўқторовга ўзингиз, Жулқунбой етишсангиз — ул

вақтда табиий «Инқилоб» журналининг «Тўрт ўрус, бир тојик, етти татарга» ортиқча ҳожати тушмай қолар.

Уят. Бу даража маърифатсизлик билан матбуот дунёсиға отилиб чиқиб оғизға келган нарсани сўйламак уят. Ҳар ерда уят.

Германиянинг энг машҳур шоирларидан Хайна - бани Истроил, рус адабиётининг бениси Пушкин араб Иброҳимнинг авлоди, инсоният мағкурасининг илми бениси ва коммунизм маслакининг тожи яхудий Карл Маркс, араб сарфи нахвига хизмат қилған турклар ва алоҳозалқиёс. Уят, Жулқунбой! Чин бўлсун, ҳазл бўлсун, танқидни бу хилда ҳеч бир ерда ёзмаслар. Танқид қилмоқ керак, ер билан яксон бўлсун. Ҳажв қилмоқ керак, теккан ери қақшасун. Аммо Туркистон каби хом ва нозик бир жойда бу хилда «ҳангиллаб» ҳангама ёзмоқ ё ифво қилмоқ, ёинки шул Жулқунбой айткан «ўрус» каби ақлига келганини қиласермак демакдир.

«Инқилоб» — ўзбек маданият жадидасининг журналидир. Қозоқ, татар журнали деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини есинлар. Ҳар бир жоҳилнинг сўзига илтифот қилинмас. Уларнинг сўзи-сўз эмас ва бўлмас. Жулқунбойнинг пўчталон сўз ташимогиға ҳеч бир заррача ҳожатимиз йўқ. Биз суннида эмасмиз, шиялик даъвосини кўттармакчи экансиз — Карбалога борингки, биз кўрмайлик.

Обойнинг, Тўқайнинг «асари бадиъа»сини ва минбаъд бошқаларнинг асари бадиъасини ҳам дарж этар эканмиз — мақсадимиз, маълумдир, фаразимиз равшандир («Инқилоб» журналининг 42-саҳифасида) «шоир» шеърининг олдиға қўюлған муқаддимани кўзни очуб ўқумоқ керак! Журнал ўқуғучиларнинг зотан, ихтиёрида. Хоҳласалар чурчут санътидан намуналар кўрсатмак вазифамиздир. Бу жиҳатдан бизга... отмогингиз на йўлдошлиқ қоидасига, на инсоний риоя ва эҳтиром руҳига ва на агарда бу иккисини рад этсангиз тўғри деганда ақлли бир ҳаракат доирасига сиғмас. Журнал бу даража мушкилот ичида чиқмоқда. Бирорға бир мақола ёздиromoқ Жулқунбойға нозик нуқталарни тушундирмакдан ҳам қийин, бовужуд чиқмоқда ва кундан кун такомул этиб жиддийлашиб тузалмакда. Аммо бу вақтгача таассуфларки, «Қизил байроқ»да биргина жиддий, илмий бирор танқид эшигтмадик. Доим Фози Юнус ё Жулқунбойнинг маълум жасорат дастмоялари! Янги дастмоя йўқ. Лекин даъво улуғ.

Аммо шул ҳолға келдикки, хаммамизга афсус!

Назир Тўракулов
«Қизил байроқ» – 1922 йил 188-сон, 24 июн

¹ Бу ерда ғайри адабий дарвешона сўзларни тушуриб қолдиридик.

ТАНҚИДМИ, ТОШ ОТИШ

«Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонида Жулқунбойнинг «Муштум» тўғрисида бир танқиди босилиб чиқди.

«Муштум»нинг давоми ва кенгайиши, тил томонининг соддалашиб авом фаҳм бўлиши учун Жулқунбой каби кулгучи ёзувчиларнинг танқиди қуруқ танқид эмас, биргалашиб ишлаб бориш ва ҳатто «Муштум»нинг жиловини кўлига олиши билан бўладир.

Бироқ бу хусусият ўртоқ Жулқунбойда йўқ. «Муштум»ни бошлиб чиқаришда биз Жулқунбой каби кулгучиларимизга инониб чиқардиқ. Ялиниш ва ёлборищ, ҳатто тарелка тутиб бўлса-да, икки йилгача иштирок этдириб келдик. Ўртоқ Жулқунбойга ялиниш ва ёлбориши устига шаҳарнинг бир бурчаги бўлған уйига ҳам бориб мақоласини олиб келиб, камоли эҳтиром билан боса бордиқ. Ҳали ҳам ялинишдан тўхтағанимиз йўқ. Қанча қийинчиликлар билан «Масков мактублари»ни олиб босдиқ, кўб ўтмади, ялиниш-ёлборишттар қуруққа чопди. Хайр, дедик, Жулқунбой омон бўлса ўзимизники-ку, ахир бир кун келиб қучогимизга кирав, камчилигимизни тўлдирав, деб кутдик. Бироқ бу умидимиз ҳам сувга урди. Агар Жулқунбой ўз вазифасини билса эди, ҳозиргача «Муштум»ни Ўрта Осиёда бирдан-бир журнал ҳолига келтирган бўлар эдик. Жулқунбой яна қулоқ ёзиб келар, унинг устига теваракдан ҳам юзларча етишдирган ёш кулгучиларимиз ичидан Жулқунбой каби ҳажжонлар етишар, деб оғриған бошимизни маҳкам боғлаб, босган қадамимизни илгарилатмадамиз.

Биз бу ерда Жулқунбойнинг яширип, лекин менга очиқ белгилик бўлған мақсади орқасида четдан туриб «Энди ҳорманг!» мазмунида ёзған танқидига ўтамиз.

Жулқунбой: «Икки йилдирки, мавзу бир», дейдир. Бу даъвога исбот қани? Қандай исбот бўлсун! Қуруқ бир демагогия, бўлмаса даъво «бир мавзу» устида бўлатуриб, даъвони исбот қилиш ўрнига «Муштум» мажнунона танқидга киришиб кетди, деб нофора чалишфа ўтадими? Жулқун нима дейдир? «Муштумнинг устига қарайсиз:

«Муштум» танпарастлик қайғусида, мазасиз ишлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи», дейдир. Бу бир янги Америка кашф этиш ёки илгаридан бери «Муштум»ни бир пул қилмасамми, деб қилинған даъвонинг исботидир. Бўлмаса, «Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасида ўзингизга мухбир ва ёзиниучилар етиштиридинг», деб ташаккур айтмакчи бўлған Жулқунбой уларнинг мақолаларини қисқартмадинг, тузатмадинг, деб таги йўқ челакка ўлтириши кишини ҳайрон қолдирадир.

Жулқунбой! Келган мақолалар ақалли 50 фоиз қисқартириладир, тузатиладир. Бироқ бу ерда барча мақола «Жулқунбой» мақоласидек тузлик бўлиб чиқмайдир. Ўша сиз масхара қилмоқчи бўлған «Пайтава қош»га материалларни ишлашни ўргатиш учун берилган мақолалар бир оз тузини йўқотадир. Эндиғина ёзишни ҳавас қиласлошлаган «Тегишқоқ», «Мушфиқий», «Тирмизак»лардан «Жулқунбойлар» етишармикан ниятида уларга бир оз кенг йўл бериб қўйибмиз. Табиий, ўрганчукка ёзабошлаганларнинг олған мавзуи «Жулқунбой», «Оқпадар»нинг олған мавзуидек бўлмаса ҳам келгусида улардан Жулқунбойлар етишдириш учун мана шу йўлни тутиш маъқул кўрилди.

«Муштум»нинг сўзда иқтисодсизлиги тўғрисидағи танқид қаноатланурллик эмас, чунки бизнинг тилимиз ҳали ишланмаган бир тилдир, ҳали тилчиларимизнинг ёзған нарсаларида ҳам тилсизлик, дагаллик, услубсизлик, иқтисодсизлик бордир. Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзғандан, бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир. Бўлмаса «Оқпадар»ни «Оқ фадар» ёзған Жулқун хато ўрнида кеткан, «Фалак»ни фалак эмас, «палак» деб кеккайиб ўлтиарамиди?

Биз матбаа хатосидан жуда чиққанмиз. Матбаада бир жумла бутун қолиб, онгланиши хато бўлған жумлаларни тўплаб «Қайси бир ишчи-дехқон тушунадир» деган «Жулқунбой» фа, «Ўртоқ, санинг қайси бир ёзғанларингга қайси бир ишчи-дехқон тушунадир?» десак жавоб бўлиб тушадирми, йўқми?

Расм жиҳатидан қаноатланмаган Жулқун ўзининггина тарозуси билан ўлчайдир. Эл ва матбуотнинг «Муштум»нинг тузилиши, карикатура жиҳатининг беназир экани тўғрисида бир оғиздан қилиб турған иқрорини, ёлғон, улар билмай айтадирлар, демакчи бўладир. Карикатурадаги типларни яхши кўрсатаолмағанлиқ тўғрисида Жулқунбойнинг даъвосига қўшиламиз ва ўзимиздан карикатуристлар етишгунча қалампир чайнаб тураберамиз.

Бир жойда Жулқунбойнинг расмлардан мамнун эканлиги кўрилган ҳолда, 13-сон «Муштум»нинг биринчи бетидаги «Ёврупо саҳнасида» деган карикатуранинг эскирганлиги ва бизнинг илчи-дехқон савиясига ётлигини билдирамакчи бўладир. Бу томондан ҳозирғи вақтнинг қайнаған бир масаласи бўлғани устида Русиядаги карикатура журналларидан кўра илгарирак босилғани учун биз эски демаймиз. «Ишчи-дехқон тушунмайдир» деяр экансиз, буқун-эрта биз газета, журнал чиқариб дехқонларға «ўқинг» дейишимиз ҳам кулги бир нарса бўлиб чиқадир. Жулқунбой ишчи-дехқон тушунсин! деб

даъво қилатуриб, «Шунгия палакни босмайдир, чиқадир» деб изҳори фазл қилмоқчи бўларди. Буғдойни тортадими ёки эзидун қила-дирми? Бу ердаги «Палагимизни шунгия бости»нинг маъноси зиён келтирувчилар бости, маъносида келадир. Деҳқонлар ҳам «Палагимиздан шунгия чиқди», демасдан «Палагимизни шунгия бости», дей-дир. Бунинг учун на маъно бузиладир, ва на ота гўри қозихона!

«Яъжуж-маъжуж» расмига мусулмонча ёзилмағанида айблашка ҳар ким ҳақлидир. Бироқ бунда ҳам бошқармадан бўлмаған бир сабаб билан шундай хато кеткан. Унга мусулмонча ёзиш, сарлавҳа ўрнига «Яъжуж-маъжуж» деб кўйиш иши бир матбаа хизматчисига топширилиб, қўлиға ёзид берилган бўлса ҳам «Яъжуж-маъжуж» ўрнига, «Яғжуж-мағжуж» деб ёзид, қитъалар устига мусулмонча ёзишни эсдан чиқарған. Албатта, бу айб умрда ишланатурған бир айбdir.

13-сон «Муштум»нинг динга қарши қўйилған карикатураси ҳам ақлга сифмайтурған эмас, «Аммо бизнинг ишчи-деҳқон руҳидан та-моман узоқ жоҳиллик ва ғафлат деб айтиш қийин бўлса ҳам бироқ қилтилаб турған «Муштум»нинг ишчи-деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишиға (Жулқунбой шу ерда нима деб кўйди!?) кўр-кўрона суиқасдидир(?) ва сиёсий саводсизлиққа яқинлашаётған бир андишасизлиқдир», — деб Жулқунбой «даъвои саҳиҳ» қиладир.

Биз билган ишчи-деҳқон бўлса, Жулқунбойнинг фараз қилған ишчи-деҳқонидан бус-бутун бошқадир. Унга тушундириш, ёлғон-яшиқ диний-хурофотларнинг ҳақиқатини онглатиб бориш суиқасд ва сиёсий саводсизлиқ бўлибдир!

Асрлардан бери ҳақиқатни яширдингиз, натижаси нима бўлиб чиқди? Бугун мазҳабларнинг кишилиқ дунёсиға келтириб турған оғир зарарларининг омили ва унинг қаердан келиб чиққани тўғрисида тушундирмоқчи бўлғанлар жоҳил бўладирми, дипий таассуб пойга-сида биздан қолишмайтурған Русия деҳқонлари орасиға кундан-кунга кубрак тарқала бошлаған «Безбожник» (худосиз) журнали билан «Безбожник» газетаси ҳам тўхтаб туриши керак ва бундай журнал ва газеталарни чиқарувчилар Жулқунбойнинг фикрича жоҳил ва сиёсий нодонлар экан-ку...

Ҳали биз «Безбожник» ёки «Мулла Насриддин» каби оёқ босқанимиз йўқ-ку, биздан бешбаттар бўлған озарбайжонлилар учун чи-қиб турған «Мулла Насриддин» тўғрисида ҳам Жулқунбойнинг фикрини эшилтсан эди.

Фози Юнус

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил 17 август, 201-сон

ШАЛЛАҚИ КИМ

Так, так Жулқунбой!

208-сон «Қизил Ўзбекистон»да Жулқунбойнинг «Шаллақи» сарлавҳалик менга бир жавоби бор. Бу жавобни ўқиш билан Жулқунбойға берган шу жавобимға «Шаллақи ким?» деб сарлавҳа қўйишни муносиб кўрдим!

Хабарингиз бордир, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонида Жулқуннинг «Танқид» сарлавҳаси остида яширинған «Сўкиш дафтари» босилиб чиқди. Матбуот қоидаси билан «Жулқун акам чочини юлмасин!» тарзида жавоб ёзған эдим. Жулқунбой бўлса тўғри бир сўзнинг остиға ўзича алла қандай замирлар тиқишигиреб «Мен нима дейману эшшагим нима дейдир?» деган экан бир бечора», деб ичдаги жаҳолати бетига тепиб қипқизил «Гошпўлат тажанг» бўлиб сўкишига киришадир, ўтгандаги жавобларимнинг самимиятини йўқотиб, тирноқ орасидан кир излашга киришадир. Чайнаб-чайнаб тиши қамашқандан кейин куфирлиги зиёда бўлиб, мушт дўлайишғача келадир. Агар Жулқунбой мушлашишни хоҳласа, тўппа тўғри «Гошпўлат» оғасининг ёнига борсин!

Жулқунбой мени шахсият гуваласи билан уриб, яна мендан салмоғлиқ жавоб куткан экан, куткани бўлди. Жулқунбойға жавоб берганимда жаҳъл тўрвамни Жулқунбойға амонат топширган эдим-да. Даъвом 201-сон «Қизил Ўзбекистон»даги баёнимдан аёндир. Жаҳъли чиққанда инсофлик кишилар бурнини тишлайдир, Жулқунбой каби адилларга ҳақиқат кўзини қўлтуғиға яшириш муносиб эмас эди-ку, десак бизча ҳам бошқаларча тўғри эди. Бироқ тўғри сўзни туққанингға айтма, дегандек, бу беғараз сўз Жулқунбойнинг медасига пором келмабдир. Бир томондан қарағанда бу тўғрида айб ўзимда. Жулқунбой бу ўзимга урганда, у ўзимни тутиб беришим керак экан, мен қурғур уни құлмасдан «Қуруждонлиқ» қилибман. Бўлмаса Жулқунбой «Шаллақи» деб бошлиған «Сўкиш дафтарчча»сида мендан: «Салмоғлиқ жавоб, саноқлиқ мулоҳаза» кутатуруб, қалами бир неча жумла узмай туриб, «Муддаининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсағанини ва елмай-югурмай «демагогия» деб бақиришини билар эдим. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди, ахир» деяр эдими? Мана бу икки «мулоҳаза», бир-бирига ёпишмаған пойма-пой бир мулоҳазадирки, ўқуған киши: «Бу сўзлар Жулқунбойнинг ўз сўзими, ёки Жулқунбой деб тегирмончи уйғотилдимикан?» деб шубҳа қиласа ҳақлидир.

Жулқунбой танқид, танқид дейдир, бироқ танқид тўғрисида қора нондек бижғиб қотқан бир фалсафа билан ўз «танқид»ини ғараз ва

шахсият оғриқларидан пок ва мунаzzaҳ қилиб кўрсатишка киришадир: «Фози Юнус танқидга (у қандай танқид?) бир нима демасдан туриб «Лўли кўчасига кириб кетадир», дейдир. Бироқ сўкиш сиёсатида Жулқунбой кўчасига ҳали кирганим йўқ. Жулқунбойнинг бошдан оёқ «дурри ноёб»ини ўқиб чиқиб, меним жавобимни ўқиб чиққан киши қисқа бўлса-да, «Танқид»га жавоб берганимни кўрадир. Бироқ Жулқунбой тухум бўяйдир, пойнакни қилвири (қилбур) қилиб, бошқаларни ёш бола қилмоқчи бўладир.

Журнални тузатиш ва кенгайтириш учун бизнинг «Жулқунбойлар»ғача ялинишимиз табиийдир. Бу мақсаднинг тагида ҳеч бир қандай замир — фамир йўқ, Жулқунбой ва «Жулқунбойлар»ға ялинишни биз фар билмаймиз. Жулқунбой «Муштум»га бир қанча вақт ишлаганини кўрсатиб ўткан экан, ялинғанимизни яширишга ҳеч эҳтиёж қолмайдир, бироқ ялинғанға қийқонглаш Жулқунбойга ярашмайдир.

Жулқунбой ўзининг «Сўкиш дафтарча»сининг бир ерида «Мен қаерда ишласам ҳам, қай кўчада кезсам ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан, Фози бўлмаған бир вақтларда баъзи сонларини ўзим чиқардим (атиги тошқа олинған бир нўмерни чиқарған эди, миннатдормиз). Ва биринчи йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонигача давом эткан «Калвак махзум хотираси» ва бошқаларға — Фози айткандек тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, махзи самимият тўлқунидир» дейдир. Бироқ бу даъво ростми, ёлғонми бир текшириб кўрилса, Жулқунбой тухумининг палағда экани аниқ бўладир.

Жулқунбой 1924 йил 30 ўқтабргача, истаган вақтида журналға иштирок этди, 1925 йилнинг ўқтабри яқинлашиб келадир. Бироқ «Муштум» тушига ҳам кирмайдир. Орқа оворатдан пўнғиллаб сасиб юрадир. Ҳар нарсанинг исботи керак эди, магар Жулқунбой жаҳли чиққанда исбот билан ҳисоблашиб ўлтирумайдир. Ўзи айткancha «Тут-ман!» бўлмаса мен «Муштум»ни эсимдан чиқармадим, дегани бўлур, мадамларнинг юзига берилган пудрадек ҳавоий бир гап эканини билмайдир дейсизми? Бунда на самимият ва на тўлқун бор! Мен Жулқунға: «Қўй ўртоқ, ўша силап-сийлаб елкага қўйиш деган фикрингни. Минг йиллаб ҳақиқат яширилди, «фалончи» акам ранжимасин дейилди, ниҳсият Шарқ халқи ҳозирғи кўриб турғанинг бу ҳолга келди. Дини таассуб ва эл орасиға қонун бўлиб ўрнашқан бидъат-хурофотга қарши жиҳоди акбар эълон қилайлик, ҳақиқат экан, мунофиқлиқ қилмасдан иқтидоримиз етканча курашайлик», дедим. Бу тўғрида эски шаҳар матбаасида фикр олишқанимда «Муштум»-

га иштирок этмаслигининг сабабини билдим. Жулқуннинг фикрича: қўй халқни хафа қилма, халқ билан бориш керак, «Муштум» тадриж билан бормайдир. «Муштум»га иштирок қилиб бўлмайдир.

Жавобимда шунга суялиб «Менга маълум бўлган бир сир бор», деган эдим. Жулқун бу ерда ҳам тухум бўяшға киришиб кетадир. Палағда тухумни қайси рангга бўяғанини ўзи ҳам сезмайдир. Ўзини ҳам бошқаларни тортиб турған эскилик чуқуриға қўшоқ қилиб судратмакчидир. «Мени динчи дедими, миллатчи демакчими?» деб 18-йилда босилған «Турма хотирам»дан мисол келтириб: «Сен ҳам мен каби диндор эдинг», деб уялтироқчи бўлар. Яхши бўлди, кўпдан бери «Турма хотираси» ҳақида матбуотда бир нарса ёзib ўтмакчи бўлиб юрар эдим. Жулқунбойнинг масалани очқани далда бўлиб «Турма хотираси» тўғрисида қисқа бир нарса ёзив кетиш лозим келди. «Турма хотираси» ёзилған ва босилған вақтда Фарғонада босмачилиқ ҳаракатининг кундан-кунга илдиз отаборған вақти — яъни 18-йиллар эди. Шу вақт худо ва расульнинг дастак қилиб хитобномалар тарқатилар эди. Яқиндағина ҳам маҳкамай шаръиянинг «худо ва расуллари» фирмә матбуотида нашр этилар эди. Ҳозирдағи бир неча лидер коммунистларимиз «Ҳақиқат» деган диний бир журналға иштирок этар эдилар ва у вақтда «Шарқ сиёсати» шуни истар эди, қилинди. «Турма хотираси» ҳам ўша сиёсатнинг муҳитида ёзилиб тарқатилған эди. Ҳозирғи вақтда ахлатка ташланадурған «Турма хотираси»ни босиб тарқатишға ўша вақтнинг матбуот идораларининг ижозат бериши ортиқча сўзга йўл қўймайдир. Айткандек, «Турма хотираси» яширин бир матбаада босилмаған-ку, садаға Жулқун!

«Турма хотираси» ва бошқа шундай «диний хитобнома»ларнинг тарқалиши ўша вақтда Шарқ сиёсати нуқтаи назаридан тўғри ва муносиб бўлса-да, ҳозир юмaloқлаб эҳтиёжға ишлатишдан бошқаға ярамайдир. Ўша вақтда «Турма хотираси»нинг келтирған фойдасига келсак эс кетарлиқдир. Хиёнат, зулм ўчоғи бўлған Тошканд уязида зўр ўзгариш ясади ва хиёнаткорларнинг бошини қуий қилди. 18-20-йилларда мен тадрижчи эканман ва шу тадриж орқасида «Турма хотираси» ёзив, ҳозир ундаи фойдасиз тадрижлардан юз ўғирган эканман: «Нега мен эскича тадрижчи бўлиб қолдим, сен тадриждан қочасан!» деб дўқ уруш ҳеч бир ақлнинг миясига кириб чиқмайдурған сафсатадир, амаки Жулқун!.. Қалам қўлда деб тўрт томонға от чопиш кулдиргувчилик эмас, клоунлиқдир. Шарқ сиёсати деган муаммо бир дасмояга от чопқанингизда, шимолғами, жанубками чопқанингиз маълум эмас. Қашқар ҳам —

Шарқ, Тошканд ҳам — Шарқ. Тошканда туриб ўзингизни Қашқардаман деб ҳис қилишингизга қарағанда ё кўкнори ичкансиз, ё шаллақиликнинг уччиға чиққансиз!

Шарқнинг номи 100 йилда ҳам ўзгаришмайдир. Аммо Шарқнинг тузилиши, элнинг разолатдан қочиб маданият соҳасига бориб кириши турган гап. Шарқ сиёсати деган «зоти шариф» ҳам тошдек бир ерда қотиб турмайдир. Элнинг савиясига қараб ўзгарадир. Уни «Жулқунбойлар» ўзгартмаймиз, дегани билан бўлмайдир. Турмуш келтириб чиқарадир. Ана шу кучлик турмуш тракторининг тиши бўлишимиз керак. Эл чукурға қараб судралганини кўра туриб «аҳволи руҳия», «тадриж» деб биз ҳам кетаберайлиқда, дейиш сира бу замонға ярашмайдир.

Бу ерда ўртоқ Калининнинг нутқини сепар қилиб чиқишдан кўра: кўкракдаги қатма-қат тугунни ечиб ташлаш афзалроқ эди. Ўртоқ Калинин нутқида: «Масковга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоқда, ундан сўнг шу олған билимингизни ўзингиз туфулиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутгаассиб ишчи-деҳқонларга юқдиришға ҳаракат қилингиз!» деган экан, у сўзларни биз ҳам биламиз. Бу ҳақиқатни кўз қорачиғимиздек тутамиз. Бироқ Шарқ Жулқунбой деганча муздек қотиб қолмайдир, мозийси бор экан, истиқболи ҳам бордир. Инқиlobдан кейин биз янги мактаб очсақ эл боласини бермайдир, деб қўрқар эдик. Ҳақиқатан, шундай бўлди. Ҳар томонда ифво кетди, «Мактабларда дин дарси берилмайди», дейиши. Уни ҳам бердик, бўлмади. Кўп ердаги янги мактабларимизнинг равнақи йўқолди ва эски мактаблар ривож олди. Кун ўткан сайин эл фойда-зарарни қайдада эканини тушунди. Бутун мактабларимиз лиқ тўлған. Эл ош-нон демайди. Мактабларда дин дарси йўқ деб норози бўлувчи бўлса, Жулқунбой исбот қиласин! Маданий маориф ишларимизда ҳам элнинг янги бир йўл тутқани, Жулқунбойларнинг тадрижига бурун қоқиб, липпага қистирғани ҳаммага билгиликдир.

Бу кун умумий интибоҳни кўрамиз, Ўзбекистоннинг онгсиз бир ишчиси билан нодон бир батрағида янги бир туйфу ва эскилиқка нафрат бор. 19-20 йилларда «Пешонамизга биткани бўладир. Беш кунлик дунёда хўжайниларимизнинг сув-жойини олиб, тона пардаи рўзи қиёматда нима деб жавоб берамиз», деб сафсатага учеб юрган батрақлар билан фикр олишиб кўринг, нималарни сезасиз. Бутун Ўзбекистон бу билан ишчи ва батрақ оммаси руҳонийлар ва бой монополларга қарши кураш очиб ўз ҳақини дин номидан эмас, шўра-

вий қонун билан кўлға олмоқладир. Фарфонаға ўртоқ Охунбобаев борғандა ҳар ерда деярлик батрақлар эски турмушға нафратларини билдириб, мактаб ва маориф сўрадилар. Бой ва руҳонийларнинг дин, шариъат номидан кўрқитишларининг бир пул эканини майдонга чиқариб ташладилар. Нега бултурдан кўра бу йил аҳвол бунча ўзгарди экан? Афсона зўрми, ҳақиқат ва эҳтиёж зўрми Жулқунбой?!

Жулқунбой менга: ўткан йиллардагина намозини ўқиб рўзасини тутиб юргувчи, матбуот орқали «ҳамд ва сано» айтувчи, деб тарона қилишига ҳеч бир эҳтиёж йўқ. Мендан бир киши илгари қандай эдинг деса, шундай жавоб берар эдим: «Мен мутаассиб бир жоҳил, диндорлиқда ҳозирки Жулқунбойнинг худда ўзгинаси».

Бироқ бултурғина эмас 12-13-йиллардан бошлаб миямда зўр ўзгариш бўла бошлади. Бу табиий ва тўғри ҳодисага Жулқунбой кулар экан мен ҳам Жулқунбойнинг ҳолига қўшулишиб куламан, Фози Юнус ўзини қўруғлашда танҳодир, деб «Муштум» ёзишучиларни «Ана сизни сўқди-я!» деб, қутуртиromoқчи. Бироқ камина бундай санъат бозоридан ҳали липпа қистириб ўтканим йўқ. Ўтиш кўнгилда ҳам йўқ. Журналнинг кулги қисмидан ташқари жиддий қисми бўлиши ажаб эмас, агар Жулқунбойға билиш керак экан, кулги журналларни кўриб борсин ва илгари чиққанларни ҳам бир карра кўздан кечирсан!

«Рад бўлинг, палагимизга тушкан шунғиялар» жумласи Жулқунбой учун «Обакидандон!» бўлди, бироқ ҳақиқатка ён бермайдир: Эл ичидан аталиб келган баъзи таркиб ва атамалар бордирки, босди ўрнига эзди, эзди ўрнига тортди келадир. Кўп сўзлар бордирки, аслидан хили ўзгарадир, буни «ғалати машҳур» дейдирлар. Масалан, «маъдан» калимаси аслида «маъдин» бўлса-да, аслдаги «маъдин» ишлатилмасдан «маъдан» ишлатиладир. Бундай мисолларни турк тилларида ҳам жуда кўблаб учратиб бўладир. Бундай майда ва оғизга олишға арзимайдирған нарсалардан мисол келтиришдан кўра иш ва натижга томонға ўтиш керак.

Даъво осон. Бироқ ишга келинг, мен ундей қилдим, бундай қилдим билан иш битмайдир. «Танқид» отини ниқоб қилиб сўкиш осон. Аммо қўлингиз билан қилғанингизда оғир воқеалар, қийин ҳолатлар кўндаланг келиб турадир. Бўлмаса бирга чиқарған сон «Муштум»лар ҳам майдонда-ку, «хувалбори»сидан тортиб «нома тамом вассалом»гача 13-нўмернинг ё акаси, ё укаси!

Осон эмас дедик. Сатираға бой бўлған, юморда ички Русия ва рус матбуотида ахсанта эшиктан «Муштум» журналиға қараб Жулқунбой ҳам таъна тошини отмайдир. Бироқ 13-нўмернинг охирги

саҳифасидаги динга қарши кеткан карикатура Жулқунбойнинг теппа сочини типпатик қиласадир. Ҳой бечора, ўн йилдан кейин нима қиласан? Осон эмас дедик. Тўғри бир даъводир-у, — мен билан бирга ишлашканда Жулқунбой бир карикатурага мавзу (тема) берган эди. «Фарфона» газетаси: «Тут ўғрини!» деб қоровул чақирди. Жулқунбой кам ранжидими? Шу кун мудофаа ёзилди. Бунга Жулқунбой ҳақли ҳам эди. Жулқунбой Тошпўлат тажангона сўкишга киришиб «Сен эшшаксан, мард бўлсанг Жувада ҳангра!» деб ахлоқ кўчасининг бир чеккасига буқиниб оладир.

«Муштум», отидан маълум, ҳажвий ва танқидий журналдир. Босиқа кулги журналлар каби унинг ҳам вазифаси солим бир суратда чақишдир. Тўғри сўз Жулқунға ёқмаганидан кейин Жулқундан орқада бўлған шоп-шалоп таққанларға пором келсинми? Муштумнинг бошиға келган оғирлиқларнинг бир мисқолиға Жулқунлар чидаёлмайдир...

Масалан: бултур бир нарса ёзиб қўйиб ҳафталарча бетида бир қарич бўзнинг нархи танга мири бўлиб юрди.

Жулқунбой ҳар қадамда муҳокамани ўқувчиларнинг гарданига юклайдир. Мен ҳам муҳокамани ўқувчиларға бир мартаба юклайман. Жулқунбойнинг «Сўкиш дафтари» ниманинг устида. «Муштум»нинг устидами, 13-нўмер устидами, ёки меним устимдами? Биргина 13-нўмергага боғлаб меним устимдадир. Айлантириб 13-нўмерни оладир. Ўргултириб мени сўкадир: «Ҳа, хумса, 13-нўмернингни кўрдингми, мавзуларни бир-бирига чақиштириб қарадингми, агар қарасанг фўлдираб қоласан!» дейдир. 13-нўмер босилиб тарқатилғандир. Ҳамманинг кўлида деярлик бор. Унда турли мавзуда мақола ва карикатура борлиғи ҳаммага маълум бўлғани каби Жулқунбойға ҳам маълумдир, бироқ кўргиси келмайдир. Кўзини чирт юмиб «Қоч, гаврон тегадир!» деб тўрт томонга чарх урадир. Ҳатто: «Сиёsatдан ва на танқид, ижтимоётдан бирорта мақола ёзиб ўқувчиларни сероб қилдингизми?» дейдир. Мен қилмаған бўлсам сиз қилдингизми? Ёки даъвонгизча «Муштум» саҳифаси масхарабозларнинг «Бозор сапида оппоқ қофози»ми? Ёки сизнинг «Тибби Акбар»ингизда, бор нарсани йўқ деб кўрсатиш жоиз дейилганми, Жулқунбой?

Жулқунбойнинг жиғибирёни чиққани 13-нўмернинг бошидан оёғи бир мавзуда, деб кўр-кўрона даъво қилиши қаердан келиб чиқди. Бу тўғри эмас. Кўра била туруб бир мавзуда дейиш демагогия деганимдандир. Бўлмаса 13-нўмер «Муштум»ни дастмоя қилиб боши-

дан оёқ бир мавзуда деб жар чақириши ҳақиқатан ёлғон, саккиз оёқли урғочи демагогиядир. Қони қизиганда ҳовруққан Жулқунбой, қони совуғанда бир оз инсофга келиши керак эди. Ҳеч вақт бир нўмерда бўлған камчиликка қараб юз нўмерга ўлпон баҳо бериши эслекларнинг эмас, тентакларнинг қилиғидир. Газета, журналларнинг баъзи бир нўмерлари камбағал чиқар экан, мунаққидлар ўша нўмерга қараб ҳаммасининг баҳоси бир пул демайдир. Лекин бу қилиқ Жулқунбойда бор экан.

Ер юзида ягона бир мунаққид(!) Жулқунбойға «Тошпўлат тажанг»нинг суҳбати таъсир қилғанға ўхшайдир. «Калвак махзум»га мурожаат қилсин, «Ихлос — халос», дебдирлар, шак келтирилмасин.

Фози Юнус

«Қизил Ўзбекистон» — 1825 йил, 28 август

1. Янги масжид ва мактаб — «Садойи Туркистон», 1914 й. № 46, 5 ноябр.
2. Майда савдогарларга мурожаат — «Улуг Туркистон» 1918 й. № 96, 25 май.
3. Эски шаҳар касабалар шўросидан — «Иштирокиён», 1919 й. 139-сон.
4. Эски шаҳар касабалар шўросинда ўтун масаласи — «Иштирокиён», 1918 й. 142-сон.
5. Меҳнат кооперативи ҳақинда Эски шаҳар ишчилари конференсияси — «Иштирокиён», 198, 199, 200-сонлар.
6. Эски шаҳарда ишчилар конференсияси — «Иштирокиён» - 1920 й. 174-сон.
7. Эски Тошканд кўн ишлагучилари жамиятида — «Туркистон», 1924 й. 102-сон.
8. Ўртоқ Рафиқ қори Зоҳидийга очиқ хат — «Туркистон», 1924 й. 372-сон.
9. Фирвонлик маллавой (очерк) — 1932 й.
10. Качида икки ҳафта (очерк) — 1936 й.

Адабнинг қаламига мансуб ушбу мақолалар хабар мазмунида бўлгани учун китоб тўпламига киритилмади.

МУНДАРИЖА

Беназир дўст	3
Тўй	20
Аҳволимиз	21
Миллатимга бир қарор	22
Фикр айлағил	23
Бахтсиз куёв	24
Жувонбоз	41
Шодмарг	49
Сайловми, босқунчиликми	51
Қимматчилик ҳасрати	53
Думбаси тушиб қолган эмиш	56
Маориф шўроси диққатига	58
Эски шаҳар театру ҳаваскорларига	60
Тошкент хабарлари	60
Бизда аскарлик масаласи	61
Бизда театру ишининг бориши	64
Тиланчилик ёхуд енгил касб	67
Эски шақар Чекаси атрофинда	69
Бозор суруштирмайдир	70
Нега ким	72
Кула-кула ўласан	73
Қироатхоналаримиз	75
Тинч иш	77
Янги систем бетарафлик	84
Отам ва большевик	87
Ижмоли саёсий	90
Азоб боқчасида йиги-сиғи кечаси	93
Қазойи осмонийлар	95
Билдиришлар	97

Нафси шайтон	98
Тарбуз қўлтуқдан тушди	100
Сарт оға-иниларга	101
Ҳақиқат очиб сўзлашдадир	103
Матбуот	108
Жасорат – айб эмас	110
Қурбонлик ўғрилари	113
Мочалов	114
Лайли ва Мажнун	116
Пасту баланд дунёда	118
Давосиз дардлар	120
Оғзингга қараб гапир	122
Тилак	124
Лузонда кўнгил озишлар ва исириқ солишлар	128
Икки оғиз тариқатдан ҳам бўлсун	130
Чуви чиқди	132
Бир чимдим билдириш	133
Хусусий мактублардан	134
Қурбон байрами	136
Хуқуқ	137
Чиқиб бозор	138
«Муштум» таърифида	140
Сиёsat майдонларида	141
Саломнома	142
«Муштум» поччамизга арз	143
Ит урушдириш ишлари	144
Таваккалту алolloҳ	145
Нима қаёққа кетадир	147
Тараққий	148
Пўскалласи	148
Наҳс босқан экан	149
«Кўмак» уюшмасига ионалар	151
Шўх байтал	152
Дарди йўқ – кессак, ишқи йўқ – эшшак	154
Ёмон кўз	155
Биринчи май	156
Совинак қори билан мағзава қори	157

Биз ким ва нималардан қўрқамиз.	159
Узр	161
Аралаш	162
«Муштум» оқсоқланған эмиш	163
Яшасун кўнчилар ташкилоти	163
Бўтқа	164
«Муштум»нинг иккинчи ёши билан табрик	167
Чақиришлар	169
Келинни келганда кўр, сепини ёйғанда кўр	169
Тошканд бойлари	171
Хой, ер юткур	173
Тошканд хабарлари	175
Исттистиканинг кўрсатишича	176
Дўстларга узрим	179
Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас	181
Эшонларимиз	183
Фиди-фиди гаплар	190
Сўнг ойларда тошканд	192
Матбуот куни	194
Маҳкамай шаръияда холва – талқон масаласи	196
Тошканд хабарлари	198
Олти йиллик базм	200
Масков хатлари I	204
Масков хатлари II	205
Масков хатлари III	208
Кичкина билдириш	212
«Муштум» журналига	213
Масков хатлари IV	215
Масков хатлари V	219
Маслаку мақсаддан шаммаи изҳор	221
Миллий ашулачимиз	225
«Сузук ота» хўжалар жумҳурияти	227
Ёзишғучиларимизга	228
Тошканд фирмә канференсиясини томдан кўрдим	230
Саккиз йил	232
Ай, худай урғанлар	234
Эчкининг оти Абдикарим	237

Бир йил	238
Ҳар кимдан анов-манов	239
Шомий домланинг оқ салла ташвиқотчилари	240
Улуғ айём	242
«Муштум»	244
Шаллақи	249
Ўжар кўр	255
Чўлпоннинг «Тонг сирлари» шеърий тўпламига сўзбоши	261
Иби, аҳмақ бўллинг-чи	262
Бўлсун-бўлмасун	264
Бурун ва ҳозир	266
26-йилда кулдиргучиларимиз	267
Йигинди гаплар	269
Анов-манов	274
Шу яқиндағи бир мусоҳабадан	276
Тошпўлад тажанг нима дейди	277
Бўзахонада	280
Йўлда	283
Маълумот учун	293
Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан	298
Таржимаи ҳолим	310
Калвак Маҳзумдан идорамизга очиқ хат	318
Аввале илм кадом аст	320
Калвак Маҳзумдан	334
Калвак Маҳзумдан хат	343
Одамизоднинг ақли етмайдир	345
«Қишлоққа юзингни ўғир!» бачимаъни	347
Қишлоққа қопингни ўғир	349
Дардисар	351
Бачтур замона дучор шудем	354
«Қавоидул—умаро»	357
Ширвон хола нима дейди	358
Абдулла Қодирийнинг суддаги нутқи.	360
Равот қашқирлари.	377
«Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар	380
Тарбия ишларига диққат.	386

Ўзи хон кўланкаси майдон.	386
Луғат пурратчилиги ва қуруқ расмият.	389
Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида.	391
Эски китоблар савдосини қўлга олайлик.	392
Шубҳа.	394
1819 йил ёдгори.	409
Кўркқан олдин мушт кўтарар.	412
«Жинлар базми» .	413
Улоқда.	418
Ўқиш — ўрганиш.	427
Таржимаи ҳол .	429
Сўнгги сўз .	445
Ўзбек қариндошларимизнинг диққатларига.	449
Жасорат .	452
Танқидми, тош отиш.	455
Шаллақи ким .	458

Адабий–бадиий нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ДИЁРИ БАКР

**Муҳаррир
Толиб ХОЛМИРЗА ўғли**

**Бадиий муҳаррир
Баҳриддин БОЗОРОВ**

**Рассом
Телман МУҲАММАД ўғли**

**Мусаҳҳиҳ
Насиба ЮСУПОВА**

**Саҳифаловчи
Толиб НАЖМИДДИНОВ**

Босишига рухсат этилди 06.11.2007. Бичими 84X108 ¼.

Times Uzb95 гарнитураси. Офсет босма.

Босма тобоғи 14,75+вкл. 0,25. Шартли босма тобоғи 24,78+вкл. 0,42.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 264

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113, Тошкент шаҳри, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс — 173-00-14; e-mail: yangiasravodi@mail.ru